

Scientific Journal

VIRTUS

#17, October, 2017
published since 2014

2017

ISSN 2410-4388 (Print)
ISSN 2415-3133 (Online)

Scientific Journal *Virtus*
Issue # 17, October, 2017
Published since 2014

*Recommended for publication by the Academic council of the
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University
(the proceedings No.2 October 27, 2017)*

*Recommended for publication by the Academic Council of Luhansk
Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
(the proceedings No.4 September 27, 2017)*

Founder: Scientific public organization
"Sobornist" (Ukraine)

Publisher: Center of Modern Pedagogy "Learning
Without Borders" (Canada).

Partners:

- ✚ Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine);
- ✚ Lugansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine);
- ✚ Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine);
- ✚ SE «Lugansk State Medical University» (Ukraine);
- ✚ Consortium for Enhancement of Ukrainian Management Education (Ukraine);
- ✚ Pomeranian Academy in Slupsk (Poland);
- ✚ Donbas State Technical University (Ukraine);
- ✚ Baku Islamic University (Azerbaijan);
- ✚ University of the town of Nish (Serbia);
- ✚ Zielonogorski University (Poland);
- ✚ Center of Modern Pedagogy "Learning Without Borders" (Canada).

*Virtus: Scientific Journal / Editor-in-
Chief M.A. Zhurba – October # 17,
2017. – 274 p.*

Editor-in-Chief:

Zhurba M.A., Ph.D., professor, Head of the scientific public organization "Sobornist" (Ukraine).

Deputy Editor-in-Chief:

Kuzmichenko I.O., Ph.D., associate professor, Head of the Department of Humanities of SE «Lugansk State Medical University» (Ukraine);

Talishinski E.B., Ph.D., associate professor, Head of the Department of Public Disciplines of the Baku Islamic University (Azerbaijan).

Starichenko E.V., Head of Analytical Department of the scientific public organization "Sobornist" (Ukraine).

Mainhandling Editor:

Kravchenko Yu.V., Manager on international cooperation of the scientific public organization "Sobornist" (Ukraine).

Journal Indexing:

✓ **Scientific Indexing Services (SIS) (USA)** is academic database which provides evaluation of prestigiousness of journals. The evaluation is carried out by considering the factors like paper originality, citation, editorial quality, and regularity & international presence.

Academic database SIS provides:

- citation indexing, analysis, and maintains citation databases covering thousands of academic journals, books, proceedings and any approved documents;

- maintains academic database services to researchers, journal editors and publishers;

- provides quantitative and qualitative tool for ranking, evaluating and categorizing the Journals for academic evaluation and excellence.

✓ **Citefactor (USA)** is a service that provides access to quality controlled Open Access Journals. The Directory indexing of journal aims to be comprehensive and cover all open access scientific and scholarly journals that use an appropriate quality control system, and it will not be limited to particular languages or subject areas.

The aim of the Directory is to increase the visibility and ease of use of open access scientific and scholarly journals thereby promoting their increased usage and impact.

CiteFactor cooperates with the leading universities. The base includes nearly 13 thousand scientific journals.

✓ **International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF)** – academic database was organized with the aim of creating an open platform for scientific research around the world. IIJIF provides the necessary communication of scholars, editors, publishers and conference organizers, through its exclusive services: provides indexing of scientific journals (calculates the impact factor), forms a list of national/international conferences and journals.

Certificate of Mass Media Registration:

KB № 21060-10860P from 24.11.2014 p.

Journal Editorial Staff Contact Information.

e-mail: virtustoday@gmail.com

website: <http://virtus.conference-ukraine.com.ua>

Editorial Board:

Aliyeva S.I., Ph.D., professor, Institute of History National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan).

Aliyeva S.N., Ph.D., associate professor, Baku State University (Azerbaijan).

Aliyeva Y.N., Ph.D., associate professor, Baku State University (Azerbaijan).

Aliyev M.N., Ph.D., professor, Baku State University (Azerbaijan).

Bohonkova J.A., Ph.D., professor, Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine).

Chyzhova O.M., Ph.D., professor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine).

De Serio B., Ph.D., professor, University of Foggia President of AIM (Italy).

Dombi-Fáy A., prof. dr., CSc, PhD, dr. hab., Professor of Pedagogy, Faculty of Education Hungary, Szeged University "Juhász Gyula" (Hungary).

Fóris-Ferenczi R., Ph.D., associate professor, Docent, Vice-dean, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Department of Applied Psychology of the Babeş-Bolyai University (Romania).

Huzhva O.P., Ph.D., professor, Ukrainian State Academy of Railway Transport (Ukraine).

Jovanovic P., Ph.D., professor, University of the town of Nish (Serbia).

Kalko I.V., Ph.D., associate professor, Luhansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine).

Karlovitz Já.T., Ph.D., associate professor, Óbuda University (Hungary).

Kasyanova O.V., Ph.D., associate professor, Luhansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine).

Kasyanova V.A., Ph.D., associate professor, Institute of Chemical Technologies Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine).

Komarevtseva I.A., Ph.D., professor, SE «Lugansk State Medical University» (Ukraine).

Korotkova E.A., Ph.D., associated professor of social and humanities science Department of Donbas State Technical University (Ukraine).

Mennell S., Ph.D., professor, University College Dublin (Ireland).

Mihailovic S., Ph.D., professor, Institute of Serbian Culture Pristina-Leposavic (Serbia).

Okulicz-Kozaryn W., dr.hab., MBA, Member of the International Scientific Association of Economists and Jurists "Consilium" (Switzerland).

Pagava O.V., Ph.D., associate professor, Luhansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine).

Polishchuk O.P., Ph.D., professor, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Potapenko E.V., Ph.D., professor, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Ukraine).

Sapenko R., Ph.D., professor, Zielonogorski University (Poland).

Shpak D.O., Ph.D., associate professor, Mykolajiv branch of Kiev National University Culture and Arts (Ukraine).

Radchenko O.V., Ph.D., professor, Pomeranian Academy in Slupsk (Poland).

Rudic G.A., Ph.D., professor, Center of Modern Pedagogy "Learning Without Borders" (Canada).

Stoffa Ján, prof. Ing., DrSc., emeritus professor, Palacký University in Olomouc (Czech Republic).

Stoffová V., prof. Ing., CSc., PhD., Department of Mathematics and Informatics, Faculty of Education, Trnava university in Trnava (Slovakia).

Svintsitska O.I., PhD, associate professor, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Szamosközi I., dr., professor, the Faculty of Psychology and Educational Sciences, Department of Applied Psychology of the Babeş-Bolyai University (Romania).

Takács M., prof., dr., PhD., professor, Hungarian Language Teacher training Faculty, University of Novi Sad, Subotica (Serbia).

Torgyik Ju., PhD., professor, Kodolányi János College (Hungary).

Tsyurupa M.V., Ph.D., professor, National University of Defense of Ukraine (Ukraine).

Ustymenko-Kosorich O.A., Ph.D., professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine).

Vveinhardt J., Ph.D., professor, Vytautas Magnus University, Lithuanian Sports University (Lithuania).

Yeremenko A.M., Ph.D., professor, Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine).

Zhurba A.M., Ph.D., assistant professor of Department of Social Disciplines and Humanities Donbass State Technical University (Ukraine).

Zavatskaya N.Yev., Ph.D., professor, Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University (Ukraine).

The authors of materials are responsible for plagiarism, accuracy of the represented facts, quotes, figures and surnames. Editorial staff reserves the right for insignificant editing and reduction and also literary revision of the articles (with preservation of the main conclusions and style of the author). The editorial board of the journal may not share world outlook of the authors.

CONTENT

PHILOSOPHY

Volynets O.O. THE SOURCES AND WAYS OF OVERCOMING THE GLOBAL FAMILY CRISIS IN CATHOLIC CHURCH	12
Gorban R.A. LIUBLIN SCHOOL IN POLISH PERSONALISM.....	17
Denysyuk Zh.Z. MEDIA VIRUSES AS A MEANS OF DISSEMINATION OF POST-FOLKLORE IN THE INTERNET ENVIRONMENT.....	22
Lytvynenko A.I. LEONID LISSOWSKY – THE LABORINTS OF THE PROFESSIONAL DESTINY (POLTAVA PERIOD OF LIFE AND CREATIVITY OF THE COMPOSER).....	26
Naumkina O.A. TEACHING PHILOSOPHY: FROM CHILDHOOD TO THE THIRD-GENERATION UNIVERSITIES	30
Sinelnikova M.V. DEATH TREATMENT IN THE BUDDHISM.....	35
Skalska D.M. PHILOSOPHICAL AESTHETICS AS ART-THERAPY	40

PSYCHOLOGY

Zavatskyi V.Yu. THE INFLUENCE OF THE ABILITY TO ANTICIPATION ON THE SUBJECTIVE WELL-BEING OF THE INDIVIDUAL.....	44
Ivanova V.V. THEORETICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF MORAL EDUCATION OF A CHILD OF PRESCHOOL AGE	47
Klymyshyn O.I. FEATURES OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF PRACTICING AND NOMINAL CHRISTIANS: THE RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH.....	52
Lobanova A.O. FEATURES OF CONSTRUCTION PROCESS OF PSYCHOLOGICAL TEST, WHICH AIMED AT DETERMINING A DOMINANT TYPE OF INTUITION OF PERSONALITY	56
Poliakov I.O., Pavlichenko D.G. FEATURES PRE-START MENTAL STATES IN ATHLETES ARCHERS	60
Proskurnia A.S. FUNCTIONAL PERFECTIONISM AS A QUALITY OF SELF-ACTUALIZED PERSON.....	64

Sulyatytskyi I.V. SOCIOPSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF FORMING THE CHARACTER OF DEFENDER OF UKRAINE	68
--	----

PEDAGOGY

Bilichenko S.V. MODEL OF MARKETING ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS	73
Binytska K.M. CLASSIFICATION OF EASTERN EUROPEAN COUNTRIES IN THE CONTEXT OF PROFESSIONAL TRAINING OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS AT THE PRESENT STAGE	78
Binytska O.P., Kokieli A. PROFESSIONAL PREPARATION OF THE FUTURE MANAGERS OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS TO INNOVATIVE ECONOMIC ACTIVITY	82
Bliashevska A.V., Bakhoment S.P., Akhanova A.V. THE USE OF TRADITIONAL AND NON TRADITIONAL FORMS OF WORK WITH THE PARENTS OF YOUNGER SCHOOL CHILDREN	86
Boichuk P.M., Borbych N.V., Marchuk S.S. EUROPEAN EXPERIENCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PEDAGOGICAL INHERITANCE OF K.D. USHYNYSKYI.....	90
Vnukova O.N. PECULIARITIES OF INFORMATIONAL EDUCATION HIGHER SCHOOL TEACHERS	95
Vushtei O.A., Babich A.I. PEDAGOGICAL MASTERS AND ITS ELEMENTS	98
Denysenko N.H. PROFESSIOGRAPHIC APPROACH AS A COMPONENT OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS` PROFESSIONAL MOBILITY FORMATION	100
Dubrovskaya L.O., Samoilenko O.V. MODERN APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONTENT AND STRUCTURE OF A HEALTHY LIFESTYLE OF YOUNGER STUDENTS	105
Ionova E.N., Lakhmotova Y.V. QUESTION OF LEARNING ENGLISH IN THE WALDORF SCHOOLS OF CHINA	109
Korneshchuk V.V., Kolodichuk Y.V. METHODOLOGY OF DIAGNOSTIC THE PREPARATION OF FUTURE SOCIAL WORKERS FOR WORK WITH CHILDREN WITH DISABILITIES.....	112

Mandryk Y.I.

THE FORMATION OF OIL AND GAS SPECIALISTS
IN THE MODERN UKRAINIAN STATE
(DEDICATED TO THE 50TH ANNIVERSARY
OF THE IVANO-FRANKIVSK NATIONAL
TECHNICAL UNIVERSITY OF OIL AND GAS) 116

Marionda I.I., Syvakhop E.M.

NORMALIZATION OF ASSESSMENT
OF PHYSICAL LOADING OF STUDENTS
OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS
ON PHYSICAL EDUCATION LESSONS..... 120

Myktyshyn A.A.

ESSENCE AND TASKS OF THE INTEGRATIVE APPROACH
IN THE ORGANIZATION OF THE PROCESS OF
THE PROFESSIONAL FOREIGN LANGUAGE
COMMUNICATIVE TRAINING OF THE STUDENTS,
MAJORING ON SOFTWARE ENGINEERING 124

Nosachenko V.M.

IMPROVING THE CARTOGRAPHIC COMPETENCE
OF FUTURE TEACHERS OF GEOGRAPHY IN THE
CONDITIONS OF TRADITIONAL EDUCATION 129

Oros V.M.

INTERNATIONAL PROJECT ACTIVITY - HIGH FACTOR
FOR IMPROVING QUALIFICATIONS OF PEDAGOGES 134

Rosman I.I.

PEDAGOGICAL IDEAS IN PERSONALITIES
OF THE END OF THE 20th CENTURY 137

Sagadina O.Yu.

TEACHER TRAINING SYSTEM FOR VOCATIONAL
GUIDANCE WORK WITH HIGH SCHOOL STUDENTS..... 140

Skypyrnyk S.V.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF FORMATION
OF AN ACTIVE ECOLOGICAL POSITION IN SOCIETY 145

Smetana O.P., Grynevych N.V.

VOCAL TECHNICAL ASPECTS OF RESONANCE
THEORY OF SINGING IN POP ART 149

Starokogko O.M.

SINERGETIC PARADIGM IN THE EDUCATIONAL
SPACE OF UKRAINE..... 153

Stryuk K.M.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION
OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE
JUNIOR SPECIALISTS IN COMPUTER ENGINEERING 159

Tovt V.A.

STRUCTURE AND CONTENT OF A PHYSICAL TRAINING
TEACHER'S RESPONSIBILITIES IN THE ORGANIZATION
OF SPORTS EDUCATION 164

Fedirchuk T.D.

PROFESSIONAL AND PERSONAL QUALITIES
OF A TEACHER OF HIGHER EDUCATION
AS THE BASIS OF HIS ETHICAL COMPETENCE.....168

PHILOLOGY

Vidnaya O.E., Yunkina A.M.

THE INDEPENDENT FROM PRINT "INDEPENDENT"
NEWSPAPER AS A NEW DIRECTION
IN BRITISH PRESS INDUSTRY 173

Kucherenko O.F., Greul O.O.

PROBLEMS OF MULTILINGUALISM FOREIGN
CITIZENS DURING TRAINING TO LANGUAGES
IN UKRAINE 177

Marchyshyna A.A.

GENDER STEREOTYPES OBJECTIVATIZATION
IN POSTMODERNIST MASS MEDIA TEXT.....180

Pidhorodetska I.Yu.

NATIONAL-CULTURAL SPECIFICATION OF PAREMIA
IN THE INTERCULTURAL COMMUNICATION ASPECTS
(ON MATERIAL OF UKRAINIAN
AND TURKISH PROVERBS AND SAYINGS) 185

Prybluda L.M.

LEXICO-SEMANTIC GROUPS OF PERIPHERAL
NOMINATIONS IN THE MODERN UKRAINIAN PROSPEC 189

Spanatyi L.S.

HANDWRITTEN «DICTIONARY OF UKRAINIAN DIALECTS
OF THE BUG-INGUL INTERFLUVE» 193

HISTORY

Borodai I.S.

SYSTEMATIC AS CRITERIA OF DEVELOPMENT
OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE.....197

Vasylychuk V.M.

HISTORY OF CREATION OF CONSTITUTION
IN UKRAINE 202

Gedin M.S.

THE SPREAD OF THE IDEA OF SLAVOPHILISM
IN TRANS-CARPATHIA OF THE MID OF XIX CENTURY 207

Karikov S.A.

THE MAIN ACTIVITY DIRECTIONS OF THE
"SECOND GENERATION" OF LUTHERAN REFORMERS 211

Komarnitskyi O.B., Pagor V.V.

PARTY AND IDEOLOGICAL TRAINING OF
STUDENTS OF MEDICAL INSTITUTIONS
OF SOVIET UKRAINE (20-30s OF THE
TWENTIETH CENTURY) 215

Sarnatskiy A.P.

THE ACTIONS OF AGENTS OF LOCAL
GENDARMERIE OFFICES IN NADDNIPRYANSKYNA
IN GALICIA AGAINST UKRAINIAN POLITICAL PARTIES
ON THE TERRITORY OF THE AUSTRO-HUNGARIAN
EMPIRE ON THE EVE AND DURING
THE FIRST WORLD WAR 220

Sokolovskaya Ju.V.

CHARITY AS A SELF ORGANIZATION FORM
OF POPULATION OF SLOBOZHANSCHININ
THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING
OF THE XX CENTURY: HISTORIC EXPERIENCE 225

Yurchenko E.I.

CENTRAL RESEARCH STATION OF ARTIFICIAL
INSEMINATION OF FARM ANIMALS:
HISTORY AND ACHIEVEMENTS 229

**STATE ADMINISTRATION AND LAW.
POLITOLOGY**

Dubych K.V.

TRENDS OF LABOR MARKET TERNIZATION IN UKRAINE ... 234

Kravets V.A., Kolesnichenko S.V., Tochonov I.V.

DONBAS NATIONAL ACADEMY OF CIVIL ENGINEERING
AND ARCHITECTURE (DONNACEA) IN KRAMATORSK.
SUSTAINABLE DEVELOPMENT
AND GROWTH POTENTIAL 239

Kucheruk M.S.

THE EXPEDIENCY OF STUDYING AND APPLYING
HISTORICAL EXPERIENCE AND THE DOCTRINE OF
SUN TZU IN MANAGING THE RUSSIAN AGGRESSION..... 243

ECONOMICS

Bogdan N.N.

STRUCTURE OF THE REGIONAL ECONOMY:
RELATIONS BETWEEN THE STATE, BUSINESS
AND PERSONAL ECONOMY IN THE REGION.....257

Zhuk O.P., Hayduk N.V.

ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL EFFICIENCY
OF FISHING IN UKRAINE 263

Romanko O.P.

REGIONAL COMPETITIVENESS MANAGEMENT:
TYPES OF A TIME 266

Chugrii N.A.

LICENSING AS A TOOL FOR PROTECTION
OF INTELLECTUAL PROPERTY
IN SCIENTIFIC INSTITUTIONS 269

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Волинець О.О. КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ПРО ДЖЕРЕЛА ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ КРИЗИ СІМ'Ї	12
Горбань Р.А. ЛЮБЛИНСКАЯ ШКОЛА В ПОЛЬСКОМ ПЕРСОНАЛІЗМІ	17
Денисюк Ж.З. МЕДІА-ВІРУСНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ПОШИРЕННЯ ПОСТФОЛЬКЛОРУ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРІ	22
Литвиненко А.И. ЛЕОНИД ЛИСОВСКИЙ – ЛАБИРИНТАМИ ПРОФЕСІОНАЛЬНОЇ СУДЬБИ (ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИЗНИ І ТВОРЧЕСТВА КОМПОЗИТОРА)	26
Наумкіна О.А. НАВЧАННЯ ФІЛОСОФІЇ: З ДИТЯЧОГО ВІКУ ДО УНІВЕРСИТЕТІВ ТРЕТЬОГО ПОКОЛІННЯ	30
Сінельнікова М.В. ТРАКТУВАННЯ СМЕРТІ В БУДДИЗМІ	35
Скальська Д.М. ФІЛОСОФСЬКА АКСІОЛОГІЯ ЯК АРТ-ТЕРАПІЯ	40

ПСИХОЛОГІЯ

Завацький В.Ю. ВПЛИВ ЗДАТНОСТІ ДО АНТИЦИПАЦІЇ НА СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ	44
Іванова В.В. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОЇ ВИХОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	47
Климишин О.І. ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПРАКТИКУЮЧИХ ТА НОМІНАЛЬНИХ ХРИСТИЯН: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	52
Лобанова А.О. ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ МЕТОДИКИ СПРЯМОВАНОЇ НА ВИМІРЮВАННЯ ДОМІНУЮЧОГО ВИДУ ІНТУІЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	56
Поляков І.О., Павліченко Д.Г. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДСТАРТОВИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У СПОРТСМЕНІВ–ЛУЧНИКІВ	60
Проскурня А.С. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПЕРФЕКЦІОНІЗМ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ САМОАКТУАЛІЗОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ	64

Сулятицький І.В. СОЦІОПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЗАХИСНИКА УКРАЇНИ.....	68
---	----

ПЕДАГОГІКА

Біліченко С.В. МОДЕЛЬ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....	73
Біницька К.М. КЛАСИФІКАЦІЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	78
Біницька О.П., Кокель А. ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	82
Бляшевська А.В., Бахомент С.П., Аханова А.В. ВИКОРИСТАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ І НЕТРАДИЦІЙНИХ ФОРМ РОБОТИ З БАТЬКАМИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	86
Бойчук П.М., Борбич Н.В., Марчук С.С. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ К.Д. УШИНСЬКОГО.....	90
Внукова О.М. ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ ПЕДАГОГІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ.....	95
Вуштей О.А., Бабич А.І. ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ТА ЇЇ ЕЛЕМЕНТИ	98
Денисенко Н.Г. ПРОФЕСІОГРАФІЧНИЙ ПІДХІД ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	100
Дубровська Л.О., Самойленко О.В. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	105
Іонова О.М., Лахмотова Ю.В. ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ВАЛЬДОРФСЬКИХ ШКОЛАХ КИТАЮ	109
Корнещук В.В., Колодійчук Ю.В. МЕТОДИКА ДІАГНОСТУВАННЯ ПІДГОТОВЛЕНOSTІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ЗДОРОВ'Я	112

Мандрик Я.І.

ФОРМУВАННЯ СПЕЦІАЛІСТІВ НАФТОГАЗОВОГО
КОМПЛЕКСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ
(ДО 50-РІЧЧЯ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
НАФТИ І ГАЗУ)..... 116

Маріонда І.І., Сивохоп Е.М.

НОРМУВАННЯ ОЦІНКИ ФІЗИЧНОГО НАВАНТАЖЕННЯ
СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
НА ЗАНЯТТЯХ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ..... 120

Микитишин А.А.

СУТНІСТЬ І ЗАВДАННЯ ІНТЕГРОВАНОГО ПІДХОДУ
В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОЇ
ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДГОТОВКИ
СТУДЕНТІВ-ПРОГРАМІСТІВ 124

Носаченко В.М.

УДОСКОНАЛЕННЯ КАРТОГРАФІЧНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ
В УМОВАХ ТРАДИЦІЙНОЇ ОСВІТИ 129

Орос В.М.

МІЖНАРОДНА ПРОЕКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ –
ВАГОМИЙ ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
ПЕДАГОГІВ 134

Розман І.І.

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ В ОКРЕМИХ ПЕРСОНАЛІЯХ
КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ 137

Сагадіна О.Ю.

СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ДО
ПРОФОРІЕНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ З УЧНЯМИ
СТАРШОЇ ШКОЛИ 140

Скрипник С.В.

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
АКТИВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ В СУСПІЛЬСТВІ 145

Сметана О.П., Гриневич Н.В.

ВОКАЛЬНО-ТЕХНІЧНА СПЕЦИФІКА РЕЗОНАНСНОЇ
ТЕОРІЇ СПІВУ В ЕСТРАДНОМУ МИСТЕЦТВІ 149

Старокожко О.М.

КОМПОНЕНТНИЙ АНАЛІЗ СИНЕРГЕТИЧНОЇ
ПАРАДИГМИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ 153

Стрюк К.М.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ
СПЕЦІАЛІСТІВ З КОМП'ЮТЕРНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ..... 159

Товт В.А.

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ЗДАТНОСТЕЙ ВЧИТЕЛЯ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ
СПОРТИВНОЇ РОБОТИ..... 164

Федірчик Т.Д.

ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНІ ЯКОСТІ
ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ ЯК ОСНОВА ЙОГО
ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ 168

ФІЛОЛОГІЯ

Видная О.Е., Юнкина А.М.

НЕЗАВИСИМАЯ ОТ ПЕЧАТИ ГАЗЕТА ИНДЕПЕНДЕНТ
КАК НОВЫЙ КУРС ПЕЧАТНОЙ ИНДУСТРИИ
ВЕЛИКОБРИТАНИИ 173

Кучеренко О.Ф., Греул О.О.

ПРОБЛЕМИ БАГАТОМОВНОСТІ ІНОЗЕМНИХ
СЛУХАЧІВ ПРИ НАВЧАННІ МОВ В УКРАЇНІ.....177

Марчишина А.А.

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ
У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ
ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ТЕКСТІ.....180

Підгородецька І.Ю.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ПАРЕМІЙ
В АСПЕКТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ І ТУРЕЦЬКИХ
ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК) 185

Приблуда Л.М.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ
ПЕРИФРАЗОВИХ НОМІНАЦІЙ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ.....189

Спанатій Л.С.

РУКОПИСНИЙ «СЛОВНИК УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК
БУЗЬКО-ІНГУЛЬСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ» 193

ІСТОРІЯ

Бородай І.С.

СИСТЕМНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ РОЗВИТКУ
НАУКОВОГО ЗНАННЯ 197

Васильчук В.М.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЇ В УКРАЇНІ 202

Гедін М.С.

ПОШИРЕННЯ ІДЕЙ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА
НА ЗАКАРПАТТІ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ 207

Каріков С.А.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ «ДРУГОГО
ПОКОЛІННЯ» ЛЮТЕРАНСЬКИХ РЕФОРМАТОРІВ.....211

Комарніцький О.Б., Пагор В.В.

ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНЕ НАВЧАННЯ СТУДЕНТСТВА
МЕДИЧНИХ ВИШІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(20-30-ті рр. ХХ ст.) 215

Сарнацький О.П.

ДІЇ АГЕНТУРИ МІСЦЕВИХ ЖАНДАРМСЬКИХ
УПРАВЛІНЬ У НАДДНІПРЯНЩИНІ В ГАЛИЧИНІ
ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
НА ТЕРЕНАХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ... 220

Соколовська Ю.В.

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА
САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.:
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД..... 225

Юрченко Е.І.

ЦЕНТРАЛЬНА ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ ШТУЧНОГО
ОСІМЕНІННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН:
ІСТОРІЯ ТА ЗДОБУТКИ..... 229

**ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВО.
ПОЛІТОЛОГІЯ**

Дубич К.В.

ТЕНДЕНЦІЇ ТІНІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ 234

Кравець В.А., Колесніченко С.В., Точонов І.В.

ДОНБАСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ (ДОННАБА)
В КРАМАТОРСЬКУ. СТАЛИЙ РОЗВИТОК
І ПОТЕНЦІАЛ ЗРОСТАННЯ 239

Кучерук М.С.

ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ
ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ І ВІЙСЬКОВОЇ ДОКТРИНИ
СУНЬ-ЦЗИ У ПРОТИСТОЯННІ ІЗ РОСІЙСЬКОЮ
ФЕДЕРАЦІЄЮ 243

ЕКОНОМІКА

Богдан Н.М.

СТРУКТУРА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ:
ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВИ, ПІДПРИЄМНИЦТВА
ТА ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В РЕГІОНІ 257

Жук О.П., Гайдук Н.В.

ЕКОНОМІЧНА ТА ЕКОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ
РИБОРОЗВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ 263

Романко О.П.

УПРАВЛІННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ
РЕГІОНАМИ: ВИДИ ЗА ЧАСОМ 266

Чугрій Н.А.

ЛІЦЕНЗУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ
ЗАХИСТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
В НАУКОВИХ УСТАНОВАХ 269

Preface

Dear colleagues! We have prepared the following 17th issue of our journal. In this issue we propose you 59 research papers which were represented by the authors from various fields. We hope you will be interested in them.

The founder of the journal is a scientific public organization "Sobornist". Our aim is the promotion of science, education and culture to enrich the world-wide spiritual potential and the revival of the society moral foundations and consolidation of the scientific community for the implementation of joint scientific projects, preparation of textbooks, monographs, training manuals, development and improvement of educational multimedia and online courses on actual problems of modern science.

One of our main projects is conduction of the annual international scientific and practical conferences: "Labyrinth of Reality", "Religion, religiosity, philosophy and the Humanities in the Modern Information Space: National and International Aspects", "Human Virtual: New Horizons, "Topical Issues, Problems and Prospects of Development of Humanitarian Knowledge in Modern Information Space: National and International Aspects". More than 3,000 scientists and researchers took part in the work of these conferences.

We are constantly working on development and popularization of our journal, and it gives us the opportunity to get into prestigious international scientometric databases.

In April 2016 the contract on scientific cooperation and a joint edition of our journal with the Centre of Modern Pedagogy "Learning Without Borders" was signed. The cooperation of canadian and Ukrainian scientists and researchers has opened additional opportunities for the development of the scientific journal "Virtus". This event promoted also the implementetation of joint projects,namely the development of author courses and seminars and trainers.

Since 2017 the journal will be published 10 times a year. We are encouraged that the editorial board is constantly updated with new scientists (experts) from different countries of the world. Today, the editorial board includes scientists from 12 countries: Azerbaijan, Hungary, Ireland, Canada, Lithuania, Poland, Romania, Serbia, Slovakia, Switzerland, Czech Republic, Ukraine.

According to the decision of the journal editorial board, we print the e-mail addresses of the authors of the publications that enables the interested readers to contact them personally.

We pay special attention to the review of the submitted materials, which is a necessary prerequisite for modern editions. The peer review process consists of three stages:

I stage. Firstly the received publication is checked for compliance with technical requirements and assessed of its compliance to subject of the journal.

II stage. The manuscript passes double-blind peer-reviewed. The first is a blind peer review by the members of the editorial board of the journal for relevant areas: neither the authors nor the reviewers do not know each other. Also, this stage involves checking articles for plagiarism, however, in accordance with the terms of publications, full responsibility for the borrowing of material and copyright violation lies on the author of the publication.

III stage. The second review is carried out by the higher educational establishments (Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University and Lugansk Institute of Post-graduate Pedagogical Education) and scientific organization "Sobornist". After completion of the whole review process and receiving of positive result, the journal is considered on academic councils of the higher educational institutions. Only after the decision of the academic council about printing of the scientific journal Virtus it is passed to the publisher.

We address with the words of sincere gratitude to all who responded to our projects in this hard time who supported them by submitting materials, readiness for collaboration. Thank you for your help, useful advices, a wide response, interest in the declared range of problems! We hope that this experience will have continuation for more years and our new project – journal Virtus will be also productive.

Dear colleagues! We pay your attention that the edition of the journal is carried out on democratic principles and consequently each scientist has the right to express his opinion on various questions, sometimes sharp enough and debatable. Pay attention that sometimes the editorial board may not share the position on various questions expressed stated by the authors.

The editorial staff of the journal Virtus is ready for expansion of collaboration with Ukrainian and foreign partners and invite heads of higher educational establishments and their structural divisions, chairs, faculties for the common continuation of the started work.

**Best regards,
Ph.D., professor, Editor-in-Chief
Scientific Journal «Virtus»**

M. Zhurba

Philosophy

УДК: 261.6

Волинець О.О.,

к.філос.н., доцент кафедри політології та міжнародних відносин
НУ «Львівська політехніка», rzhyskyu@ukr.net

Україна, м. Львів

КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ПРО ДЖЕРЕЛА ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ
ГЛОБАЛЬНОЇ КРИЗИ СІМ'Ї

Проаналізовано основні документи Католицької Церкви присвячені проблемам сучасної сім'ї. На основі системного підходу, структурно-функціонального методу та контент аналізу з'ясовано, що джерелами глобальної кризи родини є відмова сучасних модерних секуляризованих суспільств від традиційних сімейних цінностей та толерантне ставлення як держав, так і громадян до «новітніх» форм сім'ї, які трактується як можливість реалізації особою своїх прав. Доведено, що позиція Церкви щодо подолання кризи родини ґрунтується на традиційній догматиці та використанні новітніх методик.

Ключові слова: сім'я, Католицька Церква, криза, цінності, мораль.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується наявністю багатьох різноманітних кризових явищ. Загроза виникнення III світової війни, екологічна катастрофа, бідність та відсталість багатьох регіонів, проблема біженців та інші негативні суспільні прояви спостерігаються на глобальному рівні та тісно пов'язані з проблемою дотримання прав та свобод людини, поваги її гідності. Поряд з переліченими суспільними вадами, особливо гостро постає криза родини. Саме сім'я – це той організм у якому формується не лише чесна, відповідальна, толерантна особистість, а й свідомий громадянин, патріот, активний учасник суспільно – політичного процесу. Виховання особи, якій притаманні найвищі людські чесноти в значній мірі залежить від морального клімату в родині, етики взаємин між членами родини, плекання загальнолюдських цінностей, які, в своїй основі, є похідними від християнської моралі та етики. Саме тому, дослідження вчення Католицької Церкви про морально-етичні цінності родини, аналіз рекомендацій римських Архієреїв щодо шляхів подолання сучасної кризи сім'ї, а, головне, можливості застосування цих рекомендацій у подоланні кризи родини в Україні, постає особливо актуально.

Джерельною базою дослідження стали матеріали Другого Ватиканського Собору, папські енцикліки та послання до сімей у яких проаналізовано витоки і причини сучасної кризи родини та подано рекомендації до її подолання, виходячи з принципу поваги гідності людської особи, її прав з позиції християнського врівнення.

Мета дослідження полягає в аналізі вчення Католицької Церкви про сім'ю та виявленні універсальних пропозицій та рекомендацій, які можуть бути використані для подолання глобальної кризи родини, зокрема в Україні.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи сучасний стан родини у модерному плюралістичному суспільстві, варто зауважити, що сім'я у християнському вченні завжди трактувалась як найвища цінність, яка є, свого

роду, установою для виховання, культивування і плекання всіх інших цінностей. Саме тому, криза родини, занепад сімейних цінностей, відмова від опертя на традиційні морально-етичні принципи сімейних взаємовідносин поставила перед Католицькою Церквою завдання пошуку відповідей на неабиякий виклик секуляризованої Європи. Переломним моментом у ставленні Католицької Церкви до секуляризованого світу з усіма його нехристиянськими проявами став II Ватиканський Собор.

У Конституції «Gaudium et spes» вказується, що сім'я утворює «першу форму особового сопричастя» [1, с.511], оскільки людина за своєю природою є суспільним істотом і самотійно не може ні жити, ні розвиватися, ні творити. Вважаючи родину першою, з притаманними їй первісними правами, природною спільнотою, Церква відводить їй центральне місце у суспільстві. Позбавлення родини вирішального, першорядного значення у соціумі несе в собі суттєву небезпеку для розвитку всього суспільства, прототипом якого вона є. Родина наділена як особистим, так і первинним суспільним характером і становить водночас простір як для міжособистісних взаємовідносин, так і першу життєво важливу клітину суспільства [1, с.349-350]. Будучи природною спільнотою, родина реалізовує і свою соціальну природу через унікальний і незамінний внесок у творення суспільного добробуту. В свою чергу, суспільство, беручи за взірць сім'ю, у якій людська особа завжди трактується як мета і ніколи як засіб, сприяє уникненню індивідуалізму та колективізму (за умови, що і родина і суспільство визнають пріоритетними християнські цінності, етику та мораль).

«Перша і засаднича структура «екології людини», – зазначав Іван Павло II, – це сім'я, де людина отримує перші і визначальні поняття про істину та благо, дізнається, що означає любити і бути улюбленим, а відтак, що насправді означає бути особою» [8, с.246]. Родина, з перших днів життя дитини прищеплює їй моральні цінності, передає духовний та культурний

спадок нації, формує етичні норми та ідеали, вчить суспільної і громадянської відповідальності і солідарності. Функції родини випливають із самої її суті, а завдяки репродуктивній функції забезпечуються умови для існування самого суспільства і держави, а відтак, жодна модель суспільно-політичного устрою, спрямована на благо людини, не може ігнорувати пріоритет родини у суспільному бутті.

Тісний взаємозв'язок суспільства і родини ставить вимоги до обох учасників взаємодії. Завдання родини полягає в участі у розвитку суспільства, а на суспільство покладається завдання всіма, наявними в його арсеналі засобами, сприяти та допомагати родині. Суспільство, а головне, держава мають визнати, що їх взаємодія з сім'єю, яка користується своїм власним і первісним правом, повинна здійснюватися на засаді «доповнювання», а, отже, держава в жодному випадку не може переймати на себе функції родини, які випливають із її сутності. Навпаки, держава, визнаючи цінність родини, як складової громади, повинна надавати родинам економічну, соціальну, виховну, політичну та культурну допомогу, яких вона потребує [7, с.52]. Однак досить часто у реаліях суспільно-політичного життя спостерігається не лише ігнорування прагнень і вимог родини з боку державної влади, а й відмежування та, навіть конфронтація. Засуджуючи узурпацію суспільством і державою прав сім'ї, Іван Павло II, посилаючись на Синод Єпископів Католицької Церкви, ще раз наголошує на невід'ємних правах родини, серед яких:

- на існування і розвиток, тобто право кожної людини на створення сім'ї та наявність необхідних засобів для її буття;
- на інтимність подружнього і сімейного життя;
- на стабільність подружньої злуки й установи;
- на виховання і поширення правд власної віри;
- на виховання дітей згідно з власними традиціями і релігійно-культурними цінностями;
- на фізичне, соціальне, політичне й економічне забезпечення;
- на необхідне для пристойного життя житло;
- на право вільного висловлювання і репрезентації перед владою в громадській, економічній, соціальній та культурній ділянках;
- на організацію товариств з іншими родинами та інституціями з метою виконання своїх завдань;
- на захист неповнолітніх за допомогою відповідних інституцій та законодавства від наркоманії алкоголізму, проституції (сьогодні цей перелік можна доповнити комп'ютерною залежністю, захопленням екстремальними виявами самоствердження, тощо);
- на пристойне дозвілля та розваги, які сприяють плеканню сімейних цінностей;
- на право людей похилого віку вести гідне життя і гідно померти;
- на право емігрувати цілою родиною з метою пошуку більш достойних умов життя [7, с.53-54].

Визначаючи основні права родини, Католицька Церква ставить перед собою практичну мету – донести ці положення до державної влади та вимагати їх неухильного виконання.

Видається, що тісна співпраця родини, суспільства і держави сприяла б розвитку міцних сімей, однак, сучасні постмодерні, плюралістичні, а, головню секуляризовані суспільства ставлять під сумнів саме поняття сім'ї та її призначення. Традиційна родина з притаманними їй цінностями, які в своїй основі базуються на християнській етиці та моралі, підміняються новітніми формами, зокрема, громадянським шлюбом, який не покладає жодних зобов'язань на співмешканців, а відтак, позбавляє родину будь-якої відповідальності як один перед одним, так і перед суспільством. Папська Рада у справах сім'ї, звертаючись до осіб, інституцій та організацій, які несуть громадську відповідальність, наголошує, що підносити ці приватні випадки до категорії громадського інтересу є недоречним. Спроби виправдання громадянського шлюбу з боку суспільства, надання йому юридично затвердженого статусу інституту з усіма правами та обов'язками сприяло б визнанню юридичного статусу громадянського шлюбу схожого до статусу подружжя, і «більше того, громадськість розцінювала б цю форму співжиття як благо, підносячи її до умов схожих, або ж рівних з подружжям на шкоду істині та справедливості. Таким чином, було б зроблено вагомий крок до руйнування природного інституту подружжя» [2, с.239]. Зауважимо, що модерні суспільства толерують через засоби масової інформації, телебачення, літературу та мистецтво пропагандистську ідею відмови від традиційних сімейних цінностей. Пропонуючи на перше місце поставити успіх, кар'єрний ріст та наголошуючи на тому, що це і є складові самореалізації людини та її прав, здійснюється спроба переконати людину, що все це неможливо реалізувати у класичній традиційній сім'ї.

Неабияку небезпеку для родини становлять різноманітні субкультури антропологічного характеру, які містять в собі «родиноподібні» елементи, зокрема: потеризм, святковий консумізм, ідолізм [4, с.24]. Використовуючи певні елементи християнського вчення, ці субкультури містять в собі дуже витончену, а, відтак, ще більш небезпечну критику традиційної родини. Значний вплив на молоде покоління справляє естрада, яку доволі часто важко назвати мистецтвом. «Нелюдські мавпячі конвульсії, ритмічний гуркіт, котрий цілить в біологічну природу людського організму, сірчані хмари диму довкола «артистів» і, врешті, шаленіючий психоз багатотисячної юрби. Це справжній пекельний світ» [4, с.25]. Доволі часто серед членів цих субкультур пропагується алкоголізм, наркоманія, агресивний тип поведінки. Слушною видається думка Аллоїза Джорджа, що: «Герой нашого часу, до котрого призвичаюється наша свідомість завдяки сучасній культурі, – це істота, котра має звірячі інстинкти та викривлену «тілесну» душу, інакше кажучи – це крайнє протиставлення традиційному героєві. Призначення цього нового агресора в нашому світі зводиться до потурання всіх десяти заповідей (їх захист стає сьогодні чимось незручним, навіть непристойним)» [4, с.25]. Зауважимо, що в багатьох випадках, навіть віруюча молодь не завжди афішує свою християнську ідентичність, боячись осуду та, навіть, насмішок з боку

їх ровесників, які трактують християнську етику та мораль як щось «старе», «віджите», «не потрібне», «не модне». Однак, найбільшою загрозою, яку несе в собі такий стан речей є втрата діалогу між поколіннями в родині, втрата авторитету батьків, деградація виховної функції сім'ї та, головне, втрата молоддю ціннісних орієнтирів свого покликання в житті.

У зверненні Івана Павла II «До молоді всього світу» («*Parati Sember*»), з нагоди Міжнародного року молоді зазначається, що молодість є багатством, що виявляється у запитанні «Що мені робити?». В даному контексті «Христові слова «пізнайте правду, а правда визволить вас» стають життєвим планом» [6, с.268]. «Відчуття правди» – це риса, притаманна молодому поколінню. Правда повинна служити свободі до якої так прагне молода людина. Однак свобода сьогодні часто трактується як всюдозволеність, як відмова від усталених протягом віків норм та вимог, як виклик суспільству, що виявляється в антисуспільній поведінці. Натомість, Іван Павло II зауважує, що: «Свобода містить у собі критерій правди, дисципліну правди. Без цього вона не є справжньою свободою, а радше її ілюзією. Бути справді вільним – це використовувати свою свободу для всього, що істинно добре. Навіть більше, це означає бути людиною сумління, бути відповідальним, бути людиною «для інших»» [6, с.268]. Безумовно, відповідальність за цілісне виховання дитини, від її народження до досягнення повноліття, а навіть, і після цього моменту несе родина. У Декларації «Про християнське виховання» («*Gravissimum educationi*»), прийнятій на II Ватиканському Соборі, зазначається, що справжнє виховання «передбачає формування людської особистості, зважаючи на її кінцеву мету і на благо суспільства, до якого вона належить і в якому, ставши дорослою, здійснюватиме свої обов'язки» [1, с.289].

Найважливішою та першочерговою функцією сім'ї є народження дітей. Протягом всієї історії існування людського роду ця істина ніколи раніше не піддавалася сумніву. Однак, останні десятиліття продемонстрували наявність іншого «модерного» підходу до репродуктивної функції сім'ї. У високорозвинених і багатих країнах Західної Європи, у США парадоксально поєднуються надмірний добробут і споживацьке мислення з небажанням народжувати велику кількість дітей, які трактуються не як благословення, а як небезпека, загроза власному добробуту. Безумовно, криза народжування охопила й Україну. Доволі часто небажання народжувати дітей пояснюється банальними фразами на зразок: «спочатку кар'єра, а потім діти»; «не має коштів на утримання і виховання дитини»; «спочатку квартира, машина, а потім діти», «вагітність псує фігуру», тощо. Таке ставлення до основної функції родини призвело до демографічної кризи, яка охопила всю Європу, до «старіння» націй. Як відомо, кожна четверта жінка в Україні позбувається дитини шляхом абортів. Загалом, проблема переривання вагітності в сучасному світі набуває гострого характеру. Все частіше звучать заклики до влади з вимогою вирішити це питання на законодавчому рівні. Таким чином, спостерігаємо етичний та моральний парадокс: з одного боку, ріст протестів проти смертної кари й усіх форм

війни, з іншого, рухи за лібералізацію (узаконення) абортівних практик. «Рухи проти життя» (до них окрім руху за лібералізацію абортів можна віднести рухи за евтаназію, за підтримку воєнних теорій, за торгівлю людськими органами, за знищення одного життя заради спасіння іншого життя, тощо) завжди демагогічно наголошують на тому, що дії спрямовані проти життя не є насильством над чієюсь совістю, оскільки кожна людина наділена свободою вибору згідно своїх переконань. «Такі дискусії, – зазначається в Декларації про скоєння абортів, – не були б важливими, якби мова не йшла про людське життя, яке, як першорядну цінність, слід безумовно захищати і підтримувати» [3, с.123]. Зауважимо, що Католицька Церква висловлює своє негативне ставлення до всіх існуючих новітніх засобів технічної дієвості в ділянці медицини спрямованої проти життя, зокрема: стерилізації, контрацепції, які не можуть бути виправдані з позиції християнського гуманізму та моралі.

Домінування ідеології «успішності» у сучасних суспільствах тісно пов'язане з проблемою катастрофічного браку жіночих цінностей, чи, швидше, цінності жінки та її поклонання. Сучасне патріархальне суспільство не сприяє плеканню таких традиційних жіночих цінностей, як «дитинність (у позитивному сенсі), емоційність і пасивність» [5, с.110], які завжди були притаманні жінкам. Сьогодні у світі швидкими темпами поширюються феміністичні рухи, які пропагують ідею «самодостатності» та «незалежності» жінки, а на практиці формують у жінок агресивність, ненависть до протилежної статі, неприйняття традиційної сім'ї, позитивне ставлення до гомогенних «подружніх пар» та їх права на всиновлення і виховання дітей. Безумовно, ми не заперечуємо права жінки на освіту, професійну самореалізацію, кар'єру, однак, тут варто наголосити, що ці права не можуть і не повинні стати перешкодою до реалізації природного права жінки на материнство, яке реалізовується у традиційній родині.

Проблема репродуктивної функції родини має два аспекти, з одного боку, це відмова від народження дітей, з іншого, величезне бажання мати дітей. Безумовно, прагнення подружжя мати дітей є природним і виражає покликання до материнства і батьківства. Однак, створення сім'ї не означає одночасного набуття права мати дитину. Саме поняття «право мати дитину» суперечить її гідності та природі. Дитину не можна розцінювати як предмет на який мають право батьки, ні як предмет власності. Дитина – це дар, гідність якого потрібно шанувати з моменту зачаття. Пари в яких не може бути власних дітей повинні пам'ятати, що навіть якщо народження дітей неможливе, подружнє життя не втрачає своєї цінності. Такі подружні пари можуть реалізувати покликання батьківства і материнства через усиновлення, допомогу сиротам, дітям – інвалідам, створення дитячих будинків сімейного типу, виконання освітніх та виховних функцій.

У вченні про родину Католицька Церква опирається на християнську антропологію, тобто, бачення людини як Образу і Подоби Бога лежить в основі всіх принципів людської моралі. Відтак, «Питання народження... не слід розглядати частково, з точки зору біології,

психології, демографії чи соціології, але у світлі цілісного бачення людини та її покликання, не лише природного і земного, але й надприродного та вічного» [3, с.213]. Католицька Церква схвалює та заохочує залучення до діяльності інтелекту, проте зауважує, що «контроль над силами природи слід здійснювати в повазі до встановленого Богом порядку. Такий порядок є онтологічним та аксіологічним – це порядок буття і моральної цінності» [3, с.215]. Наукові досягнення останніх десятиліть дали надію подружнім парам «отримати» дитину неприродним способом – запліднення без статевого акту, зачаття у пробірці, «сурогатне» материнство. Не вдаючись до дискусій в ділянці біомедицини, розглянемо ці технології з позиції їх відповідності етиці та моралі. Штучне гетерологічне запліднення, тобто залучення третьої особи до процесу запліднення та народження, суперечить єдності подружжя, його гідності, природному покликанню до батьківства, праву дитини бути зачатою та народженою у подружжі. Стосовно «сурогатного» материнства з впевненістю можна констатувати, що воно не лише загрожує подружній вірності і відповідальному материнству, а й перетворюється у свого роду бізнес. Послуги «сурогатної» матері коштують досить дорого і, нажаль, мусимо визнати, що такий бізнес для українських жінок як в Україні, а, особливо, за кордоном стає єдиним джерелом для матеріального забезпечення родини. Методи штучного гомологічного запліднення «у пробірці» дозволяють подружжю залишатися середовищем де відбувається народження та виховання дітей. Саме тому, воно не містить в собі всіх тих етичних негативів, які характерні для народження з залученням третіх осіб. Однак, загроза знищення людських ембріонів при застосуванні такої методики спонукає Католицьку Церкву трактувати гомологічне запліднення як недопустиме і таке, що суперечить гідності прокреації та подружнього єднання [3, с.192]. Опозиція Церкви до гомологічного зачаття ґрунтується на традиційному, догматичному вченні та визнанні пріоритетності в суспільстві моральних цінностей. Постає питання «Чи виправданим є бажання подружжя, ігноруючи природу та мораль, мати дитину будь-якою ціною?».

Іван Павло II у своєму посланні «До сімей» акцентує на тому, що Церква, незважаючи на критичні ситуації та моральну слабкість людини, перепони, які йдуть від сучасної прогресивної цивілізації повинна зберігати вірність своєму вченню про людську любов. В даному контексті папа наголошує на «відповідальному батьківстві», тобто, відповідальності сім'ї за «своє спільне добро, а згодом – за спільне добро родини. Цим добром є людина...» [6, с.44]. У сфері сімейних взаємовідносин ця відповідальність здійснюється в особливий спосіб і є ще більше зобов'язуючою.

Широкого резонансу як у церковних, так і світських колах набула Постсинодальна Апостольська адгортація папи Франциска «*Amoris laetitia*», присвячена сучасним викликам плюралістичного суспільства традиційній родині. Франциск зауважує, що такі виклики походять із різноманітних форм ідеології, яку на загал називають «гендерною». Вона нівелює різницю і природну

компліментарність чоловіка і жінки. Така ідеологія, демонструючи суспільство без статевої різниці, зводить до банальності антропологічні основи родини. Гендерна політика впроваджує навчальні проекти (навіть для школярів), що у своїх висновках узаконюють особисту самоідентифікацію та емоційний зв'язок у цілковитій відокремленості від біологічної різниці між чоловіком і жінкою [9]. Безумовно, цей виклик не лише підриває статус традиційної родини, як основи кожного суспільства, а й приносить їй значну шкоду. Папа Франциск, демонструючи спадкоємність догматичної позиції Церкви, пропонує новий гуманістичний підхід до шляхів подолання глобальної кризи родини. Новаторський підхід Франциска полягає у пропонуванні нових методик місійної діяльності Церкви у сучасному світі. Франциск зауважує, що немає сенсу зупинятися на риторичному засудженні зла, оскільки це не може нічого змінити. Нічого не додає і вживання владних церковних санкцій. Відтак, сьогодні Церква повинна концентрувати свою увагу на антропологічних основах людської екзистенції, гуманізуючи таким чином давні і сталі імперативи Церкви щодо шлюбу і сім'ї [9]. Отже, завдання Церкви полягає у формуванні сумління людини, а не у його заманні.

Позиція Католицької Церкви у питанні шлюбу та сім'ї базується на визнанні родини первинною клітиною суспільства, яка покинана до виконання притаманних їй функцій народження і виховання дітей. Відтак, саме родини забезпечують існування та розвиток кожного суспільства. Натомість, сучасні рухи «проти життя», різноманітні субкультури, ЗМІ, феміністські рухи, Інтернет, які пропагують «культуру смерті», акцентують на праві людини вільного вибору форми сім'ї (звичайно ж нетрадиційної), як в Європі, так і в Україні ставлять під сумнів доцільність існування самого інституту традиційної родини. Часто така ідеологія толерується як державою, так і громадськістю.

Висновки. Аналіз джерел та літератури спонукав автора до висновку, що джерелами сучасної глобальної кризи родини є втрата секуляризованими суспільствами розуміння традиційної родини як цінності, яка потребує уваги та сприяння з боку держави і суспільства. Державна політика щодо сім'ї мала б не лише сприяти матеріальному забезпеченню родин, а й дбати про збереження інституту традиційної сім'ї, пропагуючи традиційні родинні морально-етичні цінності. Саме таку позицію у вирішенні проблем сучасної родини пропонує папа Франциск. Його новаторський підхід демонструє можливість застосування новітньої методології, в основі якої лежить онтологічне розуміння людської екзистенції та гуманізація давніх імперативів Церкви.

В цілому, проблема кризи родини, що набула глобального характеру, потребує швидкого вирішення. Однак, враховуючи сучасний контекст, видається, що подолати цю кризу в найближчій перспективі неможливо. Саме тому, перед науковцями, теологами, журналістами постає завдання подальшого дослідження проблем сім'ї та тісної співпраці з громадськістю у подоланні кризи сучасної родини.

Література

1. Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів: «Свічачо», 1996. – 753 с.
2. Документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. – Львів: ЛБА, 2002. – Т. I. – 286 с.
3. Документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. – Львів: ЛБА, 2002. – Т. II. – 311с.
4. Дрождж А. Сучасні виклики для родинного життя / Аллоїз Дрождж // Сопричастя. – 2003. – № 2. – С. 24 – 35.
5. Кох К. Християни в Європі: нові шляхи передання віри / Курт Кох. – К.: Дух і Літера, 2013. – 216 с.
6. Послання папи Івана Павла II. – Львів: Літопис, 2001. – 288 с.
7. Сімейне співжиття. Апостольське повчання його Святості Івана Павла II. – Львів: «Місіонер», 1995. – 105 с.
8. Енцикліки его святишества папы Римського 1891, 1981, 1991 гг. о труде, человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К.: Институт прахсеології, 1993. – 278 с.
9. Franciszek. Posynodalna adhortacja apostolska Amoris laetitia Ojca Świętego Franciszka do biskupów do kapłanów i diakonów do osób konsekrowanych do małżonków chrześcijańskich i do wszystkich wiernych świeckich o miłości w rodzinie [Електронний ресурс] / Franciszek. – Режим доступу: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/w/wp/franciszek_i/adhortacje/amoris_laetitia_19032016.html

References

1. Dokumenty Drugiego Watykańskiego Soboru. – Lviv: «Svichado», 1996. – 753 s.
2. Dokumenty Katolickiej Церкви pro ślub i rodzinę. – Lviv: LBA, 2002. – T. I. – 286 s.
3. Dokumenty Katolickiej Церкви pro ślub i rodzinę. – Lviv: LBA, 2002. – T. II. – 311s.
4. Drożdż A. Współczesne wyzwania dla rodzinnego życia / Alojzy Drożdż // Soprychasti. – 2003. – № 2. – S. 24 – 35.
5. Koch K. Chryścijanie w Europie: nowe sposoby przekazywania wiary / Kurt Koch. – K.: Dux i Litera, 2013. – 216 s.
6. Posłanie papieża Jana Pawła II. – Lviv: Litopys, 2001. – 288s.
7. Simejne spivzhittia. Apostolske vchennia yoho Svyatosti Ivana Pavla II. – Lviv: "Misioner", 1995. – 105s.
8. Entsyklyky yoho svyatosti papu Rymського tysyachia visimsot dev'yanosto odna, 1891, 1981, 1991 rr. pro pratsyu, lyudskoyi zhyttyediyalnosti, moralnosti i morali. – K.: Instytut prakseolohiyi, 1993. – 278 s.
9. Apostolskyy zaklyk Frensisia Amoris Leytiya Frensisia Asyzkoho do yepyskopiv dlya svyashchenykyv ta dyakoniv dlya posvyachenykyv osib khrystyans'kym podruzzhiam i vsim virmym v sim'yi [Elektronnyy resurs] / Frantsyshek. – Rezhym dostupu: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/w/wp/franciszek_i/adhortacje/amoris_laetitia_19032016.html

Volynets O.O.,

candidate of philosophical sciences, associate professor department of political science and international relations
Lviv Polytechnic Publishing, rzhysky@ukr.net

Ukraine, Lviv

THE SOURCES AND WAYS OF OVERCOMING THE GLOBAL FAMILY CRISIS IN CATHOLIC CHURCH

The main documents of the Catholic Church that are explored are devoted to the actual problem of the family's crisis, which has become global over the last few decades. It is noted that the Church recognizes the family as the primary cell of society and places it in the forefront of society and the state, whose mission is to support and help the family.

It is revealed that the source of the global family crisis is the secularization and the loss by modern societies of traditional moral and ethical values that are basically Christian, from the position of the Church. In this context attention is drawn to the threats to the traditional family from various subcultures, "movements against life", mass media that promote abandonment of tradition, morality and quite often not only tolerated but also promoted by society and the state, forming a social opinion about the family and its vocation.

It is noted that the human rights democracy is understood as permissiveness quite often in today's conditions, which often resists natural law, in particular, the right to life. Analyzing the position of the Catholic Church about homologous and heterologous fertilization, abortion, the author concludes that this position is extremely negative, is expressed in the condemnation and rejection by the Church of such medical methods that are used to weaken the natural vocation of the family, destroying its significance in the birth and upbringing of children.

Analyzing the Apostolic Post-Synodal Adhort of Pope Francis "Amoris Laetitia", the author concludes that for her, simultaneously, inheritance of dogmatics and the newest humanistic approach to solving the global family crisis in the modern world are characteristic of it.

Key words: family, Catholic Church, crisis, values, morality.

УДК 141.144: 17.021.2: 141.303(438)

Горбань Р.А.,

к.филос.н., и. о. профессора Косовского института прикладного и декоративного искусства
Львовской национальной академии искусств, graukr@gmail.com

Украина, г. Косов

ЛЮБЛИНСКАЯ ШКОЛА В ПОЛЬСКОМ ПЕРСОНАЛИЗМЕ

В статье представлены главные тенденции развития персоналистического учения в Люблинской школе, которая является наиболее репрезентативной в польском персонализме. Рассмотрено формирование системного персонализма в концепциях таких представителей этой философско-теологической школы как В. Гранат, К. Войтыла и Ч.С. Бартник. Отмечено, что в персонализме, разработанном усилиями этих мыслителей, личность выступает главным объектом исследования и методологическим инструментом понимания действительности, а также мерой бытия, поскольку речь идёт не только о личности человека, но и о тринитарной личности Бога.

Ключевые слова: персонализм, личность, польский персонализм, Люблинская школа персонализма, системный персонализм, неотомизм.

Постановка проблемы. Реагируя на современную тенденцию сведения человеческой личности к категории объекта, польские философы-персоналисты предлагают поставить личность в центре исторических процессов и рассматривать её в качестве субъекта, как отправную точку любых размышлений над действительностью. Философы, представляющие польский персонализм, считают необходимым создание полноценной персоналистической системы, которая охватила бы всю сферу действительности, все участки бытия, поэтому свою цель они видят в создании основ системного персонализма, способного выполнить эти задачи.

Сегодня персоналистическая концепция человека считается одной из наиболее продуктивных в аспекте развития теологии как научно-философской сферы. В современном украинском религиоведении стала актуальной разработка теологического персонализма К. Войтылы, одними из первых в начале 2000-х гг. к ней обратились такие авторитетные учёные, как А.Н. Колодный и П.Л. Яроцкий. Впоследствии исследованием философско-религиозных взглядов этого выдающегося мыслителя занимаются О.А. Волинец, К.М. Давыдчак, В.Н. Кравченко, С.И. Присухин, И.В. Савинская, Д.П. Симон, Я.А. Соболевский, Н.Р. Якимец, О.В. Яроцкая и др. Однако сама Люблинская школа польского персонализма, которую представляет К. Войтыла, всё ещё остаётся на маргиналиях украинской науки, за исключением статьи В.Н. Кравченко, посвящённой антропологии М. Кромпца, представленной в контексте этой школы [1].

Цель работы состоит в том, чтобы выявить главные тенденции развития в Люблинской школе, которая наиболее репрезентативно представляет польский персонализм как современное направление философско-религиозной мысли.

Изложение основного материала. Одна из главных веток персоналистического учения была разработана польскими мыслителями, которые на протяжении последних десятилетий активно работают над созданием полноценной философской системы персонализма. Несмотря на то, что основным направлением в Польше стал католический христианский персонализм, наиболее

распространённый в теологии, в 90-х годах минувшего столетия, выйдя за пределы философско-богословского дискурса, идеи персонализма стали внедряться в социально-экономической сфере страны, прежде всего благодаря диалогу группы Христианских общественных блоков с экономистами, в центре которого стоял вопрос о морали рыночной деятельности, в результате возник экономический персонализм.

Польская персоналистическая мысль развивается в русле христианского католического персонализма, это в огромной степени обусловлено её непосредственной связью с философией неотомизма и с курсом католического обновления *aggiornamento*, санкционированного Вторым Ватиканским Собором. В контексте *aggiornamento* отчётливо обозначилась антропоцентрическая переориентация неотомизма, которая проявилась в усвоении инструментария феноменологии, экзистенциальной герменевтики, немецкой философской антропологии и персонализма [2, с.41]. Антропоцентрические интенции проявились и в том, что представителей польского персонализма мало интересует действительность, своё внимание эти философы концентрируют на человеке как личности, в центре их рассуждений находится личность как такая.

Зарубежные исследователи связывают зарождение идей персонализма на грунте польской философской мысли с именем Романа Ингардена и Ягеллонским университетом в Кракове. Однако Ч.С. Бартник, исследуя историю персоналистической мысли, указывает на более глубокие корни польского персонализма.

Главные очаги формирования персонализма в Польше сосредоточены в академических центрах Кракова, Люблина и Варшавы, они связаны с августино-томистической прозопологией и феноменологией Ю. Пастушки, В. Граната, К. Войтылы. Наиболее численной и авторитетной считается Люблинская школа персонализма, к которой принадлежат Ч.С. Бартник, Б. Гацка, К. Гузьдзь, П. Лишка, М. Ковальчик, К. Кауха и др. Огромное влияние на развитие польского персонализма имели идеи Фомы Аквинского и французского персонализма. Формируясь на основе философии неотомизма, польская персоналистическая мысль представлена в нескольких вариантах, прежде

всего – это томистический персонализм (М. Кромпец, С. Свежавски, Я. Калиновски, С. Здыбицка), томистическо-феноменологический персонализм (К. Войтыла), феноменологично-этический персонализм (Т. Стычень, А. Шостэк).

Одним из главных представителей польского персонализма считается Винсент Гранат (1900–1979). На основаниях философии и богословия он пытается дать определение понятию «личность», на чём в дальнейшем и выстраивает последовательную, целенаправленную философско-религиозную персоналистическую систему. Для В. Граната было важно создать полноценную дефиницию личности, основанную на томистических концепциях. В работе «Личность человека. Попытка определения», написанной в 1952 году, философ предлагает обстоятельное междисциплинарное исследование понятия личности в этике, социологии, психологии, философии и теологии с позиции персоналистического метода. Эта работа была опубликована в 1961 году и стала первым серьёзным персоналистическим трудом в польской философии.

В первой части работы мыслитель анализирует различные концепции личности, а во второй – пытается найти основу для синтеза разных взглядов на личность человека и создать собственную интегральную концепцию, а также последовательно её обосновать, учитывая особенности биологического, социального и духовного бытия человека. Личность, согласно пониманию В. Граната, является индивидуальной субстанцией, которая представляет собой «духовно-телесную целостность, разумную, свободную, направленную на гармоническое развитие в общности с другими личностями» [10, с.243-244]. Рассматривая личность как духовно-телесную самобытную целостность, философ пытается охватить все грани человеческого существа, всю его природу, сознание и подсознание. При этом биопсихическое единство человека анализируется как конкретное, индивидуальное и неповторимое бытие в свойственных только ему чертах и признаках. В статье «Синтез в определении личности. Элементы содержания в определении человеческой личности» (1960) В. Гранат говорит о личности как о субстанциальной и субзистентной сущности, самостоятельной в своём существовании, отдельной и самодостаточной, которая существует в себе и посредством себя [9, с.27]. Личность отличается разумная природа, способность мыслить, делать выводы, познавать и переосмысливать. Важным признаком личности также является свобода, возможность делать выбор, управлять собой, принимать решения. Другим значимым аспектом личности есть её социальная природа, то есть взаимоотношения с другими личностями в связи с общим благом. Это, однако, не имеет онтической основы, а только носит функциональный характер. Польский философ утверждает, что жизнь человека представляет своеобразную диалектику, в которой личностное существование находится на перекрёстке между тенденцией экспансии внешнего мира и интенцией внутренне сосредоточенного развития. Поскольку человек направлен на развитие, самоусовершенствование, реализацию своего бытия человеком, личность отличается и

такая черта как динамичность. Человеческая личность также наделена способностью создавать смысл своего существования с помощью рефлексии, размышлений над действительностью и собственным бытием.

В. Гранат предпринимает попытки установить отличия между личностью и персональностью, однако ему не удаётся сделать это достаточно чётко и понятно. Личность философ интерпретирует как субзистентное бытие, а персональность – как роль, функцию, комплекс психосоматических признаков. Именно с персональностью связан темперамент – спонтанная система реакций человека на раздражители. В результате осмысления разницы между личностью и персональностью в статье «Элементы персонализма в экзистенциализме» (1961) персональность представлена как способ самовыражения, проявления и конкретизации глубинной сущности человеческой личности [8]. Польский мыслитель делает акцент на аспекте воли, возможности выбора, направленности на Бога, а также на внутреннем «я», которое сосредотачивает в себе все сознательные действия человека, и на трансценденции этого субъективного «я» во вне, на его выходе за собственные рамки – к другим и к Богу. При этом большое значение приписывается социальному аспекту человеческой личности, взаимосвязи между личностным «я» и другими (общностью). Позже в работе «Христианский персонализм. Богословие человеческой личности» (1985) В. Гранат указывает на особую как на то, что формирует основу достоинства человека, заложенного в нём Богом [11, с.570].

Польский персоналист стремится создать универсальное определение личности, которое могло бы использоваться во всех научных сферах. Он делает личность фундаментальной категорией гуманитарных наук. Однако, за словами Ч.С. Бартника, создание подобного определения невозможно в связи с методологическими расхождениями и разницей в научных подходах [3, с.157]. В. Гранат пытался сформулировать практичную, эмпирическую, экзистенциальную дефиницию, но у него вышло философское томистическое определение личности, которое нельзя использовать в других философских системах и в других научных дисциплинах. Как утверждает Ч.С. Бартник, характер этого определения слишком упрощён, в то же время, вследствие его многоаспектности ему недостаёт целостной основы, научности и философского характера [3, с.157].

Главная идея персонализма В. Граната состоит в построении прозопологии на христианской основе. Считая, что категория целостной личности является персонификацией целостного и методологически правильного образа человека, философ обращается к образу Христа как образцу идеальной человеческой личности. Когда человек на пути наследования этого образца принимает то, что ему открыто через Воплощение Христа, он видит правду о себе и правду о Боге. Познавая Христа как целостного человека, человеческая личность осознаёт свою целостность.

Значимой фигурой польского персонализма является Кароль Войтыла, папа Иван Павел II (1920–2005), который создал свою концепцию личности на основе

неотомизма. В его трудах органически соединяются, взаимно дополняя друг друга, богословская и философская мысль. Персонализм К. Войтылы основан на размышлениях над феноменом человеческой личности, которую мыслитель располагает в центре всей действительности. Подвергнув этот феномен внешнему и внутреннему исследованию, польский философ рассматривает личность как отправную точку всей персоналистической системы. В статье «Личность и поступок в аспекте сознания» (1966) он утверждает, что личность есть наиболее величественным явлением в человеке, потому что она делает из человека нечто большее, чем *homo sapiens*, выступая более глубоким проявлением чем *individuum* [15, с.304]. В онтологии личности польский мыслитель прежде всего выделяет мистирию личности как субъекта, что входит в рамки человеческой природы. В статье «Томистический персонализм» (1961) он формулирует свою концепцию следующим образом: «Разумная природа (человека) не имеет самостоятельного существования как природа, а субъективирует в личности. Поэтому личность является самобытным субъектом существования и действия, что невозможно приписать самой разумной природе как такой» [17, с.666]. Философ говорит о том, что разумность и свобода конкретизируются в личности, становясь в ней свойствами конкретного бытия, которое существует и действует на уровне природы, наделённой такими свойствами. Поэтому личность является субъектом особенного характера, который представляется увенчанием всех человеческих явлений, речь идёт о характере индивидуальном, неповторимом, духовном, который укоренён во всей действительности. К. Войтыла считает, что невозможно сформулировать дефиницию этого субъекта, его можно только описать [18, с.26]. Данный субъект невозможно поместить в понятие «индивидуальность» или «отдельная человеческая единица», поскольку он являет собой нечто большее, некую особую полноту бытия, для обозначения границ которого допустимо использовать только слово «личность». В своём выступлении на третьей сессии Второго Ватиканского Собора (1964) К. Войтыла говорит о человеке как о бытии, которое состоит из сущности и существования и находит своё выражение в духовных проявлениях, разумности и воли [13, с.62]. Таким образом философ стремится провести параллель между бытием человека и его сознанием, то есть между онтологическим и гносеологическим измерениями.

В фундаментальном трактате «Личность и поступок» (1969) наибольшее внимание польский персоналист уделяет проблемам личностного существования, действия, поступка, ценностей. К. Войтыла утверждает, что человеческая природа находит своё выражение в разумной, сознательной и подсознательной жизни, а главное – в жизни свободной и самостоятельной. Поэтому характерной чертой человеческой личности является свобода, независимость действий, которая в зависимости от личного «я» переходит в плоскость роста, становления, развития. Также значимой чертой человеческой личности является воля, определяющая аспект моральности, который предполагает познание истины о добре, а реализуется с помощью выбора, принятия решений [14,

с.59]. В таком акцентировании воли в концепции личности, сформированной К. Войтылой, проявляется влияние августиновской мысли.

Персонализм в философско-богословском учении К. Войтылы выступает как метод познания действительности и познания самого человека. Польский персоналист рассматривает действительность сквозь призму феномена личности и познанной истины о ней, в которой личность выявляется ключом понимания и объяснения различных явлений, в том числе и людских. Философ стремится проверить истину о человеке с точки зрения его соответствия личности. Анализируя, созданную К. Войтылой, систему христианского персонализма, Ч.С. Бартник указывает на то, что персонализм для этого философа является определённым способом наиболее действенного воплощения высших, истинных ценностей в человеческую жизнь [5, с.53].

В уже упомянутой статье «Томистический персонализм» К. Войтыла делает особый акцент на роли христианства в развитии личностного начала, рассматривая персонализм как воплощение христианства в конкретной человеческой жизни. Христианство открывает новые структуры личности человека и её действий. Христианская вера сосредотачивается не только на особенностях человеческой души, внутреннем, духовном мире, а проникает вглубь личностной структуры человека, поэтому именно христианство открывает «естественную и сверхъестественную глубину мистерии человеческой личности» [17, с.671]. Католический мыслитель ставит акцент на структурном и функциональном подобии способов существования Христа и человека. Философ убеждён в том, что Святое Писание подсказывает необходимость объяснения личности Христа в свете человеческой личности, а человеческой личности в свете личности Христа. При этом важную роль играет не человеческий аспект Христа, а собственно его личность.

В статье «Личность: субъект и общность» (1977) К. Войтыла утверждает, что личность не только имманентна относительно мира, но и в определённой степени трансцендентна относительно иных существ, вещей, истории, того, что она делает, и того, что с ней может случиться. Трансцендентность личности является её заданием и особенно акцентируется в христианском учении. Человек, становясь личностью, перерастает себя и выходит за свои грани, стремясь к Богу и другим личностям [16, с.25]. Философ подчёркивает: «Выходит за собственные границы, которые определила ему природа, за пределы пространства и времени, относительности и изменчивости» [14, с.187].

В христианстве прослеживаются и другие аспекты личности в плане её самореализации, в особом процессе её экзистенции, динамики, действий. Динамизм существования человека, прежде всего в сверхъестественном измерении, возможен исключительно благодаря «личности», и рассматривается К. Войтылой в определённой степени как следствие структуры личности. Философ считает, что личности не было бы без динамики развития как самореализации, прежде всего морального выбора, моральных действий и

поступков, с другой стороны, не было бы и поступков без личности. Таким образом, личность в интерпретации К. Войтылы представлена как единственное место встречи человека с Богом и как единственная возможность углубления и целостного, совершенного развития такой встречи.

Начиная со середины XX столетия последовательно обоснованную персоналистическую систему разрабатывает профессор Чеслав Станислав Бартник (1929), которого считают, за словами М. Русецкого, главным создателем системного персонализма в Польше [12, с.258]. Этот философ считает личность началом, центром и завершением всего бытия. В его понимании личность наделена чертами вечности, постоянства, необратимости, направленности к совершенству и окончательной реализации своего потенциала. Польский мыслитель говорит об индивидуальной и коллективной личности, а также о том, что личность может реализоваться, достигнуть своей полноты в других личностях. В статье «Предмет и объект в персоналистическом познании» (1988) он пишет: «Личность понимаю, как своего рода абсолютную объектно-субъектную реализацию разумной и свободной конкретной природы, которая находится в необходимых, исходя из её бытия, отношениях общего характера» [6, с.13]. Личность является кем-то самодостаточным и самобытным в своём существовании, в его объектном и субъектном аспектах, духовном и материальном, она является кем-то свободным, трансцендирующим, динамичным, направленным на самореализацию, свершения себя с помощью действий [6, с.16].

Ч.С. Бартник создал свой вариант персонализма, который определил, как реалистический универсальный персонализм, над которым он продолжает работать. В ключе этой концепции предлагается следующее определение личности: «Личность – это “я”, которое реально субзистивирует в действительности» [4, с.79]. Этим философ стремится сказать, что личность субзистивирует как «кто-то», её следует воспринимать прежде всего, как «кого-то», кто существует в действительности. Элементами личности являются субстанция, собственное существование, отношение к другой действительности, то есть философам акцентируется самобытное и самодостаточное существование, субъектная сущность и ключевая позиция относительного любого бытия. Подчёркивается аспект субзистивирующей сущности, а именно – единство субзистивирующего бытия с «я», объекта с субъектом, тела с душой. Эта особенная субзистенция личностного «я», в понимании Ч.С. Бартника, открыта на отношения и взаимодействие с миром существ, явлений и предметов. Таким образом личность – это субзистивирующее «я», кто-то, кто субзистивирует, субзистенция кого-то. Субзистенция и самодостаточное существование лучше и полнее выражают понятие субстанции, а также раскрывают аспект личности как объекта экзистенции; а «кто-то» передаёт абсолютную неповторимость, неизменность, единичность и субъектность глубины существа личности. Поэтому тут, по убеждению Ч.С. Бартника, кроется бытие и мысль, субстанция и существо, объект и субъект,

связанные в одно целое наивысшей категории, которой и является личность [4, с.19].

Несмотря на то, что личность – это самодостаточная субстанция, она не является изолированным, замкнутым в своих пределах естеством, поэтому ей необходимы отношения, связи с другими личностями, с личностной и внеличной действительностью. Ч. С. Бартник говорит о том, что вырастая из бытия, личность сама создаёт совершенное бытие, поэтому «выступает основой, сердцевинной, осью, центром, ключом и смыслом бытия лишённого личностного начала» [4, с.20]. Исходя из своей сущности, личность носит трансцендентный характер и через взаимосвязь с другими личностями для них и с ними реализуется в своём «я». Основываясь на концепции личности как реляции с другими личностями, польский персоналист рассматривает аналогичную индивидуальной коллективную личность, «которая имеет общностное сознание, волю, действия и общее “я”, точнее общее “ми”» [7, с.177]. Прежде всего человеческая личность соотносена с абсолютной Личностью – Богом. В трактовке Ч.С. Бартника, именно Личность Бога выступает причиной и обоснованием человеческого бытия как индивидуальной, так и коллективной личности.

Выводы. Как видим, христианский системный персонализм, созданный в пределах Люблинской школы, не сводится только к индивидуализму, а представляет собой объединение индивидуального и коллективного измерения человеческой личности. В силу этого польский персонализм значительно отличается от немецкого, который имеет идеалистическое происхождение, а также от американского, построенного на прагматизме. Люблинский персонализм, благодаря Ч.С. Бартнику, приобретает черты реальности с явным тяготением к общественному измерению. Сформированный на христианской идее личности, а также идее общества, организованного на этических и праксиологических основах, он открыт всем высшим ценностям. Представители этой школы, опираясь на метафизические идеи истины, добра, красоты, свободы, человеческого опыта познания действительности, создают философско-богословский образ человека как личности и образ персоналистически обусловленного мира, истории, общества. Польские философы-персоналисты стремясь построить универсальную и многогранную систему прозопологии, создают общую концепцию человека и действительности на фундаменте персонализма, в которой основополагающей категорией является категория личности. Рассматривая личность как структуру, они утверждают, что она есть диалектически реляционной диадой, которая состоит во взаимном абсолютном отношении личности к личности и в объединении индивидуального и коллективного элементов. Оба эти элемента взаимосвязаны и действуют в обоих направлениях, что указывает на невозможность как их отождествления, так и их размежевания. Индивидуальная личность и общество существуют на основе взаимности для себя и благодаря себе и только таким способом могут себя реализовать. Таким образом, в системном персонализме, разработанном усилиями Люблинской школы, личность выступает главным объектом

исследования и методологическим инструментом понимания действительности, а также мерой бытия, поскольку у католических мыслителей речь идёт не только о личности человека, но и о тринитарной личности Бога.

Литература

1. Кравченко В.М. Люблінська школа філософії: Антропологічні погляди Мечислава Кромця / Віталій Миколайович Кравченко // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2009. – Вип. 85. – С. 149-158.
2. Современная западная философия. Энциклопедический словарь / под ред. О. Хейфе, В.С. Малахова, В.П. Филатова при участии П.А. Дмитриева. Ин-т философии. – Москва: Культурная революция, 2009. – 392 с.
3. Bartnik Cz. St. Personalizm / Czesław Stanisław Bartnik. – Wyd. 2 popr. i poszerz. – Warszawa: O. K., 2000. – 531 s.
4. Bartnik Cz. St. Personalizm uniwersalistyczny / Czesław Stanisław Bartnik. – Roczniki Teologiczne. – 2002. – № 49. – Z. 2. – S. 77-87.
5. Bartnik Cz. St. Personalizm teologiczny według kardynała Karola Wojtyły / Czesław Stanisław Bartnik // Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. – 1979. – № 22 (1-3). – S. 51-60.
6. Bartnik Cz. St. Podmiot i przedmiot w poznaniu personalistycznym / Czesław Stanisław Bartnik // Roczniki Teologiczne-kanoniczne. – 1988. – № 35. – Z. 2. – S. 13-24.
7. Bartnik Cz. St. Rêsumê systemu personalistycznego. Próba ujęcia istoty miłości / Czesław Stanisław Bartnik // Bartnik Cz. St. Słowo i czyn. – Lublin: Standruk, 2006. – S. 176-182.
8. Granat W. Elementy personalistyczne w egzystencjalizmie / Wincenty Granat // Znak. – 1961. – № 13. – S. 676-687.
9. Granat W. Ku syntezie w definicji osoby. Elementy treściowe w definicji osoby ludzkiej / Wincenty Granat // Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. – 1960. – № 3. – Z. 4. – S. 21-44.
10. Granat W. Osoba ludzka. Próba definicji / Wincenty Granat. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006. – 372 s.
11. Granat W. Personalizm chrześcijański. Teologia osoby ludzkiej / Wincenty Granat. – Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1985. – 663 s.
12. Rusecki M. Zagadnienie personalizmu w pracach badawczych wydziału teologii KUL (1968–1993) / M. Rusecki // Roczniki Teologiczne. – 1996. – № 43. – Z. 4. – S. 249-263.
13. Wojtyła K. Człowiek jest osobą: Przemówienie wygłoszone w Radio Watykańskim w czasie trwania 3 sesji Soboru Watykańskiego II 19 października 1964 roku / Karol Wojtyła // Personalizm. – 2001. – № 1. – S. 61-64.
14. Wojtyła K. Osoba i czyn / Karol Wojtyła. – Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1969. – 328 s.
15. Wojtyła K. Osoba i czyn w aspekcie świadomości / Karol Wojtyła // Pastori et Magistro. – Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1966. – S. 293-305.
16. Wojtyła K. Osoba: podmiot i wspólnota / Karol Wojtyła // Roczniki Filozoficzne. – 1977. – № 24. – Z. 2. – S. 6-39.
17. Wojtyła K. Personalizm tomistyczny / Karol Wojtyła // Znak. – 1961. – № 13. – S. 664-674.

18. Wojtyła K. Podmiotowość i «to, co nieredukowalne» w człowieku / Karol Wojtyła // Ethos. – 1988. – № 2-3. – S. 21-28.

References

1. Kravchenko V.M. Liublińska Shkola Filosofii: Antropologichni pohliady Mechyslava Kromtsia/ Vitalii Mykolaiovych Kravchenko// Multyversum. Filosofs'kyi almanakh. – 2009. – Vyp. 85. – S. 149-158.
2. Sovremennaiia zapadnaia filosofiiia. Entsiklopedicheskii slovar/ pod red. O. Kheffe, V. S. Malakhova, V. P. Filatova pri uchastii T. A. Dmitrieva. In-t filosofii. – Moskva: Kulturnaia revoliutsiia, 2009. – 392 s.
3. Bartnik Cz. St. Personalizm / Czesław Stanisław Bartnik. – Wyd. 2. – wypravlene i rozshyrene. – Varshava: O. K., 2000. – 531 s.
4. Bartnik Cz. St. Personalizm uniwersalny / Czesław Stanisław Bartnik. – Teologichnyi shchiorichnyk. – 2002. – № 49. – Z. 2. – S. 77-87.
5. Bartnik Cz. St. Personalizm teologichnyi na dumku kardynala Karola Voityly/ Czesław Stanisław Bartnik // Naukovi statii Katolytskoho universytetu Liublina. – 1979. – № 22 (1-3). – S. 51-60.
6. Bartnik Cz. St. Predmet i obiekty v personalistycznym piznanni / Czesław Stanisław Bartnik // Teologichno-kanonichnyi Shchiorichnyk. – 1988. – № 35. – Z. 2. – S. 13-24.
7. Bartnik Cz. St. Resiame systemy personalistycznego. Sproba okhopytyi subnisti liubovi/ Czesław Stanisław Bartnik // Bartnik Cz. St. Slovo i dilo. – Liublin: Standruk, 2006. – S. 176-182.
8. Granat V. Osobyistisni elementy v egzystentsializmi / Vincent Granat // Znak. – 1961. – № 13. – S. 676-687.
9. Granat V. Syntez u vyznachenni liudyny. Vmist elementiv u vyznachenni liudskoi osobyistosti / Vincent Granat // Naukovi statii Katolytskoho universytetu Liublina. – 1960. – № 3. – Z. 4. – S. 21-44.
10. Granat V. Liudyna. Sproba vyznachennia / Vincent Granat. – Liublin: Vydavnytstvo KUL, 2006. – 372 s.
11. Granat V. Khrystyianskyi personalizm. Teolohiia liudskoi osobyistosti/ Vincent Granat. – Poznan: Knyzhkovyi mahazyn Voitseki 1985. – 663 s.
12. Rusecki M. Pytannia personalizatsii v doslidnytskii roboti viddilu bohoslovnia KUL (1968–1993) / M. Rusecki // Teologichnyi shchiorichnyk. – 1996. – № 43. – Z. 4. – S. 249-263.
13. Voityla K. Liudyna ie osoba: vystup na radio Vatykanu pid chas tretoi sesii Druhoho Vatykanskhoho Soboru 19 zhovtnia 1964 roku/ Karol Voityla // Personalizm. – 2001. – № 1. – S. 61-64.
14. Voityla K. Osoba ta diu/ Karol Voityla. – Krakov: Polske Tovarystvo Teologichne, 1969. – 328 s.
15. Voityla K. Osobyistisni i diu v aspektyi svidomosti / Karol Voityla // Pastory i Mahistr. – Liublin: Vydavnytstvo Liublińskoho Katolytskoho universytetu, 1966. – S. 293-305.
16. Voityla K. Osoba: subiekty i spilnota / Karol Voityla // Filosofs'ki shchiorichnyky. – 1977. – № 24. – Z. 2. – S. 6-39.
17. Voityla K. Tomistychnyi Personalizm / Karol Voityla // Znak. – 1961. – № 13. – S. 664-674.
18. Voityla K. Subiektyvnist i „te, shcho nepodilno” v liudyni / Karol Voityla // Etos. – 1988. – № 2-3. – S. 21-28.

Gorban R.A.,

PhD in Philosophical Sciences, temporary professor of Kosiv Institute of Applied and Decorative Arts of Lviv National Academy of Arts, graukr@gmail.com

Ukraine, Kosiv

LIUBLIN SCHOOL IN POLISH PERSONALISM

In this article, the author demonstrates the major development trends in personalistic doctrine at Liublin School, which is the most dignified one in Polish Personalism. He considers formation of systematic personalism in concepts of such representatives of this School of Philosophy and Theology as V. Granat, K. Voityla and Cz.S. Bartnik. He remarks that personality in personalism, developed by common efforts of these thinkers, is the key object of study and methodological tool of understanding of reality, as well as a measure of existence, since the point at issue is about not only a human personality, but also the tri-personality of God.

Key words: Personalism, personality, Polish Personalism, Liublin School of Personalism, systematic personalism, Ne-Thomism.

UDC 316.728+304.44

Denysyuk Zh.Z.,*Ph.D. in Culturology, Head of research and publishing department of
the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts, jannet_d7@ukr.net**Ukraine, Kyiv*

MEDIA VIRUSES AS A MEANS OF DISSEMINATION OF POST-FOLKLORE IN THE INTERNE ENVIRONMENT

The research deals with the phenomenon of virus communication as a means of spreading of post folklore texts in the internet communication environment. It determines that the main characteristics of virus infection principle in media environment is spontaneous replication of any information. The most common virus texts of post folklore are memes and mimetics. Nowadays mimetics and mimetic concepts are used as methods of study of cultural evolution and social systems, where by a meme they mean a semantic replicator, one of the main functions of which is transmission of semantic information between generators of virtual reality.

Key words: *post folklore, media viruses, internet communication, memes, mimetics.*

Articulation of issue in general and connection with important scientific or practical tasks, analysis of the latest researches and publications.

Due to the technological development of internet communication, not only information flow is expanding, but also new cultural phenomena with prevailing visual cultural forms appear. They form new narratives and reflect the process of modernization of the society and quality change of everyday communication practice. At the same time, there appears the possibility of distribution by internet users of their own information (notes, posts in social networks), visual graphic works, records, videos, etc., causing the wave of internet creativity as a separate culture segment.

With the mass communication development, the idea of psycho virus passes into a new information sphere and is identified as a media virus. The term media virus is proposed by D. Rashkoff for defining media events, which provoke metamorphoses in the life of society. As much as any psycho virus, media virus contains memes, which penetrate into the consciousness and propose the other extended view on the phenomena and objects. The media virus phenomenon lies in the transferring of its sphere of effect from the virtual space into everyday reality. Language of a modern type of a man is full of phrases from advertisement, popular videos and other global online space products.

The theory of viruses is based on the idea of memeticity, developed and newly interpreted in the works of R. Dokinz, R. Browdy, D. Dennett and A. Meneghetti.

The purpose of the article is to study the media virus phenomenon as a means and tool of dissemination of writings of post folklore type in the internet communication space.

Presentation of basic material of the research with full rationale for scientific results received. Popularity of post folklore texts as cultural artefacts and means of everyday communication inside the Internet is determined by the virus nature of their functioning and dissemination, caused by the speed of the communication flow itself. Collage picture, photo or post get viruses, while being distributed simultaneously in numbers among large audience of internet users. Among post folklore texts, in the first place internet memes have «virus» characteristics. In the process of their circulation in the network and numerous reproduction, they undergo variable changes, producing new

thematic-genre post folklore texts. Individual internet users themselves develop such quality and status of the objects of post folklore communication, creating and distributing within social communication practices new cultural objects and artefacts.

At the level of everyday understanding, the internet space has become a synonym of media virus and virus communication in general. The main thing here is symbolically marked information (entertaining, unusual, absurd, and that which attracts attention), transferring by people among themselves with the help of internet and without involvement of any institutions.

Researches on virus information, which in fact appeared during the times of the internet, show the fact that virus communication existed at all times. Thus, in particular rumors, folklore, sacral texts and other formulations with fixed content worked on this principle. However, just with the development of the internet there happened spike in activity of such messages, because the action of mechanism of their distribution accelerated significantly [3, p.59].

In distribution of virus post folklore texts, they distinguish different aspects, which point to the viruses of the text content, on the basis of the assumption that it is an inner characteristic of the content. The notion of virus includes both immanent attraction of post folklore texts, in particular memes and the role of outside factors, including the models of their perception. Peculiarities of internet memes are «high frequency, distancing of the form from the content, flexibility of use frame, inter-textuality of its nature along with anti-textuality of the procedures of its use, forcing and urgency of time, periods of its existence, etc.» [2, p.159].

For example, verbal memes (or those, which keep the structure of identified fragment of the verbal meme) are the most long-lived in that sense that they fit into everyday communication with more ease than post folklore texts expressed by visual means, because do not require any additional means (search for background picture, meme creating on the website meme-generator), and for superficial decoding – use of additional knowledge [2, p.164].

Memes as psychic viruses were considered by R. Browdy. According to the researcher, viruses are such structures, which use external mechanisms of reconstruction for creating their own copies. Memes act as replicators,

reproduced with the help of human consciousness. Memes are evolved due to the fact, that human consciousness successfully copies and changes information – ideas, behavior sets, melodies, forms, structures, etc.

R.Browdy outlines three ways of «infecting» human brain by memes: by psychical working out, done with the help of repetition of any information (conditioning); the other mechanism is cognitive discord or inner conflict, when some phenomena or events do not have any sense and the mind tries to «understand» them. The third way of penetration of memes into human consciousness is based on the use of our genetic «soft spots» («buttons»). The researcher calls it the method of «Trojan horse». In neurolinguistics programming (NLP) the last method got the name «embedding» or «package», as a result of which people become more open to a certain group of memes. The similar method to NLP is called «anchoring», when any image, sound or feeling is connected with ideas, which as if do not relate to them, but when repeated several times conjure up associative memes [1].

Famous Italian psychologist and philosopher, the founder of onto psychology A. Manegetti thought, that meme as an elementary particle of information can make endless contacts, picking up from the memory complexes of remembrances and information [6, p.11]. Having called the proto-meme structures stereotyped, A. Manegetti introduces the idea of reflective matrix, which gives inclination to creating the structure of stereotypes, introducing the basic code, on which stereotype is stringed. As soon as human reflective matrix is brought into action, this code begins to work on the base of logic, which corresponds to the built-in memes. In spite of the fact, that memes have virus nature, they work as means of rising culture, civilization, historical period [6, p.67].

Nowadays mimetics and memetic concepts are used as a method of scientific study of cultural evolution and social systems, where by meme they mean «semantic replicator, one of the main functions of which is to transfer semantic information between generators of virtual reality» [7].

However, there are some characteristics, which unite almost all post folklore memes. Thus, information put in the meme must be up-to-date and respond to inquiries of audience or challenges. Meme as, in fact, media virus tells what is «in the air», but cannot be caught by other means. In particular, internet memes carry mark of ideas urgent for the community, which created them. Exactly memes-personalities become popular only when in the whole they embody spirit of the times [5].

Not only separate messages replicated in unchanged form, but also video files can be viral. The same text of post folklore communication can remain a new virus content, though the form can undergo change or vice versa. In particular the common practice is creating demotivators on the famous text media viruses, spread in the network. In this case original text-picture is either being modified or a new piece contain two connected pictures or memes. The direction of the change of virus content, which have a certain meme, depends on the fact, which form of such content was original. If the meme at first happens in the text format, it usually has chances to pass all stages of visual-graphic formats, including, in specific situations, video. Certain the

most successful media-viruses-pictures become much more widespread in the text form, if the meme, which they contain, is easily re-created in words [3, p.68-69].

Thus, broadly we can define meme as a unit of meaning of inheritance in the society. It is a way of transfer of information as well and some object, being passed in the communication network. As an object meme is content of the information rooted in the culture, which takes familiar form of idiom, symbol, picture, melody or artefact, to which the community gives special, additional content, relevant and understandable only to the members of this community or group.

Memes are easy for «clip perception» due to small quantity of verbal or visual information. Memes gives civil fragmentation due to the involvement into the general cultural context. They attract attention and stick to the memory, which makes the perception easier. It allows easy transmission of information content filled with memes through the mass media channels. Memes have viral characteristics and therefore arose a desire to be passed and discussed. Thus, created texts and works can be freely distributed among users with the help of technical and communication characteristics of the internet. Considering this, many texts of internet creativity become media or post folklore viruses not because of conscious or planned creative activity, but often by chance during the process of communication on the internet or through some spontaneous actions.

Memes have a wide choice of possible distribution channels: oral and written language, mimics and gestures, inheritance and television. Evolution of memes picks out those ideas, stereotypes, sets and myths, which are given more attention and more used in everyday life.

Internet viruses, thrown into the network eventually become the source of post folklore creativity, modifying in new forms and genres. They can appear in the moments of conflicts of dominant narratives. Through their mediation and structures of imitation and mutation, they help to «smooth» the points of ideological conflict, and to promote renewal of normative narrative [8, p.265]. Memes are illustrative of modern transformations with the involvement of mass media, culture and society. Along with traditional mass media with their strict distribution between authors, senders and receivers of information, the communication sphere in the internet is growing where this difference is vague. Mass media receivers become creators and senders of such messages as internet memes. Herewith they use various cultural filling. Digital technologies make possible the creation of such messages. They allow converting all information (graphics, photos, videos, sounds, texts, etc.) to the language of digital data, understandable to computers. Thus, created content can be freely distributed among wide audience through the communicative possibilities of the internet.

Meme is a complex phenomenon. It is a combination of elements of post-folklore electronic culture, developed during the period of «secondary oral nature», subcultures of network underground and new entertaining culture. Development of memes is determined by mass circulation of edited photos, photomontages and video clips with unprecedented possibilities of instant distribution and

---

unlimited copying caused by information revolution. Being a techno-cultural phenomenon, memes originate from internet communication space and in case of success in the process of chain reaction transform into viruses – source of automatic copying of stereotyped information and possible subtle influence.

The reasons of popularity of one or the other meme are the following factors, which can promote its distribution: popularity of an original source, moment speed of dissemination with the help of internet; repetition frequency (collages-«photo-shopped images», parodies, used in songs, anecdotes, mentioning in the printed mass media, on radio and television); unique ability of the most memes to be transformed and used in different meanings and in different language situations; play component, which arouses users' creative capabilities and makes possible to get creatively active; comic effect or effect of unexpected [4, p. 66].

Thus, most memes have virus nature, which promotes their total dissemination. However, memes can also serve for the development of culture, civilization, race and historical epoch. Memes are definitely considered as small information contents, transformed into the meme form and have easily recognizable expressive symbol (fixed formulation or accepted look), understandable within one culture despite the context.

They can present concrete visual images (pictures, photographs), sound compositions (music, songs, and vocal records), fixed language formulations (catch phrases, names), stories (famous myths, events, scandals) and famous personalities. Interest of the society in some objects-mediaviruses have different degree of activity. Depending on universalism of such structures, their importance can grow in the course of time, then go down, afterwards after a while grow again on the base of a new or the same resource. These processes usually depend on the phenomena of social reality, dynamics of media virus dissemination, geographic factors or combination of all these components.

At first, a certain communication modus can even not to have virus characteristics and be free of all possible emotional coloring. However, it can get virus when it is actively used by recipients, or when certain events happen in society, reaction to which the network users will try to express with the help of the famous phrases. The form of graphic-visual virus content can change as well. It can go through all stages (photo shopped images, demotivators, advices, web-or internet comics, GIFs, video materials and their screen shots) [3, p. 66-67].

Internet memes are multi aspect phenomenon of internet culture. They bear the impress of personal feelings of their creators, making their experience an acquisition of the community. They translate worldview to other users, playing a certain role in the production and renewal of culture. Memes circulate in the society, help to inform everybody about one or the other position and give the possibility to express your own thought through creative work. Memes, which are not supported by the society die or change and those, which resonate with public, are translated and continue their existence.

Memes that appear in the internet, fundamentally differ from the previous variants of cultural inheritance by simplicity and speed of dissemination. This causes some

special features of internet memes, specifically high frequency, distancing of the form from the content, flexibility of frame use and inter-textual nature.

Meme is transferred from one participant to the other with the help of a message. If the message is replied by the users in practically unchangeable form, it is usually called virus content. In practice, there is also the term «media virus», identifying the total writing, which is spreading, particularly by means of internet communication. Memes as units of actively disseminated information are exceptionally changeable, and their variability concerns both their form, in which they are transferred from one individual to the other, and their content as such.

The direction of change of virus content, containing a certain meme, depends on which form of such content was original. If at first meme appears in textual format, it usually has chances to pass all stages of visual-graphic formats, including in some cases video. Some, the most successful media-viruses-pictures become much more common in text form, if the meme, which they contain, is easily reconstructed verbally.

Conclusions and directions for further research. Thus, as for today internet environment is not only a powerful communication channel, but the whole socio-cultural space, which produces new cultural forms, filling them with the new meanings and senses.

Post-folklore internet communications are discourse artefacts, disseminated as virus information in communicative network among intermediated cultural space participants, who change them many times, every time mixing them with new balance of traditional, known, new and unexpected. Variations of virus content among the post-folklore texts in the internet are memes, which present a multilayered meta-message. Meme contains delicate play of the text, context and certain illusions. It is multifunctional, but the most important function of the meme is translation of values. In other words such texts are universal and special at the same time. Due to their immanent characteristics they can invite and carry on a dialogue between different representatives of the society within a definite information-cultural environment.

Literature

1. Бродиди Р. Психические вирусы. Как программируют ваше сознание / Р. Бродиди. – М., 2007. – 304 с. [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://fantbooks.com/index.php?id1=4&category=ezoterika&author=broudi-rebook=2007>
2. Голиков А.С., Калашникова А.А. Мем как знаниевый конструкт и социальная технология: включение, социализация, идентичности / А.С. Голиков, А.А. Калашникова // Социальные технологии: актуальные проблемы теории та практики. – 2016. – Вып. 71. – С.158-169.
3. Захарченко А.П., Цимбал Е.Т. Трансформация вирусного контента в процесі комунікативної практики / А.П.Захарченко, Е.Т. Цимбал // Актуальні питання масової комунікації. – 2015. – Вып. 17. – С. 59-71.
4. Змазнева О.А., Исаева Н.В., Феномен интернет-мема / О.А. Змазнева, Н.В. Исаева // Русская речь. – 2014. – № 3. – С.62-67.
5. Зиновьева Н.А. Создание мема как социокоммуникативная технология в медиaprостранстве / Н.А. Зиновьева // Вестник

Санкт-Петербургского университета. – 2014. – Сер. 12. – Вып. 4. – С. 177-184.

6. Менегетти А. Онтопсихология и меметика / А. Менегетти. – М.: Онтопсихология, 2002. – 176 с.

7. Хохлачев Ю.С. Метамеметика [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: http://lit.lib.ru/h/hohlachew_j_s/text_0040.shtml

8. Hristova S. Visual Memes as Neutralizers of Political Dissent // TripleC. – 2014. – № 12(1). – С. 265-276.

References

1. Broudy R. Psichicheskiye virusi. Kak programmiyuyut vashe soznaniye / R. Broudy. – М., 2007. – 304 с. [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://fantbooks.com/index.php?id1=4&category=ezerotika&author=broudy-rebook=2007>

2. Hobykov A.S., Kalashnykova A.A. Mem kak znaniyeviy konstrukt y sotsyal'naya tekhnologiya: vklucheniye, sotsyalizatsiya, ydentychnosty / A.S. Hobykov, A.A. Kalashnykova // Sotsial'ni tekhnologii: aktual'ni problemy teorii ta praktyky. – 2016. – Вып. 71. – С. 158-169.

3. Zakharchenko A.P., Tsymlal E.H. Transformatsiya virusnoho kontentu v protsesi komunikativnoyi praktyky / A.P. Zakharchenko, E.H. Tsymlal // Aktual'ni pytannya masovoyi komunikatsiyi. – 2015. – Вып. 17. – С. 59-71.

4. Zmazneva O.A., Ysaeva N.V., Fenomen ynternet-mema / O.A. Zmazneva, N.V. Ysaeva // Russkaya rech'. – 2014. – № 3. – С. 62-67.

5. Zynov'eva N.A. Cozdaniye mema kak sotsyokommunikativnaya tekhnologiya v medyiaprostranstve / N. A. Zynov'eva // Vestnyk Sankt-Peterburgskoho unyversyteta. – 2014. – Ser. 12. – Vip. 4. – С. 177-184.

6. Meneghetti A. Ontopsykhiologiya y memetyka / A. Meneghetti. – М.: Ontopsykhiologiya, 2002. – 176 с.

7. Kholachew Yu.S. Metamemetyka [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: http://lit.lib.ru/h/hohlachew_j_s/text_0040.shtml

8. Hristova S. Visual Memes as Neutralizers of Political Dissent // TripleC. – 2014. – № 12(1). – С. 265-276.

Денисюк Ж.З.,

к.культ., начальник відділу наукової та редакційно-видавничої діяльності
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, jannet_d7@ukr.net

Україна, м. Київ

МЕДІА-ВІРУСНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ПОШИРЕННЯ ПОСТФОЛЬКЛОРУ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРІ

Дослідження присвячене вивченню феномену вірусної комунікації як засобу поширення текстів постфольклорного типу в середовищі інтернет-комунікації. Визначено, що основними характеристиками принципу вірусності в медіа-просторі є спонтанна реплікація будь-якої інформації. Найбільш поширеними вірусними текстами постфольклору є мему та міметика. Нині міметика та міметичні концепти застосовують як метод аналізу культурної еволюції та соціальних систем, де під мемом розуміють семантичний реплікатор, однією з основних функцій якого є передача семантичної інформації між генераторами віртуальної реальності.

Ключові слова: постфольклор, медіа-вірусність, інтернет-комунікація, мему, міметика.

УДК 7.071.1(092)(477.53-25)

Литвиненко А.И.,

*к.искусствоведения, доцент Полтавского педагогического университета имени В.Г. Короленка, liola@ukr.net
Украина, г. Полтава*

ЛЕОНИД ЛИСОВСКИЙ – ЛАБИРИНТАМИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СУДЬБЫ (ПОЛТАВСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА КОМПОЗИТОРА)

Статья посвящена малоизвестному украинскому композитору Леониду Лисовскому (1866–1934), жизненный и творческий путь которого проходил на рубеже XIX–XX веков, во времена общественных преобразований и идеологического перелома эпох, в условиях переплетения украинской и русской культур. На основе архивных материалов, писем, дневников и воспоминаний композитора раскрыт и охарактеризован центральный этап его творческой биографии – полтавское десятилетие (1899–1909). Освещены главные направления деятельности Леонида Лисовского как композитора, исполнителя, педагога, музыкального критика и общественного деятеля.

Ключевые слова: композитор Леонид Лисовский, музыкальная жизнь Полтавы на рубеже XIX–XX веков, музыкальные классы Ф. Базилевич.

Постановка проблемы. Биография творческой личности не ограничивается хронологией его жизненного пути. Она отображена в событиях и поступках, в умении делать осознанный выбор и влиять на собственную судьбу. Статья посвящена украинскому композитору Леониду Лисовскому (1866–1934), в частности полтавскому периоду его жизни и творчества (1899–1909). Музыкальная жизнь Полтавы на рубеже XIX–XX веков находилась в состоянии активного культурного подъема и профессионального становления во всех художественных сферах. В значительной мере это требовало самоотверженного труда таких музыкантов, создателей и пропагандистов, которым был композитор Леонид Лисовский.

В настоящее время, при поиске информации о Леониде Лисовском, мы обнаружили практически полное отсутствие работ о нём. Многогранная творческая деятельность композитора на поприще украинской и русской музыкальных культур до сих пор не исследована. В энциклопедиях и справочниках разного периода времени сведения о композиторе практически отсутствуют. Биография Л. Лисовского коротко представлена в «Новом энциклопедическом словаре» 1904 года. Здесь указаны далеко не все сферы его творчества и не все уже написанные в то время произведения [1, с.428]. «Украинский советский энциклопедический словарь» сообщает о том, что Леонид Лисовский – музыковед, автор «Нотной грамоты для самообучения», аннотированных библиографических описаний музыкальных произведений украинских композиторов (1929) и ряда статей, напечатанных в журналах «Музыка» и «Музыка массам», что в целом свидетельствует об известности композитора в своё время. С конца 20-х годов XX века данные о Л. Лисовском вовсе исчезают со страниц справочных изданий и только в 2004 году попадают в справочник Антона Мухи [2, с.182]. В большинстве учебников по истории украинской музыки советского периода имя Л. Лисовского не упоминается. Искусствоведы в попытках оценить его творчество, признают лишь историческое значение его произведений [3, с.254]. Очевидно, что

низкая оценка достижений Л. Лисовского обусловлена абсолютной неисследованностью его творчества: биография композитора не изучена, его труды и произведения не издаются. Вместе с тем, объем архива Л. Лисовского, хранящийся в Институте рукописи Национальной библиотеки имени В. Вернадского, свидетельствует о весомом и разнообразном наследии музыканта. Однако и на сегодняшний день исследователей творчества Л. Лисовского не много. Украинский искусствовед М. Ржевская оценивает биографию композитора относительно времени в котором он жил [4]. В социокультурных условиях послереволюционного периода композитору, как и большинству его современников не хватало творческой свободы, жизненные обстоятельства толкали музыканта на постоянные переезды в поисках лучших условий самореализации.

Этапы жизни и творчества Леонида Лисовского можно представить следующим образом:

1. Период профессионального становления (1866–1899). Петербург – Харьков – Петербург. Детство и юность. Обучение в Музыкальном училище и Университете в Харькове, а так же в Санкт-Петербургской консерватории. Начало композиторской деятельности, первые успехи в творчестве, первые изданные произведения.

2. Полтавский период (1899–1909) – творческий взлёт. Центральный и самый плодотворный период самореализации музыканта в композиторской (написаны основные произведения), исполнительской (как пианист и дирижер) сферах; педагогической (Институт благородных девиц, музыкальные классы Ф. Базилевич) и музыкально-критической деятельности (рецензирование и редактирование концертных программ). Общественная и меценатская деятельность музыканта (сотрудничество с музыкальными издательствами).

3. Годы поиска самореализации (1909–1913). Санкт-Петербург. Работа в Коммерческом училище (музыкальным воспитателем и руководителем оркестра), Народной консерватории, частных школах. Сложности в педагогической сфере. Ограничение композиторской

практики аранжировками для училищного оркестра, созданием нескольких камерно-вокальных и камерно-инструментальных произведений.

Тифлис (1913–1914). Преподаватель музыки в частной школе. Активизируется работа Лисовского-рецензента.

4. Харьковский период (1914–1934). Последние годы жизни. Разворачивается музыкально-критическая деятельность и педагогическая работа Л. Лисовского (Народная консерватория, Музыкальный техникум, музыкальные школы, частные уроки). Существенно активизируется лекторская, музыковедческая (научные статьи, воспоминания), а также музыкально-общественная деятельность. Прекращается из-за травмы руки исполнительская практика. Композиторская работа Л. Лисовского в это время связана с написанием произведений на революционную тематику и оркестровкой ряда произведений.

В нашей статье мы остановимся на характеристике Полтавского периода жизни и творчества композитора. О нём Л. Лисовский оставил воспоминания – единственные, созданные на основе личных дневников, которые он вёл на протяжении всей своей жизни.

Изложение основного материала. Свои первые впечатления о Полтаве композитор описал в своём дневнике. Приехав в Полтаву в январе 1899 года Л. Лисовский «...вынес самое безотрадное впечатление после столицы. В городе по случаю оттепели была невыносимая грязь, в музыкальных классах, где находилась и моя же квартира (3 комнаты мне, 2 комнаты и прихожая – классы), несмотря на полуофициальное учреждение, не было в доме “удобств” (всё во дворе!)... В первый день занятий я захотел вечером прогуляться на свежем воздухе (по петербургской привычке), но у крыльца шлёпнулся на тротуар чуть не в канаву» [5, л.7-8]. Такое неблагоустройство привело композитора в раздражение, и он остался дома, вспоминая столичные прогулки даже при дожде.

Тем не менее, Л. Лисовский останется жить и работать в провинции в течение последующих десяти лет. Такому его решению, очевидно, способствовало сразу несколько факторов. Во-первых, амбициозный молодой музыкант не мог отказываться от престижных служебных должностей – инспектора музыки в Институте благородных девиц, директора музыкальных классов Ф. Базилевич, преподавательской и другой, как он выразился, «чисто музыкальной работы», о которой мечтал, но не смог найти в столице даже после окончания консерватории. Во-вторых, отправляясь в Полтаву, композитор намеревался реализовать свои творческие планы – за 5–7 лет создать оперу и симфонию. В-третьих, на момент приезда из Петербурга Л. Лисовский уже был женат и воспитывал дочь. Таким образом, на нём лежала ответственность за материальное благополучие семьи. Очевидно, все эти обстоятельства заставили его, как он пишет далее, «понемногу, к “полтавскому” привыкать» [5, л.12].

Жизнь молодого музыканта в провинции складывалась нелегко. Он тяготился от постоянных бытовых проблем, чрезмерной нагрузки в школе и в институте, от необходимости выполнять большой объем организационной работы по проведению публичных

концертов, спектаклей, лекций. В первые годы Л. Лисовский так же занимался постройкой здания своей музыкальной школы (музыкальные классы Ф. Базилевич) в котором находились учебные классы и одновременно его же квартира. Множество профессиональных обязанностей и бытовых забот отнимали у композитора необходимое время и силы для творчества. Достаточно противоречиво складывались его взаимоотношения с местной музыкальной общественностью, в частности, с представителями Полтавского отделения ИРМО и лично с его основателем Д. Ахшарумовым. Несовпадение профессиональных взглядов Л. Лисовского и В. Ахшарумова нередко перерастало в «дуэли» на страницах губернской периодической печати. Подобного рода стычки напоминали борьбу двух музыкальных авторитетов за первенство в художественном пространстве провинции.

Годы, проведенные Л. Лисовским в Полтаве, оказались очень плодотворными для его творческой деятельности. Как композитор он создает большое количество произведений в разных жанрах, особое внимание уделяет фортепианной миниатюре: делает новые редакции уже существующих произведений и создает новые фортепианные пьесы. Среди них: прелюдия D-dur (1902), скерцо B-dur и скерцо C-dur для правой руки (1903), десять этюдов («Баркарола», «Газель», «Дриада», «Игра русалок», «Наперегонки», «Неотвязная мысль», «Призыв», «Песни фонтана», «Токката», «У светлого озера»), а так же: Vals № 3 и полька (изданы весной 1907 года), «Scerzo pelhetruo h-moll pur le piano» (1905), «Вальс марионеток», «Reverie orientale» (1906), «На гондоле», «Nocturne-Arabesque» (1907) – всего около пятидесяти пьес для фортепиано. К сожалению, многие из этих произведений, остались неопубликованными.

В 1905 году он напишет первое действие оперы «Страшная месть» по Н. Гоголю, а в 1909 году – пять мелодекламаций («Утро жизни», «Фиалка», «Странники мира», «Индийская мелодия», «Озимандия»), аккомпанемент к шести этюдам для флейты Э. Келлера и Серенаду для флейты, кларнета и рояля, 60 музыкальных картинок для голоса и фортепиано. Написанные сочинения демонстрируют широкий круг интересов Лисовского-композитора.

В Полтаве Л. Лисовский так же много занимается музыкальной редактурой, над некоторыми произведениями трудится долго и кропотливо, не жалея собственных сил и времени. Например, с июня 1903 по март 1907 он сделал «коренную переработку» [5, л.3] пятиактной оперы «На Украине» самодеятельного композитора В.М.Пархомовича-Викторова, а так же оркестровку оперы «Рафаэль» А. Аренского. Еще одна большая работа Л. Лисовского по редактированию и подготовке к печати произведений других композиторов связана с именем Петра Сокальского, по предложению наследников которого Л. Лисовский совершил редакцию его тридцати вокальных и двадцати фортепианных пьес [5, л.23].

Большинство созданных в полтавский период произведений имели успех и были опубликованы крупнейшими в то время издательствами в стане –

П. Юргенсона в Санкт-Петербурге, а так же Московским Государственным Музыкальным Издательством, частным издательством А. Федоров и К°, «Симфония» (Москва). К 1901 году было издано двенадцать хоров Л. Лисовского – пять написанных им во время учебы в консерватории, и четыре – в Полтаве. Это хоры а'capella: «Ангел» («По небу полночи ангел летел» – известно, что на этот же текст создал свой хор С.В. Рахманинов), «Фиалка» для женского состава, большой хор «Правда-матушка», мужской квартет а'capella «Челнок», «Отче наш», «Татарская песня» с «Бахчисарайского фонтана» А.С. Пушкина (женские голоса в сопровождении фортепиано), «Прощальная песня воспитанника Полтавского Института», три романса («На холмах Грузии», «Уходишь ты», «Луч солнца»); дуэт «Ночь», «Deux valse de Salon» (Es-dur и A-dur) для фортепиано.

Активная издаваемость произведений Л. Лисовского свидетельствовала о востребованности его творчества, поскольку, как известно, издатели старались сотрудничать преимущественно с популярными авторами. Очевидно, что композитор досаточно остро чувствовал художественные тенденции своего времени, имел неплохой музыкальный вкус и не боялся обращаться к текстам опробованными известными русскими композиторами.

Живя в провинции, Л. Лисовский много времени и сил отдавал исполнительской деятельности, выступал в симфонических собраниях Полтавского отделения ИРМО как солист, аккомпаниатор и дирижёр собственных произведений. Наиболее часто звучали его симфоническая прелюдия «Un poko di Saint-Sains», Концертная увертюра B-dur, «Думка» для струнных, Серенада для скрипки и фортепиано, Элегия для виолончели, «Скерцозный менуэт» для струнного квартета и многие другие, в том числе и хоровые произведения. Музыка Л. Лисовского с успехом исполнялась в рамках благотворительных акций и разнообразных торжеств. Один из концертов музыкант провел совместно с братом известного украинского композитора и пианиста Якова Якименко – Федором Акименко (Якименко (1876–1945)). В 1901 году состоялась премьера одноактной оперы феерии Леонида Лисовского «Именины Розы» («Сон старого сада»), осуществлённой силами воспитанниц Полтавского института благородных девиц.

Л. Лисовский активно занимался лекторской, музыкально-просветительской деятельностью, организацией музыкальных курсов; выступал с рецензиями в газетах «Полтавщина», «Полтавские губернские ведомости». Его музыкально-критические заметки и отзывы, которые печатались под псевдонимом «Мирный обыватель» были востребованы музыкальной общественностью, их с нетерпением ожидали не только в Полтаве, но и Гадяче, Лубнах, Лохвице и многих других уездных городах губернии.

Полтавское музыкальное сообщество в целом высоко и позитивно оценивало деятельность Л. Лисовского – об этом свидетельствуют ряд авторских концертов и торжеств, посвящённых юбилею композитора. В 1906 году по случаю его сорокалетия состоялся большой концерт из двух отделений в котором прозвучали –

увертюра «Былое» e-moll, концертная увертюра B-dur, «Думка» для струнных, симфоническая прелюдия «Un poko di Saint-Sains», «Вальс-миньон» для струнных и балет из сказки «Сон старого сада» юбиляра.

Огромное количество своего времени Л. Лисовский уделял и педагогической работе. Руководство музыкальными классами Ф. Базилевич он совмещал с преподаванием музыкально-теоретических дисциплин и игры на фортепиано. Музыкальные классы Ф. Базилевич имели большую популярность в Полтаве. Здесь преподавали высококвалифицированные специалисты и талантливые музыканты, обучавшие игре на фортепиано, скрипке, сольному пению, теории музыки и композиции. В школе работали выпускники Московской, Парижской, Санкт-Петербургской консерваторий, среди которых были дочь чешского музыканта Алоиза Едлички Екатерина Зайцева, воспитанница Смольного института, жена Л. Лисовского Варвара Лисовская, талантливая пианистка Юлия Кошевская «устраивавшая в музклассах и у себя на дому вечера и утра своих “малюков”» [5, л.61].

Как преподаватель Леонид Леонидович очень заботился о надлежащем уровне музыкальной подготовки учащихся своей школы, создавал комплексные учебные программы с учётом роста профессионального мастерства пианистов, в которых были представлены пьесы разных форм и образного содержания. В своей школе Л. Лисовский основал традицию проводить музыкальные вечера учащихся и преподавателей, которые не прекращались даже во время зимних и летних каникул. Талантливые дети награждались нотами, приобретенными композитором на собственные средства. Преподаватели школы Лисовского старались приобщить ученическую молодёжь к творчеству композиторов-классиков и современников, организовывали закрытые творческие вечера во время которых демонстрировали своё высокое исполнительское мастерство. Такой подход к делу безусловно способствовал росту профессионального мастерства полтавских исполнителей [6, с.96-119].

Находясь в Полтаве, Л. Лисовский не оставлял творческих связей с музыкальным сообществом Харькова и Петербурга. Дружба с харьковскими музыкантами продолжалась ещё со времени учебы Л. Лисовского в гимназии. Композитор поддерживал активное общение с известными певцами Г.Ф. Гордеевым и А. К. Детловой, с редактором газеты «Харьковские губернские ведомости» Андреем Яковлевичем Ефимович и заведующей музыкальным отделом Харьковской публичной библиотеки Любовью Борисовной Хавкиной, по просьбе которой передал в библиотеку ряд своих изданных хоровых произведений. Среди знакомств по Петербургу Л. Лисовский особенно дорожил дружбой с композиторами А. Глазуновым, М. Черепниным, П. Шенком, М. Ипполитовым-Ивановым. Музыкант тесно общался с художником Альбертом Бенуа и с Иваном Мясоедовым – сыном известного художника-передвижника Григория Мясоедова. Родственные отношения связывают Л. Лисовского с композитором Владимиром Сокальским и учёным Владимиром Вернадским.

Выводы. Полтава начала XX века оказалась максимально благоприятной средой для самореализации Л. Лисовского как музыканта-профессионала. Разностороннее дарование Лисовского-композитора проявилось в камерно-вокальном, хоровом, инструментальном и симфоническом жанрах. Среди наиболее значимых достижений композитора полтавского периода: одноактная опера «Именины розы» (1901); вокальная сюита по драме В. Жуковского «Эрос и Психея» (1907); симфоническая прелюдия «Un roko di Saint-Sains» (1900); «Думка» для струнных; Серенада для скрипки и фортепиано (1905); Элегия для виолончели (1906); цикл этюдов и пьес для фортепиано (вальсы, польки, прелюдии, менуэт, ноктюрн, скерцо) около тридцати романсов, песен и мелодекламаций.

Воспитанный на лучших музыкально-просветительских традициях первой русской консерватории, Л. Лисовский последовательно направлял свою творческую энергию в русло популяризации лучших образцов классической отечественной и зарубежной музыки. Как композитор, исполнитель и дирижер он принимал активное участие в работе Полтавского отделения ИРМО; выступал организатором многочисленных творческих мероприятий – литературно-музыкальных вечеров, праздников по случаю юбилеев Пушкина, Жуковского, Ломоносова, Котляревского, Гоголя, Грига; ученических и студенческих музыкальных утренников и концертов; был основателем хоровых курсов (1904), созданных на базе руководимой им частной музыкальной школы с целью распространения музыкальной грамотности среди населения. В 1909 году Л. Лисовский стал одним из организаторов Полтавского общества камерной музыки – организации в рамках которой исполнялся и пропагандировался практически весь камерный репертуар эпохи.

Изучив биографию Л. Лисовского можно сделать вывод, что десять лет в Полтаве стали для композитора одними из самых ярких и плодотворных в его профессиональной судьбе. Полтавский период был чрезвычайно важным в определении его дальнейшего творческого пути. Музыкальные интересы и деятельность композитора оказались максимально разносторонними. Однако, как считал в то время сам Л. Лисовский, жизнь в провинции не могла

удовлетворить его творческие амбиции. Для самореализации ему требовалось более широкое культурное пространство. В 1909 году он переезжает жить и работать в Петербург.

Литература

1. Лисовский Л. // Новый энциклопедический словарь в 82 т. III. 24., Муз. ред.: К.К. Ариньева, С.К. Булич. Петроград, 1904. С. 428.
2. Муха А. Лисовський Л.А. Композитори України та української діаспори. Довідник. Київ, 2004. С. 182.
3. Історія української музики: В 6 т. АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.П. Рильського. III. 3. Кінець XIX – початок XX століття. Київ, 1989. 254 с.
4. Ржевська М.Ю. На зламі часів. Музика Наддніпрянської України першої третини XX століття у соціокультурному контексті епохи: монографія. Київ, 2005. 351 с.
5. Лисовський Л. Десять лет в Полтаве (1899–1909) из дневников и воспоминаний в 10-ти выпусках // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. I. Од. зб. 39636. 140 арк.
6. Литвиненко А.І. Музична культура Полтавщини XIX – початку XX століття в аспектах регіонального джерелознавства: дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.01 Теорія та історія культури / Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2006. 229 с.

References

1. Lissowsky L. // Novyy entsiklopedicheskiy slovar v 82 t. I. 24. Muz. red.: K. K. Arinyeva, S. K. Bulich. Petrograd. 1904. 619 s.
2. Mukha A., Lissowsky L.L. Kompozitory Ukrainy ta ukraïnskoi diaspory. Dovidnyk. Kyiv, 2004. 352 s.
3. Istoriia ukraïnskoi muzyky: V 6 t. AN URSR. Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnografii im. M. T. Ryl'skoho. T. 3. Kineti XIX – pochatok XX stolittia. K., 1989. 254 s.
4. Rzhetskaya M. Yu. Na zlami chasiv. Muzyka Naddnyprianskoi Ukrainy pershoi tretyny XX stolittia u sotsiokulturnomu konteksti epokhy: monohrafiia. Kyiv, 2005. 351 s.
5. Lissowsky L. Desyat let v Poltave (1899–1909) iz dnevnikov i vospominaniy v 10-ti vypuskakh. Institut rukopisu NBU im. V. Vernad'skogo. F. I. Od. zb. 39636. 140 ark.
6. Lytvynenko A.I. Muzychna kultura Poltavshchyny XIX – pochatku XX stolittia v aspektakh rehionalnoho dzhhereloznavstva: dys. ... kand. mystetstvoznavstva: spets. 17.00.01 Teoriia ta istoriia kultury / Nats. muz. akad. Ukrainy im. P. I. Chaikovskykh. Kyiv, 2006. 229 s.

Lytvynenko A.I.,

Candidate of Fine Arts, Associate Professor in Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, liola@ukr.net

Ukraine, Poltava

LEONID LISSOWSKY – THE LABORINTS OF THE PROFESSIONAL DESTINY (POLTAVA PERIOD OF LIFE AND CREATIVITY OF THE COMPOSER)

The article is devoted to the little-known Ukrainian composer Leonid Lissowsky (1866-1934), whose life and creative path took place at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, during the time of social transformations and the ideological fracture of the epochs, in the conditions of interweaving of Ukrainian and Russian cultures. On the basis of archival materials, letters, diaries and memoirs of the composer, the central stage of his creative biography – the Poltava decade (1899-1909) – was described and characterized. The main directions of Leonid Lissowsky's activity as a composer, artist, teacher, music critic and public figure are highlighted.

Key words: the composer Leonid Lissowsky, musical life of Poltava at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, musical classes of F. Bazilevich.

УДК 101.1+37

Наумкіна О.А.,

*к.філос.н., доцент Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка, Olena123@gmx.com*

Україна, м. Суми

НАВЧАННЯ ФІЛОСОФІЇ: З ДИТЯЧОГО ВІКУ ДО УНІВЕРСИТЕТІВ ТРЕТЬОГО ПОКОЛІННЯ

У статті обґрунтовується доцільність організації наскрізного навчання філософії, починаючи з дитячого віку і завершуючи університетами третього покоління. Виявлено, що генеруючим чинником реалізації концепції «філософія впродовж усього життя» є суспільна потреба у розвитку критичного мислення і формуванні інтелектуального поля особистості для постійного пошуку відповідей на глибинні сенсожиттєві проблеми людського існування. Наголошено, що для організації наскрізного навчання філософії в суспільстві треба створити як вертикальні структури за принципом наступності, так і горизонтальні за принципами варіативності, різноманіття і забезпечити узгоджений, скоординований розвиток всіх цих рівнів та сфер.

Ключові слова: *філософія впродовж усього життя, філософія для дітей, філософствування, критичне мислення.*

Постановка проблеми. Досвід викладання філософських дисциплін у системі української освіти засвідчує, що їх роль сьогодні є вкрай недооціненою. І більше того, в окремих випадках цінність філософії свідомо ігнорується.

Відбувається це за умов безпрецедентної динаміки сучасного світу, зростання його нестабільності, нелінійності, появи принципово нових ризиків і загроз. Сьогодні стрімко руйнуються стереотипи, змінюються форми і методи діяльності, ціннісні орієнтації, цільові орієнтири. Як наслідок, людина потрапляє в ситуацію невизначеності, яка супроводжується необхідністю постійного долаття різноманітних труднощів, здійснення відповідального соціального і морального вибору. Стандартне мислення, звичні шляхи вирішення проблем все частіше демонструють свою нездатність допомогти людині, особливо молодому поколінню. Звідси розчарування, психологічний дискомфорт, цілий ряд екзистенціальних проблем тощо.

Звернення філософії до сенсубуттєвих проблем людини, її можливості у розвитку теоретичного мислення роблять її викладання вкрай необхідним в системі сучасної освіти. Більше того, «вона підтримує «за нагоди» реалізацію «позафілософських» завдань освіти як такої. До них належать розвиток навичок якісного, критичного мислення, чи здатності брати участь в діалозі в душі терпимості та співпраці, а також навчання мистецтву максимально чіткого формулювання власної точки зору, її обґрунтування та розпізнавання когнітивної вартості аргументів опонента, а також застосування базових логічних операцій» [1, с.199-200].

Так склалося, що більшість з нас зустрічається з філософією тільки у старшій школі (в кращому випадку) та вищих навчальних закладах. Проте із екзистенціальними проблемами людина стикається все своє життя, вміння критично, творчо мислити розглядається взагалі як атрибут сучасної людини. Тому, на наше велике переконання, філософія має супроводжувати людину і допомагати їй впродовж

усього життя: починаючи з дитячого садочку чи школи і закінчуючи університетами третього віку.

Мета роботи – обґрунтувати доцільність організації наскрізного навчання філософії, починаючи з дитячого віку і завершуючи університетами третього покоління.

Виклад основного матеріалу. Ми виходимо з того, що концепція «філософія впродовж усього життя» є невід'ємною складовою добре відомої концепції «освіта протягом життя», яка визначає стратегію розвитку сучасної освіти.

Перше питання, яке постає на шляху реалізації зазначеної концепції, – це питання про те, коли треба починати знайомити дітей з філософією. Ця тема є дискусійною серед фахівців. Проблема пов'язана, по-перше, з різними підходами до визначення ключових понять: «дитинство» і «дитячий вік». А по-друге, багато дослідників висувують сумніви щодо доцільності викладання філософії у цьому віці, оскільки в такий спосіб ми позбавляємо «юних філософів» дитинства, відкриваючи їм складні, а часом, й достатньо трагічні сторони людського існування.

Проте життя свідчить, що діти починають «філософствувати» дуже рано. Вже у віці 3-5 років вони ставлять філософські запитання: «Чому це так?», «Для чого?», «Як це відбувається?». Вони цікавляться проблемами життя і смерті, дружби і кохання, добра і зла, походженням різноманітних речей, природи часу. Недарма цей вік, який характеризується великою спрагою пізнання світу, психологи визначають як «вік чомусиків», а філософи – «вік спонтанних філософів».

Рефлексія, така необхідна для вміння міркувати, починається саме з природної дитячої допитливості щодо світу і таємниць його улаштування. Великий подив, звідки народжується дух філософствування, – це падіння влади частковостей, коли маленькій людині відкривається перспектива безкінечного цілого, можливість його розуміння. Тому вкрай необхідним в цей період є створення сприятливих умов для підтримки і розвитку дитячої схильності до філософського мислення. Це стосується як батьків, так і вчителів,

вихователів освітніх установ. Важливо не втратити цю можливість для розвитку повноцінного філософського мислення у подальшому.

Фундаментальною працею в цій царині стала книга професора філософії Колумбійського університету Метью Ліпмана «Відкриття філософії» (1969 р.). Автор стверджує, що діти здатні до абстрактного мислення, а отже, з ними можна і треба займатися логікою і розвивати їх схильність до міркувань. Згодом з'явилася міжнародна стратегія навчання «Філософія для дітей» (Philosophy for Children, аббревіатура – P4C). До її створення долучилися Г. Метьюс, Р. Рид, М. Притчард, Е. Шарп та інші.

Мета запропонованої програми – розвиток в учнів «мислення вищого порядку», навчити їх міркувати розумно. Таке мислення має бути критичним, креативним і піклувальним, тобто враховувати інтереси оточуючих людей (critical, creative, caring thinking).

Засадами її принципами є наступні:

- навчання філософствуванню, а не інформації про філософію;
- проблемна подача філософського знання;
- перетворення класу у співтовариство дослідників і організація уроку за принципом сократичного діалогу;
- надання дітям замість підручників філософськи навантажених повістей [2, с.6].

«Філософія для дітей» розрахована на весь час перебування дитини у школі: з початкової до старших класів. Універсальність і цілісність філософії сприяє подоланню фрагментарності та дисциплінарного розмежування шкільних предметів, більш усвідомленому оволодінню знаннями. Зрозуміло, що викладання філософії на різних рівнях шкільної освіти має свою специфіку, яка визначається багатьма чинниками. В контексті нашого дослідження маємо наголосити на необхідності організації наскрізного навчання філософії. Школа має постійно підтримувати інтерес й допитливість дитини і поступово вводити її до царини теоретичного мислення і досягнення сенсубуттєвих проблем, які постають актуальними для школярів в той чи інший період їхнього життя. Це потребує узгодження планів і програм навчання на відповідних рівнях шкільної освіти на принципах наступності, міждисциплінарності, цілісності, а також підготовки вчителів, які б оволоділи даною методикою.

На сьогодні програма «Філософія для дітей» пройшла апробацію більш ніж у 80-ти країнах світу і розглядається як ефективний інструмент для розвитку навичок філософського мислення у дітей. Підтвердженням цього є результати досліджень, які здійснювалися у Великобританії, де ця методика стала надзвичайно популярною. Зокрема, у дітей молодшої школи, які мають лише одне заняття на тиждень, успішність із читання й математики зростає на 30% [3], а експериментальні дослідження у Шотландії засвідчили, що у середньому IQ дітей, які вивчали філософію, на 6,5 пунктів вище, ніж у інших [4, с.10].

На жаль, українська освіта долучилася до цього процесу нещодавно. Популяризацією та поширенням використання програми «Філософія для дітей» в Україні займаються Н. Адаменко, Ю. Кравченко, О. Горбачук-

Наровецька та інші. Перші зазначають, що для підготовки людини розуміючої, креативної, здатної до самопроекування та самореалізації, самостійного вибору на основі ієрархії особистісно-значущих цінностей і смислів необхідно використання засобів Міжнародної освітньої програми «Філософія для дітей» як методики навчання, що розгортає свої смисли в контексті комунікативно-креативної моделі педагогічної діяльності, в центрі якої є розуміння як спосіб освоєння світу, що веде до самоусвідомлення, осмисленого проживання свого буття, життєтворчості, особистісного зростання, набуття внутрішньої свободи [5, с.193].

У серпні 2016 р. у МОН відбувся круглий стіл «Зубрити – не вихід, або як креативність та філософія може змінити навчання у школах» за участю віце-президента міжнародної ради «Філософії для дітей», професора Кйонсанського національного університету (Південна Корея) Джінвана Парка, міністра освіти й науки Лілії Гриневич та фахівців. Міністр в цілому підтримала ідею інтеграції методики «Філософія для дітей» в українську освітню систему, починаючи з початкової школи. Проте, було наголошено, що це потребує часу і серйозної підготовки з адаптації програми до української школи.

Таким чином, світовий досвід свідчить, що викладання філософії у школі є доцільним і корисним, насамперед, у розвитку критичного мислення дитини, а також у формуванні гармонійно розвинутої особистості та відповідального громадянина. А філософський курс у школі має розглядатися як пропедевтичний, який закладає необхідні передумови для подальшого опанування філософією.

Наступний крок оволодіння філософським знанням – це вища освіта. Згідно доповіді ЮНЕСКО [6], у переважній більшості країн філософія включена до вузівських програм. Стосується це і української вищої освіти.

Головне питання у підготовці майбутніх фахівців полягає в тому, яким чином дати студенту знання, сформувати вміння, що випереджають сьогодиншній стан науки і практики хоча б на п'ять-шість років? За всієї проблематичності завдання має вирішення. Воно полягає у тому, щоб зрозуміти ієрархію ролей та принципів, що виражають ідею сучасного професіоналізму, і побудувати навчання відповідно до цієї ієрархії.

Із середини 2000-х років на різних рівнях активно обговорюється концепція «Навичок ХХІ століття» (21-st Century Learning Skills) – тих, які допоможуть людині реалізувати її життєві цілі, побудувати кар'єру, адекватно й ефективно реагувати на нові виклики. Аналіз світового досвіду і досліджень в цій царині свідчить, що випускники сучасної вузу, який буде жити і працювати в суспільстві інновацій, невизначеності, потенційних загроз, необхідно володіти, в першу чергу, вмінням критично мислити.

На думку професора Мельбурнського університету Патріка Гріффіна – керівника міжнародного наукового проекту з оцінки і викладання навичок та компетенцій ХХІ століття, акценти в сучасному світі зміщуються у бік вміння критично мислити, здатності до взаємодії і комунікації, творчого підходу до справи [7].

Професор, доктор бізнес-адміністрування, кандидат технічних наук, декан факультету бізнесу, менеджменту, інформаційних систем і технологій університету Фенікс (мегаполіс Сан-Франциско-Силіконова Долина, Каліфорнія, США) Влад Генін стверджує, що компаніям, які динамічно розвиваються, організаціям і стартапам необхідні фахівці, що відповідають 10-ти вимогам, які передують оцінці їх професійних інженерних, економічних, технічних знань і навичок. І перша вимога від роботодавців – це талант і навички філософського критичного мислення, аналізу, аргументації та прийняття рішень [8].

Більше того, сьогодні у світі спостерігається тенденція вимагати наявності «м'яких навичок» (soft skills) або «соціальної компетентності» від кандидатів на отримання роботи. Уміння працювати в команді, стійкість до навантажень, здатність переконувати або йти на компроміс – без згадки про так звані «м'які навички» сьогодні не обходиться майже жодне оголошення про вакансії.

Soft skills – це комунікативні, організаторські та управлінські таланти. До них відносяться уміння переконувати, лідувати, керувати, робити презентації, знаходити потрібний підхід до людей, здатність вирішувати конфліктні ситуації, ораторське мистецтво – загалом, ті якості та навички, які можна було б назвати загальнолюдськими, а не ті, що притаманні людям певної професії.

Професійну ерудицію сьогодні можна передоручити комп'ютеру, а от без психологічних та соціологічних знань не обійтися. Також важливо відзначити, що на передній план висуваються сьогодні все більше особистісні якості працівника, він все частіше функціонує не як «гвинтик» виробництва, а як творча, соціально орієнтована особистість.

Постає питання: що важливіше – hard skills («тверді навички»), під якими розуміються професійні знання, або soft skills, тобто вміння спілкуватися і працювати в команді? Вони, щонайменше, рівнозначні, вважає більшість експертів. Але чим вище посада, тим більшу роль відіграють соціальні навички, в той час як професійні знання відходять на другий план. Пояснюється це тим, що у людей, які займають високі посади, як правило, вистачає співробітників, які консультують їх по всіляких питаннях. Для керівника ж головне – вміти приймати правильне рішення, мотивувати співробітників і успішно лобювати свої ідеї.

Отже, сучасне поняття професіоналізму принципово відрізняється від уявлень недавнього минулого. Це означає, що система освіти має переглянути свої стратегічні орієнтири, освітні стандарти, плани й програми підготовки майбутніх фахівців. Тільки в такому випадку в умовах глобальної конкуренції випускник зможе знайти роботу, яка забезпечить його гідне життя (gainful employment) і самореалізацію.

За цих обставин роль філософії у підготовці бакалаврів, магістрів значно зростає. Про значимість і місце філософії в системі сучасної освіти, а також їх визнання на глобальному рівні свідчать результати та висновки масштабного дослідження стану викладання філософії у світі, здійсненого у 2007 році ЮНЕСКО. У соціологічному опитуванні взяли участь респонденти із

126 країн. За матеріалами дослідження було видано книгу «Філософія – школа свободи».

Генеральний директор ЮНЕСКО (на той час) Коїхіро Мацуура зазначає, що викладання філософії є навчанням людини мислити вільно і критично, тому назва книги не є випадковою. Філософія вчить міркувати раціонально, а не просто висловлювати думки. Вона дозволяє розвивати критичний розум, який протистоїть доктринальному мисленню [6, с. ix]. А його заступник із соціальних та гуманітарних наук П'єр Сане розглядає філософію як стрижневу дисципліну в суспільних і гуманітарних науках, яка знаходить своє місце на перехресті розвитку особистості, оскільки лежить поза одним тільки знанням. Філософія є мистецтвом знання, а також мистецтвом навчання [6, с. xi].

Специфіка філософського знання (вічно проблемний, антидогматичний, плюралістичний характер, рефлексивність, критичність, поєднання пізнавальних, естетичних й етичних аспектів свідомості) якнайкраще дозволяє розвивати критичне творче мислення майбутніх фахівців і підготувати людину, яка здатна рефлексувати у надзвичайно динамічному світі. Філософія розглядається як засіб розвитку теоретичного мислення, як «гімнастика для розуму».

Що означає «критично мислити»? На думку Д. Клустера, критичне мислення має відповідати таким характеристикам:

- критичне мислення є мислення самостійне;
- інформація постає відправним, а не кінцевим пунктом критичного мислення;
- критичне мислення починається з постановки питань і з'ясування проблем, які треба вирішити;
- критичне мислення прагне переконливої аргументації;
- критичне мислення є мислення соціальне [9].

Критичне мислення використовує дослідницький інструментарій та методи, за допомогою яких людина здатна усвідомити і чітко сформулювати проблему, знайти шляхи її розв'язання. Цей шлях передбачає певний скептицизм, пошук аргументів «за» і «проти», бачення альтернатив, свідомий вибір та формулювання своєї власної позиції. Тільки такий індивідуальний шлях оволодіння знанням дозволить отримати «особистісне знання» за М. Полані.

Заняття з філософії створюють сприятливу атмосферу свободи для дискусії, висловлювання власних думок, толерантного, проте критичного ставлення до опонента та його аргументів.

Вміння теоретично міркувати, критично мислити постають як базові навички для подальшого опанування знаннями. Тому логіку, філософію бажано викладати на першому або другому курсах. Такий підхід засвідчив свою ефективність у давно поширеній у Європі системі «семи вільних мистецтв». Першою сходинкою був так званий «тривіум» (граматика, діалектика, риторика), а другою – «квадріум» (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Спочатку вчили зв'язно висловлювати думки, робити висновки з посилок, міркувати, дискутувати, формулювати власну точку зору. А потім, коли людина оволодівала інструментами отримання знань, переходили до викладання інших дисциплін.

Особливо актуальним для студентства є звернення філософії до так званих одвічних питань. Крім професійних знань і навичок кожному з нас необхідно дещо більше. Для розуміння життя у всій його повноті і складності вкрай необхідним є широкий кругозір, вміння бачити основні тенденції розвитку світу, суспільства, розуміти сутність того, що з нами відбувається. Вкрай важливо усвідомлювати сенс і цілі наших дій, вчинків, життя.

Навчання у вищому навчальному закладі – це саме той час, коли молодь намагається відповісти на ці запитання, оскільки шукає свій шлях у житті, визначається із своїм призначенням і місцем у цьому світі. І тут роль викладача філософії полягає в тому, щоб допомогти студенту відкрити «очі» на улаштування і загальні закономірності світу, репрезентувати скарбничку мудрості, де у концентрованій формі представлений багатий історичний досвід свідомого вирішення найголовніших питань людського існування і самовизначення у світі.

Отже, навчання філософії створює необхідні передумови для розвитку самостійного критичного мислення студента, формування вміння бачити виникаючі в реальному світі проблеми, труднощі та шукати шляхи їх розв'язання, чітко усвідомлювати, де і яким чином знання можуть бути застосовані в дійсності. Внаслідок цього молода людина буде здатна гнучко адаптуватися до швидко мінливих життєвих ситуацій і протягом життя знаходити своє місце у світі.

Проте, останніми роками в наших університетах спостерігається низка негативних тенденцій щодо викладання філософських дисциплін. Насамперед, йдеться про постійне скорочення годин на їх викладання, перенесення більшості цих дисциплін до варіативної частини навчальних планів, рекомендації щодо тестової форми перевірки знань студентів та інші.

Як наслідок, бачимо неспроможність більшості молодих людей здійснювати навіть елементарні мисленнєві операції, не говорячи про критичне, креативне мислення. Викликає велике занепокоєння розгубленість у світоглядних орієнтирах студентів, втрата віри у завтрашній день, рух «за течією», соціальна апатія.

Такий стан речей зумовлений також тим, що більшість студентів зустрічаються з філософією тільки у вищому навчальному закладі. А часу і можливостей для формування логічного, раціонального мислення за сучасної організації навчального процесу у вищій школі недостатньо. Втрачається такий необхідний зв'язок середньої і вищої школи щодо наступності викладання філософії. Вихід з такої ситуації вбачаємо як раз у тому, щоб первинні навички філософування і пропедевтичний курс з філософії молодь отримувала ще у школі. Звідси, необхідність у створенні єдиної парадигми розвитку критичного мислення на всіх рівнях української освіти: з початкової освіти до рівня магістра і аспіранта.

Ми поділяємо думку про те, що «філософія, яка викладається у вищій школі, має зберегти за собою право вести студента у світ теоретичного мислення, сенсожиттєвих проблем і вподобань, без яких немислима підготовка європейські освіченої людини з пріоритетними цінностями людини і громадянина» [10, с.105]. Маємо надію, що велика цінність філософії буде усвідомлена менеджерами освітньої сфери, і філософські дисципліни займуть своє гідне місце у програмах підготовки людини до майбутнього.

Традиційно вважалося, що на рівні вищої освіти навчання філософії завершується. А що далі? Невже людина більше не потребує звернення до філософського знання?

Після завершення вивчення «інституціалізованої» філософії потреба в ній нікуди не зникає. Людина повсякчасно постає перед тим чи іншим життєвим вибором, пошуком сенсів і відповідей на екзистенційно важливі питання. Особливо цінним звернення до філософії може стати у період кризи середнього віку, для літніх людей тощо.

У четвертій главі доповіді ЮНЕСКО «Філософія у полісі» автори називають декілька чинників, які зумовлюють розвиток філософії в сучасному суспільстві у неінституційних формах:

- культурні;
- екзистенціальні;
- духовні;
- терапевтичні;
- політичні;
- соціальні;
- інтелектуальні [6, с.151].

В суспільстві існують культурні, глибинні екзистенційно-духовні запити щодо філософії. Передусім, це стосується пенсіонерів, домогосподарок, безробітних. Серед цих категорій є багато громадян, які мають бажання і вільний час для отримання нових знань, подолання прірви між минулим інтелектуальним досвідом і вимогами часу, а можливо, і взагалі отримати освіту у принципово іншій сфері.

Особливо корисним є звернення до філософії для людей похилого віку, які переживають непростий період життя, пов'язаний із страхом старості, смерті та комплексом інших проблем. З метою полегшення негативних емоцій, переживань і взагалі поліпшення якості життя літніх людей «...потрібно сміливіше залучати філософів (особливо фахівців з питань філософської антропології, практичної філософії), психологів, соціологів тощо. Важливо щоб люди похилого віку відчували себе потрібними для суспільства і самих себе [11, с.85].

Як відповідь на цей запит в останній третині ХХ століття почали відкриватися спеціальні університети, курси. «Університет третього віку» був вперше організований у Тулузі (Франція) професором університету соціальних наук П'єром Веллоу у далекому 1973 році. З того часу такі заклади поширилися у всьому світі, в тому числі і в Україні. До програм таких університетів включені різні дисципліни філософського спрямування.

Терапевтичний ефект філософії наявний у роботі з людьми, що потрапили у кризові життєві ситуації, спровоковані екзистенціальними пошуками. Як правило, це проблеми втрати сенсу, цінності життя, розчарування у ньому або близьких людях.

Добре зарекомендувала себе у вирішенні такого роду проблем практика філософського консультування і коучингу у розвинених країнах Заходу, яка набула популярності й поширення наприкінці ХХ століття. Вона спирається на античну концепцію філософії як мистецтва життя. Головне завдання філософа-консультанта – прояснення мислення клієнта з метою усвідомлення проблеми і пошуку можливих варіантів її розв'язання.

Одним із перших запровадив таку практику у Німеччині у 1981 році філософ освіти Герд Ахенбах. Сьогодні найвідомішими філософськими консультантами є Лу

Маринофф з його бестселлером «Платон, не Прозак», а також Оскар Бреніфс – доктор філософії, письменник, експерт ЮНЕСКО, засновник Інституту практичної філософії у Парижі, автор 30 книг з практичної філософії, у тому числі для дітей.

Філософія як засіб спілкування людей, здатних до роздумів, рефлексії, задовольняє потребу у комунікації, особливо у великих містах, де особливо відчувається її дефіцит. Відомою ініціативою в цій сфері стало відкриття у багатьох країнах філософських кафе. В них зустрічаються друзі, знайомі, які за філіжанкою кави мають можливість обмінятися своїми думками, пофілософствувати, обговорити ті чи інші теми.

Як бачимо, вивчення філософії видається надзвичайно важливим і поза формальними освітніми установами «полісу», де «неформальна філософія» засвідчила свою цінність і користь. І якщо суспільство турбується про «здоров'я душі» своїх громадян, воно має створити відповідні умови для розвитку «неінституціалізованої» філософії.

Висновки. Генеруючим чинником реалізації концепції «філософія впродовж усього життя» є суспільна потреба у розвитку критичного мислення і формуванні інтелектуального поля особистості для постійного пошуку відповідей на глибинні сенсожиттєві проблеми людського існування. Тому філософія має супроводжувати людину і допомагати їй протягом життя. З метою організації наскрізного навчання філософії в суспільстві треба створити як вертикальні структури (дошкільна, середня, вища освіта) за принципом наступності, так і горизонтальні (поза формальною освітньою системою) за принципами варіативності, різноманітності, а також забезпечити узгоджений, скоординований розвиток всіх цих рівнів та сфер системи освіти сучасного «полісу».

Література

1. Побоевська Альдона. Для чого, кого і як учити філософії? / А. Побоевська // Філософія освіти. – 2014. – № 2 (15). – С. 196-209.
2. Юліна Н.С. Філософія для дітей / Н.С. Юліна. – М.: ИФРАН, 1996. – 241 с.
3. Тищенко В. Зубрити – не вихід. Як у школах вчитимуть критичному й креативному мисленню [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/technology/2016/07/5/214729/>
4. Труфанова Е.О. преподавание философии в мире (обзор исследования ЮНЕСКО «Философия. Школа свободы») / Е.О.Труфанова // Вопросы философии. – 2008. - №10. – С. 3-19.
5. Адаменко Н., Кравченко Ю. Історія знайомства української педагогічної аудиторії з методикою «Філософія для дітей» / Н.Адаменко, Ю. Кравченко // Філософія освіти. – 2014. – №2(15). – С.188-195.

6. Philosophy a School of Freedom. Teaching philosophy and learning to philosophize: Status and prospects. – UNESCO Publishing. – 2007. – 279 с.

7. Хайрутдинов Динар. «Навыки XXI века»: новая реальность в образовании [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://erazvitie.org/article/navyki_xxi_veka_novaya_realnost

8. Наукова доповідь професора Влада Геніна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.philosophy.kiev.ua/ua/article/214>

9. Кластер Дэвид. Что такое критическое мышление? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://testolog.narod.ru/Other15.html>

10. Драч Т.В., Паниотова Т.С. Философия о будущем цивилизации / Т.В.Драч, Т.С.Паниотова // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2006. – № 4. – С. 99–105.

11. Мовчан М.М. Лабиринты страха старости: проблемы и перспективы / М.М. Мовчан // Гуманитарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 53. – С 77-88.

References

1. Poboyev's'ka Al'dona. Dlya chogo, kogo i yak uchyt'y filosofiyi? / A. Poboyev's'ka // Filosofiya osvity. – 2014. – № 2 (15). – S. 196-209.
2. Yulina N.S. Filosofiya dlya detey / N.S.Yulina. – M.: IFРАН, 1996. – 241 s.
3. Tyshchenko V. Zubryty – ne vykhid. Yak u shkolakh vchytymut' krytychnomu y kreatyvnomu myslennnyu [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://life.pravda.com.ua/technology/2016/07/5/214729/>
4. Trufanova Ye.O. Prepodavaniye filosofii v mire (obzor issledovaniya YUNESKO «Filosofiya. Shkola svobody») / Ye. O. Trufanova // Voprosy filosofii. – 2008. – №10. – S. 3–19.
5. Adamenko N., Kravchenko Yu. Istoriya znayomstva ukraïns'koyi pedahohichnoyi audytoriyi z metodykoyu «Filosofiya dlya ditey» / N. Adamenko, Yu. Kravchenko // Filosofiya osvity. – 2014. – №2(15). – S.188-195.
6. Filosofiya – Shkola Svobody. Prepodavaniye filosofii i obucheniye filosofstvovat': sostoyaniye i perspektivy. – Izdaniye YUNESKO. – 2007. – 279 s.
7. Khayrutdinov Dinar. «Navyki XXI veka»: novaya real'nost' v obrazovanii [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupu: http://erazvitie.org/article/navyki_xxi_veka_novaya_realnost
8. Naukova dopovid' profesora Vlada Henina [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.philosophy.kiev.ua/ua/article/214>
9. Kluster Dévid. Chto takoe krytycheskoe myshlenye? [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://testolog.narod.ru/Other15.html>
10. Drach T.V., Panyotova T.S. Fylosophiya o budushchem tsyvylyzatsyy / T. V. Drach, T. S. Panyotova // Vestnyk Moskovskogo unyversyteta. Ser. 7. Fylosophiya. – 2006. – № 4. – S. 99–105.
11. Movchan M.M. Labirynty strakh starosti: problemy i perspektivy / M. M. Movchan // Humanitarnyy visnyk ZDIA. – 2013. – № 53. – S 77-88.

Naumkina O.A.,

Ph. D., Associate Professor of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Olena123@gmx.com

Ukraine, Sumy

TEACHING PHILOSOPHY: FROM CHILDHOOD TO THE THIRD-GENERATION UNIVERSITIES

The article substantiates the expediency of organization of cross-cutting training of philosophy starting with childhood and completing universities of the third generation. It has been found out that the generating factor in the implementation of the concept of «philosophy throughout life» is the social need for the development of critical thinking and the formation of the intellectual space of the individual for the constant search for answers to the deep sense of the life of the problem of human existence. The author has stressed that for the organization of the cross-cutting study of philosophy in society it is necessary to create both vertical structures on the principle of continuity and horizontal in accordance with the principles of variability, diversity and ensure coordinated development of all these levels and spheres.

Key words: philosophy throughout life, philosophy for children, philosophizing, critical thinking.

УДК 294.3

Сінельнікова М.В.,

к.філос.н., доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка», sinelnikova.80@ukr.net

Україна, м. Львів

ТРАКТУВАННЯ СМЕРТІ В БУДДИЗМІ

Аналізується проблема смерті в буддизмі, яка сприймається останнім крізь цілу низку понять, таких як сансара, карма, дхарма та нірвана. Констатується, що в теоретичному плані буддисти не надто розмірковують на тему «смерті як такої», більше уваги акцентуючи на моменті просвітління. Тому проблема протиставлення життя і смерті замінюється проблемою зіставлення смерті та просвітління, яка вирішується на символічному рівні наступним чином: смерть це момент затьмарення свідомості, тоді як життям – аспект її просвітлення, що і виступає своєрідним подоланням смерті та досягненням нірвани, яка виступає як певний еквівалент досягнення безсмертя.

Ключові слова: буддизм, смерть, сансара, нірвана, карма.

«Смерть – це тільки початок»

Тібетська книга мертвих

Постановка проблеми. Рано чи пізно будь-яка людина переживає емоційний шок, зіштовхнувшись з фактом власної смерті, з яким вона повинна не лише примиритися, але й спробувати його осмислити, подолати страх перед нею і підвести підсумок прожитого. Фактично ставлення людини до смерті знаходиться ніби між двома полюсами – страхом перед абсолютним небуттям і надією на друге народження. Ми хочемо знати, що таке життя і смерть, ми постійно думаємо про це, але, «мудрий не думає, мудрий знає» [8, с.4]. Про це, напевно, і хотів сказати нам О. Мень у своїй книзі «Біла воріт мовчання» [7], підкріпивши цим попередню фразу про те, що великі знають, але мовчать.

Взагалі дуже багато дослідників намагались привідкрити завісу таємниці над буддизмом, як і над таємницею Сходу загалом. До їх числа належать Борхес Х.-Л., Гуревич І.С., Лубський В.І., Мень О., Реріх Ю., Рудий В.І., Торчинов Є.М., Солонін К.Ю., Успенський В.Л., Єрмаков М.Є. та ін. Проте всі вони дуже мало уваги приділяли буддизмському трактуванню проблеми смерті. Тому, прагнучи подолати цю прогалину, автор статті і ставить собі за мету розкрити тему смерті в буддизмі, крізь призму ключових її понять, таких як нірвана, карма, сансара, дхарма.

Виклад основного матеріалу. Виникненню буддизму загалом передували як об'єктивні соціальні процеси, так і релігійно-філософські системи Стародавньої Індії. Буддизм не був породженням «одкровення» людини, яка, за словами послідовників Будди, досягла божественної мудрості, або витвором проповідника, як вважають чимало дослідників буддизму. Виникнення, становлення і функціонування буддизму – закономірний процес, конкретне втілення об'єктивно-суб'єктивних відносин у суспільстві на відповідному етапі його історії.

У буддизмі немає уявлень про Бога, як у християнстві, ісламі чи інших монотеїстичних релігіях; немає такої віри у богів, як в політеїстичних релігіях; немає уявлень про безсмертя душі; немає церкви як посередника між богом і людьми; немає багато того, що зазвичай характеризує релігію як суспільне явище. Адже

Будда – не бог. Він лише людина, великий гуру, що вказує іншим людям шлях до досконалості.

Тому виникає цілком логічне питання: Чи можна вважати буддизм релігією? Відповісти на нього можна лише на підставі наукового розуміння сутності релігії, її соціального й історичного змісту. Головне у релігії – релігійна віра. Для віруючої людини не існує дилеми: є бог чи його немає. Для неї Бог є тому, що вона вірить у його існування. Отже, буддизм – релігія, оскільки в його вченні є шляхи спасіння від страждань, сансари; формування віри й надії на можливість досягнення нірвани. Однак рятує буддиста не Бог, а власне духовне зусилля, тобто медитація. Щоб уникнути страждань, навчає буддизм, людина має приглушити в собі відчуття прихильності, придушити всілякі бажання, стати байдужою до радощів і прикрощів життя, стати байдужою до самої смерті. Тому буддизму безумовно визнається однією з релігій, проте дуже особливою.

Буддизм зводить в абсолют твердження, за яким головна риса чуттєвого буття в усіх його формах та проявах виступає страждання. Саме цим буддизм відрізняється від інших релігій. Справді, в усіх релігіях, як правило, світ земний, світ чуттєвий принижується, а протиставлений йому світ небесний звеличується, утверджується як істинне надбуття. Звідси – логічний висновок, що перебування у земному світі повинно бути використане для підготовки до життя у світі небесному. Зрозуміло, що «вічне життя» дається як винагорода за перенесені під час земного існування страждання.

Зробивши відправним пунктом свого вчення тотожність будь-якого існування із повним стражданням, буддизм уже не міг припустити можливості іншого існування. Смерть, що є водночас стражданням, не позбавляє від мук. Після неї розпочинається нове, сповнене страждань існування, звідси і робиться висновок про необхідність примирення із стражданим життям. Але буддизм на цьому не зупиняється. Як і всі інші релігії, буддизм обіцяє людям порятунок від страждань, нещастя, страху смерті. Проте він не визнає безсмертя душі, не вважає її вічною і незмінною, не вбачає ніякого сенсу в прагненні до вічного життя на небесах, оскільки, з погляду буддизму, вічне життя – це лише нескінченний ланцюг перероджень, зміна тілесних оболонок. У буддизмі для її позначення

використовується особливий термін – сансара (в перекладі «блукуючий»).

Світ сансари для буддистів – це безперервний потік народжень, смертей і нових народжень, виникнення, руйнування і нового виникнення. У ньому бере участь усе живе й неживе на всіх рівнях існування. Кількість цих рівнів невичерпна. Буддистські тексти стверджують, що їх більше, ніж «води в океані або піщинок у Гангу» [2, с.154]. У кожного з них є «свій суходіл, океан, повітря, безліч небес» [2, с.155], де проживають боги і ступені пекла для демонів та злих духів. Однак головних рівнів є лише три: світ Брахми, світ богів і напівбогів, а також світ бога Марі, що постає уособленням смерті і різних спокус, яких зазнає людина, і не тільки вона.

Адже за легендою, Мара пробував залякати і «просвітленого» (Будду), посилаючи до нього своїх красивих дочок, щоб спокусити радощами життя і змусити його відмовитися від відкритого ним шляху порятунку. Сім днів (за іншими твердженнями, чотири тижні) розмірковував Будда і все-таки переборов нерішучість. Неподалік Бенареса (нині Сарнатх) Будда проголосив перед п'ятьма майбутніми учнями свою першу проповідь. В ній він стисло сформулював основні положення нової релігії, або, як кажуть буддисти, «привів у рух колесо дхарми» [див. 6, с.38].

Згідно з буддизмом, життя у всіх своїх проявах є лише вираження різноманітних комбінацій або «потоків» нематеріальних часточок – дхарм. Поєднання яких і визначає буття всього існуючого у світі: людей, тварин, рослин, неорганічної природи. Після розпаду відповідного поєднання настає смерть, але дхарми не зникають безслідно, а утворюють нову комбінацію. Ця комбінація здійснюється відповідно до закону карми – відплати за попереднє життя. Нескінченний ланцюг перероджень (сансара), або колесо життя може бути перервано. Саме до цього і повинна прагнути кожна людина. Припинення перероджень та досягнення стану спокою та блаженства – ось головна мета людських зусиль. Таким чином в буддизмі головний наголос робиться на те, що вже тут, в цьому житті людина може досягнути безпристрасності, спокою та просвітління.

Як помітно з усього вищевикладеного, буддизм багато своїх положень запозичує з брахманізму, проте вводить і ряд нових. Зокрема, буддизм відмовляється від поділу людей за кастовими ознаками. Адже станові та етнічні відмінності визнаються вторинними, похідними від рівня, ступеня моральної близькості людини до шляху, вказаного Буддою, і, відповідно, можуть бути змінені в процесі морального самовдосконалення. Таким чином саме в буддизмі закладається один з перших принципів, характерних для всіх світових релігій – звернення з проповіддю до всіх людей, незалежно від їх етнічного та соціального походження. Реалізація цього принципу і сприяла засвоєнню даної релігійної системи різноманітними народами земної кулі.

Другою важливою особливістю буддизму, яка також зближує його з усіма іншими світовими релігіями, є переміщення акценту з колективної на індивідуальне релігійне життя. Згідно буддизму, людина могла вирватися із сансари індивідуальним зусиллям, усвідомивши і сформулювавши свій, особистий

«праведний шлях» і, вплинувши на долю, змінити її. Таким чином, одним з найважливіших принципів віровчення буддизму є орієнтація на індивідуальне духовне життя.

Також буддизм, на відміну від брахманізму, менше значення надає матеріальній природі людини. Тіло якої, на їх думку, складається із спостережуваних в ній матеріальних частин, але слово «тіло» сприймається ширше, оскільки в нього входять і психічні елементи (наприклад, свідомість та емоції). Людина органічно пов'язується зі світом, який вона сприймає і переживає. Тому і виникає ряд питань, наприклад, що є навколишній матеріальний світ? Як він діє на людину? Що є інші люди? На всі ці питання не можна відповісти без опису теорії пізнання.

Питання про реальність зовнішнього світу і метафізичної суті буття в буддизмі, на думку більшості дослідників, не вирішується [див. 5, с.24]. Аналізу піддається людина, що відчуває предмет, а не людина і предмет окремо. Питання, що є предмет, для буддиста не важливий, адже всі його міркування направлені на порятунок живої істоти, все свідоме життя якої виступає в цілому як потік, що постійно міняє свій рух. Але зміна відбувається так швидко, що сам процес зміни залишається непоміченим, людина встигає побачити тільки довгі ланцюги моментів, а не окремий їх фрагмент. Людське життя з її переживаннями як предметів зовнішнього, так і внутрішнього світу, зводиться до потоку постійно змінних комбінацій мінливих елементів. Тому немає ні зовнішнього предмету, ні людського «я», є лише вихор елементів, які об'єднуються за певними законами, в результаті чого виходить більш складніше явище – «людина», яка є невіддільною від феноменального світу.

По відношенню до реальності буддизм не є реалізмом: він заперечує реальність матеріального світу та реальність людського «я». Все це – ілюзії, реальним виступає лише абсолют, і якщо називати буддизм реалізмом, то тільки по відношенню до нього. Ідеалізмом буддизм також не є, оскільки хоча він і заперечує речі в якості зовнішніх об'єктів, проте вони не є і предметами чи продуктами нашої «свідомості». Сприйняття предмету – ілюзія, але не галюцинація. Якщо в темноті чоловік бачить змію, яка надалі виявилася мотузком, то мотузком все одно мав місце. Люди, яких бачить індивід – ілюзії, але за ними приховується такий же вихор елементів, який створив індивіда і його світ. Точок зіткнення немає, елементи одного світу ніколи не зможуть увійти до складу іншого.

Так буття в буддизмі розглядається як безперервне розгортання психофізичного життя індивіда, тому в сферу філософського розгляду входять тільки ті питання, які пов'язані з цим життям і з його перетворенням. Решта питань, таких, як питання про нескінченність світу, життя та смерть не розглядаються, оскільки буддійська думка фокусується виключно на психологічних проблемах індивіда. Опис шляху – це опис практики перетворення психіки суб'єкта в ту її стадію, де можливе досягнення нирвани.

Ця практика була одночасно результатом і наслідком чисто психологічних спостережень, сформульованих і

описаних за допомогою спеціальної мови, створеної для опису психіки в її власних термінах, а не в термінах зовнішнього світу. Описати і визначити ці терміни за допомогою європейських понять вкрай складно (якщо взагалі можливо), адже кожен з них тісно переплітається з іншими, які об'єднуються за допомогою асоціацій, тому два зовні схожих терміни (європейське і буддійське) з причини різниці асоціативних зв'язків можуть докорінно відрізнитися між собою.

Чуттєвий світ у буддизмі позначається терміном «сансара», про який вже йшлося вище і який знову ж таки був запозичений з брахманізму. Переконувати віруючих Індії епохи формування буддизму в тому, що світ сповнений страждань, не було потреби. Це стверджували існуючі релігійно-філософські традиції, це відчували прості люди саме тоді, коли руйнувалися вікові суспільні традиції: податковий прес вичавлював із людей усі життєві соки, а на кожному кроці людину очікувала страшна перспектива розорення, зубожіння, рабства. За таких умов традиційно-релігійне критичне ставлення до чуттєвого світу знайшло своє повне завершення.

Згідно з вченням Будди, смерть входить в список основних характеристик такого світу страждання, поряд з народженням та старістю. Світ «народжень-і-смертей» також визнається синонімом сансари. Нерідко смерть замальовується виключно в негативних тонах і її подолання (символічне або фізичне) обов'язково пов'язується з повним переворотом в життєвому статусі або стані свідомості людини, що шукає шляху звільнення, яке в деякому розумінні і є досягненням безсмертя, тобто абсолютної неучасті в мінливості буття.

Але смерть в буддизмі значима не як грізна, екстраординарна подія, що перериває унікальність, неповторність життя, а як свого роду сигнал до нового витка перероджень. Інакше кажучи, смерть тут розуміється не тільки як кінець життя, але як її початок. Негативність смерті при цьому не втрачається, оскільки негативним виступає саме життя, звільнення від якого і постає основним завданням буддиста. Тому смерть не просто природна, вона бажана. При цьому самогубство зовсім не вітається, оскільки воно тільки відкидає людину назад, адже після нього настає нове переродження, причому в більш поганих умовах.

Після смерті людину очікують три варіанти її подальшої долі: миттєве переродження (так зване переселення душі або реінкарнація), пекло (правда тимчасове, до наступного переродження) та нірвана (повна зупинка перероджень та абсолютний спокій). Тому тема смерті тісно пов'язана з нашим розумом, який не помирає, адже коли помирає наше тіло, він продовжує існувати і приймає нову фізичну оболонку. Саме це в буддійських вченнях і називають «переродженням».

Кожен буддист знає, що всі ми померемо і переродимося. Хоча процес вмирання – це природний процес, але для кожного з нас, вмирання дуже важливе, і коли до цього дійде справа, ми хочемо мати можливість максимально добре слідувати порадам Будди. Звичайно, складно уявити собі, що саме відбувається між смертю і

новим переродженням, адже у момент смерті розчиняються всі елементи тіла і свідчення розуму стають досить заплутаними. Тому дуже корисно завчасно зрозуміти, як все це відбувається, адже якщо ми зрозуміємо це, і наш розум буде здатний хоча б трохи розпізнати процес вмирання, то це допоможе нам залишатися при свідомості та, зберігаючи ясність, просуватися далі.

Сам процес вмирання ділиться на три частини: сама смерть, перехідний стан між смертю і новим народженням, і власне нове народження. Ці три періоди порівнюють зі сном, сновидінням і реальністю. Звичайно, ці процеси – не одне і те ж, але є кілька схожих моментів. Якщо ми втомилися, то лягаємо і засинаємо. Але зазвичай ми не в змозі точно зафіксувати, коли саме ми впадаємо в стан сну. «Вночі, коли ми засинаємо, перш за все всі наші відчуття: зір, слух, нюх, смак, дотик і розум – поступово звертаються всередину, тоді як об'єкти почуттів: красиві і некрасиві образи, приємні і неприємні звуки, хороші і погані запахи, що приносять задоволення чи огиду, тактильні відчуття гладкості або грубості, а також позитивні або негативні об'єкти розуму – зникають з області сприйняття» [3, с.127].

Ми не можемо контролювати ці стани, але ми ніколи над цим і не замислюємося. Але спробуймо одного разу, перед тим як заснути, налаштуватися на самого себе. Сконцентруватися на своєму розумі і спробувати утримати цю концентрацію. У якийсь момент ми все одно заснемо, але результатом нашої концентрації буде скорочення відрізка між станом перед сном і власне сном. Без такої концентрації цей проміжок був би набагато більшим. Так само і з вмиранням: якщо ми не будемо зрозуміти процес вмирання фізичного тіла, тоді свідомість просто перейде в інший стан розуму. Буде великий проміжок без будь-якого усвідомлення. Буддійські повчання показують нам шлях, як ми можемо залишатися в свідомості і не втрачати її після смерті.

Вчення про переселення душі існувало ще в брахманізмі і наголошувало, що душа людини, відповідно до закону карми, проходить нескінченне коло перероджень, причому втілюється не тільки в людей, але в рослин, тварин чи неодухотворені предмети. Деяким може пощастити і вони переродяться в царів, брахманів і небожителів. За влучним зауваженням Х.-Л. Борхеса, «перевтілення для західної свідомості – поняття в першу чергу поетичне, в той час як для буддиста перевтілюється не душа (у християнському розумінні), а карма – особлива ментальна структура, здатна на незліченну кількість трансформацій» [1, с.32].

Загалом «карма», яка у країнах, де буддизм є основною релігією, виконує не лише релігійну, а й очевидну політичну функцію. Вона виражає віру його прихильників у те, що причиною їхніх страждань є не економічний базис і недосконала система суспільних відносин у країні, не соціальна несправедливість та не соціально-економічні умови життєдіяльності людей, а карма їхніх попередників, яка випала на їхню долю у процесі переродження. При цьому вважається, що «якість» карми визначається насамперед ступенем виконання людьми моральних вимог і послідовністю у

непротистоянні злу насильством в усіх попередніх переродженнях. Така віра – справжня перепона на шляху соціальної активності людей, формування і функціонування у країнах буддизму політичних і масових громадських рухів будь-якого спрямування.

Крім цього в категорію «карми» закладено і глибокий психологічний зміст. Вона не тільки регулює індивідуальну поведінку і мислення людей, а й стимулює їх егоїзм, спонукає кожного з них до поліпшення карми як головної мети життя, до турбот щодо майбутнього свого переродження й наступного життя, в якому поталанить більше.

Також поняття карми у буддизмі наповнене величезним моральним змістом: не можна здійснювати аморальних вчинків; треба прагнути, щоб ні своїми думками, ні словом, ні способом життя не зашкодити іншим людям; слід виконувати численні релігійні настанови щодо моральної поведінки, суворо дотримуватись серединного, восьмиступінчатого шляху, щоб завершити «колесо» сансари і заглибитись у нирвану. Необхідність покращення карми стимулює турботливе ставлення буддистів до живої природи і до «братів наших менших», у кожному з яких може бути їхній родич, що переродився.

Слово «нірвана» в перекладі з санскриту означає «згасання». За вченням буддизму, нирвана – це внутрішній стан людини, при якому згасають всі почуття і прихильності, а разом з ними і весь навколишній світ. «Мудрі, – вчив Будда, – згасають як лампади» [див. 8, с.5]. Це внутрішнє згасання звільняє людину від її страждального «я» і від самої спраги життя, що тягне всі живі істоти до нових і нових перероджень. Тим самим розривається влада карми і просвітлена людина повністю розчиняється у блаженній пустоті абсолютного спокою.

Нірвана манить до себе як «внутрішній острів», досягнувши якого мудрець (просвітлений) знаходить незалежність від людей і богів, і навіть від самої природи. «Той незрівнянний острів, де нічим не володіють і нічого не жадають, я називаю Нірваною, руйнуванням смерті і загибелі» [див. 4, с.254], – як говорив сам Будда. Небагатьом під силу досягнути цього острова, але тим, кому вдалося це зробити, заздрять навіть боги. За буддійським вченням люди не самотні на шляху до просвітління, в цьому їм допомагає Будда, а також бодхісатви – істоти, яким залишилося зробити останній крок до досягнення нирвани, але вони його не роблять, щоб допомогти іншим знайти спокій. Однак, головне на цьому шляху повинна зробити сама людина.

Просвітлення означає стан розуму, якого може досягнути кожен, адже в кожному закладений цей потенціал. Буддою називають того, хто реалізував такий потенціал на практиці. Тому основною темою буддизму виступає аналіз людини, яка була здатна пізнавати речі, більш реальніші за феноменальний світ. Тому виникало питання про шлях досягнення цієї реальності (проблема фізіології і психології), про порятунок (проблема етики і релігії), про стан врятованого, про його єднання з абсолютним початком буття (область метафізики).

Психофізичний аналіз – матеріал, безпосередньо даний в досвіді, який постає відправною точкою філософських міркувань. Мета життя – порятунок, який

полягає в розумінні людиною того принципу, що такого хвилювання дхарм не повинно бути, що в людині спочатку присутня тенденція заспокоєння, що її абсолютна сутність прагне до стану спокою, і, таким чином, до припинення буття. Хто пізнав цю істину вступає на шлях остаточного спокою. Шляхом придушення пристрастей людина зупиняє прояви все більшої кількості елементів, поки нарешті не наступить повна тиша – залишається тільки абсолютна суть в стані повного спокою.

Хвилювання, або затьмарення непізнаваної суті буття, не має початку, земне життя – тільки один з незліченних коротких періодів, що переживаються тим абсолютним, що лежить в основі кожної особи і її світу. Число осіб нескінченне, і кожна рятує тільки себе, долаючи тільки свою індивідуальну смерть. Таким чином, буддизм не займає якоїсь особливої позиції по відношенню до смерті. Істинний буддист, в процесі споглядання прагне досягнути такого стану, в якому зникає страх смерті. Зазвичай він знає власну смерть задалегідь і відноситься до цієї події з великим спокоєм, оскільки перед цим він вже мав досвід «великого просвітління», тому фізична смерть не має для нього ніякого значення.

Перед смертю вмираючий наставник зазвичай дає останні настанови учням, відповідає на їхні запитання і всім своїм виглядом намагається показати відсутність кардинальної відмінності між смертю і життям. В буддизмі вірять, що в момент смерті наставника відбуваються чудові явища в атмосфері і навколишньому ландшафті; останки ж його свято шанують в спеціально побудованих спорудах.

Висновок. В теоретичному плані буддисти не надто розмірковують на тему «смерті як такої», більше акцентуючи увагу на моменті просвітлення. Проблема протиставлення життя і смерті замінюється проблемою зіставлення смерті (ширше, світу страждання) і просвітлення, яка вирішується на символічному рівні: смертю стає затьмарений аспект свідомості, тоді як життям – аспект просвітлений. Оскільки затьмарення і просвітлення один від одного невіддільні, то і життя по своїй суті не може бути відділене від смерті, при цьому вони обоє співвідносяться з більш високим порядком буття, а саме з буттям абсолютним, тобто з нирваною, повним заспокоєнням і повним розчиненням в тиші Всесвіту. Все це дає змогу відкрити нові перспективи у розкритті проблеми життя та смерті, та в дослідженні буддизму загалом.

Література

1. Борхес Х.-А. Семь вечеров / Борхес Х.-А.; [пер. В. Кулагина-Ярцева]. – СПб: Амфора, 2000. – 204с.
2. Буддизм в переводах Альманах. Выпуск 1. – СПб: Андреев и сыновья, 1992. – 272с.
3. Буддизм: история и культура [авт. А.А. Шерентьев, В.П. Андросов, Н.В. Исаев и др.]. – М.: ТРВА «Наука», 1989. – 230с.
4. Васильев А.С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество): Учеб. пособие для вузов по спец. «История» / А.С. Васильев. – М.: Высшая школа, 1983. – 368с.
5. Қин М. Религии мира / М. Қин. – Х.: Клуб семейного досуга, 2006. – 240с.

6. Қочетов А.Н. Буддизм / А.Н. Қочетов. – М.: Политиздат, 1968. – 176с.

7. Мень А. У врат молчания / А. Мень. – М.: Фонд имени А. Мень, 2002. – 332с.

8. Розенберг О.О. Труды по буддизму / О.О. Розенберг. – М.: ТРБЛ «Наука», 1991. – 295 с.

References

1. Borkhies Кф.-Л. *Sam vecherov* / Borkhies Кф.-Л.; [per. V. Kulahyna-Yartseva]. – SPb: Amfora, 2000. – 204s.

2. *Buddyzm v perevodaхf. Almanakh. Vypusk 1.* – SPb: Andreev y synovia, 1992. – 272s.

3. *Buddyzm: ystoryia y kultura* [avt. А.А. Terentev, V. P. Androsoy, N. V. Ysaev y dr.]. – М.: ИРVL «Наука», 1989. – 230s.

4. Vasylev L.S. *Ystoryia relyhiyi Vostoka (relyhiozno-kulturnye tradytsyy y obshchestvo): Ucheb. posobie dlia vuzov po spets. «Ystoryia»* / L.S. Vasylev. – М.: Vusshaia shkola, 1983. – 368s.

5. Кyn M. *Relihiy myra* / M. Кyn. – Кф.: Klub semeinoho dosuha, 2006. – 240s.

6. Kochetov A.N. *Buddyzm* / A.N. Kochetov. – М.: Polytyzdat, 1968. – 176s.

7. Men A. *U vrat molchaniya* / A. Men. – М.: Fond ymeny A. Menia, 2002. – 332s.

8. Rozenberh O.O. *Trudu po buddyzmu* / O.O. Rozenberh. – М.: ИРVL «Наука», 1991. – 295 s.

Sinelnikova M.V.,

*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Sub-Department of Philosophy
of the Lviv Polytechnic National University, sinelnikova.80@ukr.net*

Ukraine, Lviv

DEATH TREATMENT IN THE BUDDHISM

The problem of death in Buddhism is analyzed, which is perceived by the latter through a number of concepts such as samsara, karma, dharma and nirvana. It is stated that in the theoretical terms, Buddhists do not think too much about «death as such», paying more attention to the moment of enlightenment. Therefore, the problem of the opposition of life and death is replaced by the problem of the comparison of death and enlightenment, which is solved at the symbolic level as follows: death is a moment of ignorance of consciousness, whereas life is an aspect of its enlightenment, which serves as a kind of overcoming of death and the achievements of nirvana acting as a certain equivalent. achievement of immortality.

Key words: buddhism, death, sansara, nirvana, karma.

УДК 141.319.8

Скальська Д.М.,

д.філос.н., професор, завідувач кафедри філософії

Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, philosophy@nung.edu.ua

Україна, м. Івано-Франківськ

ФІЛОСОФСЬКА АКСІОЛОГІЯ ЯК АРТ-ТЕРАПІЯ

У статті здійснено дослідження філософської аксіології як арт-терапії через ціннісний вимір естетичного переживання. На основі застосування феноменологічної методології виявлено специфіку теорій естетичного переживання представників універсалізму та плюралізму в польській естетиці першої половини ХХ ст. Проведений аналіз онтологічних та екзистенціальних характеристик естетичної цінності в розглянутих концепціях посприяв окресленню позицій польських естетиків у сфері естетичної аксіології та склав проєкцію до подальших розвідок в галузі арт-практики, арт-критики та арт-терапії.

Ключові слова: філософська аксіологія, естетичне переживання, феноменологія, універсалізм, плюралізм, арт-терапія.

Постановка проблеми полягає у важливій та актуальній філософській інтенції, що пов'язана з необхідністю осмислення естетичної аксіології як ціннісного виміру естетичного переживання на теренах арт-практики та арт-терапії. В своєму естетичному досвіді людська родова сутність завжди прагнула до пережиття естетичної насолоди неначе ліків для оздоровлення душі. З появою авангардних течій у мистецтві початку ХХ ст. значною мірою актуалізувались питання пошуку адекватних критеріїв оцінки нової художньої творчості, яка виходила б за межі усталених традицій. Важливим показником тогочасної творчості був рівень залученості („втягнутості”) реципієнта у процесі його спілкування з мистецьким твором. Естетичним предметом поставав уже не сам твір мистецтва, а взаємодія твору (та його автора) з реципієнтом, підкреслювалося значення і рівень здійсненого твором впливу на останнього. Саме тому, вже у першій половині ХХ століття помітно зросла увага теоретиків до аналізу суб'єктивних аспектів естетичного досвіду, до ролі суб'єкта та його переживань у процесі естетичного сприйняття і оцінювання твору мистецтва. Відтак постала потреба всебічного і цілісного осмислення даного феномену, з'ясування його природи, аналізу його ключових складових. Такий системний підхід до виявлення сутності естетичного переживання був характерний вченням європейських естетиків першої половини ХХ ст. Тому осмислення внеску представників філософської аксіології як арт-терапії у розробку проблематики естетичного переживання є необхідним і перспективним.

У вітчизняній науці концептуалізацією розвитку естетичного займалися І. Бичко, А. Канарський, Д. Кучерюк, Л. Левчук, В. Мазепа, О. Наконечна, В. Панченко, О. Поліщук та ін. До проблематики естетичного переживання як основи естетичного досвіду зверталися такі українські дослідники: Т. Гуменюк, В. Іванов, С. Кримський, В. Личковах, О. Оніщенко, О. Павлова, М. Попович, В. Шинкарук, Р. Шульга. На окрему увагу заслуговують дослідження в даній галузі молодого вченого Катерини Шевчук, яка провела скрупульозний аналіз в царині польської естетики першої половини ХХ століття, і не тільки. «Відчутною сьогодні, – зазначає авторка, – є інтенсифікація процесів

естетизації дійсності у її різноманітних (поверхових і глибинних, художніх і позахудожніх) проявах, що охоплює не лише сферу матеріальних речей (консьюмпція, реклама), але теж епістемологію, етику, створює спокусливе бачення естетичного життя» [1, с.19]. Дійсно, вагомою у трансформації розуміння завдань сучасної естетики є участь мультимедіа, занурення у світ кіберпростору, адже філософська аксіологія – це постійний пошук підтвердження антропологічної місії мистецької культури і арт-терапії.

Мета статті з'ясувати цінність естетичного переживання як своєрідної арт-терапії, окреслити аксіологічний горизонт естетичного переживання реципієнтом творів мистецтва з погляду феноменології та її проявів як універсалізму та плюралізму.

Виклад основного матеріалу. У західноєвропейській філософії ХХ століття прослідковується певна еволюція самого поля естетичних теорій: від «філософської антропології» – до «філософії культури». Відбувається цей процес, зокрема, завдяки потужному естетичному потенціалу феноменології та її різнопланових «трансформацій». Так, виходячи з класичних традицій, естетика виступає як закінчена модель науки. Однак виявляється, що, як і філософія, естетична детермінанта може існувати в будь-якому контексті культури і, більше того, становить суть ґносеологічного дослідження. Особливо яскраво це заявлено у вихідній постановці феноменологічних пошуків, де «пізнаючий суб'єкт» до певної міри занурений у чуттєву, практичну взаємодію зі світом. Власне царина мистецтва та «естетичного» виступає головним компонентом нової ґносеології, де змінюється саме розуміння людини в тому її статусі, який принципово відмінний від попереднього, класичного «суб'єктно-об'єктного» відношення до дійсності. У феноменології відбувається естетизація суб'єктивності, яка є вже не абстракцією, а внутрішньою структурою, компонентом ґносеологічного процесу.

У цій ситуації під дією природничих наук, зокрема тих, що опротестовували позитивістські узагальнення та описовість, а також у результаті психологічних досліджень, які активізували формування ідеалістичної класифікації психічних елементів, виникло підґрунтя для розгляду поза досвідних структур свідомості – феноменології. У своєму переважаючому логіко-

гносеологічному діапазоні феноменологія, як з'ясується, постійно звертається до естетичної та художньої проблематики [2, с.52-53].

Найбільш розвинуті концепції естетичного переживання в польській естетиці першої половини ХХ ст. запропонували послідовники естетичного універсализму Р. Інгарден, Л. Блауштайн і Г. Ельзенберг, а також представники естетичного плюралізму В. Татаркевич, С. Оссовський і М. Валліс. Привертає увагу специфіка їхнього розуміння сутності естетичного переживання, особливості підходів в осмисленні природи й ключових елементів естетичного переживання. У запропонованих представниками універсализму та плюралізму концепціях відкривається нове трактування ними онтологічних й екзистенційних передумов естетичного почуття, емоцій, визначення їх ролі в естетичному досвіді як такому, а також у осмисленні їх загально-естетичного значення. Цілком слушно можна пов'язати особливість у сприйнятті сутності естетичного переживання з теоретико-методологічними настановами тих напрямків і течій, які репрезентують ці польські естетики.

Дійсно, аналіз ціннісного виміру естетичного переживання в польській естетиці першої половини ХХ століття демонструє зв'язок естетичного переживання і естетичної цінності. При цьому існує відмінність у трактуванні цього зв'язку у дослідженнях представників універсализму й плюралізму. Водночас, виявлення особливостей співвідношення та взаємозв'язку естетичного переживання і естетичної цінності у їхніх вченнях є важливою складовою у поясненні арт-критики, арт-практики, арт-терапії.

Варто звернути увагу на те, що новітні розвідки з даної проблематики знаходимо у дослідженнях Катерини Шевчук. Чи не вперше нею вводяться до вітчизняного наукового дискурсу, імена творців концепцій, які є маловідомими навіть серед польських фахівців. Зокрема, йдеться про Г.Ельзенберга, М.Валліса, Л.Блауштайна та С.Оссовського. Недостатньо опрацьованим у нас залишається естетичний доробок таких відомих польських естетиків, як В.Татаркевич та Р.Інгарден. Слід відмітити також той факт, що у своїх працях, Шевчук Катерина спирається на першоджерела мовою оригіналу. Крім того, нею висвітлюється наявний у сучасній польській естетичній науці критичний матеріал, що стосується досліджуваної проблематики, а також демонструються знання загального контексту тих процесів, які відбувалися в європейській і світовій естетиці ХХ ст. [1].

Мистецтвознавчий, антропологічний та історико-філософський підходи до виникнення процесів трансформації класичної естетичної парадигми привели до переосмислення основних естетичних феноменів в цілому, естетичного переживання зокрема.

Витоки й передумови формування концепцій представників феноменологічної естетики Р. Інгардена і Л. Блауштайна, герменевтичної естетики М. Валліса, соціологічної естетики С. Оссовського, історико-філософського вчення В. Татаркевича, а також погляди послідовника антиформалізму Г. Ельзенберга складають власне той комплексний підхід, який надає можливість осмислення ключових аспектів концепцій естетичного

переживання в європейській естетиці ХХ століття загалом.

Так, у категоріально-понятійному змісті естетичних напрацювань Інгардена такі поняття, як динамічність, експресивність, драматичність, витонченість та ін., отримують ціннісне забарвлення. Розрізняють художні цінності, які стимулюють естетичне переживання, мають цільове призначення у створенні естетичного предмета і є невід'ємною досконалістю самого твору, та естетичні цінності, що виступають «надбудовними» елементами предмета, служать його синтетично-якісними визначеннями.

Філософсько-естетичні спостереження феноменолога Інгардена містяться в його антропології, найбільш повно зібраній у «Книжечці про людину» [3], опублікованій після його смерті, де всебічно розглянута проблема людини у зв'язку з природою, свободою, творчістю, відповідальністю перед сучасністю. Таким був непростий шлях Інгардена – від феноменології як гуссерлівської «строкої науки» через «реалістичну феноменологію» або «феноменологію реалізму» до нової метафізичної системи, заснованої на літературі та мистецтві, що привела його до «філософії культури» і тим самим до захисту людських цінностей. Філософсько-естетично-літературна концепція Інгардена мала значний вплив не тільки на антропологічну традицію в Польщі, а й на «буржуазну» свідомість загалом, хоча вплив його ідей не завжди усвідомлювали навіть ті, які його пережили, приписуючи цю роль Гуссерлю. Самобутність естетики Інгардена надихнула творчість таких феноменологів, як М. Гартмана та М. Дюфренна. Його віртуозний стиль аналізу художніх творів спричинився до виникнення та формування структуралістського методу, зміни орієнтирів свідомості до пошуку об'єктивного.

Універсальний характер сприйняття естетичних феноменів у дослідженнях Р. Інгардена, Л. Блауштайна і Г. Ельзенберга впливає з теоретичних установок їхніх вчень. Передумовою естетичних позицій Р. Інгардена й Л. Блауштайна виступають засади феноменологічної філософії, а особливістю методології цих представників польської естетики є послідовне перенесення на ґрунт естетики основних онтологічних та епістемологічних принципів даного філософського напрямку. Філософська аксіологія аксіоцентричної концепції антиформаліста Г. Ельзенберга окреслена ним у самодостатності розгортання процесу естетичного переживання, та його переконанні в об'єктивності і абсолютності естетичних цінностей. Універсальність естетичного переживання в концепціях Р. Інгардена, Л. Блауштайна і Г. Ельзенберга впливає з установки, що кожен відповідно підготовлений реципієнт за певних умов може стати суб'єктом естетичного переживання, а естетичне переживання як таке обов'язково відбудеться.

Специфіка концепцій естетичного переживання представників плюралізму в польській естетиці першої половини ХХ ст.: В. Татаркевича, С. Оссовського та М. Валліса – це покладання на гуманістичну місію мистецтва (арт-терапія). Плюралістична позиція В. Татаркевича полягає у його переконанні в існуванні різних способів розгляду естетичних проблем. Естетичний плюралізм у концепції В. Татаркевича був результатом його історико-естетичних досліджень.

Естетик твердив про існування великої кількості різних типів і видів естетичного переживання, підкреслював необхідність врахування особливостей мистецтва різних епох і культур. Плюралізм М. Валліса має натомість своє джерело в спостереженні оточуючого світу, що виявляє існування великої кількості естетичних явищ. Передумовою естетичного плюралізму концепції М. Валліса була також відкритість до сприйняття різних стилів і проявів художньої творчості. Естетичний плюралізм С. Оссовського виникає, своєю чергою, зі спостереження особливостей інтерпретації та оцінки творів мистецтва, характерних представникам різних епох і культур, і має виразне соціологічне підґрунтя.

Осмилення онтологічних та екзистенційних характеристик естетичної цінності в концепціях польських естетиків дозволяє визначити їхні позиції у сфері естетичної аксіології.

Аналітика естетико-методологічних поглядів представників польської естетики першої половини ХХ ст. з урахуванням бачення польськими естетиками тих викликів, які постали у тогочасній естетиці надає можливість окреслити ціннісний вимір естетичного переживання творів мистецтва першої половини ХХ ст. в контексті досліджень представників у польській естетиці позицій універсалізму та плюралізму. Визначення аксіологічного виміру естетичного переживання в концепціях представників польської естетики першої половини ХХ століття сприяє осмиленню ключових засад процесу естетичного сприйняття і оцінювання твору мистецтва (естетичного предмету), що започатковує нові принципи аналізу основних аспектів естетичного досвіду.

Здійснений аналіз позаестетичного контексту естетичного переживання в працях польських естетиків першої половини ХХ ст. сприяє кращому розумінню сучасних естетичних стратегій, пов'язаних, з одного боку, з явищем всебічної естетизації всіх сфер культури і щоденного життя, а, з іншого, – виходу мистецької практики за межі, регламентовані класичною естетичною теорією.

Евристичний потенціал філософської аксіології як арт-терапії – це також розгляд напрацювань польської естетики першої половини ХХ ст. у сфері естетичної теорії та її здобутки в осмиленні тогочасної художньої творчості в якості фундаменту для розуміння сучасної мистецької практики.

Естетизація усіх сфер нашого життя, з одного боку, поява «масового» мистецтва, з іншого, сприяла залученню до естетичного переживання широких мас. Небезпека, яка виникає у зв'язку з цим, полягає не тільки в недостатності фахового рівня підготовки реципієнта «з мас», що не завжди здатний відрізнити справжній текст від квазі-твору, вартісний твір мистецтва від кітчу тощо, а це складає загрозу свідомого маніпулювання суб'єктом. Сучасне мистецтво, орієнтоване на масового реципієнта, перетворюється на інструмент маніпуляції суспільною свідомістю. Завдяки засобам масового переказу і тиражування інформації шляхом повторів, мистецтво стає сьогодні джерелом пропаганди. Проаналізовані ключові аспекти процесу естетичного сприйняття, прояснені механізми естетичної інтерпретації та естетичного оцінювання, дозволяють відрізнити художній твір від твору пропагандистського характеру. У цьому власне й полягає

філософська аксіологія як арт-терапія оскільки подібні проблеми стосуються не лише царини естетики, але мають загальнокультурне значення.

Цілісний аналіз естетичного переживання та його аксіологічного виміру в польській естетиці першої половини ХХ ст. з урахуванням репрезентації основних ідей у рамках найбільш розвинених підходів і позицій (універсалізм і плюралізм), вказують на специфіку вчень представників феноменологічної (Р.Інгарден і Л.Блауштайн), герменевтичної (М.Валліс) та соціологічної естетики (С.Оссовський), виявляють особливість анти формалістської (Г.Ельзенберг) та історико-філософської (В.Татаркевич) концепцій у польській естетиці даного періоду.

Висновки. Визначаючи теоретико-методологічні засади для дослідження, філософської аксіології як арт-терапії цілком слушно обрати герменевтичний, компаративний, історико-філософський, біографічний підходи, однак не випустити з уваги філософську антропологію, як необхідну та надто важливу компоненту комплексного аналізу. «Антропологічний поворот» який власне склався у першій половині ХХ ст. виступив неklasичним регулятором нової методології як принципова зміна поля, предмету, арсеналу засобів критичної рефлексії.

Вплив «антропологічного повороту» на розвиток естетичних теорій посткласичного періоду виявився в тому, що критерієм та метою методологічних дій виступає сама людина. Власне тому залучення філософсько-антропологічних досліджень завдяки своїй полістилістичності складають той «методологічний синтез», який виступав переконливим теоретичним активом пояснення та розуміння естетичного переживання як аксіологічної домінанти. При розкритті феномену естетичного переживання в творчості Л. Блауштайна, Г. Ельзенберга та Р. Інгардена, слід акцентувати не стільки на різноманітності естетичних явищ як на еволюції предметного поля естетичних теорій: від «філософської антропології» до «філософії культури».

Таким чином, трансформації феноменології та її естетичний потенціал набувають більш чітких обрисів у визначенні світоглядних позицій польських вчених щодо естетизації суб'єктивності. Відповідно, феноменологічно-екзистенціальний прорив до «нової естетики» виявляється пошуком новизни та перспективою подальших розвідок в галузі філософської аксіології та арт-терапії.

Література

1. Шевчук К.С. Естетичне переживання та його цінність в польській естетиці першої половини ХХ ст.: монографія / К.С. Шевчук. – Рівне: РДНУ, 2016. – 356 с.
2. Скальська Д.М. Естетичні виміри філософсько-антропологічних вчень ХХ століття / Д. Скальська. – Івано-Франківськ: Вид-во Фаґел, 2003. – 231с.
3. Ingarden R. *Książeczka o człowieku* / R. Ingarden. – Kraków: Wydanie Literackie, 1972. – 189s.

References

1. Shevchuk K. S. *Estetyczne przeżycia i jego sens w polskiej estetyce pierwszej połowy XX st.: monografia* / K. S. Shevchuk. – Rivne: RDNU, 2016. – 356 s.
2. Skalska D. M. *Estetyczne wymiary filozofsko-antropologicznych uczeń XX stolecia* / D. Skalska. – Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Fagel, 2003. – 231s.
3. Inhard R. *Knyha pro ludynu* / R. Inhard. - Krakiv: literaturna vydannia, 1972.- 189 s.

Skalska D.M.,

*Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Philosophy Department
of the Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, philosophy@nung.edu.ua*

Ukraine, Ivano-Frankivsk

PHILOSOPHICAL AXIOLOGY AS ART-THERAPY

The article deals with the study of philosophical axiology as art therapy through the value dimension of aesthetic experience. On the basis of the application of the phenomenological methodology, the specificity of the aesthetic experience of the representatives of universalism and pluralism in the Polish aesthetics of the first half of the twentieth century was revealed. The analysis of the ontological and existential characteristics of aesthetic value in the considered concepts contributed to the outline of the position of Polish aesthetics in the field of aesthetic axiology and formed a projection to further exploration in the field of art practice, art criticism and art therapy.

Key words: *philosophical axiology, aesthetic experience, phenomenology, universalism, pluralism, art therapy.*

Psychology

UDC 316.61:316.356.2-053.81-058.8

Zavatskyi V.Yu.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences), associate professor,

Department of Practical Psychology and Social Work, Volodymyr Dahl East Ukrainian National

Ukraine, Severodonetsk

THE INFLUENCE OF THE ABILITY TO ANTICIPATION ON THE SUBJECTIVE WELL-BEING OF THE INDIVIDUAL

The article reveals the influence of the ability to anticipate on the subjective well-being of the individual. It is shown that anticipation is considered as the ability to act and take certain decisions with a certain time-space warning in relation to expected, future events, is a psychological mechanism of prediction in any human activity and this is very important for the formation of the subjective well-being of the individual in the conditions. transformational changes of modern society. The process of anticipation is considered as a system of personal constructs and their interconnections, the study of anticipation at the personal level of the forerunner reflection was conducted, the structure and regularities of the functioning of the personality anticipation and the influence of this ability on subjective well-being were revealed.

Key words: a personality, subjective well-being, anticipation, counselling.

Introduction. Under conditions of the reforming of all life spheres and rapid social changes taking place in contemporary society, the study of subjective well-being is gaining relevance, which is caused by the need for finding the basis for maintaining personality's inner balance, the structure of subjective well-being and its components as well as distinguishing methods of psychological aid in supporting personality's subjective well-being. The issue of subjective well-being has not been studied until recent years; so far, it has been investigated mostly by foreign scientists. Interpersonal interaction in marriage is the prerequisite for subjective well-being of a married person, which, in its turn, is associated with the place of a family in the life of the society and individual person. Psychological well-being in a family becomes difficult because of each spouse's ambition to satisfy, first of all, his/her own needs and lack of coordination of actions in intrafamilial activities, which leads to destabilisation of marital relations and dissatisfaction with them. Therefore, the issues of socio-psychological peculiarities of supporting personality's subjective well-being under conditions of problems existing in today's transformational society are worth investigating [1-4].

Researchers note that the quality of marital relations depends greatly on spouses' compatibility, their social and psychophysical suitability, shared outlook, attitudes and habitual forms of reaction in their parents' families (I. Horbal, E. Diner, Yu. Dmytruk, M. Yeleiko, R. Inglehart, O. Kliapets, E. Kolohryvova, H. Puchkova). Marital well-being is determined, in particular, by the feeling of subjective satisfaction of married couple with their marital relations (Yu. Aloshina, V. Bocheliuk, L. Hozman, T. Hovorun, H. Dubchak, O. Kaminska, L. Moroz, I. Khitrina, N. Khloponina, T. Trapeznikova, P. Yakobson and others). Besides, the issue of creating an integrated sociopsychological programme of supporting subjective wellbeing in marriage has not been investigated in social psychology as the subject of a special study. The paper aims to analyse the principles of

development and functioning of the integrated sociopsychological programme of supporting subjective wellbeing of a married person. The key task of the research is to specify the content and efficiency of implementing the integrated socio-psychological programme of supporting subjective well-being of a married person [5-9].

Research methods. The principal theoretical and methodological approaches to the issue of personality's subjective well-being are the following: targeted approach that associates subjective well-being with orientation at the final target or subject of the need; axiological approach, according to which activity motives determine correlation between certain values and activity results instead of the motive of aiming for well-being; cognitive approach, in which experiencing subjective well-being is explained by means of cognitive principles or properties of events taking place in ones' life; socio-psychological approach based on studying the impact of socio-psychological factors on personality's subjective well-being (the determining factor is social standard – model of social comparison); personal approach, in which subjective well-being is considered as a trait or propensity of a personality; and situational approach, according to which subjective well-being is considered as a temporary state that depends on a certain situation.

Discussion. Psychocorrection involved 52 participants (26 married couples) who formed the experimental group (EG) and 54 participants (27 couples) who formed the control one (CG). The participants of the study were divided into the groups on a voluntary basis. Participants of the control group did not undergo any psychocorrectional treatment. Participants of the experimental group were divided into 5 subgroups, each of them consisting of 8-12 people. During 6 months, each subgroup attended psychocorrectional sessions twice a week; after that, the sessions were conducted once a week for 6 months more. The programme was being implemented in three successive stages, each of them included thematic, organisational and

reflexive substages and was represented by a set of sessions targeted at achieving a certain goal. At the same time, these stages were parts of the integrated programme, and every next step continued the previous ones and as a result made it possible to provide continuous, systematic socio-psychological support of subjective well-being for the participants of the experimental group. The logic of the programme structure involved its gradual complication, taking into account the participants' capabilities and dynamics of the group progress. Complication of the programme appeared as a factor stimulating the participants' self-fulfilment and development of skills required for their intrafamilial interaction. The first stage involved evaluation of the initial level along with development of subjective well-being, value orientations and life meanings of the participants as well as development of such a system of spouses' interpersonal relationships that would facilitate their interaction, mutual understanding and respect. The second stage was directed at emotional concentration on value and meaning features of their marital life, activation of self-cognition, selfactualisation, development of personal communicative abilities, nonverbal communication skills, effective listening and understanding of the spouse. This stage was focused on value and meaning components of self-consciousness, beliefs and feelings developed before aimed at the formation of adaptive models of behaviour. The purpose of the third stage was to form unbiased assessment of a conflict situation, the ability to defuse tension in familial interaction of a married couple, which contributed to the overcoming of egocentrism, the formation of social reflexion, the development of motivational orientation at spouse's interests and mutual interaction. The following methods appeared to be efficient for implementing the tasks of the psychocorrectional programme: group discussion, role playing, psychotechnic exercises including self-cognition exercises taken from psychosynthesis techniques, visualisation, projective drawing, "arete psychotherapy" developed by A. Yarotskyi (applied for treating various somatic diseases by means of enriching patients' lives with spiritual ideals), integrative psychotherapy, comprehensive marriage and family therapy, individual and group work, and work in pairs. Efficiency of the programme procedures was assessed by comparing the data obtained at the formative stage of the experiment with the results of its summative stage. The analysis has shown that after the formative impact there has been observed statistically significant positive dynamics in the experimental group according to all the parameters of subjective well-being of a married person. In particular, the indexes of the scales "Adaptedness" ($U=263$; $p=0.006$), "Self-acceptance" ($U=266$; $p=0.007$), "Acceptance of others" ($U=252$; $p=0.004$), "Emotional Comfort" ($U=216$; $p=0.003$), "Internality" ($U=259$; $p=0.004$) have increased, while the indexes of the scales "Satisfaction with Current Life" ($U=314$; $p=0.034$), "Optimism" ($U=584$; $p=0.045$), and "Hope for the Future" ($U=596$; $p=0.042$) have increased noticeably. A statistically significant positive dynamics has been observed according to the scales of "Moral Motivation" ($U=641$; $p=0.005$), "Positive Estimation of one's Health" ($U=677$; $p=0.001$), self-fulfilment scales at the operational level, the level of values and role sets. There has been found a statistically significant increase of the level of satisfaction

with marriage when comparing the results of the first and second diagnostic assessment ($\varphi=1.56$; $p\leq 0.05$). The number of the study participants with the low level of satisfaction with marriage reduced by 26.4%, while the number of people with medium and high levels of satisfaction with marriage increased by 10.6% and 15.8% respectively. The number of interpersonal conflicts in marriage reduced significantly ($\varphi=2.14$; $p\leq 0.01$). No statistically significant changes of the above-mentioned indexes in the control group have been found.

The results of the formative stage of the study have confirmed the effectiveness of the integrated programme of socio-psychological support of subjective well-being of a married person and its capability to increase the level of satisfaction with marriage among the study participants, overcome the consequences of experiencing subjective illbeing by a personality in the system of interpersonal interaction in marriage. Efficiency of the programme implementation was provided by the principles of its organisation (integrity and self-sufficiency, modularity, flexibility, differentiation, orientation at personal acceptance) and functioning (openness, consistency, controllability, dialogic character, phasing; orientations at self-development, conscious solving of the problems related to experiencing subjective ill-being in marriage, correspondence of forms and methods of counselling, psychocorrection and psychotherapy).

Conclusions. Qualitative and quantitative analysis of the data obtained after formative impact makes it possible to conclude that the chosen methods of psychological aid in socio-psychological support of subjective well-being of a married person are effective for solving the following problems: increasing the level of emotional comfort; selffulfilment in marriage at the operational level, the level of values and role sets; optimism; moral motivation; development of reflexion, internality, self-analysis skills, the ability to differentiate and express one's emotions; expanding the experience in conflict-free communication in the system of interpersonal familial role-based interaction of spouses, orientation at self-actualisation; increasing the general integrated index of satisfaction with marriage. Further studies will be targeted at investigating the peculiarities of dynamics and ways of increasing the level of productivity of personal aspirations in counselling and psychocorrectional work in terms of experiencing personality's subjective well-being.

References

1. Vasil'yuk, F.Ye. (1995). *Zhiznennyi mir i krizis: Tipologicheskii analiz kriticheskikh situatsiy* [Life and crisis: typological review of crisis situations]. *Psikhologicheskii zhurnal– Psychological journal*, 3, 90- 101.
2. Chepelieva, N.V., Smulson, M.L., Zazymko, O.V., Hutsol, S.Yu. et al. (2016). *Samoproektuvannia osobystosti u dyskursyvnomu prostori: monohrafiia* [Selfdesigning of a personality in the discursive space: monograph]. Kyiv: Pedahohichna dumka. Retrieved from: <http://lib.iitta.gov.ua/704560/> [in Ukrainian].
3. Abulkhanova-Slavskaya, K.A. (1991). *Strategiya zhizni* [Strategy of life]. Moscow: Mysl
4. Brynza, I.V., Ryazantseva, Ye.Yu. (2008). *Problema issledovaniya resursov lichnosti v psikhologicheskoy nauke* [Study of personal resources in psychology]. *Aktualni problemy psykholohii*

Institutu psykholohii im. H.S. Kostiuka: zb. nauk, prats – Topical issues of psychology: collection of scientific works of G.S. Kostiuk, Institute of Psychology, 6, 126-130. S.D. Maksimenko, M.V. Papucha (Eds.). Kyiv-Nizhyn.

5. Smulson, M.L. (2014). Mistse samoproektuvannia u proektnii paradymii [Place of self-designing in the design paradigm]. Aktualni problemy psykholohii: zb. nauk, prats Institutu psykholohii im. H. S. Kostiuka NAFN Ukrainy – Topical issues of psychology: collection of scientific works of G.S. Kostiuk, Institute of Psychology, 8, 16-29. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].

6. Tytarenko, T.M., Kochubeinyk, O.M. & Cheremnykh, K.O. (2014). Psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoї sotsialnosti: monohrafiia [The psychological practice of designing life in postmodern sociality: monograph]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].

7. Fridman, Dzh, & Kombs, Dzh. (2001). Konstruirovaniie inyykh realnostey. Istoriya i rasskazy kak terapiya [Construction of other realities. The history and stories as a therapy]. Moscow: Klass.

8. Chepelieva, N.V. (2014). Rozuminnia ta interpretatsiia zhyttievoho dosvidu yak chynnnyk samoproektuvannia osobystosti [Understanding and interpretation of life experience as a factor personality's self-designing]. Nauka i osvita: naukovopraktychnyi zhurnal Pivdennoukraiinskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K.D. Ushynskoho – Science and education: academic journal of South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, 9/CXXII, 22-25 [in Ukrainian].

9. Schukina, M.A. (2014). Napravleniya issledovaniy samorazvitiya v sovremennoy zarubezhnoy psykhologii [Research areas of self-development in contemporary foreign psychology]. Voprosy psykhologii – Psychological issues, 4, 94-106.

Завацький В.Ю.,

к.психол.н., доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи
Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Україна, м. Сєвєродонецьк

ВПЛИВ ЗДАТНОСТІ ДО АНТИЦИПАЦІЇ НА СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

В статті розкрито вплив здатності до антиципації на суб'єктивне благополуччя особистості. Показано, що антиципація розглядається як здатність діяти й приймати ті чи інші рішення із певним часово-просторовим попередженням у відношенні очікуваних, майбутніх подій, є психологічним механізмом прогнозування у будь-якій діяльності людини і це має досить важливе значення для формування суб'єктивного благополуччя особистості в умовах трансформаційних змін сучасного соціуму. Процес антиципації розглянуто як систему особистісних конструктів і їхніх взаємозв'язків, проведено дослідження антиципації на особистісному рівні випереджального відображення, виявлено структуру й закономірності функціонування антиципації особистості та вплив цієї здатності на суб'єктивне благополуччя.

Ключові слова: особистість, суб'єктивне благополуччя, антиципація, консультивання.

УДК 373.2.015.31:17.022.1

Іванова В.В.,

*к.психол.н., доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти
Мукачівського державного університету, vika-ivanova@ukr.net*

Україна, м. Мукачєво

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОЇ ВИХОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті представлений аналіз теоретичних підходів до проблеми моральної вихованості особистості дитини дошкільного віку. Виділено наявні напрямки в розробці проблеми виховання морально-ціннісної поведінки дітей. Вона визначається сполученням моральних правил, досягненням розуміння дошкільниками їхнього змісту і моральної цінності для себе і оточуючих, вихованням орієнтира на емоційний стан однолітків, врахування їх інтересів, емпатичним відгуком на переживання іншого, збагаченням практичного досвіду прояву вольових зусиль дошкільнят при виконанні правил.

Ключові слова: моральний розвиток особистості, моральна вихованість, моральна поведінка, соціалізація.

Постановка проблеми. Моральний розвиток особистості дитини, формування ціннісних мотивів, самостійності, допитливості, залучення дітей до загальнолюдських цінностей є пріоритетним напрямком в дошкільній освіті. За допомогою освоєння етичних еталонів, спрямованості та підпорядкування мотивів, їх стійкості дитина вчиться здійснювати моральний вибір. Якщо в особистості не сформовані моральні норми поведінки та взаємини, то формування моральності носитиме характер засвоєння знання, запам'ятовування, а не прийняття і розуміння цих норм. Суспільству потрібна особистість, що володіє позитивними моральними знаннями і моральними якостями [18].

Аналіз теоретичних досліджень, програмно-методичних матеріалів, вивчення практики розвитку моральної вихованості особистості дітей дошкільного віку дозволив встановити, що проблема розвитку моральності в дошкільній педагогіці залишається невирішеною. В дошкільному віці необхідно удосконалити моральні способи збагачення морального досвіду в процесі входження дитини в світ людей і світ культури [9,11,15].

Мета статті. Проаналізувати теоретичні підходи до проблеми формування і розвитку моральної вихованості особистості дитини дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Моральна вихованість визначається як прояв відносин особистості до однолітків [13]. Морально вихована людина та, у якій є потреба, прагнення вести себе відповідно до певних норм. Вітчизняні педагоги і психологи розвинули уявлення про розвиток особистості як засвоєння накопичення людської культури [12,16], активного і творчого характеру особистості. Розкриття проблематики особистісної позиції належить К.О. Абульхановій-Славській, Б.Г. Ананьєву, В.М. Мясичеву та ін. [1,16].

Моральна вихованість особистості дошкільника розглядається нами як система стійких морально-ціннісних мотивів, що виявляються у відносинах дитини до однолітків і дорослих, його поведінки в цілому, заснованій на моральних стандартах і нормах.

Моральна поведінка – сукупність вчинків людини,

що мають моральне значення, скоєних нею у відносно тривалий період в постійних або змінних умовах. Сучасний період суспільного розвитку обґрунтовує проблему формування нової людини, соціально активної, здатної до перетворювальної діяльності. Етичні пізнання відображають моральні відносини людей і висловлюють моральний ідеал. У них розкривається зміст того, як люди повинні жити, що робити, щоб здійснився цей ідеал [7,13,18].

Введення людини в культуру – це розвиток її моральності, допомога в проникненні в світ мистецтва, науки, філософії на основі рефлексивної свідомості, «діалогічного сполучення», де усвідомлення має особливе значення. Мораль реалізується в спілкуванні та діяльності. Сам процес може відбуватися стихійно і в умовах цілеспрямованого розвитку особистості [18].

О.О. Бодальов [2] відзначав, що в ряді першочергових проблем формування моральної сфери істотно місце займає проблема об'єктивних чинників, які забезпечують розвиток. Головним завданням в зв'язку з цим він вважає з'ясування, коли, як і якими сторонами вони впливають на розвиток особистості, і як ці сторони повинні змінюватися, щоб людина формувалася не з будь-якими характеристиками морального розвитку, а тільки з тими, які відповідають високим суспільним ідеям.

Вітчизняні педагоги та психологи розвинули уявлення про розвиток особистості як засвоєння накопичення людської культури (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, Л.Ф.Обухова), активного і творчого характеру особистості (М.Ф.Добринін, С.Л.Рубінштейн). Засвоєння культури означає оволодіння певною сумою знань, умінь і навичок та формування нерозривно пов'язаних з ними властивостей особистості: цілеспрямованості, активності, самостійності, відповідальності.

Життя в суспільстві людей – основна умова особистісного розвитку дитини і дорослого. Вирішальну роль в цьому виконують соціальні чинники, соціальне середовище, з якою особистість взаємодіє. Формування особистості забезпечують високі, свідомі форми її поведінки і діяльності, що утворює єдність розвитку вольової, емоційної, інтелектуальної, моральної сфер [18].

Особистість опосередковує залежність попереднього і наступного етапів в ході життя. Формула С.Л. Рубінштейна [18] про заломлення зовнішнього через внутрішнє стосовно особистості набуває свій новий вираз. Концепція С.Л. Рубінштейна вважається послідовною і авторитетною. Саме він вперше висунув і розкрив діяльнісний принцип, показав співвідношення діяльності і особистості, сформував принцип єдності свідомості і діяльності. Багато вчених дотримуються визначення даного С.Л. Рубінштейном про те, що особистість - це сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи.

Соціально-особистісний розвиток – це розвиток пізнавальної сфери, оволодіння дитиною соціального досвіду, дій і відносин, усвідомлення себе в суспільстві, бачення себе в інших людях, набуття готовності до відповідальності в навколишньому світі. Розкриття проблематики особистісної позиції належить К.А.Абульхановій-Славській, Б.Г.Ананьеву, В.М.Мясищеву та ін. [1,16].

Вивченню внутрішньої позиції дошкільника присвячені праці Л.І. Божович, Л.С. Виготського, Л.С. Славіної [3,4]. Великий внесок внесли дослідження І.С. Кона, А.В. Петровського, Д.І. Фельдштейна та ін.

Нам видається істотним теза Л.С. Виготського [4] про те, що всі вищі психічні функції людини спочатку формуються як зовнішні, в результаті яких бере участь не один, а два суб'єкта. Поступово вони стають, внутрішніми, перетворюються з «інтерпсихічних» в «інтрапсихічні».

Соціалізація особистості – складний і суперечливий процес, при якому соціальне середовище виступає як зовнішній фактор розвитку дитини в конкретному соціумі. Соціалізація не вичерпується адаптацією до соціального середовища, а є творчим самовираженням, самореалізацією особистості в процесі індивідуальної діяльності та взаємодії з оточуючими людьми.

Психічна діяльність людини і її соціальне середовище взаємопов'язані і взаємозалежні. Успішний розвиток індивіда залежить, перш за все, від сприятливих психосоціальних і соціокультурних чинників, включаючи його найближче оточення (сім'я, батьки) і широке соціальне оточення (суспільство в цілому). Процес соціалізації йде значно активніше, коли є умови, при яких особистість може проявляти свої здібності, задовольняти різноманітні потреби та інтереси, життєві домагання-очікування (Е. Еріксон).

Про значення соціального досвіду дитини в моральному вихованні писав О.В. Запорожець [8]. Він відзначав, що егоїзм дитини не є неминучою особливістю віку, а являє собою в значній мірі результат недоліків виховання, наслідок бідності та обмеженості соціально-морального досвіду дитини.

Соціалізація – це процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду. І.С. Кон розглядає соціальне становище індивіда як його місце в певній соціальній структурі, в основі якої лежить засвоєна, інтегрована роль людини, що представляє собою внутрішнє визначення індивідом свого соціального стану, його ставлення до цього положення і обов'язків, що випливають з нього.

Соціальна детермінація внутрішнього світу особистості має складну структуру. Головне в ній – об'єктивні умови, що діють через потреби і інтереси особистості, сформовані на психологічному і культурному рівнях. Вони обумовлюють зміст соціальної поведінки.

Основні компоненти особистісного розвитку:

- інформаційно-змістовний – знання та уявлення;
- емоційно-мотиваційний – позитивні емоції та почуття, радісні переживання від спілкування, вміння розрізняти емоційні стани людини і адекватно на них реагувати, проявляти співчуття, співпереживання;
- поведінково-діяльнісний – вчинки, дії, спрямовані на надання допомоги людині, прояв турботи, бажання зробити приємне близьким, прагнення керуватися в своїй поведінці порадою старшого, наявність позитивної реакції на його рекомендації (В.М. Мясищев [16]).

Моральні якості особистості – це своєрідний «сплав» мотивів і способів поведінки, прояв стійких відносин особистості, синтез емоційного, раціонального і вольового компонентів, що мають пряме відношення до становлення моральної вихованості [12].

Комплекс факторів розвитку складається з зовнішніх і внутрішніх компонентів, факторів розвитку, що стимулюють моральну спрямованість особистості – від її зовнішніх проявів (поведінки) до формування моральних уявлень, знань, переконань.

Необхідно побудувати зміст системи знань за ієрархічним принципом: виділити ядро, центральну ланку знань, яке могло б стати основою цілеспрямованої системи. У процесі формування такої системи знань необхідно враховувати особливості змісту цих знань і засвоєння їх дітьми. Під керівництвом дорослих діти можуть засвоювати систему знань на основі розуміння природних, дієво існуючих в навколишньому світі зв'язків і відносин між окремими предметами і явищами.

Роль дорослого в процесі розвитку дітей, залучення їх до культури визначається як позиція відповідальності (Д.І. Фельдштейн). Розвиток розуміється як процес відкриття унікального «Я» кожної людини, де дорослий займає позицію організатора пізнавальної діяльності. Батькам хочеться, щоб дитина була розумною, а розумові здібності мають матеріальну основу – мозок.

Наявність особистісного, глибоко зацікавленого ставлення до знання, коли воно стає внутрішнім придбанням, є одним з найважливіших умов перетворення моральних знань у переконання, а стимулів - у мотиви (Є.П. Ільїн). Володіючи природними анатомо-фізіологічними передумовами до становлення особистості, в процесі соціалізації дитина вступає у взаємодію з навколишнім світом. Поступово в дію вступає закономірність: якщо поведінка, вчинки маленької людини диктуються тільки її потребами, то людина виростає аморальною особистістю. У неї розвиваються ненормальні, підвищені вимоги до життя і майже усяка відсутність вимог до себе.

На сучасному етапі дитинство є фізіологічне, психологічне, педагогічне і складне соціокультурне явище. Долучаючись до суспільних норм, традицій і цінностей, дитина робить це індивідуально. У неї формується власний образ життя, внутрішній світ, який

складає нове інтеграційне утворення дитячої особистості – її індивідуальність.

Щоб зрозуміти смислові орієнтири дитини, її смислові зв'язки, треба дізнатися, на що дитина звертає увагу як дуже важливе для себе, яке її ставлення до цього предмету, незалежно від того матеріальний він або ідеальний, реальний або уявний. Є дві позиції в сучасних дослідженнях: «Я в суспільстві» – усвідомлення себе як члена суспільства і позиція «Я і суспільство» – усвідомлення себе суб'єктом суспільних відносин.

З кожним роком дитина більше дізнається про світ, в якому вона живе. У неї складається особливе, індивідуальне, характерне ставлення до цього світу і до його окремих сторін. У дітей треба формувати систему узагальнених знань про явища суспільного життя, які є основою свідомого ставлення до навколишнього.

Для розвитку важливо розрізняти знання про світ і смислові зв'язки з цим світом. Коли знання дійсності стане особистісно-значущим для дитини, воно перетвориться в дороговказний орієнтир, в ситуацію морального вибору. Г.О. Люблінська [13] вимагає створення єдиної системи, що включає моральні знання, відносини і дії.

Цьому сприяє збільшення обсягу уявлень і понять про навколишній світ, зростаюча довільність психічних процесів, здатність до засвоєння зв'язків між предметами і явищами навколишнього світу, зростання можливостей розумового розвитку, поява пізнавальних і етичних інтересів. О.С.Макаренко вважав, що вироблення стійкої, звичної моральної поведінки немислиме без правильної організації всієї системи виховних впливів. [14].

Моральна поведінка – це дотримання норм моралі всупереч власній вигоді та інтересам при відсутності внутрішнього контролю і примусу. Стикаючись з реальною дійсністю і не знаходячи підтвердження своєї високої самооцінки, дитина проявляє конфлікт, між реальним та ідеальним «Я».

Це призводить до виникнення важких переживань і формування таких негативних властивостей особистості, як агресивність, недовірливість, підозрілість, впертість, хворобливу вразливість, що ускладнює педагогічний вплив на дітей.

У реальному житті реальна і емоційна поведінка утворюють тісну єдність образу «Я». Сензитивність дитини до змісту «Я – концепції» робить її вразливою до будь-яких впливів інших людей. При цьому дуже важливо саморозвиток особистості як розвиток самості свого «Я», що передбачає розвиненість процесів самопізнання, їх функціонування.

На моральний розвиток дошкільнят впливає емоційне благополуччя дитини в групі однолітків, оптимальний психологічний клімат дитячого колективу. Високий рівень рефлексії сприяє швидкому засвоєнню суспільно-цінних критеріїв оцінки «Я», самої можливості їм відповідати (С.Г. Якобсон), що підвищує гнучкість кордонів психологічного простору для збереження і прояву «Я».

У дошкільному віці вперше починає усвідомлюватися смисловий зв'язок речей і дій, одна дія починає підкорятися іншій. Лише в старшому дошкільному віці можлива супідрядність дій, які перебувають в більш віддалених і складних смислових відносинах (О.Р.Лурия).

Велике значення для розвитку волі має засвоєння дитиною моральних норм поведінки. Моральна норма – це проста форма моральних тверджень, яка поступово входить в життя дітей. Оцінювання особистісного сенсу загальнолюдських цінностей (моральних вимог) і відповідне переживання призводять до того, що вони починають набувати суб'єктивну значимість, яка за допомогою цілісності «знання і емоції» виявляється фіксованою в структурі особистості (Г.М. Бреслав).

Оцінка оточуючих людей сприяє розвитку почуття обов'язку у дітей старшого дошкільного віку, робить сильний вплив на розвиток особистості. Дошкільнята зазвичай користуються більш-менш конкретними уявленнями про якусь веселу, добру або брехливу людину.

Ця конкретність не дозволяє маленьким дітям побачити знайомі риси моральної поведінки в новому, необхідному для їх практики життєвому випадку, тим більше в своїй власній поведінці.

Разом з моральними почуттями моральні переконання і уявлення мотивують поведінку, визначають ставлення до членів суспільства і власних обов'язків. У дослідженнях Л.С. Виготського, О.В. Запорожця, О.М. Леонтьєва, Д.Б. Ельконіна проблема розвитку моральних почуттів, моральної поведінки особистості займає значне місце. Істотною стороною в розвитку моральних почуттів є зростання їхньої уваги переживанням інших людей і вміння «співпереживати» з ними те, що їх хвилює, радує, засмучує [4,8,12].

У науковій літературі термін «моральний розвиток особистості» – це привласнення дитиною моральних норм, узагальнення і перетворення їх у внутрішні «моральні інстанції», що реалізуються поведінкою. Разом з тим, щоб альтернативні способи поведінки потрапили і втрималися в свідомості, вони повинні володіти певним рівнем привабливості для дитини. Це означає, що спонукальна сила особистих інтересів і афективна зарядженість моральних норм повинні бути досить близькі.

Суперечлива ситуація починає виступати для дитини педагогічним засобом, завдяки якому альтернативні варіанти поведінки протиставляються, інтенсивно усвідомлюються, порівнюються і оцінюються. Мотиви моральної поведінки взагалі, а в дошкільному віці особливо інтенсивно формуються в процесі безпосередньої діяльності дитини, в спілкуванні з дорослими і однолітками, в реальних відносинах, які природно складаються між дитиною і оточуючими.

Наявність одних моральних знань не забезпечує моральної поведінки, реального дотримання норм. У міру засвоєння норм і правил поведінки вони стають тими «мірками», якими користується дитина в оцінці інших людей. Позитивна оцінка, спрямована на певні якості і вчинки інших осіб, робить оцінювані зразки привабливими для дитини. Вона сприяє формуванню стійкого позитивно-емоційного ставлення дітей до конкретних переваг.

Як показують дослідження А.А. Анциферової, В.К. Котирло, дотримання дітьми правил моральної поведінки не є гарантією сформованості у них гуманізму. Одна з найважливіших якостей особистості – здатність володіти і управляти своєю поведінкою. Для цього

необхідна готовність до моральних дій, яка визначається знанням моральної норми, емоційного ставлення до них, наявністю власного емоційного ставлення.

В даний час в моральному розвитку виділено дві самостійні сфери дослідження. Перша сфера – так звана моральна поведінка. Це добровільне дотримання норм моралі, навіть якщо їх порушення не дасть людині певну вигоду і вона впевнена у безкарності своїх дій. Друга сфера – морально-ціннісні та морально схвалювані ставлення до інших людей, головним чином так звані гуманістичні та альтруїстичні почуття і стосунки (С.Г. Якобсон).

Єдино правильний шлях у житті: утвердження добра, щирості, взаємної турботи і відповідальності, справжнього ставлення до морального обов'язку. Сутність позитивного ставлення дитини до дорослого виражається в прояві сукупності моральних якостей. Це передбачає виховання у дітей навичок важливої і культурної поведінки, співчуття, чуйності до інших людей.

В результаті дослідження, проведеного С.Г. Якобсон, було показано, що справжній вплив на моральну поведінку дитини надає та оцінка, яку вона сама собі дає як особистості, відповідальній за свою поведінку, визнаючи свою схожість з образами, зафіксованими в суспільній свідомості як втілення зла. Мотивація поведінки – це суб'єктивна детермінація. Через неї людина входить в дійсність.

Орієнтація дитини на виконання позитивно оцінюваних вчинків служить формуванню різноманітних особистісних властивостей. Відбувається регуляція вчинків, дій, бажань дитини згідно встановленим етичним вимогам суспільства. Для дошкільного віку формування доволіної поведінки полягає в подоланні залежності дитини від наочної ситуації. Вона сама вибирає, у що буде грати, діє відповідно до задуму і своєї фантазії (О.О. Смирнова).

Висновки. Отже, вивчення і осмислення педагогічних досліджень дозволило виділити наявні напрямки в розробці проблеми виховання морально-ціннісної поведінки дітей. Вона визначається сполученням моральних правил, досягненням розуміння дошкільниками їхнього змісту і моральної цінності для себе і оточуючих, вихованням орієнтира на емоційний стан однолітків, врахування їх інтересів, емпатичним відгуком на переживання іншого, збагаченням практичного досвіду прояву вольових зусиль дошкільнят при виконанні правил.

Література

1. Абульханова-Славская, К.А. Стратегия жизни [Текст] / К.А. Абульханова-Славская. - М.: Мысль, 1991. - 302 с.
2. Бодалёв, А.А. Б.Т. Ананьев о человеке [Текст] / А.А.Бодалёв // Мир психологии. - 1999. - № 2. - С. 142 – 148.
3. Божович, Л.М. Личность и её формирование в детском обществе (психологические исследования) [Текст] / Л.М.Божович. - М.: Просвещение, 1995.-437 с.
4. Выготский, Л.С. Игра и её значение в психическом развитии ребёнка [Текст] / Л.С. Выготский // Психология дошкольника: Хрестоматия / Сост. П.А.Урунтаева.- М.: Академия, 2000.- С. 19-35
5. Галигузова А.Н. Ступени общения: от года до семи лет [Текст] / А.Н. Галигузова, Е.О. Смирнова. - М.: Просвещение, 1992. - 143 с.

6. Доронова, Т.Н. Природа, искусство и изобразительная деятельность детей [Текст]: метод. Рекомендации для воспитателей, работающих с детьми 3-6 лет по программе «Радуга» / Т.Н. Доронова.- 3-е изд.- М.: Просвещение, 2001.- 160с.

7. Дьяченко, М.Н. Психологический словарь - справочник [Текст] / М.Н.Дьяченко, Л.А. Кандыбович // Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001.- 576 с. (Библиотека практической психологии).

8. Запорожец, А.В. Игра и её роль в развитии ребёнка дошкольного возраста [Текст] / А.В.Запорожец // Хрестоматия по возрастной психологии.- М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «Модэк», 2003.- С.203-207.

9. Коломийченко, Л.В. Концепция и программа социального развития детей дошкольного возраста [Текст] / Л.В.Коломийченко. - Пермь, 2002. -115 с.

10. Коменский, Я.А. Великая дидактика [Текст] / Я.А. Коменский // История зарубежной дошкольной педагогики: Хрестоматия / Под ред. С.Ф.Егорова.-М.: Академия, 2000.- С.43-80.

11. Кудрявцев, В.П. Исследование детского развития на рубеже столетия [Текст] / В.П. Кудрявцев // Вopr. психологии. - 2001. - № 2. - С. 3-22.

12. Леонтьев, А.Н. Философия психологии [Текст]: Из научного наследия / А.Н. Леонтьев; под ред. А.А Леонтьева, Д.А. Леонтьева. - М.: МГУ, 1994. - 228 с.

13. Люблинская, А.А. О моральных представлениях и моральных привычках [Текст] / А.А. Люблинская // Психология дошкольника: хрестоматия / сост. Т.А. Урунтаева. - М.: Академия, 1998. - С. 296 - 302.

14. Макаренко, А.С. О воспитании [Текст]/ А.С.Макаренко; сост. и автор вступ. статьи В.С. Хомендин. - М.: Политиздат, 1990. - 415 с.

15. Мухина, В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество [Текст] / В.С. Мухина. - М.: Академия, 2004. - 456 с.

16. Мясцев, В.Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии [Текст] / В.Н. Мясцев // Психология личности: хрестоматия. - СПб, 2000. - С. 123-127.

17. Рубинштейн, С.А. Человек и мир [Текст] / С.А.Рубинштейн. - М.: Наука, 1997. - 191 с.

18. Субботский, Е.В. Ребёнок открывает мир [Текст] / Е.В. Субботский. - М.: Просвещение, 1991.-207 с.

References

1. Abulkhanova-Slavskaja, K.A. Stratehiya zhizny [Tekst] / K.A. Abulkhanova-Slavskaja. - M.: Mysl, 1991. - 302 s.
2. Bodalëv, A.A. B.T. Ananëv o cheloveke [Tekst] / A.A.Bodalëv // Myr psykholohyy. - 1999. - № 2. - S. 142-148.
3. Bozhovych, L.Y. Lychnost y её formirovanye v detskom obshchestve (psykholohycheskye yssledovanyia) [Tekst] / L.Y.Bozhovych. - M.: Prosveshchenye, 1995.-437 s.
4. Vyhotskyi, L.S. Yhra y её znachenye v psykhycheskom razvytyy rebenka [Tekst] / L.S. Vyhotskyi // Psykholohyia doshkolnyka: Khrestomatyia / Sost.T.A.Uruntava.- M.: Akademyia, 2000.- S. 19-35.
5. Halyhuzova L.N. Stupeny obshcheniya: ot hoda do semy let [Tekst] / L.N. Halyhuzova, E.O. Smyrnova. - M.: Prosveshchenye, 1992. - 143 s.
6. Doronova, T.N.Pryroda, yskusstvo y yzobrazytelnaia deiatelnost detei [Tekst]: metod. Rekomendatsyy dlia vospytatelei, rabotaiushchykh s detmy 3-6 let po prohiramme «Raduha» / T.N. Doronova.- 3-e yzd.- M.: Prosveshchenye, 2001.-160с.
7. Diachenko, M.N. Psykholohycheskyi slovar - spravochnyk

[Tekst] / M.N. Diachenko, L.A. Kandibovich // Mn.: Kharvest, M.: ACT, 2001. - 576 s. (Biblioteka prakticheskoi psikhologii).

8. Zaporozhets, A.V. Yhra y eë rol v razvytyi rebenka doshkolnogo vozrasta [Tekst] / A.V. Zaporozhets // Khrastomatya po vozrastnoi psikhologii. - M.: Yzd-vo Moskovskogo psikhologosotsyalnogo ynstytuta; Voronezh: Yzd-vo NPO «Modak», 2003. - S.203-207.

9. Kolomyichenko, L.V. Kontseptsia y prohramma sotsyalnogo razvytia detei doshkolnogo vozrasta [Tekst] / L.V. Kolomyichenko. - Perm, 2002. - 115 s.

10. Komenskiy, Ya.A. Velykaia dydaktyka [Tekst] / Ya.A. Komenskiy // Ystoria zarubezhnoi doshkolnoi pedahohyky: Khrastomatya / Pod red. S.F. Ehorova. - M.: Akademyia, 2000. - S.43-80.

11. Kudriavtsev, V.T. Yssledovanye detskogo razvytia na rubezhe stoletia [Tekst] / V.T. Kudriavtsev // Vopr. psikhologii. - 2001. - № 2. - S. 3-22.

12. Leontev, A.N. Fylosofiya psikhologii [Tekst]: Yz nauchnogo nasledia / A.N. Leontev; pod red. A.A. Leonteva,

D.A. Leonteva. - M.: MFU, 1994. - 228 s.

13. Liublynskaia, A.A. O moralnykh predstavleniyakh y moralnykh prvyichkakh [Tekst] / A.A. Liublynskaia // Psikhologiya doshkolnyka: Khrastomatya / sost. H.A. Uruntaeva. - M.: Akademyia, 1998. - S. 296 - 302.

14. Makarenko, A.S. O vospytany [Tekst] / A.S. Makarenko; sost. y avtor vstup, staty B.C. Kholmendyn. - M.: Polytyzdat, 1990. - 415 s.

15. Mukhina, B.C. Vozrastnaia psikhologiya: fenomenologiya razvytia, detstvo, otrochestvo [Tekst] / B.C. Mukhina. - M.: Akademyia, 2004. - 456 s.

16. Miasyshev, V.N. Pomyatye lychnosti v aspekty normy y patologii [Tekst] / V.N. Miasyshev // Psikhologiya lychnosti: Khrastomatya. - SPB, 2000. - S. 123-127.

17. Rubynshtein, S.L. Chelovek y myr [Tekst] / S.L. Rubynshtein. - M.: Nauka, 1997. - 191 s.

18. Subbotskiy, E.V. Rebenok otkryvaet myr [Tekst] / E.V. Subbotskiy. - M.: Prosveshchenye, 1991. - 207 s.

Ivanova V.V.,

the candidate of psychological sciences, assistant professor of the department of theory and methodology of preschool education Mukachevo state university

Ukraine, Mukachevo

THEORETICAL APPROACHES TO THE PROBLEM OF MORAL EDUCATION OF A CHILD OF PRESCHOOL AGE

The analysis of theoretical approaches to the problem of moral education of a child of preschool age have been presented in the article. The available directions in the development of the problem of education of moral and value behavior of children have been highlighted. It is determined by the combination of moral rules, the achievement of the understanding of preschoolers about their content and moral value for themselves and others, raising guidance for the emotional state of peers, taking into account their interests, empathic response to the experiences of others, enriching the practical experience of manifestation of willpower of preschool children in the implementation of the rules.

Key words: moral development of the personality, moral education, moral behavior, socialization.

УДК 159.923.000.28

Климишин О.І.,

д.психол.н., професор кафедри педагогічної та вікової психології

Прикарпатського національного університету ім.Василя Стефаника, klymyshyn@meta.ua

Україна, м. Івано-Франківськ

ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПРАКТИКУЮЧИХ ТА НОМІНАЛЬНИХ ХРИСТИЯН: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті представлено результати порівняльного емпіричного дослідження духовного розвитку особистості практикуючих та номінальних християн. Підтверджено припущення щодо кількісно-якісних відмінностей показників розвитку духовності практикуючих і номінальних християн, обумовлених різним досвідом віри та реалізації духовних практик в їх особистому житті.

Ключові слова: особистість, практикуючі християни, номінальні християни, духовність, духовний розвиток, рівні духовного розвитку, релігійність, етичний, естетичний, пізнавальний та екзистенційний компоненти духовності.

Постановка проблеми. Вивчення феномену духовності та духовного розвитку особистості в останні три десятиліття набули особливої актуальності та популярності. Останні детерміновані двома важливими аспектами. Перший стосується потреб самого суспільства в знаходженні тих орієнтирів, які б визначали стратегію його збереження та розвитку. Другий – відсутності в психології як науці чіткого розуміння духовності особистості, що можна пояснити її тривалою в часі методологічною обмеженістю розгляду людини виключно як біо-соціальної істоти. Духовна, соціальна та психофізична деградація екокультурних засад життя особистості спричинена, як видається, найголовнішим – десаκραменталізацією людської природи, знеціненням її духовної сутності, диктатом у процесі життєпобудови технократичних стандартів і прагматичних інтересів. У цьому контексті звернення до християнських цінностей, підкріплене справедливою соціальною політикою і реформами у сфері освіти і виховання підростаючого покоління, повинно привести до духовного відродження української нації, а відтак і до економічного прогресу держави.

Відстоюючи засади інноваційного для сучасної психології християнсько-орієнтованого напрямку, ми намагаємось сформулювати емпіричний досвід вивчення духовності з метою підтвердження певних теоретичних припущень та розширення предметного горизонту дослідження духовної природи людини.

Мета статті: подати та обґрунтувати результати порівняльного емпіричного дослідження духовного розвитку особистості практикуючих та номінальних християн.

Виклад основного матеріалу. В умовах реалізованого нами теоретико-прикладного дослідження підтверджено гіпотезу, суть якої визначило припущення про якісну відмінність показників духовного розвитку практикуючих християн порівняно з номінальними християнами, обумовлену досвідом віри та застосуванням духовних практик. Метою нашого дослідження стало теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне встановлення особливостей духовного розвитку дорослої особистості, що здійснюється на засадах християнсько-орієнтованого виховання.

Емпіричне дослідження передбачало реалізацію трьох етапів. Суть *першого* полягала у формуванні двох експериментальних груп – практикуючих християн та номінальних християн. Належність до конкретної групи визначалася за результатами застосування авторської анкети “Моє релігійне життя”, які дозволили встановити особистісну декларацію віри та реально існуючий досвід релігійного життя. Відповідно, було вжито термін “номінальні християни” для означення тієї категорії осіб, які ідентифікують себе як християни (були охрещені), однак не мають релігійного досвіду, та термін “практикуючі християни” – особи, які в дієвий спосіб дотримуються і сповідують догматичні положення християнського віровчення. Фактор конфесійної приналежності не був визначальним. В опитуванні взяло участь 1124 особи, за результатами якого сформовано субвибірki практикуючих християн – 534 особи та номінальних християн – 535 осіб. Водночас 55 осіб не ідентифікували себе як християни і відповідно в подальшому дослідженні участі не брали. На *другому етапі* емпіричного дослідження відбулося діагностування рівня духовного розвитку особистості практикуючих і номінальних християн за авторською методикою “Духовний розвиток особистості” та встановлення показників розвитку етичного, естетичного, пізнавального та екзистенційного компонентів духовності. На *третьому етапі* емпіричного дослідження було використано низку проєктивних методик та проведено анкетування в групі практикуючих християн з метою уточнення мотиваційно-вольових аспектів релігійної віри та заснованих на ній духовних практик.

За результатами авторської методики «Духовний розвиток особистості» високий рівень духовного розвитку притаманний 20,9% номінальних християн, тоді як у практикуючих християн він сягає 34,3%. Найнижчий рівень духовного розвитку в номінальних християн істотно переважає відповідний показник у практикуючих християн – 17,2% проти 2% (див. табл.1).

Високий рівень духовного розвитку передбачає діалогічну узгодженість і підпорядкованість Особистісного “Я” Сутнісному “Я”, стійку актуалізацію

духовних інтенцій Сутнісного Я – добра, краси, істини, блага та суб'єктних здатностей особистості до самопізнання, самовизначення, самотворення і самотрансценденції, екзистенційну зорієнтованість на трансперсональні цінності – віру, надію, доброчинність,

милосердя, жертвність, мудрість, які окреслюють обрії реалізації абсолютної духовної свободи, переживання космічної вседності та внутрішньої гармонії внаслідок осмисленого служіння духовним святиням у повсякденній вчинковій активності.

Таблиця 1.

Показники духовного розвитку християн

Загальна вибірка	Рівні духовного розвитку особистості					
	Високий	χ^2	Середній	χ^2	Низький	χ^2
Практикуючі християни (n = 534)	34,3 %	4,24 ($p \leq 0,01$)	63,7 %	0,09 ($p \leq 0,05$)	2 %	13,09 ($p \leq 0,01$)
Номінальні християни (n = 535)	20,9 %		61,9 %		17,2 %	

Середній рівень духовного розвитку співвідноситься з помірною діалогічною узгодженістю і підпорядкованістю Особистісного “Я” Сутнісному “Я”, нестійкою актуалізацією духовних інтенцій Сутнісного Я особистості – добра, краси, істини, блага та її суб'єктних здатностей, які характеризуються неповним самопізнанням, непослідовним моральним самовизначенням, епізодичним і недостатньо відрефлексованим досвідом самотворення й самотрансценденції, що переживається як соціальна та культурна необхідність.

Низький рівень духовного розвитку зумовлює суттєвий брак досвіду діалогічної узгодженості та підпорядкування Особистісного “Я” Сутнісному “Я”, нерозвинену здатність до самопізнання і рефлексії, витіснене прагнення до самовизначення в царині трансперсональних цінностей та егоїстичну спрямованість спільної діяльності й міжособистісного спілкування, що виражається в черствості, корисливості, споживацькому ставленні до життя, експлуататорському маніпулюванні ближніми тощо [1].

Діагностика показників розвитку окремих компонентів духовності виявила наявність трьох тенденцій: 1) вагоме переважання показників етичного та екзистенційного компонентів у практикуючих християн порівняно з номінальними християнами; 2) помірне переважання показників пізнавального компонента у практикуючих християн порівняно з групою номінальних християн; 3) несуттєва відмінність показників естетичного компонента в обох досліджуваних субвибірках.

Що стосується *першої тенденції*, то показники розвитку етичного компонента за усіма його параметрами у практикуючих та номінальних християн різняться суттєво. Зокрема, 91% практикуючих християн мають високі показники за шкалою “совісність”, тоді як у субвибірці номінальних християн він притаманний 17,2% досліджуваним ($\chi^2=110,2$, $p \leq 0,01$). Високий показник доброзичливості прослідковуємо в 67,2% практикуючих і лише в 19,7% номінальних християн ($\chi^2=44,9$, $p \leq 0,01$; $Z=17,57$, $p \leq 0,000$). Пріоритетного характеру в 97,8% практикуючих християн набула особистісна установка “альтруїзм”, тоді як у номінальних християн показники розділилися практично в однакових пропорціях: у 50,5% домінує альтруїстична установка, а в 49,5% – егоїстична

($t=1,58$, $p \leq 0,05$; $Z=17,07$, $p \leq 0,000$). Отримані результати засвідчують значно вищу моральну стійкість практикуючих християн, підпорядкування мотивів їх діяльності особистісному смислу добра як етичному референту духовності, сформований механізм внутрішнього контролю за дотриманням моральних норм, зміст яких визначають догматичні засади християнської віри, за якою інша людина набуває особливої “сакральної цінності” (Б.С.Братусь), мірилом чого і є здатність до безкорисливих альтруїстичних вчинків.

У практикуючих християн порівняно з номінальними отримано значно вищі показники розвитку екзистенційного компонента духовності. Зокрема, середнє арифметичне загального показника осмисленості життя в групі практикуючих християн становить 126,10, а в номінальних християн – 105,53 ($Z=17,87$, $p \leq 0,000$). У свою чергу, спостерігається взаємозв'язок показників за шкалами – “цілі”, “результат” (Д.О. Леонтьев) та особистісних цінностей і суб'єктних властивостей за методикою З.С. Карпенко. Реальну структуру ціннісних орієнтацій особистості практикуючих християн у 95,9% осіб становлять: по-перше, “любов”, по-друге, “допомога і милосердя до інших людей”. Далі в порядку зменшення значущості розташовані: “пізнання нового у світі, природі, в людині”, “здоров'я”, “пошук і насолода прекрасним”, “соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві”. Пріоритетними в реальній структурі цінностей особистості номінальних християн у 85,9% осіб є, по-перше, “здоров'я”, по-друге, “високе матеріальне благополуччя”, по-третє, “визнання і повага людей і вплив на оточення”; далі в порядку зниження рангу представлені: “любов”, “приємне проведення часу, відпочинок”, “пошук і насолода прекрасним”. У практикуючих християн високих значень сягають цінності, які стосуються найвищого, есхатологічного рівня розвитку їх аксіосфери. Християнська світоглядна орієнтація допомагає сприймати власний життєвий процес як цікавий, емоційно насичений та сповнений смыслом, в якому успішно реалізується свобода вибору, контроль за власним життям, спроможність незалежно ухвалювати рішення і втілювати намічені плани. У номінальних же християн спостерігаємо часткову невизначеність життєвих перспектив і труднощі в постановці цілей, неготовність контролювати події

власного життя через невпевненість у своїх силах та можливостях, спрямованість на адаптивне пристосування до існуючих соціокультурних норм.

Що стосується суб'єктних властивостей, то першу позицію в рангованому ряді властивостей у практикуючих християн посідає суб'єктна здатність рівня абсолютного суб'єкта – супердиспозиція “приймаю”, у номінальних же християн вона займає останнє рангове місце ($Z=31,37$, $p\leq 0,000$). На друге за значущістю місце у практикуючих християн виходить настанова на прийняття смисложиттєвих рішень “буду”, яка в номінальних християн посідає четверте рангове місце ($Z=30,92$, $p\leq 0,000$). Третє рангове місце як у практикуючих, так і в номінальних християн посідає диспозиція “мушу” метасуб'єктного рівня, в якій інтегровано морально-сміслові переживання особистості ($Z=2,028$, $p\leq 0,05$). У свою чергу, четверте рангове місце в практикуючих християн займає суб'єктна здатність організмичного рівня “передчуваю”, яка в номінальних християн посіла перше рангове місце ($Z=31,03$, $p\leq 0,000$). Останнє, п'яте, рангове місце у практикуючих християн займають операціональні установки “треба”, яким номінальні християни відводять друге рангове місце ($Z=31,14$, $p\leq 0,000$). Наведені дані є свідченням більшої духовної зрілості практикуючих християн порівняно з номінальними.

Другу тенденцію засвідчує значна диференціація показників рефлексивності та реалізації потреби в пізнанні і саморозумінні в групах практикуючих та номінальних християн. Зокрема, у 89,9% практикуючих та 60,9% номінальних християн встановлено високий рівень розвитку рефлексивності, в 10,1% практикуючих та 22,5% номінальних християн середній показник розвитку рефлексивності; показник низького рівня розвитку рефлексивності в практикуючих християн відсутній, а в номінальних же він становить 16,6% ($t=1,31$, $p\leq 0,05$; $Z=14,82$, $p\leq 0,000$). Це дає підстави стверджувати, що у практикуючих християн якісно вищий рівень розвитку здатності до самоаналізу та орієнтації на транспективний вимір власного буття, де сьогоднішнє набуває сенсу лише в контексті майбутнього “вічного життя”. Водночас, у 84% практикуючих християн простежується високий показник актуалізації потреби в самопізнанні, і тільки в 3,9% відсутнє прагнення до самопізнання. Натомість, у номінальних християн високий показник актуалізації потреби в самопізнанні притаманний 40,6%, середній 41,5%, а низький – 17,9% досліджуваних ($Z=17,87$, $p\leq 0,000$). Висока сензитивність по відношенню до чинників життєвого світу визначає своєрідність пізнавального інтересу християнина, згідно з яким ключовою стає “метамотивація” пізнання як можливість вийти за межі свого “Я” на “зустріч” із Творцем і єднання з Ним. Це, у свою чергу, породжує відчуття свободи по відношенню до нижчих потреб, які так чи інакше обмежують пізнавальний світогляд людини.

Третю тенденцію підтверджують результати діагностики естетичного компонента духовності за параметрами “особистісна і соціальна креативність”, а також “творчий потенціал”, які засвідчують статистично незначущі відмінності між субвибірками християн.

Зокрема, за шкалами “допитливість” та “уявлення” отримано максимальну кількість балів – 37,6% і 37,3% відповідно у практикуючих та 35,7% і 38,1% у номінальних християн. Мінімальну кількість балів не отримав жоден із представників указаних груп. Несуттєво відрізнялися також результати за шкалами “складність” та “схильність до ризику”, за якими максимальні показники отримали 43,6% практикуючих і 42,1% номінальних християн за першою з них та в 33,4% практикуючих і 33,5% номінальних християн за другою. Самооцінка соціальної креативності особистості корелює з вищеподаними результатами, оскільки вона проектується на площину соціальної самореалізації людини. Результати, отримані за шкалою “Креативність” методики САМОАЛ, засвідчують однаково творче ставлення до життя як практикуючих, так і номінальних християн. У цілому це дає підстави стверджувати, що естетичний компонент духовності як у представників першої, так і другої субвибірок перебуває в межах одного рівня розвитку. Відмінність полягає в якісних характеристиках естетичних модальностей (еталонів, смаків, переживань, почуттів), які визначають неповторну конфігурацію творчого самовираження практикуючих і номінальних християн.

Висновок. В результаті порівняльного емпіричного дослідження знайшло підтвердження припущення щодо кількісно-якісних відмінностей показників розвитку духовності практикуючих і номінальних християн, обумовлених різним досвідом віри та реалізації духовних практик в їх особистому житті. Емпіричними показниками розвитку духовності особистості практикуючих християн є рефлексивна функція самосвідомості, що впливає на продуктивність їх самоприйняття та самовдосконалення; високий рівень розвитку ціннісно-сміслові сфери свідомості та мотивації етичного й естетичного змісту самовдосконалення – прагнення до прекрасного та досконалого, примноження добра, альтруїстичне діяння; пошук і захист істини; пізнання та реалізація покликання; здатність до життєвого самовизначення як механізм психодуховної вчинкової активності; становлення особистісної ідентичності, вироблення індивідуального стилю самовираження; формування альтруїстичної установки, суб'єкт-суб'єктної орієнтації соціальної особистості, збагачення соціально-типового розвитку особистості індивідуальною траєкторією духовного зростання особистості. Експериментально зафіксовано благотворний ефект християнської віри та сповнення відповідних духовних практик на становлення духовно зрілої особистості за всіма діагностичними параметрами.

Література

1. Климишин О.І. Християнсько-психологічні основи духовного розвитку особистості: дис. ... доктора психол. наук; 19.00.07 / О.І.Климишин. – Київ, 2013. – 492 с.

References

1. Klymyshyn O.I. (2013). *Khristyiansko-psychologichni osnovy dukhovnoho rozvytku osobystosti: dys. ... doktora psykhol. nauk; 19.00.07 [Christian psychological foundations of spirituality of identity. Dissertation for the degree of Doctor of Psychological Sciences in speciality 19.00.07]. Kyiv, (ukr).*

Klymyshyn O.I.,

*Doctor of Psychological Sciences, professor of department of educational and developmental psychology
Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk, klymyshyn@meta.ua*

Ukraine, Ivano-Frankivsk

**FEATURES OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF PRACTICING AND NOMINAL CHRISTIANS:
THE RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH**

The article presents the results of the comparative empirical study of spiritual development of practicing and nominal Christians. It confirms assumption in relation to quantitative- qualitative differences of indexes of development of practicing and nominal Christians' spirituality, caused by different experience of faith and realization of spiritual practices in their personal life.

Key words: *personality, practicing Christians, nominal Christians, spirituality, spiritual development, levels of spiritual development, religious, ethical, aesthetic, cognitive and existential components of spirituality.*

УДК 159.9.072

Лобанова А.О.,

аспірант кафедри загальної психології

Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, alinkalobanova@ukr.net

Україна, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ МЕТОДИКИ СПРЯМОВАНОЇ НА ВИМІРЮВАННЯ ДОМІНУЮЧОГО ВИДУ ІНТУЇЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено теоретичне підґрунтя та процедура розробки методики, спрямованої на вимірювання домінуючого виду інтуїції. Наведено особливості стандартизації методики та валідації за допомогою статистичних методів. Обґрунтовано доцільність та цінність її використання для теоретичних досліджень та практичної психології.

Ключові слова: домінуючий вид інтуїції, вимірювання інтуїції, валідність, надійність.

Постановка проблеми. Складність практичної взаємодії з феноменом інтуїції, через неочевидність механізмів її функціонування, та різноманітності підходів до розуміння привели до наявності досить збідненого кола методичного інструментарію для роботи із даним феноменом, що в свою чергу блокує подальші психологічні наукові дослідження, не зважаючи на актуальні запити, які стоять зараз у суспільстві. Серед усього різноманіття підходів до феномену інтуїції найбільш доцільним і важливим з точки зору вкладу в його розуміння та можливості подальшої взаємодії є розкриття, яким чином отримується в людини інтуїтивне знання, а значить звернення до механізмів інтуїції.

Лише звертаючись до механізмів інтуїції як до глибинних структур, що визначають, яким саме буде інтуїтивне знання, ми зможемо задовольнити запит, що зараз гостро стоїть перед психологами практиками: як зробити інтуїцію максимально розвиненою, а інтуїтивне рішення максимально вірними.

Метою даної статті є представлення етапів та процедури розробки методичного інструментарію для дослідження домінуючого виду інтуїції особистості.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи наявні підходи, можемо виділити дві тенденції в розумінні механізмів інтуїції: чуттєвого та раціонального.

Як чуттєву форму пізнання її розглядали в іонійській школі (Фалес), егейській школі (Парменид, Зенон), Л. Фейербах. У психології про наявність чуттєвого в інтуїції свідчить її трактування к «сму́тне напівсвідо́ме передчу́ття», «особливе чу́ття», «фанта́зія».

Співставлення інтуїції із раціональним зустрічається в роботах Декарта, Спінози, Лейбніца, Фіхте, Гуссереля, Поппера.

Про поєднання чуттєвих та раціональних елементів в інтуїції говорять такі дослідники як П.В. Алексєєв, А.Ф. Панін [1].

Однією із теорій, що є досить прикладною для роботи з феноменом інтуїції та вносить ясність у ті глибинні механізми, які лежать в її основі – є теорія розроблена М. Бунге. Він говорить про два види інтуїції, які є в особистості, залежно від механізму отримання інтуїтивного знання.

Чуттєва інтуїція, за М. Бунге, має наступні форми:

1. Інтуїція як сприйняття (виражається в процесі швидкого ототожнення предмета, явища або знака, ясне розуміння значення або знака, здатність до інтерпретації)

2. Інтуїція як уява (здатність утворення метафор, творча уява)

Інтелектуальну інтуїцію М. Бунге класифікує наступним чином:

1. Інтуїція як розум (Прискорений умовивід – стрімкий перехід від одних тверджень до інших, іноді з швидким проскакуванням окремих ланок; здатність до синтезу або узагальнене сприйняття; здоровий глузд – судження, засноване на повсякденному знанні і не спирається на спеціальні знання або методи, або що обмежується пройденими етапами наукового знання).

2. Інтуїція як оцінка (вміння швидко і правильно оцінювати важливість і значення проблеми, правдоподібність теорії) [2].

Вищенаведена теорія є досить наочною для розуміння та дає простір для практичної взаємодії з феноменом інтуїції, оскільки досить чітко розкриває передумови її виникнення.

Саме тому, на базі теорії М. Бунге, нами вирішено розробити опитувальник, в основу якого за критерій покладено походження інтуїтивного знання.

Мета опитувальника – визначити домінуючий вид інтуїції особистості в залежності від того, яким способом дане знання було отримане.

Проходження опитувальника допоможе визначити, до якої сфери особистості звертається людина при прийнятті інтуїтивних рішень, на основі чого ці рішення виникають. Отримані відповіді будуть належати о однієї із двох наявних у методиці шкал: чуттєвої інтуїції або раціональної інтуїції. Кожна зі шкал диференціюється на 3 рівні вираженості: високий, середній та низький. Розглянемо детальніше, про що свідчать ці шкали.

Чуттєва інтуїція.

Високі показники за даною шкалою свідчать, що особистість приймає рішення на основі чуттєвих образів, отриманих при безпосередньому впливі предметів та явищ дійсності на органи чуття (зір, слух, нюх, дотик, смак). В основі інтуїції особистості знаходиться процес сприймання, завдяки якому людина через минулий досвід здатна швидко ототожнювати те, що було у її

досвіді раніше (такі люди легко впізнають обличчя, розгадують ребуси).

У життєвих ситуаціях їх інтуїція діє на основі несвідомого співставлення нової ситуації із попередньою, свідками чи учасниками якої вони були. Цей досвід і допомагає їм інтерпретувати якісно нову ситуацію та приймати правильні рішення. Такі особистості мають досить розвинену творчу уяву, яка їй допомагає їм вийти за рамки заданої ситуації та інтегрувати минулий досвід. Вони на несвідомому рівні вміють швидко знайти навіть часткові подібності у досить різних між собою об'єктів.

Раціональна інтуїція.

Високі показники за даною шкалою свідчать про здатність особистості приймати інтуїтивні рішення, орієнтуючись не на наявні докази, а вникаючи в сутність проблеми чи ситуації в якій людина опинилася. Здійснюється це за рахунок пришвидшеного перебігу в особистості окремих розумових процесів, зокрема мислення. У цьому психічному процесі при інтуїтивному пізнанні можуть бути відсутні окремі ланки (загалом, у структурі мислення виділяють такі логічні операції як порівняння, аналіз, синтез, абстракція, узагальнення, конкретизація). Упускатися можуть не тільки ланки мислення, оскільки, така людина схильна приймати рішення за рахунок швидких висновків, які здійснює на основі переходу від одних тверджень до інших, частина яких може теж нівелюватися.

Особистість із домінуючою раціональною інтуїцією є досить проникливою – вміє швидко і правильно оцінити важливість проблеми та оцінити способи її вирішення. Вона має те, що називають «холодний розум», та є досить інтелектуальною.

Співвідношення вираженості інтуїції кожної зі шкал в особистості може бути різним, так як не існує чистої типології у повному її вираженні. Вищенаведені два види інтуїції гармонійно комбінуються, що призводить до утворення різних профілів особистості.

Процедура розробки методики домінуючого виду інтуїції особистості.

За структурою розроблений нами опитувальник у кінцевому його вигляді та вже в повній готовності для подальшого використання в психологічних дослідженнях складається з двох шкал: чуттєвої інтуїції та раціональної інтуїції. Опитувальник містить 25 питань, серед них 14 належать до шкали «чуттєва інтуїція», та 11 питань до шкали «раціональна інтуїція». Опитувальник містять в собі прями та обернені твердження, побудовані за дихотомічним типом (твердження з альтернативним вибором), що є досить простим для розуміння, легким та зручним для обрахунку. Перша шкала «чуттєва інтуїція» містить в собі чотири зворотніх запитання, а шкала номер два «раціональна інтуїція» – два зворотніх запитання.

До того часу, коли методика набула оригінального, тобто теперішнього вигляду, вона пройшла складний процес її розробки, з урахуванням процедур валідності та надійності.

Для проведення пілотажного дослідження було розроблено 41 твердження. Всі запитання у своїх формулюваннях передбачають відповідь «Так»/«Ні».

Бі-полярний тип питань було використано для спрощення процедури проходження методики, так як передбачається, що даний інструментарій, буде використовуватися у комплексі з іншими батареями тестів та сприятиме уникненню перевтоми респондентів, а значить отримання максимально достовірних відповідей. Така шкала дозволяє отримати максимально однозначні відповіді на чітко поставлені запитання, що вирішує проблему їх суб'єктивної інтерпретації при обробці.

Для проведення пілотажного дослідження було обрано репрезентативну **вибірку** у складі 260 чоловік, яка включала в себе представників як чоловічої, так і жіночої статі, віком від 17 до 45 років, різного соціального статусу та професії. Це дало змогу максимально об'єктивно вивчити даний феномен та в майбутньому зробити можливим поширення результатів на генеральну сукупність.

Обраний віковий проміжок, згідно класифікації Е. Еріксона належить до ранньої дорослості, В.Квінн називає його ранньою зрілістю. У період із 17 – 20 років особистість здійснює своє самовизначення у професії, своїх цінностях. Наступний період свого життя до 30 років особистість шукає себе у професії та облаштовує особисте сімейне життя. Третя фаза до 40–45 років вважається апогеем життя, людина тверезо і реалістично оцінює свою життєву ситуацію. Як бачимо, в обраний нами віковий період потрапляють особистості з досить різними особистісними характеристиками та життєвою ситуацією в силу саме свого віку, але що у них є спільного, то це максимальна насиченість подіями даного життєвого проміжку. Наш вибір пояснюється тим, що саме в цей період особистість максимально включена в начальну чи трудову діяльність та соціальні стосунки з іншими, а значить на цей період припадає максимальна кількість її життєвих рішень, що є важливими та визначають її подальший життєвий шлях, а значить у прийнятті цих рішень чималу роль відіграє і інтуїція, яка й впливає на ефективність прийнятих рішень.

Лише при наявності внутрішньої узгодженості, узгодженості між запитаннями, методика вважається надійною, що дозволить отримувати об'єктивні результати й поширювати їх на інші вибірки. Опитувальник вважається достатньо надійним, якщо Альфа Кронбаха знаходиться у межах від 0,7 до 0,8. Чим вище значення, тим ближчі отримані значення до істинних показників, що вимірюються.

У ході першого обрахунку показник Альфа Кронбаха становить 0,639 $P < 0,01$ Це вказує на недостатню високу надійність та внутрішню узгодженість методики, деякі питання побудовані не досить вдало та не розкривають всієї структури об'єкта дослідження.

Спираючись на показники Альфи Кронбаха, було прийнято рішення, вилучити з опитувальника 16 запитання, надійність яких є досить низькою, що призводить до заниження загального коефіцієнту надійності. Після проведення даної процедури результат Альфа Кронбаха становить 0,701 $P < 0,01$ Це свідчить про високу надійність та внутрішню узгодженість тесту. Всі питання методики є логічно пов'язаними і спрямовані на вимірювання одного й того ж феномену.

Таким чином кінцева структура опитувальника складається з 25 тверджень, які відповідають двом шкалам: чуттєвий вид інтуїції особистості, раціональний вид інтуїції особистості. Результатом проведення першого етапу дослідження стало конструювання кінцевого варіанту методики та створення статистичних ключів для його обрахунку.

За кожне співпадіння відповідей із прямими чи зворотніми запитаннями нараховується один бал. У подальшому йде підрахунок балів за кожне співпадіння по двом шкалам окремо. У кінцевому випадку буде наявно два коефіцієнти, які і вкажуть на рівень вираженості кожного з виду інтуїції особистості по кожній шкалі окремо. Домінуючий коефіцієнт, відповідно до градації шкал, буде свідчити про домінуючий вид інтуїції особистості. Якщо спостерігається вираженість двох видів інтуїції на однаковому рівні – ознака того, що особистість схильна брати підґрунтя для інтуїції в однаковій мірі із двох сфер пізнання: чуттєвої та раціональної.

Обов'язковим етапом для конструювання об'єктивного тесту є обрахунок **ре-тестової надійності** – надійність при повторному тестуванні. Перевірка даних полягає в повторному пред'явленні тесту через певний проміжок часу. Це допоможе визначити сталі характеристики, а не ситуативні прояви.

Нами було проведено кореляційний аналіз (Пірсона), здійснено порівняння первинних та ре-тестових результатів дослідження. Вибірка при повторному тестуванні складала 120 респондентів, яка включала в себе представників як чоловічої, так і жіночої статі, віком від 17 до 45 років, різного соціального статусу та професії, аналогічно пілотажному дослідженню.

Отримані результати кореляційного аналізу, вказують на те, що показник ре-тестової надійності є досить високим (див. Таблиця 1). Було виявлено значиму кореляцію на рівні 0,01 між шкалами опитувальника при пілотажному тестуванні та повторному – ре-тестовому дослідженні. Кореляція між шкалами чуттєвої інтуїції становить 0,601; кореляція між шкалами раціональної інтуїції – 0,722. Дані показники підтверджують високий рівень кореляції і є значущими. Це дає підстави стверджувати, що методика вимірює не ситуативні прояви ознаки, а індивідуальні особливості інтуїції особистості.

Таблиця 1.

Кореляційні зв'язки між результатами пілотажного та ретестового дослідження методики «Домінуючий вид інтуїції особистості»

Шкали методики	Чуттєва інтуїція (ре-тестове дослідження)	Раціональна інтуїція (ре-тестове дослідження)
Чуттєва інтуїція (пілотажне дослідження)	0,601 P < 0,01	-
Раціональна інтуїція (пілотажне дослідження)	-	0,722 P < 0,01

Очевидна валідність характеризує рівень усвідомленості об'єкту, що вимірюється, тобто чи будуть здогадуватися респонденти, що досліджує запропонований їм опитувальник.

Результати досліджень будуть більш правдивими та реалістичними, якщо досліджуваний не знатиме кінцевої мети тесту. Це допоможе уникнути прояву соціально бажаної поведінки.

В кінці бланку з твердженнями було розміщено питання: «Що, на Вашу думку досліджує даний опитувальник»? За результатами відкритого питання, 75% досліджуваних не здогадувались, що вимірює тест; 15% називали близькі за значенням поняття: реалізм, мислення, творчість, креативність, практичність, спонтанність. 7% утримались від відповіді і лише 3% – здебільшого представники юнацького віку визначили, що дана методика діагностує інтуїцію особистості.

Конкурентна валідність – вимірюється за допомогою порівняння даного тесту з іншою методикою, яка має протилежну направленість і характеризується високим рівнем надійності та стандартизованості або іншого тесту, що вимірює такий самий феномен.

Для перевірки конкурентної владності було взято тест, «Тип мислення» Д. Брунера. Рішення було саме таким, оскільки в основі інтуїції лежать певні психологічні механізми, які виступають передумовами інтуїції. Одним з таких механізмів є мислення особистості. Перевагою цього тесту є також те, що він містить шкалу «креативність», а згідно теорії М. Бунге, одним з механізмів чуттєвої інтуїції і виступає творче мислення.

Провівши кореляційний аналіз між шкалами методики Д. Брунера та розробленим нами опитувальником, було виявлено зв'язок між шкалами «чуттєва інтуїція» та «креативність», «чуттєва інтуїція» та «абстрактно символічне мислення»; виявлено зв'язок між шкалами «раціональна інтуїція» та «словесно логічне мислення» (див. таблиця 2).

Таблиця 2.

Результати конкурентної валідності методики «Домінуючий вид інтуїції особистості»

Шкали методики	Креативність	Абстрактно-символ. мислення	Словесно-логічне мислення	Пред-дійове мислення
Чуттєва інтуїція	0,647 P < 0,00	0,466 P < 0,05	-	-
Раціональна інтуїція	-	-	0,419 P < 0,01	0,431 P < 0,01

Таким чином, отримані дані вказують на високий рівень конкурентної валідності розробленої методики, так як за допомогою кореляційного аналізу Пірсона було виявлено значимий зв'язок між її шкалами та обраною нами методикою.

Конструктивна валідність – демонструється повним описом змінної, для вимірювання якої призначений тест та яка має теоретичне обґрунтування.

Спираючись на теоретичну базу досліджуваного феномену, в основі якого лежить уявлення М. Бунге про два види інтуїції особистості, можна стверджувати, що один вид інтуїції не заперечує наявності іншого.

За допомогою кореляційного аналізу Пірсона було встановлено наявності значимого зв'язку між шкалами опитувальника. Пряму кореляцію було виявлено між шкалою «чуттєва інтуїція» та «раціональна інтуїція» (0,630 P < 0,01).

Виходячи з вищенаведеного аналізу бачимо, що високі показники одного виду інтуїції, не означатимуть наявності низьких показників іншого виду. Ми схильні говорити про розвиненість двох видів інтуїції, яка може мати різний рівень, але не стверджуємо їх залежність прямо пропорційно одна від одної. Дані судження ми виводимо з аналогії до наявності двох сфер пізнання особистості: так і два види інтуїції тільки доповнюють одна одну, а не протиставляються.

Отримані результати підтверджують наше припущення стосовно наявності прямого значимого зв'язку між двома видами інтуїції особистості.

Стандартизація являється однією з базових умов існування тесту. Вона дає змогу порівняти показники отримані однією репрезентативною вибіркою з результатами генеральної сукупності або інших груп досліджуваних. За її допомогою можлива адекватна оцінка результатів окремого досліджуваного.

Для стандартизації нашого тесту було обраховано середнє значення та стандартне відхилення за кожною із двох шкал (див. Таблиця 3).

Таблиця 3.

Показники стандартизації методики «Домінуючий вид інтуїції особистості»

Назва шкали	min	max	Середнє значення	Стандартне відхилення
Чуттєва інтуїція	4	12	5,6	3,525
Раціональна інтуїція	2	11	6,2	2,837

Процедура стандартизації для розробки даного інструментарію була досить важливою, оскільки на її основі було розроблено градацію шкал методики. Як бачимо, показники середнього значення між двома шкалами – чуттєвою та раціональною інтуїцією відрізняється, тому і поділ досліджуваних із приналежністю до вираженості рівня інтуїції (низький/середній/високий) буде проводитися із врахуванням цього. Як бачимо у показниках шкали «чуттєва інтуїція» – середнє значення становить 5,6; у шкали «раціональна інтуїція» – 6,2. Саме тому градація шкал методики у сучасному варіанті має такий вигляд:

Висновки. Таким чином, при конструюванні методики було дотримано всі необхідні елементи у процедурі її валідності та надійності. Саме тому, дані отримані з її допомогою можна вважати достовірними для використання. Дана методика буде корисною для практичних психологів, оскільки допоможе діагностувати індивідуально-психологічні особливості особистості. Для теоретичних досліджень, методка відкриває можливості для подальших досліджень розуміння інтуїції, у зв'язку з іншими феноменами.

Література

1. Ирина В.Р. В мире научной интуиции: интуиция и разум / В.Р. Ирина, А.А. Новиков. – М.: Наука, 1978. – 191 с.
2. Бунге М. Интуиция и наука / М. Бунге – М.: Прогресс, 1967. – 186 с.

References

1. Irina V.R. V mire nauchnoy intuitsii: intuitsia I razum/ V.R. Irina, A.A. Novikov. – M.: Nauka, 1978— 191 s.
2. Bunge M. Intuitsia I nauka/ M. Bunge – M.: Progress, 1967. – 186 s.

Lobanova A.O.,

PhD student, Kyiv National Taras Shevchenko University, alinkalobanova@ukr.net

Ukraine, Kyiv

FEATURES OF CONSTRUCTION PROCESS OF PSYCHOLOGICAL TEST, WHICH AIMED AT DETERMINING A DOMINANT TYPE OF INTUITION OF PERSONALITY

The article presents the theoretical basis and procedure for developing a psychodiagnostic test aimed at measuring the dominant type of intuition. The peculiarities of its standardization and validation by means of statistical methods are presented. The expediency and value of its use for theoretical studies and practical psychology have been substantiated.

Key words: the dominant kind of intuition, measurement of intuition, validity, reliability.

УДК 159.9:159.94

Поляков І.О.,

к.психол.н., ст. н. с., доцент кафедри фізичного виховання Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», poliakoff84@gmail.com

Павліченко Д.Г.,

студентка 6-го курсу кафедри фізичного виховання Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», майстер спорту України міжнародного класу зі стрільби із лука, діючий член збірної України, 0639342226@mail.ru

Україна, м. Харків

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДСТАРТОВИХ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У СПОРТСМЕНІВ-ЛУЧНИКІВ

У своїй статті автори проаналізували основні існуючі концептуальні підходи щодо визначення понять передстартових психічних станів у спорті. Авторами також було встановлено, що успішність та не успішність виступу спортсмена, впливає на виникнення або «апатії», або «бойової готовності». Автори у своїй статті виявили, що на успішний виступ спортсменів-лучників впливають наступні психологічні категорії: почуття обов'язку, мотивація / рівень домагань, волюві якості / «Я-концепція». Дослідження показали, що різні стрес-фактори по різному впливають на групи спортсменів та що невдалий виступ на змаганні може стати потужним стресогенним фактором і викликати навіть у талановитого спортсмена в майбутньому виникнення небажаних фізіологічних реакцій і невротичних розладів.

Ключові слова: передстартові психічні стани, стрес-фактори, психологічні установки, спортсмени-лучники.

Постановка проблеми. Стрільба із лука той вид спорту, що характеризується високим психічним напруженням, де вкрай необхідно вміння концентрувати увагу, налагодити правильне дихання, вміння розраховувати відстань до цілі, мати розвинену уяву, а також високий поріг стресостійкості тощо. Дослідженню психічних станів у спорті, особливо передстартових станів спортсмена, присвячена величезна кількість літератури. Проте, досліджень, які б розглядали передстартові стани у спортсменів-лучників контексті впливу стрес-факторів змагальної діяльності зі стрільби із лука на сьогодинішній момент ми, на жаль не виявили.

Аналіз останніх досліджень. На протязі багатьох років різними авторами були постійні спроби розкрити поняття «психічних станів» та класифікувати їх за різними принципами.

✓ психічні стани, розроблені В.А.Ганzenом, Е.П.Ільїним, М.Д. Левітовим, А.Ц. Пуні, С.Т. Рубінштейном, Ю.Е. Сосновніковою, В.Н. Юрченко й інших [2;4;5];

✓ психічні стани у спорті, передстартові стани Т.А. Ганюшкіною, А.Ц. Пуні, Г.Н. Цингаловою, О.А. Черніковою і багатьох інших [3-5];

✓ теорія установки та її вплив на особистість, що перебуває у особливих умовах, розроблені Л.С.Виготским, І.І. Ріхтером, Д.Н. Узнадзе, А.С. Прангішвілі та ін. [6-8].

Мета роботи. Метою даної статті є дослідження особливостей передстартових психічних станів у спортсменів-лучників, а саме: показати вплив ціннісно-мотиваційних орієнтирів та морально-волевих якостей на успішність виступів у спорті. Показати вплив психологічних установок на особистість та, як результат, вплив на успішність виступів. Також виявити залежність стрес-факторів від кваліфікації та досвіду спортсменів-лучників.

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження виконувалось у рамках дипломної роботи, а також з метою впровадження результатів у практичну підготовку спортсменів-лучників до Комунального закладу Харківська міська спеціалізована дитячо-юнацька спортивна школа олімпійського резерву зі стрільби із лука «Комунар» (далі – СДЮШОР «Комунар»).

У спортивній діяльності часто виникають стани психіки, в яких спортсмен відчуває емоційне напруження. Стан – реакція функціональних систем організму в цілому на зовнішні та внутрішні впливи, направлена на збереження цілісності організму та забезпечення його життєдіяльності в конкретних умовах проживання, функціонування [1;3].

Не потребує доказів той факт, що результативність змагальної діяльності знаходиться в прямій залежності від передстартового стану. О.С. Егоровим було встановлено, що різні передстартові емоціональні стани визначають відношення спортсмена до майбутніх змагань [4;5].

У нашому дослідженні взяли участь 22 спортсмени-лучники із СДЮШОР «Комунар», які мають кваліфікацію: кандидат у майстри спорту України (далі КМС України) – 7 чол., майстер спорту України (далі МС України) – 12 чол. та майстер спорту України міжнародного класу (далі МСМК України) – 3 чол.

На першому етапі дослідження нами задля виявлення домінантних психічних станів в умовах змагальної діяльності нами були використані наступні методи: психологічне інтерв'ю (результати фіксувалися в «анкету спортсмена») та метод ввімкненого спостереження (результати фіксувалися в «протокол-схему»).

Результати наведені у табл. 1, з них видно, що найкраще налаштування на змагання буває в стані «бойової готовності», а найгірший – в стані «передстартової апатії».

Таблиця 1.

Відношення спортсменів до майбутнього змагання в залежності від особливостей передстартового стану (відсоток випадків)

Передстартовий стан	«Повинен»	«Хочу»	«Можу»	Успішний виступ
«Бойова готовність»	95%	95%	93%	79%
Передстартова лихоманка	73%	80%	40%	40%
Передстартова апатія	73%	36%	9%	31%

З результатів можна зробити наступний висновок – на успішний виступ спортсменів впливають наступні психологічні категорії:

✓ *Почуття обов'язку* (високий бал за шкалою «Повинен»);

✓ *Мотивація / рівень домагань* (високий бал за шкалою «Хочу»);

✓ *Вольові якості / «Я-концепція»* (високий бал за шкалою «Можу»), виступає як підсумковий рівень реалізації вищезазначених категорій.

Д.Н. Узнадзе відмічає вищеперераховані якості як одну із важливіших характеристик особистості в своїй теорії установки [6;7]. Установка вважається основним регулятивним механізмом поведінки людини, визначаючи її направленість та виборчу активність.

Дослідженнями О.С. Егорова також було встановлено, що успішність та не успішність виступу спортсмена, впливає на виникнення або «апатії», або «бойової готовності» [1;3].

Виділяють три види станів супроводжуючих спортивну діяльність спортсменів: «Бойова готовність», «Передстартова лихоманка» та «Передстартова апатія» [4;5].

Стан «бойової готовності» (насаги):

1. *Позитивний вплив*: оптимальний рівень збудження, впевненість в успіху, загостреність сприйняття, особливо спеціалізоване («відчуття води», «відчуття льоду», «відчуття м'яча»), сконцентрованість на майбутній діяльності, висока швидкість мислення, висока завадостійкість до несприятливих факторів;

2. *Негативний вплив*: наряду з посиленням процесу збудження може спостерігатись зниження довільного контролю над діями та збільшення інертності збуджуючого процесу, що можна пов'язати з виникненням у спортсмена сильної робочої домінанті.

«Передстартова лихоманка»:

1. *Негативний вплив*: з'являється при великому бажанні досягнути успіху, супроводжується сильним емоційним збудженням, в емоційній сфері спостерігається нестійкість переживань, погіршується пам'ять, увага розсіяна, сприйняття і уявлення уривчасті, знижується гнучкість та логічність мислення, порушений сон, руки та ноги тремтять, на дотик холодні, риси обличчя загострюються, на щоках з'являється лихоманний п'ятнистий рум'янець, спортсмен проявляє метушливість, квапливість, неадекватно реагує на звичайні подразники, погіршується здатність до розслаблення, порушується координація рухів.

«Передстартова апатія»:

1. *Негативний вплив*: супроводжується тривалим емоційним збудженням спортсмена і переходить в

гальмування, загальна в'ялість, сонливість, зниженням швидкості рухів і погіршенням координації, послабленням уваги і процесів сприйняття, ослабленням вольових процесів, невпевненістю в своїх силах, страхом перед суперником, маленькою завадостійкістю, послабленням уваги, притупленням гостроти сприйняття, зниження пам'яті, пониження координації звичних дій, нездатність «зібратися» до моменту старту, зниження та нерівномірність пульсу.

Ті чи інші стани спортсмена визначаються факторами серед яких основними, впливаючими на виразність передстартового хвилювання являються [2;3]:

1. Значимість змагань; ця значимість завжди особистісна і не завжди співпадає з рангом змагань, наприклад, першість інституту для спортсмена більш значима, ніж участь у змаганнях міського чи обласного рівня, в яких у спортсмена не буде ніяких шансів на перемогу.

2. Наявність сильних конкурентів.

3. Умови змагання (урочистість відкриття, затяжка старту через погані погодні умови).

4. Поведінка оточуючих спортсмена людей, особливо поведінка тренера, що заважає спортсмену зосередитися своїми «накачками».

5. Індивідуальні особливості спортсмена (властивості нервової системи та темпераменту, емоціональне напруження легше виникає у спортсмена зі слабкою нервовою системою, емоційно збудливих, маючих високий нейротизм).

6. Характер і особливості взаємовідносин в колективі, тобто психологічний клімат.

7. Присутність на змаганнях значимих для спортсмена людей (рідних, друзів, тренерів збірних команд).

8. Ступінь оволодіння методами саморегуляції.

У спортсменів, що мають великий досвід занять спортом, формується система умовно-рефлекторних зв'язків, яка при згадуванні про майбутні змагання, у звичних для них умовах активується мимоволі, підготовлюючи організм до майбутньої діяльності.

Фактори, що впливають на виразність передстартового емоційного збудження (вказані Е.П. Ільїним) [1;3]:

1. Рівень домагань спортсмена – якщо рівень домагань високий, то передстартове хвилювання буде виражене сильніше. Важливо щоб рівень домагань був адекватним наявним можливостям, тобто не перевищував їх, але й не був би нижче, що спостерігається у осіб з емоціональною нестійкістю.

2. Обстановка змагань – урочистість і святковість змагань, присутність багато чисельних глядачів посилюють передстартове хвилювання спортсмена, викликають бадьорість, натхнення.

3. Наявність сильних конкурентів – сильні суперники ожорсточують спортивну боротьбу, зменшують впевненість спортсмена в успіху, а це викликає додаткове хвилювання. Проте, якщо розрив в рівні майстерності між спортсменом та іншими учасниками змагань великий, то в нього буде менше передстартове емоціональне збудження.

4. Індивідуальні чи командні змагання – передстартове хвилювання у багатьох спортсменів більш виразне, якщо спортсмен виступає за команду.

5. Вид спорту – передстартовий зсув у представників різних видів спорту не однаковий. У видах спорту, які потребують від спортсмена гарної концентрації і

моментального напруження (наприклад, постріл з лука), показники концентрації уваги значно вищі, ніж перед плаванням чи гонками на лижах.

6. Досвід спортсмена – зумовлює особливості передстартового хвилювання. У більшості частини спортсменів передстартове хвилювання зменшувалося в ході спортивної кар'єри і тільки у незначній частини збільшувалося.

7. Вікові особливості – у юних спортсменів (14-18 років) передстартове підвищення пульсу, артеріального тиску і м'язової сили виражено більше, ніж у дорослих.

8. Індивідуальні особливості спортсмена – емоційно збудливі спортсмени демонструють більше передстартове емоційне збудження, ніж емоційно не збудливі. Оскільки емоційна збудливість у жінок вища, ніж у чоловіків, є підстави очікувати, що передстартове емоційне збудження спортсменок буде вище, ніж у спортсменів.

9. Час виникнення передстартового збудження – залежить від багатьох факторів: специфіки діяльності, мотивації, стажу в даному виді діяльності, статі і навіть від розвитку інтелекту. Виражене передстартове збудження у кваліфікованих спортсменів точніше приурочене до початку роботи, ніж у новачків.

На другому етапі нашого дослідження ми розділили респондентів на 3 групи:

До 1-ї групи ми віднесли спортсменів, що мають спортивну кваліфікацію КМС України та досвід змагань не більше 4-х років з максимальною успішністю на чемпіонатах міста та області, першості СДЮШОР, Всеукраїнських турнірах тощо (7 чол.);

До 2-ї групи увійшли спортсмени, що мають спортивну кваліфікацію МС України та досвід змагань більше 4-х років з максимальною успішністю на чемпіонатах міста та області, чемпіонатах та кубках України, кадетських та юніорських першостях Європи, міжнародних турнірах, кандидати до збірної України (8 чол.);

До 3-ї групи увійшли спортсмени, що мають спортивну кваліфікацію МС України та МСМК України з досвідом

змагань більше 8-х років з максимальною успішністю на чемпіонатах та кубках України, дорослих першостях Європи та Світу, міжнародних турнірах, основний склад збірної України та резерв (7 чол.);

Задля виявлення детермінант між стрес-факторами змагальної діяльності та спортивною кваліфікацією й спортивним досвідом спортсменів-лучників нами був використаний опитувальник Р.Фрестера «Стрес-симптом-тест». Усі стрес-фактори (у опитувальнику їх 21-н) було розділено на 2-і основні групи: стрес-фактори, що зумовлюються зовнішніми умовами та стрес-фактори, що зумовлюються внутрішніми умовами. Дані з опитувальника наведені нижче у таблицях 2 та 3.

З отриманих даних можна зробити висновок, що 1-ша група більш схильні до впливу зовнішніх факторів ніж інші. Як ми бачимо в першій групі переважають такі стрес-фактори як конфлікт з тренером і товаришами по команді або в родині, положення фаворита перед змаганнями, завищені вимоги тренера і невдача на старті. У той же час ми можемо помітити, що спортсмени професіонали в основному не звертають уваги на зовнішні фактори через адаптації до них.

Але протилежні значення ми бачимо в таблиці 3. Професійні спортсмени піддаються впливу внутрішніх факторів сильніше ніж інші групи. Середня група, як і слід було очікувати, перебуває між іншими.

Висновки. Отже, в результаті проведеного дослідження на кшталт особливостей передстартових психічних станів у спортсменів-лучників можна зробити наступні висновки:

✓ По-перше, на успішний виступ спортсменів впливають наступні психологічні категорії: *почуття обов'язку, мотивація / рівень домагань, вольові якості / «Я-концепція»*. Вищеперераховані категорії детермінуються психологічними установками спортсменів. Установка вважається основним регулятивним механізмом поведінки людини, визначаючи її направленість та виборчу активність.

Таблиця 2.

Стрес-фактори, що зумовлюються зовнішніми умовами

№	Стрес-фактор	Середній бал (М±m)		
		1-а група	2-а група	3-я група
1	Конфлікт з тренером, товаришами по команді або в сім'ї	7	4	4
2	Необ'єктивне суддівство	5	2	2
3	Відстрочка старту, початку змагань	6	3	4
4	Положення фаворита перед змаганнями	7	5	3
5	Закиди тренера, товаришів під час виступу	6	4	5
6	Погане матеріальне оснащення змагань	4	3	2
7	Значно перевага суперника	3	3	5
8	Несподівано високі результати суперника	3	3	5
9	Незнайомий суперник, відсутність відомостей про нього	3	2	1
10	Завищені вимоги тренера	7	4	2
11	Тривалий переїзд до місця змагання	4	3	4
12	Зорові, акустичні і тактильні подразники	4	3	3
13	Попередні поразки від майбутнього супротивника	5	6	5
14	Негативні реакції глядачів	4	2	2
15	Невдача на старті	7	5	4
16	Попередні погані тренування і низькі змагальні результати	8	6	7
Всього		80	57	50

✓ По-друге, виявлено, що різні стрес-фактори по різному впливають на групи спортсменів. Професіонали адаптувалися до умов своєї діяльності і менш схильні до

впливу зовнішніх факторів, в той час як для спортсменів середньої кваліфікації ці фактори мають більший вплив, в міру відсутності потрібного досвіду.

Таблиця 3.

Стрес-фактори, що зумовлюються внутрішніми умовами

№	Стрес-фактор	Середній бал (M±m)		
		1-а група	1-а група	1-а група
1	Погане самопочуття щодо фізичного стану	7	6	4
2	Надмірна напруженість на старті	6	5	6
3	Підвищене хвилювання, поганий сон за день або кілька днів до змагання	4	5	6
4	Попередня невдача на змаганні	3	4	6
5	Постійно переслідує думка про необхідність успішно виконати поставлені завдання	4	5	6
Всього		24	25	28

Але ситуація зворотна по відношенню до внутрішніх чинників. Це показує, що професійні спортсмени так само відчують вплив певних стрес-факторів під час змагальної діяльності.

Для успішного виступу на змаганнях спортсмени повинні проходити спеціалізовану психологічну підготовку спрямовану на допомогу в адаптації до нових умов в тренувально-змагальній діяльності.

✓ По-третє, невдалий виступ на змаганні може стати потужним стресогенним фактором і викликати навіть у талановитого спортсмена в майбутньому виникнення небажаних фізіологічних реакцій і невротичних розладів, в яких переважають: емоційна напруженість, психомоторні і психо вегетативні прояви. Це сприяє нестабільності в своїх виступах.

Найбільш типовими проявами невротичних розладів на різних етапах розвитку ситуації є гострі реакції на стрес і адаптаційні реакції. Їхня вага залежить від багатьох факторів: віку, статі, рівня вихідної соціальної адаптації, індивідуально-типологічних особливостей.

Уміння контролювати рівень тривожності – важливий психологічний навик, який визначає успішний виступ в спорті. Таким чином, як у стрільбі із лука, так й у сучасному спорті вищих досягнень в цілому психологічний супровід спортивної кар'єри набуває особливої актуальності.

Література

1. Воронова, В.І. Психологія спорту: Навч. Посібник / Воронова В.І. - К.: Олімпійська література, 2007. – 298 с.
2. Левитов, Н.Д. О психических состояниях человека / Левитов Н.Д. – М.: Просвещение, 1969. – 342 с.
3. Психология спорта высших достижений / Под ред. А.В. Родионова. – М.: ФИС. 1979. – 144 с.

4. Пуни, А.Ц. Некоторые психологические вопросы готовности к соревнованиям в спорте / Пуни А.Ц. – Л.: ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта, 1973. – 267 с.

5. Пуни, А.Ц. Процесс и система звеньев психологической подготовки к соревнованиям в спорте / Пуни А.Ц. – Л.: ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта, 1979. – 328 с.

6. Рихтер, И.И., Железнодорожная психология / [Рихтер И.И.] // Железнодорожное дело. – 1985. – № 25 – С. 48 – 54.

7. Узнадзе, Д.Н., Теория установки. Избранные психологические труды / Узнадзе Д. Н. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЕФК», 1997. – 428 с.

8. Узнадзе, Д.Н. Основные положения теории установки / Узнадзе Д.Н. – Тбилиси, 1961. – 210 с.

References

1. Voronova, V.I. Psihologiya sportu: Navch. Posibnik / Voronova V.I. - K.: Olimpijs'ka literatura, 2007. – 298 s.
2. Levitov, N.D. O psichicheskikh sostoyaniyakh cheloveka / Levitov N.D. – M.: Prosveshchenie, 1969. – 342 s.
3. Psihologiya sporta vysshikh dostizhenij / Pod red. A.V. Rodionova. – M.: FiS. 1979. – 144 s.
4. Puni, A.C. Nekotorye psihologicheskie voprosy gotovnosti k sorevnovaniyam v sporte / Puni A.C. – L.: GDOIIFK im. P.F. Lesgafta, 1973. – 267 s.
5. Puni, A.C. Process i sistema zven'ev psihologicheskoy podgotovki k sorevnovaniyam v sporte / Puni A.C. – L.: GDOIIFK im. P.F. Lesgafta, 1979. – 328 s.
6. Rikhter, I.I., ZHeleznodorozhnaya psihologiya / [Rikhter I.I.] // ZHeleznodorozhnoe delo. – 1985. – № 25 – S. 48 – 54.
7. Uznadze, D.N., Teoriya ustanovki. Izbrannye psihologicheskie trudy / Uznadze D. N. – M.: Izd-vo «Institut prakticheskoy psihologii», Voronezh: NPO «MODEFK», 1997. – 428 s.
8. Uznadze, D.N. Osnovnye polozheniya teorii ustanovki / Uznadze D. N. – Tbilisi, 1961. – 210 s.

Poliakov I.O.,

Ph.D. in Psychology, assistant professor, department of physical education National Technical University
«Kharkiv Polytechnic Institute», poliakoff84@gmail.com

Pavlichenko D.G.,

Student of the 6th year of the Department of Physical Education of the National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute" Master of sports of Ukraine of international class on archery,
active member of the national team of Ukraine, 0639342226@mail.ru

Ukraine, Kharkiv

FEATURES PRE-START MENTAL STATES IN ATHLETES ARCHERS

In their article, the authors analyzed the main existing conceptual approaches to determining the concepts of premature mental states in sports. The authors also found that the success and failure of the performance of the athlete, affects the emergence of either "apathy" or "combat readiness". The authors in their article found that the following performances of the athletes-archers are influenced by the following psychological categories: sense of duty, motivation / level of aspirations, volitional qualities / "I-concept". Studies have shown that various stress factors affect the athlete's groups in different ways, and that an unsuccessful performance on the competition can become a powerful stressor factor and even cause a gifted athlete in the future to develop unwanted physiological reactions and neurotic disorders.

Key words. Pre-start mental conditions, stress-factors, psychological settings, athletes-archers.

УДК 159.923.2

Проскурня А.С.,

*аспірант кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка, proskurnia.alina@gmail.com**Україна, м. Київ*

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПЕРФЕКЦІОНІЗМ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ САМОАКТУАЛІЗОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено результати дослідження диференціально-типологічної структури перфекціонізму. Нами наведено основні наукові теорії та емпіричні критерії розбіжності між функціональним та невротичним видами перфекціонізму. Здійснено аналіз конструктивного типу перфекціонізму, як позитивної особистісної установки на досягнення успіху. Функціональний перфекціонізм розглядається нами як позитивний феномен, що входить в структуру компетенцій самоактуалізованої особистості. За допомогою кореляційного аналізу, було виявлено, що особистості з високим рівнем самоактуалізації властивий функціональний тип перфекціонізму. Нами встановлено, що перфекціонізм являється не тільки причиною невротичних розладів, але і є адаптивною характеристикою ефективної особистості.

Ключові слова: функціональний перфекціонізм, самоактуалізація, прагнення досконалості, досягнення успіху, психологічні компетенції особистості, цілепокладання, самокритика.

Постановка проблеми. В умовах сучасного міллівого суспільства з інтенсивними політико-економічними та соціальними трансформаціями, значно підвищуються вимоги до особистості: її ціннісно-мотиваційної сфери, професійних умінь, психологічних компетенцій.

У зв'язку зі зростанням конкурентної вимогливості ринку праці, посилюється активне ставлення суб'єкта до власного особистісного розвитку та пов'язаного з ним успіху, досягнення високих стандартів діяльності. Важливим фактором, при цьому, виступає психологічне благополуччя людини, гармонійне функціонування у соціумі, прагнення до вдосконалення та самоактуалізації.

Популяризована модель успіху, процвітання, високих досягнень, традиційно розглядається як особливість, властива західному світоглядові. Однак, останнім часом все більшої популярності в суспільстві набуває установка досягнення досконалості. Засоби масової інформації пропагують культ ідеалу у всьому: в кар'єрі, зовнішньому вигляді, навчанні, що формує у людини тягіння до найбільших звершень та результатів.

Часто у прагненні бажаного людина ставить перед собою мету, яку не може задовольнити спираючись на власне уявлення «ідеалу», а досягнувши об'єктивно високих результатів – знецінює їх, не вважаючи достатніми та значимими. В науці така особистісна властивість дістала назву «перфекціонізм».

Перфекціонізм (від лат. perfectio – досконалість) – це система переконань, пов'язаних з тим, що бездоганний ідеал існує і повинен бути досягнутий. У психології перфекціонізм розглядають, як сукупність специфічних особистісних властивостей, які передбачають постановку надмірно високих стандартів і неможливість відчувати задоволення від результатів своєї діяльності. Таке неконструктивне прагнення задає певний стиль мислення та способи діяльності, що можуть стати причиною емоційних розладів в майбутньому та психопатологій різної складності.

Однак перфекціонізм має різну направленість та функціональну наповненість, це не завжди дисфункціональне прагнення до недосяжного ідеалу. Варто чітко розмежувати «клінічний» тип перфекціонізму, що виступає детермінантою неврозів та афективних розладів та «здоровий» – конструктивне прагнення успіху. У нашому дослідженні піде мова про функціональний перфекціонізм як властивість психічно зрілої, цілеспрямованої особистості.

Метою роботи є характеристика конструктивного типу перфекціонізму, як позитивної особистісної установки на досягнення успіху, що супроводжується раціональним цілепокладанням та адекватною самокритикою. Функціональний перфекціонізм розглядається нами як позитивний феномен, що входить в структуру компетенцій самоактуалізованої особистості.

Виклад основного матеріалу. Дослідження перфекціонізму набуло поширеності у зарубіжній клінічній психології та психотерапії у 60-х. рр. ХХ століття. Довгий час феномен трактувався досить односторонньо – як патологічна аддикція. Вважали, що не потрібно підмінювати розуміння здорової мотивації (мотивації досягнень) з болючим нав'язливим прагненням досягти ідеалу, відповідати певному рівню – заданим стандартам.

Однак з часом така точка зору змінилася. Аналізуючи високі досягнення творчих обдарованих людей, які не мали невротичних відхилень, психологи почали відділяти так званий «здоровий перфекціонізм» від патологічної деструктивної форми. Перфекціонізм став розглядатися як позитивна особистісна характеристика, а не тільки як причина невротичних переживань людини [2, с.87].

Вперше про функціональну роль перфекціонізму заговорив психолог Д. Хамачек. Здоровий перфекціонізм він називає нормою за якої людина демонструє лідерські якості, високу працездатність, активність, мотивацію для досягнення мети, при цьому тверезо оцінюючи свої реальні здібності – має адекватний рівень домагань. В

ході роботи така особистість може відчувати легке хвилювання та азарт, що не призводять до емоційних порушень. Така людина встановлює високі стандарти але при цьому отримує задоволення від таких цілей, а головне – від процесу їх досягнення [5, с.28].

Протилежний вид перфекціонізму Д. Хамачек називає невротичним. Особистість з невротичним перфекціонізмом керується страхом перед неуспіхом. Прагнення до ідеалу переростає у нав'язливу ідею, яку не можна задовольнити, так як отриманого результату завжди виявляється недостатньо. В такому випадку дану установку можна охарактеризувати як марне прагнення до ідеалу, недосяжної досконалості [5, с.30].

Перфекціоніст-невротик щоб показати, що він заслуговує на любов і повагу, орієнтується на певний еталон, який не відповідає його потенціалу та об'єктивним можливостям, це вказує на неадекватний завищений рівень домагань. Якщо функціональний перфекціонізм ґрунтується на переконанні, що найкращого результату можна досягти, то при патологічній формі перфекціонізму виникає впевненість, що недосконалий результат роботи неприйнятний, а бажаний – недосяжний. Людина з невротичними перфекціоністськими установками встановлює для себе свідомо недосяжні цілі та рухається до них не через прагнення до визнання чи амбіції, а керуючись страхом невдачі. В ході роботи її увага сфокусована на власних недоліках і думках про можливу помилку. Така людина не відчуває задоволення від зробленого, навіть якщо об'єктивно досягла хорошого результату. Прагнення до недосяжного ідеалу, нездорова самокритика призводять до розчарування у собі, зниження самооцінки та почуття провини. Таке розчарування від невдач призводить до депресії та психотичних розладів.

На відміну від попереднього типу, людина з функціональним перфекціонізмом встановлює для себе високі стандарти, але при цьому відрізняється гнучкістю, адекватною оцінкою своїх прагнень, може змінювати свої

стандарти відповідно до власних можливостей, вона є більш адаптивною до мінливих ситуацій. Така особистість прагне до реалістичних стандартів, а досягнення мети викликає у неї почуття суб'єктивного задоволення, самоповаги та підвищення самооцінки [5, с.32].

Р. Фрост також вказував на те, що перфекціоністські прагнення особистості відповідати високим стандартам – не завжди будуть мати патологічні наслідки [6, с.98]. Однак тільки на межі століть психологи почали розмежовувати поняття «нормальний» і «патологічний» перфекціонізм.

Р. Слені описав адаптивний і неадаптивний типи перфекціонізму, К. Едкінс та У. Паркер стали розрізняти активний перфекціонізм – стимулюючий до досягнень і не пов'язаний зі суїцидальними намірами та пасивний перфекціонізм, що створює перешкоди діяльності і пов'язаний з високим ризиком суїцидальної поведінки [3, с.56]. Саме У. Паркер у 2002 дав визначення перфекціонізму як буденному явищу постановки до себе вимог вищого рівня виконання діяльності, ніж ті, що вимагаються обставинами. Вчений виділив здоровий, пов'язаний з сумлінністю перфекціонізм і нездоровий (клінічний), пов'язаний з низькою самооцінкою та проблемами з адаптацією.

На думку автора, клінічний перфекціонізм відрізняється від функціонального адекватною оцінкою своїх сильних та слабких сторін, вмінням розставляти пріоритети та адекватністю очікувань у досягненні цілей.

Здоровий перфекціонізм може переходити у дисфункціональний – невротичний. Це було доведено У. Паркером у ході вивчення дитячої обдарованості. При повторному обстеженні, проведеному через чотири роки після першого, 24% учнів перейшли з групи «здорових» перфекціоністів в групу дисфункціональних перфекціоністів [8, с.135].

Відмінність між двома видами перфекціонізму по ряду провідних параметрів представлено за допомогою порівняльної таблиці 1.1.

Таблиця 1.

Порівняння параметрів «функціонального» та «невротичного» перфекціонізму

«Здорові» перфекціоністи	«Невротичні» перфекціоністи
Здатні відчувати глибоке задоволення, підвищувати самооцінку на основі власних досягнень.	Завжди незадоволені виконаною діяльністю, досягнуті результати сприймають як недостатні.
При виконанні діяльності в змозі враховувати як власні переваги та ресурси, так і обмеження.	Куруються виключно високими очікуваннями від себе.
Керуються мотивами на успіх, можуть відчувати легку міру схвилюваності та азарту.	Діють під впливом страху невдачі, переживають сильну тривогу, сором, провини.
Швидко залучаються до активності	Демонструють поведінку уникнення
Концентрують увагу на власних ресурсах і на думці про те, як вчинити правильно.	Концентрують увагу на власних недоліках.
Прагнуть досягнути довершеності.	Впевнені у необхідності досягнути ідеального результату.

Виявлені численні зв'язки функціонального перфекціонізму з адаптивними якостями: конструктивним прагненням до досягнень, позитивним афектом, адекватною самооцінкою, самоповагою ефективними стратегіями навчання, хорошою академічною успішністю, стійкими особистісними якостями, впевненістю в собі, альтруїстичними соціальними установками, адаптивними копінг-стратегіями.

В ході організації емпіричного дослідження нами було розроблено опитувальник для діагностики диференціально-типологічної структури перфекціонізму. Він дає змогу визначити переважаючий тип перфекціонізму, який буде властивий людині: клінічний (нарцисичний чи обсесивно-компульсивний) та здоровий – функціональний тип.

Функціональний перфекціонізм, згідно розробленої нами типології, передбачає постановку реалістично високих стандартів діяльності, але при цьому співвідносячи власні сили з поставленими вимогами, відсутність вузько направленої мислення в категоріях «ідеал-невдача», зрілі й адаптивні когнітивні схеми, адекватну оцінку можливостей своєї особистості, здатність до децентрації, відсутність постійного порівняння себе з більш успішними іншими, прийняття критики стосовно діяльності та ставлення до помилок як до норми, що легко можна виправити.

Одним з головних завдань дослідження було виявити наявність зв'язку між функціональним типом перфекціонізму та рівнем самоактуалізації особистості, встановити як впливає адаптивна установка досягнення успіху на головний мотиваційний фактор самореалізації.

Загальна вибірка дослідження складалася з 60 респондентів, віком від 40 до 55 років, людей, що займають керівні посади, менеджерів вищої ланки, викладачів університетів. Це суб'єкти суспільної взаємодії, з високими професійними досягненнями, зрілі та успішні. Обраний віковий проміжок спирається на положення теорії А. Маслоу, згідно з якою людина здатна задовольнити свої метапотреби, тільки після задоволення базових, така можливість з'являється у людей середнього та пізнього зрілого віку.

На основі середніх показників базових шкал опитувальника «Самоактуалізаційний тест» (в адаптації Ю. Альошиної, Л. Гозмана, М. Загіка, М. Кроз), було встановлено, що досліджувані демонструють високий рівень самоактуалізації.

За допомогою авторської методики «Диференціальний опитувальник типології перфекціонізму» нами виявлено, що більшості респондентів властивий саме функціональний тип перфекціонізму.

Дослідження статистичного зв'язку між змінними «самоактуалізація» та «функціональний перфекціонізм», здійснювалося за допомогою кореляційного аналізу. Було виявлено прямий інтенсивний кореляційний зв'язок між шкалами – $r = 0,673$, на рівні значимості $p < 0,01$. Отримані результати свідчать про те, що зрілим самоактуалізованим особистостям, властивий перфекціонізм, а саме його функціональний тип.

Висновки. Розуміння феномену перфекціонізму в науці вже давно вийшло за рамки «синдрому відмінника», це складне багатокomпонентне явище, що може бути як запорукою особистісного зростання, так і причиною тривожно-депресивних станів.

В адаптивній формі, він проявляється активністю особистості, прагненням високих досягнень, найкращих результатів, адекватною самооцінкою людини та впевненістю в собі. Клінічна форма перфекціонізму як особистісної риси являється пре диспозиційним фактором формування стресового досвіду і розвитку емоційних порушень. Невротичний перфекціонізм вважається одним з механізмів патогенезу афективних та соматоформних розладів.

Вимоги сучасного світу, націлені на досягнення успіху, завищені стандарти та очікування, призводять до формування невротичних перфекціоністських установок,

особливо яскраво дана тенденція прослідковується серед молоді.

Одним з першочергових завдань сучасної практичної психології є забезпечення психічного благополуччя та гармонійного розвитку людини. Це також має і важливе суспільне значення, так як самоактуалізація визначає продуктивну спрямованість особистості, є базовою детермінантою соціальної творчості, а значить, розвитку суспільства. Позитивні зрушення в країні безпосередньо залежить від творчих можливостей особистості, її самостійності, ініціативності, підприємливості, здатності керувати своїм життям.

Функціональний перфекціонізм формує у людини компетенції, що будуть сприяти її подальшій особистісній ефективності та професійному успіху, задоволенню базових та метапотреб. Це та якість, яку потрібно формувати та розвивати у собі, при цьому пам'ятаючи, що важливим та цінним є не сам результат, а процес його досягнення – той досвід, що ми отримуємо.

Література

1. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – К.: Наукова думка, 1989. – 528с.
2. Ильин Е.П. Работа и личность. Трудоголизм. Перфекционизм. Лень / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2011. – 230с.
3. Ясная В.А. Перфекционизм: история изучения и современное состояние проблемы / В.А. Ясная, С. Н. Ениколопов // Вопросы психологии. 2007. - № 4.
4. Gilman R.A. First study of perfectionism and multidimensional life satisfaction among adolescents / R. Gilman, S. Jeffrey // The journal of Early Adolescence, №23 (2), May 2003, p. 87-94.
5. Hamachek D. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism / D. Hamachek // Psychology: A Journal of Human Behavior, vol. 15, 2000, p. 27-33.
6. Hewitt P. Perfectionism and depression: a multidimensional study / P. Hewitt, G. Flett // Journal of Abnormal Psychology, vol. 100(1), Feb. 2011, p. 98-101.
7. Hollender M. Perfectionism / M. Hollender // Comprehensive Psychiatry, vol. 6 (2), April, 1999, p. 94-103.
8. Parker W. Perfectionism: Theory, research and treatment / W. Parker // Washington: Americ. Psychol. Association, 2002, p.133-149.

References

1. Burlachuk L.F. Slovar-spravochnyk po psykhiodyahnostyke / L.F. Burlachuk, S.M. Morozov. - K.: Naukova dumka, 1989. - 528s.
2. Ylyn E. P. Rabota y lychnost. Trudoholyzm. Perfektsyonyzm. Len / E. P. Ylyn. - SPb.: Pyter, 2011. - 230 s.
3. Iasnaya V.A. Perfektsyonyzm: ystoryia yzucheniya y sovremennoe sostoianye problemy / V.A. Yasnaya, S. N. Enykolopov // Voprosi psykhiolohyy. 2007. - №4.
4. Gilman R.A. First study of perfectionism and multidimensional life satisfaction among adolescents / R. Gilman, S. Jeffrey // The journal of Early Adolescence, №23 (2), May 2003, p.87-94.
5. Hamachek D. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism / D. Hamachek // Psychology: A Journal of Human Behavior, vol. 15, 2000, p. 27-33.
6. Hewitt P. Perfectionism and depression: a multidimensional study / P. Hewitt, G. Flett // Journal of Abnormal Psychology, vol. 100(1), Feb. 2011, p. 98-101.
7. Hollender M. Perfectionism / M. Hollender // Comprehensive Psychiatry, vol. 6 (2), April, 1999, p. 94-103.
8. Parker W. Perfectionism: Theory, research and treatment / W. Parker // Washington: Americ. Psychol. Association, 2002, p. 133-149.

Proskurnia A.S.,

*PhD student of the Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv, proskurnia.alina@gmail.com*

Ukraine, Kyiv

FUNCTIONAL PERFECTIONISM AS A QUALITY OF SELF-ACTUALIZED PERSON

The article presents the results of research of the differential-typological structure of perfectionism. We give the basic scientific theories and empirical criteria of the difference between functional and neurotic types of perfectionism. The analysis of the constructive type of perfectionism, as a positive personal setting for success, is carried out. Functional perfectionism is considered by us as a positive phenomenon, which is part of the structure of competences self-actualized personality. Using correlation analysis, it was discovered that individuals with a high level of self-actualization inherent in the functional type of perfectionism. We have found that perfectionism is not only the cause of neurotic disorders, but also is an adaptive characteristic of an effective person.

Key words: *functional perfectionism, self-actualization, aspiration of perfection, achievement of success, psychological competences of the person, goal-setting, self-criticism.*

УДК 159.9

Сулятицький І.В.,

*доцент, к.психол.н., голова Центру психоінформації, доцент кафедри корекційної педагогіки та інклюзії
Львівського національного університету імені Івана Франка, полковник (у відставці)*

Україна, м. Львів

СОЦІОПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЗАХИСНИКА УКРАЇНИ

У статті досліджується функціональна взаємодія соціопсихологічних характеристик соціуму у динаміці формування позитивного, суспільно-ціннісного образу захисника України як персоналізованого образу обороноздатності країни. Соціопсихологічна основа образу захисника розглядається як сукупність рис і якостей, що складають соціальну психіку суспільства і через суспільну трансформацію утворюють індивідуальний психодуховний потенціал війська. Виокремлено проблемні соціально-психологічні, духовні і підсвідомі регулятивні параметри формування захисника, сукупність яких формує психологічні основи оборони і безпеки країни.

Ключові слова: образ Захисника України, соціальна психіка суспільства, менталітет спільноти, соціальна динаміка, архетипова специфіка спільноти, психологічна типологія соціуму, психодуховний потенціал, військово-управлінська діяльність, обороноздатність.

Постановка та актуальність проблеми.

Обороздатність держави в умовах сучасної війни визначається не стільки технічною осначеністю і кількістю зброї, скільки психологічним станом в суспільстві, морально-психологічною стійкістю і соборною злагодженістю у військах. На сучасному етапі військового будівництва в Україні актуальним залишається завдання пошуку шляхів відновлення позитивного, суспільно-ціннісного образу Захисника України, який би уособлював приклад зміцнення морального духу особового складу військових формувань, здійснення ефективного керівництва духовно-психологічною сферою військової організації.

Успіх у вирішенні питань керівництва духовним потенціалом військової організації держави, як основного інституту її обороноздатності, потребує відновлення, відповідно сучасних безпекових викликів і загроз державі, уособлення в образі Захисника від генерала до солдата таких критеріїв відданості і креативності професіоналізму, який би обороноздатність України будував на засадах взаємозв'язку оперативної фаховості з виразними характерологічними особливостями соціокультурних інтуїцій національної психіки, її ментальних ознак, вдачі, мислення, світосприймальних настанов, архетипової специфіки спільноти. Їхня сукупність складає гаму психоментальних чинників соціальної психіки, названих інтегруючим поняттям соціопсихологічними, сповідування яких має бути як основа формування персональності Захисника нації і держави.

Соціопсихологічне – це сукупність рис і якостей, що складають соціальну психіку суспільства чи його конкретної частини, тобто проблеми менталітету спільнот, соціально-психологічні механізми соціальної динаміки, глибинні соціально-психологічні, духовні і підсвідомі регулятивні параметри соціуму, а також загальні властивості, стани та процеси соціальної психіки [9, с.26-31].

Через суспільну трансформацію вони будують психологічну основу духовного потенціалу війська, оскільки їх природа утворена психологічними характеристиками соціуму, соціопсихологією спільноти,

яка творить дану військову організацію. Зрозуміло, що без їх використання керування військами втрачає системність, а в подальшому переходить у малодієвий і неефективний процес [8, с.124].

Аналіз попередніх досліджень. Проблема функціональної взаємодії [7, с.3-4] проявів соціопсихологічної цілісності народу та результативності їх використання у різних сферах управлінської як і педагогічної діяльності поки що є малодослідженою. Не зважаючи на те, що саме така взаємодія формує духовну єдиність та морально-психологічну складову обороноздатності, ця проблема залишається не вивченою і в конкретному аспекті формуючої ролі педагогічної взаємодії і діяльності.

Разом з тим, аналіз наукових праць свідчить про небайдуже ставлення дослідників до багатьох суміжних до даної проблеми тем. Зокрема, соціально-психологічні основи управлінської діяльності розроблені в дослідженнях В.П. Казмиренка, Л.М. Карамушки, Н.Л. Коломінського, Л.Е. Орбан, М.М. Слюсаревського, Г.В. Щекіна. Психологічну специфіку військового управління досліджували М.Й. Варій, М.С. Корольчук, С.І. Макшанов, Я.В. Подоляк, В.І. Осьодло, В.Д. Рябчук, А.Ф. Шрамченко.

Вивченню соціопсихологічної цілісності та особливостям її впливу присвячені наукові розробки Л.М. Гумільова, О.А. Донченко, О.В. Киричука, О. Кульчицького, В. Липинського, С.Д. Максименка, В.П. Москальця, Ю.Ф. Пачковського, І.В. Сулятицького, С. Франка, К.Г. Юнга, В. Яніва, Я. Яреми.

Оскільки основна проблема нашого дослідження полягає у виробленні рекомендацій практичного використання сукупності знань психологічної типології (психокультури) соціуму (людства, суспільства, регіону, етносу, нації, соціальної організації) у конкретному виді військово-управлінської діяльності, вважаємо за доцільне зосередити основну увагу на підході, який систематизує дану сукупність знань в конкретну структуру, інтегруючи в загальній моделі максимально можливу множину основних напрямків і підходів. На наш погляд, в даний час найбільш модерною в цьому відношенні є концепція соціальної психіки О.А.Донченко.

З її опису зрозуміло, що вона має предметом аналізу архискладне, багатогранне суспільне явище – психотип (психокультуру) соціуму, який забезпечує усупільнення кожного конкретного індивіда, групи до цілісності спільноти (нації, держави) [3, с.18-21].

Прикладом актуальності обговорюваної проблеми виступають популярні воєнно-психологічні замітки російського дослідника П.Ізмєстєва, який описує міркування одного з найосвіченіших маршалів Наполеона – Мармона про те, що воєнний геній був би недосконалий, якби до технічних розмірковувань не долучав знання серця людини. Переможеним завжди стає той, в свідомості якого починає визрівати думка про безкорисність подальшого спротиву. У французькому статуті духовні сили названі наймогутнішим фактором успіху, оскільки лише дух людини вливає життя в мертві тіла матеріальних знарядь [6, с.6-11].

Вищенаведені особливості визначають **мету** нашого дослідження, суть якої полягає у розкритті ефективності використання соціопсихологічних чинників у системі управління військовою організацією. Виходячи з мети поставлено завдання, по-перше, виявити соціопсихологічні чинники, які забезпечують ефективність військового управління, по-друге, розкрити ці чинники, як психічні складові спільноти, яка утворює цю військову організацію.

Методологічний інструментарій дослідження склали такі загальнонаукові принципи, як аналіз і синтез, дедукція й індукція. Крім того, як спосіб вивчення проблеми застосовано системний і порівняльний методи. Такий підхід дозволив авторам ґрунтовно опрацювати джерельну базу і зробити відповідні висновки.

Виклад основного матеріалу. Безперечним є твердження про те, що досягти помітного успіху в регулюванні соціальними процесами, які відбуваються в Україні, не видається можливим без пізнання українським соціумом самого себе, без теоретичного осмислення власних глибинних духовних передумов цих процесів. Адекватна проєкція цієї загальної закономірності в силу описаних вище механізмів співприналежності до соціуму-держави його підсистеми – соціуму-військ (силових інститутів), має заломлення і на систему військово-управлінської діяльності як регулятивного органу життєдіяльності збройних сил. За словами О.Донченко та В.Єрмака, в періоди глобальних суспільних криз традиційні інституційовані регулятори життя соціуму різко слабнуть; більш актуалізованими стають історико-культурні, у тому числі соціально-психологічні механізми соціальної динаміки, оскільки соцієтальна психіка неминуче впливає на структурну організацію соціуму, на механізми, залучені до її організації. Більше того, вона як структурована смислова настанова (установка) соціуму, визначає загальну спрямованість і динаміку даного суспільства. Це пояснюється тим, що саме в духовно-психологічній архітектоніці розкривається вся сутність народу як спільноти (соціуму), його можливості до організації різних соціальних форм (армії в тому числі), духовна енергія колективного несвідомого, – які сприяють чи блокують ті чи інші механізми суспільної (державної, владно-керівної) регуляції, залежно від того, наскільки

вони співвіднесені (адекватні) з її внутрішньою природою [4, с.12].

Проведені нами узагальнення наукових досліджень дають підстави стверджувати, що вся сукупність впливових соціопсихологічних чинників, яка формує психологічну основу обороноздатності країни інтегрована у системокомплексі таких явищ, як: національна самосвідомість, традиція, та психологічна типологія суспільства.

Виникнення спільнотнісної цілісності з людей змішаного походження, різного рівня культури і різних особливостей відбувається ні за принципом свідомого розрахунку і прагнення до вигоди, ні за принципом соціальної близькості, оскільки все нове модифікує інститути старого. Люди об'єднуються за принципом неусвідомлюваної симпатії до одних і антипатії до інших, тобто за принципом компліментарності (Гумільов Л.). На рівні етносу його вплив істотно дієвий у всьому, що має назву « патріотизм » і знаходиться в компетенції історії, оскільки неможливо любити народ, не поважаючи його предків. Тому народженню будь-якого соціального інституту передують об'єднання людей, дія яких в історичному процесі інтегрується вибраною метою та історичною долею; спільність долі “умова, без якої неможливо”. Такі об'єднання, названі консорціями, при виживанні входять в історію суспільства, утворюють соціальні форми, ... і – творять традицію (про неї мова йтиме згодом), і таким чином генерують відповідну духовну енергію.

Ефект, продукований варіаціями цієї енергії, як особлива властивість характеру людей, має назву “пасіонарність” (від лат. слова *passio* – пристрасть) [2, с.21-33]. Яскравим прикладом уособлення цього явища в українській психодуховності (соціокulturі, ментальності, геоісторії, соціальній становості, традиції... – соціопсихології – І.С.) було козацтво [8, с.115].

Важливе значення цього чинника у психологічній структурі військової організації і його впливу на ефективність обороноздатності соціуму-держави підкреслює у своїх дослідженнях відомий російський суспільствознавець С.Франк. Він переконливо твердив, що лише на перший погляд видається, що нема нічого більш механічного, ніж структурування оборонного інституту країни – армії, в “заснові якої є жорстка, часто зовнішня дисципліна, підтримувана суворими карами – організація, в якій остаточно (нібито) зникає внутрішнє життя особистості, її індивідуальна своєрідність, – і людина є лише одним з багатьох екземплярів в огроми маси “гарматного м'яса”?... Проте ніяка найжорсткіша дисципліна не змогла б створити армію і заставити її воювати, якщо солдати не були б спаяні внутрішнім почуттям солідарності, інтуїтивно не відчували себе членами єдиної нації. Патріотизм, як почуття внутрішньої приналежності єдиній вітчизні – ця єдиність духовно-соборного буття є основою, на якій тільки і можливе утвердження зовнішнього механізму армії” [10, с.57].

Вивчення психологічних параметрів національної самосвідомості також розкриває потенційні резерви духовної мобілізації в діяльності будь-якої підсистеми суспільства, в тому числі і військової, оскільки вона є важливим аспектом особистої і групової ідентифікації

приналежності людей до певного культурно-антропологічного типу, до етносу. Для розуміння його дієвості у статусі соціопсихологічного чинника супроводження військово-управлінської діяльності ми зосередимо увагу на основних характеристиках загальнопсихологічного феномену національної самосвідомості як класу явищ, носієм яких є колективний суб'єкт: *емоційно-ціннісний конструктив суспільної свідомості, як інтегруючий і диференціюючий елемент психічного складу спільності* – суспільства взагалі і військ як адекватної підсистеми, державного інституту обороноздатності.

Структура і рівні національної самосвідомості містять в собі: усвідомлення етнічної спільності у відношенні до інших етносів; усвідомлення і вірність національним цінностям: мові, культурі, традиції духу, міфу; усвідомлення соціально-державної спільноти; патріотизм; необхідність консолідації у відстоюванні своєї державотворчої політики (територіально-державне об'єднання); духовну родинність.

Основний зміст національної самосвідомості постає як уявлення (чи образ) про окремі характерні риси "свого" ("ми") і "чужого" ("вони") етносу. Визначальними рисами для того чи іншого етносу, залежно від історичних умов, можуть виступати чи то спільне походження й історія, чи то територія, чи то релігія, право, моральні чесноти, антропологічні ознаки [8, с.116-120].

Отже, аналіз поступу національної самосвідомості фактично зводиться до вивчення змістовного наповнення поняття "ми", яке як соціопсихологічний феномен С.Л.Франк ще по іншому називає соборністю, як форми суспільної свідомості, в якій живе пам'ять про давно минуле, про предків, про історичну долю, яка насправді і є нічим іншим, як понадчасовим єднанням надіндивідуальної пам'яті і надіндивідуальних цілей [10, с.47-56].

Коли мова заходить про неперервну трансформацію характерних національних рис і якостей з покоління в покоління, збереження кодифікуючого спільноту психологічного моста, завжди активізується вживання таких категорій як "традиція", "звичай", "ритуал", "обряд".

Традиції є одним з видів соціально-культурної наступності, що орієнтує як на збереження надбань культури, так і на їх відтворення і розвиток. Вони служать важливим фактором регуляції життєдіяльності людей, утворюють основу виховання. В формі традиції виступають певні суспільні настанови, норми поведінки, цінності, ідеї, звичаї, обряди, в яких алгоритмується поважне ставлення не лише до змісту поведінки, а і до зовнішніх її проявів, до стилю, в результаті чого зовнішні форми поведінки набувають особливої стійкості [5, с.31]. Разом з тим, традиція не зводиться до найбільш стереотипних своїх різновидів (таких як звичай, обряд), а поширюється на багато об'ємнішу сферу соціальних явищ. В тих випадках, коли її форма жорстко канонізується і починає домінувати над змістом поведінки людей, традиція стає обрядом, переходить в ритуал. Відтворюючи об'єктивні умови життя спільності людей, традиції єднають в собі визначальні моменти неперервності суспільних поколінь і залишаються прогресивними до тих пір, поки відповідають історично-культурній, ментальній сутності загальнолюдських

відносин. Певні традиції функціонують в усіх соціальних системах і до деякої міри виступають необхідною умовою життєдіяльності. Вони творять душу цілого народу так само, як виховання і вроджені задатки творять духовний образ окремої людини. Традиція є підставою, на якій витворюється національний тип народу [4, с.7].

Грунтовне доповнення у поясненнях мобілізуючої дії названих вище соціопсихічних явищ залишило вчення К. Юнга про архетипи колективного несвідомого, в яких знайшли пояснення різні емпіричні моменти, що інтегрують біологічні і духовні фактори. Однією з найбільш віроломних його здогадок є визнання безпрецедентного факту, що ми народжуємося не тільки з біологічною, а і з психологічною спадковістю, яка визначає наші поведінку і досвід. За Юнгом, колективне несвідоме вміщує психологічний матеріал, що сформований не в особистому досвіді [12]. Такі елементи З.Фрейд назвав "архаїчними залишками" – ментальними формами, наявність яких не можна пояснити власним життям індивіда, а впливає з первісних, вроджених і успадкованих джерел людського розуму [12, с.64]. Функціональними одиницями несвідомого К. Юнг бачить комплекси (тобто паттерни, констеляції психічних елементів) ідей, думок, переконань, чуттєвих асоціацій; в їх ядрі тісно переплітаються архетипові елементи з різними аспектами фізичного середовища. Архетип є тенденцією до утворення таких уявлень мотиву, які можуть мати значимі відхилення в деталях, не втрачаючи при цьому своєї базової структури. По суті, архетипи є інстинктивним вектором, направляючим трендом, точно таким, як пташиний імпульс вити гнізда, конструювати мурашник у мурашок. Це дозволяє робити висновки про те, що архетип є зв'язкою між матеріальним світом і психікою і виступає передумовою (настановою) конкретного типу поведінки.

К. Юнг називає такі зв'язки психоїдним утворенням. "Архаїчні залишки", приховані сліди пам'яті про історичний досвід своєї раси, нації, вчений назвав "архетипом" або "первісними базами". У такому тлумаченні архетип постає як психологічний корінь містичних, ірраціональних рушійних сил життєдіяльності націй [5, с.31]. В загальній схемі колективного несвідомого К. Юнг вбачає обширну картину духовної свідомості, яка відроджується в кожній індивідуальній структурі мозку. Адаже людина знаходить в суспільстві не лише зовнішні умови самореалізації; вже самі ці умови несуть в собі засоби, способи дій, відповідного типу суспільні норми. В їх змісті зашифровані готові формули, настанови.

Виявлені механізми соціопсихологічного впливу розкрили базові системокомплекси духовності військової організації, інтегровані в: національній самосвідомості, традиції, психологічній типології суспільства.

Психологічна природа соборності, ідентифікації себе до спільноти, механізми наслідування, зараження виступають емоційно-ціннісними конструктивами ієрархії взаємовідносин і змістом внутрішнього прийняття настанов в системі військового керівництва; зміст звичаєво-традиційних чинників у співвідношенні з

специфікою механізмів соціальної симпатії, родинної інтерналізації є основою диференціюючих підходів у системі військово-управлінської діяльності; типологічні особливості психіки соціуму визначають концептуальні засади соціально-психологічного забезпечення обороноздатності суспільства.

З метою оптимального вивчення поставлених завдань нами було проведено емпіричне дослідження. Загальна вибірка досліджуваних була сформована із командного складу військовослужбовців. В дослідженні використано комплекс методик. Для цільового вивчення соціопсихологічних характеристик нами складено і апробовано опитувальник “Соціопсихологічні настанови”. Суть опитувальника закладена в наборі якостей, який в довільному переліку охоплює чітко визначені і систематизовані соціопсихологічні характеристики українства, подані науковцями-дослідниками в різних джерелах.

Узагальнюючи систематизований комплекс результатів проведеного емпіричного вивчення, необхідно відзначити, що у виборах і оцінці соціопсихічних особливостей і якостей виявлена найбільш інтегрована мисленнєво єдина злагодженість діяльності військових керівників.

Показники вивчення психодуховності розкривають конкретний зміст оціночних шкал моделі соціальної психіки, а також дієвість механізмів її впливу на психологічну готовність до обороноздатності спільноти(країни), на які необхідно зважати при виробленні загальнодержавних оборонних рішень.

Для прикладу відзначимо, що в українському психосоціумі чітко простежується специфічність вияву сенсорності: збереженість і прив’язаність до землі, інтерес до знань в поєднанні з індивідуалістично-емоційним характером вияву його прагматичності, що проявляється у втечі від суспільно-важливих проблем (Шлемкевич, 1954) [11]; задоволення достатнім мінімумом, власна вигода в кожній справі, перевага особистого над загальним чи протилежна їм форма - самопожертва заради суспільної справи, втрата містом глибинних соціально-духовних цінностей, які, згідно карт виборів за параметрами опитувальника, отримали релевантні оцінки.

Отримані показники емпірично підтверджують і своєрідність співвідношення виявів прагматичності – емоційності, екстернальності-інтернальності (шкал з моделі О.А.Донченко) [3] в соціумі України, зокрема суперечливість характеру їх суспільного вияву: при високих рангах спільної оцінки експертів таких рис, як розумний патріотизм, усвідомлення Батьківщини; в проявах соціального характеру мають місце: мінливість симпатій, орієнтирів та ідей (ідейно-політична безхарактерність), заздрість до сильніших, удачливіших [13, с.16-88], та інші з названих вище рис. В цьому, очевидно, і закладено одне з основних протиріч внутрішньої природи “української вдачі”, внутрішній “невроз”, конфлікт соціуму, сформований геоісторичними подіями і геотериторіальним розміщенням, який влучно названий “дистресовим архетипом екстернальності України (між Заходом і Сходом)” [3, с.49]. Прагматичність також розпорошена українською ліричністю і сентименталізмом, а також низьким рівнем схильності до

великого зусилля, солідарності. Співставлення висновків науково-емпіричного змісту з експериментальними даними, а саме долучені до вказаних характеристик переваги екзекутивності (вибори якостей: зв’язок з землею, пошана до старших), а також вибори якостей: недостатня витривалість, легка запальність і швидке остигання, декоративність вчинків – вказують на реальність вираження типологічної психічності соціуму при будь-яких обставинах і змінах спрямованості соціальних позицій норм і цінностей суспільства.

Узагальнення та інтерпретація результатів дослідження спонукає до цілого ряду **висновків** прикладного характеру.

1. Однією з провідних сучасних управлінських проблем є проблема виявлення оптимальних принципів взаємовідповідності високо дієздатної і боеготовної армії, збереженості духовного потенціалу військ – цілісному психоментальному образу суспільства (нації, держави), яке їх творить. Саме при такому виді і суті взаємозв’язку забезпечується самодостатня стабільність цілісного суспільного розвитку, злагодженість в діяльності всіх частин його організму, психологічна адекватність суспільства і війська.

2. При умові, що психологія суспільства кодифікується в різного рівня простих і складних формах, то ефективність регуляції і впорядкованості в кожній з його підсистем безпосередньо визначається обсягом і мірою використання конкретного змісту цих форм в управлінні ними. В системі забезпечення обороноздатності країни, структура знань психокультури, подана в конкретному змісті опису, може забезпечувати психологічний супровід і виступати факторизованими моментами у розробці методик модернізації військової організації, передбаченні нетрадиційних форм контролю і перевірки, впровадженні практично-дієвих заходів упередження деструктивного впливу на обороноздатність інформаційного пресингу, зміцнення духовно-психологічних основ колективного патріотизму, професійної відданості, світоглядно-свідомих мотивів бойової стійкості та відваги.

3. Психологічне забезпечення обороноздатності країни полягає у виробленні таких владно-законодавчих рішень, віднаходженні механізмів такого фасцинуючого впливу на різних рівнях і в різних ланках суспільної ієрархії, які б об’єднували глибинною внутрішньо-духовною солідарністю владно-законодавчі рішення та менталітет родів і видів військ, активізували в них свідомість внутрішньої близькості, почуття спільності національної приналежності.

4. В реалізації цих завдань соціопсихологічні чинники виступають психологічними передумовами оптимальної оцінки специфіки психологічного середовища мобілізації і дислокації різних військових формувань; вивчення і аналізу суспільно-психологічної обстановки, особливостей стереотипу і трансформації мислення та свідомості, своєрідностей психоінформаційного поля в тому чи іншому краї, регіоні та його впливу на бойову та мобілізаційну готовність військ, формування стійкості кадрового потенціалу, мобілізаційного резерву; розробки психологічних основ концепції національної безпеки та оборони; формування колективності у

навчально-бойовій роботі, злагодженості військових підрозділів; якісної реалізації обороноздатності країни.

Віднаходження оптимальних психологічних механізмів реалізації цих завдань в умовах сучасних реалій залишаються актуальними для наших подальших науково-прикладних досліджень даного напрямку.

Література

1. Андрієвський В. Звичаї й обряди українського народу.- Краків.-1941.-51 с.
2. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период.- Ленинград: Наука, 1990.-270 с.
3. Донченко Е.А. Социетальная психика.-К.:Наукова думка, 1994, -208 с.
4. Донченко О.,Єрмак В. Розбудова держави та соціетальна психіка// Розбудова держави. - 1994. - №2. - С.11-16.
5. Етнічна психологія. За ред. Л.Е.Орбан, В.Д.Хруща. - Івано-Франківськ: Прикарпатський університет ім.В.Стефаника, 1994.-83с.
6. Изместьев П.И. Очерки по военной психологии (некоторые основы тактики и военного воспитания).- Петроград, 1923.- С.3-25.
7. Киричук О.В. Проблеми психології педагогічної взаємодії // Психологія. Республіканський науково-методичний збірник, Випуск 37. -К.: "Освіта", 1991.-С.3-12.
8. Сулятицький І.В. Психологія громадянськості / Політична психологія: науковий збірник. -Л.: Ліга Прес, 2003.-256с./-С.115-126.
9. Сулятицький І.В. Соціопсихологія організації інформаційної безпеки держави. Магістерська робота на здобуття кваліфікації магістра державного управління(на правах рукопису).- УАДУ при Президентіві України.- АРІ ДУ.- 2002.-78с.
10. Франк С.А. Духовные основы общества.-М.-1992.-511 с.
11. Шлемкевич М. Загублена Українська людина.-К.-1992.-168с.
12. Юнг К.Г. Архетип и символ.-М.-1991.-304 с.

13. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах// Перший український педагогічний конгрес 1935.- Львів,- 1938.- С.16-88.

References

1. Andriyev'skyi V. Zvychai y obryady ukrayins'koho narodu.- K'rkiv.-1941.-51 s.
2. Gumilev L.N. Geografiya etnosa v istoricheskij period.- Leningrad: Nauka, 1990.-270 s.
3. Donchenko E.A. Societal'naya psihika.-K.:Naukova dumka, 1994, -208 s.
4. Donchenko O.,Yermak V. Rozbudova derzhavy ta sotsiyetal'na psykhiika// Rozbudova derzhavy. - 1994. - №2. - S.11-16.
5. Etnichna psykholohiya. Za red. L.E.Orban, V.D.Khrushcha. - Ivano-Frankivs'k:Prykarpat's'kyy universytet im.V.Stefanyka,1994.-83s.
6. Izmet's'ev P.I. Ocherki po voennoj psihologii (nekotorye osnovy taktyki i voennogo vospitaniya).- Petrograd, 1923.- S.3-25.
7. Kyrychuk O.V. Problemy psykholohiyi pedahohichnoyi vzayemodiyi // Pyskholohiya. Respublikans'kyy naukovo-metodychnyy zbiryk.Vypusk37.-K.: "Osvita",1991.-S.3-12.
8. Sulyatyts'kyy I.V. Pyskholohiya hromadyans'kosti / Politychna psykholohiya: naukovyy zbiryk. -L.: Liha Pres, 2003.-256s./-S.115-126.
9. Sulyatyts'kyy I.V. Sotsiopsykholohiya orhanizatsiyi informatsynoyi bezpeky derzhavy. Mahisters'ka robota na zdobuttya kvalifikatsiyi mahistra derzhavnogo upravlinnya(na prava'khi rukopysu).- UADU pry Prezidentovi Ukrayiny.- LRJ DU.- 2002.-78s.
10. Frank S.L. Duhovnye osnovy obshchestva.-M.-1992.-511 s.
11. Shlemkevych M. Zahublena Ukrayins'ka lyudyna.-K.-1992.-168s.
12. Yung K.G. Arhetip i simbol.-M.-1991.-304 s.
13. Yarema Ya. Ukrayins'ka dukhovnist' v yiyi kul'turno-istorychnykh vyjavakh// Pershyy ukrayins'kyy pedahohichnyy kongres 1935.- L'viv,- 1938.- S.16-88.

Sulyatytskyy I.V.,

Candidate of Psychological Sciences, associate professor, Chairman of Center of psychoinformation, associate professor of department of correction pedagogics and inclusion of the Lviv national university of the name of Ivan Franco, colonel (in retirement)

Ukraine, Lviv

SOCIOPSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF FORMING THE CHARACTER OF DEFENDER OF UKRAINE

In the article functional cooperation of sociopsychological descriptions of society is investigated in the dynamics of forming of the positive, publicly-valued character of defender of Ukraine as personailite character of defensive capacity of country.

Sociopsychological basis of character of defender is examined as totality of lines and internals that fold the social psyche of society and through public transformation form individual psychologically is spiritual potential of army. Problem socialpsychological, spiritual and subconscious adjusting's parameters are distinguished forming of defender, totality of that forms psychological bases of defensive and safety of country.

Key words: character of Defender of Ukraine, social psyche of society, mentality of association, social dynamics, archetype specific of association, psychological typology of society, psychologically is spiritual potential, military – administrative activity, defensive capacity.

Pedagogy

УДК 052 (477)

Біліченко С.В.,

аспірант Хмельницького національного університету, sveta900612@gmail.com

Україна, м. Вінниця

МОДЕЛЬ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

На сучасному етапі маркетингова діяльність є необхідною передумовою забезпечення успішного функціонування підприємств, корпорацій та інших організацій на локальних та глобальному ринках. Це зумовило значне зростання важливості та впливовості маркетингових підрозділів, що посідають провідне місце у стратегічному плануванні діяльності організацій та фактично визначають політику їхнього функціонування. Водночас згадані тенденції практично не стосуються державних вищих навчальних закладів (далі ВНЗ), які, з одного боку, пропонують на освітянсько-науковому ринку значний перелік послуг з метою задоволення потреб різних верств суспільства, а з іншого – значною мірою недооцінюють вплив ринкових законів на діяльність ВНЗ та відстають від інших сфер економіки при використанні успішних маркетингових технологій.

Ключові слова: маркетинг, вищий навчальний заклад, модель, діяльність.

Постановка проблеми та її актуальність.

Маркетинг як методологія орієнтованої на споживача ринкової діяльності все більше опановує нові сфери застосування. Протягом багато тисячолітньої історії людства проблеми управління й виховання не перестають бути актуальними, бо розвиток науки, техніки та суспільства висуває все нові й нові вимоги перед тими, хто ці функції здійснює. У сфері освіти функцію виховання та управління поєднує директор школи або керівник навчального закладу [1, с.116].

Аналіз останніх досліджень. Проведені в цьому році маркетингові дослідження в місті Вінниця підтверджують подібне занепокоєння, підтверджено для 63% школярів важливе значення під час вибору ВНЗ має наявність конкретної спеціальності; для 28% – загальний імідж ВНЗ; для 27% – висококваліфіковані викладачі. Фактори – порада вчителів або знайомих, фінансова спроможність батьків, близькість до домівки та наявність гуртожитків – отримали відповідно 21%, 16%, 15%, 12% та 5%. 6% опитаних підкреслили, що для них визначальними факторами, крім зазначених, є також: особисті вподобання; бажання навчатися в конкретному ВНЗ; порада батьків; можливість займатися спортом; наявність військової кафедри. Близько 52% батьків вважають, що визначальним чинником для них є наявність конкретної спеціальності; на другому місці – загальний імідж ВНЗ – 20%; такий фактор, як висококваліфіковані викладачі, займає третє місце серед найвагоміших причин вибору ВНЗ – 19%. Школярі в районних центрах області другим за значущістю для себе обрали не імідж ВНЗ, а висока кваліфікація науково-педагогічних працівників. Одночасно із вибором ВНЗ школярі і батьки визначаються і з спеціальністю. Серед найбільш вагомих факторів, що впливають на вибір спеціальності 36,51% респондентів назвали зацікавленість професією; 17,7% – високу заробітну

плату, 16,95% – потребу на ринку праці, 14,7% – наявність вакансій, 6,88% – фінансову спроможність, 6,06% та 1,2% – поради знайомих та вчителів відповідно. Із загальної кількості опитаних жителів Вінницької області бажання вчитися в Вінниці висловили 69,7%, з них у ВНТЕУ – 32,6%; у ВНАУ – 12,5%; в ВФЕУ – 10,9%; у ВКІ – 9,5%. Інші абітурієнти планують вчитися в загальновідомих навчальних закладах України: у Києві (17%), зокрема в НТУУ «КПІ» – 7,9%; КНУ ім. Т.Г. Шевченка – 3,9%; КНЕУ ім. В. Гетьмана – 2,3%; у Харкові (11,8%), зокрема НТУ «ХПІ» – 4,3%; ХНУ ім. Каразіна – 3,3%. За умов обмеженості суспільних ресурсів, що виділяються на цілі освіти, нестачі спонсорських відрахувань на введення нових програм, помітної тенденції появи альтернативних навчальних закладів стає все більш актуальним підвищення ефективності використання коштів, вивчення потреб різноманітних груп населення, знаходження нових джерел фінансування.

Метою статті є здійснення наступних задач:

1. Визначити актуальність та місце концепції маркетингу в сфері вищої освіти;
2. Дослідити переваги та недоліки використання маркетингової моделі сфери освіти;
3. Охарактеризувати сучасний стан теоретичних напрацювань з обраної теми вітчизняними та закордонними авторами;
4. Дослідити існуючі проблеми вищих навчальних закладів міста та можливі шляхи їх вирішення за допомогою маркетингової концепції. Об'єктом аналізу даної курсової роботи є процес формування маркетингової моделі у сфері освіти на прикладі вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації міста. Предметом роботи є власна маркетингова концепція застосовувана в сфері вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. При вивченні даної теми використовувалися наступні методи дослідження: опрацювання літературних джерел з метою ознайомлення з теоретичними відомостями про маркетинг сфери освіти; статистичний метод використання статистичних даних для подальшого їх аналізу; факторний аналіз вивчався як вплив демографічної ситуації на попит у вищих навчальних закладах;

Маркетинг – одне з найпоширеніших понять, яке прямо асоціюється з ринковою економікою. З переходом нашої країни на ринкову економіку маркетинг розповсюдився в усі сфери і галузі народного господарства, у тому числі і в сферу вищої освіти. В сучасних умовах для успішного функціонування вузів на ринку освітніх послуг необхідною умовою є використання маркетингового підходу в управлінні життєдіяльністю вузів. Сьогодні в Україні налічується близько 350 навчальних закладів – III-IV рівнів акредитації, у тому числі 233 державної форми. Збільшення кількості ВНЗ мало стійкий тренд в останні 15 років, відзначалося різними темпами приросту в окремі періоди часу. Збільшення кількості ВНЗ супроводжувалося активним, можна сказати феєричним розвитком філіальної мережі освітніх установ усіх форм власності з метою більш повного географічного охоплення. В той же час, прогнози соціально-демографічного розвитку країни невтішні. Йдеться насамперед про тенденцію сталого зменшення народжуваності, рівень якої нині майже на 40% нижчий зареєстрованого на початку 90-х рр. Хоча за останні роки народжуваність і почала рости, але загальна кількість українців все одно щорічно зменшується. Отже на сьогоднішньому ринку праці пропозиція перевищує попит. І в найближчому майбутньому ситуація не зміниться. І передбачається жорстока конкурентна боротьба за кожного споживача. І саме маркетингові інструменти спроможні допомогти навчальному закладу мати конкурентні переваги і зайняти стійку позицію на ринку освітніх послуг [2, с.49].

За визначенням Ф. Котлера і Фокса під маркетингом освітніх послуг розуміється «дослідження, планування, здійснення і контроль за ретельно спланованими програмами, задуманими, для здійснення добровільного обміну цінностями з цільовими ринками з метою досягнення цілей вищих навчальних закладів». Для навчальних закладів – це розробка, реалізація і оцінка освітніх програм шляхом встановлення відносин обміну між освітніми закладами та їх клієнтами з метою гармонізації взаємних інтересів. Роз'яснимо детальніше поняття маркетинг. Маркетинг реалізується в маркетинговому комплексі, що передбачає складання проекту програми, ціноутворення, методи розповсюдження і систему збуту. Це означає, що кожен з елементів комплексу застосовує власний вплив на поведінку споживачів освітніх послуг.

Наприклад, навіть за високої ціни навчання престижний вуз не залишиться без студентів вирішальними будуть висока якість навчальних програм і стійка позитивна репутація даного вузу. В більшості навчальних закладів співробітники не розуміють необхідності займатися маркетингом. І в них часто існує

неправильна уява про нього. Одні, наприклад, вважають, що головне – це вводити нові курси, спеціалізації, не проявляючи жодного інтересу до того, наскільки ці курси задовольняють студентів, чи потрібні вони надалі. Інші вважають головним налагодити учбовий процес так, щоб він функціонував, як годинник, мало піклуючись про враження студентів з приводу цього процесу. Треті всі зусилля направляють на збільшення продажів, тобто збільшують витрати на рекламу, сприяння збуту. Стимулювання споживачів дуже важливе, але ці зусилля будуть марними, якщо не буде звертатися увага на базисні проблеми якості програм. Ці орієнтації на продукт, виробництво чи продажі мало пов'язані з маркетингом, оскільки останній передбачає використання не окремих цілей, а взаємозв'язаного комплексу.

Правомірність застосування маркетингу в сфері освіти визначається двома моментами:

1. Державне підприємництво та державне управління в умовах ринку має багато спільного з господарською діяльністю недержавних підприємств та комерційних організацій, що дозволяє результативно використовувати інструментарій маркетингу в даній сфері.

2. Маркетинг з'являється в некомерційному середовищі також за рахунок інтеграції з комерційними видами діяльності. В розвинутій ринковій економіці некомерційні структури стають досить привабливими для включення приватного капіталу. Це пояснюється, по-перше, підвищенням їх соціальної відповідальності по задоволенню культурних, освітніх та суспільно корисних потреб людей. По-друге, існує зацікавленість в некомерційних організаціях тих власників приватного капіталу, які не прихильні до ризикованого бізнесу, особливо в період зростаючої невизначеності економічної кон'юнктури. Приватній фірмі або її структурному підрозділу, що отримали статус некомерційної організації, надається режим пільгового оподаткування, і, відповідно, вони мають змогу легально обійти податки [3, с.75].

В теперішній час вузи стоять перед дилемою: з одного боку їх керівництво погано уявляє, що ж таке маркетинг, з іншого боку, вони крайнє потребують ефективної маркетингової програми, щоб знайти своє місце на новому ринку, що тільки формується. Ринок освітніх послуг має свої особливості, які важливі для правильного застосування принципів маркетингу на практиці.

До них саме відносять:

1. Довгостроковий характер послуг. Отримання першої вищої освіти може займати від 4 до 7 років.

2. Ліцензування послуг. Держава виступає у ролі певного судді на ринку освітніх послуг, видаючи ліцензії на права ведення освітньої діяльності і встановлюючи державний акредитаційний статус навчального закладу, за яким ВУЗ має право видавати дипломи державного зразка. Ведення освітньої діяльності без ліцензії забороняється законодавством.

Серед принципів, які могли б лягти в основу побудови маркетингової моделі сфери освіти, можна відмітити наступні:

– орієнтація на споживача;

– використання системного підходу;
– застосування синергетичних принципів. Перехідні процеси, неоднозначність шляхів розвитку, процеси самоорганізації – все це предмети вивчення синергетики і, в тому числі, нового наукового напрямку – синергетичної економіки.

Кожен рік тисячі випускників шкіл направляються у вузи за отриманням професійних «освітніх послуг», дослідження показали, що під цим терміном вони суб'єктивно підрозумівають: потребу в отриманні роботи, потребу в самореалізації, потребу в спілкуванні. Ці базові потреби оформлюються у вигляді запита до найменування спеціальності, до характеристики учбового закладу, ціни і якості. В кінці відбувається розподіл абітурієнтів по вузам – певний процес самоорганізації. Така самоорганізація побудована головним чином на основі суб'єктивних потреб споживачів.

Це перший рівень сфери освіти як економічної (маркетингової) системи – рівень взаємовідносин закладів освіти – виробників послуг і студентів – споживачів. Це і є фактично ринок освітніх послуг.

Через 4–5 років ці студенти стануть носіями емерджентної якості системи професійної освіти першого рівня: ринок освіти виступить як єдиний інтегральний виробник особливого продукту – «випускників» – на ринку праці. Тут проявляється другий рівень системи освіти – рівень взаємовідносин ринку освіти і ринку праці. За умов перехідної економіки потреби ринку праці важко прогнозувати – найбільш близьким синергетичним терміном, що описує стан цього ринку є «хаос».

Дослідження показують, що зараз більшість фірм на ринку праці не планують свої кадрові потреби на декілька років вперед. Звідси виходить, що вивчення і прогнозування потреб ринку праці – завдання, яке можливо вирішити, лише зовні системи взаємовідносин ринків освіти і праці, але на рівні макровідносин. Ним є рівень відносин між єдиною підсистемою ринків освіти і праці і суспільством загалом. Від імені суспільства виступає держава. Які зараз дані потреби? По-перше, потреба, що підкріплена фінансово, оформлена у вигляді системи грантів, – це потреба (держави) у кадрах. По-друге, потреба, що не виразилася у формі економічного запиту, потреба у виконанні вузом державних стандартів.

У Законі України «Про освіту» система освіти визначається як сукупність взаємопов'язаних: організацій освіти незалежно від форм власності, типів, видів; прийомних освітніх програм і державних загальнообов'язкових стандартів освіти для різних рівнів освіти; органів управління освітою і підвідомчих їм організацій, що забезпечують реалізацію освітніх програм і розвиток системи освіти.

Якщо розглядати статті Закону з точки зору маркетингової системи (МС), то можна відмітити що серед пріоритетних завдань освіти в Законі не приведені задачі вивчення стану ринку праці і формування належного попиту на мікрорівні маркетингової системи. Сучасна ситуація на ринку праці, частиною якого є ринок молодих спеціалістів, навряд чи є практичним підтвердженням класичної концепції людського капіталу. Швидше за все можна вести мову про те, що

освіта виконує фільтруючу, селективну (інформаційну) функцію. Згідно теорії «фільтру» освіта трактується як «засіб відбору, сортуючи навчаючих за їх виробничих якостях. Звичайно, що при найми робітників роботодавці будуть використовувати інформацію про потенційні можливості робітника».

Якщо прийняти дану точку зору за основу, то можна говорити про те, що система мікрорівня МС все гірше виконує цю роль: через фільтр проходять практично всі хто платоспроможне. І як наслідок, ринок праці створює свої додаткові фільтри: горизонтальні, коли розрізняються «фільтруючі якості» різних вузів, і відношення до молодих спеціалістів на ринку праці в залежності від навчального закладу, який він закінчив; вертикальні, коли фірми ставлять додаткові умови: від робітників вимагається досвід практичної діяльності, додаткові рекомендації, окреме підтвердження знання комп'ютера чи іноземних мов та ін.

Наприклад якщо проглянути оголошення, то потребуються працівники віком 18–25 років, що мають вищу освіту (реальний вік закінчення вузів 22–25 років) та досвід роботи не менше 3 років, як бачимо дані вимоги є не досить об'єктивними. І зараз в умовах кризи коли ситуація на ринку праці не в користь працівників ці умови і критерії відбору підвищуються ще більше. Нова модель зайнятості, що тільки формується: ядро форм і декілька рівнів периферії – тільки підтверджує існування другого виду фільтрації.

Ефективність маркетингу навчальних закладів відображається в рівнях п'яти основних показників маркетингової орієнтації закладу, кожен з яких може бути вимірний:

- філософія, орієнтована на споживання послуг;
- інтегрована маркетингова заборгованість;
- адекватна маркетингова інформація;
- стратегічна одиниця;
- ефективне використання.

Крім визначення ефективності маркетингу для вищого навчального закладу є важливою оцінка його загальної конкурентоспроможності. Як відомо, освітньою послугою ВНЗ є освітня програма. Позиції ВНЗ на ринку нерозривно пов'язані з конкурентоспроможністю освітніх програм, що надаються ними. Кожний ВНЗ надає декілька освітніх програм. Отже, за однією групою однорідних програм він може використовувати значні обсяги якісних ресурсів (висококваліфікований викладацький склад, використання сучасного обладнання та навчальних технологій тощо), а за іншою групою – використовувати мінімум ресурсів. Тому конкурентоспроможність ВНЗ буде відрізнятися від конкурентоспроможності освітньої програми (групи програм) того ж самого ВНЗ. Це потребує розмежування суб'єктів оцінки: ВНЗ (окрема освітня програма), ВНЗ (група однорідних програм), що дасть змогу більш точно сформулювати параметри, за якими необхідно давати оцінку. Реальне обговорення досліджуваної теми в Україні починається з 2005 року, коли починають залучати до участі підприємців – роботодавців. Адже вони мають безпосереднє відношення до освіти – є головними споживачами результату діяльності вузів та формують попит на ту чи

іншу спеціальність. В той же час, хоч про проблеми впровадження маркетингу в сферу освіти і почали говорити, але на практиці їх майже не вирішують.

В ряді робіт розрізняються споживач і замовник освітніх послуг, наприклад: «Освіта як товар носить двоякий характер: до певного моменту це державний товар безплатна послуга, на іншому рівні – державно – приватний товар і платна послуга...» [4, с.69]. Ще один погляд на питання, що нами розглядається: учасниками купівлі–продажу «виступають три сторони: вуз, майбутній спеціаліст і роботодавець. Однак є і четверта, головна сторона даного процесу – держава, яка визначає перспективу свого розвитку з розумінням того, що по відношенню до освіти судять про майбутнє країни». Більшість українських вузів, ще з радянських часів, коли попит на вищу освіту був набагато більшим за її пропозицію, а держава виступала монополістом на ринку освіти, взяли за основу свого розвитку виробничу концепцію. А головним недоліком є ігнорування потреб споживачів. Але сьогодні коли кількість вузів-конкурентів дуже велика, а кількість потенційних споживачів – абітурієнтів має тенденцію до зменшення ця концепція є згубною для вузів. Для неї характерними наступні найбільш типові і обов'язкові вимоги:

- основна ціль вузу має бути у задоволенні розумних потреб споживачів у відповідності до гуманних інтересів суспільства;

- вуз має бути постійно зайнятий пошуком можливостей створення нових освітніх послуг і програм, повніше задовольняючих потреби клієнтів;

- відмовлятися від освітніх програм, що протирічать інтересам споживачів;

- споживачі мають підтримувати лише ті навчальні заклади, які підкреслено проявляють піклування про задоволення їх потреб;

- споживачі не будуть купувати ті послуги, які використовують екологічно «нечисті» педагогічні і виробничі технології для надання відповідних освітніх послуг;

- вуз має розробляти і застосовувати на практиці такі освітні програми, які слугують інтересам самого навчального закладу, корисні для соціального розвитку регіону, країни, в яких навчальний заклад функціонує.

Основними етапами стратегічної маркетингової діяльності в вузі є проведення SWOT-аналізу, встановлення окремого бачення перспективи ринку освітніх послуг і місця власного вузу на ньому. Аналіз сильних і слабких сторін вузу, його потенціалу в порівнянні з конкурентами може бути проведений за наступними основними аспектами:

- менеджмент вузу: цілі і стратегії, культура і філософія, система мотивації співробітників;

- наукові дослідження і розвиток: інтенсивність і результати, ноу-хау, використання нових педагогічних та інформаційних технологій;

- кадри: кількість докторів і кандидатів, кваліфікація менеджменту, мотивація;

- навчальний процес: матеріально технічна база, асортимент і якість надаваних послуг, гнучкість навчальних програм і управління;

- фінанси: структура капіталу, фінансовий баланс, фінансова стійкість.

Найбільш дієвими стратегічними перевагами в діяльності вузів є особливі послуги і програми, різноманітні форми їх отримання, особливі умови, можливість вибору в тому числі і місця отримання освітніх послуг. Індикаторами привабливості сегментів ринку, як правило, виступають: доступність даного сегменту ринку, темп його росту, гострота конкуренції, можливості нецінової конкуренції, потенціал ринку. Індикаторами переваг положення вузів серед конкурентів є: відносна частка ринку, відмінні властивості освітніх послуг, форми оплати, місцезнаходження, відомість. При формуванні маркетингової стратегії необхідно враховувати і специфіку конкретного освітнього закладу, перелік освітніх послуг, ринкову середу, в якій він функціонує.

Для відносно невеликих за розміром вузів, що виникли на ринку в період ринкових перетворень, найбільш оптимальною і ефективною потрібно вважати концепцію індивідуального маркетингу. Суть даної концепції на ринку освітніх послуг буде полягати в наступному. Для того, щоб забезпечити вузу конкурентоспроможне положення на ринку, по-перше потрібно знайти свою нішу на ринку, тобто відшукати в ньому місце, не зайняте або недостатньо використовуване конкурентами. Нішу ринку можна визначити, як вибір окремої сфери господарської діяльності з різко окресленим колом споживачів, які найбільшим чином відповідають порівняльним перевагам конкретного вузу, скоординувати маркетингові зусилля на безперервну і довгострокову роботу з обраним сегментом ринку. Необхідно звернути увагу на потребах даної групи покупців, на виявленні особливих запитів, які вони пред'являють до освітніх послуг. Обираючи свій сегмент ринку вуз має вирішити питання про позиціонування своїх послуг, яке має забезпечити вузу відмінне від інших місце на ринку і в свідомості цільових споживачів. Для цього необхідна постійна взаємодія з даною групою клієнтів, взаємовигідна співпраця з ними, постійна фіксація їх реакцій на ті чи інші дії з боку виробників освітніх послуг. Додаткова освіта забезпечується паралельними структурами, що доповнюють основні форми підготовки. В цьому випадку проводимо вузом концепція індивідуального маркетингу дозволяє йому надовго забезпечити себе клієнтурою [4, с.69].

Висновки з даного дослідження. Проаналізувавши для навчальних закладів – це розробка, реалізація і оцінка освітніх програм шляхом встановлення відносин обміну між освітніми закладами та їх клієнтами з метою гармонізації взаємних інтересів.

В теперішній час вузи стоять перед дилемою: з одного боку їх керівництво погано уявляє, що ж таке маркетинг, з іншого боку, вони крайне потребують ефективної маркетингової програми, щоб знайти своє місце на новому ринку, що тільки формується.

У якості потреби на даний специфічний вид товару є об'єктивна і осмислена людиною недостатність знання, умінь та навиків в певній сфері.

Література

1. Браверман А.А. Маркетинг в російській економіці перехідного періоду. - Москва: Літера плюс, 2001— 116 с.
2. Бутенко Н. Маркетинг освітніх послуг у системі вищої освіти України // Вища освіта України, 2004.- №3. – С. 49
3. Блінов А. Територіальний маркетинг і управління розвитком муніципальної освіти // Маркетинг, 2003. – №4. – С. 75
4. Корчагова Л. Управління маркетингом освітніх послуг // Маркетинг №6, 2004 р. – С. 69.

References

1. Braverman A.A. Marketing in the Russian economy of transition. – Moscow: Literary Plus, 2001 – 116 p.
2. Butenko N. Marketing of Educational Services in the Higher Education System of Ukraine // Higher Education of Ukraine, 2004. – No. 3. – P. 49
3. Blinov A. Territorial marketing and management of the development of municipal education / Marketing, 2003. – №4.–P.75
4. Korchagova L. Management of Marketing of Educational Services // Marketing 6, 2004 – p. 69

Bilichenko S.V.,

Graduate student of Khmelnytsky National University, sveta900612@gmail.com

Ukraine, Vinnitsa

MODEL OF MARKETING ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

At the present stage, marketing activity is a prerequisite for ensuring the successful functioning of enterprises, corporations and other organizations in the local and global markets. This has led to a significant increase in the importance and influence of marketing units that play a leading role in strategic planning of organizations and actually determine the policy of their operation. At the same time, the above-mentioned tendencies practically do not concern the state higher educational institutions (hereinafter universities), which, on the one hand, offer on the educational-scientific market a significant list of services in order to meet the needs of different segments of society, and on the other hand, to a large extent underestimate the impact of market laws on activities Universities and lag behind other areas of the economy with the use of successful marketing technologies.

Key words: marketing, higher educational institution, model, activity.

УДК 37.018 (045)

Біницька К.М.,

доцент, к.пед.н., доцент кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, rfn.yz87@gmail.com

Україна, м. Хмельницький

КЛАСИФІКАЦІЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Стаття присвячена узагальненню наукових підходів до класифікації країн Східної Європи та професійній підготовці майбутніх вчителів початкової освіти у країнах вищезгаданого регіону, зокрема у Чехії, Польщі, Угорщині, Румунії, Словаччині, Словенії, Болгарії. Висвітлено нормативно-правову базу та наукові доробки сучасних учених із означеної проблеми. Акцентовано увагу на концептуальних підходах до організаційних моделей професійної підготовки вчителя початкової освіти у країнах Східної Європи.

Ключові слова: професійна підготовка вчителя; початкова освіта; країни Східної Європи.

Постановка проблеми. Освіта є однією з тих галузей економіки, яка залежить від конкретної країни та її соціально-економічного стану. Це означає, що кожна країна вільно формує свою систему освіти. Проте молоде покоління все частіше враховує свої освітні та професійні плани при переїзді в іншу країну. Тому для нашого дослідження потрібно визначитись із питанням про те, що відрізняє нашу систему освіти і що спричиняє невідповідність українських дипломів про вищу освіту вимогам до дипломів про вищу освіту на європейському ринку праці?

У цілому привабливість систем освіти східно-європейських країн для українських студентів можна пояснити об'єктивними чинниками, серед яких: розширення і диверсифікація партнерських відносин України і країн Східної Європи учасниць ЄС; висока якість і відкритість освіти країн Східної Європи; можливість кар'єрного росту на світовому ринку праці.

Мета статті: узагальнити наукові підходи до класифікації країн Східної Європи та висвітлити особливості професійної підготовки майбутніх вчителів початкової освіти у країнах вищезгаданого регіону.

Виклад основного матеріалу. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується як кризовий етап в історії розвитку світового співтовариства, що значною мірою обумовлено переходом від індустріальної до інформаційної цивілізації. Глибокі трансформації зачепили всі сфери життєдіяльності соціуму: політичну, соціально-економічну, культурологічну, аксіологічну і виявили гостру потребу пошуку адекватних шляхів вирішень проблем, що виникли, з урахуванням національних особливостей та інтересів кожної держави. Необхідність модернізації української системи освіти з метою її відповідності новим закордонним стандартам пояснює інтерес вітчизняних дослідників до зарубіжного, зокрема, досвіду країн Східної Європи. У сформованих умовах вивчення і проведення порівняльного аналізу зарубіжного досвіду сприятиме підвищенню якісного рівня підготовки педагогічних кадрів та соціальної значущості системи педагогічної освіти, а також допоможе виявити і розглянути нові підходи до професійної підготовки вчителя. Формування єдиного світового освітнього простору, відмінною рисою якого є гармонізація освітніх стандартів та

уніфікація методологічних підходів до розробки навчальних планів, сприяло зближенню вимог до професійної компетентності працівників різних країн. Складність педагогічної діяльності на рубежі століть полягає в тому, що школа є не тільки джерелом знань, а й покликана формувати у своїх учнів затребувані суспільством особистісні якості, розвивати їх здібності та навички, бути провідником у світі інформації [1, с.4-5].

Досвід країн Центральної та Східної Європи, які раніше від України приступили до модернізації економіко-політичної системи і формування ринкової економіки та реформування систем освіти, заслуговує на пильне та глибоке вивчення. Вивчення та впровадження цього досвіду з урахуванням умов розвитку України дасть можливість уникнути багатьох помилок, прискорити формування ефективно функціонуючої вітчизняної системи освіти. Соціально-економічні реформи у посткомуністичних країнах безпосередньо пов'язані з інтеграцією в єдиний економічний політичний та освітній простір. Більшість країн Європи прагнуть повного членства в Європейському Союзі, який виступає центром інтеграції. Розширення ЄС має за мету побудову Європи без політичних або економічних розмежувань. Водночас, економічні і політичні реформи та інтеграція в Європу не повинні відкидати національну різноманітність: географічні, історичні, культурні освітні відмінності країн. Досвід засвідчує, що в міру подальшого модернізації східноєвропейських країн національна самобутність кожної з них зростатиме. Адже проблеми, що постають сьогодні перед Чеською Республікою чи Словенією, за своїм виміром, типом та рівнем різко відрізняються від проблем Румунії, України та інших країн [3, с.18-19].

Центральна та Східна Європа це регіон, до якого належать країни колишнього соціалістичного блоку і цей термін до сьогодні використовується в офіційних документах установ Європейського Співтовариства або НАТО. Це стосується також країн, що входять до складу Європейського Союзу, а саме: Чеська Республіка, Республіка Польща, Республіка Словаччина, Республіка Словенія, Угорська Республіка, Республіка Румунія, Болгарія, Естонія, Литва, Латвія та а також колишню Югославію та Албанію. Сучасні політичні та наукові дослідження іноді розширюють поняття «країни

Центральної та Східної Європи», відносячи до них країни колишнього радянського блоку а, отже, і Україну, Білорусь та Росію [9].

Центральна та Східна Європа не є єдиною територією ні політично, ні економічно. Країни Східної Європи не можуть бути виділені лише на основі географічних критеріїв. Вони дуже різні за розміром, потенціалом населення, економікою, військовою, соціальною, освітньою структурою, із різними інтересами та устремліннями й можливостями грати політичну роль на світовій арені. Однак ці країни значною мірою об'єднує спільна громада та історично-культурна спадщина. Зазначимо, що впродовж століть вони належали до менш розвинених або й економічно відсталих країн у порівнянні із країнами Західної Європи.

Особливо кардинально змінили свої політичні та соціально-економічні вектори розвитку ці країни у другій половині ХХ ст. після Другої світової війни всі вони потрапили у сферу впливу Радянського Союзу, зокрема їхні політичні, економічні та освітні системи. Така ситуація призвела до значного і, в будь-якому випадку значно більшого, аніж в попередні періоди розвитку країн їх соціально-економічного об'єднання.

Однак, не дивлячись на те, що впродовж другої половини ХХ ст. країни цього регіону були досить тісно пов'язані між собою, у кожній з них все ж збереглась величезна різноманітність культурних, релігійних, національних, етнічних та освітніх особливостей, на функціонування яких впливало багато чинників, зокрема історичні традиції, геополітичне становище, соціально-економічні, культурні, релігійні та ін.

Більшість авторів, при визначенні територіального місцезнаходження аналізованих країн використовують терміни: «країни Центральної Європи», «країни Центральної та Східної Європи» або «країни Східної Європи». У польській літературі до країн Центральної і Східної Європи найбільш часто відносять 16 країн: Албанію, Боснію і Герцеговину, Болгарію, Хорватію, Чехію, Чорногорію, Естонію, Литву, Латвію, Македонію, Польщу, Румунію, Сербію, Словаччину, Словенію та Угорщину. Водночас у політичних та економічних дослідженнях все частіше до країн Східної Європи зараховують і країни СНД.

Український учений К.С. Солонінко зауважує, що до країн Східної Європи належать 19 країн, які утворились після розпаду Радянського Союзу та реформування країн колишнього соціалістичного табору [7].

Слід зазначити, що на сьогодні серед вітчизняних та європейських учених немає одностайності щодо визначення країн, які входять до Східної Європи. Серед існуючих підходів виокремлюють вузьке і широке розуміння меж регіону.

У вузькому розумінні регіон Центрально-Східної Європи обмежується лише 4 країнами: Республіками Польщею, Чехією, Угорщиною і Словаччиною [4, с.21]. Так, професор Хюде-Прайс Адріан зазначає, що ці держави утворюють спільну регіональну ідентичність, яка відділяє їх від країн Західно-Центральної Європи (Німеччина та Австрія), колишніх членів СРСР (Росія,

Україна, Білорусь, Молдова та Балтійські країни), країн Південно-Східної Європи та Балкан (Румунія, Болгарія, Молдова, Словенія, Сербія, Хорватія, Албанія, Греція). Автор зазначає, що нові демократії у цих 4 країнах безперечно мають певні характеристики та проблеми, подібні з іншими постсоціалістичними країнами, але, не зважаючи на це, вони формують особливу групу країн, що обумовлюється унікальністю їх культури та історії, проведенням успішних економічних та політичних реформ, особливо тісними відносинами із Заходом [6, с.84].

У широкому розумінні «країни Центральної і Східної Європи» (до яких належать 28 країн), можна розподілити на такі підгрупи:

- країни Центральної Європи: Польща, Чехія, Словаччина, Словенія та Угорщина;

- країни Балтії: Естонія, Литва, Латвія;

- країни Південно-Східної Європи: Албанія, Болгарія, Румунія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Чорногорія, Македонія і Сербія;

- країни Співдружності Незалежних Держав (СНД): Росія, Україна, Білорусь, Молдова та інші колишні республіки СРСР: Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан, Вірменія, Азербайджан і Грузія.

Наведемо приклад класифікації наведеної у дисертаційному дослідженні Т.М. Десятова, у якому автор до східноєвропейських країн відносить: Болгарію, Румунію, Словаччину, Словенію, Угорщину, Чехію, Польщу, Литву, Латвію, Естонію [2, с.15.].

У розвитку країн Східної Європи К.С. Солонінко виділяє такі періоди: перший період – соціалістичного розвитку (1945-1980 рр.); другий період – формування ринкової економіки (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) [7].

Також можна виділити третій період розвитку – вступ країн до Європейського Союзу (2004 р.). Із 2004 р. регіон Східної Європи інституційно включається в цей процес, у результаті «східного» етапу розширення Європейського Союзу. «Східна» п'ята хвиля розширення дала можливість на членство в ЄС таким країнам, як Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, Естонія, Латвія, Литва. Інтеграція в ЄС Болгарії та Румунії, що розпочалась 1 січня 2007 р., також розглядається як складова п'ятої хвилі розширення [6].

Системи професійної підготовки майбутніх учителів початкової освіти в країнах Східної Європи характеризуються неоднорідністю, це зумовлено правовим середовищем, змістом освіти та суспільними вимогами, які є у конкретній країні. Професійна підготовка майбутніх учителів початкової освіти в країнах Східної Європи може бути організована різними способами, але зазвичай включає загальну (предметну) та професійну (педагогічну) складову. Професійна частина тобто педагогічна підготовка, дає майбутнім вчителям теоретичні та практичні навички, необхідні для навчання, і включає проходження педагогічної практики. Можна виділити дві основні організаційні моделі педагогічної підготовки вчителя – одночасна або

послідовна модель. Майже у всіх східноєвропейських країнах учителі початкової школи навчаються за паралельною моделлю. Обидві організаційні моделі (паралельна та одночасна) використовують у Болгарії, Естонії, Польщі, Словенії. Паралельна модель – використовують у Словаччині. У таких країнах як Естонія, Угорщина послідовна модель є єдиною доступною формою освіти. У більшості інших країн є використовують обидві моделі. Окрім традиційних моделей, у деяких країнах пропонують і інші альтернативні моделі [10, с.23]. Так, наприклад, у Болгарії використовують обидві моделі професійної підготовки вчителя початкових класів, але більшість

учителів навчаються за паралельною моделлю; у Естонії – обидві моделі доступні для професійної підготовки вчителів ISCED 1 (Міжнародний стандарт класифікації в освіті (ang. International Standard Classification of Education), але більшість учителів здобувають вищу педагогічну освіту за паралельною моделлю. Наприклад, у Польщі: учителів початкової освіти, які отримують фахову підготовку на рівні ISCED-1 (вчитель у класах 1-3 школи підставової) навчаються виключно за паралельною моделлю; у Словенії функціонують обидві моделі професійної підготовки вчителів, які працюють на рівні ISCED-1, але більшість здобувають педагогічну освіту за паралельною моделлю [10, с.24].

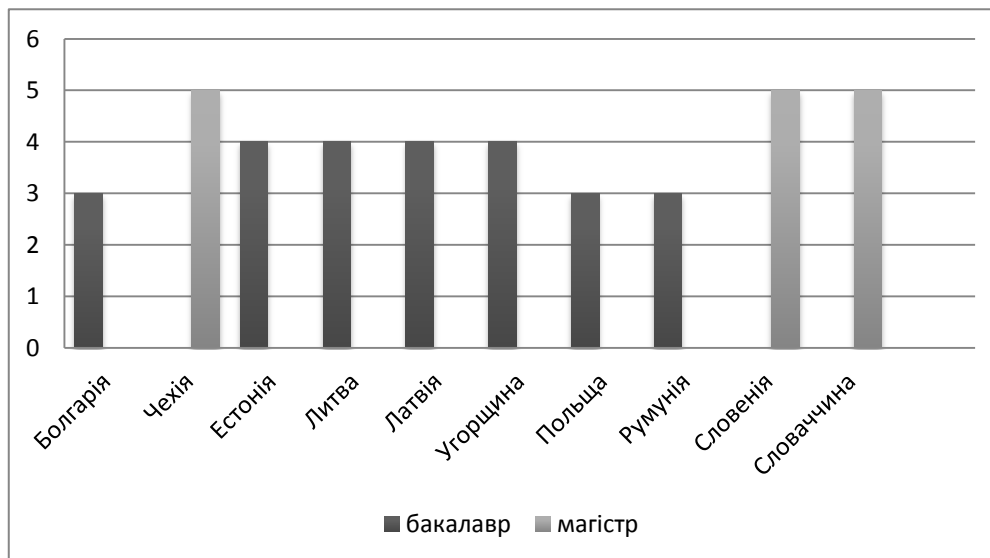

Рис.1.1. Освітній рівень та мінімальна тривалість професійної педагогічної освіти учителів початкових шкіл у 2011/2012 н. р. [Джерело : 10, с.26]

Т.Є. Кристочук, зазначає, що спільною проблемою для країн Європейського Союзу – є підвищення якості вищої освіти, тому Радою з питань освіти були прийняті нормативно-правові документи щодо якості освіти: «Впровадження ключових компетенцій у безперервній освіті» («Promoting Key Competences for Lifelong Learning» (2006/962/EC; OJ L 394/10 of 30.12.2006); рішення «Про удосконалення ефективності та справедливості (рівноправності) системи освіти і професійної підготовки» («Improving the Efficiency and Equity of Education and Training Systems» (OJ 2006/C 298/03 of 8.12.2006); «Про удосконалення якості педагогічної освіти» («Improving the Quality of Teacher Education» (2007/C 300/07 of 15.11.07); «Підготовка молодих людей до життя у 21 столітті: програма Європейського співробітництва щодо (шкільної) освіти» («Preparing Young People for the 21st Century: An Agenda for European Co-operation on Schools» (2008/C 319/08 of 21.11.08) [5, с.99].

Таким чином, для вітчизняної педагогічної освіти є актуальним проведення порівняльно-педагогічного дослідження професійної підготовки майбутніх вчителів початкової освіти у країнах Східної Європи, в якому б було розкрито всю повноту зв'язків і нюансів у еволюції цієї сфери життя в умовах формування єдиного

європейського освітнього простору. Вибір країн – Болгарія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, Польща – зумовлений наявністю у системах освіти цих держав позитивного педагогічного досвіду, який вивчається в європейських масштабах. Певне значення при виборі країн для дослідження має той факт, що Україна та ці країни мають спільні історичні, економічні, політичні, культурні умови розвитку та їх вивчення дасть можливість ознайомитися із широким спектром організаційних моделей професійної педагогічної освіти, які доцільно запровадити у вітчизняну педагогічну практику.

Уже із першого погляду зрозуміло, що країни Центральної та Східної Європи є групою країн із своєрідними відмінностями.

Спільним для усіх постсоціалістичних країн є такі трансформації: у політиці – ліквідація монополії Комуністичної партії і запровадження багатопартійної системи. У економіці – зміна державної власності приватною. У суспільному житті зник контроль над неурядовими організаціями з боку державних установ і запровадився плюралізм. В галузі, освіти, створені приватні установи та заклади, відбулись процеси децентралізації та інтеграції [8, с.7-10].

Висновки. Таким чином, країни східноєвропейського регіону – це держави, які об'єднуються спільною історико-культурною спадщиною, регіональною ідентичністю, зовнішньополітичною тотожністю, подібним за політико-соціально-економічним рівнем розвитку та системами освіти. Вважаємо, що вивчення та узагальнення досвіду професійної підготовки професійної підготовки майбутніх вчителів початкової освіти східноєвропейських країн є актуальним для вітчизняної системи педагогічної освіти.

Література

1. Гордиенко Н.Е. Профессионализм и компетентность в системе высшего педагогического образования Франции / Надежда Евгеньевна Гордиенко // Учебное пособие для студентов пед. вузов. – Коломна, 2013. – 92 с.
2. Десятов П.М. Тенденції розвитку неперервної освіти в країнах Східної Європи (друга половина XX століття) : Автореф. дис... д-ра пед. наук / П.М. Десятов. – К., 2006. – 35 с.
3. Зінченко В.В. Трансформація соціально-економічного сектору в країнах Центральної і Східної Європи в умовах економіко-політичної модернізації та євроінтеграції / В.В.Зінченко // Економічний часопис ХХІ. – №3-4. – 2009 – С.18-22.
4. Кіш Є.Б. Країни Центральної Європи в системі міжнародних євроінтеграційних процесів (1991-2007 роки) : автореф. дис... д-ра іст. наук; 07.00.02 / Кіш Єва Бернатівна. – Ужгород, 2008. – 36 с.
5. Кристопчук П. Система забезпечення якості вищої освіти: зарубіжний досвід / П.Кристопчук // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2016. – Вип. 3-4. – С.99-103.
6. Мислюк Ю.В. Модель інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу / Ю.В. Мислюк // Панорама політологічних студій, 2012. Вип. 9. – С. 82-87.
7. Міжнародна економіка Навчальний посібник / Солонінко К. С. - К.: Кондор, 2008. – 380 с.
8. 25 lat transformacji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej / pod red. M. Barańskiego, J. Wiśniewskiego. – Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. – Katowice, 2014. – S.7-16.

9. Europa Środkowo-Wschodnia // Encyklopedia. – [Електронний ресурс]. – Режим Доступу : https://zapytaj.onet.pl/encyklopedia/87579,,,europa_srodkowo_wschodnia,haslo.html.

10. Kłuczowe dane dotyczące nauczycieli i dyrektorów szkół w Europie / Raport Eurydice. – Luksemburg : Wydanie, 2013. – 148 s.

References

1. Gordienko N.E. Professionalizm i kompetentnost v sisteme vysshego pedagogicheskogo obrazovaniya Frantsii / Nadezhda Evgenyevna Gordienko // Uchebnoe posobie dlya studentov ped. vuzov. – Kolomna, 2013. – 92 s.
2. Desiatov T.M. Tendentsii rozvytku neperervnoi osvity v krainakh Skhidnoi Yevropy (druga polovyna KhKh stolittia) : Avtoref. dys... d-ra ped. nauk / T. M. Desiatov. – K., 2006. – 35 c.
3. Zinchenko V.V. Transformatsiia sotsialno-ekonomichnoho sektoru v krainakh Tsentralnoi i Skhidnoi Yevropy v umovakh ekonomiko-politychnoi modernizatsii ta yevrointehratsii / V.V.Zinchenko // Ekonomichnyi chasopys KhKhKhI. – №3-4. – 2009 – S. 18-22.
4. Kish Ye.B. Krainy Tsentralnoi Yevropy v systemi mizhnarodnykh yevrointehratsiinykh protsesiv (1991-2007 roky) : avtoref. dys... d-ra ist. nauk; 07.00.02 / Kish Yeva Bernativna. – Uzhhorod, 2008. – 36 s.
5. Krystopchuk T. Systema zabezpechennia yakosti vyschoi osvity: zarubizhnyi dosvid / T. Krystopchuk // Neperervna profesina osvita: teoriia i praktyka. – 2016. – Vyp. 3-4. – S. 99-103.
6. Mysliuk Yu. V. Model intehratsii krain Tsentralno-Skhidnoi Yevropy do Yevropeiskoho Soiuzu / Yu. V. Mysliuk // Panorama politolohichnykh studii, 2012. Vyp. 9. – S. 82-87.
7. Mizhnarodna ekonomika Navchalnyi posibnyk / Soloninko K. S. - K.: Kondor, 2008. – 380 c.
8. 25 lat transformacji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej / pod red. M. Barańskiego, J. Wiśniewskiego. – Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. – Katowice, 2014. – S.7-16.
9. Europa Środkowo-Wschodnia // Encyklopedia. – [Електронний ресурс]. – Режим Доступу : https://zapytaj.onet.pl/encyklopedia/87579,,,europa_srodkowo_wschodnia,haslo.html.
10. Kłuczowe dane dotyczące nauczycieli i dyrektorów szkół w Europie / Raport Eurydice. – Luksemburg : Wydanie, 2013. – 148 s.

Binytska K.M.,

Candidate of Pedagogics, assistant professor

Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, rfn.yz87@gmail.com

Ukraine, Khmelnytskyi

CLASSIFICATION OF EASTERN EUROPEAN COUNTRIES IN THE CONTEXT OF PROFESSIONAL TRAINING OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS AT THE PRESENT STAGE

The article deals with the study of different approaches to the classification of the countries in Eastern Europe and professional training of the future primary school teachers in the countries of the above-mentioned region, in particular, in the Czech Republic, Poland, Hungary, Romania, Slovakia, Slovenia, Bulgaria. The normative-legal base and scientific works of modern scientists on the mentioned problem have been cleared out. The emphasis is placed on the conceptual approaches to the organizational models of professional training of the primary school teacher in the countries of Eastern Europe.

Key words: professional training of the teacher; primary education; Eastern European countries.

UDC 371.(4-11)

Binytska O.P.,*Candidate of Economic Sciences, associate Professor,
Vice-Rector for Economic affairs of Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy**Ukraine, Khmelnytskyi***Kokiel A.,***Doctor of Philosophy, Deputy Dean of the Szczecin department of the Economics of the High School of Banking in Poznan**Poland, Szczecin*

PROFESSIONAL PREPARATION OF THE FUTURE MANAGERS OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS TO INNOVATIVE ECONOMIC ACTIVITY

The article deals with the problem of professional preparation of the future managers of educational institutions to innovative economic activity. It is mentioned that there is the stable relationship between the effective development of educational institutions and the quality of professional preparation of their managers to the innovative economic activity, and this is mainly determined not only by the volume of their rapidly changing knowledge, but also by the level of thinking development, the ability to independently study throughout life, self-control for the performance of their actions, to continuously improve themselves.

It is proved that the preparation of the future managers of educational institutions to the innovative economic activity becomes effective if: it is carried out in accordance with the developed and substantiated theoretical-methodological principles, and the content of the forms and methods of preparation will provide the ability for effective economic activity in market conditions, the perception of innovations during financial-economic activity in the sphere of education.

Key words: *preparation, innovative economic activity, future managers of educational institutions.*

Formulation of the Problem. Socio-economic transformations, processes of globalization, integration, democratization and informatization of the society put forward fundamentally new requirements for the innovative economic activity of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the field of education and productive training. Today there is a relationship between the effective development of educational institutions and the quality of professional preparation of their managers in innovative economic activity, which is largely determined not only by the volume of their rapidly changing knowledge, especially in the economic and economic field, but by the level of thinking development, the ability to independently study throughout life, to conduct self-control as for the actions, to continually self-perfect.

The study of the problem of forming managerial competence was conducted by different specialists: I. Darmanska, S. Dubova, I. Yeliseieva, I. Korobeinikova, A. Kuznietsova, V. Maslov, V. Melnyk, V. Toporovskyi and others, but in the majority of cases the interest of scientists is concentrated on the pedagogical field of human activity. At present, it should be noted that the problems of forming managerial competence in professional training of the future managers in higher technical educational institutions have been explained in the studies of L. Volodarska-Zola, the increase of managerial qualifications of the head of the general educational institution in the system of postgraduate pedagogical education was dealt with by V. Melnyk, the issue of preparing students for pedagogical self-management in professional activity have been highlighted in the works of V. Musiienko-Repska, the theoretical and methodical basis of training the engineer in higher educational

establishment for the future managerial activity have been studied by O. Romanovskyi [6].

The Purpose of the Article is to consider the problem of the professional preparation of managers of enterprises, institutions and organizations in the field of education and productive training to innovative economic activity.

Presentation of the Main Material. The XXI century is an innovative era of human development, which is characterized by the rapid increase in changes in all spheres of social life. It is a time of high technologies, progress of fundamental sciences, large-scale scientific-technological projects. Under such conditions, the source of modern development of the society and human work becomes innovative activity, and accordingly, innovations become an important tool for all radical changes in human development and the economic system as a whole.

Innovative activity is an integral part of the productive-economic activity of the enterprise, focused on updating and improving its productive forces and organizational-economic relations. The object of innovative activity is innovation. For the first time in science the term "innovation" and "innovative process" was introduced at the beginning of the twentieth century by the Austrian scientist J. Schumpeter. Exploring the basic concepts of innovative theory, he considered innovations as changes in technology and management, as new combinations in technology and engineering, use of resources, creation of new products, and so on.

Modern economic science interprets innovation as a process aimed at achieving the result, and innovation as a result. We believe that innovation is the result of the introduction of innovations. Innovative, in terms and character, dynamics of the world social processes, requires

from Ukraine to choose the latest model of further development of the sphere of education and mobilization of public resources for its realization. Innovations (from Latin *innovatio*-renewal, change, new advances in technology or management, intended for the use in investment or financial activities of enterprises [4, p.238]) become the mechanism that makes it possible to implement in all sectors of the economy the process of the ahead development and ensure the joining of Ukraine with the high-tech states.

The sphere of education today becomes independent branch of the economy of each country, as the level of education significantly influences the economy, which uses intellectual resources. The main directions and requirements for the modern organization of professional training of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity are based on the regulations of the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine "On Higher Education", the Concept of the Development of Economic Education in Ukraine, certain aspects of preparation of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training are highlighted in the documents: "On Innovative Activity", "On Priority Directions of Innovative Activity in Ukraine" and others.

Professional innovative economic training of the managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training today needs to modernize the fundamental regulations, as the economy of our country has undergone significant changes that are related to the development of market relations, processes of globalization, European integration and information of the society. Modern economic professional training should focus on the formation of specialists of the new generation, capable of innovative activity in the realities of the global economy, in the desire to obtain economic autonomy by educational institutions. All this requires qualitative changes in the professional training of masters of management of educational institution, in particular, in organizing the process of obtaining, mastering of professional knowledge and acquiring the skills in their practical application. To the basic elements of management of educational innovations the scientists distinguish: purposeful search of the idea, which is the basis for specific innovation; organization of innovative process for this innovation; the process of promotion and implementation of innovation in the market of educational services. The same opinion on the main elements of innovative management also has I.T. Balabanov [2, p.5].

The following issues of organization of innovative activity are identified as actual for both the economy and education:

- creation of innovative structures in the system of general secondary education (centres, banks, technology parks, incubators, etc.) [7];
- improvement of organizational-economic mechanism of international technology transfer;
- promoting the development of inventions and ensuring reliable patent protection of the results of applied scientific-research and research-design works in the country and abroad.

The modern period of innovative economic changes is characterized by the shift away from unified education and is accompanied by a tendency towards educational diversity, integrative interdisciplinary processes. Consequently, the specificity of the development of modern educational institutions, requires the introduction of educational services under the market conditions of development. Important place in this process occupies the innovative economic preparation of the future managers of educational institutions, which has a crucial influence on the efficiency of modernization of the Ukrainian educational space, since only a competent manager with a highly developed managerial reflection of education, capable of absorbing new knowledge, prone to scientific researches, to the manifestation of their own activity in the theoretical and methodological provision of educational innovations, introduced in the education, can bring the institution to the new level.

At the same time, in the light of globalization, integration and socio-cultural processes in the society, the requirements of the comprehensive study of the problem of preparation of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity in the theoretical and methodical aspects are acquired. In particular, the concept and model of such training, the criteria and conditions for its effective implementation in higher educational institutions of the III-IV accreditation levels for the formation of innovative economic training of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training, need to be developed and substantiated.

A specific feature of the organization of the educational process of masters in the specialty "Management of an Educational Institution" in higher educational institutions of the III-IV levels of accreditation in the context of introduction of innovative technologies into the sphere of education management is the direction of the vector of innovative economic training for their comprehensive development in the modern environment, social, personal, practical and professional significance of the innovative-economic component of such training.

In this regard, the practice of preparing the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity in higher pedagogical educational institutions has a number of unresolved problems, related to the methodology of projecting the system of application of innovative economic technologies in the training of masters in management educational institution with means of raising the competence of teachers and masters on the use of innovative economic technologies in the educational process; with organizational-methodical conditions of introduction of innovative economic technologies into the educational process. This leads to the presence of controversies in higher education institutions that affect the quality of training of masters of management of educational institution for innovative economic activity. It should be noted that the managers of educational institutions are not sufficiently trained to manage innovative economic activity, are weakly oriented in finding the ways to attract investments, do not understand enough the need for

---

modernization of the managerial process, which is caused by the modern legal and regulatory framework of the state. The solution of these problems is not only the need of time, but also the necessity to ensure the higher level of management of educational activity, especially during the period of reorientation of state policy to an individual with the individually-stimulating and investment orientation. The analysis of scientific sources and pedagogical practice of training the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity has shown a number of contradictions, namely between:

- social orders as for the qualitative training of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity in higher educational institutions of professionals, competitive in the labour market and the lack of such training in the master's degree;
- introduction of new technologies of innovative economic activity in domestic higher educational institutions and their inadequate use in the educational process;
- the need for purposeful innovative economic development and self-improvement of the professionalism of the managers of educational institutions and the orientation of the domestic system of modern professional education to their traditional preparation.

The overcoming of these contradictions requires elaboration and substantiation of theoretical-methodological foundations of preparation of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity, namely: development of the model, content of forms and methods of their preparation.

The lack of theoretical foundations of the professional training of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity and methodological recommendations on the creation of organizational-methodological conditions for supporting educational economic innovations hamper the process of their development.

The theoretical comprehension of the transformational processes of the modern world is possible only with the knowledge of the fundamental foundations of functioning and development of national economies, their interconnections and interdependence; it requires the understanding of the trends of the general civilization process. Such approach necessitates the preparation of highly professional, creative thinkers, capable of learning, analyzing and comparing economic processes, making the right conclusions and acting in accordance with the new conditions [1, p.9].

The training of masters in the specialty "Management of the Educational Institution" should be aimed at forming their readiness for professional innovative economic activity. The achievement of this goal is possible under the condition of realization in the educational process the system of general pedagogical and special principles, related to the goals and content of professional training on innovative economic technologies of the masters of management of the educational institution, reflect the complex approach to such

training, reveal the peculiarities of the improvement of teaching activity and characterize the independent educational-cognitive activity of preparation of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training to the innovative economic activity.

Preparation of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity is a complex system which purpose is to independently execute by the future manager the innovative economic activity. Preparation of masters in the specialty "Management of the Educational Institution" for innovative economic activity has a social, personal, didactic-cognitive, cultural and professional importance. The modern educational paradigms (anthropological, humanistic, humanitarian, culturological), concepts (continuous professional pedagogical and economic education, person-oriented education), and approaches (axiological, acmeological, synergetic, personality-activity, competence, systemic) are the theoretical basis for constructing the concept of preparation of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity. Professional preparation of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training for innovative economic activity is conditioned by the nature of the activity of the manager of the educational institution that goes beyond the classical boundaries and is combined with research, scientific-methodical, economic, as well as social-managerial activity.

When analyzing the phenomenon of transformation of modern societies – the world that is rapidly changing from collision with the new values and technologies, with the new lifestyle and means of mass communication, requires completely new ideas and analogies, classifications and concepts [5, p.5].

The success of the economy depends on the clear strategic vision, supported by the strategic plan and the changeable approach that provides for responses to unforeseen events and opportunities. The formation of the new economic relations, economic mechanisms begins with the breaking away from the stereotypes, patterns of thinking and practice, clear understanding of the new requirements and the ability to creative ideas. The modern manager of educational institutions should be able to see the problem, to identify the initiative to resolve it, to make a decision, to safely take risks, develop own strategy and tactics, create a specific organization, manage people, innovate, achieve entrepreneurial success, etc. [8, p.113]. At the stage of institutionalization, the final selection and adaptation of innovations to the practical activity of the modern manager of the education sector takes place.

Conclusions. Summing up, we came to the conclusions that the preparation of the future managers of enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training to the innovative economic activity becomes effective if: it is carried out in accordance with the developed and substantiated theoretical and methodological principles that reveal directions for overcoming contradictions in the preparation of the future managers of

enterprises, institutions and organizations in the sphere of education and productive training, and ensuring their ability to innovative economic activity, when the content of forms and methods of preparation will provide the ability to efficient economic activity in market conditions, perception of innovations during the financial-economic activity in the sphere of education.

Literature

1. Базилевич В.Д. Макроекономіка : підруч. / Базилевич В.Д., Базилевич К.С., Баластрик Л.О. ; за ред. В.Д. Базилевича. – К. : Знання, 2007. – 703 с.
2. Балабанов М.П. Инновационный менеджмент: Уч.пос. для вузов. – СПб.: Питер, 2001. –175 с.
3. Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання / за заг. ред. А.П. Зайця, В.С. Журавського. – К. : Форум, 2003. – 950 с.
4. Загородній А.Г. Фінансово-економічний словник / Загородній А.Г., Вознюк Т.А. – Львів : Вид-во Національного університету "Львівська політехніка", 2005. – 714 с.
5. Неперервна педагогічна освіта: сучасні парадигми та технології їх реалізації : матеріали виїзн. засід. наукової школи з проблем творчості і технологій у неперервній професійній освіті (Хмельницький, 14-16 трав. 2009 р.) : наук. вид. / за ред. С.О.Сисоєвої. – Хмельницький, 2009. – 339 с.
6. Рожнова Т. Інноваційні аспекти формування особистості керівника навчального закладу [Електронний Ресурс] . – Режим Доступу : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/5355/1/Rognova1.pdf>
7. Система педагогічної освіти та педагогічні інновації: Матеріали дослідження в рамках "Програми підтримки вироблення стратегії реформування освіти" / Олійник В., Болюбаш Я., Даниленко А., Довбищенко В., Єрмаков І., Клепко С. – К., 2001. – 155 с.

8. Стратегія реформування освіти України / Компетентності як ключ до формування змісту освіти / за ред. О.В. Овчарука – К. : К.І.С., 2003. – 295 с.

References

1. Bazylevych V.D. Makroekonomika : pidruch. / Bazylevych V.D., Bazylevych K.S., Balastryk L.O. ; za red. V.D. Bazylevycha. – K. : Znannya, 2007. – 703 s.
2. Balabanov Y.T. Innovatsionnyi menedzhment: Uch.pos. dlia vuzov. – SPb.: Piter, 2001. –175 s.
3. Vyschia osvita v Ukraini. Normatyvno-pravove rehulivannia / za zah. red. A.P. Zaitsia, V.S. Zhuravskoho. – K. : Forum, 2003. – 950 s.
4. Zahorodnii A.H. Finansovo-ekonomichnyi slovnyk / Zahorodnii A.H., Vozniuk H.L. – Lviv : Vyd-vo Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika", 2005. – 714 s.
5. Neperervna pedahohichna osvita: suchasni paradyhmy ta tekhnolohii ikh realizatsii : materialy vyizn. zasid. naukovo shkoly z problem tvorchosti i tekhnolohii u neperervnii profesinii osviti (Khmelnitskyi, 14-16 trav. 2009 r.) : nauk. vyd. / za red. S. O. Sysioievoi. – Khmelnitskyi, 2009. – 339 s.
6. Rozhnova T. Innovatsiini aspekty formuvannia osobystosti kerivnyka navchalnoho zakladu [Elektronnyi Resurs] . – Rezhym Dostupu : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/5355/1/Rognova1.pdf>
7. Systema pedahohichnoi osvity ta pedahohichni innovatsii: Materialy doslidzhennia v ramkakh "Prohramy pidtrymky vyroblennia stratehii reformuvannia osvity" / Oliinyk V., Bolubash Ya., Danylenko L., Dovbyschenko V., Yermakov I., Klepko S. – K., 2001. – 155 s.
8. Stratehiiia reformuvannia osvity Ukrainy / Kompetentnosti yak kluch do formuvannia zmistu osvity / za red. O. V. Ovcharuka – K. : K.I.S., 2003. – 295 s.

Біницька О.П.,

к.е.н., доцент, проректор з економічних питань Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Україна, м. Хмельницький

Кокель Анжей,

доктор наук гуманістичних, заступник декана відділу економічного м. Щецин, Вища банкова школа м. Познань

Польща, м. Щецин

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто проблему професійної підготовки майбутніх керівників закладів освіти до інноваційної економічної діяльності. Висвітлено, що спостерігається стала залежність між ефективним розвитком навчальних закладів і якістю професійної підготовки їх керівників до інноваційної економічної діяльності, а це здебільшого визначається не тільки обсягом засвоєних ними знань, які швидко змінюються, а рівнем розвитку мислення, умінням самостійно навчатися впродовж життя, здійснювати самоконтроль за виконанням власних дій, безперервно самовдосконалюватися.

Доведено, що підготовка майбутніх керівників закладів у сфері освіти до інноваційної економічної діяльності набуває ефективності, якщо: здійснюється відповідно до розроблених і обґрунтованих теоретико-методологічних засад, а зміст форми і методи підготовки забезпечать здатність до ефективної економічної діяльності в ринкових умовах, сприймання інновацій під час фінансово-господарської діяльності у сфері освіти.

Ключові слова: підготовка, інноваційна економічна діяльність, майбутні керівники закладів освіти.

УДК 37.064.1:37.018.1

Бляшевська А.В.,

к.пед.н., доцент кафедри іноземних мов Луцького педагогічного коледжу, Tanya.bortnyk@gmail.com

Бахомент С.П.,

викладач-методист Луцького педагогічного коледжу, soft_fm@uk.net

Аханова А.В.,

викладач психології Луцького педагогічного коледжу, ahanova0709@gmail.com

Україна, м. Луцьк

ВИКОРИСТАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ І НЕТРАДИЦІЙНИХ ФОРМ РОБОТИ З БАТЬКАМИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті досліджено систему роботи з батьками учнів початкової школи. Розглянуто традиційні та нетрадиційні форми роботи з батьками та подано деякі методичні рекомендації щодо організації роботи з батьками з метою налагодження співпраці з ними по формуванню особистості молодшого школяра.

Ключові слова: сім'я, батьківські збори, громадськість, форми роботи з батьками, вчитель.

Постановка проблеми. Сім'я є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства, а сімейне виховання трактується як складова всього сучасного українського виховання. Встановлення контактів із сім'єю, батьками школярів, вміння організації роботи з ними – це основа всіх починань. Форми та методи роботи з батьками повинні бути спрямовані на підвищення рівня педагогічної культури батьків, на зміцнення взаємодії сім'ї та школи, на посилення виховного впливу сім'ї та залучення батьків до виховання дітей.

У плані виховання молодших школярів забезпечити необхідний рівень вихованості можливо лише при тісній співпраці вчителя та батьків. Педагогічний союз класовода і батьків – могутня виховна сила. Лише в співпраці вчителя початкової школи з батьками можна досягнути позитивних результатів у вихованні школярів.

Батьківська сім'я – важливий інститут соціалізації раннього дитинства, вона має вирішальне значення у формуванні емоційного світу самосвідомості, моральних засад особистості. У сім'ї вкорінюються головні якості, здібності, нахили, таланти, звички дитини. Саме тому такою важливою є співпраця вчителя з батьками.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що проблема співпраці вчителя з батьками з метою формування особистості школяра була і залишається об'єктом уваги багатьох науковців.

Як зазначають багато вчених (В.В. Волович, В. Малахов, О. Лугошкін, М.Й. Боришевський та ін.), цінність сім'ї як соціального інституту тривалий час недостатньо враховувалась. Більше того, відповідальність за виховання майбутнього громадянина намагалися перекласти на навчальний заклад, трудовий колектив, громадські організації певною мірою знявши з сім'ї. Проблема становлення моральних стосунків у сім'ї усвідомлюється нині як одна з найактуальніших у запобіганні моральної деформації при формуванні особистості дитини [1].

В.О. Сухомлинський вказував на те, що дитина йде до першого класу в сім років, але бажано, щоб вона вже з п'ятирічного віку перебувала у сфері виховного впливу школи. Педагогічний колектив школи надає великого значення моральній, інтелектуальній, естетичній обстановці, в якій перебуває дитина віком від двох до

семи років, оскільки в перші роки життя в розвитку дитини вирішальну роль відіграють люди, що оточують її, з усім її багатством та багатогранністю [5].

В.О. Сухомлинський вважав, що найбагатроднішою роботою кожної сім'ї є творення людини. Звертаючись до батьків, він нагадував: «Якщо ви хочете стати неповторною особистістю, якщо ви мрієте залишити після себе глибокий слід на землі – не обов'язково бути видатним письменником або вченим, творцем космічного корабля або відкривачем нового елемента періодичної системи. Ви можете утвердити себе в суспільстві, засяяти красивою зіркою неповторної індивідуальності, виховавши хороших дітей, хороших громадян, хороших трудівників, хорошого сина, хорошу дочку, хороших батьків для своїх дітей. Творення людини – найвище напруження всіх ваших сил. Це і життєва мудрість, і майстерність, і мистецтво. Діти – не тільки і не стільки джерело радості. Діти – це щастя, створене вашою працею» [5].

На думку В. Сухомлинського, шкільно-сімейне виховання не тільки дає змогу добре виховати молоде покоління, а й одночасно дуже важлива умова вдосконалення морального обличчя сім'ї, батька і матері. «Без виховання» дітей, без активної участі батька і матері в житті школи, без постійного духовного спілкування і взаємного духовного збагачення дорослих і дітей неможлива сама сім'я як первинний осередок суспільства, неможлива школа як найважливіший навчально-виховний заклад і неможливий прогрес суспільства» [5].

На жаль, саме непрофесійна робота з батьками частіше підриває авторитет педагога і школи. Батьки будуть добиватися співпраці тоді, коли будуть бачити зацікавленість класовода долею їхніх дітей.

Вчений наголошував, що проблема ця також належить до найскладніших і найважчих. Оскільки взаємозалежності педагогічних явищ у наші дні дедалі ускладнюються, завдання, які висуває життя перед школою, стають настільки складними, що без високої педагогічної культури всього суспільства і, насамперед, сім'ї зусилля вчителів, якими б значними вони не були, виявляються недостатньо ефективними. Всі шкільні проблеми стоять і перед сім'єю, всі труднощі, які виникають у складному процесі шкільного виховання,

вкорінюються у сім'ю особливо на тлі сучасних суспільно-економічних контрастів; виховання правильних взаємин і розвиток особистості залежить насамперед від того, якими людьми постають перед дитиною мати і батько, пізнаються людські стосунки і суспільне оточення на прикладі батьків.

В. Сухомлинський вважав: «Напрочуд важливим завданням сім'ї і школи є формування у вихованців моральної готовності до батьківства і материнства. Без цієї готовності неможливо уявити всебічний розвиток людини» [5].

В Законі України «Про освіту» в статтях 53 і 54 вказано на основі права і обов'язків батьків у вихованні дітей, зокрема, відзначено, що на батьків покладено однакову відповідальність за виховання і розвиток дитини. Обов'язками батьків є:

- постійно дбати про фізичне здоров'я і психічний стан дитини, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей;

- поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до Вітчизни, рідної мови, культури, сім'ї;

- сприяти здобуттю освіти в загальноосвітніх навчально-виховних закладах або здобувати домашню освіту.

Основним правами батьків є: вибрати навчально-виховний заклад або забезпечити домашню повноцінну освіту. Навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання політичних партій, громадських релігійних організацій, тому залучення учнів, студентів до участі в політичних акціях і релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається [3].

«Навчання в новій школі має відбуватися у спілкуванні з природою, в різноманітній праці, в опануванні різних галузей науки й видів мистецтва» [2].

Батьки повинні бути активними духовними співпрацівниками вчителів. Педагоги від самого початку орієнтують батьків на відродження здорової психосфери родини, бо в ній зростає дитина.

Отже, організовуючи спільну роботу вчителя і батьків, необхідно враховувати педагогічну спадщину В. Сухомлинського, Г. Ващенко, М. Стельмаховича.

Мета статті – з'ясувати шляхи забезпечення максимальної участі батьків в освітньому процесі, які сприяють встановленню контактів з сім'єю та дослідити форми і методи роботи з батьками, спрямовані на підвищення рівня педагогічної культури батьків та на зміцнення взаємної школи та сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою виховної роботи в початковій школі є співпраця класовода з батьками, оскільки основну відповідальність за своїх дітей несуть, в першу чергу, батьки. Провідними напрямками роботи з батьками можна вважати такі:

- збір інформації та знайомство із сім'ями, в яких виховуються діти;

- залучення батьків до організації виховної роботи в класі;

- індивідуальна робота з батьками;

- інформування батьків про хід та результати навчально-виховної діяльності учня.

Зупинимось детальніше на напрямі інформування батьків, що здійснюється за допомогою різноманітних традиційних та нетрадиційних форм роботи з батьками.

Одна з провідних традиційних форм колективної роботи з батьками – батьківські збори.

Специфіка організації та проведення батьківських зборів має на межі вирішення таких завдань:

- зміцнення співпраці класовода з родиною;

- одержання батьками інформації про розвиток і виховання їхніх дітей;

- підвищення педагогічної культури батьків;

- обмін досвідом сімейного виховання;

- вирішення різноманітних питань організації життя класного колективу.

Практика показує, що основними видами зборів, які можна рекомендувати для проведення на різних етапах роботи класовода з батьківськими колективом, є такі: організаційні, комбіновані (тематичні) та підсумкові збори.

Для успішного проведення групових батьківських зборів будь-якого виду слід дотримуватись певним рекомендацій. Зокрема, для організації та проведення проміжної роботи, на батьківських зборах обирається батьківським комітетом класу у складі трьох-чотирьох осіб. складається план роботи батьківського комітету. Залежно від виду зборів визначається мета та методи їх проведення.

Основними етапами проведення зборів є:

- вибір президії зборів;

- оголошення порядку денного зборів та його затвердження;

- доповідь, інформація з основного питання;

- обговорення даного питання, дебати з приводу даної проблеми;

- висновки, пропозиції, формування та затвердження рішень;

- оформлення протоколу зборів.

Організаційні збори, як правило, необхідно провести на початку навчального року. на них встановлюються ділові взаємини, виробляються завдання спільної діяльності школи і родини, обговорюються питання вивчення умов виховання в родині, вміння організовувати вільний від занять час. на таких зборах доцільно провести анкету для батьків типу «Ми і наші діти», «Хто ви для своєї дитини: батько чи приятель?», «Які ви батьки», «Мистецтво жити з дітьми» та інші. Так, наприклад, анкета для батьків може містити такі питання:

1. Яку інформацію Ви хотіли б отримати на батьківських зборах?

2. Які питання виховання Вас особливо хвилюють?

3. Яку пресу Ви читаете?

4. Чи ви можете допомогти класоводу в роботі зі школярами?

5. На що слід звернути особливу увагу вчителям при роботі з Вашою дитиною?

На одним з організаційних зборів можна провести анкету для батьків «Мистецтво жити з дітьми»:

1. Чи вважаєте Ви, що у вашій сім'ї існує взаєморозуміння з дітьми?

2. Чи розмовляють з Вами діти відверто, чи радяться з особистих питань?

3. Чи знаєте Ви друзів Ваших дітей?

4. Чи бувають вони у Вас вдома?

5. Чи беруть діти разом з Вами участь у господарських турботах?

6. Чи перевіряєте ви, як діти вчать уроки?

7. Чи маєте Ви спільні заняття чи захоплення?

8. Чи беруть діти у підготовці сімейних свят?

9. Чи бажають діти, щоб Ви були з ними під час дитячих свят, чи намагаються проводити їх без дорослих?

10. Чи обговорюєте Ви з дітьми прочитані книги, телевізійні програми?

11. Чи буваєте разом на видовищних заходах, на виставках, у музеях?

12. Чи берете участь у дитячих прогулянках, турпоходах?

Подібного типу тесту або анкети, проведені під час організаційних батьківських зборів дають можливість намітити шляхи спільної цілеспрямованої виховної роботи шляхом залучення батьків до навчально-виховного процесу.

Комбіновані (тематичні) збори проводяться упродовж навчального року. на них оцінюють результати співробітництва педагога з батьками, роблять аналіз навчально-виховної роботи за минулий період, особливу увагу звертають на педагогічну освіту батьків, а також вирішують конкретні питання життя класу.

Стосовно психолого-педагогічної освіти батьків необхідно відмітити, що доцільним є такі форми роботи: бесіди, обговорення статей, ситуацій, рекомендації щодо використання психолого-педагогічної літератури. Така робота з батьками допомагає поглиблювати їхню педагогічну культуру, озброїти знаннями про формування особистості, виробити єдиний зі школою підхід до дітей. Можна запропонувати таку примірну тематику батьківських зборів:

1. Режим дня учня – необхідна і важлива умова виховання.

2. Роль родини у формуванні національної свідомості школяра.

3. Роль сім'ї та школи у вихованні громадських почуттів учнівської молоді.

4. Роль родини в організації дозвілля дитини.

5. Як допомогти дітям добре вчитися.

6. Виховання навичок та звичок культури поведінки в сім'ї.

7. Що і як читати дітям.

8. Про покарання і заохочення дітей в сім'ї.

9. «Телевізор у житті родини та першокласника».

Так, наприклад, батьківські збори на тему: «Попередження шкідливих звичок у дітей» для 4-го класу можна провести за таким планом.

Обладнання: тематична виставка літератури по темі зборів. Плакати учнів «Бій шкідливим звичкам!»

Обговорення питань зборів:

1. Виступ нарколога «Підступність шкідливих звичок».

2. Виступ інспектора у справах неповнолітніх: «Процес прилучення до шкідливих звичок: які його причини?»

3. Перегляд фільму «Вплив шкідливих звичок на фізичне і психологічне здоров'я дитини».

4. Виступ класовода: «Спільна робота школи і сім'ї по попередженню шкідливих звичок у школярів» (з використанням матеріалів анкетного опитування «Твоє відношення до шкідливих звичок»).

5. Експрес-інформація: пропонуємо прочитати (огляд літератури по темі).

6. Обговорення з батьками проблемних ситуацій (по темі зборів).

Вже традиційним стало проведення тематичних батьківських зборів у формі родинних свят («Родинне деревце», «Як Батьківщина й сонечко над нами, отак і мама на землі одна», «Шануй батька й нееньку», «Будь благословенна, нене», «Бабусяна скриня» та інші).

Підсумкові збори організовуються наприкінці семестру або навчального року. На них, зазвичай, підводять підсумки навчально-виховної роботи, відзначають успіхи, обговорюють проблема, аналізують здібності школярів, ставлять нові завдання.

Рекомендації «Як успішно провести зустріч з батьками»

– Щоб створити комфортну, невимушену атмосферу, використовуйте нетрадиційні методи знайомства учасників, виявляючи творчість у пошуках методів знайомства.

– Заохочуйте батьків до активного обговорення. Цього можна досягти, поділивши учасників на пари чи невеликі групи, в яких батьки почуватимуться вільніше під час обміну думками.

– Проводьте зустріч з батьками у затишному, зручному приміщенні.

– Якщо є така можливість, поставте стільці колом, щоб усі бачили один одного і почувалися включеними в обговорення.

– Використовуйте наочні засоби, відео, роздатковий матеріал для підтвердження сказаного.

– Надсилайте батькам запрошення і звертайтеся персонально до кожного.

– Завжди відводьте час для того, щоб родини могли порозмовляти між собою.

– Доповідь має бути короткою. У батьків невелика тривалість концентрації уваги після робочого дня.

– Обов'язково включайте до свого виступу розважальні ігрові моменти.

Особливо важливим є питання манери спілкування педагога з батьками. Вчитель, котрий володіє різноманітними комунікативними засобами – посмішкою, увагою до кожного, доброзичливим поглядом – зуміє створити атмосферу співробітництва. Вчитель повинен говорити просто, доступно й обґрунтовано, дати батькам відчуття, що він щиро піклується про їхню дитину.

Практика свідчить, що одним із головних шляхів підвищення ефективності родинного виховання є використання нетрадиційних форм і засобів роботи з батьками. Серед них – функціонування консультпунктів з проблем родинного виховання, конференції батьків з обміну досвідом щодо організації раціонального дозвілля дітей, семінари-практикуми та інші. Вони поєднуються з традиційними. Можна запропонувати для

використання такі нетрадиційні форми роботи з батьками, як:

1. Педагогічний десант – виступи педагогів з актуальних проблем виховання дітей, влаштування виставок.

2. «Дерево роду» (зустріч поколінь) – роздуми над проблемами родинного виховання, звернення до народної педагогіки.

3. «День добрих справ» - спільна трудова діяльність педагогів, батьків та дітей.

4. Дискусійний клуб – обговорення проблем виховання школярів.

5. Родинна скарбничка - добірка матеріалів з досвіду родинного виховання.

6. Вечір великої родини – участь беруть батьки, педагоги, школярі; організація відпочинку, ігри, вистави театру.

7. Батьківський ринг – розв'язання педагогічних ситуацій.

8. Аукціон ідей родинної педагогіки.

9. «Круглі столи» – обговорення питань виховання.

Як приклад можна запропонувати план проведення читачкої конференції для батьків «Як виховати справжню людину» (по книзі В.О. Сухомлинського).

Питання для обговорення

1. Проблема батьків і дітей. Як її вирішує В.О. Сухомлинський.

2. Громадське і особисте в житті Вашої дитини.

3. Світ матеріального добробуту і виховання дітей. Чи допомогла Вам книга вирішити ці питання? Як використовуєте її поради?

4. Чи знають Ваші діти десять «не можна»?

5. Гідне і негідне в житті дітей. Ваш погляд на дев'ять негідних речей. Чи можете Ви їх доповнити?

6. Добро і зло в житті дитини. Як Ви вчите її боротись за добро проти зла?

7. Чи відкриваєте Ви дітям світ прекрасного? Як?

Висновки. Сьогодення вимагає підвищення педагогічної культури батьків як одного з важливих напрямів взаємодії сім'ї та школи. Для активізації роботи з батьками важливо обрати найоптимальнішу форму роботи: традиційну або нетрадиційну. Важливою ланкою співпраці з родиною в сучасних умовах є утвердження в свідомості пріоритету сім'ї, адже школа і сім'я мають єдину «виховну територію», тому байдужість однієї із сторін негативно позначається на функціонуванні складових педагогічного трикутника: батьки–школярі–вчителі.

Література

1. Боришевський М.М. Сімейне виховання як гарант морального ставлення особистості // Початкова школа.- №11.- 1997.- С. 40-47.

2. Ващенко Г. Виховний ідеал.- №4.- 1995.- С. 4-9.

3. Закон України «Про освіту». - Київ.- Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017.- С. 380.

4. Стельмахович М.Т. Запобігання хибам у родинному вихованні// Все для вчителя.- №8.- 1998.- С. 48-50.

5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5-т.- Рад. школа, 1977.

References

1. Borushevskiy M. Simeynе vukhovanniya yak garant moral'nogo stavleniya osobustosti// Pochatkova shkola.- №11.- 1997.- С. 40-47.

2. Vashchenko Y. Vukhovnyi ideal.- №4.- 1995.- С. 4-9.

3. Zakon Ukrayinu «Pro osvitu».- Kyiv.- Vidomosti Verkhovnoi Rady, 2017.- S. 380.

4. Stelmakhovich M. Zapobiganniya khibam y roduinnomu vukhovanni// Vse dlia vchutelia.- №8.- 1998.- С. 48-50.

5. Sykhlomlinskij V. Vubrani tvoriv: y 5-t.- Rad. shkola, 1977.

Bliashevskaya A.V.,

doctor philosophy, Foreign language assistant professor of Lutsk pedagogical college, Tanya.bortnyk@gmail.com

Bakhoment S.P.,

teacher-specialist of Lutsk pedagogical college, sofi_fm@uk.net

Akhanova A.V.,

teacher of psychology of Lutsk pedagogical college, ahanova0709@gmail.com

Ukraine, Lutsk

THE USE OF TRADITIONAL AND NON TRADITIONAL FORMS OF WORK WITH THE PARENTS OF YOUNGER SCHOOL CHILDREN

The system of work with the parents of primary school pupils is investigated in this article. Traditional and non traditional forms of work with these parents are examined here. Some methodical recommendations as to the organization of such work for the formation of younger pupil's personality are given in this article.

Key words: family, parents' meeting, forms of work with the parents, teacher, the public.

УДК 796.011.1: [37.091.4 Ушинський]

Бойчук П.М.,*к.пед.н., директор Луцького педагогічного коледжу, lpk@ua.fm***Борбич Н.В.,***к.пед.н., заступник директора з навчальної роботи
Луцького педагогічного коледжу, nataliya.vit.b@gmail.com***Марчук С.С.,***к.пед.н., завідувач кафедри психолого-педагогічних дисциплін
Луцького педагогічного коледжу, Marchuk_Serhiy_Step_2701@ukr.net*

Україна, м. Луцьк

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ К.Д. УШИНСЬКОГО

У статті описано зарубіжний досвід фізичного виховання учнів, зафіксований К.Д. Ушинським у працях «Педагогічні замітки про Швейцарію», «Звіт про відрядження за кордон», «Педагогічна подорож Швейцарією», «Людина як предмет виховання» під час європейської мандрівки за кордон (Німеччина, Швейцарія, Бельгія, Італія, Франція).

На основі вивчення та аналізу наукових праць К.Д. Ушинського вивчено зарубіжну практику виховання учнів другої половини XIX ст. та окреслено окремі аспекти досвіду фізичного виховання в країнах Європи в зазначений період. У ході історико-педагогічного дослідження з'ясовано, що К.Д. Ушинський детально вивчив і зафіксував результати власних спостережень при відвідуванні шкіл, навчальних занять, у ході спілкувань із директорами, вчителями, вихованцями європейських жіночих та чоловічих освітніх закладів.

Здійснено теоретичні узагальнення щодо низки актуальних питань фізичного виховання за кордоном в творчій спадщині видатного педагога: оздоровче значення гімнастики та гімнастичних ігор; дотримання раціонального розпорядку дня; збалансоване харчування; формування сприятливого психоемоційного клімату школярів з метою зміцнення духовного здоров'я; урахування індивідуальних особливостей у процесі навчання та фізичного розвитку.

Ключові слова: К.Д. Ушинський, європейський досвід, фізичне виховання, педагогічна спадщина.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Пріоритетними напрямками державної політики Національна доктрина розвитку освіти визначає особистісну орієнтацію освіти, формування національних і загальнолюдських цінностей, пропаганду здорового способу життя, інтеграцію вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів [4]. З огляду на те, що в сучасних умовах відбувається інтеграція вітчизняної освіти в міжнародний культурний простір, творчої переоцінки потребують здобутки освітньо-виховних систем зарубіжних країн, зокрема традицій фізичного виховання, які ґрунтовно вивчав і пропагував свого часу К.Д. Ушинський.

Аналіз останніх досліджень спонукав до думки, що вивчення європейського педагогічного досвіду К.Д. Ушинського – предмет наукових досліджень Б. Вульфсона, А. Готалова-Готліба, Ю. Корнейко, О. Проскурні, А. Сбруєвої та ін. Ученими доведено, що К.Д. Ушинський належить до числа тих педагогів, які стояли біля витоків порівняльної педагогіки як науки на вітчизняному ґрунті, оскільки він першим здійснив глибокі компаративістські дослідження, поставив і вирішив проблему запозичення зарубіжного педагогічного досвіду.

Мета статті – на основі вивчення та аналізу наукових праць К.Д. Ушинського вивчити зарубіжну практику виховання учнів другої половини XIX ст. та окреслити окремі аспекти досвіду фізичного виховання в країнах Європи в зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що пропонуючи на вакантне місце в Смольному інституті інспектора класів Гатчинського Миколаївського сирітського

інституту надвірного радника К.Д. Ушинського, члени Ради Виховного товариства шляхетних дівчат та Олександрівського училища у проханні на ім'я імператриці Олександри Федорівни від 31 грудня 1858 р. характеризували його як людину широкоосвічену, котра володіє французькою, німецькою та англійською мовами і набула почесної слави своїми статтями, які свідчать про рідкісні педагогічні достоїнства їх автора [6, с.43].

К.Д. Ушинський, вивчаючи стан жіночої освіти в європейських країнах, організацію початкової освіти, прочитавши сотні книжок педагогів-мислителів Західної Європи, накопичив велику кількість психолого-педагогічних та методичних знань, якими щиро ділився з читачами на сторінках журналів, збірників, книг («Современник», «Географический вестник», «Библиотека», «Педагогический сборник», «Журнал Министерства народного просвещения», «Педагогическая антропология»). Висвітлюючи зарубіжний досвід, він завжди мав за правило запозичувати краще, але не наслідувати, не копіювати, а створювати оригінальне, необхідне своєму народові [5, с.157].

Хочемо також відзначити цікавий факт із життя К.Д. Ушинського, який сприяв ґрунтовному ознайомленню педагога із працями класиків зарубіжної педагогіки. Приступивши до роботи інспектора Гатчинського сирітського інституту, К.Д. Ушинський знайомиться з педагогічною літературою у двох запечатаних шафах інститутської бібліотеки. Ці шафи – спадщина Є. Гугеля, колишнього інспектора цього інституту. Стор Осипович був видатним для свого часу педагогом, учнем Й. Песталоцці. Він вів дослідницьку роботу, мав власні публікації, але основне, що знайшов

новий інспектор у шафах, які не відкривалися близько двадцяти років, – це твори Я. Коменського, А. Дістервега, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці та інших мислителів XVIII та XIX століть, книги з Берліна, Варшави, Відня, Парижа. «Цим двом шафам я зобов'язаний у житті своєму багато чим, і, Боже мій! від скількох грубих помилок був би позбавлений я, коли б обізнався з цими двома шафами раніше, ніж вступив на педагогічне поприще. Людина, що завела цю бібліотеку, була надзвичайною у нас людиною. Це чи не перший наш педагог, який поглянув серйозно на справу виховання й захопився нею» [2, с.50].

Віддаючи багато часу викладацькій та інспекторській роботі, К.Д. Ушинський, продовжував активне співробітництво з журналами. Після ґрунтовного ознайомлення з бібліотекою Є. Гугеля він зразу ж написав одну із кращих своїх праць у «Журнал для виховання», яка називалася «Про користь педагогічної літератури» (1857) і мала великий успіх у читачів. Пізніше у цьому журналі з'являються його інші статті: «Три елементи школи» (1857), «Про народність у громадському вихованні» (1857). Про широту інтересів К.Д. Ушинського говорить той факт, що журнал «Бібліотека для читання» надав йому в цей період можливість подавати наукові та літературні новини, писати фельетони, робити огляд часописів, перекладати романів – усього, чого бажав сам педагог. 1855 року цей журнал умістив його переклад роману Дікенса «Важкий час».

Завдяки підтримці та сприянню імператриці Марії Олександрівни, Костянтин Дмитрович одержав довгострокове відрядження за кордон із збереженням заробітної плати, яка відповідала посаді інспектора класів. Згідно з резолюцією імператриці на відповідному клопотанні Костянтина Дмитровича від 22 березня 1862 року на нього покладалося доручення оглянути деякі з найкращих закордонних училищ і подати після повернення детальний опис роботи цих навчальних закладів та засад управління ними [1, с.331].

Спочатку закордонне відрядження було надано К.Д. Ушинському лише на рік. Проте різні обставини (у тому числі пов'язані з вислугою пенсії) спонукали Костянтина Дмитровича за власною ініціативою неодноразово звертатися з проханням продовжити термін. Як свідчать офіційні документи, клопотання задовольнялися завдяки підтримці імператриці Марії Олександрівни [1, с.328-338]. Зауважимо, що у формулярному списку про службу К.Д. Ушинського зазначається: «Наказом по відомству від 9 липня 1862 року відряджається за кордон із зачисленням до учбового комітету на один рік» [3, с.553]. Проте відрядження К.Д. Ушинського тривало понад п'ять років (продовжено наказами відомства від 28 квітня 1863 року, 21 листопада 1864 року, 31 листопада 1866 року).

К.Д. Ушинський використав час із квітня 1862 по весну 1867 року для плідної наукової роботи (відвідав Німеччину, Швейцарію, Бельгію, Італію); ретельно вивчив роботу жіночих навчальних закладів у Західній Європі; створив навчальні книги для початкової освіти «Рідне слово», «Дитячий світ»; чималу кількість психолого-педагогічних праць – «Листи про педагогічну поїздку по Швейцарії», «Педагогічну антропологію» та ін.

Листи К.Д. Ушинського до знайомих свідчать, що він, перебуваючи з дружиною Надією Семенівною та п'ятьма дітьми – Павлом, Володимиром, Костянтином, Вірою, Надією – на чужині (переважно в Швейцарії), як кожний, хто любить рідний край, час від часу відчував ностальгію. Водночас тривала закордонна поїздка давала можливість наочно ознайомитися з організацією освіти в тих країнах, де вона досягла найбільших успіхів, безпосередньо спілкуватися з найкращими представниками інтелектуальної еліти та оперативно отримувати іншомовну наукову літературу з різних галузей знань.

Географія педагогічної мандрівки К.Д. Ушинського Європою не обмежувалася лише Швейцарією, вона була значно ширшою: Німеччина, Франція, Бельгія, Італія. Спочатку записи про свою «європейську мандрівку» педагог робив у формі щоденника, у який занотовував безпосередні враження й особисті переживання. Враження від «Педагогічної подорожі Швейцарією» представлено К. Д. Ушинським у семи листах, в яких описано досвід роботи в Бернському жіночому училищі, учительських семінаріях Мюнхенбукхзее, Веттінгена та Цюриха.

Зазначимо, що у своєму щоденнику «Педагогічні замітки про Швейцарію» К.Д. Ушинський зробив запис від 9 вересня 1862 року (початок європейської подорожі), у якому чітко зафіксовано цілі відвідування Бернського кантону, жіночих навчальних закладів та учительських семінарів [2, с.123].

Крізь призму визначених К.Д. Ушинським дослідницьких завдань можна спостерігати зарубіжний досвід практики фізичного виховання, зокрема таких його актуальних питань: шкільні будівлі, особлива підготовка вчителів, методи викладання гімнастики, вбрання, харчування, практичні заняття семінаристів, педагогічні конференції, педагогічні бібліотеки.

Вивчення й аналіз низки творів К.Д. Ушинського, зокрема «Педагогічні замітки про Швейцарію», «Звіт про відрядження за кордон», «Педагогічна подорож Швейцарією», «Людина як предмет виховання» та ін. дає змогу окреслити коло питань фізичного виховання школярів, які доводилось йому спостерігати, фіксувати, аналізувати, порівнювати із сучасною освітньою практикою в Росії, висловлювати свої міркування щодо реформування народної освіти різних ланок, власних бачень щодо практики пріоритетних форм і засобів фізичного розвитку дітей та молоді. Назвемо важливі проблеми, окреслені К.Д. Ушинським щодо окремих аспектів зарубіжного досвіду фізичного виховання учнів:

– опис фізичного розвитку, рис характеру, фізичного стану, зовнішності, охайності вихованців, педагогів, мешканців міста (опис міщан Берна, Цюриха, вихованців учительських семінарів, педагогів Фреліха, Кеттігера, Мюллера);

– оздоровчі заходи в режимі дня учнів на основі фізіологічного закону та правил, що ним ґрунтуються («малолітня школа» п. Фреліха, Бернське жіноче училище);

– включення гімнастики та гімнастичних ігор у зміст навчальних програм як обов'язкових предметів у школах різного типу швейцарських кантонів («малолітня», елементарна, секундарна, вища школи жіночого

училища в Берні; вчительські семінарії в Мюнхенбукхзее, Веттінгемі, Цюріху);

– режим дня вихованців та його вплив на нормальний фізичний розвиток (вчительські семінарії в Мюнхенбукхзее, Цюріху);

– раціональне харчування, гарячі обіди для учнів, учителів, персоналу навчального закладу (вчительські семінарії в Мюнхенбукхзее, Веттінгемі);

– нормальний фізичний та психоемоційний розвиток школярів у процесі вивчення предметів шкільної програми, відмови від виконання домашніх завдань, уникнення поганих оцінок (елементарна школа Бернського жіночого училища);

– сільськогосподарські роботи, фізична праця як важливі засоби фізичного розвитку та зміцнення здоров'я вихованців (вчительські семінарії в Мюнхенбукхзее, Веттінгемі);

– хоровий спів як «могутній педагогічний засіб» фізичного виховання (елементарна школа п. Фреліха);

– дитячі ігри Фребеля у родинному вихованні (відображено у звіті відрядженого для огляду закордонних жіночих закладів);

– врахування індивідуальних особливостей жінок та чоловіків у процесі фізичного виховання (порівняльна оцінка за концепцією К. Шмідта);

– підготовка вчителів, роль природничих дисциплін, гімнастики, зокрема жіночої та чоловічої, засвоєння семінаристами умов фізичного виховання (вчительські семінарії в Мюнхенбукхзее, Веттінгемі, Цюріху; відображено у звіті відрядженого для огляду закордонних жіночих закладів).

Під час відвідування навчальних закладів зарубіжжя К.Д. Ушинський звертає увагу на фізичний стан вихованців, їхню міміку, настрій, характер, наявність посмішки – тих зовнішніх факторів, які є показниками здорового фізичного організму чи його хворобливості. Проілюструємо це прикладом зі спостережень К.Д. Ушинського: «Безперестанна зміна розумової праці фізичною, робота на свіжому повітрі, в полі, у саду, помірна, але здорова їжа, відсутність усього, що розпещує або подразнює нерви, заняття музикою та гімнастикою – усе підтримує здоров'я цих молодих людей у квітучому стані; і справді, люблю на них дивитися: які свіжі, здорові обличчя, які міцні, гнучкі м'язи, які мужні юнацькі фізіономії!» [2, с.94].

К.Д. Ушинський, спостерігаючи за заняттями в жіночій школі Фреліха, за тривалістю уроків, діяльністю вихованців, розмірковує над сутністю основного закону дитячої природи (до речі, згадуваного автором у «Педагогічній антропології»). *Наведемо деякі положення цього важливого для фізичного виховання школярів фізіологічного закону:*

– основний закон дитячої природи можна висловити так: дитина вимагає діяльності безперестанно й стомлюється не діяльністю, а її одноманітністю та однобічністю;

– змусьте дитину сидіти, вона дуже скоро стомиться; лежати – те саме; іти вона довго не може, не може довго ні говорити, ні співати, ні читати, і найменше довго думати; але вона пустує й рухається цілий день, змінює й поєднує ці види діяльності й не стомлюється ні на хвилину;

– міцного дитячого сну досить, щоб відновити дитячі сили на наступний день;

– педагог повинен учитися у природи і з спостереженого явища дитячого життя виводити правила для школи;

– чим молодший вік, тим більше потребує він різноманітності діяльності;

– потрібно в школах призначати в різних класах неоднаковий час на урок: та й самий урок слід розбивати на дві половини;

– для хлопчика тринадцяти років урок може бути й годинний; для молодої людини п'ятнадцяти-шістнадцяти років урок може тривати й півтори години [2, с.54].

Одним із важливих завдань, яке К.Д. Ушинський визначає у своєму закордонному відрядженні (запис датується у спеціальному щоденнику від 9 вересня 1862 року), є *вивчення гімнастики* [2, с.123]. Гімнастика та гімнастичні ігри у школі Фреліха були обов'язковим елементом навчального процесу і проводили їх залежно від погодних умов влітку в саду, взимку – у спеціальному залі та щодня – у класах. Педагог вважає доцільним введення подібних вправ у практику вітчизняної школи і вбачає в них особливо дієвий засіб не лише для підтримання здоров'я дитини в нормальному стані: «Дайте дитині трохи порухатися, і вона знову подарує вам десять хвилин жвавої уваги; якщо ви зуміли їх використати, це дасть вам в результаті більше, ніж цілий тиждень напівсонних занять» [2, с.58].

Науковець, аналізуючи діяльність елементарних шкіл у «Звіті відрядженого за кордон» зауважує, що дівчатка в початкових школах не займаються гімнастикою, «окремі гімнастичні зали для дівчаток влаштовані поки що в дуже небагатьох місцях» [2]. Але це свідчить і про те, що увага до фізичного виховання найменших дітей посилюється, зростає зацікавленість до проблем фізичного розвитку людського організму, його загартування та збереження здорового природного потенціалу. К.Д. Ушинський акцентує, що на гімнастику дітей чоловічої статі вперше звернули увагу в Швейцарії та Німеччині, він зазначає, що у багатьох містах зарубіжжя влаштовані «гімнастичні арени й гімнастичні зали, де міські діти та юнаки або безплатно, або за мізерну плату займаються гімнастикою» [2, с.226].

Перебування педагога за кордоном в учительських семінаріях, спонукало його детально вивчати розпорядок дня вихованців. Зокрема, він виявив особливості розпорядку дня семінаристів у Мюнхенбукхзее.

Взимку вихованці прокидалися о п'ятій годині, а влітку о пів на п'яту за дзвінком і через двадцять хвилин повинні вже зібратися в клас на урок: готують уроки до сьомої години. О сьомій годині сніданок: молоко, картопля і хліб, у неділю кава. Після сніданку, під наглядом учителів, які живуть у закладі, і старших у класі, вихованці виконують такі домашні роботи: прибирають посуд, підмітають обідній зал, класи, сходи, спальню, лікарню тощо, навіть підмітають двір та всі домашні приміщення. Потім вихованці носять дрова й торф на кухню, в класи, у хлів; приносять воду, чистять лампи і т. ін., готують на наступний день картоплю, ріпу тощо. Із 8-ї до 12-ї – заняття в класі, між уроками десять хвилин відпочинку.

О 12-й годині обід. По обіді до першої години вихованці вільні, та й то повинні ще в цей час прибирати сміття в коридорах і класах. Від першої години до другої дня один загін учнів рубає дрова, працює в саду або на городах, біля будинку, інші займаються в класах. Від 2-ї до 5-ї години – заняття в класах. У проміжок між четвертою й п'ятою годинами полудень – шматок хліба. Від 5-ї до 7-ї вечора приготування до уроків. О 7-ї години вечеря: суп, хліб та молоко або овочі. Від 8-ї до 9-ї вечора приготування до уроків. О 9-ї вечора ідуть спати [2, с.94].

Крім того, К.Д. Ушинський відмічає такі особливості розпорядку дня семінариста: музикою учні займаються по відділах; у неділю вихованці встають о 6-й годині ранку і до обіду займаються кожний своєю справою; після обіду недільний клас для дітей, потім учні вільні до 5-ї години дня; від 5-ї години дня підготовка уроків [2, с.94].

Педагог резюмує: «так минає тиждень тутешнього семінариста, і не дивно, коли він протягом трьох-чотирьох років такого життя настільки звикає до праці, що не могло сидіти склавши руки й скаржитися на долю» [2, с.94].

Важливе місце у режимі дня вихованців займає сніданок, обід та вечеря. Однією з умов нормального фізичного розвитку школяра К.Д. Ушинський вважає здорове харчування. Педагогові доводилося самому куштувати страви під час відвідування швейцарських навчальних закладів. На думку вченого, у швейцарських вчительських семінаріях було забезпечене раціональне харчування вихованців (гарячі супи, м'ясо, риба, хліб з маслом, овочі, мед, вино, квас, кава).

Відвідуючи елементарну школу Фреліха в Берні, К.Д. Ушинський відмітив, що в ній одну годину щодня приділять гімнастичним вправам, ніяких уроків та письмових вправ додому не задають [2, с.59]. Педагог аргументує, що відсутність домашніх завдань унеможливує психічне перевантаження учнів, позбавляє їх відставання в навчанні. Доцільно відзначити створення необхідних умов хорошого викладання, які сприятимуть нормальному фізичному розвитку школярів: а) все навчання має відбуватися в класі не тільки у присутності вчителя, а й разом із учителем, без будь-яких домашніх уроків і завдань; б) безперестанно слід повторювати старе з додаванням нового при кожному повторенні так, щоб нове неодмінно будувалося на старому; в) якомога менший щоденний урок; г) по змозі менші річні завдання в молодших класах і поступове збільшення їх у старших; д) при кожному річному екзамені слід запитувати все пройдене у попередніх класах [2, с.61].

Для покращення здоров'я семінаристів практикувалися й сільськогосподарські роботи, які розглядалися як явище гігієнічне, а не практично-побутове. Фізична виховна робота проводилася у Веттінгенській семінарії. Одразу ж після прибуття у цей заклад К. Д. Ушинський був вражений веселістю та задоволенням, яким сяяли обличчя учнів: «Ні, це не поденщики, які думають тільки про те, як пережити день до вечора, а здорові, трудолюбні молоді люди, у котрих надмір сил проситься на фізичну роботу й збуджує м'язи, що розвиваються....

скільки тілесного здоров'я в цій праці й скільки в ній душевного миру! Яким міцним, здоровим сном від неї віє і як вона має зміцнювати м'язи й нерви, що так ослаблюються й подразнюються сидінням, затворницьким життям наших закритих навчальних закладів!» [2, с.100]. Лише вільну працю, на думку педагога, можна вважати необхідним чинником фізичного виховання людини, бо вона благотворно розвиває не лише тіло, а й душу, розум і почуття.

К.Д. Ушинський визначає умови повноцінного фізичного розвитку та зміцнення здоров'я молодих семінаристів: безперервна зміна розумової праці фізичною, робота на свіжому повітрі, здорова їжа, відсутність усього того, що подразнює нерви, заняття музикою, гімнастикою.

Висновки. Отже, підсумовуючи викладені нами думки про зарубіжний досвід К.Д. Ушинського, зауважимо, що педагог детально вивчив і зафіксував власні спостереження на основі відвідуваних шкіл, навчальних занять, спілкувань із директорами, вчителями, вихованцями жіночих та чоловічих закладів Швейцарії, Німеччини, Франції. Науковець порівняв освітні реалії зарубіжжя зі станом вітчизняної школи та зробив вагомі теоретичні узагальнення щодо низки актуальних питань фізичного виховання за кордоном: місця гімнастики та гімнастичних ігор у змісті навчальних предметів у школах різного типу; впливу режиму дня на нормальний фізичний розвиток вихованців; ролі раціонального харчування у збереженні здоров'я учнів; формування сприятливого психоемоційного клімату школярів з метою зміцнення духовного здоров'я; важливості сільськогосподарських робіт учнів, урахування індивідуальних особливостей жінок та чоловіків у процесі навчання та фізичного розвитку; значення підготовки вчителів та ін.

Література

1. Ушинський К.Д. Собрание сочинений. Т. 11. Материалы биографические и библиографические / К.Д. Ушинский; ред. А.М. Еголин. – Москва-Ленинград : Акад. пед. наук РСФСР, 1952. – 727 с.
2. Ушинський К.Д. Твори. В 6-ти т. Т. 2. Педагогічні статті та матеріали до «Детского мира» та «Родного слова» / К.Д. Ушинський; [відп. за укр. вид. Т.С. Костюк, С.Х. Чавдаров. – Київ : Рад. шк., 1954. – 449 с.
3. Ушинський К.Д. Твори. В 6-ти т. Т. 6. Матеріали до третього тому «Педагогічної антропології». Психологічні статті / К.Д. Ушинський; [відп. за укр. вид. Т.С. Костюк, С.Х. Чавдаров]. – Київ : Рад. шк., 1955. – 616 с.
4. Національна доктрина розвитку освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>
5. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагогів : підручник / за заг. ред. А. М. Бойко. – Київ : Професіонал, 2004. – 576 с.
6. Антоненко Н. К.Д. Ушинський як реформатор Смоленського інституту / Н. Антоненко // Шлях освіти. – 2008. – №4. – С. 41-49.

References

1. Ushinsky K.D. Sbranie sochineniy. T. 11. Materialy biograficheskie i bibliograficheskie / K.D. Ushinsky; red. A.M. Egoлин. – Moskva-Leningrad: Akad. ped. nauk RSFSR, 1952. – 727s.
2. Ushynskiy K.D. Tvory. V 6-ty t. T. 2. Pedagogichni statyi ta materialy do «Detskogo mira» ta «Rodnogo slova» / K.D. Ushynskiy; [vidp. za ukr. vyd. T.S. Kostyuk, S.H. Chavdarov]. – Kyiv: Rad. shk., 1954. – 449 s.

materialy do «Detskoho myra» ta «Rodnogo slova» / K.D. Ushynskiy; vidp. za ukr. vyd. H.S. Kostyuk, S.Kh. Chavdarov. – Kyiv : Rad. shk., 1954. – 449 s.

3. Ushynskiy K.D. Tvory. V 6-ty t. T. 6. Materialy do tretoho tomu «Pedagogichnoi antropologii». Psykholohichni staty / K. D. Ushynskiy ; [vidp. za ukr. vyd. H.S. Kostyuk, S.Kh. Chavdarov]. – Kyiv : Rad. shk., 1955. – 616 s.

4. Natsionalna doktryna rozvytku osvity [Electronic resource]. – Access mode: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>

5. Personalii v istorii natsionalnoi pedahohiky. 22 vydatnykh ukrainskykh pedahohiy : pidruchnyk / za zah. red. A. M. Boiko. – Kyiv : Profesional, 2004. – 576 s.

6. Antonets N. K.D. Ushynskiy yak reformator Smolnoho instytutu / N. Antonets // Shliakhi osvity. – 2008. – № 4. – S.41-49.

Boichuk P.M.,

Candidate of pedagogic sciences (Ph.D.), Director of Lutsk Pedagogical College, lpk@ua.fm

Borbych N.V.,

Candidate of pedagogic sciences (Ph.D.), Deputy Director, nataliya.vit.b@gmail.com

Marchuk S.S.,

Candidate of pedagogic sciences (Ph.D.), Head of the Department of Psychological and Pedagogical Disciplines in Lutsk Pedagogical College, Marchuk_Serhiy_Step_2701@ukr.net

Ukraine, Lutsk

EUROPEAN EXPERIENCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE PEDAGOGICAL INHERITANCE OF K.D. USHYNKYI

Foreign experience of students' physical education had been determined by K.D. Ushynskiy during his European tour abroad (Germany, Switzerland, Belgium, Italy, France) in such studies : «Pedagogical notes about Switzerland», «Report on a business trip abroad», «Pedagogical trip by Switzerland», «Man as the subject of education». This was described in the article.

Foreign experience of the students' education in the second half of XIX century had been studied and separate aspects of physical education experience in the European countries at the same period had been outlined based on the study and analysis of K.D. Ushynskiy scientific works. During the historical and pedagogical researches it had been found, that K.D. Ushynskiy had learned in detail and fixed the results of his own observations based on visiting schools, lessons, interviews with directors, teachers, pupils of the European women's and men's educational institutions.

Such theoretical generalizations as: a wellness value of gymnastics and gymnastic games; the observance of rational routine; a balanced nutrition; a formation of the conducive pupils' psycho-emotional climate according to the goal of the spiritual health promotion; taking into account the individual features in the process of the studying and physical development, were made according to the number of actual physical education questions abroad in the artistic inheritance of the prominent teacher.

Key words: K.D. Ushynskiy, European experience, physical education, pedagogical inheritance.

УДК 374 : 378.124

Внукова О.М.,

*к.пед.н., доцент кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну
Київського національного університету технологій та дизайну, vnuikova.olga@ukr.net*

Україна, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ ПЕДАГОГІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ

У статті досліджено інформальну освіту як складову професійного розвитку педагогів вищої школи. Розглянуто поняття, зміст та особливості інформальної освіти викладачів. Визначено мотиви, стимулюючі та гальмівні фактори самостійної пізнавальної діяльності педагогів. З'ясовано роль інформальної освіти у формуванні професійних компетентностей та педагогічної майстерності педагогів вищої школи.

Ключові слова: інформальна освіта, самоосвіта, педагоги вищої школи, безперервний професійний розвиток, професійні компетентності, педагогічна майстерність.

Постановка проблеми. Новим законом України «Про освіту», який був прийнятий 5 вересня 2017 р., чітко визначено, що особа реалізує своє право на освіту впродовж життя шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти. Інформальна освіта (самоосвіта) тлумачиться як освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозволяям [1]. На сучасному етапі є своєчасним виділення цього виду освіти, яка для дорослих найбільш актуалізується у безперервному професійному розвитку.

У вищих закладах освіти на чільне місце висувається проблема професійного розвитку науково-педагогічних працівників та його умови, які б сприяли формуванню рефлексивної активності, самоорганізації, самостійності, відповідальності, ініціативності. Існує суперечність між практикою професійного розвитку педагогів вищої школи та відсутністю наукового обґрунтування змісту та технологій мотивування даного процесу в ракурсі інформальної освіти. У зв'язку з цим, а також із нормативними нововведеннями, є необхідність теоретичного обґрунтування та осмислення особливостей безперервного навчання та вдосконалення професійних компетентностей науково-педагогічних працівників шляхом самоосвіти задля покращення професійної діяльності, розвитку педагогічної майстерності.

Метою роботи є розкриття поняття інформальної освіти педагогів вищої школи, її змісту, умов реалізації та ролі у формуванні професійних компетентностей та педагогічної майстерності.

Виклад основного матеріалу. У сучасному інформатизованому і соціально динамічному суспільстві на зміну традиційній моделі освіти прийшла установка на безперервну освіту впродовж життя, що призвело до розвитку сфери освіти дорослих та наукових досліджень у цьому напрямі. Увага багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців прикута до проблем навчання впродовж життя та розвитку особистості (О. Маркозова, Л. Айзікова, Г. Телегіна, Б. Паркер та інші). Професійний розвиток переважно трактується як процес розвитку особистості, зорієнтований на високий рівень професійних досягнень (Н. Кузьміна, А. Маркова,

Л. Рибалко та інші). Професійний саморозвиток педагогів нами визначено як усвідомлені дії щодо вдосконалення своєї особистості як професіонала, як – цілеспрямований процес підвищення рівня своєї професійної компетентності, педагогічної техніки і розвитку професійно значущих якостей у відповідності із зовнішніми соціальними вимогами, умовами професійної діяльності і власною програмою. Основними напрямками саморозвитку особистості є самовиховання і самоосвіта [2, с.270].

Самоосвіта характеризується: 1) як особлива форма самостійної пізнавальної діяльності, 2) як певним чином організований самостійний пізнавальний процес, 3) як компонент системи неперервної професійної освіти [3, с.28]. Сучасні дослідження особливостей самоосвіти, її структури, змісту, методів, а також місця в професійній діяльності представлені у роботах О. Кочетова, Т. Браже, М. Башкірової, А. Маркової, П. Пшебильського, Є. Тонконогої та інших. Питання професійної самоосвіти педагогів як засобу вдосконалення їх професійної діяльності розкриті В. Андреевим, Б. Зікріною, С. Єлкановим, М. Заборщикою, Є. Ізюровою та іншими.

Саме із самоосвітою деякі вчені (наприклад, І. Бірюкова, О. Шувалова) ототожнюють інформальну освіту. Ми також дотримуємося цієї позиції, оскільки вона законодавчо закріплена новим Законом «Про освіту», хоча підходи до розуміння інформальної освіти є різними: від повного неприймання даного терміну до утвердження його як пріоритетного виду освіти для розвитку людини.

Концепція інформальної освіти була запроваджена у США у 80-ті роки XX ст. Американська модель інформальної освіти включає все, що людиною спонтанно засвоюється, що тотожно соціалізації. В Європі ця концепція отримала поширення після підписання «Меморандуму про неперервну освіту Європейського союзу» в 2000 р. Завдяки тому, що потужним ресурсом індивідуального пізнання світу все більше стають комп'ютери, зростає значущість інформальної освіти, а також очевидними стають її величезні резерви.

Г. Ключарев, Є. Пахомова, В. Полонський, Н. Морозова та інші розглядають інформальну освіту як спонтанну.

Найчастіше її розуміють як індивідуальну пізнавальну діяльність у повсякденному житті, яка, як правило, відбувається поза межами освітнього закладу і не підтверджена офіційними документами.

Важко визначити чітко зміст інформальної освіти, оскільки вона може відбуватися в рамках формальної чи неформальної освіти, є основою безперервності освіти, об'єднує вищу освіту і післядипломну, підвищення кваліфікації. Інформальна освіта здійснюється тоді, коли люди вчаться безпосередньо за рахунок свого оточення, під різноманітними освітніми впливами суспільства – колег, родини, друзів, знайомих чи незнайомих людей, засобів масової інформації, книг. У межах інформальної освіти не ставляться жорсткі вимоги до місця, часу, термінів, форм і методів навчання, попередніх умов для початку навчання, рівня попередньої підготовки, вікових меж тощо.

Дослідниця А. Окерешко трактує інформальну освіту педагога як індивідуальну пізнавальну діяльність, що збігається зі структурою життєдіяльності педагога і тому володіє всепроникаючим характером, не обов'язково носить цілеспрямований характер, яка, будучи найефективнішим способом накопичення практичного життєвого і, зокрема, особистісно-професійного досвіду, «вторгається» в формальну і неформальну освіту педагога на кожному наступному витку спіралі його освітнього життя і мотивує педагога переглядати свої освітні можливості і знову звертатися до формальної і неформальної освіти, виходячи з внутрішніх посилів заповнювати втрачені знання, вміння і навички, але вже з точки зору накопиченого особистісно-професійного досвіду і практичної необхідності на основі рефлексивної професійно-практичної діяльності, тобто усвідомлено і вибірково підходячи до освітнього процесу [4, с. 135]. Дослідження довели, що чим більшим є професійний досвід педагога, тим він активніше і ширше використовує для свого індивідуального розвитку різні форми інформальної освіти. Це можна пов'язати як з постійним прагненням до саморозвитку, самовдосконалення так і з адаптацією до потреб сучасного суспільства [5].

Для педагога вищої школи інформальна освіта стає частиною професійного саморозвитку в тій мірі, в якій вона є об'єктом рефлексії (самоаналізу і активного осмислення стану і дій педагога). Беручи до уваги висновки І. Жорової, Т. Кузьмич, Л. Назаренко [6], систему самоосвіти педагога вищого закладу освіти розглядаємо як сукупність складових: *самооцінка* своїх можливостей; *самооблік* (вміння брати до уваги наявність своїх якостей; самовизначення в житті, професійній діяльності; *самоорганізація* – віднаходження джерела пізнання й форм самоосвіти, вміння планувати, організувати діяльність; *самореалізація* своїх можливостей; *самокритичність* – оцінка власних переваг та недоліків; *саморозвиток* – результат самоосвіти.

Інформальну освіту викладача вищої школи можна розглядати як індивідуальну пізнавальну діяльність, що супроводжує повсякденне життя, реалізується за рахунок власної ініціативи, перетворюючи освітні потенціали суспільства в дієві фактори свого розвитку, у тому числі, професійного.

Мотиви, які спонукають до пізнавальної діяльності викладача виділяємо такі: бажання мати професійний успіх, моральне і матеріальне задоволення; прагнення до творчості, бути сучасним, конкурентоспроможним, авторитетним, компетентним, тобто мати здатність якісно здійснювати навчально-виховну роботу зі студентами у ВНЗ та проявляти при цьому високий рівень педагогічної майстерності.

Зміст інформальної освіти педагога вищої школи включає: вдосконалення суспільно-політичних знань, ознайомлення з новими тенденціями й явищами культурного життя, з сучасними досягненнями науки, нормативними документами, поглиблення знань з дисципліни, що викладається, а також розвиток педагогічних, психологічних і методичних компетентностей. Цьому сприяють регулярні читання психолого-педагогічної та фахової літератури, ознайомлення із новітніми освітніми технологіями, досвідом колег, зокрема через взаємовідвідування занять, подорожі, участі у вебінарах, конференціях, тренінгах, тематичних наукових та професійних виставках, семінарах, круглих столах, написання статей, монографій, посібників, застосування інноваційних навчально-виховних технологій тощо. Складовою інформальної освіти викладача ВНЗ також є повсякденна професійна комунікація, що на сьогодні, завдяки доступності нових комунікаційних каналів, можлива не лише в окремому колективі, а і далеко поза його межами. Заслуговує на увагу соціальна мережа «Facebook», яка віддзеркалює університетські спільноти, дозволяє збагатитися новими знаннями, бути учасником груп за професійними інтересами. Саме у сучасній повсякденній мережевій професійній комунікації криється неабиякий освітній потенціал, який кожен педагог може використовувати для свого розвитку будь-де, будь-коли. Також вагоме місце у підвищенні фахового рівня, майстерності педагога вищої школи займає робота над науковою темою (проблемою), яка спонукає до пошуку, досліджень, експериментів, апробації.

Фактори, які стимулюють самоосвітню діяльність педагога в інформальній освіті: відповідальність, можливість отримати визнання серед колег та студентів, приклад і вплив колег на організацію праці, увага до цієї проблеми адміністрації, умови праці. Перешкоджають саморозвитку педагогів, на нашу думку, власна інерція, стан здоров'я, скрутні життєві обставини, недостатня кількість часу, обмежені матеріальні ресурси, відсутність підтримки з боку адміністрації, непорозуміння з колегами.

Висновки. Інформальна освіта є визначальною в сучасному освітньому просторі навчання впродовж життя. Саме цей вид освіти – зручне і доступне джерело безперервного професійного розвитку педагогів вищої школи. Ефективне використання можливостей інформальної освіти викладачами сприяє підвищенню їх фахових компетентностей та педагогічної майстерності.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні взаємозв'язків між інформальною освітою педагогів вищої школи, їх особистісно-професійним зростанням і підвищенням якості освіти та особистісного розвитку студентів.

Література

1. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19].
2. Внукова О.Н. Самообразование как составляющая профессионального саморазвития педагога высшей школы / О. Н. Внукова // Педагогическое мастерство: материалы IV Междунар. науч. конф. [Текст] / О.Н. Внукова (г. Москва, февраль 2014 г.). – М.: Буки-Веди, 2014. – С. 269-271.
3. Тарасенко Е.В., Осипова О.П. Понятие самообразования учителя как объекта внешнего управления // Вестник ЮУрГУ. – 2010. – № 23. – С. 28-31.
4. Окерешко А.В. Что такое информальное образование педагога [Текст] / А.В. Окерешко // Образование и наука в современных условиях: материалы VI Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 26 февр. 2016 г.) / редкол.: О.Н. Широков [и др.]. – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. – № 1 (6). – С. 131-136.
5. Маковецкая Ю.Т., Петухова Т.В., Петухов С.Ю. Взаимосвязь различных видов образования в деятельности педагога // Современное дополнительное профессиональное педагогическое образование – 2016. – № 2. С. 95-105.
6. Самоосвіта педагога як умова підвищення його професійної компетентності: методичні рекомендації/ упор.: Жорова І. Я., Кузьмич П. О., Назаренко А. М. – Херсон: РІПО, 2012. – 48 с.

References

1. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. № 2145-VIII / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19].
2. Vnuкова O.N. Samoobrazovany'e kak sostavlyayushaya professyonal'nogo samorazvyty'ya pedagoga vysshej shkoly / O.N. Vnuкова // Pedagogicheskoe masterstvo: materyaly IV Mezhdunar. nauch. konf. [Tekst] / O.N. Vnuкова (g. Moskva, fevral 2014 g.). – M.: Buky'-Vedy', 2014. – S. 269-271.
3. Tarasenko E.V., Osipova O.P. Ponyatie samoobrazovaniya uchitelya kak ob'ekta vneshego upravleniya // Vestnik YuUrgU. – 2010. – № 23. – S. 28-31.
4. Okereshko A.V. Chto takoe informalnoe obrazovanie pedagoga [Tekst] / A.V. Okereshko // Obrazovanie i nauka v sovremennykh usloviyakh : materialy VI Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Cheboksaryi, 26 fevr. 2016 g.) / redkol.: O.N. Shirokov [i dr.]. – Cheboksaryi: TsNS «Interaktiv plus», 2016. – № 1 (6). – S.131-136.
5. Makovetskaya Yu.T., Petuhova G.V., Petuhov S.Yu. Vzaimosvyaz razlichnykh vidov obrazovaniya v deyatel'nosti pedagoga // Sovremennoe dopolnitel'noe professional'noe pedagogicheskoe obrazovanie – 2016. – № 2. S. 95-105.
- Samoosvita pedahohia yak umova pidvyschennia yoho profesiinoi kompetentnosti: metodichni rekomendatsii/ upor.: Zhorova I.Ya., Kuzmych T. O., Nazarenko L. M. – Kherson: RIPO, 2012. – 48 s.

Vnuкова O.N.,

cand. Sc. (Educ.), associate professor of Department of vocational education in technology and design of Kyiv national university of technologies and design, vnuкова.olga@ukr.net

Ukraine, Kyiv

PECULIARITIES OF INFORMATIONAL EDUCATION HIGHER SCHOOL TEACHERS

The article addresses informational education as a component of the professional development of high school teachers. The concept, content and features of information education of teachers are considered. The motives, stimulating and inhibitory factors of independent cognitive activity of teachers are determined. The role of informational education in formation of professional competences and pedagogical skills of high school teachers have been revealed.

Key words: informational education, self-education, higher education teachers, continuous professional development, professional competence, pedagogical skills.

УДК 378.13

Вуштей О.А.,*к.т.н., доцент, викладач-методист кафедри технологій легкої промисловості
Київського коледжу легкої промисловості, e.vushtej@gmail.com***Бабич А.І.,***к.т.н., доцент кафедри конструювання та технологій виробів зі шкіри
Київського національного університету технологій та дизайну, basienka@ukr.net**Україна, м. Київ*

ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ТА ЇЇ ЕЛЕМЕНТИ

Стаття присвячена загальним питанням педагогічної майстерності викладача та її складових, формуванню професійних та наукових знань, навичок та вмінь роботи зі студентами.

Ключові слова: педагогічна майстерність, критерії майстерності, оригінальність, виховання, компетентність, професіоналізм.

Постановка проблеми. Значення особистості педагога у процесі виховання студентів накладає на нього велику відповідальність і вимагає постійної роботи над собою, підвищення його педагогічної майстерності. Оволодіння педагогічною майстерністю є головною задачею викладача. Педагогічна свідомість і майстерність повинна формуватися на ґрунті професійних та наукових знань, що потребують систематичного поповнення. Проте швидкість набуття майстерності не регламентується лише накопиченням професійних знань, а ще і індивідуальними передумовами успішної діяльності викладача.

Актуальність проблеми дослідження. Як вітчизняні, так і зарубіжні науковці присвячували свої праці проблемі педагогічної майстерності викладача. Але аспекти складових педагогічної майстерності та її критерії і досі актуальні для викладачів різних рівнів навчання та виховання молоді.

Метою роботи є визначення сутності педагогічної майстерності та шляхів оволодіння нею викладачами вищої школи.

Виклад основного матеріалу. Існує багато видів професійної діяльності, що безпосередньо стосуються людини, але є серед них професії, які впливають на долю людини. Ось чому кожна з професій повинна бути не лише діяльністю, а й покликанням [1-4].

Викладач дає можливість слухачам не лише багато чого дізнатися, а й відчувати ту особливу емоцію доторку до науки, до пізнання, до істини, до педагогічної чи наукової творчості, що по суті має ту саму природу.

Важко переоцінити значення цієї емоції у розвитку особистості молодої людини, її смаків, пристрастей і всього того, що можна було б назвати інтелектуальним, естетичним і кінець-кінцем просто духовним багатством.

Лекції у студентському житті становлять лише момент, але цього досить для того щоб залишити в їхній пам'яті глибокий слід. Тому значення особистості педагога в педагогічному процесі накладає на нього велику відповідальність і вимагає великої постійної роботи над собою.

Науковці визначають такі складові педагогічної майстерності: гуманістичну спрямованість діяльності педагога; професійну компетентність; педагогічні здібності; педагогічну техніку. Всі ці елементи пов'язані між собою та мають здатність до саморозвитку.

Критеріями майстерності педагога є доцільність (за спрямованістю), продуктивність (за результатами), діалогічність (характер стосунків з учнями), оптимальність (у виборі засобів), творчість (за змістом діяльності) [2].

Відповідно до цих критеріїв визначаються кілька рівнів оволодіння педагогічною майстерністю: елементарний рівень; базовий рівень; досконалий рівень; творчий рівень.

Педагог самостійно конструє оригінальні, педагогічно доцільні прийоми й способи взаємодії. Причому його діяльність базується на результатах рефлексивного аналізу.

С.У. Гончаренко так визначає педагогічну майстерність: «Це характеристика високого рівня педагогічної діяльності. Критеріями педагогічної майстерності педагога виступають такі ознаки його діяльності: гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (оригінальність)» [3].

На думку І.П. Підласого, майстерність педагога проявляється в уміннях організовувати навчальний процес, активізувати учнів, розвивати їхні здібності, самостійність, допитливість, ефективно проводити виховну роботу, формувати в учнів високу моральність, почуття патріотизму, працелюбність, викликати позитивні емоційні почуття в самому процесі учіння [4].

Сутність педагогічної майстерності – це своєрідний мікс особистої культури, знань і кругозору викладача, його всебічної теоретичної підготовки з досконалим володінням прийомами викладання і виховання, педагогічною технікою і передовим досвідом.

Найголовніша характеристика майстерності, яка спрямована на особистість іншої людини, підтвердження словом і ділом найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки й стосунків. Для педагога школи, коледжу чи університету провідною є орієнтація на головну мету за гармонійної узгодженості всіх інших: гуманізації діяльності, гідного самоутвердження, доцільності засобів, врахування потреб вихованців або слухачів. Лише за умови почуття відповідальності перед майбутнім поколінням, усвідомлення мети і великої любові до дітей і молоді починає формуватися професійна майстерність учителя, педагога-вихователя, викладача вчз, науковця.

Майстерність педагога – в умінні оприлюднити на широкий загал інформацію за темою, яка не є перенесенням теорії з книг в аудиторію, а висловлюється, як власний погляд на проблему.

На ґрунті професійних знань формується педагогічна свідомість і майстерність. Ці принципи і правила кожен педагог виробляє на підставі власного досвіду, але осмислити і усвідомити їх можна лише за допомогою наукових знань, що потребують систематичного поповнення.

Слід зауважити, що складність набуття професійної компетентності викладача чи педагога полягає в тому, що професійне знання має формуватися водночас на всіх рівнях: методологічному, теоретичному, методичному, технологічному, науковому. Це потребує розвинутого професійного мислення, здатності добирати, аналізувати й синтезувати здобуті знання у досягненні педагогічної мети, уявляти технологію їх застосування.

Проте швидкість набуття майстерності не регламентується лише накопиченням професійних знань. Є індивідуальні передумови успішної діяльності, стимулятори професійного зростання чи здібності, а саме: комунікативність; професійна проникливість, пильність, педагогічна інтуїція, здатність сприймати і розуміти іншу людину; здатність активно впливати на іншу особистість; здатність володіти собою, зберігати самоконтроль, здійснювати саморегуляцію за будь-якої ситуації, незалежно від сили зовнішніх чинників, що провокують емоційний зрив; прогнозування розвитку особистості з орієнтацією на позитивне в ній і перетворення всієї структури особистості через вплив на позитивні якості; креативність; здатність до творчості, спроможність генерувати незвичні ідеї, відходити від традиційних схем, швидко розв'язувати проблемні ситуації.

Отже, здібності до педагогічної діяльності можна оцінити залежно від того, як швидко йде професійне навчання, а також від вміння використовувати психофізичний апарат як інструмент виховного впливу. Це прийоми володіння собою (своїм організмом, настроєм, мовленням, увагою й увагою) і прийоми впливу на інших (вербальними і невербальними засобами).

Висновки. Здібності до педагогічної діяльності можна оцінити залежно від того, як швидко йде професійне навчання, а також від вміння використовувати психофізичний апарат як інструмент виховного впливу. Це прийоми володіння собою і прийоми впливу на інших.

Література

1. Азаров Ю.П. *Тієї педагогічної майстерності: навчальний посібник*. - М., 2004.
2. Андриаді І.П. *Основи педагогічної майстерності: навчальний посібник для студентів середніх педагогічних навчальних закладів*. - М.: Академія, 1999.
3. Гончаренко С.У. *Український педагогічний словник*. - К.: Либідь, 1997.
4. І.П. Підласий *Практична педагогіка або три технології: Інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти* /. - К.: Слово, 2004.

References

1. Azarov Yu.P. *Mysteries of pedagogical skill: tutorial*. - M., 2004.
2. Andriadi I.P. *Fundamentals of Pedagogical Excellence: A manual for students of secondary pedagogical educational institutions*. - Moscow: Academy, 1999.
3. Goncharenko S.U. *Ukrainian Pedagogical Dictionary*. - K.: Lybid, 1997.
4. IP Podlasi *Practical Pedagogy or Three Technologies: An Interactive Textbook for Educators in the Market Education System* /. - K.: Word, 2004.

Vushtei O.A.,

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Teacher-Methodist of the Department of Light Industry Technology at the Kiev College of Light Industry, e.vushtei@gmail.com

Babich A.I.,

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Department of Design and Technology of Leather Products, Kyiv National University of Technology and Design, basienka@ukr.net

Ukraine, Kyiv

PEDAGOGICAL MASTERS AND ITS ELEMENTS

The article is devoted to the general questions of teacher's pedagogical skills and its components, the formation of professional and scientific knowledge, skills and abilities of working with students.

Key words: pedagogical skill, criteria of skill, originality, education, competence, professionalism.

УДК . 055.336.2(045):796.011.1

Денисенко Н.Г.,

*к.пед.н., доцент кафедри здоров'я людини та фізичної реабілітації
Академії рекреаційних технологій і права, zaachnevid@gmail.com*

Україна, м. Луцьк

ПРОФЕСІОГРАФІЧНИЙ ПІДХІД ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті висвітлюється актуальність впровадження професіографічного підходу у систему формування професійної мобільності майбутніх вчителів фізичної культури. На основі вивчення та аналізу наукових праць, довідникової літератури розкриваються компоненти новоствореної професіограми для профвідбору абітурієнтів у ВНЗ фізкультурного спрямування. Орієнтовна модель професіограми мобільності подається у вигляді блок-схем до яких віднесено: «Соціально-економічна характеристика професії», «Виробнича характеристика професії» та «Санітарно-гігієнічна характеристика професії». На основі глибокого аналізу наукових розвідок поняття «професіограма вчителя фізичної культури» розглядається, як кваліфікаційна характеристика представника означеного фаху, що містить сукупність професійно значущих якостей, здібностей, знань, умінь і навичок для формування його особистісної мобільності, що дозволяє ефективно виконувати вимоги професії, одержувати задоволення від праці та необхідний для суспільства результат.

Пошук шляхів розв'язання означеної проблеми спонукав автора статті до аналізу основних дефініцій дослідження: «професіографія», «професіограма», «професійна мобільність», «майбутній учитель фізичної культури», а також до активного вивчення прогресивних теорій з підготовки нової плеяди мобільних учительських кадрів.

Ключові слова: мобільність, професійна мобільність, майбутній учитель фізичної культури, професіографія, професіограма.

Постановка проблеми. Освітня політика сучасної України базується як на принципах мобільності, демократизації та гуманізму, орієнтована на досягнення сучасного світового рівня. Водночас Департамент вищої освіти України визнав недоліки нинішньої системи підготовки фахівців з вищою освітою: «відсутність гнучкості в системі підготовки фахівців; недостатній рівень адаптації до швидкозмінних вимог світового ринку праці; низька мобільність студентів щодо зміни напрямків педагогічної діяльності; обмежена можливість вибору студентом нових сучасних професій (і це далеко не повний перелік проблем) (Модернізація вищої освіти України і Болонський процес» [2, с.7]. Як бачимо, складність вирішення вказаних завдань обумовлена рядом факторів, серед яких – низький рівень мобільності.

Формування професійної мобільності у майбутніх учителів фізичної культури на сучасному етапі становлення нинішнього суспільства вимагають особливої уваги з боку використання дієвих підходів. Тому, не випадково з-поміж різних методологічних підходів особливе місце займає професіографічний.

Аналіз останніх досліджень свідчить, що під професіографією розуміють науку, предметом вивчення якої є професії та їх класифікація за різними категоріями (технічні, економічні, педагогічні, медичні, психологічні). Кожна професія ставить різні вимоги до фізичних, психофізіологічних та психологічних властивостей людини і це пояснюється значимістю ситуації вибору професії, яка в сучасному суспільстві різко ускладнилась, а це потребує прояву особистісної мобільності.

По-перше, безперечним доказом є розширення діапазону вибору професій. Так, наприклад у Франції в

1868 р. налічувалась 101 професія, а через 100 років їх стало майже у 275 разів більше. У Великобританії в 1841 р. нараховувалась 431 професія, а на початок 90-х років нашого століття їх було вже понад 30 тисяч. Українські спеціалісти налічують сьогодні біля 40 тис. професій. Ця кількість швидко змінюється. Вважається, що протягом 10 років зникає близько 5000 професій і майже стільки ж виникає нових. Це стосується і галузі фізичного виховання.

По-друге, зазнають змін характер і зміст праці у межах як нових, так і старих професій. Це пояснюється тим, що зі зміною економіки змінюються пріоритетні сфери діяльності, і виникає потреба в нових фахівцях. Частина нових професій прийшли до нас із Заходу (наприклад: мерчендайзер, супервайзер, копірайтер, девелопе та ін.), не маючи аналогів, а частина – це дещо видозмінені старі професії. Назви нових професій вважали за краще не перекладати на українську мову, зробивши «кальку» з англійської.

По-третє, ускладнюються структура особистості, мотиви вибору професії, потреби і запити людини, яка вступає у самостійне нове життя, не сформовані способи ефективної поведінки на ринку праці, що потребує прояву особистісної мобільності.

Мета статті. Визначені аспекти окреслюють мету статті, яка полягає у реалізації професіографічного підходу у системі формування професійної мобільності майбутніх учителів фізичної культури.

Виклад основного матеріалу. Визначаємо, що логікою формування професійної мобільності майбутніх учителів фізичної культури може стати сьогодні професіографічний підхід. Також наголошуємо, що ця розвідка задумана нами як обґрунтування того, що

сьогодні професіограми вчителя фізичної культури поставили об'єктом жвавого наукового зацікавлення. Однак проблема аналізується через сучасний стан галузі фізичного виховання в цілому, минаючи при цьому фактор мобільності.

З огляду на проблематику дослідження, вважаємо за доцільне конкретизувати окремі узагальнення вчених-дослідників щодо професіографічного підходу у вищій фізкультурній освіті. Перш за все, важливим поняттям нашого дослідження є слово «професіограма», яке в «Словнику української мови» вживається в декількох значеннях: 1) «метод психології та фізіології праці, який полягає в детальному описі складу та організації трудових процесів, що лежать в основі конкретних видів праці»; 2) «спосіб визначення завдання, що становлять зміст роботи»; 3) метод визначення здібностей, знань, умінь, які вимагаються від працівника для успішного виконання певної роботи або здійснення діяльності» [4]. Згідно з філософським словником О.О. Грицанова, професіограма – це науковий опис виду праці та необхідних професійних якостей, що може використовуватись у профорієнтації, підборі кадрів та ін. [1, с.695].

Результати досліджень також свідчать, що у сучасному освітньому дискурсі фігурує велика кількість наукових поглядів, присвячених питанню професіографічних підходів у вищій професійній освіті. Так технологіям вивчення вимог, які ставить професія до особистісних якостей та психофізичних можливостей педагога присвячено наукові дослідження С.У. Гончаренко. Зміст педагогічної майстерності вивчали А. Барабанщиков, І. Зязюн, В. Куценко та інші. Специфічні особливості професійно-комунікативних якостей майбутніх учителів досліджували А. Деркач, Т. Воропаєв, М. Галагузова, В. Кан-Калик та інші. Ґрунтовно розглядали питання професійної компетентності майбутнього вчителя фізичної культури (К.Абульханова, О.Бодальов, Н.Белікова, М.Єрмоленко, О.Дручик, Л.Заніна, Р.Карпюк, Н.Кузьміна, Т.Леонтьєва, А. Маркова, Н. Меншикова, В. Міжеріков, Л. Мітіна, А. Москаленко, Л. Сущенко, В. Сластьонін, О. Томашук, Є. Шиянов та інші). Психологічний аспект особистості майбутнього вчителя вивчали Г.О. Балл, І.Д. Бех, А.О.Вербицький, Е.Е.Карпова, Н.В.Кічук, З.Н.Курлянд, М.В. Кухарев, А.Ф. Линенко, В.В. Радул, Р.І. Хмелюк.

Значний внесок у розвиток професіографічного підходу у вищій професійній освіті зробив вітчизняний науковець О.Р. Малхазов, який в своїх дослідженнях ставить акцент на терміні «професіографія у вищій професійній освіті» і витлумачує його, як «описово-технічну та психофізіологічну характеристику безлічі видів професійних завдань, методики та техніки отримання і обробки значущих з позицій психології і педагогіки характеристик праці» [5, с.249].

Хочемо також відзначити низку досліджень, у яких фрагментарно висвітлено питання професіографічного підходу у процесі підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Це роботи Ю. Войнара, Д. Наварецького, І.Д.Глазиріна, О.Л.Шквир, В.А.Семиченко, С.С.Середньої.

Доречно також визначити, що у наукових працях С.С. Середньої цілком слушно констатується, що у

«порівнянні з вчителями інших спеціальностей вчитель фізичної культури працює в специфічних умовах». Вчена, стосовно формування професіограм для вчителя фізичної культури відзначила, що: «...у першу чергу треба враховувати специфічні умови праці...» [6, с.242]. Ми також вважаємо влучною спробу дослідниці аналізованої роботи, розподілити ці умови на три групи: а) психічної напруженості; б) фізичного навантаження; в) умови, пов'язані з факторами зовнішнього середовища [6, с.242]. Відтак у контексті дослідження вважаємо за необхідне проаналізувати доцільність трьох аспектів означеної проблематики, які пропонує широкому загалу С.С. Середня.

За свідченням вченої, у досліджуваній нею першій умові акцентується увага на *психічній напруженості вчителя фізичної культури*: «шум від криків тих хто займається, який відрізняється чергуванням і високими тонами, викликає психічне стомлення у вчителя; необхідність переключення з однієї вікової групи на іншу; значне навантаження на мовний апарат і голосові зв'язки; відповідальність за життя і здоров'я учнів, так як заняття фізичними вправами відрізняються високим ступенем ризику в отриманні травм. І ці всі якості потребують величезної роботи над собою, а тому значення вольових якостей у професійній діяльності вчителя фізичної культури, це не тільки невід'ємна частина його робочого дня, а й найголовніша вимога до фахівця, який прагне вдосконалення» [6, с.243].

Вчена серйозно наголошує на умові *фізичного навантаження*: «необхідність показувати фізичні вправи; здійснення фізичних дій спільно з учнями; необхідність страхувати учнів під час виконання фізичних вправ».

Зазначимо, що третя умова, яку виділяє автор, *пов'язана з факторами зовнішнього середовища*: «кліматичні і погодні умови при заняттях на відкритому повітрі; санітарно-гігієнічний стан спортивних класів, залів, майданчиків. Виходячи із специфічних умов роботи, вчитель фізкультури повинен володіти хорошим здоров'ям, постійно піклуватися про підтримку своєї спортивної форми та психологічного стану. Йому потрібні розумові, естетичні, експресивні, організа-торські та особливо комунікативні здібності» [с. 243].

Вивчення та аналіз інших наукових праць останнього десятиріччя дали змогу констатувати, що у коло наукових інтересів С.О. Сисоевой також потрапив професіографічний підхід. Автор цієї розвідки, як і інші вчені приходять до висновку, що «професіограма вчителя фізичної культури містить не тільки загальне, що типово для педагогічної професії взагалі, але і, те особливе, що характерно тільки для діяльності вчителя фізкультури» [3, с.346]. Важливий інтерес становить узагальнений варіант найважливіших рис педагогічної креативності, запропонований С.О. Сисоевою. Вчена висвітлює зазначену проблему крізь призму формування «високого рівня соціальної і моральної свідомості», «пошуково-проблемного стилю мислення», «розвинених інтелектуально-логічних здібностей (вміння аналізувати, обґрунтовувати, пояснювати, виділяти головне тощо)». Ілюструє одну з перших спроб систематизованого узагальнення креативності вчителя фізичної культури,

виділяючи при цьому «творчу фантазію, розвинене уявлення», «специфічні особистісні якості (сміливість, готовність до ризику, цілеспрямованість, допитливість, самостійність, наполегливість, ентузіазм)», «комунікативні здібності», «здатність до самоуправління», «високий рівень загальної і моральної культури». Вдало висвітлює проблематику «специфічних ведучих мотивів (необхідність реалізувати своє «Я», бажання бути визнаним), творчий інтерес, захопленість творчим процесом, прагнення досягти найбільшої результативності в конкретних умовах праці» [3, с.346]. Однак у роботі не розв'язані принципові питання щодо формування професійної мобільності майбутніх учителів фізичної культури.

Серед досліджень, що продовжують вищезгаданий напрям наукових пошуків, варта уваги праця Т. Буди. Завдячуючи її розвідкам можна стверджувати, що професіографічний підхід сприяє «цілеспрямованому вивченню різних аспектів моделі трудової діяльності вчителя фізичної культури. А з метою її раціоналізації і оптимізації необхідно мати комплекс знань про професію в цілому [8, с.98]. Відповідно вже з витлумаченням описаного автор стверджує, що «...це дозволяє вирішувати науково-практичні завдання у різних галузях знань на високому професійному рівні» [8, с.98]. Ми також дотримуємося поширеного в науці погляду і за основу обираємо професіографічний підхід, який може стати могутнім генерувальним чинником для формування нової плеяди мобільних учительських кадрів і національної системи фізичного виховання в цілому.

Це підтверджують і дослідження А. Марченко, яка стверджує, що професіографічний підхід посідає особливе місце у системі формування мобільного фахівця. В поле її наукових пошуків потрапило положення про формування професіограм для вчителя, яке вчена розглядає як «документ, в якому дана повна кваліфікаційна характеристика вчителя з позиції сучасних вимог, що пред'являються до його знань, умінь і навичкам, його особистості, здібностей, психофізіологічних можливостей і рівнем підготовки, аналізується взаємозв'язок між ними...» [6, с.239].

Суголосною у цьому аспекті є також точка зору М. М. Василенко, який вважає, що варіативність деталей професіограм може виявлятися через: а) універсальність; б) досвід роботи; в) педагогічний талант і харизму; г) уміння продавати оздоровчі послуги, медичну компетентність; д) бажання вчитися; ж) психологічну компетентність, артистизм, приємну зовнішність та ін. [9, с.123]. У зв'язку із цим, як стверджує вчений, «...постає проблема вдосконалення системи профвідбору абітурієнтів, визначення їх схильності до педагогічної діяльності, виявлення специфічних рис характеру та поведінки, які б сприяли формуванню конкурентоспроможного сучасного фахівця...» [9, с.123].

Зауважимо, що влучно авторами характеризуються особливості роботи вчителів фізичної культури, але нажалі фактично також поза осмисленням залишається система формування особистісної професійної мобільності. Тому вихід ми вбачаємо у доборі власного професіографічного матеріалу для складання,

схематичної моделі мобільної особистості. Отже, пропонуємо наступну робочу план-схему, яка описана нижче у вигляді блоків, що на нашу думку допоможе вдосконаленню системи профвідбору абітурієнтів у ВНЗ фізкультурного спрямування. Пропонуємо широкому педагогічному загалу лише деякі з них.

Орієнтовна план-схема професіограми для здійснення профвідбору абітурієнтів у ВНЗ фізкультурного спрямування

Назва професії: вчитель фізичної культури

Блок I. Соціально-економічна характеристика професії:

А) Галузь «освіта»

1. Фахівець фізичного виховання може займати посади в освітніх, виховних, виробничих, оздоровчо-рекреаційних, воєнізованих та інших державних і недержавних закладах.

Наприклад: інструктор фізичної культури в дошкільному закладі; вчитель (викладач) фізичного виховання у школі, училищі чи вищому навчальному закладі; тьютор з оздоровчих послуг; керівник фізичної підготовки у Збройних (силових) формуваннях; організатор (керівник, інструктор) туристичної роботи і рекреації; методист з фізичної культури; інструктор (організатор) оздоровчо-масової роботи на виробництві чи за місцем проживання; фахівець з експлуатації спортивних споруд, працівник державних або громадських органів управління фізичною культурою; працівник спортивних клубів, оздоровчо-відпочинкових таборів; можливість працювати за новими спеціальностями.

2. **Потреба в кадрах** – постійна.

3. **Географія професії** – поширена повсюди.

4. **Домінуючий спосіб мислення** – фахівець повинен досконало знати та вільно спілкуватися рідною мовою та деякими мовами міжнародного спілкування, знати анатомію, фізіологію, психологію людини, знати історію та теорію і методику фізичної культури. Сформований спеціаліст фізичної культури, крім того, що інтелектуально розвинена людина – це носій глибоких спеціальних знань з основ фізичної культури.

5. **Область базових знань № 1** – (залежить від спеціальності), рівень високий (теоретично).

6. **Область базових знань №2** – педагогіка і психологія, рівень середній (практичне використання знань).

7. **Тип підприємства або організації** – організації і підприємства всіх типів і усіх форм власності.

8. **Переваги професії** – велика кількість варіантів спеціалізації та областей застосування, самостійність у прийнятті рішень, різноманітність діяльності.

Блок II. Виробнича характеристика професії:

А) Мобільний вчитель фізичної культури –

Учитель/вчитель (педагог) – людина, яка навчає інших людей (своїх учнів), передає їм певні знання про життя. У вузькому розумінні – спеціаліст, який проводить навчальну, виховну та оздоровчу роботу з учнями в організаціях і підприємствах всіх типів і усіх форм власності, який адаптований до змін професійного середовища, володіє динамічною комбінацією знань, умінь і практичних навичок, використовувати сучасні технології для вирішення професійних завдань різної складності.

Місце роботи – мобільність (переважно на вулиці або у приміщенні).

Знаряддя праці – спортивні прилади, обладнання та інвентар, природні матеріали, оргтехніка, засоби комунікації.

Предмет праці – виховна, оздоровча та спортивно-масова роботи, агітаційна робота, спортивний маркетинг, суддівська практика, нормативні документи, способи комунікації й інформації, протоколи проведення змагань, статистичні звіти, тощо.

Професійні і специфічні особливості роботи вчителя фізичної культури: соціальна значущість роботи; велика відповідальність перед суспільством за формування здорового генофонду нації; творчий підхід до справи; здатність довільно передавати свої уявлення, почуття за допомогою професійних і точних рухів, жестів, міміки, інтонації голосу; постійна зайнятість з поєднанням розумового і фізичного навантаження; відсутність дефектів мови, хороша дикція і командний голос; здатність розуміти підтекст (іронію, жарт); здатність розумно поєднувати ділові та особисті контакти з оточуючими людьми; уміння дати об'єктивну оцінку діям інших людей; необхідність налагодження позитивних стосунків з учнями та їхніми батьками; уміння примусити себе робити нецікаву, але необхідну роботу; вміння надати першу медичну допомогу в разі травмування.

Блок III. Санітарно-гігієнічна характеристика професії

Ступінь тяжкості і напруженості праці: значне навантаження на мовний апарат і голосові зв'язки; великі фізичні навантаження; виробнича потреба тривалий час зберігати високу активність (енергійність) при виконанні травматично-небезпечної роботи; постійний прояв швидкої реакції; стійкість до статичних навантажень; тривале виконання основних робочих рухів без зорового контролю; постійний контроль і відповідальність за життя і здоров'я учнів; готовність до проведення занять на відкритому повітрі в різних кліматичних і погодних умовах; розвинуті особистісні рухові задатки (велика витривалість – можливість роботи без перерви впродовж тривалого часу, стійкість до монотонної діяльності); збереження зібраності (спокою) в умовах, які викликають збудження і агресію.

Вимоги щодо навантаження у процесі професійної діяльності: належний рівень спеціальної підготовки; володіння хорошим здоров'ям; постійно піклуватися про підтримку своєї спортивної форми та психологічного стану; необхідність багаторазової демонстрації фізичних вправ різної складності; здійснення фізичних дій спільно з учнями; адаптація до шуму від криків дітей що викликає психічне стомлення; володіння методикою страхувати учнів під час виконання фізичних вправ.

Обмеження за статтю і віком – обмежень немає.

Режим праці і відпочинку: ненормований робочий день; публічність; виступи перед аудиторією; чіткість і логічність у викладанні своїх думок в розгорнутій формі (звіт, доповідь, виступ, відкриті спортивні заняття, тренування, проведення майстер-класів); велика кількість соціальних і особистісних контактів; уміння вести наукову розмову, суперечку, діалог, аргументувати, доводити свою точку зору; здатність швидко

встановлювати контакти з новими людьми; жорстка вимогливість до виконання професійних функцій.

Завантаженість аналізаторів – руховий, зоровий, слуховий, а також постійні навантаження на голосові зв'язки.

Медичні, психологічні, педагогічні і фізичні протипоказання: захворювання, пов'язані з порушеннями психіки; схильність до серцево-судинних і гіпертонічних захворювань; відсутність емоційної стабільності (витриманість, реальне зважування ситуації, спокій); відсутність самовладання та підвищена тривожність; низький рівень гнучкості мислення; дефекти мови, органів слуху й зору; агресивність; відсутність особистісної мобільності, сумлінності, почуття обов'язку, старанності, ретельності, комунікабельності; низький рівень педагогічного оптимізму, гуманності, терплячості, здатності невпинно рухатися до мети та самоудосконалення.

Висновки. Отже, на основі глибокого аналізу наукових праць поняття «професіограма вчителя фізичної культури» буде сприйматися нами, як кваліфікаційна характеристика представника означеного фаху, що містить сукупність професійно значущих якостей, здібностей, знань, умінь і навичок для формування професійної мобільності майбутніх учителів фізичної культури, що дозволяє ефективно виконувати вимоги професії, одержувати задоволення від праці та необхідний для суспільства результат. Водночас дана модель не стільки відображає окремі сторони і якості спеціаліста, скільки являє собою еталон майбутнього вчителя фізичної культури, до досягнення якого необхідно прагнути в процесі практичної діяльності вузівського викладання.

Література

1. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896с.
2. Степко М.Ф. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес / М.Ф.Степко, Я.Я.Болубаш, К.М.Лемківський, Ю.В.Суходарніков // Освіта України. – 2004. – № 60-61. – С. 7-11.
3. Сисоєва С.О. Основи педагогічної творчості : підручник / С.О. Сисоєва – К. : Міленіум, 2006. – 346 с.
4. Психологічний словник української мови: Понад 12500 статей (близько 40 000 слів) / [ред. д. філол. н., проф. Калашиник В.С.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : Тріпатор, 2006. – 992 с.
5. Малхазов О.Р. Психологія праці : навч. посіб. / О.Р. Малхазов. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.
6. Марченко А.А. Шляхи реалізації професіограми вчителя образотворчого мистецтва в контексті вищої освіти [Електронний ресурс] / А.А. Марченко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. - 2013. - Вип. 40(2). - С. 239-243.
7. Середня С.С. Місце та значення морально-вольових якостей у професіограмі вчителя фізичної культури / С.С. Середня // Педагогічна освіта: теорія і практика. - 2013. - Вип. 14. - С. 240-245.
8. Буда П. Регулювання зайнятості молоді в контексті інституційних змін у суспільстві [Електронний ресурс] / П. Буда // Психологія і суспільство. - 2013. - № 1. - С. 98-104.
9. Василенко М.М. Сучасні вимоги роботодавців до формування готовності майбутніх фітнес-тренерів до професійної діяльності [Текст] / М. М. Василенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2014. – Вип. 38. – С. 119-124

References

1. *Noveyshiý filosofskiy slovar* / Sost. A.A. Gritsanov. – Mn.: Izd. V.M. Skakun, 1998. – 896s.
2. Stepko M.F. *Modernizatsiia vysichoi osvity Ukrainy i Bolonskyi protses* / M.F. Stepko, Ya.Ya. Boliubash, K.M. Lemkivskyi, Yu.V. Sukhamikov // *Osvita Ukrainy*. – 2004. – № 60-61. – S. 7-11.
3. Sysoieva S. O. *Osnovy pedahohichnoi tvorchosti : pidruchnyk* / S. O. Sysoieva – K. : Milenium, 2006. – 346 s.
4. *Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy: Ponad 12500 statei (blyzko 40 000 slov)* / [red. d. filol. n., prof. Kalashnyk V. S.]. – 2-he vyd., vypr. i dop. – Kfi. : Prapor, 2006. – 992 s.
5. Malkhazov O. R. *Psykhologhiia pratsi : navch. posib.* / O. R. Malkhazov. – K. : Tsentr uchbovoi literatury, 2010. – 208 s.
6. Marchenko A.A. *Shliakhy realizatsii profesiohramy vchytelia obrazotvorchoho mystetstva v konteksti vysichoi osvity* [Elektronnyi resurs] / A.A. Marchenko // *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Pedahohika i psykhologhiia*. – 2013. – Vyp. 40(2). – S. 239-243.
7. Serednia S.S. *Mistse ta znachennia moralno-volovykhi yakosti u profesiohrami vchytelia fizychnoi kultury* / S.S. Serednia // *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*. – 2013. – Vyp. 14. – S. 240-245.
8. Buda T. *Rehuliuvannia zainiatosti molodi v konteksti instytutsiinykhi zmin u suspilstvi* [Elektronnyi resurs] / T. Buda // *Psykhologhiia i suspilstvo*. – 2013. – № 1. – S. 98-104.

Denysenko N.H.,

Candidate of Pedagogic Sciences (Ph. D.), Associate Professor at the Department of Human Health and Physical Rehabilitation in the Academy of Recreational Technologies and Law, zaochnevid@gmail.com

Ukraine, Lutsk

PROFESSIOGRAPHIC APPROACH AS A COMPONENT OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS' PROFESSIONAL MOBILITY FORMATION

The relevance of the professionographic approach study in the system of future physical education teachers' professional mobility formation has been highlighted in the article.

The components of the newly created professionogram for the professional selection of entrants in the higher education institutions with physical education direction are revealed based on the study and analysis of scientific works and reference books. The approximate model of mobility-professionogram is presented in the form of flowcharts which includes: "Socio-economic characterization of the profession", "Industrial characterization of the profession" and "Sanitary-hygienic characterization of the profession".

The concept of "physical education teacher's professionogram" is considered in the article as a qualification characterization of this profession representative based on the deep analysis of scientific works. It contains a set of professionally meaningful qualities, abilities, knowledge, competences and skills for his personal mobility formation, which allows to fulfill profession requirements effectively, get pleasure from the work and the necessary for society result.

The research of solutions to the above problems has motivated an author of the article to analyze the main definitions of the study: "professionography", "professionogram", "professional mobility", "future teacher of physical education", also it has motivated an author to study actively the progressive theories about the new galaxy of mobile teaching staff preparation.

Key words: *mobility, professional mobility, future teacher of physical education, professionography, professionogram.*

УДК 373.3:613

Дубровська Л.О.,

к.пед.н., доцент кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, dubrovsky@ex.ua

Самойленко О.В.,

к.пед.н., доцент кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, sov-15@ukr.net

Україна, м. Ніжин

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті автори торкаються проблеми формування здорового способу життя учнів початкових класів, визначають теоретико-методичні основи здорового способу життя дітей. Приділяють увагу методам, які використовуються на уроках «Основи здоров'я» та сприяють успішному здійсненню позакласної і позашкільної роботи з фізичного виховання, формуванню в учнів інтересу і звички до занять фізичними вправами в повсякденному житті.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, показники здоров'я, молодші школярі, фізична працездатність, здоров'язбережувальна компетентність, здоров'язбережувальна технологія

Постановка проблеми. Державною національною програмою «Освіта» (1993) визначено, що пріоритетними напрямками реформування освіти є забезпечення в кожному навчально-виховному закладі гуманістичного підходу до дитини, відповідних умов для розвитку фізично та психічно здорової особи, запобігання пияцтву, наркоманії, насильництву, що негативно позначаються на здоров'ї дітей.

Прийняті документи, які регулюють правовий статус дітей та молоді: Закони України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992), «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993), «Про освіту» (1991), Національна програма «Діти України» (1996) та ін.

У галузі фізичного виховання введено в дію Закон України «Про фізичну культуру і спорт» (1993), Державну програму розвитку фізичної культури і спорту в Україні (1994), Цільову комплексну програму «Фізичне виховання – здоров'я нації» (1998), які мають завдання зміцнити стан здоров'я населення та виховання соціальної орієнтації на здоровий спосіб життя.

Аналіз літературних джерел показав, що за останні роки проблема збереження здоров'я дітей молодшого шкільного віку, їх оздоровлення та профілактика найбільш розповсюджених «шкільних» хвороб є предметом фундаментальних наукових досліджень. Науковими дослідженнями (Н.О. Будна, Ж.А. Голіншак, В.М. Качашкін, Н.А. Козленко, О.В. Куліш та інші.) встановлено, що стан здоров'я, у великій мірі, залежить від способу життя людини. В зв'язку з цим, у психолого-педагогічній та спеціальній літературі ведеться досить активна дискусія про визначення й обґрунтування такого способу життя, який би дав можливість максимально підвищити рівень здоров'я у дітей, молоді та дорослих (Свириденко С.О., Володарська М.О. та ін.). Це призвело до виникнення терміну «здоровий спосіб життя» [9].

Здоров'я є інтегральною характеристикою особистості і визначає якість життя. Сьогодні в Україні фіксується високий рівень захворюваності населення, особливо серед дітей і підлітків. Зокрема, за період навчання у школі кількість здорових дітей з першого до одинадцятого класу зменшується у 3–4 рази [6]. Тому

збереження і зміцнення здоров'я дітей, формування духовних потреб і навичок здорового способу життя (ЗСЖ) є пріоритетними напрямками розвитку суспільства.

За останні роки проблема збереження здоров'я дітей молодшого шкільного віку, їх оздоровлення та профілактика найбільш розповсюджених «шкільних» хвороб є предметом фундаментальних наукових досліджень.

Проблема виховання інтересу до фізкультурно-оздоровчої роботи у закладах освіти та мотивація до ЗСЖ дітей молодшого шкільного віку залишається актуальною і потребує наукового обґрунтування.

Мета роботи – проаналізувати проблему формування здорового способу життя учнів початкових класів, визначити теоретико-методичні основи здорового способу життя дітей, висвітлити методи, які використовуються на уроках «Основи здоров'я» та сприяють успішному здійсненню позакласної і позашкільної роботи з фізичного виховання.

Виклад основного матеріалу. Основні підходи до формування здорового способу життя та зміцнення здоров'я визначені Державною програмою «Діти України», де наголошується, що здоров'я підростаючого покоління – це інтегративний показник суспільного розвитку, могутній фактор впливу на економічний і культурний потенціал країни.

У науковій і методичній літературі здоровий спосіб життя визначається як комплекс оздоровчих заходів, що забезпечують гармонійний розвиток та зміцнення здоров'я [7,10].

На думку інших дослідників, здоровий спосіб життя – це спосіб організації виробничої, побутової і культурної сторін життєдіяльності, який склався у людини, що дозволяє в певній мірі реалізувати свій творчий потенціал [2].

В.П. Горашук здоровий спосіб життя розглядає як діяльність, спрямовану на формування, збереження, зміцнення і відновлення здоров'я людей як умови і передумови здійснення, розвитку інших сторін і аспектів способу життя [8].

С.М. Громбах запропонував для оцінки здоров'я дітей і підлітків використовувати щонайменше 4 критерії:

1) наявність (або відсутність) у момент обстеження хронічних захворювань;

- 2) рівень функціонування основних систем організму;
- 3) ступінь опірності організму до несприятливих впливів;
- 4) рівень досягнутого фізичного розвитку і ступінь його гармонійності [8].

Ці критерії, на думку А.Г. Сухарева, потрібно конкретизувати: вони повинні відображати динамічність процесу і давати можливість кількісно оцінювати рівень здоров'я індивідуума. Такими критеріями є досягнутий на момент обстеження рівень фізичної працездатності і морфофункціонального розвитку, детермінований біологічними факторами та реально існуючими соціальними умовами. Крім того, критеріями оцінки здоров'я повинні служити не тільки наявність або відсутність хронічних захворювань, але й фізичних дефектів, що обмежують соціальну дієздатність дітей та підлітків. Для оцінки здоров'я дітей і підлітків пропонується використовувати чотири критерії:

- 1) відповідність процесу росту й розвитку індивідуума біологічним законам і соціальним потребам суспільства;
- 2) досягнутий рівень фізичної працездатності, що відображає функціональні можливості організму;
- 3) наявність хронічних захворювань і фізичних вад (дефектів);
- 4) ступінь резистентності організму [8].

Визначення співвідношення процесів росту й розвитку віковим закономірностям і тим самим соціальним вимогам, які ставляться до дітей і підлітків, є досить складним і відповідальним процесом.

Важливим показником, що відображає соціальне благополуччя дітей, є рівень фізичного і нервово-психічного розвитку. Без включення цих показників оцінка стану здоров'я буде неповною.

Оцінка досягнутого рівня фізичного розвитку і ступеня його гармонійності проводиться шляхом співставлення отриманих даних з регіональними стандартами.

Визначення фізичної працездатності дозволяє кількісно оцінити рівень здоров'я людини, ступінь розвитку функціональних можливостей різних систем організму і, в першу чергу, енергетичної (яка забезпечує транспортування кисню до тканин). Її функціональні можливості можуть бути виявлені під час максимальної роботи.

У відповідності із запропонованою НДІ гігієни дітей і підлітків схемою, діти, в залежності від сукупності показників здоров'я, поділяються на 5 груп. Перша група – це особи, у яких відсутні хронічні захворювання, не хворіли, або рідко хворіли в період спостереження і мають нормальний, що відповідає вікові, фізичний та нервово-психічний розвиток (здоров'я без відхилень). Другу групу складають діти та підлітки, які не страждають хронічними хворобами, але мають деякі функціональні й морфологічні відхилення, а також часто (не менше 4-х разів на рік) або тривалий час (більше 25 днів по одному захворюванню) хворіли (здоров'я з морфологічними відхиленнями та пониженою опірністю). Третя група об'єднує осіб, що мають хронічні захворювання, або вроджену патологію у стані компенсації, з рідкими й неважкими ускладненнями хронічних захворювань, без вираженого порушення

загального стану і самопочуття (хворі в стані компенсації). До четвертої групи відносяться діти й підлітки з хронічними захворюваннями, вродженими вадами розвитку в стані субкомпенсації, порушеннями загального стану й самопочуття після загострення, із тяжким періодом реконвалесценції після гострих інтеркуррентних захворювань (хворі у стані субкомпенсації). П'яту групу складають хворі з тяжкими хронічними захворюваннями у стані декомпенсації із значним пониженням функціональних можливостей (хворі в стані декомпенсації). Як правило, такі хворі не відвідують дитячих і підліткових закладів загального профілю і не проходять медичного огляду.

Таким чином, у сучасній науково-методичній літературі немає загальноприйнятого визначення здоров'я та критеріїв його оцінки. Досить часто навіть оцінка ефективності засобів фізичної культури проводиться за критеріями захворюваності. Тому значна частина фахівців з фізичного виховання не володіє методами й критеріями оцінки здоров'я і, часто, працюють наосліп, без належного усвідомлення механізмів дії фізичних вправ, що використовуються.

Деяко подібні компоненти здорового способу життя подають американські фахівці Р.С. Паффенбаргер і Е. Ольсен: регулярне трьохразове харчування, щоденний сніданок, регулярна рухова активність середньої інтенсивності, повноцінний сон (7–8 годин), відмова від паління, підтримка оптимальної маси тіла, невживання або обмежене вживання алкоголю. До цих компонентів вони ще додають додаткове вживання вітамінів А, С, Е і бетакаротіна, зниження стресу й залучення до громадської діяльності.

Здоровий спосіб життя також передбачає визначення і виконання оздоровчої технології індивідуальної оздоровчої системи (масаж, дихальні вправи, аутогенне тренування тощо). Є декілька принципів активного життя:

- знати, яку користь дають фізичні вправи. Найбільш ефективна мотивація залучення до активного способу життя;
- не звертати увагу на досить розповсюджену точку зору про закономірності процесу старіння;
- бути досить гнучким і, навіть, обережним на шляху до здорового способу життя. Не відмовлятися від інших видів діяльності, які приносять радість (наприклад, відвідування театру). Якісний аспект життя такий же важливий, як і кількісний;
- використовувати для зниження маси тіла ефективний метод контролю – поєднання раціонального режиму харчування з виконанням фізичних вправ. Корекція маси тіла тільки дієтою низькоефективна, оскільки надлишкова маса швидко відновлюється;
- забезпечення регулярного виконання фізичних вправ [10].

Наукові дослідження доводять, що переважна більшість дітей, молоді й дорослого населення в Україні не дотримуються здорового способу життя, що призводить до різноманітних захворювань [9,10].

Одним з можливих шляхів покращення здоров'я учнівської молоді може стати тотальне використання навчального курсу «Основи здоров'я», розробка та

апробація якого розпочата ще у 1994 р. З цією метою даний навчальний курс внесено до інваріантної складової навчальних програм початкової школи (див., наприклад, Наказ МОН № 462 від 20 квітня 2011 р. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти).

Для досягнення зазначеної мети (згідно Державного стандарту початкової освіти) передбачається виконання таких завдань [4]:

- формування в учнів знань про здоров'я, здоровий спосіб життя, безпечну поведінку, фізичну культуру, фізичні вправи, взаємозв'язок організму людини з природним і соціальним оточенням;

- формування та розвиток навичок базових загально-розвивальних рухових дій; розвиток в учнів активної мотивації дбайливо ставитися до власного здоров'я і займатися фізичною культурою, удосконалювати фізичну, соціальну, психічну і духовну складові здоров'я;

- виховання в учнів потреби у здоров'ї, що є важливою життєвою цінністю, свідомого прагнення до ведення здорового способу життя; розвиток умінь самостійно приймати рішення щодо власних вчинків;

- набуття учнями власного здоров'язбережувального досвіду з урахуванням стану здоров'я; використання у повсякденному житті досвіду здоров'язбережувальної діяльності для власного здоров'я та здоров'я інших людей.

Згідно Державного стандарту з початкової освіти метою викладання предмету відносяться також формування здоров'язбережувальної компетентності на рівні знань з предмету основ здоров'я та рухливих навичок з фізичної культури, а також на міжпредметному рівні, що може бути досягнуто впровадженням у всі предмети елементів навичок здорового способу життя з урахуванням їх специфіки та пізнавальних можливостей учнів початкових класів [4].

Проблему методичних розробок з предмету «Основи здоров'я» в своїй діяльності розв'язували А. Алатон, В. Арефьев, І. Бабін, П. Бей, Н. Бирик, Т. Бойченко, Н. Будна, М. Володарська, Д. Голі, Ж. Голіншак, З. Головка, В. Грецьких, М. Дубовис, Ю. Жеребецький, Г. Жирська, І. Зверева, Х. Йовна, О. Качеров, О. Кікінеджи, Н. Коваль, Н. Колотій, О. Короп, І. Косюченко, Н. Легка, Р. Луцюк, А. Манюк, О. Марінушкіна, Н. Митохір, С. Рябова, О. Савченко, С. Хуторний, А. Царенко, В. Шахненко, Г. Яцук, С. Янусь та ін.

Основними методами, які використовують вчителі на уроках «Основи здоров'я» є читання учнями з підручника, групові методи (дискусія, мозковий штурм), міні-лекція, створення навчальних та проблемних ситуацій, перевірка домашнього завдання (вибіркова, фронтальна, аркуші, що відриваються), тестування, цифровий диктант, розфарбовування малюнків, валеологічні та фізкультурні хвилини, проведення паралелей із життєвим досвідом дитини, складання та розгадування кросвордів та ребусів, інтегровані уроки з предметами «Природознавство», «Я і Україна», з виховними заходами, уроки-подорожі [1,2].

Сьогодні важливе місце посідають активні здоров'язберігаючі технології, які також

використовуються на уроках «Основи здоров'я». До них належать вправи-аутотренінги (за системою Ліндемана, комбіновані аутотренінги (профілактика простудних захворювань за допомогою уявлення себе як об'єкта природи «Я – дерево», «Я – тварина» та інші), дихальні гімнастики (за системою Стрельнікової, східні та йогівські методики), використання кольорів як коректорів емоційного стану, релаксаційні вправи (коли учень уявляє себе в приємному місці, бачить явища природи), вправи-енергізатори, психогімнастика та динамічні паузи. Також відзначимо, що, наприклад, М. Малащенко використовує пальчикові ігри та гімнастику, офтальмотренаж, ігри-медитації [1,2]. Деякі вчителі проводять руханки, які супроводжуються або не супроводжуються віршами. Вчителі-предметники в своїй діяльності застосовують наступні релаксаційні вправи: «Контраст», «М'язова релаксація», «Уявна картина», «Ресурсні образи», «Обтрусси», «Масажуємо руки», «Зберігаємо сили».

Висновки. Отже, для того, щоб у нашому житті і в нашій країні покращилося здоров'я, змінилося життя взагалі, потрібно вже з молодшими школярами та іншими учнями працювати над збереженням здоров'я, а саме: вчителю не тільки на уроках з «Основ здоров'я» пропагувати здоровий спосіб життя, а й на інших уроках, а також на перервах проводити з дітьми різноманітні рухливі ігри, проводити зарядки, також наголошувати на тому, щоб учні правильно харчувалися, а в цьому їм повинні вже допомагати батьки, тобто повинна бути ще й співпраця вчителів, вихователів і батьків. Також діти повинні загартовуватися, дотримуватися режиму дня, цим вони вже змалечку виховують у собі такі риси, як: дисциплінованість, пунктуальність, самостійність і багато інших гарних якостей, не будуть часто хворіти в майбутньому і будуть гарними працівниками і громадянами своєї держави.

Література

1. Будна Н.О. Уроки з курсу «Основи здоров'я». 2 клас: Посібник для вчителя / Н.О. Будна, Ж.А. Толіншак. – Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2003. – 192 с.
2. Ващенко А.С., Бойченко П.С. Основи здоров'я. Книга для вчителя. – К.: Генеза, 2005. – 240 с
3. Володарська М.О. Усі уроки з курсу «Основи здоров'я». 1-4 класи / М.О. Володарська. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – 490 с. – (Серія «Усі уроки в початковій школі»)
4. Держстандарт про початкову освіту від 20 квітня 2011 року № 462. – Офіційний сайт Верховної Ради України: Офіц. веб-сайт. – Режим доступу до сайту: <http://zakon.rada.gov.ua/>.
5. Малащенко М.П. Педагогіка здоров'я в початковій школі / М. П. Малащенко. – Х.: Веста: Изд-во «Ранок», 2008. – 192с. – (Педагогическая мастерская).
6. Омельченко С.О. Педагогіка здоров'я: навч. посіб. / С.О. Омельченко. – Словянськ: Вид. центр СДПУ, 2009. – 205с.
7. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової школи: посібник для вчителів і методистів початкового навчання / О.Я. Савченко. – 3-тє вид., без змін. – Київ.: Богданова А.М., 2009. – 226 с.
8. Свириденко С.О. Формування здорового способу життя молодших школярів у позакласній виховній роботі: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. (13.00.01) / Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 1998. – 16 с.

9. Сущенко А.П. Історичний аспект становлення поняття "здоровий спосіб життя" людини у давньому світі та середніх віках // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з валеології «Формування, збереження і зміцнення здоров'я підростаючого покоління як обов'язковий компонент системи національної освіти». – К.: ІЗМН, 1997.

References

1. Budna N.O. Uroky z kursu «Osnovy zdorovia». 2 klas: Posibnyk dlia vchytelia / N. O. Budna, Zh. A. Holinschak. – Ternopil: Navchalna knyha. Bohdan, 2003. – 192 s.

2. Vashchenko L.S., Boichenko T.Ie. Osnovy zdorov'ia. Knyha dlia vchytelia. – К.: Heneza, 2005. – 240 s

3. Volodarska M.O. Usi uroky z kursu «Osnovy zdorovia». 1-4 klasy / M.O. Volodarska. – К.: Vyd. hrupa «Osnova», 2009. – 490 s. – (Serii «Usi uroky v pochatkovii shkolii»)

4. Derzhstandart pro pochatkovu osvitu vid 20 kvitnia 2011 roku № 462. – Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy: Ofits. veb-sait. – Rezhym dostupu do сайту: <http://zakon.rada.gov.ua/>.

5. Malashenko M.P. Pedahohyka zdorovia v nachalnoi shkole / M. P. Malashenko. – К.: Vesta: Yzd-vo «Ranok», 2008. – 192s. – (Pedahohycheskaia masterskaia).

6. Omelchenko S. O. Pedahohyka zdorov'ia: navch. posib. / S. O. Omelchenko. – Sloviansk: Vyd.tsentr SDPU, 2009. – 205s.

7. Savchenko O.Ia. Vykhyvnyi potentsial pochatkovoi shkoly: posibnyk dlia vchyteliv i metodystiv pochatkovoho navchannia / O.Ia. Savchenko. – 3-tie vyd., bez zmi – Kyiv.: Bohdanova A.M., 2009. – 226 s.

8. Svyrydenko S.O. Formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia molodshykh shkoliariv u pozaklasnii vykhovnii roboti: Avtoref. dys. ... kand. ped. nauk (13.00.01)/ In-t problem vykhovannia APN Ukrainy. – К., 1998. – 16 s.

9. Sushchenko L.P. Istorychnyi aspekt stanovlennia poniattia «zdorovy sposib zhyttia» liudyny u davnomu sviti ta serednikh vikakh // Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii z valeolohii «Formuvannia, zberezhennia i zmitsnennia zdorovia pidrostaiuchoho pokolinnia yak oboviazkovyi komponent systemy natsionalnoi osvity». – К.: IZMN, 1997.

Dubrovsk L.O.,

candidate of science, associate professor of pedagogic of Nizhyn Gogol State University, dubrovsky@ex.ua

Samoilenko O.V.,

candidate of science, associate professor of pedagogic of Nizhyn Gogol State University, sov-15@ukr.net

Ukraine, Nizhyn

MODERN APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONTENT AND STRUCTURE OF A HEALTHY LIFESTYLE OF YOUNGER STUDENTS

In the article, the authors address the problem of formation of healthy lifestyle of pupils of initial classes that define the theoretical and methodological foundations of a healthy lifestyle for children. Pay attention to the methods that are used on the lessons of «Basics of health» and contribute to the success of extra-curricular work in physical education, developing students' interest and habit of exercise in everyday life.

Key words: healthy lifestyle, health, primary school children, physical performance, health-protecting competence, health-protecting technology.

UDC [373.31:811.111] (510)

Ionova E.N.,*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, The Head of the Department of Natural and Mathematical Sciences,
Kharkiv National Pedagogical University named after G.S Skovoroda, elenaionova25@ukr.net***Lakhmotova Y.V.,***post-graduate student, Kharkiv National Pedagogical University named after G.S.Skovoroda, ylakhmotova@gmail.com**Ukraine, Kharkiv*

QUESTION OF LEARNING ENGLISH IN THE WALDORF SCHOOLS OF CHINA

Were discussed the study of English in Waldorf schools in China. Were analyzed the methodology of teaching foreign languages in Waldorf primary schools. The purpose and content of the study of foreign languages at Waldorf School was determined. Were formed the peculiarities of studying English in the Waldorf schools. It was determined that the study of foreign languages at Waldorf Elementary School leads to the formation of a foreign language culture of students and to effective results in learning a foreign language. The role assigned to the teacher of English at Waldorf Primary School of the People's Republic of China was outlined.

Key words: English language, Waldorf pedagogy, R.Steiner, Waldorf school, primary school, China

The urgency of the research problem: The reform of the education system, in particular primary education, is due to the desire to integrate into the world of Educational and Scientific space. The domestic education system also has a change for the better. The emphasis in teaching is on the qualitative knowledge, learning foreign languages, learning and disclosing the child as a personality. Education should help the child to disclose all the best that nature has given at birth. The child should be healthy as physically, spiritually so as psychologically. Mastering foreign languages helps to strengthen international relations between countries.

In Ukraine, the study of foreign languages begins from elementary school. In Ukraine, the study of foreign languages was introduced in each school from the first grade and entered into the State standard of elementary general secondary education of Ukraine. Also, the study of foreign languages from elementary school is also emphasized in China. Study of foreign languages in China pays much attention not only to public schools, but also to private ones. The child began to be considered not as the whole social, but as a feature that should manifest itself, to reveal its inner world, to speak English and to be bold, Rudolf Steiner is pursuing such a goal. Waldorf schools have been widely spread throughout the world for the last decade; China is no exception.

The aim of the article: to consider the study of English in the Waldorf schools of the People's Republic of China.

Analysis of recent researches: the issue of the importance of studying foreign languages in China began to be interested recently. The study of foreign languages began to spread not only in secondary and high school, but also in elementary school. Waldorf pedagogy for China is a new wave. For China, this is an unconventional form of learning, but very interesting, which has quickly spread and is gaining actuality.

Works on Waldorf education in China almost do not exist. There are several articles from such researchers: I.Johnson "Class Consciousness", A. Alexandre "Waldorf School in China", H. Gerry "Long March for a Waldorf School license", etc. In their articles, they consider the experience of Waldorf education in the West.

The main material research: In the 21st century, the quality of knowledge only grows. Education should help the child to disclose all the best that nature has given at birth. The child should be healthy as physically and spiritually so as psychologically. Such a goal is taught by Rudolf Steiner, who is the founder of Waldorf pedagogy. Waldorf schools have been widely spread throughout the world for the last decade; China is no exception [1].

Waldorf education offers a very different alternative option to Chinese state education. Chinese state education focuses on intellectual learning, with a heavy emphasis on memorization and testing, but does not foster creativity. Now, more and more parents are seeking out Waldorf education as one of their options for alternative education.

The spread of Waldorf pedagogy began in China since 1994 when a national conference in Taiwan was held on the establishment of the first Waldorf kindergartens, when Ben Tang Cherry, a teacher at the Boural Waldorf School in Australia, arrived in China. The aim of their trip was to spread learning ideas that are very different from the traditional Chinese education.

In schools, training is conducted under the programs of the West. As in public and private schools, Waldorf schools are private schools, the subjects are divided into compulsory and secondary ones. The main subjects include Writing, Reading, Art, Work, Physical Education, Music, Foreign Language, Nature, Mathematics. Additional subjects include Drama, History, Biology, Science, Art, Theater, Painting, Sculpture, etc.

The Chinese believe that Waldorf schools will grow the number of public schools in the future. According to researchers, one year in Europe is one month in China. And this is really the case. In 2001 there were already 51 Waldorf schools in China, and three years later, there were 75 schools and more than 300 kindergartens [2].

Teaching English is an integral part of the Waldorf School. The difficulties are that there is no special vocational education and training for Waldorf teachers from English as a foreign language. At Waldorf school, a lot of attention is paid to the study of foreign languages. Studying a new foreign language, a person develops internal mobility.

Steiner believed that these lessons were necessary "for the awakening of children's souls, for the development of attention and children's liveliness" [3].

Learn English at the Waldorf School in China starts from the first grade. The study of English is given three hours a week. Due to the fact that there are not many children in the Waldorf school in China, the whole class is present in the classroom. But for China this is no exception. The aim of teaching English at Waldorf School is to develop communicative skills. Students learn to communicate through singing, playing and dancing. Thus, students not only learn English in an interesting form, but also quickly boost their lexical vocabulary.

The peculiarity of studying foreign languages at the Waldorf school is that the language is spoken orally for the first two and a half years. The teacher uses rhymes, songs, short stories and musical accompaniment during the lesson. Teacher uses game activity. You can only communicate in English during the English lesson. The main principle of teaching foreign languages in the first three school years in the Waldorf pedagogy is the principle of imitation of speech, its sounds, rhythm, intonation, emphasis, etc. Through the small dialogues, rhymes, songs, plays, games, etc., the teacher of a foreign language by the force of his own imagination, without using textbooks and auxiliary equipment, creates an atmosphere in which the child is instantly lit from one sound and music of another language. Children are immediately included with the teacher in the recitation of rhymes, the songs that are heard for the first time. At the same time, according to Waldorf teachers, it does not matter that at first, they do not quite understand their meaning [4].

The content of the initial English language teaching at Waldorf Elementary School is similar to that of English language teaching at PRC public schools. Children from the first grade begin to study the following topics: greeting, my family, my friends, parents, hobbies, my school, my country, my city, the routine of the day, my duties, holidays, sports, my house, my pet, etc. These situational and communication topics students study throughout the school year. Every next year, children only add new lexical items, grammatical structures and phrases, improving oral speech.

From the first grade, students begin to study colors, numbers, school subjects, body parts, animals, plants and time. All that students learn, they must remember. Use of writing and reading skills can be used from the third grade. But schoolchildren have special Waldorf notebooks that do not have any cells and lines in the middle. These notebooks have white sheets on which children depict the interpretation of the words in the drawings. These pictures can be used by children as auxiliary material. There are also no school textbooks. Textbooks are given to children in the fourth grade when they begin to learn how to read.

Study phonetics material begin with the study of English sounds. Children must differentiate sounds and correctly pronounce all the sounds. Also, students learn to emphasize words and pronounce sentences correctly in terms of rhythmic-intonational peculiarities. Beginning from the fourth grade, when children start learning how to read, they should be able to read transcriptions.

Studying grammar, students should correctly construct sentences, both questionable and affirmative. Correctly arrange the words in a sentence, use correct forms of verbs, plural and singular nouns, and so on.

The teacher is the main person in English learning at the elementary Waldorf school. The teaching must pass through a living word. The teacher and the student should interact with each other. The teacher must feel the student's feelings. Using only English in class, the teacher helps children immerse themselves in a foreign language atmosphere of communication. It is possible to understand the child's understanding of the matter in question through gestures, actions and visual material. After the students learned to use spoken language, at the end of the second grade, you can start teaching children to write. At the lessons, children not only learn the letters, but try to write dictations using the words they have already known. In the third grade, when the reading is started, students learn to read. Schoolchildren read the texts they taught earlier, this is done in order for students to remember the words, and then easily recognized them in the texts. In the future, students begin to use the translation into their native language of texts. Classes use group and collective forms of work. Children always help each other. Starting from elementary school students carry out various projects: my family, seasons, my hobbies, etc. At classes at Waldorf school, children do not sit in one place, they constantly change their occupation. All of this is aimed at ensuring that students do not get tired or lost interest in learning a foreign language. Thus, a Waldorf school lesson is not very similar to a regular school lesson. The lesson consists of four parts. The first part of the lesson lasts about 15 minutes. Students must devote this time to studying a new vocabulary, rhymes, tongue twisters, and learning songs. In the first part of the lesson, children are trained in the development of phonetic skills. In the second part of the lesson, which lasts 10 minutes, the pupils communicate only using English. A student acquaints himself with everything that surrounds him without using the translation into his native language. All this is in the form of a game. The purpose of the second part of the lesson is to increase the lexical material of the little Chinese. The third part of the lesson lasts 5-10 minutes. Students in game form tell conversations or put small role-plays. This part of the lesson aims to overcome the fear and shyness of the kids. The last, fourth, part of the lesson lasts 5-10 minutes, where students listen to the tales and fairy tales of the teacher. The teacher tries to use as many familiar words as possible. The story of the teacher supports gestures and various actions. The purpose of this part is that students must retell a fairy tale or story in their native, Chinese language. In their speech, the children should use unfamiliar words and phrases. As L.S.Vygotsky said "The child never begins to learn the native language from the study of the alphabet, from reading and writing, but all this is from the beginning of the learning of a foreign language" [5]. Learning a foreign language should begin the same way as learning a child's mother tongue. Parents, when teaching a small child to communicate in their native language, do not force to write and read at once, and so as learning English must go naturally. The child must first understand what the word is, and then use it in his own language, and then write and read it. The child must

engage in lessons in the world of a foreign language. When a child is constantly hearing foreign-language communication, she becomes accustomed to the way, and the child himself induces himself to understand words, phrases and sentences. Then she begins to use these words in her own language. Thus, children should start learning foreign languages using "direct methods" of learning. This is the main departure from the use of traditional teaching methods.

Teaching English is an integral part of the Waldorf School. The difficulty is that they do not have a special vocational education and training for Waldorf teachers of English as a foreign language.

Therefore, in 2012, Monica Bont, a teaching lecturer from Canada, organized a conference for Waldorf English teachers in Guangzhou. Many English teachers were interested in this conference and participated in it. This conference was held and organized by the Chinese Waldorf Forum (CWF), which later became the Association of Chinese Waldorf Education.

English language teaching courses at Waldorf School included methodology and didactics. Teachers were divided into three groups. The first group had teachers who would teach English from the first to the third grade, the second group had teachers who would teach English from fourth to sixth grades, and the third group had teachers who would teach English from sixth to eighth grades. The main thing in learning English for younger students is that they need not only to use the language, but also combine with the language of the body. Everything that a child learns, she must feel.

Such conferences have a great influence on Chinese teachers of English, so it was planned that in April 2017 in Chengdu, another conference will be held, which should not only increase the number of English teachers, but also inform parents about the existence of Waldorf schools and about their benefits. Parents should not be afraid to give their children to such educational institutions. Children have a chance for free, non-compulsory education. In the future children will be able to go to study abroad. The theme of this conference was "Cultural identity and individualization in educational practice". Every Waldorf teacher will benefit from this. AWTC offers an opportunity for Asian teachers gathering to share and study together. Then there were forums where had been discussed the general phenomenon and problems in Asian Waldorf educational practice [6].

Conclusion: the aim of teaching foreign languages, namely the English language at Waldorf Elementary School was considered, which is to teach a child to thinking in a foreign language, as well as to navigate properly in unfamiliar situations, to correctly perceive another culture and values. At Waldorf school, all this is done thanks to well-organized work. The principles of studying a foreign language in Waldorf Elementary School of China were described. It has been found that the study of foreign languages at the Waldorf primary school promotes the positive development of the child, and enhances her soul and influences the child's attention.

Literature

1. <http://www.waldorfresources.org/articles/display/archive/2016/11/15/article/>
2. <http://www.waldorfresources.org/articles/display/archive/2016/11/15/article/english-week-in-china/9536cd58a3200dc0136adaf315d0c5a2/>
3. Штайнер, Р. Духовное обновление педагогики / Р.Штайнер; перевод с нем. Д.Виноградова. – М.: Парсифаль, 1995 – 256 с (96 с)
4. Іонова. О. "Особливості викладання іноземних мов у вальдорфській початковій школі".
5. Выготский, Л.С. Умственное развитие детей в процессе обучения. Сборник статей / Л.С.Выготский. – М., Л.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1935. – 133 с.
6. http://www.waldorfresources.org/events/details/calendar/2017/04/28/event/tx_cal_phicalendar/asian_waldorf_teachers_conference/article//86287493b91e9b645cc7164be12f074a6/

References

1. <http://www.iaswece.org/asia/china/china/>
2. <http://www.waldorfresources.org/articles/display/archive/2016/11/15/article/english-week-in-china/9536cd58a3200dc0136adaf315d0c5a2/>
3. Steiner R. duhovnoe obnovenie pedagogiki/R.Steiner; perevod s nem.D.vinogradova. – М.: Parsifal, 1995 – 256 p. (96 p.).
4. Ionova O.M. "Osoblyvosti vykladannya inozemnykh mov u Waldorfskoy pochatkoviy shkoly".
5. Vygotsky L.S. Umstvennoye razvitie detey v processe obucheniya. Sbornik statey/L.S.Vygotsky. – М., Л.: Gosudarstvennoye uchebno-pedagogicheskoye izdatelstvo, 1935. – 133 p.
6. http://www.waldorfresources.org/events/details/calendar/2017/04/28/event/tx_cal_phicalendar/asian_waldorf_teachers_conference/article//86287493b91e9b645cc7164be12f074a6/

Іонова О.М.,

д.пед.н., професор, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін

Харківського Національного Педагогічного Університету імені Г.С.Сковороди, elenaionova25@ukr.net

Ляхмотова Ю.В.,

Аспірантка Харківського Національного Педагогічного Університету імені Г.С.Сковороди, ylakhmotova@gmail.com

Україна, м. Харків

ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ВАЛЬДОРФСЬКИХ ШКОЛАХ КИТАЮ

Розглянуто питання вивчення англійської мови у вальдорфських школах Китаю. Проаналізовано методику навчання іноземним мовам у вальдорфських початкових школах. Визначено мету та зміст вивчення іноземних мов у вальдорфській школі. Сформовано особливості вивчення англійської мови у вальдорфських школах. Було визначено, що вивчення іноземних мов у вальдорфській початковій школі призводить до сформованості іншомовної культури учнів та до ефективних результатів у вивченні іноземної мови. Окреслена роль, яку відводять учителю англійської мови у вальдорфській початковій школі КНР.

Ключові слова: англійська мова, вальдорфська педагогіка, Р.Штайнер, вальдорфська школа, початкова школа, Китай.

УДК: 378+373.66+364.694(072)

Корнєшук В.В.,*д.пед.н., професор, завідувач кафедри психології і соціальної роботи
Одеського національного політехнічного університету, vtory@te.net.ua***Колодійчук Ю.В.,***к.пед.н., ст. викладач кафедри психології і соціальної роботи
Одеського національного політехнічного університету, ylala_v@ukr.net*

Україна, м. Одеса

МЕТОДИКА ДІАГНОСТУВАННЯ ПІДГОТОВЛЕНOSTІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ЗДОРОВ'Я

В статті висвітлено сутність методики діагностування рівнів підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я. Зазначена містить спеціально розроблені тест успішності, ситуаційний тест та інші загальновідомі апробовані методики. Математичний апарат дозволяє перейти від різних шкал, передбачених різними методиками, до єдиної узагальненої шкали.

Запропонована методика дозволяє не тільки оцінити ефективність професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я, проводити безперервний моніторинг цього процесу, але й коригувати його відповідно до результатів діагностування, використовуючи вітчизняний та зарубіжний досвід підготовки працівників соціальних служб.

Ключові слова: майбутній соціальний працівник, діти з обмеженими можливостями здоров'я, професійна підготовка, підготовленість, методика діагностування.

Постановка проблеми. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я зумовлена сучасним станом розвитку українського суспільства, для якого характерні, з одного боку, розвиток соціальної роботи як особливого соціального інституту, а з іншого – зростання чисельності дітей з обмеженими можливостями здоров'я. Саме професійна підготовка у ВНЗ призначена забезпечити той рівень підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я, який не тільки дозволить їм успішно застосовувати набуті знання та вміння в практичній діяльності, але й аналізувати, прогнозувати наявні у зовнішньому середовищі тенденції, порівнювати їх із сильними та слабкими сторонами функціонування соціальних установ щодо роботи з такими дітьми.

Підготовленість майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я визначається їх обізнаністю із психологічними та фізичними особливостями розвитку таких дітей, уміння виявляти та вирішувати їх проблеми, забезпечувати повноцінний розвиток і соціалізацію, зберігаючи емоційно-позитивне тло діяльності.

Процес формування підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я передбачає моніторинг ефективності цього процесу і потребує розробки спеціальної методики діагностування досліджуваної підготовленості.

Мета статті – розкрити сутність методики діагностування рівнів підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я в процесі їх професійної підготовки у ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Методику діагностування підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я було побудовано на застосуванні спеціально розроблених тесту успішності, ситуаційного тесту, а також апробованих методик, що дозволяли оцінити показники означеної підготовленості, віднесені до змістового, процесуального, орієнтаційного та регулятивного критеріїв (див. табл. 1).

Розкриємо докладно зміст тесту успішності та ситуаційного тесту, адже всі інші методики є загальноживаними.

Тест успішності був призначений для виявлення наявності знань, віднесених до змістового критерію, що складався з 50 тестових завдань, поєднаних у п'ять змістових блоків. Кожен із змістових блоків відповідав певному виду обізнаності студентів: технологічній, медичній, психологічній, соціологічній, юридичній і складався з 10 тестових завдань різного типу. Загалом за правильно виконані тестові завдання кожного блоку студенти могли отримати 20 балів, а за тест в цілому – 100 балів, які, згідно зі шкалою ECTS, розподілялися таким чином: 90-100 балів – відмінно; 82-89 балів – дуже добре; 75-81 бал – добре; 67-74 бали – задовільно; 60-66 балів – достатньо; 59-1 бал – незадовільно.

Таблиця 1.

Методика діагностування показників підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я

	Показники за критеріями	Забезпечувальні методики
1	змістовим: – технологічна обізнаність (показник 1.1) – психологічна обізнаність (показник 1.2) – соціологічна обізнаність (показник 1.3) – юридична обізнаність (показник 1.4) – медична обізнаність (показник 1.5)	Тест успішності
2	процесуальним: – діагностичні вміння (показник 2.1) – перцептивні вміння (показник 2.2) – організаторські вміння (показник 2.3) – комунікативні вміння (показник 2.4)	Ситуаційний тест
3	орієнтаційним: – соціальні цінності (показник 3.1) – мотиваційна тенденція (показник 3.2) – доброзичливість (показник 3.3)	– методика «Експрес діагностика соціальних цінностей особистості» (Н.П. Фетискін, В.В. Козлов); – методика «Діагностика полі- мотиваційних тенденцій в «Я-концепції» особистості (С.М. Петрова); – методика «Діагностика доброзичливості» (шкала Кемпбелла).
4	регулятивним: – вольова саморегуляція (показник 4.1) – стресостійкість (показник 4.2) – емпатія (показник 4.3)	– методика «Дослідження вольової саморегуляції» (А.В. Зверьков, Є.В. Єйдман); – методика «Перцептивна оцінка типу стресостійкості» (Н.П. Фетискін, В.В. Козлов); – методика «Діагностування рівня емпатичних здібностей» (В. В. Бойко).

Слід зазначити, що до тесту успішності було включено завдання, які дозволяли перевірити наявність усіх груп знань, віднесених до змістового критерію, а саме: наявність знань щодо форм, методів, засобів проведення соціальної реабілітації, корекції та соціально-педагогічної підтримки дітей з обмеженими можливостями здоров'я; планування і забезпечення медико-соціальних заходів, зміцнення та відновлення психофізичного стану дітей з обмеженими можливостями здоров'я; особливості психологічного розвитку таких дітей з урахуванням їх вікових, особистісних, фізіологічних, патологічних та інших відмінностей; знань щодо первісних навичок соціалізації дітей з обмеженими можливостями здоров'я в соціальне середовище; нормативно-правових документів щодо соціально-правового захисту дитини, отримання соціальних виплат, послуг та гарантій.

Для виявлення вмінь, віднесених до процесуального критерію, майбутнім соціальним працівникам був запропонований ситуаційний тест – спеціально підібраний набір тестових завдань, призначених для вирішення проблемних ситуацій майбутньої професійної діяльності. Вибір ситуаційного тесту для діагностування вмінь студентів працювати з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я був зумовлений тим, що такий тест призначений для діагностування ступеня засвоєння діяльності щодо розв'язання типових професійних завдань, а також складної діяльності. Ситуаційний тест є аналогом комплексного кваліфікаційного завдання, а кількість та форми тестових завдань в ньому можуть бути досить різноманітними. Зазвичай порядок розміщення тестових завдань у ситуаційному тесті визначається діями, які студент повинен здійснити для вирішення проблемної ситуації.

Розроблений нами ситуаційний тест містив 4 ситуаційні завдання (кейси), що передбачали розробку програми дій відповідно до ситуації. Розв'язання запропонованого кейсу дозволяло перенести здобуті знання на практичний щабель та потребувало від студентів діагностичних, організаторських, комунікативних і перцептивних умінь. За кожне ретельно виконане ситуаційне завдання студенти могли отримати від 0 до 25 балів, а за всі завдання загалом – 100 балів, які також розподілялися згідно зі шкалою ECTS.

Кожен з етапів розв'язання кейсу оцінювали таким чином: правильне здійснення соціального діагнозу – 0-5 балів; визначення відповідних ситуації дій соціального працівника на основі виявлених причин – 0-5 балів; розкриття технології його роботи – 0-10 балів; визначити методів і методик такої роботи – 0-5 балів.

Оскільки тест успішності, ситуаційний тест, а також апробовані методики, що використовувалися в процесі діагностування підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я, мали різні шкали вимірювання, то для коректного оцінювання і порівняння результатів необхідно було обрати узагальнену шкалу з однаковими границями і градацією та привести всі шкали, що використовувалися, до цієї узагальної шкали.

Узагальноною було обрано шкалу 0-100. Для приведення всіх відповідних інструментам оцінювання шкал до узагальної було здійснено зрушення лівих границь до нуля і розтягування / стиснення шкал до градації в сто балів. Було розраховано коефіцієнти зрушення лівої границі та коефіцієнти розтягування шкали до обраної за методикою, наданою в роботі О.П. Єлісеєва [1]. З урахуванням цих коефіцієнтів, оцінювання рівня підготовленості майбутніх соціальних

працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я за змістовим критерієм здійснювалося за формулою:

$$Kp_1 = \sum_{i=1}^5 P_{1i} = \sum_{i=1}^5 B_{1i}, \quad i = \overline{1,5}$$

де: Kp_1 – розрахована кількість балів за змістовим критерієм;

B_{1i} – кількість балів, отримана опитуваним за показниками змістового критерію;

P_{1i} – стандартизована (переведена до шкали 0 – 100) кількість балів, отримана опитуваним за показниками змістового критерію.

Аналогічно здійснювалося оцінювання процесуального критерію за формулою:

$$Kp_2 = \sum_{i=1}^4 P_{2i} = \sum_{i=1}^4 B_{2i}, \quad i = \overline{1,4}$$

де: Kp_2 – розрахована кількість балів за процесуальним критерієм;

B_{2i} – кількість балів, отримана опитуваним за показниками процесуального критерію;

P_{2i} – стандартизована (переведена до шкали 0-100) кількість балів, отримана опитуваним за показниками процесуального критерію.

Оцінювання за орієнтаційним критерієм здійснювалося за формулою:

$$Kp_3 = \frac{P_{31} + P_{32} + P_{33}}{3} = \frac{B_{31} + 3,13(B_{32} + 16) + 12,5B_{33}}{3}$$

де: Kp_3 – розрахована кількість балів за орієнтаційним критерієм;

B_{31} – кількість балів, отримана опитуваним за показником 3.1;

P_{31} – стандартизована кількість балів, отримана опитуваним за показником 3.1;

B_{32} – кількість балів, отримана опитуваним за показником 3.2;

P_{32} – стандартизована кількість балів, отримана опитуваним за показником 3.2;

B_{33} – кількість балів, отримана опитуваним за показником 3.3;

P_{33} – стандартизована кількість балів, отримана опитуваним за показником 3.3.

Оцінювання рівня підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими

можливостями здоров'я за регулятивним критерієм здійснювалося за формулою:

$$Kp_4 = \frac{P_{41} + P_{42} + P_{43}}{3} = \frac{4,17B_{41} + 2B_{42} + 3,33B_{43}}{3}$$

де: Kp_4 – розрахована кількість балів за регулятивним критерієм;

B_{41} – кількість балів, отримана опитуваним за показником 4.1;

P_{41} – стандартизована кількість балів, отримана опитуваним за показником 4.1;

B_{42} – кількість балів, отримана опитуваним за показником 4.2;

P_{42} – стандартизована кількість балів, отримана опитуваним за показником 4.2;

B_{43} – кількість балів, отримана опитуваним за показником 4.3;

P_{43} – стандартизована кількість балів, отримана опитуваним за показником 4.3.

Сформованість підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я (П) за зазначеними чотирма критеріями оцінювалася за формулою:

$$P = \frac{Kp_1 + Kp_2 + Kp_3 + Kp_4}{4}$$

Отримані значення дозволили кількісно схарактеризувати вхідні рівні (високий, середній і низький) підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я за кожним із критеріїв і показників.

Зауважимо, що коли вимірювання проводиться за порядковою шкалою інтервали, що відповідають високому, середньому і низькому рівням, можуть бути обрані відповідно до якісної характеристики цих рівнів [3]. В нашому випадку логічним був такий розподіл за рівнями: якщо респондент набрав від 80 до 100 балів, то рівень його підготовленості за кожним критерієм і в цілому визначався як високий; від 40 до 80 балів – середній, до 40 балів – низький.

Розроблена методика була апробована шляхом діагностування рівнів сформованості підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я констатувальному та контрольному етапах експерименту. Порівняльний аналіз узагальнених емпіричних даних в експериментальній (ЕГ) і контрольній (КГ) групах на констатувальному та контрольному етапах експерименту представлено в таблиці 2.

Таблиця 2.

Розподіл студентів (у %) за рівнями сформованості підготовленості до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я на констатувальному та контрольному етапах експерименту

Рівні	ЕГ		КГ	
	констатувальний зріз	контрольний зріз	констатувальний зріз	контрольний зріз
Високий	0,00	34,03	0,00	1,53
Середній	40,84	63,88	37,76	45,92
Низький	59,16	2,09	62,24	52,55

Як засвідчують дані таблиці 2, на констатувальному етапі експерименту в ЕГ і КГ не було виявлено майбутніх соціальних працівників з високим рівнем досліджуваної підготовленості. На цьому етапі експерименту зафіксовано відповідно по 40,84% і 37,76% студентів з середнім і 59,16% і 62,24% – з низьким рівнем підготовленості до

роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я. Статистичний аналіз результатів діагностування засвідчив відсутність на констатувальному етапі експерименту статистично значущої різниці в КГ та ЕГ щодо сформованості в майбутніх соціальних працівників зазначеної підготовленості.

На прикінцевому етапі експерименту було зафіксовано 34,03% майбутніх соціальних працівників ЕГ та 1,53% студентів КГ з високим рівнем підготовленості. На цьому етапі в ЕГ та КГ було виявлено відповідно по 63,88% і 45,92% студентів з середнім та 2,09% і 52,55% – з низьким рівнем. Статистична обробка отриманих кількісних результатів оцінювання рівнів сформованості підготовленості студентів до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я засвідчила статистичну значущість позитивних зрушень щодо її формування в студентів ЕГ.

Висновки. Запропонована методика діагностування рівнів підготовленості студентів до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я дозволяє не тільки оцінити ефективність професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я, проводити безперервний моніторинг цього процесу, але й коригувати його відповідно до результатів діагностування, використовуючи вітчизняний та зарубіжний досвід підготовки працівників соціальних служб.

Література

1. Елисеєв О.П. Практикум по психологии личности / О.П. Елисеєв. – 2-е изд., испр. и перераб. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
2. Korneshchuk V. V. Professional Training of Future Social Workers: Foreign Experience Review / V. V. Korneshchuk // *Наука і освіта*, 2017. – № 4. – С. 29-33.

3. Орлов А.И. Прикладная статистика: учебник / А.И. Орлов. – М.: «Экзамен», 2004. – 656 с.

4. Патиук Ю.В. Критеріальний апарат щодо діагностування підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я / Ю.В. Патиук // *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III (32), Issue: 63, 2015. – P. 34-36.

5. Патиук Ю.В. Методика діагностування підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я: наук.-метод. посіб. / Ю.В. Патиук, В.В. Корнецьук. – Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2016. – 59 с.

References

1. Eliseev O. P. *Praktikum po psichologii lichnosti* / O. P. Eliseev. – 2-e yzd., ispr. i pererab. – SPb.: Piter, 2003. – 512 s.
2. Korneshchuk V. V. Professional Training of Future Social Workers: Foreign Experience Review / V. V. Korneshchuk // *Nauka i osvita*, 2017. – № 4. – S. 29-33.
3. Orlov A. Y. *Prykladnaya statystyka: uchebnyk* / A. Y. Orlov. – M.: «Eksamen», 2004. – 656 s.
4. Patyk Yu. V. Kryterial'nyi aparat shchodo diahnostuvannya pidhotovlenosti maybutnikh sotsial'nykh pratsivnykiv do roboty z dit'my z obmezhenymy mozhyvostyamy zdorov'ya / Yu. V. Patyk // *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III (32), Issue: 63, 2015. – P. 34-36.
5. Patyk Yu. V. *Metodyka diahnostuvannya pidhotovlenosti maybutnikh sotsial'nykh pratsivnykiv do roboty z dit'my z obmezhenymy mozhyvostyamy zdorov'ya: nauk.-metod. posib.* / Yu. V. Patyk, V. V. Korneshchuk. – Odesa: FOP Bondarenko M. O., 2016. – 59 s.

Korneshchuk V.V.,

doctor of pedagogical sciences, professor, of the Odessa National Polytechnic University, vtory@te.net.ua

Kolodichuk Y.V.,

candidate of pedagogical sciences, senior lecturer, of the Odessa National Polytechnic University, ylala_v@ukr.net

Ukraine, Odessa

METHODOLOGY OF DIAGNOSTIC THE PREPARATION OF FUTURE SOCIAL WORKERS FOR WORK WITH CHILDREN WITH DISABILITIES

In the article essence of methodology diagnostic of levels training future social workers for work with children with disabilities. This includes a specially designed test of success, situational test and other well-known approved methodologies. The mathematical device allows to go across from the different scales to the only generalized scale.

The offered methodology allows not only to assess the effectiveness of the professional training of future social workers with children with disabilities and continuous monitoring of this process, but also to correct him in accordance with the results of diagnostic using domestic and foreign experience of training social workers.

Key words: future social worker, children with disabilities, professional training, preparedness, methodology of diagnostic.

УДК 32.019

Мандрик Я.І.,

д.і.н., професор, завідувач кафедри історії та політології

Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, history@iung.edu.ua

Україна, м. Івано-Франківськ

ФОРМУВАННЯ СПЕЦІАЛІСТІВ НАФТОГАЗОВОГО КОМПЛЕКСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ДО 50-РІЧЧЯ ІВАНО- ФРАНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ НАФТИ І ГАЗУ)

У статті проаналізовано процеси підготовки кадрів для нафтогазового комплексу України в Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу та Дрогобицькому коледжі нафти і газу.

Ключові слова: кадри, нафтогазовий комплекс, вищий навчальний заклад, коледж.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Нафтогазовий комплекс незалежної України постійно вимагає сучасних фахівців із вищою спеціальною освітою. Цю проблему зобов'язані вирішувати створений у 2001р. на базі Івано-Франківського державного технічного університету нафти і газу аналогічний за спеціалізацією національний університет (ІФНТУНГ) та Дрогобицький коледж нафти і газу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема підготовки кадрів для нафтогазового комплексу України в ІФНТУНГ та Дрогобицькому коледжі нафти і газу на сьогоднішній день спеціально не досліджувалась, тому основний масив статті побудований на архівних джерелах нашого університету.

Формування цілей статті. Опираючись на архівні матеріали, автор поставив за мету розкрити вищезазначену проблему, особливо використовуючи сучасні наукові підходи незалежної Української держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи діяльність ІФНТУНГ із підготовки кадрів для нафтогазового комплексу України на сучасному етапі розвитку Української держави необхідно розділити цей період на два етапи.

Перший: охоплює 2001-2010 роки.

Другий: 2011 – наші дні.

Перший період розпочинається у 2001 році, коли Указом Президента України № 591 від 07.08.2001 р. нашому університету надано статус національного.

Другий – у 2011 році, коли на конференції трудового колективу університету, протокол від 29 червня 2011 року, було прийнято програму розвитку ІФНТУНГ на 2011-2020 роки. Сьогодні відбувається її виконання.

Перший період характерний суттєвими досягненнями у підготовці фахівців нафтогазового комплексу України. Зокрема, за час створення університету було підготовлено їх понад 45 тис. осіб [1].

У структурі університету функціонувало 12 факультетів денної форми навчання, факультет заочного та дистанційного навчання, факультет навчання іноземних студентів, 57 кафедр, з яких 33 – випускні [2].

Підготовка фахівців здійснювалась за денною, заочною, дистанційною та екстернатною формами навчання за 28 спеціальностями (у порівнянні з 2003 роком їх було 24), згідно Переліку – 1997 [3]. Напрями підготовки та спеціальності були ліцензовані та

акредитовані за відповідними рівнями (ліцензія про надання освітніх послуг: серія АВ № 395466 видана 2008 р. та сертифікат про акредитацію: серія РД – IV № 090177 виданий 01.04.2009 р) [4].

За період 2003-2010 рр. було ліцензовано 8 спеціальностей, та акредитовано за відповідним рівнем - 8 спеціальностей [5].

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 року № 1719 «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» та наказу ректора університету від 23 березня 2007 року № 30 підготовка бакалаврів в університеті здійснювалась за 14 галузями знань та 23 напрямками підготовки.

Зросла чисельність підготовлених фахівців із 1950 у 2003 році до 2260 у 2009 році (бакалаври), із 1685 – до 1919 (спеціалісти) та із 195 - до 216 (магістри) [6].

За ті роки відбулися важливі структурні зміни в університеті. Були створені нові кафедри, які розширили можливості ІФНТУНГ із підготовки кадрів для нафтогазового комплексу України, це – технічної діагностики та моніторингу, зварювання трубопроводів і конструкцій, фізики новітніх технологій, програмного забезпечення автоматизованих систем, комп'ютерних систем і мереж [7].

Значно зріс контингент студентів. Так якщо у 2002 / 2003 н.р. він становив 9338 осіб, то у 2008 / 2009 н.р. – 10644 студентів, з яких 7114 (66,%) – на денній, 3530 (33,2%) – на заочній формі навчання [8].

Зріс випуск фахівців із 1205 осіб, до 2103 осіб. Всього за ці роки підготовлено 13207 фахівців із вищою освітою [9].

Значна увага ректора та університету була зосереджена на вдосконаленні навчального процесу. Із цією метою дуже активно проводилися науково-методичні конференції, всього їх було проведено 10, із них – «Стан і перспективи розвитку бурових робіт та підготовки фахівців для нафтогазової галузі України» – 19-21 вересня 2003 р., «Стан і перспективи розробки родовищ нафти і газу України» – 18 листопада 2003 р., «Реалії, проблеми та перспективи розвитку інженерної освіти» - 16-17 грудня 2003 р. та ін.

Навчальний процес в університеті здійснювався за ступеневою схемою підготовки фахівців на основі

освітньо-професійних програм (ОПП) та освітньо-кваліфікаційних характеристик (ОКХ) за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр», «спеціаліст», «магістр» на основі державних галузевих стандартів підготовки фахівців.

За ці роки в перелік напрямів підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавр (2006 р.) введено напрям підготовки «Нафтогазова справа» (6.050304) галузі знань «Розробка корисних копалин» (0503). Із 2007 / 2008 н.р. введено нові робочі навчальні програми для набору студентів 2007 року [10].

Робочі програми для всіх дисциплін переглядалися і доповнювалися у 2005 році, виходячи із особливостей здійснення навчального процесу за кредитно-модульною системою згідно Болонської декларації, та щорічно із врахуванням змін у робочих навчальних планах.

Особлива увага приділялась фундаментальній підготовці фахівців для нафтогазового комплексу України. Фундаменталізація освіти в університеті забезпечувалася через посилення ролі природничих, математичних дисциплін під час вивчення професійно-орієнтованих і спеціальних дисциплін. Важливу роль у цьому відігравав створений у структурі університету інститут фундаментальної, гуманітарної підготовки та заочно-дистанційного навчання, а також оновлення робочих навчальних програм (РНП) підготовки бакалаврів. В них передбачено отримання базової фундаментальної та гуманітарної підготовки, в основному, протягом перших 2-3 років навчання.

Аналізуючи РНП усіх напрямів підготовки у ті роки, відмічаємо, що фундаментальні та професійно-орієнтовані дисципліни складали у них від 43% до 50% від загального обсягу [11].

Велика увага колективом університету приділялась підвищенню якості підготовки фахівців на виконання Указу Президента України від 25.09.2008р. № 857 «Про забезпечення дальшого розвитку вищої освіти в Україні». Зокрема налагоджувалась тісна взаємодія між освітою, наукою і бізнесом, активізувалась участь університету у міжнародних проектах. Удосконалювалась система цільової підготовки фахівців у межах державного контракту для задоволення потреб пріоритетних галузей, що фінансуються із державного бюджету (в першу чергу для базових галузей промисловості: агропромислового та паливно-енергетичного комплексу).

Із 2004 / 2005 н.р. в університеті запроваджено кредитно-модульну систему організації навчального процесу (КМСОНП). Спочатку в рамках педагогічного експерименту для напрямів підготовки 0903. Гірництво для спеціальностей «Видобування нафти і газу», «Буріння», «Газонафтопроводи і газонафтоховища». Із початком 2006 / 2007 н. р. КМСОНП впроваджена для всіх студентів першого курсу [12].

Значний вплив на підвищення якості підготовки фахівців для нафтогазового комплексу України має, запроваджена у ті роки, рейтингова система контролю знань студентів. Оцінювання знань студентів та їх рейтинг здійснюється на основі «Положення про систему поточного і підсумкового контролю, оцінювання знань та визначення рейтингу студентів», яке введено наказом ректора від 22.03.2006 р. № 21 на

виконання ухвали вченої Ради університету від 15.03.2006 р. «Про удосконалення рейтингового контролю знань студентів».

Позитивно зарекомендувала себе тестова система оцінювання знань студентів. Набутий за роки досвід показує, що використання тестового контролю знань як у процесі вивчення програмового матеріалу, так і при підсумковому контролі підвищує ефективність засвоєння навчального матеріалу. Із 2008 / 2009 н.р. тестовий контроль знань студентів в екзаменаційних сесіях проводиться з усіх дисциплін, з яких передбачено екзамени на денній формі навчання через центр тестування університету [13].

Різні форми та методи проведення занять, вдосконалення системи їх контролю значно підвищили ефективність навчального процесу, посилили у студентів інтерес до навчання, розширили їх світогляд.

Важливим напрямком підготовки фахівців для нафтогазового комплексу України було працевлаштування молодих спеціалістів. До 2010 року було укладено угоди на підготовку спеціалістів із провідними галузевими підприємствами, організаціями, установами такими як ДК «Укргазвидобування», ВАТ «Укрнафта», ДК «Укртрансгаз».

За денною формою навчання було підготовлено 7396 фахівців за 27 спеціальностями, з них 4406 осіб навчалися за держзамовленням і 2990 осіб за кошти юридичних та фізичних осіб. Направлення на роботу отримали 4706 випускників. На підприємства нафтогазової галузі направлено 2399 (51%) спеціалістів, виходячи з того, що вони були основними замовниками фахівців, яких готує університет [14].

Аналіз даних свідчить про те, що попри відсутність централізованого держзамовлення у 2003-2005 рр. підприємства нафтогазової галузі замовляли молодих фахівців на достатньому рівні, а саме 75,5 – 79,4% випускників основних нафтогазових спеціальностей працевлаштовувалися на галузевих підприємствах.

Однак, уже у 2006–2010 р., коли економічна криза негативно вплинула на діяльність, зокрема і нафтогазового комплексу, дещо знизився попит на випускників університету. Так, якщо у 2008 р. на підприємство ВАТ «Укрнафта» було направлено 95 осіб, то вже у 2009 р. – всього 42 особи; на геологічні підприємства, відповідно, 51:26 осіб. Всього ці показники становили 226 у 2008 р. і 147 – у 2009 р. [15].

Основною ланкою у системі підготовки висококваліфікованих спеціалістів для нафтогазового комплексу України є науковий потенціал університету. На 2010 рік він уже був достатньо сформованим і фаховим. Застосування контрактної форми трудових відносин сприяло кращому підбору і закріпленню науково-педагогічних кадрів, раціональному і більш ефективному їх використанню. Кількість науково-педагогічних працівників зросла із 641 у 2004 році до 786 у 2009 році. На 8-и кафедрах чисельність викладачів із науковими ступенями перевищила 80%. У 2009 р. на 57 кафедрах професорсько-викладацький склад нараховував 78 докторів наук, професорів і 363 кандидатів наук, доцентів. Частка випускних кафедр, які очолюють доктори наук, професори становила понад 75 відсотків [16].

Протягом 2005-2009 р.р. 14 науково-педагогічних працівників університету стали лауреатами Державної премії України в галузі науки і техніки. В університеті вперше було присвоєне звання члена-кореспондента АН України, ним став ректор університету Крижанівський Є.І. (на сьогоднішній день – уже академік АН України).

В університеті функціонували 6 спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських за 9 спеціальностями і докторських дисертацій за 6 спеціальностями. Всього за 2003-2009 р.р. працівниками університету було захищено 24 докторські і 150 кандидатських дисертацій [17].

Велика увага приділялася ректором у ті роки зміцненню матеріально-технічної бази університету. Так щорічно покращувалась комп'ютеризація навчального процесу. На 2009 р. в ІФНТУНГ функціонувало 28 окремих комп'ютерних класів, всього у навчальному процесі використовувались 1186 комп'ютерів, що майже вдвічі більше, ніж у 2003 році [18]. Значно розширено використання комп'ютерних технологій, зокрема, розпочато введення в університеті дистанційної форми навчання. При бібліотеці активно почав створюватися електронний каталог друкованих науково-технічних видань. Більшість лабораторних робіт проводиться на діючих установках та макетах, у навчально-виробничих майстернях. За рахунок введення у навчальний процес і оснащення нових приміщень значно збільшилась кількість спеціалізованих кабінетів та навчальних лабораторій. Якщо у 2003 р. їх кількість складала 187, то у 2009 – 271 [19].

Володіючи вагомим кадровим потенціалом, матеріально-технічною базою навчання, ІФНТУНГ активно проводить перепідготовку та підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів нафтогазової галузі. Із цією метою у 2001 р. на базі існуючого на той час факультету післядипломної освіти утворено Інститут післядипломної освіти (ІПО). До складу ІПО входять навчальний та методичний сектори, лабораторія комп'ютерної підготовки видань, а із 2004 року – тренажерний буровий центр.

За рахунок активної інформаційно-роз'яснювальної роботи, а також високого рівня репутації університету серед підприємств нафтогазового комплексу та інших секторів національної економіки спостерігалась стабільна тенденція до зростання обсягів перепідготовки впродовж 2003 – 2009 р.р. Так якщо у 1996-2002 роках здобули другу вищу освіту 1286 слухачів, то у 2003-2009 роках – відповідно 1937 [20].

В університеті проводилась робота щодо підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів для різних галузей економіки і, в першу чергу, для нафтогазового комплексу України. Так, за цей період пройшли підвищення кваліфікації 3119 осіб, у тому числі 2742 особи (87,9% – працівники нафтогазової галузі України [21].

Аналіз фактичних обсягів підвищення кваліфікації спеціалістів та керівних працівників у розрізі окремих підприємств нафтогазового комплексу України свідчить, що основними замовниками даних освітніх послуг є Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України» та її окремі структурні підрозділи. Так, за період із 2003 по 2009 роки найбільші обсяги підвищення кваліфікації

було здійснено за замовленнями таких суб'єктів господарювання, як ДК «Укртрансгаз» – 1585 осіб (або 57,8% від загальних обсягів підвищення кваліфікації для підприємств нафтогазового комплексу України), ДК «Укргазвидобування» – 655 осіб (23,9%), ВАТ «Укрнафта» – 269 осіб – (9,8%), НАК «Нафтогаз України» (апарат управління) – 73 особи (2,7%) [22]. Високий рівень диференціації освітніх програм дозволяє задовільнити індивідуальні фахові запити практично кожного слухача. Діяльність Інституту післядипломної освіти знайшла визнання не тільки на теренах нашої держави, але і у зарубіжжі. До нас на навчання приїжджають слухачі з країн Балтії, Білорусії, Росії, В'єтнаму, Сирійської Арабської Республіки.

Принципово новим інноваційним напрямком діяльності ІПО є формування системи міжнародної сертифікації фахівців – буровиків. Із цією метою, влітку 2004 року в структурі інституту був створений буровий тренажерний центр для сертифікації спеціалістів бурових підприємств України. Центр отримав акредитацію Міжнародного форуму контролю свердловин. Згідно із умовами акредитації центр надає для спеціалістів бурових підприємств освітнянські послуги за міжнародними стандартами, які відповідають вимогам ISO. Із грудня 2004 року до 2010 року в тренажерному буровому центрі пройшли навчання та отримали міжнародний сертифікат 323 фахівців нафтогазової галузі України та інших країн, у тому числі 102 спеціалісти ДК «Укргазвидобування», 67 – ВАТ «Укрнафта» та більше 70 фахівців із комерційних бурових компаній [23].

Отримавши звання національного, розгорнувши активну діяльність на всіх напрямках удосконалення системи підготовки фахівців для нафтогазового комплексу України ІФНТУНГ реально поставив перед собою за мету досягнути максимальних результатів у цій діяльності. 29 червня 2011 року на конференції трудового колективу було затверджено Програму розвитку Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу на період 2011 – 2020 років.

У програмі чітко накреслені завдання, які повною мірою зможуть бути зrealізовані при досягненні статусу – дослідницький університет [24.с.5].

На сьогоднішній день триває напружена праця в університеті, її результати вказують на те, що високе завдання буде успішно виконане.

Вагоме місце у системі підготовки фахівців для нафтогазового комплексу України займає Дрогобицький нафтогазовий технікум – навчальний заклад освіти першого рівня акредитації. Створений згідно наказу Народного Комісара нафтової промисловості №58 від 20.01.1945 року для підготовки фахівців зі спеціальностей «Буріння нафтових і газових свердловин», «Технологія нафти і газу», «Обладнання нафтопереробних промислів», «Промислове та цивільне будівництво» [25, с.212].

Перший випуск спеціалістів відбувся у 1948 році. Враховуючи збільшення потреб у фахівцях для нафтових підприємств Прикарпаття, у 1953 р. було відкрито вечірнє відділення з філіалом у м. Бориславі, у якому велася підготовка спеціалістів без відриву від

виробництва зі спеціальностей «Експлуатація нафтових і газових свердловин» та «Технологія нафти і газу». У 1957 р. до Дрогобицького нафтогазового технікуму був приєднаний Львівський нафтогазовий технікум.

У 1958 р. було відкрито заочне відділення, а у 1959 р. – Долинський філіал вечірнього відділення. Ці підрозділи у зв'язку зі зменшенням кількості вступників були закриті – у 1973 році Бориславська філія, а у 1975 р. – Долинська [26, с.2].

У 1997 р. Дрогобицький нафтогазовий технікум отримав ліцензію на право підготовки фахівців на рівні кваліфікаційних вимог до молодшого спеціаліста із спеціальностей «Економіка підприємства», та «Експлуатація газонафтопроводів і газонафтоосховищ».

Наказом Міністерства освіти і науки молоді та спорту України № 870 від 02.08.2012 р. Дрогобицький нафтогазовий технікум перейменовано у Державний вищий навчальний заклад «Дрогобицький коледж нафти і газу».

Увесь навчально-виховний процес у коледжі здійснюється викладачами чотирнадцяти циклових комісій, вісім з яких – випускні, а шість – з гуманітарних, соціально-економічних та професійно – орієнтованих дисциплін. За всі роки своєї плідної праці на ниві підготовки спеціалістів для нафтогазового комплексу України Дрогобицький коледж нафти і газу випустив майже 18 тисяч кваліфікованих фахівців [27, с.3].

На сьогоднішній день процеси підготовки спеціалістів для нафтогазової галузі економіки України розвиваються динамічно, відповідають вимогам сучасності та повністю задовольняють зростаючі потреби часу.

Література

1. Архів Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, опис 1, од. зб. 8, ст. 83.
2. Там же, опис 1, од. зб. 8, ст. 16.
3. Там же, опис 1, од. зб. 8, ст. 23.
4. Там же, опис 1, од. зб. 8, ст. 32.
5. Там же, опис 1, од. зб. 8, ст. 40.
6. Там же, опис 1, од. зб. 8, ст. 52.
7. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 12.
8. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 16.
9. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 20.
10. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 23.
11. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 26-31.
12. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 44.
13. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 49.
14. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 55.
15. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 70.

16. Там же, опис 1, од. зб. 9, ст. 76.

17. Там же, опис 1, од. зб. 10, ст. 13.

18. Там же, опис 1, од. зб. 10, ст. 16.

19. Там же, опис 1, од. зб. 10, ст. 24.

20. Там же, опис 1, од. зб. 10, ст. 27-30.

21. Там же, опис 1, од. зб. 10, ст. 57.

22. Там же, опис 1, од. зб. 10, ст. 64-66.

23. Там же, опис 1, од. зб. 10, ст. 69.

24. Програма розвитку Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу на 2011-2020 роки. Івано-Франківськ, 2011, 20 с.

25. Нариси з історії Дрогобича. Дрогобич, 2009, 252 с.

26. Павленко В., Бойко М., Корольова О. Історія Дрогобицького коледжу нафти і газу. - Дрогобич, 2014, 112 с.

27. Дрогобицький нафтовий технікум. - Дрогобич, 2015, 14 с.

References

1. Arkhiv Ivano-Frankivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu nafty i hazu, opys 1, od. zb. 8, st. 83.
2. Tam zhe, opys 1, od. zb. 8, st. 16.
3. Tam zhe, opys 1, od. zb. 8, st. 23.
4. Tam zhe, opys 1, od. zb. 8, st. 32.
5. Tam zhe, opys 1, od. zb. 8, st. 40.
6. Tam zhe, opys 1, od. zb. 8, st. 52.
7. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 12.
8. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 16.
9. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 20.
10. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 23.
11. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 26-31.
12. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 44.
13. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 49.
14. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 55.
15. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 70.
16. Tam zhe, opys 1, od. zb. 9, st. 76.
17. Tam zhe, opys 1, od. zb. 10, st. 13.
18. Tam zhe, opys 1, od. zb. 10, st. 16.
19. Tam zhe, opys 1, od. zb. 10, st. 24.
20. Tam zhe, opys 1, od. zb. 10, st. 27-30.
21. Tam zhe, opys 1, od. zb. 10, st. 57.
22. Tam zhe, opys 1, od. zb. 10, st. 64-66.
23. Tam zhe, opys 1, od. zb. 10, st. 69.
24. Prohrama rozvytku Ivano-Frankivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu nafty i hazu na 2011-2020 roky. Ivano-Frankivsk, 2011, 20 s.
25. Narysy z istorii Drohobycha. Drohobych, 2009, 252 s.
26. Pavlenko V., Boiko M., Korolova O. Istoriia Drohobychskoho koledzhu nafty i hazu. - Drohobych, 2014, 112 s.
27. Drohobychskiy naftoviy tekhnikum. - Drohobych, 2015, 14 s.

Mandryk Y.I.,

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of History and Politology Department
of the Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, history@nung.edu.ua

Ukraine, Ivano-Frankivsk

THE FORMATION OF OIL AND GAS SPECIALISTS IN THE MODERN UKRAINIAN STATE (DEDICATED TO THE 50TH ANNIVERSARY OF THE IVANO-FRANKIVSK NATIONAL TECHNICAL UNIVERSITY OF OIL AND GAS)

The processes of personnel training for oil and gas industry of Ukraine at the Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas and Drohobych College of Oil and Gas are analyzed in the article.

Key words: personnel, oil and gas industry, higher institution, college.

УДК 796.015:796.011.1 – 057.87

Маріонда І.І.,

к.пед.н., доцент, кафедра фізичного виховання, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Сивохоп Е.М.,

к.пед.н., доцент, кафедра теорії і методики фізичного виховання, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Україна, м. Ужгород

НОРМУВАННЯ ОЦІНКИ ФІЗИЧНОГО НАВАНТАЖЕННЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

У статті обґрунтовано систему нормування оцінки фізичного навантаження студентів вищих навчальних закладів на заняттях із фізичної підготовки. Відзначено важливість оптимізації характеру та рівень фізичного навантаження на заняттях з фізкультурно-спортивною спрямованістю з урахуванням індивідуальної підготовленості студента. Тому важливим є питання нормування оцінки фізичного навантаження студента на заняттях з фізичного виховання. Висвітлено підходи до обґрунтування нормативів фізичної підготовки, розкрито сутність фізичного навантаження.

Ключові слова: фізична підготовка, нормування оцінки, фізичне навантаження, фізичні вправи.

Постановка проблеми. Останні дослідження і публікації показують, що однією з проблем сучасної системи вищої освіти є недостатній рівень працездатності студентів, що часто приводить їх до «хронічного стомлення» і безпосередньо впливає на якість навчання. Часто недостатній рівень працездатності студентів пов'язують з проблемою нормуванням їх рухової активності.

У теорії і методиці фізичної підготовки передбачають три види норм: належні, порівняльні та індивідуальні [1]. Належні норми визначаються вимогами того або іншого роду діяльності людини, у нашому випадку, фізкультурної діяльності студентів вишу. Порівняльні норми будувалися на основі відсотка осіб, яким доступний той або інший норматив за визначеною шкалою оцінювання. Основою для порівняння слугували час, відведений на виконання певного нормативу, об'єм та інтенсивність фізичного навантаження, якість виконання фізичної вправи тощо. Індивідуальні норми дозволили провести порівняльну характеристику фізкультурних та спортивних досягнень людини на різних етапах тренування.

Теорія і методика фізичного виховання при обґрунтуванні нормативів виходить із необхідності застосування методу оптимальності норм. Для цього при формуванні шкали нормативів завжди передбачалося проведення порівняльного аналізу поточного рівня фізичної підготовленості й результатів виконання окремих фізичних вправ, що характеризують розвиток тих, чи інших фізичних якостей та рівень сформованості рухових навичок. Для проведення зазначених досліджень підбиралася репрезентативна вибірка студентів. Порівняльний аналіз проводився методом оцінювання розподілу результатів виконання фізичних вправ у сформованих альтернативних групах «сильніших» й «слабших» студентів за ефективністю їх професійної діяльності [10]. У тих випадках, коли були труднощі в реєстрації прямих показників професійної працездатності, використовувався метод парних порівнянь на основі оцінювання експертами професійного навчання однорідної групи студентів. Але

на практиці багато нормативів засновані на порівнянні результатів тестування більших вибірок майбутніх фахівців і використанні формальних математичних методів дослідження [9].

Мета роботи. Вивчити проблему нормування оцінки фізичного навантаження студентів на заняттях із фізичного виховання.

Виклад основного матеріалу. Раніше, при вивченні динаміки середніх значень показників виконання студентами нормативних вправ вже відзначалося, що їхні коливання перебувають у незначному діапазоні: нижчі оцінки виставляються за виконання вправ на витривалість і вищі – за виконання вправ у підтягуванні на поперечині, що характеризують якість розвитку силових здібностей.

Результати багаторічного апробування шкали оцінювання (100-бальної, європейської та національної 5-ти бальної показали, що розподіл, побудований на їх основі, добре відображає структуру оцінок за виконання вправ кандидатами до навчання у вищих навчальних закладах та підтверджує сталість їх середнього рівня. Близькість розподілу середніх показників дозволяє об'єднати отримані результати в єдину вибірку досить великої чисельності. З достатнім рівнем вірогідності можна стверджувати, що такий розподіл реально відображає проблемний стан розвитку фізичних якостей випускників середньої школи в системі фізичної підготовки. За такого підходу відразу ж слід зазначити нерівномірне розташування показників нормативних вимог при розподілі результатів виконання різних фізичних вправ. Приміром, для студентів основної групи норматив для задовільної оцінки (біг на 100 м – 14,6 с) посів місце в 6-му класовому інтервалі шкали; біг на 3 км – 12 хв. 20 с – відповідно у 8-му класовому інтервалі; силовий норматив у підтягуванні на поперечині (10 разів) – в 6-му класовому інтервалі. Настільки ж різняться нормативні вимоги для одержання інших оцінок за результатами виконання фізичних вправ.

Отже наведені результати дослідження свідчать про те, що вимоги нормативної частини програми з фізичного виховання не еквівалентні до існуючого стану

фізичної підготовленості студентів. За результатами бігу на 100 м середній результат у кандидатів на навчання дещо кращий за норматив на оцінку «задовільно» або близький до нього. Практично таке ж співвідношення спостерігається для нормативу в підтягуванні на перекладині, а для бігу на 3 км вимоги для виконання нормативу на «задовільно» значно вищі за середній результат, який за результатами наших досліджень знаходиться на рівні 214 ± 18 с.

Нормативні вимоги для оцінок «добре» у вправах для бігу на 100 м і підтягуванні на перекладині за показниками нормованого відхилення нижчі, ніж для бігу на 3 км, але для нормативу на оцінку «відмінно» показники приблизно однакові.

При вивченні вікової динаміки розвитку фізичних якостей вчені відзначають, що для кожного з них характерна наявність «критичних періодів», коли зростання показників прискорюється або сповільнюється. Час настання «критичних періодів» у віковому аспекті в кожній фізичній якості є різним [6]. При цьому, наприклад, останні «синтетичні періоди» у розвитку якості швидкості припадають в юнаків на вік 17–18 років, тобто початок навчання у вищих навчальних закладах, а «синтетичні періоди» для розвитку якості витривалості наступають пізніше. Загалом наведені дані дають підстави констатувати, що статистичні зв'язки показників вихідного рівня фізичної підготовленості осіб, що приймали участь у дослідженнях, з нормативами з фізичної підготовки мають непередбачуваний характер і повинні використовуватися, в першу чергу, як інформація для корегування тренувального процесу [8]. Насамперед, це повинно стосуватися осіб з низькою аеробною витривалістю, кількість яких, судячи із установленої тенденції, останніми роками зростає. Саме за рівнем розвитку зазначеної якості в цей час більше 50% осіб, які проходять підготовку за спеціальністю фізична культура і спорт, не відповідають установленим вимогам.

Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що загальні об'єктивні, педагогічні, психологічні й нормативні фактори прямо чи опосередковано впливають на розвиток системи фізичної підготовки у контексті вищої освіти і, як результат, визначають необхідність програмно-цільового підходу з обов'язковим урахуванням результатів комплексного оцінювання фізичної готовності фахівців до майбутньої професійної діяльності. Вирішення цього завдання дозволило визначити найбільш оптимальний напрямок корегування нормативів фізичної підготовки фахівців під час їх навчання у вузі.

Викликають зацікавленість наукові та педагогічні аспекти, що розкривають особливості підходів до вирішення завдань фізичної підготовки зазначених фахівців. Результати аналізу літературних джерел щодо різних аспектів загальної, прикладної та оздоровчої фізичної підготовки свідчать про наявність численних досліджень, виконаних за цією проблематикою [5; 7 та ін.]. У цих та інших роботах висвітлюється широке коло питань як загальної, так і оздоровчої фізичної

підготовки, спрямованої на зміцнення й корекцію фізичного стану різних вікових категорій населення.

Теоретична основа такого впливу найшла своє обґрунтування в багатьох фундаментальних роботах відомих вчених [2; 3 та ін.]. Дослідниками вивчено теорію функціональних систем, що дає можливість зрозуміти сутність дії фізичних вправ на процеси, які відбуваються під їх впливом в організмі людини. Ця теорія була взята багатьма вченими в якості основної наукової платформи для визначення оптимальної рухової активності людини [4]. Так, реалізація основних принципів загальної теорії функціональних систем дозволила Л.Я. Іващенко й Т.Ю. Круцевич успішно застосувати основні положення теорії в практиці фізичного виховання та лікувально-оздоровчої роботи людей різних професій.

На основі багаторічних експериментів автори дійшли до висновку, що рухова активність, спрямована на підвищення аеробної витривалості, сприяє кращій професійній працездатності людини. У своїх дослідженнях, показують, що зміни, які відбуваються в організмі людини при виконанні різних фізичних вправ, прийомів і дій, мають загальний характер і відбуваються на морфологічному, біохімічному й функціональному рівні та приводять до формування й удосконалення професійних фізичних якостей. В теорії і методиці фізичного виховання це явище називається «теорією перенесення», якою передбачена закономірність перенесення навичок, набутих під час виконання одних вправ, на якість виконання інших.

Явище перенесення тренуваності може здійснюватися не тільки в структурі й характері рухів, але й на функціональному рівні. Саме ця обставина дає підставу вести мову про те, що оздоровчо-прикладна спрямованість фізичного виховання є однією з складових в системі завдань підвищення якості навчання фахівців фізичної культури і спорту. Це пояснюється тим, що явище перенесення значною мірою пов'язане з комплексним характером морфологічних, біохімічних і функціональних змін в організмі під впливом професійної діяльності й фізичного тренування [12].

Роль вегетативного компоненту в реалізації перенесення рухових навичок є більш вираженою, коли останні мають стійкий ступінь сформованості. У цих випадках недостатній рівень фізичної підготовленості позначається на характері й ефективності професійного навчання переважно під впливом стомлення, скутості, обмеженої рухової активності, екстремальних факторів впливу середовища тощо. Теорія перенесення навичок ставить питання про оптимальний рівень фізичної підготовленості, що забезпечує позитивний вплив на ефективність професійного навчання фахівців фізичної культури.

Як показано в інших роботах, аналогічні проблеми існують і у фізичній підготовці чоловіків віком від 18 до 22 років [11]. На сьогодні пропонуються три підходи до обґрунтування нормативів фізичної підготовки.

Перший підхід базується на принципі впровадження більш високих нормативів з фізичної підготовленості відносно їх оптимального рівня з метою стимулювання до досягнення вищого рівня фізичного вдосконалення.

Другий підхід отримав визначення «Урахування в фізичному вихованні об'єктивних вимог, максимально наближених до професійних дій». Суть його полягає у порівнянні ефективності виконання фахових обов'язків в умовах професійної діяльності, з показниками фізичної підготовленості фахівців тієї чи іншої спеціальності.

Третій підхід отримав визначення «Урахування норм реального рівня індивідуальної фізичної підготовленості», який передбачає планування навчально-тренувального процесу з урахуванням особистісних показників фізичної тренуваності і здоров'я.

Універсальним напрямом, що може значною мірою сприяти реалізації завдань професійно-особистісної фізичної підготовки, можуть стати різні фізкультурно-оздоровчі технології, засновані на нормованому розвитку аеробної витривалості. М.А. Годик на основі численних експериментальних даних сформулював положення про те, що аеробна витривалість є фізіологічною базою професійної працездатності [3]. Разом з тим, відзначають важливість оптимізації характеру фізичного навантаження на заняттях з фізкультурно-спортивного спрямованістю з урахуванням індивідуальної підготовленості особи.

Висновок. Таким чином, проведене дослідження підтвердило правильність висунутої робочої гіпотези, де провідну роль у досягненні позитивних результатів відіграло наукове обґрунтування й практичне застосування методики нормування оцінки фізичного навантаження на заняттях з фізкультурно-спортивною спрямованістю, а також урахування індивідуальних показників у розвитку основних фізичних якостей студента. Визначено порядок нормування оцінки фізичного навантаження в процесі проведення тренувальних завдань.

Література

1. Антошків Ю.М. Динаміка рівня загальної та спеціальної фізичної підготовленості курсантів Львівського інституту пожежної безпеки МНС України упродовж 6 семестрів навчання / Ю.М. Антошків // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. праць / за ред. проф. С.С. Єрмакова. – К. – 2005. – № 24. – С. 10–13.
2. Арзютов Т.М. Теорія і методика поетапної підготовки спортсменів (на матеріалі дзюдо) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання і виховання (з галузей знань)» / Т.М. Арзютов. – К., 2000. – 41 с.
3. Годик М.А. Спортивная метрология : учебник для ин-тов физ. культуры / М.А. Годик. – М. : Физкультура и спорт, 1988. – 192 с.
4. Губа В.П. Морфобиомеханические исследования в спорте : учеб. пособие. – М. : СпортАкадемПресс, 2000. – 120 с.
5. Драчук А.І. Оптимізація фізичного виховання студентів вищих закладів освіти гуманітарного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / А.І. Драчук. – Львів, 2001. – 20 с.
6. Іващенко А.Я. Методика фізкультурно-оздоровительных занятий : учеб. пособ. / А.Я. Іващенко, П.Ю. Круцевич. – К. : УТУФВС, 1994. – 126 с.
7. Круцевич П.Ю. Управление физическим состоянием подростков в системе физического воспитания : дис. ... доктора наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / П.Ю. Круцевич – К., 2000. – 510 с.
8. Маріонда І.І. Формування професійно-особистісних компетентностей фахівця фізичної культури у процесі занять фізичною підготовкою і спортом: Монографія / І.І.Маріонда, Е.М.Сивохоп, В.А.Повт. - Ужгород: Вид-во ПП «АУПІДО-ШАРК», 2016. – 212 с.
9. Матвеев Л.П. Заметки по поводу некоторых новаций во взглядах на теорию спортивной тренировки / Л.П. Матвеев // Теория и практика физ. культуры. – 1994. – № 12. – С. 49–52.
10. Начинская С.В. Основы спортивной статистики : учеб. пособ. / С. В. Начинская. – К. : Вища школа, 1987. – 190 с.
11. Петрачков О.В. Професійно-прикладна підготовка курсантів у навчальному центрі Сухопутних військ із застосуванням удосконалених нормативів фізичної підготовленості.- Дис. ... канд. пед. наук (13.00.04).-Хмельницький, 2012.-с.216].
12. Плиско В.И. Формирование готовности профессионала к деятельности в условиях опасных для жизни / В. И. Плиско. – К. : Наук. світ, 2002. – 304 с.

References

1. Antoshkiv Yu.M. Dynamika rivnya zahal'noyi ta spetsial'noyi fizychnoyi pidhotovlenosti kursantiv L'vivskoho instytutu pozhеzhnoyi bezpeky MNS Ukrayiny uprodozh 6 semestriv navchannya / Yu.M. Antoshkiv // Pedagogika, psykholohiya ta medyko-biologichni problemy fizychnoho vykhovannya i sportu : zb. nauk. prats' / za red. prof. S.S. Yermakova. – K. – 2005. – # 24. – S.10-13.
2. Arzyutov H.M. Teoriya i metodyka poetapnoyi pidhotovky sport smeniv (na materialі dzyudo) : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya d-ra ped. nauk : spets. 13.00.02 «Teoriya i metodyka navchannya i vykhovannya (z haluzey znan')» / H.M. Arzyutov. – K., 2000. – 41 s.
3. Godik M.A. Sportivnaya metrologiya : [uchebnik dlya in-tov fiz. kul'tury] / M. A. Godik. – M. : Fizkul'tura i sport, 1988. – 192 s.
4. Guba V.P. Morfobiomekhanicheskie issledovaniya v sporte : ucheb. posobie. – M. : SportAkademPress, 2000. – 120 s.
5. Drachuk A.I. Optimizatsiya fizychnoho vykhovannya studentiv vyshchykh zakladiv osvity humanitarnoho profilu: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. nauk z fiz. vykh. i sportu : spets. 24.00.02 «Fizichna kul'tura, fizychnе vykhovannya riznykh hrup naselennya» / A.I. Drachuk. – L'viv, 2001. – 20 s.
6. Ivashchenko L.Ya. Metodyka fizkul'turno-ozdorovitel'nykh zanyatij : ucheb. posob. / L.Ya. Ivashchenko, T.Yu. Krutsevich. – K. : UTVFVS, 1994. – 126 s.
7. Krutsevich T.Yu. Upravlenie fizicheskim sostoyaniem podrostkov v sisteme fizicheskogo vospitaniya : dis. ... doktora nauk z fiz. vih. i sportu : spec. 24.00.02 «Fizichna kul'tura, fizichne vihovannya rizniy hrup naselennya» / T.Yu. Krutsevich – K., 2000. – 510 s.
8. Marionda I.I. Formuvannya profesiyno-osobystisnykh kompetentnostey fakhivtsya fizychnoyi kul'tury u protsesi zanyat' fizychnoyu pidhotovkoyu i sportom: Monohrafiya/I.I.Marionda, E.Y.Syvokhop, V.A.Tovt. - Uzhhorod: Vyd-vo PP «AUPIDOR-SHARK», 2016. – 212 s.
9. Matveev L.P. Zаметки по поводу nekotorykh novacij vo vzglyadakh na teoriyu sportivnoyi trenirovki / L.P. Matveev // Teoriya i praktika fiz. kul'tury. – 1994. – № 12. – S. 49–52.
10. Nachinskaya S.V. Osnovy sportivnoyi statistiki : ucheb. posob. / S. V. Nachinskaya. – K. : Vishcha shkola, 1987. – 190 s.
11. Petrachkov O.V. Profesiyno-prykładna pidhotovka kursantiv u navchal'nomu tsentri Sukhoputnykh viys'k iz zastosuvanniyam udoskonalenykh normativiv fizychnoyi pidhotovlenosti.-Dys...kand. ped. nauk.(13.00.04).-Khimel'nyts'kyy, 2012.-s.216].
12. Plisko V.I. Formirovanie gotovnosti professionala k deyatelnosti v usloviyakh, opasnykh dlya zhizni / V.I. Plisko. – K. : Nauk. svet, 2002. – 304 s.

Marionda I.I.,

*candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of department of physical education
of the state higher educational institution «Uzhgorod national university», ivan.marionda@uzhnu.edu.ua*

Syvakhop E.M.,

*candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of department of theory and methodology of physical education
of the state higher educational institution «Uzhgorod national university», syvakhop@ukr.net*

Ukraine, Uzhhorod

**NORMALIZATION OF ASSESSMENT OF PHYSICAL LOADING OF STUDENTS OF HIGHER
EDUCATIONAL INSTITUTIONS ON PHYSICAL EDUCATION LESSONS**

The article substantiates the system of valuation of the estimation of physical activities of students of higher educational institutions in physical training lessons. The importance of optimizing the character and the level of physical activities on lessons with the physical culture and sports orientation taking into account the individual readiness of the student is noted. Therefore, the issue of valuing the student's physical activities at physical education lessons is important. Approaches to the substantiation of standards of physical training are highlighted, the essence of physical activities are disclosed.

Key words: *physical training, normalization of assessment, physical activities, physical exercises.*

УДК (378+811.111)-057.87

Микитишин А.А.,

здобувач наукового ступеня кандидата наук, викладач кафедри викладання української та іноземних мов
Тернопільського національного технічного університету ім. І. Пулюя, викладач кафедри англійської філології
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, mykytyshyna@gmail.com
Україна, м. Тернопіль

СУТНІСТЬ І ЗАВДАННЯ ІНТЕГРОВАНОГО ПІДХОДУ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОЇ ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ПРОГРАМІСТІВ

У статті проаналізовано сутність і завдання інтегрованого підходу до організації процесу професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів. Здійснено аналіз особливостей інтегрованого підходу та обґрунтовано значущість його імплементації в процесі професійної іншомовної комунікативної підготовки. Підсумовано, що інтегрований підхід може вважатись ефективним підходом до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів, оскільки опанування відповідною компетентністю є комплексним процесом, що включає кілька структурних компонентів.

Ключові слова: професійна іншомовна комунікативна підготовка, професійна іншомовна компетентність, студенти-програмісти, інтегрований підхід, інтеграція.

Постановка проблеми. Процес оволодіння професійною іншомовною комунікативною компетентністю у контексті вищої освіти є комплексним та інтегрованим за свою сутністю, оскільки сама концепція відповідної компетентності передбачає опанування різними структурними компонентами і стратегіями, що не можуть розглядатись ізольовано одна від одної. Ця причина пояснює релевантність імплементації інтегрованого підходу як визначального в організації процесу професійної іншомовної комунікативної підготовки студентів технічних університетів.

Існує безліч підходів до організації професійної іншомовної комунікативної підготовки, вибір яких залежить від цілей навчання, контексту його впровадження, педагогічних умов і принципів, а також обумовленості форм і методів навчання і наявних можливостей технічного і матеріального забезпечення. Інколи реалізація певного педагогічного процесу вимагає комбінації різних підходів з метою оптимізації і зростання показників результативності і продуктивності опанування заданими компетентностями. У цьому контексті застосування інтегрованого підходу демонструє великий потенціал для ефективного впровадження і реалізації процесу професійної іншомовної комунікативної підготовки, оскільки цей підхід забезпечується у єдності та взаємозв'язку змісту навчальних дисциплін, а також дотриманні спільних педагогічних, методологічних, дидактичних і специфічних принципів навчання, законів, закономірностей, цілей та завдань, що дозволяє комплексно опанувати окремими складовими вказаної компетентності [5;7;9].

Актуальність дослідження полягає у недостатньому вивченні принципів і механізмів інтегрованого підходу в організації процесу професійної іншомовної комунікативної підготовки студентів технічних університетів. Окрім цього сам термін «інтегрований» вважається контрверсійним, так як різні дослідники по-різному трактують поняття інтеграції і злиття у навчальному процесі. Тому важливо дослідити завдання

і особливості інтегрованого підходу з метою його ефективного застосування у процесі професійної іншомовної комунікативної підготовки студентів-програмістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженнями інтегрованого підходу до навчання займалось багато українських і зарубіжних вчених. Дослідниця І. Козловська розрізняє між кількома видами інтеграції, присутніми у навчальному процесі [8]. В цілому, інтеграція може проявлятися у злитті чи об'єднанні різних методів навчання, форм, засобів чи тематичного матеріалу. Для прикладу, інтегрований підхід може реалізуватися завдяки проведенню тематичних спецкурсів, які об'єднують теми із різних дисциплін. Також інтеграція проявляється у розподілі навчального матеріалу у тематичні блоки або розділи, які рівномірно розглядаються у межах різних навчальних предметів. Іншою варіацією навчальної інтеграції є розгляд однієї теми на базі двох або більше дисциплін. Найвищим рівнем реалізації інтегрованого підходу є створення та впровадження цілого курсу навчання, який базується на злитті усього навчального матеріалу та його узагальнення у межах всіх дисциплін [8, с.162].

Згідно із працями А. Ятайкіної існують такі види або ступені інтеграції, що застосовується у навчальному процесі [8;10]: а) тематична інтеграція, яка проявляється у розгляді однієї навчальної теми у межах кількох дисциплін; б) проблемна інтеграція, суть якої полягає у створенні певної проблеми та огляді різних шляхів її вирішення із погляду різних дисциплін, теорій та підходів; в) концептуальна інтеграція, що полягає у використанні одних і тих же методів, форм, засобів, принципів та закономірностей навчання у різних предметах; г) теоретична інтеграція існує на рівні теорії та способів організації навчального середовища; д) дидактична інтеграція, сутність якої полягає у використанні та синтезі категорій, понять і принципів із різних галузей наук.

Згідно з А. Блюмом інтегрований підхід реалізується у трьох основних програмах. Це – координатинні, комбінаційні і амальгамні програми, які відрізняються за рівнем інтеграції навчального матеріалу та ступенем об'єднаності навчального процесу [11, с.12]. Очевидно, такий поділ є доволі умовним, оскільки неможливо розподілити усі види інтеграції навчального процесу у три групи. Проте, така класифікація дозволяє зрозуміти сутність педагогічний потенціал інтегрованого підходу та шляхи його впровадження у процес професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів.

Згідно із дослідженнями Ю. Калягіна, інтеграція реалізується на трьох рівнях. Це – рівень базису, завдання та знаряддя [6, с.28-29]. Таким чином, доцільно відзначити, що сам процес оволодіння професійною іншомовною комунікативною компетентністю носить інтегрований характер та реалізується виключно на засадах інтегрованого підходу. Це обумовлено тим, що іншомовна комунікативна компетентність – це комплексне явище, яке складається із багатьох окремих компонентів, поєднання яких забезпечує досягнення бажаного результату. Опанування мовленнєвих навичок здійснюється одночасно та комплексно, оскільки саме така організація навчання дозволяє досягнути високих навчальних результатів.

Мета статті полягає у здійсненні аналізу сутності і особливостей інтегрованого підходу та обґрунтуванні значущості його імплементації в організації процесу професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, важливо з'ясувати значення поняття «інтегрований». Термін «інтегрований» є синонімом до слів «об'єднаний», «об'єднувальний». Тобто, інтегрований – це комплексний, такий, що складається із багатьох елементів та складових. При цьому враховується сутність не лише кінцевого результату злиття, але й структурних компонентів, зокрема. У педагогічній літературі зустрічаємо такі поняття як інтегроване навчання, інтегрований метод, інтегрований підсумок, тощо. Вважаємо, що саме цей термін доречно вживати для позначення підходу до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів, оскільки він наголошує і на самому процесі об'єднання, і на комплексному характеру запропонованого підходу і всебічності та універсальності кінцевого результату.

Поняття інтеграції у педагогічній літературі має широке значення. В цілому воно включає в себе такі педагогічні категорії, як об'єднаність, цілісність, зв'язність, міжпредметність, комплексність, системність, міждисциплінарний зв'язок, полісистемність, тощо [3]. В загальному, ці терміни позначають єдине явище, яке полягає у процесі злиття навчального матеріалу в одну систему з метою досягнення комплексного, послідовного та цілісного навчального результату [3;5;6]. Водночас можна простежити певні відмінності у значеннях вищезазначених понять. Розглянемо основні із них у деталях.

Цілісність – це педагогічна і філософська категорія, яка вказує на внутрішню об'єднаність явища чи процесу, його неподільність та автономність, а також

незалежність від зовнішнього середовища. Говорячи про цілісність навчального процесу, маємо на увазі його комплексність, єдність та наявність міжпредметних зв'язків, які сприймають створенню єдиної, повноцінної системи навчання. Цілісність у вищій освіті проявляється в орієнтації усіх навчальних дисциплін на вирішення загальних цілей, завдань та змісту навчального матеріалу та формування професійної компетентності майбутніх фахівців у найширшому значенні цього поняття.

Концепції міжпредметних та міждисциплінарних зв'язків близькі за змістом до поняття інтеграції. Зокрема, дослідженням цього питання займалися такі вчені, як І. Зверев, Л. Бахарева, А. Ліферов та інші. Згідно із думкою науковців міжпредметні та міждисциплінарні зв'язки – це вузьке поняття, яке свідчить про наявність схожих властивостей, функцій, цілей, завдань та характеристик у ряду навчальних дисциплін та предметів [4, с.162]. Цей зв'язок реалізується у посиланнях на матеріал, вивчений з інших предметів, дослідженні різних аспектів одних і тих же явищ у контексті кількох дисциплін, вживанні однієї термінології на різних навчальних предметах, повідомлення про поняття та концепції, які будуть розглядатись у межах інших дисциплін, тощо [4].

Системність – це педагогічна категорія, яка вказує на відносини між цілим і його частинами, наголошує на структурованому та ієрархічному принципах побудови та свідчить про закономірний та послідовний розвиток явища чи процесу, в цілому [2, с.54]. Системність включає в себе цілісність, взаємодію та взаємопов'язаність її елементів [3, с.2]. Системність у навчанні прослідковується в ієрархічній побудові навчальних дисциплін, русі від простого до складного, взаємопов'язаності навчальних предметів та їх змісту, виконанні комплексних завдань на базі простих та однорідних. Таким чином, можемо підсумувати про те, що системність в інтегрованому підході до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів є невід'ємною категорією та обов'язковим принципом організації навчального процесу, який сприяє формуванню необхідних мовних та мовленнєвих знань та навичок для здійснення фахової практичної діяльності.

Окремо виділяємо поняття полісистемності або об'єднанні індивідуальних систем в одну комплексну структуру. Якщо розглядати кожен навчальну дисципліну як систему, то весь навчальний процес постає як полісистема або комплексне утворення із окремих поєднаних структур [3]. Така інтерпретація полісистемності як складової інтегрованого підходу у навчанні має право на існування, оскільки засвідчує про взаємозалежність та ієрархічність навчальних елементів.

Комплексність навчального процесу вживається як антонім до навчання за окремими предметами. Тобто, комплексність передбачає таку організацію навчального процесу, у якому всі теми подаються і доповнюються у межах різних навчальних дисциплін [5]. Для прикладу, у навчальному процесі студентів-програмістів поняття інформаційних та веб-технологій вивчається у межах таких дисциплін, як «WEB-програмування», «системне програмування», «комп'ютерні мережі», «архітектура

комп'ютерів», «промазування мовою Java», тощо. Окрім цього, термінологію, пов'язану із поняттями інформаційних та веб-технологій, розглядається у змісті таких предметів, як «іноземна мова за професійним спрямуванням», «іноземна мова професійно-ділового спрямування» та «іноземна мова за фаховим спрямуванням». Таким чином, зміст навчального матеріалу подається у межах різних дисциплін, які доповнюють одна одну та аналізують професійні терміни та поняття із різних точок зору.

Варто зауважити, що всі вищезазначені категорії та властивості інтегрованого процесу є однаково важливими та необхідними для професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів. Взаємозв'язок між структурними компонентами інтегрованого підходу до навчання зображено на рис. 1.

Рис 1. Категорії та властивості інтегрованого підходу

Сутність інтегрованого підходу полягає не лише у дослідженні та аналізі його впливу на якість навчального процесу, але й простеженні ефективності поєднання його складових та відношення окремих компонентів до цілого, тобто, до вищої освіти, зокрема. Інтегрований підхід до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів забезпечується не лише у єдності та взаємозв'язку змісту навчальних дисциплін, але й дотриманні спільних педагогічних, методологічних, дидактичних і специфічних принципів навчання, законів, закономірностей, цілей та завдань. Це означає, що інтегрований підхід до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів повинен забезпечувати виконання певних завдань навчального процесу. Розглянемо основні із них.

1. *Формувати цілісну особистість студентів із орієнтацією на суспільні цінності та норми.* Практика показує, що оволодіння лише професійною компетентністю не дозволяє випускникам вищих навчальних закладів стати повноцінними учасниками фахової діяльності і успішно виконувати поставлені перед ними професійні завдання. У значній мірі

конкурентоспроможність майбутніх програмістів залежить від рівня їх усвідомлення соціальних норм поведінки, етичних і моральних принципів, народних і національних рис ментальності і культурних цінностей. Саме тому інтегрований підхід до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів покликаний забезпечити єдність навчального і виховного процесів та сформувати цілісну свідому особистість майбутніх програмістів.

2. *Поєднувати зміст освіти із вимогами та потребами суспільно-політичної, культурної та економічної ситуації розвитку соціуму.* Сучасні дослідники та вчені погоджуються, що вища освіта не надає усіх знань, умінь та навичок, необхідних для успішного функціонування у соціумі, оскільки останнє зазнає істотних динамічних змін під впливом нових глобальних процесів та трансформації суспільств. Через це процес навчання триває протягом всього життя та збагачується новими термінами та поняттями, зумовленими розвитком науки та техніки [8]. Водночас сама система вищої освіти також не залишається сталою, так як вона активно реагує на нові суспільні та наукові тенденції і впроваджує у навчальний процес. Інтегрований підхід до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів повинен забезпечувати відповідність змісту навчального матеріалу реальним вимогам суспільства та адаптувати навчальні дисципліни до актуальної ситуації розвитку державної спільноти.

3. *Ефективно поєднувати педагогічні і соціальні фактори впливу на вищу освіту з метою досягнення високого навчального результату.* Сучасна педагогіка та методика також розвиваються як науки, доповнюючись новими термінами, тенденціями та методами навчання. Інтегрований підхід передбачає врахування новітніх форм, засобів та методів навчання з метою їх успішного впровадження у навчальний процес [1]. Проте, вибір новітніх освітніх технологій повинен узгоджуватись із суспільним замовленням та очікуваннями щодо рівня професійної компетентності майбутніх програмістів. Таким чином, одне із центральних завдань інтегрованого підходу до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів полягає в продуктивному поєднанні новітніх навчальних технологій із новими суспільними тенденціями та чинниками.

4. *Забезпечити цілісність та системність наукового знання.* Як ми вже зазначали, системність та цілісність – це важливі елементи інтегрованого підходу та організації навчального процесу, в цілому. Окрім цього, дотримання цих педагогічних принципів сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу та розвитку інтелектуального потенціалу студентів-програмістів. Зокрема, цілісність та системність забезпечуються послідовним, регулярним закономірним та логічним викладом навчального матеріалу у межах кількох споріднених дисциплін.

5. *Надати зв'язок між теоретичним навчальним матеріалом та прикладами його практичного застосування у фаховій діяльності.* Оволодіння професійною іншомовною комунікативною компетентністю залежить не лише від рівня сформованості знань мовного

матеріалу. Безумовно, опанування теоретичним матеріалом відіграє важливу роль у формуванні професійної компетентності майбутніх фахівців із програмування. Проте, навчальний процес повинен ефективно поєднувати теоретичні знання із практичними заняттями та демонстрацією їх практичного застосування [5;6]. Для прикладу, професійна іншомовна комунікативна підготовка майбутніх програмістів повинна містити елементи інтерактивних вправ, відтворення офіційно-ділового переписування, імітацію реальних ситуацій спілкування, постановку актуальних мовних проблем та запропонування шляхів її вирішення, тощо. Інтегрований підхід уможливорює організацію відповідного навчального середовища та створення сприятливих умов для ефективного оволодіння теоретичними і практичними знаннями, необхідними для здійснення фахової діяльності.

6. *Уможливити ефективне поєднання освіти і самоосвіти.* Інтегрований підхід може бути реалізованим у межах кількох систем, оскільки багато вчених виділяють полісистемність як його базову властивість [3, с.43-46]. Освіта і самоосвіта виступають саме такими системами, які можуть бути ефективно об'єднані у межах інтегрованого підходу до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів. Самоосвіта передбачає виконання комплексу вправ поза навчальним процесом, що регулюються самоконтролем, самооцінюванням та самомотивацією. Самоосвіта є важливим доповненням формальної освіти, оскільки залучає важливі психологічні та особистісні механізми і сприяє підвищенню рівня мотивації та інтересу до навчального матеріалу. Інтегрований підхід до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів повинен забезпечувати оптимальному поєднанню методів освіти і самоосвіти і сприяти всебічному розвитку студентів технічних спеціальностей.

Висновки. Отже, аналіз сутності інтегрованого підходу до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів дозволяє нам здійснити такі висновки:

- центральним поняттям інтегрованого підходу є концепція інтеграції, яка позначає процес злиття, поєднання, взаємозалежності та взаємозв'язку між окремими явищами з метою виявлення схожих рис та формування цілісної системи наукового знання;

- інтегрований підхід тісно пов'язаний із такими концепціями, як об'єднаність, цілісність, зв'язність, міжпредметність, комплексність, системність, міждисциплінарний зв'язок, полісистемність. Усі вони визначають характер організації навчального середовища та формування навчального процесу студентів-програмістів;

- інтегрований підхід може вважатись ефективним підходом до професійної іншомовної комунікативної підготовки майбутніх програмістів, оскільки опанування іноземною мовою є комплексним процесом, що включає в себе опанування різноманітними мовними і позамовними знаннями, умінями і навичками. Дослідники погоджуються, що сам процес оволодіння іноземною мовою є інтегрованим, так як вимагає взаємозалежного, одночасного та комплексного опанування іншомовною комунікативною компетентністю.

Література

1. Антонов Н.С. *Інтеграційна функція навчання* / Н.С.Антонов. – К.: Освіта, 1989. – 304 с.
2. Блауберг И.В. Системный подход и системный анализ / И.В. Блауберг, И.Э.М. Мирский, В.Н. Садовский // В кн.: Системные исследования. Ежегодник. М., 1982. – С. 52-58.
3. Вакуленко Т.С. «Системність» як педагогічна категорія / Т.С. Вакуленко // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2008. – № 3. – С. 43-46.
4. Зверев И.Д. Взаимная связь учебных предметов / И.Д.Зверев. – М.: Знание, 1977. – 126 с.
5. Зимовець О.А. Інтегровані спецкурси з використанням інформаційно-комунікаційних технологій як засіб формування професійних умінь майбутніх учителів гуманітарних дисциплін / О.А.Зимовець // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. – 2012. – № 66 – С. 146-151.
6. Калягин Ю.М. Інтеграція шкільного навчання / Ю.М.Калягин, О.А. Алексєнко // Начальная школа. – 1990. – № 9. – С. 28-29.
7. Козловська І.М. Теоретико-методологічні аспекти інтеграції знань учнів професійно-технічної школи: дидактичні основи : монографія / За ред. С.У. Гончаренка. – Львів: Світ, 1999. – 302 с.
8. Светловская Н.Н. Об интеграции как методическом явлении и ее возможностях в начальном обучении / Н.Н.Светловская // Начальная школа. – 1990. – № 5. – С. 57-58.
9. Ятайкина А.А. Об интегрированном подходе в обучении / А.А.Ятайкина // Школьные технологии. 2001 – № 6. – С. 18.
10. Blum A. / The development of an integrated science curriculum information scheme / A. Blum // European Journal of Science Education. – 1981. – v. 3. – P. 1-5.

References

1. Antonov N.S. *Integratsiynna funktsiya navchannya* / N.S.Antonov // К.: Osvit, 1989. – 304 p.
2. Blauberger Y.V. Systemnyy podkhod i systemnyy analiz / Y.V.Blauberger // V kn.: Systemnye issledovaniya. Ezhegodnyk. M., 1982. – P. 52-58.
3. Vakulenko T.S. «Systemnist» yak pedagogichna / T.S.Vakulenko // Pedagogika, psyhologiya ta med.-biol. probl. fiz. vyhovannya i sportu. – 2008. – Vol. 3. – P. 43-46.
4. Zverev Y.D. Vzaymnaya svyaz uchebnykh predmetov / Y.D.Zverev. – M.: Znany'e, 1977. – 126 p.
5. Zy'movec' O.A. Integrovani spetskursy` z vykory'stanniam informatsiynno-komunikatsiynnykh tekhnologiy yak zasib formuvannya profesijnnykh umin` majbutnix uchyteliv humanitarnykh dysy'plin / O.A.Zy'movec' // Visnyk Zhy'tomyr's'kogo derzhavnogo universy'tetu imeni Ivana Franka: Vy'd-vo Zh'DU im. I. Franka. – 2012. – Vol. 66 – P. 146-151.
6. Kalyagin Yu.M. Yntegratsiynna shkol'nogo obuchennya / Yu.M.Kalyagin. – Nachal'naya shkola. – 1990. – Vol. 9. – P.28-29.
7. Kozlov's'ka I.M. Teoretyko-metodologichni aspekty` integratsiyni znan' uchniv profesijnno-tekhnichnoyi shkol'y: dydaktychni osnovy: monografiya / I.M. Kozlov's'ka // Za red. S.U.Goncharenka. – L'viv: Svit, 1999. – 302 p.
8. Svetlovskaya N.N. Ob yntegratsiyni kak metodicheskoy yavleniy i ee vozmozhnostyakh v nachalnom obucheniy / N.N.Svetlovskaya // Nachal'naya shkola. – 1990. – # 5. – S. 57-58.
9. Yatajkina A.A. Ob yntegrirovannom podhode v obucheniy / A.A. Yatajkina // Shkol'nye tekhnologiy. 2001 – # 6. – S. 1-8.
10. Blum A. / The development of an integrated science curriculum information scheme / A. Blum // European Journal of Science Education. – 1981. – v. 3. – P. 1-5

Mykytyshyn A.A.,

post-graduate student, teacher at the Chair of Teaching Ukrainian and Foreign Languages at Ternopil I. Pul'uj National Technical University, teacher at the Chair of English Philology at Ternopil V. Hnat'uk National Pedagogical University, mykytyshyna@gmail.com

Ukraine, Ternopil

ESSENCE AND TASKS OF THE INTEGRATIVE APPROACH IN THE ORGANISATION OF THE PROCESS OF THE PROFESSIONAL FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE TRAINING OF THE STUDENTS, MAJORING ON SOFTWARE ENGINEERING

The article analyzes the essence of the integrative approach in the process of professional foreign language communicative training of software engineers-to-be. It provides the analysis of the peculiarities of integrative approach and justifies the significance of its implementation in the process of professional foreign language communicative training of software engineers-to-be. The article concludes that the integrative approach can be considered as an effective one, since the acquisition of the respective competence is a complex process, which includes numerous structural components.

Key words: *professional foreign language communicative training, professional foreign language communicative competence, students, majoring in software engineering, integrative approach, integration.*

УДК 378.011.3-051:91

Носаченко В.М.,

к.пед.н., викладач кафедри географії, екології та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
volodymyr.nosachenko@gmail.com

Україна, м. Переяслав-Хмельницький

УДОСКОНАЛЕННЯ КАРТОГРАФІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ В УМОВАХ ТРАДИЦІЙНОЇ ОСВІТИ

Формування професійної компетентності майбутнього вчителя є особливо актуальною проблемою сучасної вищої освіти. У статті розглядаються сучасні підходи до сутності картографічної компетентності майбутніх учителів географії, розглядаються шляхи удосконалення її компонентів в умовах традиційної освіти.

Мета даної статті – описати картографічну компетентність майбутніх учителів географії та шляхи її удосконалення.

Особистісно орієнтований підхід навчання визначено основним в процесі удосконалення картографічної компетентності майбутніх учителів географії.

Ключові слова: професійна підготовка, вища освіта, майбутній учитель географії, компетентнісний підхід, особистісно орієнтований підхід, професійна компетентність, картографічна підготовка, картографічна компетентність, особистість учителя.

Постановка проблеми. Необхідність професійного вдосконалення фахівців у сфері освіти відображена в Законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), Національній доктрині розвитку освіти, Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)», Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки, Постанові Кабінету Міністрів Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (2016). Проблема формування професійної компетентності майбутніх вчителів географії, здатних працювати в умовах стрімкого зростання наукової інформації, впровадження інноваційних педагогічних технологій навчання, сьогодні набуває особливого значення і актуальності. Адже професійна діяльність вчителя географії спрямована на розвиток у школярів пізнавальних і творчих здібностей, формування наукової картини світу, розвиток географічного мислення і уміння здобувати інформацію з різних джерел, виявляти і аналізувати зв'язку між природними і соціальними процесами і явищами.

Мета статті – розкрити зміст картографічної підготовки студентів як компоненту професійної підготовки майбутніх учителів географії, описати шляхи удосконалення картографічної компетентності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що на думку вчених (Б. Авва, В. Адольф, В. Байденко, Н. Бібік, О. Браславська, Ю. Варданян, М. Головань, О. Дубасенюк, І. Зимня, І. Єрмакова, Н. Кузьміна, О. Локшина, В. Луговий, О. Овчарук, Л. Парашенко, О. Пометун, А. Савченко, С. Соколова, О. Сорока, С. Трубачова, В. Химинець, В. Хутмаєр, А. Хуторський, В. Хутмаєр та ін.), ідея компетентнісного підходу в професійній освіті вчителя набуває сьогодні особливої актуальності і вимагає переосмислення специфіки

вивчення спеціальних дисциплін у вищих навчальних закладах.

Дослідженням теоретичних основ професійної підготовки вчителя та впровадженням сучасних технологій в систему вищої освіти займаються А. Абдулліна, А. Богуш, А. Вербицький, О. Вітковська, С. Гончаренко, Н. Дамська, І. Зязюн, Л. Коваль, Я. Кодлюк, В. Казаков, І. Колеснікова, В. Кремень, В. Моторина, Г. Нагорна, Д. Ніколенко, О. Пехота, І. Підласий, О. Пометун, Н. Реброва, С. Сапронова, В. Сластьонін, К. Созонов, О. Шапран, М. Шкіль, М. Ярмаченко, питання формування професійної компетентності майбутніх вчителів досліджують А. Адольф, В. Бездухов, Л. Большакова, Т. Браже, С. Вершловський, Р. Гільмеева, І. Гришина, Т. Добудько, М. Елькін, І. Котлярова, І. Котов, М. Марусинець, В. Маслов, Т. Новикова, Р. Овчарова, Л. Соломко, Е. Соф'янец, В. Стрельников, Н. Харитонova, Л. Хоружа.

Проблеми вдосконалення системи картографічної підготовки школярів висвітлені в дослідженнях вітчизняних вчених, зокрема А. Байназарова, І. Гілецький, Л. Даценко, Л. Зеленської, Е. Копильця, В. Корнеєва, Л. Круглика, Д. Ляшенка, А. Надтока, Т. Назаренка, І. Руденко, Л. Руденко, Р. Сосси, О. Топузов, Г. Уварової, Б. Чернова, В. Шевченка та ін. Вчені відзначають, що географічна карта не може бути замінена ні текстом, ні живим словом, оскільки вони не дають просторового образу території, який би дозволяв одночасно оглядати і зіставляти властивості потрібних об'єктів. Вона володіє особливою мовою, їй властиві лаконічність, строгість, точність і наочність. Тому, в умовах сучасного інформаційного простору, коли потрібно коротка, але повна і доступна передача необхідних даних, властивість карт визнано одним з найнеобхідніших, оскільки демонструє цілісну і наукову характеристику світу.

Питання картографічної підготовки майбутніх вчителів географії розглядаються в роботах Н. Баранського, А. Берлянда, О. Браславської, А. Бугрій, М. Елькіна, Т. Комісарова, С. Коперника, М. Криловца, В. Кудирко, П. Масляка, Н. Муніч, В. Обозного, О. Санкова, В. Саюк, А. Сироти, А. Скуратович, А. Топчиева, П. Шищенко та ін.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що вивчення науково-методичної літератури, аналіз дисертаційних досліджень, вивчення досвіду картографічної підготовки студентів у вищих навчальних закладах виявили проблеми, які, на наш погляд, потребують детального вивчення та вирішення. По-перше, серед вітчизняних вчених немає єдиного підходу до визначення сутності та змісту поняття «картографічна компетентність» студента вищого навчального закладу. По-друге, в останні десятиліття через цілого комплексу причин збільшується розрив між рівнем картографічної підготовки випускників вишів і вимогами, які висуває до них суспільство. В той же час слід констатувати, що однозначних шляхів для вирішення проблеми підвищення рівня картографічної підготовки студентів, що забезпечують досягнення мети навчання, в даний час ще не визначено. По-третє, в процесі професійної підготовки студентів-першокурсників раніше не розглядалося питання застосування технологій навчання, що враховують їх різний початковий рівень підготовки, індивідуальні особливості та можливості їх особистісного зростання в процесі вивчення картографічних дисциплін [9].

Незважаючи на великий інтерес вчених, проблема формування картографічної компетентності майбутніх учителів географії у процесі професійної підготовки залишається актуальною і недостатньо розробленою в теорії і практиці професійної освіти.

Аналіз сучасних концепцій і положень, запропонованих вітчизняною системою педагогічної освіти, доводить актуальність реформування професійної підготовки майбутніх вчителів географії та вимагає принципово нових підходів до змісту їх картографічної підготовки. Зміст навчальних програм з географії більшості вузів демонструє наявність суперечностей, які негативно позначаються на організації навчального процесу: між суспільно-економічної потребою в ефективній професійній підготовці майбутнього вчителя географії та недостатнім рівнем організації цього процесу в вищих педагогічних навчальних закладах України; між новими вимогами до якості підготовки випускників і застарілим змістом освітніх програм спеціальних дисциплін.

Вивчення науково-педагогічних досліджень доводить, що базою професійної компетентності майбутніх вчителів географії виступають предметні (спеціальні) компетенції: хронологічна, екологічна, історико-краєзнавча, геополітична, серед яких особливо важлива картографічна. Тому картографічну компетентність майбутніх учителів географії розглянуто як невід'ємний компонент в структурі професійної компетентності педагога.

Соціальне замовлення на підготовку компетентного вчителя-географа мотивує пріоритети вищої школи [4],

тому на різних рівнях географічної освіти необхідно змістити акценти з інформаційного на особистісно-діяльнісний тип навчального процесу. Так Л. Мітіна зазначає, що «професійний розвиток є невід'ємним від особистісного – в основу і того, і іншого покладається принцип саморозвитку, який детермінує здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність в предмет практичного видозміни, що призводить до більш високої форми життєдіяльності особистості – творчої самореалізації» [8, с.29].

Учені доводять, що основою професійної підготовки майбутніх вчителів географії є принципи педагогічної освіти, які виступають основним правилом, вимогою до діяльності, поведінки [10, с.426]. Для ефективності процесу професійної підготовки майбутніх вчителів географії важливими є ряд дидактичних принципів (науковості, професійної спрямованості, єдності теорії і практики з життям, фундаментальності освіти, принцип міжпредметних зв'язків).

Зазначені принципи професійної підготовки виступають основою в процесі формування професійної компетентності майбутніх вчителів географії та забезпечують виділення завдань вищої професійної освіти: налагодження наукових зв'язків (міждисциплінарних, внутрішньо дисциплінарних), формування професійної спрямованості для оволодіння майбутніми учителями географії ціннісними орієнтаціями і мотивацією географічної освіти.

О. Браславська зазначає, що крім дидактичних принципів, що визначають зміст, форми і методи організації освітнього процесу, для виявлення особливостей конкретної навчальної дисципліни і її методичних основ використовуються методичні принципи [12]. Комплексне застосування системи принципів забезпечує науково обгрунтоване формулювання мети, відбір змісту, методів і засобів організації навчальної діяльності студентів.

Отже, з огляду на зазначені принципи педагогічної освіти, під поняттям професійної підготовки майбутніх вчителів географії, яка спрямована на формування їх картографічної компетентності, розуміємо динамічну систему оволодіння знаннями з фундаментальних і спеціальних географічних дисциплін, розуміння ролі картографічної науки в географічному освіті, набуття практичних умінь наукової, пошуково-дослідницької роботи, оволодіння особистісними якостями для самостійного отримання знань, практичних умінь і навичок, засвоєння теоретико-практичних основ компетентно орієнтованого навчання та формування на цій основі професіоналізму [9].

Під поняттям «професіоналізм» І. Зязюн розуміє рівень розвитку професійної культури і самосвідомості особистості, достатньої для творчого вирішення завдань професійної діяльності [6]. Вчений вважає, що наявність певного рівня розвитку професійної культури і самосвідомості педагога відображає рівень сформованості професіоналізму (висока професійна кваліфікація, різноманітність і ефективність творчих професійних навичок і вмінь, володіння сучасними методами і технологіями вирішення професійних завдань), який забезпечує високу, стабільну результативність діяльності.

Для його досягнення, на основі компетентнісного підходу, розрізняють наступні умови: педагогічно значущі риси особистості; психологічна та педагогічна підготовка; спеціальна предметна підготовка; методична підготовка з конкретної спеціальності та педагогічну майстерність [1].

Тому важливо було визначити методологічні засади формування картографічної компетентності майбутніх вчителів географії, дослідити взаємозв'язок і взаємозалежність компетенцій, як її структурних компонентів.

Методологічні засади формування у студентів-географів картографічної компетентності забезпечують систему знань про основи і структуру педагогічної теорії, про принципи, підходи і способи отримання знань, що відображають педагогічну дійсність. В. Сластьонін кваліфікує її як «ключ до дослідження явищ і процесів вищої педагогічної освіти» [11, с.6].

Основними концептуальними методами формування картографічної компетентності майбутніх учителів географії вважаються особистісно орієнтований, аксіологічний, системний, діяльнісний, компетентнісний. У результаті їх вивчення встановлено, що в педагогічній науці обґрунтовано різні методологічні підходи впливу на розвиток професійної компетентності педагога. З огляду на завдання наукового пошуку, охарактеризуємо методологічні підходи до формування картографічної компетентності майбутніх учителів географії у процесі професійної підготовки.

Вагомим у професійній підготовці майбутніх вчителів географії є особистісний підхід до навчання і виховання. Він пов'язаний з формуванням особистісних і професійних якостей у студента і передбачає створення активної освітньо-виховного середовища для формування майбутнього фахівця. Основоположними компонентами особистісно орієнтованого підходу до навчання виступають: самоактуалізація, індивідуалізація, творчість.

М. Чобітько зазначає, що «в парадигмі особистісно орієнтованої педагогіки освіта розглядається як багаторівневий простір, як складні процеси, які створюють умови для саморозвитку особистості, яке є основою всіх складових освіти (становлення) особистісної індивідуальності. Отже, утворення – це не просто придбання знань і володіння низкою професійних навичок, а саме розвиток багатограних здібностей системного характеру і високий ступінь їх продуктивності» [13, с.157]. Особистісно орієнтована освіта спрямована на розвиток і саморозвиток фахівця, його становлення з урахуванням індивідуальних особливостей, що дозволяє реалізувати себе в пізнанні, в навчальній діяльності з опорою на власні інтереси, можливості і здібності, ціннісні орієнтації і суб'єктивний досвід.

Першорядне значення в особистісно орієнтованої професійної підготовки вчителів географії надається формуванню особистісних якостей, які вимагають створення умов для професійного зростання, становлення творчої активності, ініціативності, навичок самоосвіти, саморозвитку та адаптації в нових соціальних умовах. Важливими для нашого дослідження вважаємо праці В. Абросимова, Б. Гершунський,

В.Загвязинський, Н.Кузьміної, А.Маркової, Г.Сухобской, А. Щербакова, В. Семченко, які визначили професійно значущі якості вчителя та шляхи їх розвитку в процесі професійної підготовки. Під професійно важливими якостями майбутнього педагога вчені розуміють здатності суб'єкта, включені в процес діяльності, які впливають на ефективність її виконання і визначають можливості людини в професійній діяльності [9].

Важливими складовими картографічної компетентності майбутніх учителів географії вважаємо ціннісні орієнтації і мотивацію їх професійної підготовки. На думку вчених, ціннісні орієнтації – це стійкі утворення в структурі особистості майбутнього вчителя, що характеризують його ставлення до інтересів суспільства, професії, самоактуалізації і т.д. [5]. Своєчасно сформовані, чітко усвідомлені ціннісні орієнтації роблять поведінку фахівця цілеспрямованим і організованим. Тому необхідно з'ясувати життєві і професійні цінності майбутніх вчителів-географів, оскільки вони виконують функцію стимулів і забезпечують реалізацію його активності на нормативному і особистісному рівнях, сприяють розвитку потреби постійного самовдосконалення і самореалізації.

Варто відзначити, що професійна підготовка майбутніх вчителів географії повинна передбачати, крім географічного, історичного, екологічного, соціально-економічного матеріалу, який буде впливати на формування загальнолюдських, громадських і національних цінностей; рішення задач проблемного характеру, формування картографічної компетентності зокрема.

Мотиваційну сферу особистості досліджували Л. Божович, В. Ковальов, А. Леонтьєв, Д. Мак-Клеланд, С. Рубінштейн, А. Маркова, А. Орлов. У своїх працях вчені виділяють професійні мотиви, обумовлені зацікавленістю професією, можливістю виявлення творчості, набуття досвіду. На думку С. Вершловського, для вчителя в структурі мотивів виявляється усвідомлення потреб в процесі діяльності. У мотивах виражена особистісна активність людини, його здатність ставити перед собою цілі і підпорядковувати їм свою діяльність [3].

У процесі професійної підготовки майбутніх учителів географії зміст фундаментальних і спеціальних дисциплін не може бути засвоєно на рівні знань, навичок і умінь. Необхідно сформувати особистісне ставлення, потреба, усвідомлення важливості їх вивчення. Засвоєння професійного матеріалу має відбуватися на рівні переживання, морального ставлення до ситуації, розкривати значення отриманих географічних знань в житті і професійній діяльності.

Актуальними якостями компетентних вчителів географії вважаємо:

– спеціальні: об'єктивні (наукова підготовка) і суб'єктивні (педагогічна майстерність, зацікавленість, творчість і т.д.);

– особистісні: громадянська позиція; моральна чистота; любов до дітей і педагогічної діяльності; тактовність; педагогічний оптимізм; творчий підхід.

Отже, формування ціннісних орієнтацій, мотивації навчальної діяльності є важливим для вдосконалення змісту і форм професійної підготовки майбутніх вчителів географії, для розуміння механізмів їх самовизначення та самореалізації, для пояснення механізму становлення картографічної компетентності.

Картографічна грамотність, як складова масової картографічної культури, формується в процесі вивчення географії в загальноосвітніх установах. Це поняття об'єднує наявність теоретичних знань про властивості основних видів геообразень, розташування, відносних розмірів, форм найважливіших об'єктів на земній поверхні, вміння отримувати з карт географічну інформацію, створювати найпростіші картографічні твори [9].

Відзначаючи важливість картографічної грамотності, А. Берлянт вказує, що «картографічна грамотність перестала бути прерогативою вченого, вона стає необхідною кожній людині в повсякденному побуті і потрібна сучасній людині не менше ніж комп'ютерна» [2, с.30]. Вчений зазначає, що проблема загального підвищення картографічної грамотності населення є одним з факторів, що визначають актуальність і необхідність інновацій географічної освіти.

Формування у майбутніх вчителів географії професійного досвіду репродукувати картографічні знання і вміння з метою розвитку в учнів картографічної грамотності реалізується на основі: розвитку картографічного просторового мислення на основі сприйняття просторових масштабних уявлень про образ світу, місця і картографічного простору; оволодіння картографічним методом географічних досліджень і навчання географії; розвитку інтелектуальних і творчих здібностей у зв'язку з картографічним моделюванням і пізнанням образно-графічного мови карт; придбання навичок отримувати дані з картографічних джерел і створювати карти за наявними даними, в тому числі на основі комп'ютерних технологій; освоєння принципів ГІС-технологій, геоінформаційного картографування [7, с.47].

Отже, незважаючи на проаналізовані наукові джерела, присвячені вивченню сутності та особливості компетентності, проблема формування професійної картографічної компетентності майбутніх учителів географії залишається маловивченою в психолого-педагогічній літературі. До теперішнього часу недостатньо освітленими залишаються питання розкриття сутності та структури поняття «картографічна компетентність майбутніх учителів географії», а також питання її формування на основі особистісно орієнтованої технології навчання.

Актуальними залишаються питання реалізації пріоритетних напрямів розвитку вищої освіти відповідно до оновленими освітніми стандартами і зарубіжним досвідом.

Висновки. Вважаємо, що традиційна система педагогічної освіти, побудована на принципах класичної науки, в сучасних умовах вимагає вдосконалення особистісного розвитку компетентного вчителя. Реалізація особистісного підходу в навчанні майбутніх вчителів географії можлива в разі побудови навчально-

виховного процесу як процесу самоствердження особистості, спрямованого на рівноправні партнерські відносини в науково-навчальній діяльності викладача і студента. Особистісно орієнтований напрям навчального процесу служить основним в обґрунтуванні методологічних основ формування картографічної компетентності майбутніх учителів географії.

Картографічна компетентність майбутніх учителів географії розглядається як багатогранне інтеграційне утворення, що забезпечує здатність до освітньої діяльності на основі сформованих картографічних і педагогічних знань, умінь та навичок, досвіду емоційно-ціннісного ставлення до картографічної науки відповідно до суспільних вимог і цінностей, репродукування картографічної грамотності [9]. Вона вважається однією з важливих життєвих якостей особистості, адже здатність володіти картографічними знаннями, вміннями і навичками, готовність їх застосування необхідно в сучасному житті кожному громадянину соціуму.

Література

1. Барбина Е. Роль и функции педагогического мастерства в системе профессиональной подготовки педагогических кадров / Елизавета Барбина // Педагогика и психология проф. образования. – 2001. – № 1. – С. 26-34.
2. Берлянт А.М. Картографическая грамотность и географическое образование: проблемы переориентации [Текст] / А. М. Берлянт // География в школе. – 1990. – № 2. – С. 28-31.
3. Вершовский С.Т. Учитель о себе и о профессии / С.Т. Вершовский. – Л. : Знание, 1988. – 32 с.
4. Вища освіта України і Болонський процес : [навч. посіб.] / [М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, і др.] / Під ред. В.Т. Кременя. – Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2004. – 384 с.
5. Долгош К. Формирование ценностных ориентаций студентов факультета международных отношений / К. Долгош // Педагогика и психология профессионального образования. – 2008. – № 6. – С. 172-181.
6. Зязюн І.А. Красота педагогичного впливу : [навч. посібн. для уч., асп-в, студ. сер. і вищ. навч. закл.] / І.А. Зязюн, Т.М. Сагач. – Українсько-фінський інститут менеджменту та бізнесу, 1997. – 301 с.
7. Комиссарова Л.С. Теоретические основы картографической подготовки учителя географии : дис. в форме науч. доклада на соискание ученой степени докт. пед. наук. – Рос. ГПУ им. Герцена, СПб, 2000. – 70 с.
8. Митина Л.А. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л. А. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28-39.
9. Носаченко В.М. Формування картографічної компетентності майбутніх учителів географії в процесі фахової компетентності : дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 / В.М. Носаченко. – Терезаслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2016. – 285 с.
10. Педагогика: Большая современная энциклопедия / авт.-сост. : Е.С. Рапацевич. – Минск: Современное слово, 2005. – 719 с.
11. Сластенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В.А. Сластенин. – М. : Просвещение, 1976. – 160 с.
12. Пімець О.В. Підготовка майбутніх учителів географії і біології до краєзнавчо-туристичної діяльності [Текст] : дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 /

Пімець Оксана Володимирівна; Ін-т педагогіки та психології проф. освіти АПН України. – К., 2001. – 220 с.

13. Чобітько М.Т. Формування особистісно орієнтованої професійної позиції майбутнього вчителя / М.Т. Чобітько // *Безперервна професійна освіта: теорія і практика*. – 2003. – Вип. 2. – С. 155-164.

14. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза в профессиональной деятельности. – М.: Наука, 1982. – 185 с.

References

1. Barbyna E. Rol i funktsii pedahohicheskoho masterstva v sisteme professionalnoi podhotovki pedahohicheskikh kadrov / Elizaveta Barbyna // *Pedahohika i psykholohiia professionalnogo obrazovanyia*. – 2001. – № 1. – С. 26-34.

2. Berliant A.M. Kartohraficheskaiia hramotnost i heohraficheskoe obrazovanie: problemy pereorientatsyiia [Tekst] / A.M. Berliant // *Heohrafiia v shkole*. – 1990. – № 2. – С. 28-31.

3. Vershlovskiy S.H. Uchitel o sebe i o professii / S.H. Vershlovskiy. – L.: Znaniye, 1988. – 32 s.

4. Vyshcha osvita Ukraïny i Bolonskyi protses : [navch. posib.] / [M.F. Stepko, Ya. Ya. Boliubash, V.D. Shynkaruk, y dr.] / Pid red. V.H. Kremenii. – Ternopil : Navchalna knyha–Bohida, 2004. – 384s.

5. Dolhosi K. Formyrovannia tsennostnykh oryentatsyi studentov fakulteta mezhidunarodnykh otnoshenyi / K. Dolhosi // *Pedahohyka y psykholohiia professionalnogo obrazovanyia*. – 2008. – № 6. – С. 172-181.

6. Ziazun I.A. Krasota pedahohicheskogo vplyvu : [navch. posibn. dlia uch., asp-v, stud. ser. y vyshch. navch. zakf.] / I.A. Ziazun, H.M. Sahach. – Ukraïnsko-finskyi institut menedzhmentu ta biznesu, 1997. – 301 s.

7. Komissarova T. S. Teoretycheskiye osnovy kartohraficheskoi podhotovky uchytelia heohrafiy : dys. v forme nauch. doklada na coyskanye uchenoi stepeny dokt. ped. nauk. – Ros. hos. ped. un-t ym. Hertsen, SPb, 2000. – 70 s.

8. Mitina L. M. Lychnostnoye y professionalnoye razvitye cheloveka v novykh sotsyalno-ekonomicheskikh usloviyakh / L. M. Mytina // *Voprosy psykholohii*. – 1997. – № 4. – С. 28-39.

9. Nosachenko V.M. Formuvannia kartohrafichnoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv heohrafiy v protsesi fakhivoi kompetentnosti : dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : 13.00.04 / Volodymyr Mykolaiovych Nosachenko. – Pereiaslav-Khmelnitskyi (Kyiv. obl.), 2016. – 285 s.

10. Pedahohyka: Bolshaia sovremennaiia entsyklopediia / avt.-sost. : E.S. Rapatsevych. – Minsk : Sovremennoe slovo, 2005. – 719s.

11. Slastenin V.A. Formyrovannia lychnosti uchytelia sovetskoi shkoly v protsesse professionalnoi podhotovky / V.A. Slastenin. – M.: Prosveshcheniye, 1976. – 160 s.

12. Timets O.V. Pidhotovka maibutnikh uchyteliv heohrafiy i biolohii do kraieznavcho-turystychnoi diialnosti [Tekst] : dys. na zdobuttia naukovoho stupenia kand. ped. nauk : 13.00.04 / Timets Oksana Volodymyrivna; In-t pedahohiky ta psykholohii prof. osvity APN Ukraïny. – K., 2001. – 220 s.

13. Chobitko M.H. Formuvannia osobystisno oriyentovanoi profesiinoi pozytsii maibutnoho vchytelia / M.H. Chobitko // *Bezperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka*. – 2003. – Vyp. 2. – С. 155-164.

14. Shadrikov V.D. Problemy sistemoheneza v professionalnoi deiatelnosti. – M.: Nauka, 1982. – 185 s.

Nosachenko V.M.,

PhD (Pedagogy), Lecturer of the Department of Geography and Ecology

SHEI «Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University», volodymyr.nosachenko@gmail.com
Ukraine, Pereiaslav-Khmelnitskyi

IMPROVING THE CARTOGRAPHIC COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF GEOGRAPHY IN THE CONDITIONS OF TRADITIONAL EDUCATION

Formation of the professional competence of the future teacher is especially topical problem of modern higher education. The article deals with modern approaches to the essence of cartographic competence of future teachers of geography, ways of improving its components in the conditions of traditional education are considered.

The purpose of this article is to describe the cartographic competence of future teachers of geography and ways of its improvement.

The personally oriented approach of teaching is determined by the main in the process of improving the mapping competence of future geography teachers.

Key words: professional training, higher education, future teacher of geography, competence approach, personally oriented pedagogy, professional competence, cartographic preparation, cartographic competence, teacher's personality.

УДК 378.046.4

Орос В.М.,

к. ф.-м. наук, завідувач кафедри природничо-математичної освіти та інформаційних технологій Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти, oros.teacher@gmail.com

Україна, м. Ужгород

МІЖНАРОДНА ПРОЕКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ – ВАГОМИЙ ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПЕДАГОГІВ

У статті проаналізовано механізм впливу міжнародної проектної командної роботи педагога на його професійний розвиток. Виділено основні напрямки дії колективної міжнародної співпраці на індивідуальний розвиток учителя, які практично не залежать від конкретного проекту. Вказано шляхи покращення післядипломної підготовки учителів з врахуванням отриманих результатів дослідження.

Ключові слова: проект, міжнародна проектна діяльність, післядипломна освіта, підвищення кваліфікації.

Постановка проблеми. Потужним мотиваційним каталізатором для освоєння інноваційних методик навчання служить участь учителя у різноманітних освітніх проектах. Педагоги широко використовують у своїй роботі метод проектів. Від виникнення і до сьогодні науковці не припиняють вивчати особливості названого методу. Різні дослідники дають різне визначення методу проектів [1,2,4-10]. Наприклад, С.Ц. Гончаренко під методом проектів розуміє організацію навчання, коли набуваються знання і навички у процесі планування й виконання практичних завдань – проектів [1]. Багато науковців розглядають метод проектів як технологічну діяльність [2,4,7,8]. Переважна більшість наукових праць присвячена проблемам використання проектної діяльності у навчально-виховному процесі учнів та студентів, що зумовлене інноваційною сутністю проектної діяльності. Але використання переваг методу проектів можливе тільки при оволодінні педагогом проектною культурою [3]. Найбільш ефективним при цьому є діяльнісний підхід, при якому педагог виконує роль учасника проекту, а не координаційно-спрямовуючого наставника. Сучасні інформаційні технології та відкритість країни до міждержавної кооперації дають можливість педагогам стати учасниками міжнародних освітніх заходів, у тому числі – грантових проектів, під час роботи в яких учителі не тільки засвоюють основи проектною культури, але і отримують додаткові мотиваційні чинники для саморозвитку.

Метою роботи є дослідити особливості міжнародної проектної командної роботи педагога як вагомого фактора його професійного розвитку. Складність вивчення даного кола питань пов'язана з різноманітністю тематик проектів та невеликою кількістю учасників.

Виклад основного матеріалу. Для вирішення проблеми пропонується проаналізувати, які нові знання, уміння та навички може здобути учитель при роботі в міжнародному проекті, як змінюється його самооцінка та статус.

Можна виокремити такі стрижневі напрямки впливу на індивідуальний розвиток учителя колективної міжнародної співпраці, які практично не залежать від конкретного проекту:

– порівняння міжнародних та державних стандартів освіти;

– лінгво-педагогічний розвиток;
– застосування інформаційно-комунікаційних технологій як безальтернативної складової роботи;
– освітньо-гуманістичний розвиток;
– приєднання до міжнародної освітньої спільноти;
– розвиток національної свідомості та патріотизму.

Залучення учителя до роботи в професійно-спорідненому, але іншомовному середовищі дозволяє педагогу зіставити вимоги та підходи до навчального процесу у своїй країні із аналогічними освітніми правилами другої держави. При цьому тлумачення одного і того ж педагогічного поняття може радикально відрізнятись. Сучасні дослідження показують, що педагогічні терміносистеми, які утворюються і активно розвиваються, далеко не завжди можна порівняти. Окремі терміни і поняття важко піддаються перекладу. Так, наприклад, в англійській мові відсутня одна з фундаментальних категорій української педагогіки – категорія «виховання» в значенні «цілеспрямований процес формування особистості». Тому відсутність категорії в англійській мові породжує і відсутність поняття виховної системи. Наявність таких «парадоксів» призводить до переоцінки педагогічних цінностей, дозволяє учителеві розширити свої знання у площині педагогічних парадигм, вносити корективи у планування процесу свого професійного розвитку з огляду на отриману інформацію. У педагога змінюється власна ціннісна шкала використовуваних форм та методів навчання, виникає порівняльна корекція – або у бік зменшення, або у бік посилення уваги до тих чи інших педагогічних навчальних прийомів. При цьому спектр власного педагогічного арсеналу може бути збагачений за рахунок нових надбань, побачених під час роботи з зарубіжними колегами.

Участь у міжнародному проекті вимагає від учителя комплексного підходу: професіоналізму по спеціальності; володіння іноземною мовою; впевнених навичок роботи з сучасними технічними засобами; орієнтування у застосуванні відповідних державних нормативних документів; уміння працювати в колективі в умовах деякої інформаційної невизначеності та невідповідності окремих термінів; прояву толерантності; гнучкості мислення; вміння адаптувати власну дидактичну систему до нових, незвичних умов. Зростає рівень вимог, що потребує адекватної реакції з боку вчителя. Це, в свою чергу, приводить до концентрації

зусиль з боку педагога, стимулює його до ефективної та творчої роботи, до прогресу в професійній майстерності, самоосвіті та самовдосконаленні.

Переосмислюється педагогом і поняття національної самосвідомості. Проводячи спільні дослідження з зарубіжними колегами, учитель стає не тільки представником української освіти, але і українського народу. Таке поєднання накладає відбиток на формування особистості педагога, спонукає його до ініціативної діяльності, мобілізації внутрішніх ресурсів, мотивує підвищення рівня володіння окремими вміннями та навичками. Позитивними у цьому відношенні є довготривалі проекти, учасники яких мають можливість неодноразово очолювати разом із закордонними партнерами проектні завдання.

Окремої уваги заслуговує використання інтернет-технологій для ефективної сумісної роботи. Педагогічні учасники з різних країн можуть використовувати той інформаційний інструментарій, який є найбільш популярним у тій чи іншій країні. При цьому застосування невідомого сервісу або програми дає можливість учителеві вивчити нові для нього комп'ютерні додатки, систематизувати свої знання щодо принципів функціонування та можливостей аналогічних, відомих йому, програмних продуктів. Це може стосуватися як програмного забезпечення широко призначення (офісні програми, програми обробки зображень, інтернет-додатки, веб-сервіси) так і спеціалізованого, яке використовується у певній навчальній дисципліні (математиці, фізиці, історії, біології тощо). Основною проблемою залишається мова інтерфейсу, яка є вбудованою в програмний продукт за замовчуванням. Учитель може спробувати знайти аналогічний україномовний комп'ютерний засіб для реалізації побачених ним нових можливостей.

Колективна діяльність по створенню проекту вимагає координації не тільки на етапі формулювання мети та основних завдань, але і врахування специфіки освітньої системи відповідної держави на всіх наступних етапах: при розподілі задач по групах, обговоренні можливих методів дослідження, пошуку інформації, творчих рішень; при самостійній роботі учасників проекту за своїми індивідуальними, груповими, дослідницькими, творчими задачами; при проміжних обговореннях отриманих даних в групах; при захисті, опонуванні, обговоренні, експертизі, оголошенні зовнішньої оцінки, формулюванні висновків. Для повноцінної реалізації проекту необхідна професійна організаційна робота, яка залежить від керівників проекту. Тому для ефективної роботи у міжнародні освітні проекти обов'язково потрібно залучати учителів-практиків, методистів інститутів післядипломної освіти, науковців, зацікавлені громадські організації.

Проектна діяльність міжнародного рівня реалізує і зміст єдиного багатонаціонального освітнього простору. Учитель відчуває себе частиною цілісної системи навчання, яка виходить за рамки його школи, району, області, країни. Це суттєво розширює його світогляд, сприйняття новацій та реформ у власній державі. Педагог може побачити не тільки позитивні надбання інших колег, але і почути про ті складності, з якими

вони зустрічаються у навчальній діяльності. Проектна робота дозволяє спілкуватися на професійному рівні про перспективи та тенденції розвитку та застосування нових освітніх технологій. Учитель отримує інформацію безпосередньо від своїх колег, що сприяє подоланню культурно-освітніх та лінгвістичних бар'єрів, осмисленню значення полікультурної, багатоплощинної освіти, де український сегмент є одним із множини рівнозначних, непорівнянних складових.

Основні відмінності участі педагогічного працівника в міжнародному проекті від участі в аналогічному проекті всеукраїнського або обласного рівнів досліджувались при реалізації довготривалих міжнародних проектів, зокрема, спільного українсько-словацького проекту «InovEduc – Інноваційні методи в освіті для підтримки партнерства» (2015-2017 роки). Проект пропонує унікальне поєднання інтерактивних 3D-моделей історичних, культурних, технічних та природних пам'яток Східної Словаччини і Закарпатської області України та інноваційних підходів у навчанні з метою кращого усвідомлення історії та мультикультурності прикордонних регіонів. У рамках проекту представлені 24 об'єкти з можливістю інтерактивного відображення за допомогою новітніх технологій візуалізації, в тому числі віртуальної і доповненої реальності (<http://inoveduc.eu>).

Результатом роботи групи словацьких та українських учителів стали робочі та методичні зошити, які включають 5 тем: спільна історія регіонів, традиційна культура, релігія, громадянське суспільство та створення і використання 3D-моделей (на словацькій та українській мовах). Ці розробки можуть бути використані під час проведення занять у навчальних закладах, гуртковій та дослідницькій роботі як учнів так і студентів.

Під час створення навчальних матеріалів учителя-учасники обох країн виконали цілу низку різних завдань: аналіз та виділення розділів шкільних предметів, у яких можливе застосування 3D-моделей; детальну розробку планів уроків із застосуванням віртуальних об'єктів (робота над спільними документами у хмарному середовищі); використовували веб-ресурс Kahoot; створювали прості 3D-моделі на основі реальних об'єктів; складали порівняльні характеристики відвіданих історико-культурних пам'яток обох країн; проводили майстер-класи по основним напрямкам проекту; провели навчальні заняття з учнями шкіл із використанням створених методичних зошитів; доповідали про результати роботи на підсумковій міжнародній конференції; обмінювалися досвідом з колегами щодо специфіки навчальної діяльності. Самі 3D-моделі були створені фахівцями вищих навчальних закладів: Пан-Європейського Університету (Словаччина, м. Братіслава) та Ужгородського національного університету (Україна, м. Ужгород). Деякі особливості командної роботи педагогів відображені в публікаціях керівників та учасників проекту [11,12]. Зокрема, описано структуру проекту, його етапи та проміжкові результати, види діяльності педагогів із врахуванням мети проекту та застосуванням інформаційних технологій при реалізації комплексних завдань.

Висновки. Міжнародна співпраця, спільне виконання освітніх проектів змінює тип мислення учасників проекту, наближаючи їх професійний рівень до потреб інформаційного освітнього полінаціонального середовища. Учасники проектів стають сподвижниками нового, сучасного, інноваційного освітнього прогресу. Через проекти, у тому числі міжнародні, реалізуються ідеї передової педагогіки, проектування змінює самооцінку та конкурентну здатність самого вчителя.

Можливими шляхами для подальшого впровадження проектних методик у системі підвищення кваліфікації учителів є:

- навчання педагогів основам розробки та подачі власних проектів з метою здобуття грантів для залучення колег до інноваційної міжнародної діяльності;
- навчання новим інфо-технічним налаштуванням;
- поглиблення знань однієї з міжнародних мов як необхідного засобу комунікації.

Література

1. Гончаренко, С.І. Український педагогічний словник / С.І. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Ільяшева, Е.В. Подготовка будущих учителей технологии к проектной деятельности: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. / Е.В. Ильяшева. – Магнитогорск, 2001. – 23 с.
3. Зіневич, В. Проектна діяльність та проектна культура як передумови інноваційної діяльності педагога / В. Зіневич // Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки, 2015. – Вип. 15. – С. 100-106.
4. Пахомова, Н.Ю. Проектное обучение – что это? / Н.Ю. Пахомова // Методист. – 2004. – №1. – С.39-46.
5. Полат, Е. Метод проектов: типология и структура / Е. Полат // Лучшие страницы педагогической прессы. – 2004. – №1. – С.9-17.
6. Полат, Е. Что такое проект? / Е. Полат, А. Петров, М. Бухаркина, М. Моисеева // Открытый урок. – 2004. – №5/6. – С.15.
7. Полат, Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е.С. Полат. – М., 2000. – 272 с.
8. Рыбина, О. Проектная деятельность / О. Рыбина // Лучшие страницы педагогической прессы. – 2004. – №1. – С.46-49.
9. Селевко, Т.К. Образовательные технологии / Т.К. Селевко. – М.: Нар. образование, 1998.
10. Сисоева, С. Особистісно зорієнтовані технології: метод проектів / С.Сисоева // Підручник для директора. – К.:Плетяду, 2005. – №9-10. – С.25-31.
11. Sládek, Kamil. Innovative methods in education and the Schengen border (or any other) / Kamil Sládek // Innovative Methods in Education and Research. – Prague: Wolters Kluwer, 2017. – p 6-11.
12. Krajčík, Vladimír. Professionally-oriented teaching at university focusing on information-based enterprises / Vladimír Krajčík, Ivo Formánek // Innovative Methods in Education and Research. – Prague: Wolters Kluwer, 2017. – p 35-37.

References

1. Honcharenko, S.I. Ukrayins'kyu pedahohichnyy slovnyk / S.I. Honcharenko. – K.: Lybid', 1997. – 376 s.
2. Ilyasheva, E.V. Podgotovka buduschih uchiteley tehnologii k proyektnoy deyatel'nosti: Avtoref. diss. ...kand. ped. nauk. / E.V. Ilyasheva. – Magnitogorsk, 2001. – 23 s.
3. Zinevych, V. Proektna diyal'nist' ta proektna kultura yak peredumovy innovatsynoyi diyal'nosti pedahoha / V. Zinevych // Vytoky pedahohichnoyi maysternosti. Seriya : Pedahohichni nauky, 2015. – Vyp. 15. – S. 100-106.
4. Pakhomova, N.Yu. Proektnoe obuchenye – chto eto? / N.Yu. Pakhomova // Metodyst. – 2004. – #1. – S.39-46.
5. Polat, E. Metod proektov: typolohyya y struktura / E. Polat // Luchshye stranytsyi pedahohicheskoy pressyi. – 2004. – #1. – S.9-17.
6. Polat, E. Chto takoe proekt? / E. Polat, A. Petrov, M. Bukharkyna, M. Moiseeva // Otkrytiy urok. – 2004. – #5/6. – S.15.
7. Polat, E.S. Novye pedahohicheskyye y ynformatsyonnye tekhnolohyy v systeme obrazovanyya / E.S. Polat. – M., 2000. – 272 s.
8. Ryibyna, O. Proektnaya deyatel'nost' / O. Ryibyna // Luchshye stranytsyi pedahohicheskoy pressyi. – 2004. – #1. – S.46-49.
9. Selevko, T.K. Obrazovatel'nye tekhnolohyy / T.K. Selevko. – M.: Nar. obrazovanye, 1998.
10. Sysoyeva, S. Osobystisno zoriyentovani tekhnolohiyi: metod proektiv / S.Sysoyeva // Pidruchnyk dlya dyrektora. – K.:Pleyady, 2005. – #9-10. – S.25-31.
11. Sladek, Kamil. Innovative methods in education and the Schengen border (or any other) / Kamil Sladek // Innovative Methods in Education and Research. – Prague: Wolters Kluwer, 2017. – p 6-11.
12. Krajcik, Vladimir. Professionally-oriented teaching at university focusing on information-based enterprises / Vladimir Krajcik, Ivo Formanek // Innovative Methods in Education and Research. – Prague: Wolters Kluwer, 2017. – p 35-37.

Oros V.M.,

candidate of physical-mathematical sciences, manager of department of naturally-mathematical education and information technologies, of Zakarpattia institute of post-graduate pedagogical education, oros.teacher@gmail.com

Ukraine, Uzhgorod

INTERNATIONAL PROJECT ACTIVITY - HIGH FACTOR FOR IMPROVING QUALIFICATIONS OF PEDAGOGES

The article analyzes the mechanism of influence of the teacher's international project team work on his professional development. The main ways of the influence of the collective international cooperation on the individual development of the teacher, which are practically independent from the concrete project, are highlighted. The ways of improvement of teachers' postgraduate training with the consideration of the obtained research results are indicated.

Key words: project, international project activity, postgraduate education, advanced training.

УДК 37.013.3"19"

Розман І.І.,

к.пед.н., доцент, Мукачівський державний університет, rozmanii@ukr.net

Україна, м. Мукачєво

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ В ОКРЕМИХ ПЕРСОНАЛІЯХ КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється загальний огляд педагогічної думки в Україні наприкінці ХХ століття. Викладено огляд діяльності вчених-педагогів, в основу яких покладено джерела народної педагогіки. Надана загальна інформація про основні напрямки роботи відомих і маловідомих вчених в галузі виховання молодого покоління. Зазначено вклад у демократичне формування освіти даного періоду, порушено питання про взаємозалежність особистості як вченого та громадського діяча, вихователя, методиста. Проаналізовано вклад вчених-педагогів кінця ХХ століття для розвитку сучасних педагогічних вчень.

Ключові слова: персоналії, дослідження, формування, психолого-педагогічний, спадщина.

Постановка проблеми. В наукових виданнях існує багато досліджень, загальних оглядів щодо педагогічної ідеї в Україні в кінці ХІХ і початку ХХ століть. Висвітлено педагогічну діяльність видатних вчителів України, доведено, що наша українська педагогіка бере свій початок з народних джерел, що українська етнопедагогіка відображає історію праці, спосіб життя нашого народу, його ідеали, устремління до знань. З цього випливає, що відомі вчителі краю, які проявили інтерес до розвитку особистості, активно брали участь в розв'язанні проблеми народної освіти, школи та педагогічної думки. Першоджерела, які характеризують розвиток педагогічної думки з ХVІІІ, належать ще Феофану Прокоповичу, Григорію Сковороді, Михайлу Козачинському. Головним критерієм виховання є повага до людини, до праці, любов до природи. Їх спадщина надихає на здійснення ідей народної педагогіки. У зв'язку з цим і виникає питання про вивчення відомих і маловідомих педагогів України [1, с.2].

Мета роботи – розглянути окремі персоналії вчених-педагогів України кінця ХХ століття в контексті основних напрямків науково-педагогічних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Кінець ХХ століття характеризується потужним розвитком педагогічної думки. Вчені-педагоги України досліджують і виховання особистості і методи навчання молодого покоління.

Кінець ХХ століття привертає увагу як окремий етап розвитку педагогічної науки; його представниками виступають такі видатні педагоги-учені як Сава Христофорович Чавдаров (1882–1962) Григорій Силич Костюк (1899–1982 рр.), Степан Андрійович Литвинов (1892–1982 рр.), Василь Олександрович Сухомлинський (1918–1970 рр.), Олексій Микитович Русько (1906–1964 рр.), Іван Омелянович Синиця (1910–1976 рр.), Микола Павлович Ніжиснський (1905–1986 рр.), Андрій Данилович Бондар (1913–1983 рр.), Борис Степанович Кобзар (1926–2001рр.), Василь Іванович Помагайба (1892–1972 рр.), Василя Івановича Чепелева (1918–2000 рр.) та інші [1; 2, с.25–28].

До плеяди видатних учених-педагогів слід віднести доктора педагогічних наук, професора, заслуженого учителя України викладання української літератури, написала і видала посібники з курсу Тетяну Федорівну Бугайко (1898–1972 рр.), яка успішно розробила основні

принципи методики, а також з психолого-педагогічних проблем підготовки педагога у вищій школі.

Видатною особистістю в Україні в галузі психолого-педагогічних знань був дійсний член АПН СРСР, доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки Григорій Силич Костюк, який створив НДІ психології і був протягом 25 років незмінним його директором. Г.С. Костюк успішно досліджував проблему співвідношення навчання, виховання і розвитку, які одержали світове визнання. У 1967 році видає капітальний груд «Розвиток і виховання». Вчений Г.С. Костюк залишив після себе понад 300 наукових фундаментальних праць.

У відомого діяча народної освіти, члена-кореспондента АПН СРСР, Олексія Микитовича Русько, домінував принцип дослідження у галузі організації освіти. Дані питання висвітлюються ним більш ніж в ста наукових доробках. Русько О.М. активно займався саме питанням виробничого навчання, а також проблемами дидактики, школознавства і методів навчання хімії. Це був організатор створення інституту наукових кореспондентів і першим президентом Педагогічного товариства в Україні [3].

У розвитку невідкладних педагогічних питань доктор педагогічних наук, професор Андрій Данилович Бондар є автором понад 150 наукових праць з питань суспільного виховання учнів. Цінні його праці «Школа, сім'я, громадськість» і «Вихователь групи продовженого дня». Велику увагу вчений приділяв основам відбору змісту вищої освіти, методиці організації педагогічної практики. Свої знання та талант наукового керівника, допомогли йому підготувати тридцять кандидатів наук для України, Литви, Грузії, Білорусії та інших республік. Бондар А.Д. був активним членом Педагогічного товариства [3, с.25–36].

Поряд з А.Д. Бондаром у розробці громадського виховання бере активну участь доктор педагогічних наук, професор Борис Степанович Кобзар, який вивчав комплексний підхід до організації виховної роботи в школах-інтернатах. Професійна діяльність Кобзара Б.С. присвячена підготовці юного покоління до подальшого подружнього життя. У наукових працях домінувало питання дитячої основи батьківської педагогіки. За часи керування НДІ педагогіки активізувалась педагогічна думка, організовувались і проводились конференції,

симпозіуми, активно працювали клуби творчої педагогіки.

У цей період питання історичного розвитку народної освіти і педагогічної ідеї широко висвітлюються в Україні. В результаті плідної роботи були створені ґрунтовні праці, зокрема спеціальні томи «Наукових записок» інституту педагогіки («З історії школи і педагогічної ідеї на Україні» від т. XX., 1965. вип. 5) і Київського університету («З історії боротьби за народну освіту», 1965, с.5) професора М.М.Грищенко «Народна освіта в західних областях України» і професора М.С.Гриченко «Нариси історії школи в Українській РСР» [4, с.10-21].

Сухомлинський одним із перших у радянській педагогіці свого часу став розробляти гуманістичні традиції вітчизняної та світової педагогічної думки. У роботі «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» автор пише про те, що «кожна людина вже в роки дитинства й особливо в отрочстві й ранній юності повинна досягти щастя повноти свого духовного життя, радості праці та творчості» [5, с.373]. Сухомлинський не встановлював чітких меж між різними сторонами виховання. У будь-якому діянні він виділяв як необхідний розумовий розвиток і працю, виховання моральне, естетичне, екологічне, вивчення й урахування індивідуальних і вікових особливостей дітей, взаємини родини та школи, педагогічну майстерність учителя.

Виховний процес невід'ємно пов'язаний з навчанням учнів. Вчені-педагоги, опираючись на ґрунтовні емпіричні дані, довели, що використовуючи правильно підібрані методи навчання, учні засвоюють матеріал набагато результативніше і з більшим відсотком вміння використовувати набуті знання у житті. Під керівництвом талановитого педагога-дослідника Василя Івановича Помагайби вчені НДІ педагогіки розробили і експериментально перевірили дидактичні основи засвоєння знань, формування навчальних навичок, систематизації і узагальнення знань в учнів V-VIII класів. Ці дані успішно дослідив і висвітлив у своїй монографії ст. науковий працівник, кандидат педагогічних наук В.О.Онищук «Дидактичні основи усвідомлення учнями навчального матеріалу» (1964), яка позитивно оцінена науково-педагогічною громадськістю. Його перу належать ще ряд монографій із проблем дидактики, методів навчання [1, с.9].

Група науковців інституту педагогіки України, викладачів педвузів, аспірантів і передових учителів під керівництвом професора В.І.Чепелева вивчала шляхи удосконалення навчально-виховного процесу у загальноосвітніх школах дорослих, результати яких узагальнено в монографіях «Школа і завод», «Організація навчально-виховної роботи в заочній школі». Проблеми кібернетичного підходу до навчання досліджувалися Н.М. Розенбергом, а програмованого навчання – В.Ф. Шморгуном, А.В. Сердюком та Р.П. Скульським.

Яскраву сторінку в розвиток педагогічної науки й освіти вписав Золтан Золтанович Жофчак (народився 1934 р.), український педагог-новатор, відмінник народної освіти, заслужений учитель України, народний учитель України, учитель музики, фізики, методист і директор Ужгородської авторської школи № 2 (з 1962р.). Його

авторська школа характеризується такими ознаками, як наявність оригінальної ідеї, що сформульована задля досягнення вагомих результатів діяльності; забезпечення її оригінальними змістом, методами, формами, засобами реалізації; добір кваліфікованих кадрів, спроможних творчо розв'язувати складні завдання; розробка навчальних програм, які відображають особливості і профіль авторської школи; підготовка авторських навчальних посібників, підручників, кабінетів, лабораторій; утвердження в навчальному закладі власних традицій, що акумулюють педагогічний досвід. Золтан Золтанович Жофчак – автор понад 100 друкованих праць, які виходили окремими книжками, друкувалися в журналах і збірниках, в обласних та республіканських газетах. Багатогранна й багаторічна науково-педагогічна, новаторсько-пошукова діяльність З. Жофчака спрямована на розвиток здібностей учнів, творчий характер їх мислення, набуття ними суми необхідних знань і формування їх як знаючої морально-естетичної, мистецько-духовної особистості [10, с.7,9].

Висновок. Як бачимо, загальний огляд педагогічних надбань окремих вчених-педагогів кінця XX століття, доводить, що аналіз наукової літератури та педагогічного джерелознавства свідчить, що педагогічна думка базується на комплексі різноманітних джерел, які є носіями наукової інформації та важливі для розвитку педагогічної думки та педагогічної науки.

Зазначений аналіз дозволяє зробити висновки про те, що педагогічно-інформаційні джерела, що містять матеріал про педагогічну персоналію, можна вивчати і зіставити з різними історичними віхами.

На сучасному етапі проблеми розвитку школи, освіти, педагогічної думки успішно вирішують такі вчені-дослідники як професори М.Шкіль, А.Алексюк, О.Киричук, В.Креминь, Д.Ярмаченко, В.Бондар, І.Зязюн, В.Кузь, Б.Євтух, М.Стельмахович, С.Максименко, О.Мороз, А.Богущ, Ю.Приходько та ін.

В період будівництва незалежної України їх наукові праці збагачують педагогічну думку і сприяють розвитку освіти і школи незалежної України. Адже відомо, що інтеграції педагогічної мудрості минулого і нових підходів забезпечується досягнення якісно нового рівня роботи сучасної школи.

Література

1. Гомоннай В.Т., Росул В.В. Видатні педагоги України (XIX-XX ст.) / В.Т.Гомоннай, В.В.Росул. – Ужгород: 2001. С.1-6.
2. Мосіяшенко В.А. Історія педагогіки України в особах / В.А. Мосіяшенко, А.В. Задорожна, О.І. Курок. – Суми: Університетська книга, 2005. – с. 266.
3. Калуська Любомира Видатні українські педагоги. Інформаційний збірник / Любомира Калуська. – Тернопіль: 2008. – 223 с.
4. Педагогічна наука на сторінках журналу «Советская педагогика» (1937–1991): бібліогр. покажчик / Уклад. проф. Н.С.Тюбріченко. – Умань: ТІТ Жовтий, 2010. – 324 с. 7. Прокоф'єв М.А. Советская система просвещения к 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции / М.А. Прокоф'єв // Сов. педагогика. – 1978. – № 1. – С. 10-21.
5. Сухомлинський В.А. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В.А. Сухомлинський // Історія педагогіки в Росії. – М., 1999. – С. 373.

6. Квіт С. Мені багато років снився Ужгород. / С.Квіт // «Старий замок». – 2009. – №6 (918), 19-25 лютого. – С. 13.

7. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.

8. Сухомлинська О. Розвиток особистості і освіта: історичний вимір / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2008. – № 2. – С. 41-47.

9. Національна стратегія розвитку освіти в Україні до 2021 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>

10. Білавич, Г. Педагогічне новаторство в Україні в контексті освітньої практики Золтана Жорфака / Г. Білавич, І.І. Розман // Молодь і ринок: науково-педагогічний журнал. – Дрогобич, 2017. – №5(148). – С. 7, 9.

References

1. Homonnay V.H., Rosul V.V. Vydatni pedahohy Ukrayiny (KhlIKh-KhlIKh st.) / V.H. Homonnay, V.V. Rosul. – Uzhhorod : 2001. S. 1-6.

2. Mosiyashenko V.A. Istoriya pedahohiky Ukrayiny v osobakh / V.A. Mosiyashenko, L.V. Zadorozhna, O.I.Kurok. – Sumy : Universitet's'ka knyha, 2005. – s. 266.

3. Kalus'ka Lyubomyra Vydatni ukrayins'ki pedahohy. Informatsiynyy zbirnyk/ Lyubomyra Kalus'ka. – Ternopil: 2008. – 223s.

4. Pedahohichna nauka na storinkakh zhurnalu «Sovet'skaya pedahohyka» (1937–1991): bibliohr. pokazhchyk / Uklad. prof. N.S. Pobirchenko. – Uman: PP Zhovtyy, 2010. – 324 s.

5. Prokofev M.A. Sovet'skaya systema prosveshcheniya k 60-letyuu Velykoy Oktyabr'skoy sotsyalytycheskoy revolyutsyy / M.A. Prokofev // Sov. pedahohyka. – 1978. – # 1. – S. 10-21. Sukhomlins'kyy V.A. Problemy vykhovannya vsebichno rozvynenoyi osobystosti / V.A. Sukhomlins'kyy // Istoriya pedahohiky v Rosiyi. – M., 1999. – S. 373.

6. Kvit S. Meni bahato rokiv snyvsya Uzhhorod. / S.Kvit // «Staryy замок». – 2009 – № 6 (918), 19-25 lyutoho. – S. 13.

7. Sukhomlins'ka O.V. Istoryko-pedahohichnyy protses: novi pidkhody do zahal'nykh problem / O.V. Sukhomlins'ka. – K.: A.P.N., 2003. – 68 s.

8. Sukhomlins'ka O. Rozvytok osobystosti i osvita: istorychnyy vymir / O.Sukhomlins'ka // Shlyakh osvity. – 2008. – # 2. – S. 41-47.

9. Natsional'na stratehiya rozvytku osvity v Ukrayini do 2021 roku. [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>

10. Bilavych, H. Pedahohichne novatorstvo v Ukrayini v konteksti osvith'oyi praktyky Zoltana Zhofchaka / H. Bilavych, I.I. Rozman // Molod' i rynek: naukoivo-pedahohichnyy zhurnal. – Drohobych, 2017. – #5(148). – S. 7, 9.

Rosman I.I.,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Department of philological disciplines and social communications
Mukachevo State University of Mukachevo, rozmanii@ukr.net

Ukraine, Mukachevo

PEDAGOGICAL IDEAS IN PERSONALITIES OF THE END OF THE 20th CENTURY

The article covers the general review of pedagogical thought in Ukraine at the end of the twentieth century. The review of the activities of scientists-teachers is based on which the sources of folk pedagogy are laid and general information on the main directions of work of outstanding scientists in the field of upbringing of the younger generation is given.

The contribution to the democratic formation of education of this period is noted, the issue of the interdependence of the individual as a scientist and public figure, educator, methodologist is raised. The contribution of scientists-teachers of the late twentieth century to the development of modern pedagogical doctrines is analyzed.

Key words: personalities, research, formation, psychological and pedagogical, heritage.

УДК 378.2.011.3

Сагадіна О.Ю.,

викладач-методист Вінницького інституту Університету «Україна», vinn.prof@gmail.com

Україна, м. Вінниця

СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ДО ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ З УЧНЯМИ СТАРШОЇ ШКОЛИ

Інноваційна розробка містить результати дослідження щодо можливості та особливості підготовки педагогів до профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи в системі післядипломної освіти. Визначена моделі підготовки учителів до профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи та основи системи їх професійного навчання. Розроблено напрямки впровадження профорієнтаційної роботи з учнями в ЗНЗ в умовах профільного навчання.

Ключові слова: профорієнтаційної роботи в школі, професійна інформація, професійна діагностика, професійна консультація, професійний відбір, професійна адаптація, система підготовки вчителів.

Постановка проблеми та її актуальність. Нова українська школа сьогодні спрямована на досягнення нової якості освіти на основі освоєння особистістю основних принципів та ідей інноваційного розвитку, формування стрижневих компетенцій, що дозволяють їй успішно інтегруватися в суспільство, особистості бути мобільної та конкурентоспроможної, здатної до самоорганізації навчання продовж життя, самореалізації, визначення свідомого життєвого вибору і прийняття відповідальних рішень формування творчого потенціалу старшокласників за допомогою профорієнтаційної роботи.

Однією із першочергових проблем, які стримують сьогодні розвиток освітньої галузі в Україні, є недостатня відповідність освітніх послуг вимогам суспільства, запитам особистості, потребам ринку праці. Для стабільного розвитку і нового якісного прориву в національній системі освіти визнано необхідним, зокрема, забезпечити створення умов для посилення профорієнтаційної спрямованості навчально-виховного процесу у загальноосвітній школі визначають і актуальність інноваційної розробки.

Автор обґрунтовує, що вчитель є безпосереднім організатором та втілювачем консультативної профорієнтаційної роботи в школі, а профорієнтаційна діяльність має бути невід'ємною складовою його педагогічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень. На сьогодні науковцями досліджені загальні основи побудови системи профорієнтації, зокрема в роботах А.П. Боровського, М.М. Захарова, Л.А. Йовайши, Є.А. Клімова, І.М. Назимова, Є.М. Павлютенкова, К.К. Платонова, Г.В. Щокіна, В.В. Ярошенка та інших.

У низці досліджень розглянуто підготовку до профорієнтаційної роботи в школі (В.В. Андарало, М.Т. Благінін, М.А. Весна, О.С. Бєлих, Г.П. Бондаренко, Л.І. Бондарчук, К.Ж. Жубаєв, С.Т. Золотухіна, Н.А. Ховрич, Н.Ш. Шадиєв, Л.М. Шмигірілова та ін).

В роботах А.І. Войтка, В.П. Зінченка, Г.І. Клімова, І.О. Седяра, М.С. Янцура обґрунтовано систему підготовки спеціалістів з професійної орієнтації (методистів, професійних консультантів, педагогів, психологів). Ученими розроблено навчальні програми і посібники з різних аспектів профорієнтаційної

підготовки. Але на сьогодні не визначено єдиного змісту підготовки до профорієнтаційної роботи із старшокласниками в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників, дидактично не обґрунтовано умов готовності педагогів до консультативної роботи з учнями, чітко не визначена система профорієнтаційної підготовки вчителя до проведення такої роботи. Отже, виникає протиріччя: з одного боку, підвищується рівень вимог до професійного самовизначення учнів загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ), а з іншого - відсутня належна профорієнтаційна підготовка вчителя до розв'язання надзвичайно важливої як для школи, так і для суспільства в цілому проблеми. Як наслідок цього, не забезпечуються належні підходи для підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення в ЗНЗ.

Враховуючи актуальність, соціальну значущість забезпечення якості національної освіти в Україні і пов'язану з цим проблему профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи, темою інноваційної розробки обрано: «Система підготовки учителів до профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи».

Об'єкт дослідження: підготовка учителів до організації профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи.

Предмет дослідження: зміст і технології підготовки учителів до профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи в інститутах післядипломної освіти.

Метою статті є: з'ясування сучасних підходів вчителів до ефективної профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи за умов розробки системи їхньої підготовки у системі підвищення кваліфікації в інститутах післядипломної освіти.

Виклад основного матеріалу. Поняття профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи передбачає створення єдиної цілісної системи, що забезпечує можливості для задоволення освітніх запитів кожної особи. Нині деякими дослідниками зроблені практичні кроки до створення структур, моделей, що реалізують ідеї професійної освіти [2, с.148].

Це дозволить правильно намітити шляхи формування і зміцнення професійного інтересу при навчанні в школі, коледжі і ВНЗ, від чого багато в чому залежить подальша професійна діяльність, соціалізація

особистості. Правильне професійне самовизначення, інтерес у рамках нової моделі неперервної освіти – система підготовки фахівців різних галузей освіти в Україні [6].

Розроблена система підготовки учителів у післядипломної освіти до профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи розкривається за допомогою моделі, яка має 5 складових – концептуальну, змістову, технологічну, рефлексивну, прогностичну [1, с.49].

Концептуальна складова включає розгляд наукових підходів і принципів, мети і завдань організації дистанційного процесу та інтерактивного вчителів на курсах ПК в ІППО.

Змістова складова – оновлений навчальний план, наповненого змістом організації профорієнтаційної роботи.

Технологічна складова – комплект контенту для навчальних занять з розвитку творчого потенціалу вчителя щодо формування професійного самовизначення учнів старших класів.

Рефлексивна складова – методика визначення рівня підготовки учителів у системі післядипломної освіти до профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи.

Прогностична – технології моніторингу фахового зростання учителів у системі післядипломної освіти щодо їхньої підготовки до профорієнтаційної роботи з учнями старшої школи за рахунок створення інноваційної формули у кожному ЗНЗ.

Інноваційна формула профорієнтаційної роботи в ЗНЗ передбачає 5 компонентів (професійна інформація, професійна діагностика, професійна консультація, професійний відбір, професійна адаптація), кожний з яких адаптується як відповідний сегмент системи підготовки в освітньому просторі післядипломної освіти вчителя, так і конкретизується у формуванні профорієнтаційної роботи в навчальному середовищі конкретного навчального закладу [1;2;3].

Професійна інформація вчителя формується сучасними технологіями як психолого-педагогічний сегмент у системі післядипломної освіти та передбачає його розвиток в особистості активної профорієнтаційної позиції, що відповідає суб'єктивним і об'єктивним умовам вільного та свідомого професійного самовизначення учням старшої школи. Вона дає школярам змогу ознайомитися з різними професіями, з пов'язаним із ними змістом трудової діяльності, з вимогами, які ці професії пред'являють людині, а також з тим, де ними можна оволодіти.

Професійна діагностика у системі підготовки вчителів до профорієнтаційної роботи з учнями старших класів містить сегмент психологічного вивчення особистості з метою виявлення професійно значущих властивостей і якостей школярів та особистісних рис вчителів. Для деяких спеціальностей вона є неминучою, ігнорування пов'язане з ризиком непридатності особистості. Професійна діагностика також надає можливість визначити рівні готовності вчителів до професійної консультації з профорієнтаційної роботи з учнями в ЗНЗ.

Професійна консультація – технологічний сегмент системи підготовки вчителя щодо надання особистості на основі її вивчення науково обґрунтованої допомоги

щодо найоптимальніших для неї напрямів і засобів професійного самовизначення. Вчитель має володіти інноваційним технологіями, які мають на меті й навчання учнів прийомом самооцінки своїх якостей з метою з'ясування їх відповідності вимогам професії.

Аналогічні консультації слід надавати і батькам учнів, щоб вони серйозніше підходили до обрання майбутньої професії дітьми, допомагали їм у цьому. До професійної консультації залучають і медичних працівників школи, які знають медичні протипоказання стосовно основних професій і можуть запобігти небажаним випадкам, коли учням доводиться змінювати професійну орієнтацію вже на етапі відбору.

Професійний відбір – рефлексивний сегмент системи підготовки вчителя до профорієнтаційної роботи з учнями в ЗНЗ, який визначає критерії оцінювання розвитку профорієнтаційної компетентності вчителя та спрямовані на надання допомоги учневі у визначенні й виборі конкретної професії на основі виявлення й оцінки його загальних і спеціальних здібностей, здатностей, інтересів, потреб і об'єктивних умов професійної підготовки і працевлаштування. На цьому етапі важлива роз'яснювальна робота серед молодих людей, які повинні усвідомити необхідність роботи над собою задля подолання певних недоліків, досягнення професійної майстерності та професійної адаптації.

Професійна адаптація – процесуальний сегмент системи системи підготовки вчителя до профорієнтаційної роботи з учнями та передбачає організаційні форми і методи процесу пристосування людини до професійної діяльності, її умов; досягнення бажаної продуктивності праці й відповідності між професійними намірами, інтересами, якостями особистості та вимогами до діяльності. Її здійснюють на стадії оволодіння учнем професією. Професійна адаптація учнів відбувається разом із суспільною адаптацією, яка має бути передбачена профорієнтаційною роботою в школі, що є завершальним етапом психологічної та практичної підготовки учнів до трудової діяльності, в основу якої є їх правильна професійна орієнтація.

Професійна орієнтація – система навчально-виховної роботи, спрямованої на засвоєння учнями знань про соціально-економічні й психофізіологічні умови правильного вибору професії, формування в них уміння аналізувати вимоги різних професій до психологічної структури особистості, а також свої професійно значущі якості, шляхи й засоби їх розвитку. Правильний вибір професії зумовлює моральне задоволення, позитивну самооцінку, високу продуктивність праці, якість продукції. Він є точкою, в якій сходяться інтереси особистості та суспільства, поєднання особистих і загальних інтересів.

Завдання профорієнтації полягає в ознайомленні учнів з професіями та правилами їх вибору, вихованні спрямованості на самопізнання як основу професійного самовизначення; формування вміння зіставляти свої здібності з вимогами щодо набуття конкретної професії, складати на цій основі реальний план оволодіння професією, а також забезпечення розвитку професійно важливих якостей особистості [4, с.146].

У дослідженні ми передбачили наступність щодо організації профорієнтаційної роботи в ЗНЗ та визначили їхні етапи [3;5;6]:

а) початковий (пропедевтичний) етап. Метою його є ознайомлення дітей у процесі навчальної, позакласної та позашкільної роботи з найпоширенішими професіями, виховання позитивного ставлення до різних видів трудової та професійної діяльності, інтересу до пізнання своєї особистості, формування початкових загальнотрудових умінь і навичок, здатності до взаємодії з іншими особами в процесі діяльності. Результатом цієї роботи має бути сформоване у молодших школярів ставлення до себе, суспільства і професійної діяльності;

б) пізнавально-пошуковий (5–7 класи) етап. Передбачає формування ціннісних орієнтацій, мотивації самопізнання, установки на власну активність у професійному самовизначенні та оволодінні професійною діяльністю, а також систематичне ознайомлення з професіями у навчально-виховному процесі. Не менш важливими є формування умінь самооцінки, самоаналізу з метою усвідомлення власної професійної спрямованості, консультування щодо вибору профілю подальшої освіти, форм трудової підготовки. Оптимальним результатом є вибір напряму (профілю) навчання, продовження освіти у 8–9 класах;

в) базовий (визначальний) (8–9, 8–11(12) класи) етап. Робота на цьому етапі полягає у вивченні наукових основ вибору професії, її класифікаційних ознак, вимог професій до людини, основних професійно важливих якостей, правил вибору професії. Старшокласники мають оволодіти методиками самопізнання, самооцінки, розвивати індивідуальні професійно важливі якості, формувати вміння зіставляти необхідні для здобуття конкретної професії вимоги з власними можливостями та кон'юнктурою ринку праці. Завданням школи є створення умов для випробування можливостей учнів у різних видах трудової діяльності (консультації щодо вибору професії та навчального закладу, професійний відбір).

Про досягнення очікуваних результатів свідчать сформованість особистісно значущого сенсу вибору професії, певної професійної спрямованості, професійне самовизначення учнів, їх готовність до зміни професійної спрямованості, переорієнтації на суміжні професії, на інші види діяльності відповідно до своїх індивідуальних особливостей та результатів профвідбору.

Профорієнтаційну роботу в школі здійснюють учителі всіх навчальних предметів, класні керівники, інші педагогічні працівники, фахівці різних галузей виробництва.

На уроках трудового навчання учні на політехнічній основі оволодівають системою техніко-технологічних та економічних знань, набувають умінь і навичок самостійної роботи з різними матеріалами, використовуючи з практичною метою інструменти, пристосування і прилади, в них формується сумлінне ставлення до процесу праці та її результатів. Усі ці якості мають безпосереднє значення для подальшої професійної орієнтації [3].

Важливу роль у професійній орієнтації школярів відіграють факультативні курси. Багато їх орієнтує старшокласників на конкретну професію і дає їм певний обсяг знань, умінь і навичок з цієї професії. Провідна роль у цій роботі належить класному керівникові. Він упродовж тривалого часу спостерігає за учнями свого класу, вивчає їх індивідуальні особливості, інтереси, здібності й нахили, контактує з батьками, знає виховний потенціал кожної сім'ї, що дає йому змогу організувати профорієнтаційну роботу на належному рівні [2;4].

Серед використовуваних класними керівниками форм такої роботи найефективнішими є екскурсії, зустрічі з фахівцями, колишніми випускниками, вечори, диспути, конференції, класні години, заняття в гуртках, факультативи.

Для ефективного інформування учнів про певну професію використовують її професіограму, що передбачає розкриття таких питань: як називається робота, у чому її суть? (Назва роботи, спеціальності, професії, посади, можливого робочого місця, тобто опис істотних характеристик і видових особливостей праці.); яка ефективність і мета роботи?; що є предметом праці; у який спосіб виконується робота?; на основі чого вона здійснюється?; які критерії оцінки результатів праці?; яка кваліфікація потрібна для роботи?; за допомогою яких засобів виконується робота?; в яких умовах виконується робота?; які моменти небезпеки та відповідальності трапляються в процесі роботи?; яку вигоду дає робота працівникові? (Зарплата, премія, пільги, моральне задоволення, суспільне визнання.); які вимоги і обмеження характерні для роботи?

Успішність професійного самовизначення старшокласників залежить від сформованості їх ціннісної орієнтації, життєвих ідеалів у професійній сфері. В кожній сфері професійної діяльності можна з'ясувати особистісні ідеали з метою допомогти молоді утвердитися на власному життєвому і професійному шляху [2, с.150; 5].

Ця методика вибудовується на принципах пізнавальної і творчої самореалізації особистості, що сприяє формуванню професійної орієнтації учнів. Відповідно до неї кожен учень протягом року обирає власний ідеал творчої самореалізації, готує міні – урок для однокласників.

Оцінку за урок учні та вчителі визначають спільно. Вона має ґрунтуватися на таких показниках: а) відповідність особистості певній професійній орієнтації; б) рівень підготовленості матеріалу; в) вміння донести матеріал до слухачів; г) рівень цікавості творчих завдань, запитань тощо.

Така методика активізує мотиваційні (професійна інформація), інформаційно-пізнавальні (професійна діагностика), ціле-утворювальні (професійна консультація), операційно-результативні (професійна консультація) та емоційно-почуттєві (професійний відбір) компоненти діяльності особистості (професійна адаптація). Під час орієнтації учнів на конкретну професію можливі такі помилки: поділ професій на "престижні" й "непрестижні"; ототожнення навчального предмета з професією; перенесення ставлення до людини – представника професії на саму професію; вибір професії

під чийсь впливом; застарілі уявлення про характер праці у сфері матеріального виробництва.

Висновки з даного дослідження. Впровадження системи підготовки вчителів до профорієнтаційної роботи з учнями старших класів в умовах неперервного навчання «післядипломний навчальний заклад – школа – коледж – ВНЗ» надає можливість формувати інтерес до різних професій і спрямовувати процес до самовизначення конкретніші, цілеспрямованіші, інтенсивніші. При цьому реалізуються інноваційна формула профорієнтаційної роботи в ЗНЗ, яка передбачає 5 компонентів: професійна інформація, професійна діагностика, професійна консультація, професійний відбір, професійна адаптація, кожний з яких адаптується як в освітньому просторі післядипломної освіти вчителя, так і конкретизується у формуванні профорієнтаційної роботи в навчальному середовищі конкретного навчального закладу.

Це надало можливість впровадити систему підготовки вчителя до профорієнтаційної роботи, яка актуалізувала проблему узгодження по вертикалі і горизонталі технологій і навчального змісту при переході від однієї освітньої програми до іншої (від післядипломної до середньої), в зв'язку з чим, в програмі розвитку освіти в якості одного з основних напрямів професійної освіти в Україні виділено збереження єдиного освітнього простору. Це можна забезпечити виділенням схожих компонентів, ідей в порівнюваних теоріях і синтезом цих ідей на основі використання системоутворюючого освітнього профорієнтаційного вектора. Вирішення цього завдання без неперервного освітнього простору неможливе в рамках існуючої структури освіти і в особливій мірі – при підготовці професійних фахівців з профорієнтаційної роботи.

Треба відзначити, що проектування системи підготовки вчителя до профорієнтаційної роботи неможливо без введення профільного навчання на старшій ступені загальної освіти, спрямованій на індивідуалізацію та соціалізацію навчання з урахуванням реальних запитів ринку праці, відпрацювання гнучкої системи профілів, моделей організації інтеграції старшої школи з установами професійної освіти.

Дослідження побудовано на основі фундаментальних положень теорії організації профорієнтаційної роботи в педагогічній діяльності: розвиток систем підготовки вчителів в умовах післядипломної освіти, пізнання, розвиток особистості в процесі навчальної діяльності.

На всіх етапах досліджень використовувалась експериментальна база навчальних закладів Вінницької міської ради; КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти» та інститутів післядипломної освіти України; ЗНЗ I-III ст. та методичних кабінетів Вінницької області.

Наукова новизна інноваційної розробки. Визначено параметри системи підготовки вчителів до профорієнтаційної роботи, умови функціонування, систему цілей професійної освіти, що включають в себе сегменти формування інтересу до професій, реалізацію ефективного професійного самовизначення, формування професійної компетентності, адаптаційних умінь, підготовку учнів до обраного профілю. Визначено відбір

змісту при розробці моделі підготовки вчителів до профорієнтаційної роботи на основі використання принципів: науковості, наступності, диференціації, системності та систематичності, фундаментальності та інформаційної ємності, соціальної ефективності. Здійснено відбір оптимальних педагогічних технологій.

Теоретична значимість інноваційної розробки. Розроблена системи підготовки вчителів до профорієнтаційної роботи може бути використана для вирішення аналогічних завдань в інших галузях освіти. Зокрема, подібним чином можна підійти до вирішення актуального завдання побудови теорії і практики ряду галузей гуманітарної професійної освіти, в якій кількість теоретичних підходів ще, більший, ніж у досліджених галузях.

Визначено сукупність факторів забезпечення наступності і уточнено уявлення про соціально-педагогічні умови реалізації наступності в системі підготовки вчителів до профорієнтаційної роботи з учнями старших класів. Практичне значення інноваційної розробки. Дана характеристика соціально-педагогічних, організаційно-педагогічних, психолого-педагогічних і педагогічних проблем, які актуалізували реалізацію ідеї профорієнтаційної роботи в ЗНЗ. Розроблено, апробовано та впроваджено в практику: профільний інтегрований навчальний план, програми для учнів (8-9) і (10-11(12)) класів з профорієнтаційної роботи в умовах неперервної освіти. В якості особливих структурних одиниць – програми курсів за вибором: «Екологія», «Цінності професійної кар'єри», «Світова економіка», «Вступ до професії», «Друга іноземна мова»; спецкурси, орієнтовані на різнобічну підготовку фахівців: «Етика і психологія сімейного життя», «Риторика», «Культура мови», «Релігії світу», «Логіка» та ін.

Розроблено показники ефективності профорієнтаційної роботи, які можуть бути використані з метою вдосконалення практики роботи ЗНЗ – коледжів –ВНЗ, що реалізують гуманітарні, технологічні, соціально-економічні, фізико-математичні та інші профілі навчання.

Література

1. Василенко Н.В. Система підготовки керівників загально-освітніх навчальних закладів до інноваційної діяльності [монографія]. – Вінниця: ВОІПОЛІТ, 2009. – 265 с.
2. Гончарова Н.О. Вибір професії школярами в системі профорієнтації як психологічна проблема // Психологія: Збірник наукових праць НТУ імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НТУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Вип. 19. – С. 148-152.
3. Державний стандарт повної та загальної середньої освіти України. – Ел. доступ: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/31215/
4. Загребнюк Ю. Професійне самовизначення особистості як соціально-педагогічна проблема / Ю. Загребнюк // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету, 2013. – Ч. 2. – С. 146–150. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpudpu_2013_2_20
5. Концепція нової української школи. – Ел. доступ: <http://osvita.ua/school/51449/>
6. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. – Ел. доступ: <https://pon.org.ua/novyny/2446-nacionalna-strategiya-rozvitku-osviti-v-ukrayini.html>

References

1. Vasilenko N.V. System of training of heads of general educational institutions for innovation activity [monograph]. - Vinnitsa: VOIPOP, 2009. - 265 p.
2. Goncharova N.O. Choosing a profession by students in the system of vocational guidance as a psychological problem // Psychology: Collection of scientific papers of the NPU named after M.P. Drahomanov - K. : View of the NPU named after M.P. Drahomanova, 2002. - Vip. 19. - P. 148-152.
3. State standard of full and general secondary education of Ukraine. - E-mail access: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/31215/
4. Zagrebnyuk Y. Professional self-determination of personality as a socio-pedagogical problem / Yu. Zagrebnyuk // Collection of scientific works of Uman State Pedagogical University, 2013. - Ch.2 - P. 146-150. - Access mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpudpu_2013_2_20
5. Concept of the new Ukrainian school. -EL. : <http://osvita.ua/school/51449/>
6. National strategy for the development of education in Ukraine until the year 2021. - E-mail: <https://pon.org.ua/novyny/2446-nacionalna-strategiya-rozvitku-osviti-v-ukrayini.html>

Sagadina O.Yu.,

Teacher-Methodist of the Vinnitsa Institute of the University of "Ukraine", vinn.prof@gmail.com

Ukraine, Vinnitsa

TEACHER TRAINING SYSTEM FOR VOCATIONAL GUIDANCE WORK WITH HIGH SCHOOL STUDENTS

Innovative development includes the results of the study on the possibility and features of training teachers to vocational guidance work with high school students in the system of postgraduate education. The model of teacher training for vocational guidance work with high school students and the basis of their professional education system are determined. Directions of introduction of vocational guidance work with students in the vocational training center in the conditions of profile education are developed.

Key words: vocational guidance work in the school, professional information, professional diagnostics, professional counseling, professional selection, professional adaptation, teacher training system.

УДК 371.3; 504.03

Скрипник С.В.,

к.пед.н., Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, skrypnyk_s@ukr.net

Україна, м. Хмельницький

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ В СУСПІЛЬСТВІ

У статті актуалізовано методологічні аспекти формування активної екологічної позиції в суспільстві. У процесі формування активної екологічної позиції особистості, феномен екологічного знання виникає як результат все наростаючої потреби суспільства доцільно змінювати природне середовище з метою збереження та розвитку органічної єдності між суспільством та природою. Розкрито напрямки, концепції, рівні та функції процесу формування активної екологічної позиції в суспільстві. Визначено, що теоретичним ядром формування активної екологічної позиції особистості виступає соціальна екологія як наука.

Ключові слова: активна екологічна позиція, сталий розвиток, екологічна свідомість.

Постановка проблеми. Ні наявність матеріальних передумов, ні можливість змодельовати та спрогнозувати можливі варіанти майбутнього у взаємовідносинах суспільства та природи не можуть самі по собі, автоматично забезпечити вихід з сучасної екологічної кризи та запобігти глобальній екологічній кризі. Її фундаментальні корені лежать в особливостях людського способу існування і готувались всією історією розвитку цивілізації.

Мета роботи – актуалізувати методологічні аспекти формування активної екологічної позиції в суспільстві, як засобу вирішення кризової ситуації у відносинах суспільства і природи.

Виклад основного матеріалу. Особливості людської діяльності породжують сучасну кризу у взаємовідносинах суспільства та природи і вони ж дають головні передумови для уникнення глобальної екологічної катастрофи. Людська діяльність має свідомий, доцільний характер і її особливості, в значній мірі, зумовлені специфічними рисами свідомості.

У процесі формування активної екологічної позиції особистості, ми свідомість визначаємо як найвищу форму найбільш загальної властивості матерії – відображення. Вона полягає в узагальненому, оціночному та ціленаправленому відображенні дійсності, в її конструктивно-творчому перетворенні, у випереджальному моделюванні дій, у передбаченні їх наслідків, у раціональному регулюванні та самоконтролі людської діяльності.

У процесі формування активної екологічної позиції особистості серед основних властивостей суспільної свідомості виділяють її предметність та універсальність. Предметність суспільної свідомості полягає в тому, що в ній відображається не світ взагалі у всій його багатоманітності, багатовимірності та нескінченному різноманітті, а лише певні предмети, їх властивості чи окремі сторони, що включаються в практичну діяльність людини. Це породжує прогалини у пізнанні та освоєнні природного простору та кризовість відносин між суспільством та природою. В той же час універсальність суспільної свідомості, як здатність відобразити будь-який предмет чи його властивість, весь світ у його найбільш загальних взаємозв'язках, є головною

передумовою розв'язання конфлікту між людиною та природою в їх спільних інтересах [1].

При розгляді структури суспільної свідомості поряд з її традиційними формами (релігійною, моральною, естетичною, філософською, правовою, політичною та науковою) виділяють також і таку її сучасну форму, як екологічна свідомість. Кожна з форм суспільної свідомості має специфічні способи та предмети відображення і особливий вид знань [2;3].

У процесі формування активної екологічної позиції особистості феномен екологічного знання виникає як результат все наростаючої потреби суспільства доцільно змінювати природне середовище з метою збереження та розвитку органічної єдності між суспільством та природою. Головною специфікою екологічних знань є їх нормативний характер, оскільки в рамках екологічної свідомості відбувається не лише відображення взаємовідносин суспільства та оточуючого природного середовища, але й формуються певні норми раціонального природокористування при збереженні основних функціональних характеристик біосфери [4].

Екологічні знання формуються переважно в дослідницькому полі соціальної екології. Вони, за самою своєю суттю, істотно впливають на світогляд людей, оскільки передбачають пізнання процесів природи в їх цілісності, а соціальна екологія робить предметом свого вивчення взаємозв'язок суспільства та природи як частин єдиного цілого. Суттєвою рисою екологічних знань, у процесі формування активної екологічної позиції особистості є те, що вони відображають не лише існуюче, а й показують необхідне, тобто спрямовані в майбутнє, даючи певну орієнтацію діям громадян суспільства у використанні ресурсів природи для розвитку на засадах збалансованості. Таким чином вони сприяють формуванню активній екологічній позиції в суспільстві, що є надзвичайно важливим в сучасних умовах [5].

Досить часто активну екологічну позицію особистості визначають як відображення соціальних, природних та специфічних соціально-екологічних законів функціонування системи «природа-суспільство», що виступають об'єктом відображення форм суспільної свідомості.

Предметом відображення у процесі формування активної екологічної позиції в сучасну епоху виступають відносини та зв'язки між природним середовищем та суспільством як підсистем єдиного цілісного об'єкту, що реалізуються в комплексі суспільних відносин, пов'язаних з виконанням діяльності по оптимізації системи «природа-суспільство».

Іноді, акцентуючи увагу на чинниках виникнення цього феномену, активну екологічну позицію визначають як усвідомлення людиною, суспільством екологічної ситуації, що складається, свого нерозривного зв'язку з природою, вміння та звичку діяти по відношенню до природи так, щоб не порушувати зв'язків та колообігів природного середовища, сприяти його покращанню для життя нинішнього та майбутнього поколінь на засадах сталого розвитку.

Теоретик соціальної екології Кисельов М.М. зазначає, що активна екологічна позиція- це сукупність поглядів, теорій та емоцій, що відображають проблеми співвідношення суспільства та природи в плані оптимального їх вирішення відповідно до конкретних потреб суспільства та природних можливостей [3;4].

У загальному вигляді є відтворенням людьми екологічних умов життя та відносин між людьми в процесі регулювання системи «природа-суспільство» у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, спільних для певних груп, що відображають їх ставлення до природи в дану історичну епоху. Відтворення прямої дії суспільства на природу здійснюється в тій чи іншій мірі всіма формами, всією системою суспільної свідомості, тоді як предметом екологічної свідомості є комплекс прямих та зворотних зв'язків у системі «природа-суспільство».

Формування активної екологічної позиції в суспільстві в сучасну епоху, на думку багатьох учених, йде за чотирма основними напрямками:

- науковим, що виражається в прагненні реалізувати на практиці наявні теоретичні і практичні знання про існуючі у природному світі зв'язки, про те, як можна уникнути їх порушення в ході виробничої діяльності людини;
- економічним – виражається в усвідомленні економічної невідповідності виробничої діяльності, що руйнує оточуюче людину природне середовище;
- культурним – проявляється в прагненні зберегти природне середовище як елемент культурного середовища;
- політичним – знаходить вияв у прагненні людей створювати умови існування, відповідні гідності людини [6;7].

Як наголошував Б.В. Плясковський, в основі формування активної екологічної позиції лежать дві діаметрально протилежні філософсько-методологічні концепції.

Перша – природа за своїм станом недосконала. Тому слід розробляти особливе екологічне виробництво, яке б поліпшувало й удосконалювало природу з точки зору створення відповідних умов для нормального проживання людини. Проте не варто забувати, що й саме середовище проживання теж має діалектичний характер, бо складається з природного і штучного, причому друге

через прискорений розвиток промисловості повинно з перспективою поглинути перше, незважаючи на його привабливість [8].

Ця концепція викликає серйозні заперечення, тому що немає достатніх доказів того, що під час свого здійснення вона приведе до бажаного результату, а не навпаки. Існує реальна загроза: рівновага між природними і штучними умовами життя може перейти в нестабільність, а то й у незворотність процесів, що прискорить настання екологічної катастрофи.

Друга концепція – більш перспективна, більш гуманна – не перебудовувати, а зберігати, підтримувати середовище перебування, що існує. Для цього необхідно використовувати нові науково-технологічні досягнення науки, але пріоритет повинен надаватися ресурсо-заощаджувальним та безвідхідним технологіям [8].

Ця концепція привабливіша для сучасного суспільства, хоча теж має складні внутрішні проблеми. Вона, наприклад, не дає чіткої програми, якою мірою слід змінювати природне середовище, а якою – штучно створене, тобто техносферу.

На сучасному етапі розвитку соціоприродних відносин відбуваються функціональні та структурні зміни суспільної позиції, в яких відбивається глобально-екологічна ситуація, що склалася. З одного боку, відбувається екологізація суспільної позиції, виникає і розвивається її новий стан, який виражається в масовому розповсюдженні та зростанні суспільної значимості соціально-екологічної проблематики в свідомості суб'єктів екологічної діяльності. З іншого ж боку, формується екологічна позиція як нова, відносно самостійна форма суспільної свідомості, для якої характерним є синтезований спосіб відображення та комплексний характер регулювання взаємовідносин у системі «природа-суспільство».

Теоретичним ядром формування активної екологічної позиції особистості виступає соціальна екологія як наука.

Формування активної екологічної позиції – це процес пізнання законів системної цілісності природи і законів, що визначають взаємодію суспільства і природи, що повинні враховуватися на шляху суспільного розвитку і глобального управління природними компонентами.

Формування активної екологічної позиції виражає зацікавленість суспільства в збереженні та розгортанні природного світу у всій його різноманітності, в узгодженні соціальних потреб з можливостями природи. Вона сприяє подоланню утилітарно-прагматичного, ціннісного ставлення до оточуючого природного середовища, зняттю традиційних антропоцентристських світоглядних установок, подоланню, врешті-решт, глобальної екологічної кризи.

Процес формування активної екологічної позиції має ряд особливостей, які, в свою чергу, обумовлюють специфіку її функціонування в загальній структурі суспільної позиції. До таких особливостей слід віднести:

- 1) комплексний характер, що враховує особливості об'єкта відображення, екологічно мисляча людина повинна демонструвати вміння не лише усвідомлювати взаємозв'язок окремих явищ природи та наслідків людської природоперетворюючої діяльності, а й

прослідковувати, в якому взаємозв'язку вони знаходяться з іншими явищами більш широкої системи, ніж та, що безпосередньо розглядається;

2) вміння охоплювати об'єкт відображення та пізнання у всій його різноманітності, гетерогенності та побачити за цією багатоманітністю деяку сутнісну єдність, важливу в екологічному відношенні;

3) здатність бачити не тільки найближчі наслідки змін, що здійснюються в природі, але й наслідки більш віддаленого порядку, бачити не тільки прямі, а й зворотні зв'язки змін, що відбуваються в природі та суспільстві [9;10].

Пізнання природи людиною завжди виступало одним з найважливіших засобів її активного перетворення відповідно до багатоманітних практичних потреб самої людини. Екологічний аспект свідомості повинен був якоюсь мірою відразу виконувати протилежну функцію – обмежити втручання людини в природні процеси рамками екологічно допустимих на даному етапі історичного розвитку умов. Це і система табу, і релігійні норми, і певні звичаї того чи іншого народу. Внаслідок цієї особливості екологічна свідомість у своїй завершній формі не могла виникнути стихійно. Навпаки, вона покликана, за своєю суттю, протистояти стихійно належному людині прагненню до нічим не обмеженої експансії в природу і самоствердження себе таким чином саме як істоти соціальної і розумної. Вся попередня історія людства складалась як постійна і напружена боротьба за самоствердження людини в світі природи шляхом «перемог» над нею. Але за кожен таку «перемогу» природа досить жорстоко «метилась», про що свідчать факти далекої і не зовсім історії взаємодії суспільства з оточуючим природним середовищем [1;9].

Для вияснення сутності процесу формування активної позиції в суспільстві необхідно також розглянути і її структуру, яка може бути представлена різними рівнями та формами.

За ґносеологічним критерієм в формуванні активної позиції в суспільстві виділяються такі рівні:

1) буденна екологічна позиція, в якій відображаються щоденне життя людини, її безпосередня взаємодія з оточуючим природним середовищем. Знання про особливості взаємовідносин суспільства з природою знаходяться в несистематизованій формі і вплетені в безпосередню практичну діяльність у їх переломленні через безпосереднє буття людей. Вони можуть бути логічно узгодженими, суперечливими;

2) спеціалізована (теоретична) екологічна позиція, що включається більшою частиною в наукове екологічне знання, в якому відбувається рефлексія масової свідомості. Знання про взаємозв'язок суспільства та природи на цьому рівні знаходяться в спеціалізованій, теоретичній формі. Вони завжди повинні бути систематизованими, несуперечливими, логічно узгодженими. Цей рівень свідомості базується на досягненнях соціальної екології як науки. На ньому відображення відбувається через пізнання сутності, закономірностей та тенденцій розвитку взаємовідносин в системі «природа-суспільство».

За критеріями сформованості активна екологічна позиція в суспільстві може представляти такі форми:

1) індивідуальна, тобто сукупність уявлень, відчуттів, знань про особливості взаємодії суспільства та природи, що притаманні окремому індивіду, виражають його унікальність та неповторність. Індивідуальна екологічна позиція може мати як побутовий, так і спеціалізований, теоретичний рівень;

2) масова екологічна позиція(суспільна) – відображає притаманні певному суспільству чи великій соціальній групі (класу, нації, віковій групі і т.п.) уявлення про особливості взаємовідносин у системі «природа-суспільство». Суспільна екологічна позиція не є середньою арифметичною індивідуальних екологічних позицій всіх членів суспільства чи соціальної групи, а виражає домінуючі, пануючі погляди. Як правило, теоретичний рівень їй не буває притаманним.

Активна екологічна позиція в суспільстві характеризується функціями життєдіяльності самого суспільства:

1) регулятивна – забезпечення наявності певних мисленнєвих механізмів раціонального управління взаємовідносинами суспільства та природи;

2) пізнавальна – вияснення дійсного характеру соціоприродних відносин, причин глобальної екологічної кризи та пошук шляхів для її вирішення в інтересах як самої людини, так і природи;

3) нормативна – розробка, на основі пізнання закономірностей розвитку системи «природа-суспільство», норм раціональної природоперетворюючої діяльності;

4) прогностична – передбачення можливих негативних впливів наслідків господарської діяльності та пошук засобів їх мінімізації або й цілковитого уникнення;

5) виховна – створення ґрунту для формування активної екологічної позиції, екологічної відповідальності та екологічної поведінки як окремих індивідів, так і суспільства в цілому;

6) світоглядна – узгодження цілей економічного та соціального розвитку суспільства з «вимогами» природи, засвоєння суспільством та індивідом екосумісного змісту сенсу життя на засадах сталого розвитку [1;7;9]

Активна екологічна позиція в суспільстві виконує також і важливу соціально-політичну функцію. Як наголошує соціолог Адаменко О.М., вона є важливим елементом організації самоврядування суспільства, активізації позиції громадян у вирішенні питань оптимального природокористування та збереження придатного для життя і здоров'я середовища [6].

Висновки. Таким чином, активна екологічна позиція – це форма суспільної свідомості, яка знаходиться в стадії формування і включає сукупність ідей, теорій, поглядів, мотивацій, що відбивають екологічну сторону суспільного буття. Реальну практику відносин між людиною і середовищем її життя, між суспільством і природою, включаючи комплекс регулятивних принципів і норм поведінки, що спрямовані на досягнення оптимального стану системи «природа-суспільство».

Література

1. Скрипник С.В. Екологічна свідомість, екологічна культура в соціальній екології / Сергій Скрипник // Педагогічний вісник Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти «Вересень» / гол. ред. А.М. Старева. – Миколаїв, 2012. – Вип. 28. – С. 25-33.

2. Тирусов Э.В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы // *Философские проблемы глобальной экологии*. - М., 1983. - С.105-120.

3. Киселхов М.М., Деркач В.А., Толстоухов А.В. та ін. Концептуальні виміри екологічної свідомості. - К., 2003. - С.70-156.

4. Киселхов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. - К., 2000. - С.272-282.

5. Пустовит Т.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. - К., Луганськ: Альма-матер, 2004. - 540 с.

6. Адаменко О.М. Соціальна екологія. - Івано-Франківськ, 1999. - С.156-158.

7. Сидоренко Л.І. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси: Навч. посібник. - К., 2002. - 134-141.

8. Плясковський Б.В. Діалектика розвитку екологічної свідомості // *Філософські проблеми сучасного природознавства. Екологія, культура і соціальна практика*. - Вип. 77. - К., 1991. - С.71-78.

9. Скрипник С.В. Особливості формування активної екологічної позиції учнів старших класів / Сергій Скрипник // *Педагогічний дискурс*. - 2016. - Вип. 20. - С. 167-171.

10. Совгіра С.В. Екологічне краєзнавство / С.В. Совгіра // *Прийдніпровський науковий вісник*. - 1998. - № 93(160). - С. 7-115.

References

1. Skrypnyk S.V. 'Ekologichna svidomist', ekologichna kul'tura v sotsial'niy ekolohiyi / Serhiy Skrypnyk // *Pedahohichnyy visnyk*

Mykolayivs'koho oblasnoho instytutu pislyadyplomnoyi pedahohichnoyi osvity «Veresen» / hol. red. A.M. Stareva. - Mykolayiv, 2012. - Vyp. 28. - S. 25-33.

2. Hyrusov E.V. Ekologicheskoe soznanye kak usloviye optymizatsyy vzaymodeystviya obshchestva y prirody // *Fylosofskyye problemy global'noy ekolohiyi*. - M., 1983. - S.105-120.

3. Kyse'lov M.M., Derkach V. A., Tolstoukhov A.V. ta in. Kontseptual'ni vymiry ekolohichnoyi svidomosti. - K., 2003. - S.70-156.

4. Kyse'lov M.M., Kanak F.M. Natsional'ne buttya sered ekolohichnykh realiy. - K., 2000. - S.272-282.

5. Pustovit H.P. Teoretyko-metodychni osnovy ekolohichnoyi osvity i vykhovannya uchniv 1–9 klasiv u pozashkil'nykh navchal'nykh zakladakh: Monohrafiya. - K., Luhans'k: Al'ma-mater, 2004. - 540 s.

6. Adamenko O.M. Sotsial'na ekolohiya. - Ivano-Frankivs'k, 1999. - S.156-158.

7. Sydorenko L.I. Suchasna ekolohiya. Naukovi, etychni ta filoso'fs'ki rakursy: Navch. posibnyk. - K., 2002. - 134-141.

8. Plyaskovskyy B.V. Dialektyka rozvytku ekolohichnoyi svidomosti // *Filoso'fs'ki problemy suchasnoho pryrodoznavstva. Ekolohiya, kul'tura i sotsial'na praktyka*. - Vyp. 77. - K., 1991. - S.71-78.

9. Skrypnyk S.V. Osoblyvosti formuvannya aktyvnoyi ekolohichnoyi pozytsiyi uchniv starshykh klasiv / Serhiy Skrypnyk // *Pedahohichnyy dyskurs*. - 2016. - Vyp. 20. - S. 167-171.

10. Sovhira S.V. Ekologichne krayeznavstvo / S.V. Sovhira // *Prydniprov's'kyi naukovyy visnyk*. - 1998. - # 93(160). - S. 7-115.

Skrypnyk S.V.,

Candidate of Pedagogic Sciences, Khmelnytskyi Regional Institute of Postgraduate Education, skrypnyk_s@ukr.net

Ukraine, Khmelnytskyi

METHODOLOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF AN ACTIVE ECOLOGICAL POSITION IN SOCIETY

The article actualizes the methodological aspects of the formation of an active ecological position in society. In the process of formation of an active ecological position of a person, the phenomenon of ecological knowledge arises as a result of all growing needs of society to change reasonably the natural environment in order to preserve and develop the organic unity between society and nature. The directions, concepts, levels and functions of the process of formation of an active ecological position in society are revealed. It is determined that the social ecology as a science stands for the theoretical nucleus of the formation of an active ecological position of an individual.

Key words: active ecological position, sustainable development, ecological consciousness.

УДК (784+792.7)(091)

Сметана О.П.,

*ст. викладач кафедри естрадної музики Рівненського державного гуманітарного університету,
kozachok.katerina@gmail.com*

Гриневич Н.В.,

*магістрантка факультету музичного мистецтва Рівненського державного гуманітарного університету,
natalya.grinewi4@gmail.com*

Україна, м. Рівне

ВОКАЛЬНО-ТЕХНІЧНА СПЕЦИФІКА РЕЗОНАНСНОЇ ТЕОРІЇ СПІВУ В ЕСТРАДНОМУ МИСТЕЦТВІ

У статті особлива увага приділена резонансній теорії естрадного мистецтва, розкриті особливості сучасного вокально-естрадного виконавства, проаналізовані його художні тенденції.

Ключові слова: естрадний вокал, естрадна практика, образно-інтонаційна сфера, вокальна техніка, естрадний жанр, резонансна теорія.

Постановка проблеми. Однією з характерних ознак сучасного культурного життя України є розширення вокально-естрадної практики та пов'язаної з нею музичної педагогіки, що зумовило розкриття різноманітних аспектів вокального мистецтва, а саме його історії, сучасного стану та перспективи розвитку. У результаті сформувався ряд особливостей сучасного вокально-естрадного виконавства, до яких відноситься активне входження вітчизняного мистецтва до міжнародних виконавських стандартів, а також збільшення вокально-технічного формату виконуваної музики. Отже, музичне мистецтво естради є соціокультурним феноменом.

Сучасна міжнародна мистецька вокальна традиція та світовий виконавський досвід орієнтують естрадного співака на відповідний усталений формат вокальної техніки у процесі розкриття образно – інтонаційної сфери естрадного твору. Накопичення виконавського досвіду формує нову методику методологічного процесу. Тому, провідна тенденція кінця ХХ ст. – поч. ХХІ століття полягає у нівелюванні національних шкіл та формуванні загальносвітової еталонної школи вокального мистецтва. Її випускники – професійно орієнтовані педагоги вокалу, здатні вирішувати у процесі своєї роботи художньо-педагогічні завдання. Такі школи визначають сучасний розвиток естрадного та академічного вокального мистецтва. Однак, незважаючи на це, українська сучасна естрадна вокальна школа у своїх кращих, художньо значущих виявах зберегла тісні зв'язки з національною виконавською традицією та усталеними педагогічними канонами. Особливу увагу вони приділяють вокальній техніці, враховуючи специфіку естрадного співу. Неабияка роль тут належить резонансній теорії як системі уявлень про взаємопов'язані фізіологічно-акустичні, психологічні характеристики особистості і сприйняття її співочого голосу. Такий підхід до даної проблеми обумовлює високі вокально-технічні та естетичні якості голосового апарата за рахунок його максимальної активізації резонансних властивостей.

Мета статті – проаналізувати специфіку вокальної техніки на основі резонансної теорії у галузі естрадного співу.

Виклад основного матеріалу. З другої половини ХХ століття вектор професіоналізації вокально-естрадного мистецтва спрямований у бік ускладнення і динамізації. Сучасний стан естради ХХІ століття потребує від співаків володіння широким арсеналом звукоутворюючих та виражальних засобів. Перебувати на естрадних підмостках, реалізувати свої творчі задуми через високий вокально-технічний рівень та ще й утримувати увагу глядачів на своїй особистості – це вимоги великої майстерності.

Для реалізації поставленої мети існують естрадно-вокальні школи. Поняття «естрадно – вокальна школа» означає конкретну, цілеспрямовану, організовану систему підготовки естрадних співаків для виконавської діяльності [7, с.34]. Однак, сьогодні воно потребує уточнення, оскільки виконавська діяльність змінюється історично. У вузькому розумінні термін «вокальна школа» передбачає сукупність вокально-технічних засобів, що забезпечують платформу високого рівня виконавства.

Характерними ознаками вокальної школи, і зокрема, естрадної, є:

- історична мінливість;
- соціальний характер;
- національна специфіка [8, с.56].

Процес історичної мінливості вокальної школи пов'язаний з розвитком музичного мистецтва та вимогами виконавської практики. Інноваційні тенденції сьогодення спонукають естрадних виконавців до пошуків нових вокально-технічних та виконавських прийомів, які поступово закріплюються у практиці, перетворюються на традиції і шляхом навчання передаються новому поколінню співаків. Саме тому, «національна естрадна вокальна школа» визначає самобутність національної музичної культури, своєрідність виконавського стилю і певний еталон звучання вокального голосу, випереджаючи формат педагогічної школи. Це результат тривалого шляху розвитку, що увібрав у себе все краще, що накопичилося впродовж віків у музичному мистецтві. Особливе місце у системі загального музичного виховання належить методиці вокального навчання. Вона, як фахова дисципліна, створює міцну основу для підготовки професійного вокаліста, здатного впроваджувати у життя передові методи і тенденції сучасної вокальної науки та музичної педагогіки.

Історія української вокальної школи досі чекає на свого дослідника. Спроби наукового обґрунтування феномену школи вокального мистецтва відомі з XVII століття. Це праці західноєвропейських авторів: переважно італійських, німецьких, французьких – Дж. Каччіні, П.Ф. Тозі, Г.Ф. Манштейна, М. Басілі, П.Ж. Гара, О. Хорон, Ж.Л. Дюпре, М. Гарсія та ін. Вони розглядали питання вокальної техніки, реєстрової будови вокальних голосів, типи дихання, методику навчання співу, вокальний репертуар тощо. Теорія та методика сольного співу розвивалися у тісному взаємозв'язку з тогочасною вокальною практикою. Вона характеризується тенденціями до професіоналізації, кантиленного співу, віртуозності, яскравої польотності голосу тощо. У вище вказаному процесі одночасно відбувався відбір та типізація вокальних термінів, визначалися основні елементи технології вокального мистецтва.

Що стосується формування української вокально-педагогічної думки, то цей процес припадає на кінець XVII ст. Першими значними працями стали «Азбука знаменного співу» О. Мезенця (1668р.), трактат «Ідея граматики мусиківської» М. Ділецького (1675р.) та «Інструкція для церковних півчих» (1749 р.), в яких спостерігаються спроби систематизації основних вокально-педагогічних прийомів та технічних навичок вокального мистецтва, етапів стильової еволюції вокального виконавства, розкриваються особливості фонетики національних мов та сольного співу, виявляються закономірності голосоутворення та постановки голосу, широко використовуються досягнення суміжних наук: фізіології, акустики, фоніатрії, фонетики та музичної психології.

Серед широкого кола наукових праць другої половини XX ст. особливої уваги заслуговують доробки В.Антонюк [1, с.5174], В. Вотріної [2, с.37], Н.Гребенюк [3, с.13], В. Григор'єва [4, с.156] та багатьох інших. Натомість, провідною темою у цих працях виступає мистецтво сольного співу та народно – академічного виконавства 3 другої половини XX століття вектор професіоналізації вокально – естрадного мистецтва спрямований у бік ускладнення і динамізації. Сучасна науково – методична література, присвячена сольному співу, складає значний доробок, розгалужений за проблематикою, різноманітний за жанрами та спрямуванням, вагомий за змістом.

Особливу увагу варто звернути на удосконалення вокальної майстерності через формування сили резонансу звуку. Спектр звуку несе різноманітну інформацію про голос сучасного естрадного виконавця, характеризує особливості тембру і, найголовніше, «дозволяє судити про техніку співу, оскільки властивості і вад голосоутворення, резонансні процеси у голосовому апараті – все відображається в спектрі голосу» [5, с.297].

Техніка естрадного співу має свої особливості. Сучасний виконавець повинен нею володіти на професійному рівні, оскільки вокальне виконання естрадного музичного твору має свою специфіку. Неабияка роль тут належить роботі м'язів голосового апарата, зокрема, скороченню м'язів гортані. Її підвищення чи пониження, змінює довжину надставної

трубки, у результаті чого змінюється сила резонансу звуків. Це, у свою чергу, призводить до «строкатого звучання голосу» [5, с.265]. Тому, незалежно від обраного вокально – виконавського жанру найважливішою умовою правильного вокального голосоутворення і процесу досягнення яскравих характеристик тембру є фіксований рівень гортані. Відповідно, засвоївши такий механізм звукоутворення, сучасний естрадний виконавець може реально впливати на збільшення потужності голосу і моделювати формат власної звукової емісії.

Удосконалення вокальної майстерності не може відбуватися без форматування оберτονів тембру. Тембр – найскладніша якість голосу, що залежить від того, які обертони супроводжують основний тон та в яких ділянках звукового спектру вони найбільш сильні. Процес формування вокальної техніки підтверджує, що сума звучання основного тону та обертонів створює індивідуальний тембр вокального голосу. Тембр кожної людини унікальний. Він визначається акустичними характеристиками гармонії основного тону мови, а також високочастотними складовими спектру.

Окрім індивідуальних, вокальний тембр має ще й інваріантні особливості. Наприклад, тембральна забарвленість висококваліфікованих співаків відрізняється наявністю у тембрі голосу «сріблястого металу», «блиску». Цю професійну якість звучання голосу співака визначає висока співоча форманта (ВСФ) – це група посиленних обертонів у діапазоні 2400-2700 Гц у чоловіків і 2700 – 3500 Гц у жінок. Щоб зрозуміти про що йде мова, необхідно володіти резонансною теорією співу (РТП), тобто мати певну систему уявлень про взаємопов'язані між собою акустичні, фізіологічні і психологічні закономірності вокального процесу і сприйняття співочого голосу, що обумовлюють його високі естетичні та вокально-технічні якості за рахунок максимальної активізації резонансних властивостей голосового апарата. Теорія розроблялася професором Московської консерваторії і Інституту психології РАН В.П. Морозовим на основі застосування методів акустики, фізіології, психології та комп'ютерних технологій.

Щодо високої співочої форми, вона відіграє у формуванні вокальної майстерності і досягненні польотності голосу важливу роль. Крім того низька співоча форманта, як каталізатор, посилює польотність високої. Механізм польотності голосу полягає в особливій взаємодії високої та низької співочих формант. Так, якщо ВСФ – «наконечник списа», то НСФ – його держак, і лише разом вони володіють великою пробивною силою [5, с.227]. З цього зрозуміло, що порушення гармонійного балансу між рівнями високої та низької форми призводить до погіршення естетичних якостей тембру голосу естрадного співака.

Досить часто спостерігаємо, що на естрадних майданчиках голоси виконавців, у яких немає високої співочої форми, втрачають практично усі свої переваги. Вони звучать тьмяно, сипло, напружено, глухо. Голос набуває «пісчаного» тембру, втрачається розбірливість мови, польотність звуку. Формується висока співоча форманта як один з основних об'єктивних показників вокального голосу. Ступінь її

інтенсивності у спектрі звуку визначає найважливіші естетичні та вокально – технічні властивості голосу естрадного співака.

Звернемо увагу на суттєві індивідуальні відмінності у спектрі голосів естрадних співаків – відомих майстрів вокального естрадного жанру. Наприклад, у спектрі голосу І. Білик ВСФ становить 3,9%, а в спектрі голосу А. Пугачової ВСФ – 25,4%, Й. Кобзона – 8,3%, В. Висоцького 18,1%. Тобто, можна зробити висновок, що в естрадних співаків параметри ВСФ у декілька разів нижчі, ніж у академічних співаків, оскільки при цій техніці не утворюється надгортання порожнина.

Ще одна вокальна особливість голосу – це його тембр. Тембр голосу естрадного співака залежить не лише від обертонів, але і від вібрато. З акустичної точки зору, вібрато – це модуляція основних параметрів звуку, а саме, частоти основного тону, амплітуди і спектру, що відбувається з частотою вібрато.

Вібрато вокального голосу – найважливіша естетична та вокально-технічна властивість голосу. Вона прикрашає тембр, створюючи індивідуальне забарвлення голосу. Оскільки, вібрато сприймається як складова тембру голосу, то його наявність впливає як на естетичне сприйняття звуку слухачами, так і на його якісну оцінку. Звук без вібрато слухачі характеризують як прямий або тупий, млявий, схоластичний, тоді як звук із вібрато – живий, приємний, польотний, «плинний» тощо.

Процес розвитку будь-якої вокальної техніки безпосередньо пов'язаний із артикуляцією. Голосоутворюючий апарат співака одночасно виконує два завдання:

- як мовний апарат він забезпечує фонетичну зрозумілість звуків мови;
- як музичний інструмент – визначає «необхідний вокальний тембр будь-якого голосного звука на будь – якій висоті» [5, с.137].

Таким чином, вокальна мова виконує дві функції :

- музично-емоційна несе у собі інформацію про якісні акустико – фізіологічні параметри голосу, тобто особливості тембрального забарвлення, висоти звуку, динаміки тощо;

- вербально-семантична функція визначається інформацією словесного ряду, де якість сприйняття залежить від розбірливості вокальної мови або дикції.

«Дикція (від лат. dictio – вимова, вислів) – це ясність, розбірливість вимовляння тексту. Сфокусована дикція у співака дозволяє без напруження розуміти значення вимовлених слів і, тим самим, полегшує сприйняття музики» [4, с.11]. Отже, дикція – це засіб донесення текстового змісту твору, тобто один із найважливіших засобів художньої виразності розкриття музичного образу.

Фонетичний аналіз вокальної мови сучасних естрадних співаків засвідчив, що основною причиною погіршення розбірливості дикції є нечітка артикуляція приголосних. Варто пам'ятати, що на естрадних майданчиках тексти пісень несуть головне інформаційно-естетичне навантаження. Це відображається у синтезі слова та музики: тут частіше зустрічаються важкі для виконання фрази, що вимагають швидкої зміни дихання, тоді ж як в академічних і народних творах текст більшою мірою адаптується під музику. Оскільки, текст є однією з найважливіших складових пісні, в естрадному

співі підвищені вимоги до чіткої дикції. У зв'язку з цим зауважимо, що «посилення способів мовної виразності в естрадному співі також помітно розширило діапазон виконавських прийомів – у контексті співу можуть бути використані скандування, говір, шепіт та ін.» [1; 134].

Таким чином, дикція та артикуляція в естрадному виконавстві – це не лише засіб донесення змісту твору, але й один з найважливіших способів художньої виразності розкриття музичного образу. Для досягнення чіткої артикуляційної бази необхідно систематизувати і вирівняти позицію вимови голосних із рівним ступенем дзвінкості.

Педагогічна та виконавська практика доводить, що виховання у естрадних співаків резонансної техніки співу призводить до якісних результатів: єдино-регістрового двох (і більш) октавного діапазону при тембровій насиченості голосу, тривалості дихання, володіння кантиленою, чіткою вимовою при точній інтонації. Технічна свобода у співі дозволяє вільно оперувати специфічними вокально-технічними прийомами естрадного співу, що зумовлює уміння максимально яскраво увиразнити голосом художній образ твору.

Враховуючи вище описані критерії – навички вокальної техніки, необхідно врахувати вплив зовнішніх чинників на процес вокальної емісії голосу. Звукові коливання його мають певні характеристики, відображаються в акустичні приміщення своїм резонансом і створюють додаткові обертони, що прикрашають та ушляхетнюють голос співака. В естрадному виконавстві використовується звукопідсилювальна техніка, яка штучно додає зовнішньої реверберації і створює так званий ефект «холу», а тому співакові необхідно більшою мірою зосередитися на власному внутрішньому резонансові. Оскільки, якість зовнішнього резонансу регулюється штучними параметрами технічних пристосувань, голос естрадного співака мусить мати максимум обертонів уже на виході з голосового апарата. Таким чином, естрадний співак повинен володіти навичками самоконтролю і відчувати силу власного голосу. За умови слабкої або нульової реверберації, недосконалого забезпечення приміщення у співака може виникнути відчуття постійної втрати дихання, стиснення гортані, «знебарвлення тембру», ослаблення або втрата внутрішніх піднебінних відчуттів. Ці негативні явища пояснюються порушенням умов самоконтролю співака у незвичному для нього акустичному полі. Погіршення контролю над власним тембром досить часто провокує надмірне збільшення сили голосу, що, зазвичай, призводить до перенапруження, форсування, перевтоми та захворювання вокального апарата.

Отже, усі вище вказані та проаналізовані нами вокально-технічні навички, прийоми звукоутворення та специфіку акустичної подачі голосу естрадного співака необхідно об'єднати у систему розвитку, вдосконалення фонаційного процесу.

Висновки. Естрада ХХІ століття вимагає від сучасного співака володіння широким арсеналом виразальних та акустико-резонансних засобів. Тому, навчання професійного співу, глибинне фахове розуміння специфіки резонансної теорії вимагає залучення емоцій з метою правильно організації

координації процесу естрадного співака. Використання на естраді емоційно-образних уявлень про резонансні механізми голосотворення нині повинні стати найефективнішими засобами системного керування сучасного вокально-естрадного виконавства.

Література

1. Антонюк В.Т. Вокальна педагогіка (сольний спів): підручник / В.Т. Антонюк. – К.: ВІПОЛ, 2007. – 174 с.
2. Булатова О.С. Педагогічний артистизм: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / О.С. Булатова. – М.: Academia, 2001. – 239 с.
3. Бурська О. Виконавське осягнення музики / О. Бурська // Мистецтво і освіта, 2003. – № 4.
4. Буцяк В.І. Стильова компетентність як складова професійної майстерності музиканта / В.І. Буцяк // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: Зб. наук. праць: наук. зап. РДГУ. – Вип. 5. – Рівне: РДГУ, 2005. – 139 с.
5. Вотріна В.В. Мистецтво співу і вокальна методика М.Е.Донець / В.В. Вотріна. – Мессейр. – К., 2001. – 222 с.
6. Григорьев В.Ю. Исполнитель и эстрада / В.Ю. Григорьев. – М.: Классика XXI, 2006. – 156 с. (Мастер – класс).
7. Кочнева И.С. Вокальный словарь: (Науч. – попул. слов. терминов по вокальному искусству) / Кочнева И., Яковлева А. – Л.: Музыка: Ленингр. отд-ние, 1986. – 70 с.
8. Мистецька освіта та мистецтво освіти в конспекті формування сталого суспільства: Зб. матеріалів Всеукр.наук.-практ.конф., Київ, 12-13 травня, 2005 р. – Ч. I. – 320 с.
9. Мадисева Т.П. Про співвідношення мовної та музичної інтонації у вокальному виконавстві (до питання виконання іншомовної вокальної музики): дис. ... канд. мистецтвознав.: спец. 17.00.02 / Мадисева Т.П. Петрівна; Київ. Консерваторія ім. П.І. Чайковського. – К., 1994. – 143 с.
10. Морозов В.П. Мистецтво резонансного співу. Основи резонансної теорії і техніки. – М.: МТК, ІП РАН, Центр «Мистецтво і Наука», 2002. – 496 с.
11. Морозов В.П. Профотбор вокалистов: експериментально-теоретические основы объективных критериев / В.П. Морозов // Вопросы вокальной педагогики: сб. ст. / [сост. А. Яковлева]. – М. Музыка, 1994. – Вып. 7. – С. 173-213.
12. Рудаков Е.А. Новая теория образования верхней певческой форманты. / Рудаков Е.А. // Применение акустических методов исследования в музыкознании: сб. ст. – М., 1994. – С.18-37.
13. Юссон Р. Певческий голос: исследование основных физиологических и акустических явлений певческого голоса: [пер. с фр.] / Рудоль Юссон. – М.: Музыка, 1994. – 262 с.
14. Юшманов В.И. Вокальная техника и ее парадоксы / В.И. Юшманов. – Изд. 3-е – СПб.: Изд-во ДЕАН, 2007. – 128 с.

References

1. Antoniuk V.G. *Voikalna pedagogika (solnyi spiv): pidruchnyk* / V. G. Antoniuk. – K.: VIPOL, 2007. – 174 s.
2. Bulatova O.S. *Pedagogichnyi artystyzm: Uchebnoe posobie dlia studentov vysshykh uchebnykh zavedeniy* / O.S. Bulatova. – M.: Academia, 2001. – 239 s.
3. Burska O. *Vkonavskye osyagnennya muzyky* / O. Burska // *Mystetstvo i osvita*, 2003. – № 4.
4. Butsyak V.I. *Stylyova kompetentnist yak skladova profesynoi maisternosti muzykanta* / V.I. Butsyak // *Ukrainska kultura: mynule, sychasne, shlyahy rozvytku*: Zb. nauk. prats: nauk. zap. RDGU. – Vyp. 5. – Rivne: RDGU, 2005. – 139 s.
5. Votrina V.V. *Mystetstvo spivu i vokalna metodyka* M.E. Donets / V.V. Votrina. – Messier. – K., 2001. – 222 s.
6. Grygorev V.Yu. *Ispolnitel i estrada* / V.Yu. Grygorev. – M.: Klassika XXI, 2006. – 156 s. (Master – klass).
7. Kochneva I.S. *Voikalnyi slovar: (Nauch.-popul. slov. terminov po vokalnomy uskusstvu)* / Kochneva I., Yakovleva A. – L.: Muzyka: Leningr. otd- nie, 1986. – 70 s.
8. Madysheva T.P. *Pro spivvidnoshennya movnoi ta muzychnoi intonatsii u vokalnomy vikonavstvi (do pytannya vykonannya inshomovnoi vokalnoi muzuky): dys. ... kand. mystetstvoznnav.: spets. 17.00.02* / Madysheva Taisa Petrivna; Kyiv. Konservatoria im. P.I. Chaikovskogo. – K., 1994. – 143 s.
9. *Mystetska osvita ta mystetstvo osvity v konspekti phormyvanya stalogo suspilstva: Zb. materialiv Vseukr.nauk.-prakt.konphi.*, Kyiv, 12-13 travnya, 2005 r. – Ch. I. – 320 s.
10. Morozov V.P. *Mystetstvo rezonansnoho spivu. Osnovy rezonansnoi teorii i tekhniky.* – M.: MTK, IP RAN, Tsentr «Mystetstvo i Nauka», 2002. – 496 s.
11. Morozov V.P. *Prophotbor vokalistov: eksperimentarno – teoreticheskie osnovy obektivnykh kriteriev* / V.P. Morozov // *Voprosy vokalnoy pedagogiki: sb. st. / [sost. A. Yakovleva]*. – M. Muzyka, 1994. – Vyp. 7. – S. 173-213.
12. Rudakov E.A. *Novaya teoria obrazovania verhney pevcheskoy formanty.* / Rudakov E.A. // *Primenenie akusticheskikh metodov issledovaniya v muzykoznanii: sb. st.* – M., 1994. – S. 18-37.
13. Yussou R. *Pevcheskiy golos: issledovanie osnovnykh fiziologicheskikh i akusticheskikh yavleniy pevcheskogo golosa: [per. s phr.]* / Raul Yussou. – M.: Muzyka, 1994. – 262 s.
14. Yushmanov V.I. *Voikalnaya tehnika i yeyo paradoкsy* / V.I. Yushmanov. – Izd. 3-e – SPb.: Izd-vo DEAN, 2007. – 128 s.

Smetana O.P.,

senior lecturer in popular music, Rivne state humanitarian University, kozachok.katerina@gmail.com

Grynevych N.V.,

Master's Degree Student of the faculty of music arts, Rivne state humanitarian university, natalya.grinewi4@gmail.com

Ukraine, Rivne

VOCAL TECHNICAL ASPECTS OF RESONANCE THEORY OF SINGING IN POP ART

In the article special attention is paid to the resonance theory of pop art. It reveals the main features of contemporary vocal-pop music, analyses its artistic tendencies.

Key words: pop vocal, pop, practice, trend, vocal technique, pop genre, artist, vocalist.

УДК 378:005 (477)

Старокожко О.М.,

к.пед.н., доцент кафедри менеджменту та адміністрування Бердянського державного педагогічного університету, starokogko@ukr.net

Україна, м. Бердянськ

КОМПОНЕНТНИЙ АНАЛІЗ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Автор досліджує імплементацію синергетичної парадигми та її основних компонентів в управлінні освітою; визначає основні синергії (потоки) в освіті. Розроблено дескриптивну модель інтерполяції компонентів синергетичної парадигми в управлінні освітою. Уточнено термінологічний апарат категорій «самоорганізація», «синергетика», «синергетичний підхід», «синергія», «управлінський синергізм», «ентропія», «емерджентність в управлінні».

Ключові слова: самоорганізація, синергетика, синергетичний підхід, управлінський синергізм, ентропія, емерджентність.

Постановка проблеми. В другій половині ХХ століття синергетична парадигма розглядається в якості інструментарію управління освітою. Аксиоматичним стало усвідомлення системи освіти, освітніх систем, управління ними, гарантія їх безпеки як відкритих систем, що здатні до саморегулювання та самоорганізації. Нагальною на часі залишається необхідність у розробці синергетичного підходу до управління освітою, який би гармонізував та доповнював традиційні підходи. Проблема синергетичного підходу в управлінні освітою охоплює два основних аспекти: процес формування управлінської свідомості керівників закладів і системи освіти та процес розробки і реалізації управлінських рішень у системі освіти.

Мета статті: дослідити самоорганізацію системи освіти з точки зору синергетичної парадигми пояснює процес, основні синергії (складові) в управлінні; визначити основні синергії (потоки) в царині управління освітою України. Розробити дескриптивну модель інтерполяції синергетичної парадигми в управлінні освітою. Уточнити термінологічний апарат категорій «самоорганізація», «синергетика», «синергетичний підхід», «синергія», «управлінський синергізм», «ентропія», «емерджентність в управлінні».

Виклад основного матеріалу. В Україні прогресивно формуються наукові напрямки «філософія освіти» (В. Андрущенко, В. Бех, Ю. Бех, С. Клепко, Т. Андрущенко, М. Бойченко та ін.), «освітня політика» (В. Луговий, В. Кремень, Н. Протасова, Л. Парашенко, В. Клепко, Д. Дзвінчук та ін.) та «державне управління освітою». Питанням підвищення ефективності та системності державного управління освітою присвячені численні роботи вітчизняних учених, зокрема С. Дубенко, Д. Дзвінчук, В. Крижко, Г. Лелікова, В. Лугового, Н. Нижник, О. Оболенського, В. Сороко, В. Яцуби та ін. В. Бакуменко визнає, що фактор участі людини в процесі управління, зокрема при прийнятті рішень, завжди супроводжується фактором імовірності, і відповідно, фактором ризику щодо вирішення актуальних проблем для досягнення визначених цілей організації та запобігання хаосу [1]. На думку дослідника, розглядаючи процеси прийняття рішень, слід урахувати вплив на них цілеспрямованої (а не реактивної) поведінки керівника. Такий підхід пов'язує

процеси прийняття рішень із психологічною проблематикою категорії волі управління.

Актуальність окреслених питань визначає підвищену зацікавленість авторитетних науковців у вивченні теорії синергетики та самоорганізації. Основні їх положення визначені у зарубіжних і вітчизняних працях таких науковців: Т. Акімової, І. Ансоффа, О. Богданова, У. Ешбі, О. Князева, Н. Кобзевої, А. Колесникова, В. Кременя, С. Курдюмова, Дж. Лафта, Г. Ліхоносової, Л. Мельника, Е. Морена, Д. Олянич, І. Пригожина, Е. Смирнова, І. Стенгерс, А. Чаленко, Г. Хакен та інших.

Синергетичний підхід в теорії і методології освітніх систем був започаткований В. Виненком, Л. Зоріним, В. Кременем, Л. Новіковою, П. Таланчуком та ін.

Методологічна ситуація сучасної науки несе в собі ознаки певної парадоксальності. З одного боку, протягом багатьох століть в ареалі теоретичного пізнання усталилися традиційні, перевірені часом методи і методології як сукупність цих методів, і певні алгоритми вирішення гносеологічних та епістемологічних завдань, які зарекомендували себе з позитивних позицій в сенсі своєї універсальності. До цієї групи можна віднести загальнофілософські, загальнонаукові, а також методи, які, будучи запозичені з вузьких галузей знання, бездоганно «працюють» на рівні їх широкого застосування. З іншого ж боку, постійна зміна і збагачення наукової картини світу, поява в ній нових парадигм і концепцій, нових «викликів» (А. Тойнбі), змушує науковців здійснювати кроки в напрямку пошуків нових методів, нових підходів, які здатні адекватно відобразити нові ситуації, що виникають в світі як з пізнавальної точки зору, так і в ракурсі «відповідей» на ці «виклики».

Американський соціолог А.Тюфлер описує механізм формування парадигмальної спільноти таким чином: «Вчені однієї спеціальності прагнуть триматися разом, утворюючи тісний маленький субкультурний «осередок», до якого вони звертаються за схваленням і підтримкою, який визначає і манеру одягатися, і політичні погляди, і стиль життя. У міру розвитку науки з'являються нові спеціальності і відповідно нові неформальні групи. Інакше кажучи, спеціалізація породжує субкультури» [9, С.311].

Ми звернулися до «Тектології» О.О.Богданова яка визнана першоджерелом «Синергетики». «Тектологічні ідеї» в останні роки актуалізуються як методи складних системних досліджень. О. Богданов пише, що вихідним пунктом Тектології є визнання необхідності підходу до вивчення будь-якого явища з точки зору його організації: «...будь-яку людську діяльність - технічну, суспільну, пізнавальну, художню – можна розглядати як певний матеріал організаційного досвіду і досліджувати з організаційної точки зору. Тектологія повинна науково систематизувати в цілому організаційний досвід людства» [2, С.110].

Теоретик та історик науки Томас Кун у своїй книзі «Структура наукових революцій» не лише презентував в історичному плані розвиток науки, а й дав широку картину сучасної йому наукової картини світу та окреслив вірогідні перспективи її подальшого розвитку [13].

Значну увагу проблемам нормативно-внутрішнього та емпірично-зовнішнього наповнення науки та її методологічних концепцій приділяв і відомий англійський вчений угорського походження Імре Лакатос (Аврум Ліпшиц). Він запропонував в якості концептуального модуля науки взяти не окрему теорію, а сукупність теорій, в єдності яких знаходить вираз певна метатеоретична єдність, тобто парадигма, базою якої є особливі онтологічні і гносеологічні ідеалізації, які мають місце і є результатом «конвенціоналізму», тобто домовленостей, в певній науковій спільноті. Даний конвенціоналізм стає все більш актуальним, адже сучасна наука включає в себе нові пізнавальні парадигми, серед яких найбільш уживаними є системний підхід і синергетика.

Зародження синергетики на межі 60-70-х років ХХ ст. пов'язують з іменами Іллі Пригожина і Германа Хакена. Герман Хакен у книзі «Синергетика» (1977) увів термін «синергетика», близький до сучасного його розуміння. Запропонований ним термін акцентує увагу на узгодженості взаємодії окремих частин при створенні структури як єдиного цілого. Г. Хакен визначив «самоорганізацію» як процес упорядкування (просторового, часового або просторово-часового) у

відкритій системі за рахунок узгодженої взаємодії багатьох елементів її складових. Самоорганізація виявляє здатність складних систем до упорядкування своєї внутрішньої структури. Вона можлива лише за наявності досить великої кількості елементів, що взаємодіють [11, С.11].

Саме поняття «синергетика» походить від грецького *synergeia*, яке перекладається як узгоджена дія, співпраця. Запроваджуючи поняття «синергетика» до наукового обігу, Г.Хакен вклав у нього подвійний зміст: 1) це теорія виникнення нових властивостей у цілому, що складається з взаємодіючих об'єктів; 2) це міждисциплінарний підхід, який вимагає співпраці спеціалістів різних сфер [11].

Чайка Г.Л. зазначає синергетику як науку, яка відповідає, чому ціле може мати властивості, якими не володіє жодна з його частин, тобто вона розглядає порядок, який виникає у ході хаотичної взаємодії структурних елементів будь-якої організації. Ця наука досліджує особливості, стан складних систем у стані нестійкої рівноваги, а точніше, динаміку їхньої самоорганізації, а самоорганізація виступає як реакція системи на стан її динамічної нерівноваги [11, С.5].

Синергетика – наука про саморозвиток систем в умовах невизначеності, де особливо актуалізується значення конструктивної енергії кризи, а також ряд інших положень: а) основною умовою розвитку виступає внутрішній, часто прихований потенціал системи, але при цьому вона повинна активно комутувати із зовнішнім середовищем і брати з нього енергію; б) формування лінійного мислення, поведінки й діяльності в умовах об'єктивної існуючої нелінійної дійсності штовхає систему на шлях стагнації, регресу й розпаду; в) процес прогресивного саморозвитку можливий лише за умови цілеспрямованої зміни параметрів, що управляють; г) істотно просунути систему по шляху розвитку може не лише сильний, але й слабкий резонанс (звідси бере витоки актуалізоване у стратегічному менеджменті управління за слабкими сигналами) [11, С.3].

Загальну модель розвитку синергетичного циклу ми наводимо на рисунку 1.

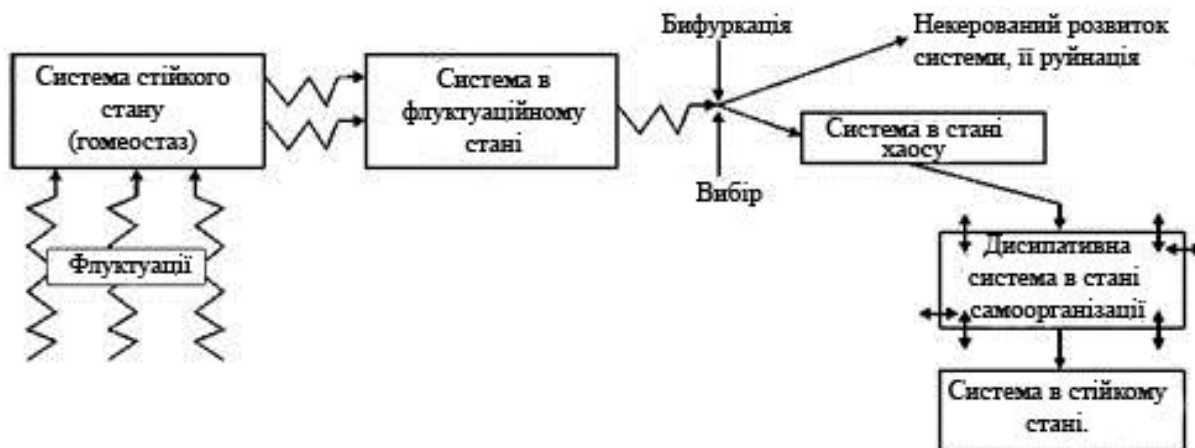

Рис. 1.

Розвиток інформаційного забезпечення системи управління є складовою синергетики.

Тому ми вважаємо доцільним розглянути поняття «ентропія в управлінні». Як визначає В. Крижко ентропія в управлінні – інформаційна невизначеність управлінської діяльності керівника. Ентропія в управлінні – міра інформаційної невизначеності ситуації, відсутність достатньої інформації для прийняття ефективного управлінського рішення. Співвідношення між ентропією й управлінською інформацією має такий характер: нульовій ентропії відповідає повна інформація; високої ентропії відповідає практично прихована інформація. Ентропія є мірою недостатності інформації про дійсну структуру та стан системи. Дуальність категорій «ентропія — інформація» в системі управління Н. Вінер визначив таким чином: «Як кількість інформації в системі є мірою організованості системи, так само ентропія є мірою дезорганізації системи; одне рівне іншому, узятому із зворотним знаком». Інформація протидіє тенденціям академічної системи до дезорганізації і зростання ентропії. Е. Векслер стверджує, що співвідношення між ентропією й управлінською інформацією має такий характер: нульовій ентропії відповідає повна інформація; високої ентропії відповідає практично зникаюча інформація. Ентропія є мірою недоліку інформації про дійсну структуру та стан системи [3].

Разом з тим дослідникам синергії управлінських систем необхідно враховувати явище ентропії (невизначеності), як феномен, що, попри нашу волю завжди має місце.

Г. Щедровицький, В. Солодков, Е. Векслер розглядають ентропію як міру «безладдя і хаосу» в системі вищої освіти, як негативну помилкову сторону управління організаційними та інформаційними процесами.

Так, на думку М. Ожевана, корективи, які вносить синергетика в технологію соціального управління, є доволі-таки істотними. На відміну від традиційно-кібернетичних, синергетичні способи керування складними системами зовсім не ставлять собі за мету, щоб система обов'язково функціонувала наперед заданим чином. А тому керівник-синергетик у керованій ним системі вбачатиме не пасивний об'єкт, а рівноцінний суб'єкт. Відповідно, він впливатиме на ключові параметри керованої системи більш-менш непередбачуваним чином залежно від того, яким є рівень самоорганізації даної системи та наскільки охоче вона вступає в діалог з керівником [8].

До обіходу управлінців запроваджено конкретизоване поняття «синергія» — це сумарний ефект, який полягає у тому, що при взаємодії двох або більше факторів їхня дія суттєво переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді простої їхньої суми. Синергія має родові зв'язки з поняттям емерджентності системної парадигми. Не ставлячи на меті його змістовне тлумачення ми, спираючись на дослідження вітчизняних дослідників (Д. Дзвінчук, І. Ігнатуша, С. Клепко, К. Корсак, В. Луговий) ми визначаємо такі основні синергії (потокі) в царині управління освітою України:

1. Запити та амбіції суспільства, що прагне визнаної досконалості освіти.

2. Законотворча діяльність влади в галузі освіти.

3. Провідницька діяльність державних органів управління освітою (МОН, місцевих органів самоврядування (регіонів та громад).

4. Континуум новітніх наукових напрацювань в галузі менеджменту освіти та управління (НАПН України, дослідні установи, наука вищої школи).

5. Управлінська діяльність рекрутованих та обраних практичних керівників освітніх установ.

6. Синергія груп, що навчаються (учні, курсанти, студенти).

7. Синергія груп, що забезпечують практичне надання освітніх послуг (педагоги, викладачі, науково-професорський контингент).

8. Синергія груп, що інтуїтивно чи стандартно оцінюють якість освітніх послуг (учні, курсанти, студенти, батьки, громадськість, органи громадського та державного оцінювання).

9. Синергія стейкхолдерських груп зацікавлених в ефективності управління освітою на всіх рівнях (благодійництво, інвестування в освіту, спонсорвання, наглядові ради).

10. Синергія амбітного прагнення до прогресу та світових брендів в управлінні освітою (рейтингування, підвищення стандартів, конкурентоспроможності).

Синергетична парадигма в освіті в освітньому менеджменті досліджував В. Крижко, а з позицій рефлексивного управління С. Немченко [6].

Управлінський синергізм (синергізм менеджменту) — це спільна діяльність, у результаті якої створюються якісно нові відносини, завдяки чому продукується новий спільний вид енергії. Інтерполяція синергетичної парадигми в царину управління освітою є надзвичайно складним та багатовимірним процесом. Продемонструємо це метафорично на образі дескриптивної моделі.

С — сучасна система управління освітою, яка перманентно реформується та вдосконалюється за європейськими стандартами. С — це мегасистема, що знаходиться в стані дисипації.

Її складовими є П — підсистеми різного рівня та стану у відповідності до схеми 1. Одні підсистеми освітньої системи (установи) перебувають у стані гомеостазу, інші у флуктуаційній трансформації, хаосу, тощо. Тобто коли мова йде про необхідність змін, реформ вся система С спрямовується до стану дисипації. Однак, в системі С обов'язково є підсистеми ПД (підсистеми досконалі), які на цей час досягли максимально можливого рівня досконалості в самоорганізації, всі визначені нами синергії в них гармонізовані. Ясно, що ПД буде чинити певний організаційний опір загальній дисипативній трансформації системи С у відповідності до стратегії домінуючих, соціально пріоритетних синергій. Цей опір ПД і буде флуктуаційним впливом на систему С яка за багатьма визначеними стратегією параметрами вже досягла гомеостазу.

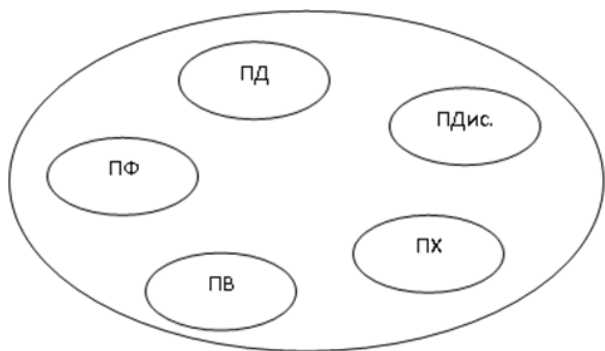

Схема 1. **ПД** – підсистема досконала, **ПДис.** – підсистема у дисипативному стані, **ПФ** – підсистема у флуктуаційному стані; **ПВ** – підсистема у стані вибору; **ПХ** – підсистема у стані хаосу.

Магістрант, майбутній керівник, здатний до рефлексії, – це позитивний і професійно зростаючий фахівець. Його активність стає рушійною силою розвитку визначеної моделі самозмін (самоорганізації): посилюється мотивація до змін, відбувається оптимізація моделі структури емерджентних ПВЯ (професійно важливі якості) керівника, виникає зацікавленість в критичних поглядах на себе, гармонізується процес ототожнення себе з уявною моделлю зрілого керівника, відбувається ревізія ідей, поглядів і, навіть стилю управління.

Перш за все необхідно підкреслити, що синергетика розглядає освітній заклад як відкриту систему, що здатна до самоорганізації та володіє емерджентними властивостями, для управління якою необхідні знання і правильне застосування принципів синергетики з метою продуктивного використання потенціалу самоорганізації.

Цілісність виступає визначальною умовою сталого «метаболізму» академічної (освітньої) установи. А це означає наявність інтегративного синергетичного, або емерджентного ефекту взаємодії елементів системи, який не дорівнює результату простої суми дій цих елементів окремо один від одного. В. Авер'янов вважає, що у державно-управлінських дослідженнях доцільно оперувати визначенням поняття системи як цілісного утворення з новими інтегративними якостями, що не властиві його

компонентам окремо, а виникають завдяки їх взаємодії в системі [10, С.162-163].

Оскільки категорія «емерджентність» впливає на системи та підсистеми освіти тому, ми розглянемо це поняття.

Емерджентні властивості – властивості, які не можуть бути передбачені на основі знання частин системи і способу їх поєднання. Коли знання частин цілого достатньо, прогноз поведінки системи теж може бути повним і ніякі властивості понад передбачених не можуть виникнути непередбачувано. Нажаль, часто знання стану академічного (освітнього) середовища з різних причин є або суб'єктивними, або неповними. Тоді прогноз повинен здійснюватися на основі неповного знання і може виявитися помилковим. Наприклад, може статися, що єдиним способом прогнозу буде проста екстраполяція (не гірше ніж в одних та краще ніж в інших) – прогноз, що ціле також матиме однакову характеристику, властиву частинам. Але часто цей метод виявляється невдалим. В такому випадку мова може йти про нову властивість – «емерджентність». Коли академічна система стає великою і відмінність в розмірах між частиною і цілим робиться значною, часто дійсно трапляється, що властивості цілої системи сильно відрізняються від властивостей частин.

Емерджентність в управлінні є наслідком прояву таких чинників: 1) різкого нелінійного посилення раніше малопомітної властивості якої-небудь структури системи; 2) непередбачуваної біфуркації якої-небудь підсистеми; 3) рекомбінації зв'язків між елементами системи.

Прийнято вважати, що ця поведінка системи пов'язана з середовищем, тобто з іншими системами з якими вона входить в контакт або вступає в певні взаємостосунки. Джерелом, носієм емерджентних властивостей є структура системи освіти: при різних структурах (школи, ВНЗ...) у системі, утворених з одних і тих же елементів, виникають різні властивості. Виявлення (створення) емерджентності є найбільш істотним результатом системного підходу при наукових дослідженнях освітньої галузі.

В. Крижко запропонував виникнення рівнів емерджентності в управлінні університетом на засадах системного підходу (через діаграму Ейлера-Венна) схема 2. [4, с.87-91].

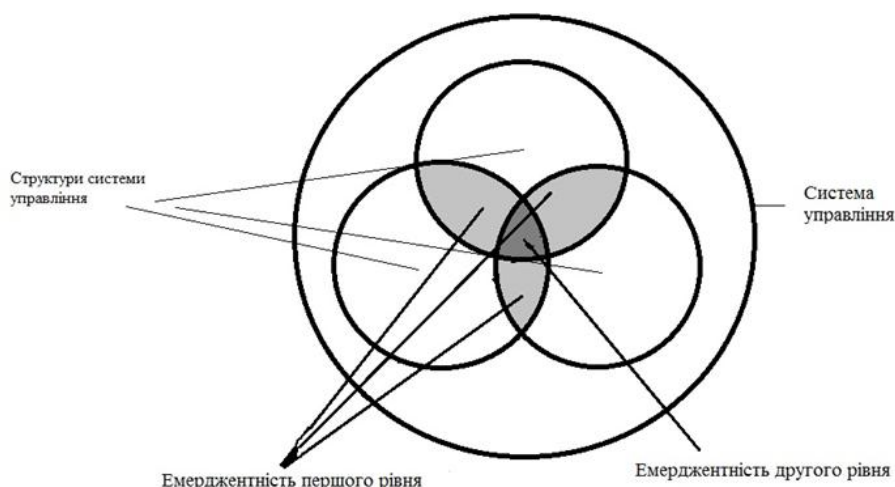

Схема 2. Виникнення рівнів емерджентності

Г.Л.Монастирський [5] пропонує оцінку ефекту синергії визначати через показники діяльності системи управління освітою України у порівнянні з стандартами

управління європейською системою освіти, що відображено на Рис 2.

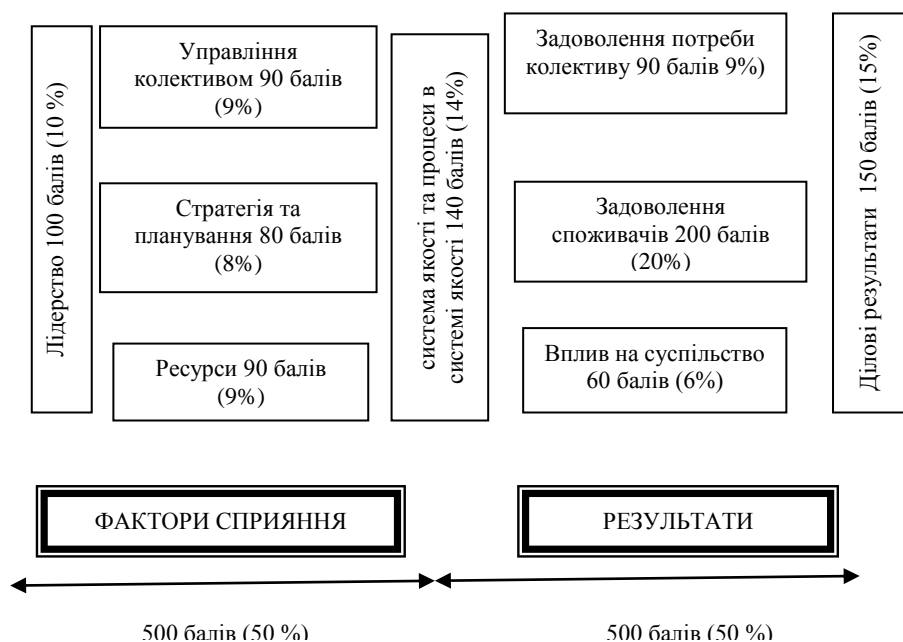

Рис. 2. Оцінка ефективності синергій управління освітою

Дослідник В. Буданов методологію синергетичної парадигми в царині освіти узагальнив такою формулою «*synergetics in, for and of education*» (в освіті, для освіти та про освіту).

Висновки. Аналіз теоретичних та методологічних засад управління освітою ресурсами синергетичної парадигми засвідчує, що в реальній практиці відбувається компонентна схема реалізації цієї парадигми. Ці компоненти набувають доцільності відповідно до етапів синергетичного циклу (Рис. 1)

Нами встановлена загальна синергетична закономірність системи освіти та управління нею – здатність до самоорганізації шляхом подолання ентропійних явищ в самій системі. Визначено десять основних синергій (як компоненти синергетичної парадигми) ефективного управління освітою. Розроблено та запропоновано для подальшої наукової дискусії дескриптивну модель імплементації компонентів (синергій) синергетичної парадигми з врахуванням як прогресивності системи так і її здатності до опору.

Синергетичний підхід досліджено у єдності з системним та кібернетичним, встановлено, що він є провідним при аналізі управлінських явищ й процесів, забезпечує дослідження рефлексивного управління системою як цілісним утворенням, що само розвивається та самоорганізовується, у якому є зовнішні керівні впливи та самоврядування, нормативне й аксіологічно врегульоване управління.

Література

1. Бакуменко В.Д. Розвиток теорії та методології державного управління: Наукове видання / Бакуменко В.Д. // Збірка вибраних наукових праць у 2 т. - Ч.1. - К.: АМУ, 2015. - 316 с.

2. Богданов А.А. *Шектология: всеобщая организационная наука. Издание третье, заново переработанное и дополненное.* – М., 1989. // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. – 07.10.2010., С.110.

3. Крижко В.В. *Теорія та практика менеджменту в освіті: навч. посібник* / В.В. Крижко. – К.: Освіта України, 2005. – 256 с.

4. Крижко В.В. *Эмерджентные стратегии в управлении университетом: Материалы II международной научно-практической конференции. Наука в современном информационном обществе 7-8 ноября 2013 г. Москва, с.87-91.*

5. Монастирський Г.Л. *М Теорія організації: підруч.* / Г.Л. Монастирський. – Тернопіль: ПНУ, 2014. – 288 с.

6. Немченко С. *Рефлексивне управління процесом професійного становлення майбутнього керівника загальноосвітньої школи. Науковий вісник Бердянського державного педагогічного університету (Гуманітарні науки).* – №1. – Бердянськ: БДПУ, 2008. – 224 с.(201-208)

7. Немченко С.Т. *Синергетические основы рефлексивного управления общеобразовательным учебным заведением / С.Т. Немченко // Материалы II международной научно-практической конференции "Topical areas of fundamental and applied resersfh II" (10-11 октября 2013 г.- Москва) – Vol.2–sps Academic–USA, SC, North Charleston, 2013.–277p.–40 –47 p.*

8. Ожеван, М.А. *Синергетика проти кібернетики: конкурентні методологічні підходи до моделювання складних соціальних систем [Шекст] / М.А. Ожеван // Стратегічні пріоритети.* – 2012. – № 3 (24). – С. 126-133.

9. Шоффлер Э. *Шок будущего: Пер. с англ. / Э. Шоффлер.* – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. – 557, С.311

10. *Управління освітою: рефлексивний підхід: колект. моногр. / за заг. ред. проф. В.В. Крижко.* – Бердянськ. Видавець ПКачук О. В., 2016. – 608 с., С.162-163.

11. Хаген Т. *Синергетика* / Т.Хаген. – М., 1980.

12. Чайка Т.А. *Синергізм в управлінні* / Т.А. Чайка. – К.: Знання, 2011. – 70с., С.5

13. Kuhn T.S. *The Structure of Scientific Revolutions.* Chicago, 1962; М., 1975

References

1. Вакуменко В.Д. Развитие теории та методології державно управління: Наукове Видання / Вакуменко ВД // Збірка вібраційних наукових праць in 2 hours - Part 1. - К.: АМУ, 2015. - 316 p. Toffler Э. Shock budushchego: Per. s anhl. / Э. Toffler. - М.: ООО "Yzdatelstvo АСТ", 2002. — 557, S.311
2. Bohdanov A.A. Tekhnologiya: vseobshchaya orhanyzatsyonnaia nauka. Yzdanye trete, zanovo pererabotannoe y dopolnennoe. - М., 1989. // Elektronnaia publitsatsiya: Tsentr humanitarnykh tekhnologiy. — 07.10.2010., S.110.
3. Kryzhko V.V. Teoriia ta praktyka menedzhmentu v osviti: navch. posibnyk / V.V. Kryzhko. - К.: Osvita Ukrainy, 2005. — 256s.
4. Kryzhko V.V. Emerzhentnye strategyy v upravlenyyi unyversitetom.: Materialy II mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy. Nauka v sovremennom ynfomatysionnom obschestve 7-8 noiabria 2013 h. Moskva, s.87-91.
5. Nemchenko S. Refleksyivne upravlinnia protsesom profesiinoho stanovlennia maibutnoho kerivnyka zahalnoosvitnoi shkoly. Naukovyi visnyk Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu (Humanitarni nauky). - №1. - Berdiansk: BDPV, 2008. — 224 s. (201-208.
6. Nemchenko S.H. Synerheticheskiye osnovy refleksyivnogo upravleniya obshcheobrazovatelnyim uchebnym zavedenyem / S.H. Nemchenko // Materialy II mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy "Topical areas of fundamental and applied resershi II" (10-11 oktiabria 2013 h.- Moskva) — Vol.2—sps Academic—USA,SC, North Charleston, 2013.—277p.
7. Monastirsky G.L. M Teoriya opzaiizaii: nipyu. / G.L. Monastirsky. - Iephoia: IIEY, 2014. - 288 p.
8. Ozhevan, M.A. Synergetics against cybernetics: competitive methodological approaches to modular folding social systems [Text] / M.A. Ozhevan // Strategichni priorities. - 2012. - No. 3 (24). - p. 126-133.
9. Toffler E. Shock of the future: Trans. with English. / E. Toffler. - Moscow: ООО "Publishing house АСТ", 2002.-557, p.311
10. Upravlinnia osvitoiu: refleksyivnyi pidkhd: kolekt.monohr. / za zah. red. prof. V.V. Kryzhka. - Berdiansk, Vydavets Tkachuk O.V., 2016. — 608 s., S.162-163.
11. Khaken H. Synerhetika / H. Khaken. - М., 1980.
12. Chaika H.L. Synerhizm v upravlinni / H.L. Chaika. - К.: Znannia, 2011. — 70s., S.5
13. Kuhn T.S. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962; М., 1975.

Starokogko O.M.,

candidate of pedagogical sciences, associate professor of the chair of higher school pedagogy, management of educational establishment and methods of social science disciplines' teaching of Berdiansk state pedagogical university, starokogko@ukr.net

Ukraine, Berdiansk

SINERGETIC PARADIGM IN THE EDUCATIONAL SPACE OF UKRAINE

In the second half of the XX century the synergetic paradigm began to be considered as a tool of education management. Axiomatic became perception the system of education, educational systems, management, guaranteeing their safety as opened systems which are capable of self-regulation and self-organization. Actual is the necessity of working out the synergetic approach to educational management, which would harmonize and complement traditional approaches. The problem of synergetic approach in educational management has two aspects: process of forming the managerial consciousness of establishments' heads and system of education and process of working out and realization of managerial solutions in the system of education. The results are concretized in difference of author's approaches to researching the paradigm subjects in management. The author has defined the complexity of self-organized process in the development of synergies of sphere of education and its structures by means of modeling and scientific descriptions. The presented graphic artifacts are new contribution in researching the role of defined synergies in modernization of state management of education.

The scientific novelty of the giving research is in the attempt of the author to model synergism of management activity in the sphere of education of Ukraine. For the first time there have been suggested the graphic model of harmonization the levels of influence of synergies in self-organization the management by systems and subsystems in education. There have been worked out the scheme of measurement the levels of influence of phenomena the fidelity on managerial process.

Key words: self-organization, synergetic, synergetic approach, synergism, managerial synergism, entropy, fidelity.

УДК 378.600.47(477)

Стрюк К.М.,

аспірант кафедри педагогіки та психології Харківського національного університету внутрішніх справ,
директор Харківського радіотехнічного технікуму, stryk_kost@meta.ua

Україна, м. Харків

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ З КОМП'ЮТЕРНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ

У статті визначено і обґрунтовано педагогічні умови, створення яких у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації сприятиме формуванню професійної компетентності майбутніх молодших спеціалістів з комп'ютерної інженерії. Визначено такі педагогічні умови: 1) забезпечення міждисциплінарних зв'язків за рахунок інтеграції змісту дисциплін професійної та практичної підготовки у послідовності навчального плану підготовки бакалаврів з комп'ютерної інженерії у радіотехнічних коледжах та оптимізації змісту дисциплін професійної та практичної підготовки для одночасного формування декількох професійних компетенцій в межах однієї дисципліни; 2) використання при викладанні дисциплін циклу професійної та практичної підготовки інформаційно-комунікаційних технологій, інтерактивних форм, методів, інноваційних засобів, які дозволяють моделювати ситуації майбутньої професійної діяльності; 3) розробка і використання системи професійно орієнтованих завдань різного рівня складності для формування професійної компетентності фахівців з комп'ютерної інженерії. Розкрито зміст і особливості кожної з педагогічних умов.

Ключові слова: педагогічні умови, комп'ютерна інженерія, міждисциплінарні зв'язки, інтеграція, інформаційно-комунікаційні технології, професійно орієнтовані завдання.

Постановка проблеми. Проблема формування професійної компетентності майбутніх молодших спеціалістів з комп'ютерної інженерії зумовлює необхідність удосконалення системи підготовки майбутніх молодших спеціалістів з комп'ютерної інженерії шляхом впровадження нових підходів і сучасних технологій в освітній простір вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації.

У психолого-педагогічній літературі проблема професійної підготовки майбутніх фахівців має багатоаспектне теоретико-методологічне висвітлення. Концептуальні засади формування професійної компетентності майбутніх фахівців різних спеціальностей висвітлено в багатьох працях дослідників (В. Готтинг, Н. Гришанова, Е. Долгова, М. Дяченко, Л. Елагина, Е. Зеєр, В. Казаков, Л. Кондрашова, В. Кузнецов, А. Ліненко, В. Петрук, О. Пометун, О. Савченко, П. Ясінець та інші).

Різні аспекти проблеми формування професійної компетентності майбутніх фахівців комп'ютерного профілю розглянута в дослідженнях Т. Альшанської, Н. Духаніна, Т. Кобильник, Т. Ковалюк, О. Єфіменко, С. Лайер, Л. Матвійчук, С. Петрович, О. Прозор, М. Сорокопуд та ін.

Водночас теоретичний аналіз наукових досліджень свідчить, що проблема формування професійної компетентності молодших спеціалістів з комп'ютерної інженерії у радіотехнічних коледжах ще недостатньо досліджена в педагогічній теорії, а тому не знайшла належного відображення в практичній діяльності навчальних закладів, зокрема поза увагою дослідників все ще залишаються сутність, структура професійної компетентності, не дістали ґрунтового розкриття зміст, форми і методи її розвитку, не виокремлено і не обґрунтовано педагогічні умови, створення яких у ВНЗ I-II рівнів акредитації сприяло б її формуванню.

Як зазначають дослідники Р. Гуревич, В. Дорошенко, М. Жаболенко, М. Жалдак, Ю. Машбиць, В. Симонов на сьогодні однією з найбільших проблем у системі підготовки фахівців є те, що підготовка студентів до майбутньої професійної діяльності здійснюється через теоретичне навчання. Зміст навчальних дисциплін і курсів, які вивчаються студенти, не завжди співвідноситься з тією науковою інформацією, що потрібна для підготовки спеціалістів певного профілю. Внаслідок чого студенти недостатньо чітко уявляють майбутню професію і ті вимоги, що висувуються до фахівців комп'ютерного профілю на практиці. Підготовка сучасного спеціаліста, вважають вчені, має бути спрямована на формування його як фахівця, який має відповідний рівень професійної компетентності. Вищевикладене зумовлює **проблему**: як організувати і побудувати процес підготовки майбутніх фахівців комп'ютерного профілю, щоб забезпечити поєднання теоретичних знань і застосування їх на практиці, зміст навчальних дисциплін відповідав профілю професійної діяльності, враховувались наукові досягнення у підготовці фахівців комп'ютерного профілю.

Мета статті – обґрунтувати та розглянути педагогічні умови, створення яких у ВНЗ I-II рівнів акредитації сприятиме формуванню професійної компетентності майбутніх фахівців з комп'ютерної інженерії.

Виклад основного матеріалу. Педагогічні умови формування професійної компетентності молодших спеціалістів з комп'ютерної інженерії у радіотехнічних коледжах були розглянуті нами в контексті особистісно-орієнтованої спрямованості і практико-орієнтованої діяльності, що базується на положеннях компетентісно-орієнтованого підходу, впровадженні інтерактивних технологій навчання та ІТ-комунікації.

Отже, необхідно конкретизувати визначення поняття «педагогічні умови». Аналіз літератури свідчить, що в

науковому обігу поки відсутнє єдине розуміння поняття «педагогічні умови». У педагогічній науці «умови» прийнято вважати факторами, обставинами, від яких залежить ефективність функціонування педагогічної системи. При цьому сучасна дидактика трактує умови як сукупність факторів, компонентів навчального процесу, що забезпечують успішність навчання [1], а теорія виховання розглядає умови як середовище, в якому відбуваються ті чи інші педагогічні процеси.

Таким чином, визначення поняття «педагогічні умови» можна сформулювати як комплекс психолого-педагогічних заходів, спрямованих на досягнення поставлених цілей професійної підготовки, які взаємодіють і взаємодоповнюють один одного, і сприяють досягненню поставленої мети – формуванню професійної компетентності майбутніх фахівців з комп'ютерної інженерії.

Такими умовами, на нашу думку, є: 1) забезпечення міждисциплінарних зв'язків за рахунок інтеграції змісту дисциплін професійної та практичної підготовки у послідовності навчального плану підготовки бакалаврів з комп'ютерної інженерії у радіотехнічних коледжах та оптимізації змісту дисциплін професійної та практичної підготовки для одночасного формування декількох професійних компетенцій в межах однієї дисципліни; 2) використання при викладанні дисциплін циклу професійної та практичної підготовки інформаційно-комунікаційних технологій, інтерактивних форм, методів, інноваційних засобів, які дозволяють моделювати ситуації майбутньої професійної діяльності; 3) розробка і використання системи професійно орієнтованих завдань різного рівня складності для формування професійної компетентності фахівців з комп'ютерної інженерії.

Розглянемо першу педагогічну умову, яка спрямована на формування професійної компетентності майбутніх фахівців з комп'ютерної інженерії – *забезпечення міждисциплінарних зв'язків за рахунок інтеграції змісту дисциплін професійної та практичної підготовки у послідовності навчального плану підготовки бакалаврів з комп'ютерної інженерії у радіотехнічних коледжах та оптимізації змісту дисциплін професійної та практичної підготовки для одночасного формування декількох професійних компетенцій в межах однієї дисципліни.*

Сучасні вчені довели, що «у змісті оновленої підготовки профільного вищого навчального закладу першорядну роль мають відігравати інтегровані (міждисциплінарні) курси» [4, с.10]. Ці міждисциплінарні курси мають бути основою для адаптації випускників вищих навчальних закладів до нових професій, спеціалізацій, а також теоретичною основою для розгортання прикладних наукових досліджень.

Міждисциплінарний інтеграційний підхід забезпечує системність теоретичних знань, всебічне бачення і усвідомлення складних явищ і процесів соціальної і професійної реальності, формування цілісного уявлення про конкретний предмет, явище, вид діяльності. Інтеграція здійснюється шляхом угруповання навколо базової дисципліни (інтегратора, ядра інтеграції) інформації (наукових понять, законів, відомостей і так далі) з різних наукових дисциплін, в яких ряд тематичних питань розглядається з погляду об'єкту,

предмету і завдань науки-інтегратора. Таким ядром може бути обрана та наукова галузь (дисципліна), в якій спочатку (або найповніше, сутнісно) визначається поняття предмет інтегрованого розгляду.

Інтеграційний підхід актуалізує і інтеграційний тип пізнання, що поєднує безпосередній досвід, системне мислення, продуктивний підхід до проблеми, і що припускає пізнання цілого не тільки на базі вивчення його окремих частин, але і виявлення взаємозв'язків між ними. Діяльність студентів по структуризації і систематизації інтеграційних знань «передбачає розумову діяльність видалених зв'язків і їх встановлення між окремими поняттями, об'єктами» [3, с.20].

Міждисциплінарний інтеграційний підхід передбачає синтез, поєднання знань, здатність відтворювати, узагальнювати і застосовувати отримані при вивченні різних навчальних предметів знання і уміння для рішення конкретних професійних завдань та усвідомлення і практичну орієнтованість знань, розуміння сфери застосування інформації, здатність накопичувати і виділяти знання, необхідні для рішення конкретних професіональних завдань.

Відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики розроблена освітньо-професійна програма (ОПП) фахівця з напряму підготовки 050102 «Комп'ютерна інженерія» освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», яка є галузевим нормативним документом, встановлено, що цикл професійної підготовки включає такі навчальні дисципліни, як «Програмування», «Комп'ютерна електроніка», «Архітектура комп'ютерів», «Комп'ютерна схемотехніка», «Системне програмування», «Операційні системи», «Комп'ютерні системи та мережі», «Периферійні пристрої» та інші.

Практична підготовка є важливою складовою формування професійної компетентності майбутнього фахівця з комп'ютерної інженерії. У підготовці молодших спеціалістів за спеціальністю «Комп'ютерна інженерія» передбачено такі види навчально-виробничої практики: 1) навчальна електрорадіомонтажна практика і 2) навчальна практика на отримання робітничої професії.

Навчально-виробнича практика має своїм завданням ознайомити студента з його майбутньою спеціальністю шляхом виконання обов'язків дублера, помічника фахівця. Це дає змогу глибше проникнути у зміст і технології майбутньої професійної діяльності. Передбачено такі види навчально-виробничої практики: 1) навчальна комп'ютерна практика і 2) практика з обслуговування комп'ютерних систем.

Інтеграція змісту дисциплін професійної та практичної підготовки у послідовності навчального плану підготовки бакалаврів з комп'ютерної інженерії у радіотехнічних коледжах, проявляється шляхом поєднання знань з електротехніки, програмного забезпечення та апаратно-програмного забезпечення. Комп'ютерні інженери також мають вміти здійснювати різні розрахунки: від проектування окремих мікропроцесорів, комп'ютерів і суперкомп'ютерів до проектування по колу. Завдання, які пов'язані з комп'ютерною інженерією, передбачають написання програмного та мікропрограмного забезпечення, проектування надвеликих інтегральних

схем, аналогових датчиків, плат змішаних сигналів, а також розробку операційних систем. Набуття такого широкого переліку вмінь та навичок може бути забезпечене шляхом інтеграції змісту навчальних дисциплін навчального плану. Міжпредметні зв'язки та інтеграція знань у цьому випадку відбувається і шляхом «взаємопроникнення» навчального матеріалу з відповідних дисциплін, і шляхом використання змісту раніше вивченого навчального матеріалу при подальшому вивченні нових дисциплін.

Для досягнення цілісності і системності змісту освітньо-професійної програми пропонується здійснювати послідовне узгодження вхідних і вихідних характеристик кожної дисципліни. Цей метод дозволяє з мінімальною трудомісткістю забезпечити узгодженість змістовних модулів освітньо-професійної програми.

Оптимізація змісту професійно-орієнтованих дисциплін для одночасного формування декількох професійних компетенцій в межах однієї дисципліни досягається за рахунок впровадження укрупнених (збільшених) міждисциплінарних завдань, пов'язаних з розробкою основних об'єктів галузі інформаційних технологій.

Рішення великих міждисциплінарних завдань пов'язаних з розробкою об'єктів професійної діяльності дозволяє найкращим чином одночасно формувати кілька професійних компетенцій. Наприклад, розробка і програмування комутатора, маршрутизатора, операційної системи, мови програмування, текстового редактора і т. ін. дозволяють на глибокому рівні зрозуміти принципи їх роботи (тобто досягти мети відповідних дисциплін) і в той же час сформувати основні професійні компетенції. Тільки при систематичному тренуванні основних професійних навичок відбувається перехід з кількості в якість, з неусвідомленої дії в дію, засновану на розумінні. При цьому також передбачається безперервність звернення до основних завдань професійної діяльності комп'ютерного інженера.

Наведемо приклад міждисциплінарних зв'язків та інтеграції змісту дисциплін циклу професійної та практичної підготовки за роками навчання, згідно навчального плану та освітньо-професійної програми підготовки молодших спеціалістів напряму 5.050102 «Комп'ютерна інженерія» спеціальності 5.05010201 «Обслуговування комп'ютерних систем і мереж»: 1 курс – «Програмування», «Комп'ютерна електроніка»; 2 курс – «Архітектура комп'ютерів», «Електрорадіовимірювання», «Економіка і планування виробництва», «Операційні системи»; 3 курс – «Комп'ютерна схемотехніка», «Периферійні пристрої», «Системне програмування», «Комп'ютерна логіка»; 4 курс – «Комп'ютерні системи та мережі», «Надійність, діагностика та експлуатація комп'ютерних систем та мереж».

Друга педагогічна умова, створення якої сприятиме формуванню професійної компетентності фахівця з комп'ютерної інженерії – *використання при викладанні дисциплін циклу професійної та практичної підготовки інформаційно-комунікаційних технологій, інтерактивних форм, методів, інноваційних засобів, які дозволяють моделювати ситуації майбутньої професійної діяльності.*

Основним завданням сучасного професійно-технічного навчального закладу є підготовка конкурентоспроможного, компетентного, гнучкого фахівця, який здатний досягати визначені цілі в різних ситуаціях професійної діяльності. Це означає, що під час проведення навчальних занять необхідно враховувати специфіку майбутньої професійної діяльності. Будь-яка професія також вимагає не лише професійних знань, вмінь та навичок, а й здатності до продуктивної взаємодії, співпраці з іншими людьми, самостійного й відповідального прийняття рішень. Це завдання можливо вирішити за допомогою використання в освітньому процесі інформаційно-комунікаційних та інтерактивних форм і методів навчання.

Зарубіжний і вітчизняний досвід (А.Бенедек, А.Борк, Дж.Вейценбаум, О.Козлов, А.Кузнєцов та ін.) свідчить, що інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) доцільно застосовувати при вивченні будь-яких дисциплін. У цьому випадку ІКТ виступають в якості нових інтерактивних засобів навчання, надають ряд дидактичних переваг і дозволяють підвищити ефективність навчання.

Інформаційно-комунікаційна технологія – це сукупність методів і програмно-технічних засобів, об'єднаних у технологічний ланцюжок, що забезпечує збір, обробку, зберігання, розповсюдження й відображення інформації з метою зниження трудомісткості процесів використання інформаційного ресурсу, а також підвищення їх надійності та оперативності [4]. На практиці технологія використовується в трьох варіантах: «проникаюча» (застосовується у процесі вивчення певних тем, розділів для розв'язання конкретних дидактичних завдань); «основна» (визначальна, особливо у складі технологій програмованої та дистанційної форм навчання тощо); монотехнологія (увесь процес навчання й управління, зокрема і всі види діагностики та моніторинг, ґрунтується на використанні комп'ютера).

До сучасних інформаційно-комунікаційних технологій навчання, які можуть бути використані у підготовці фахівців з комп'ютерної інженерії, відносять Інтернет-технології, мультимедійні програмні засоби, офісне та спеціалізоване програмне забезпечення, електронні посібники та підручники, системи дистанційного навчання (системи комп'ютерного супроводу навчання) [3]. Використання ІКТ дає можливість вирішувати такі актуальні питання: використовувати у навчанні здобутки новітніх інформаційних технологій; удосконалювати навички самостійної роботи студентів в інформаційних базах даних, мережі Інтернет; поліпшити засвоєння студентами знань, зробити процес навчання цікавішим і змістовнішим; наблизити навчання до умов реальної професійної діяльності.

Інформаційно-комунікаційні технології дають величезні можливості для навчального процесу і, зокрема, при викладанні технічних дисциплін. Ці технології дозволяють: знаходити необхідні джерела інформації для викладачів і студентів; використовувати аудіовізуальні наочні матеріали з досліджуваної теми для її кращого засвоєння; моделювати процеси, які в звичайних умовах неможливо продемонструвати; проводити тестування знань студентів швидко і ефективно; індивідуально

навчати студентів; організувати самостійну роботу студентів з пошуку інформації, що сприяє виконанню ними власних досліджень; удосконалювати навички самостійної роботи студентів в інформаційних базах даних, мережі Інтернет; розмішувати навчально-методичні роботи викладачів та творчі роботи студентів на різних сайтах.

Під час проведення занять А.Реан і Н.Бордовська підкреслюють важливість інтерактивного підходу до формування професійної компетентності майбутніх фахівців. Інтерактивний підхід в освіті є найбільш сучасною формою інтерактивних методів навчання, заснованих на положеннях комунікативного підходу [2].

Інтерактивний («inter» – це взаємний, «act» – діяти) – означає взаємодіяти або знаходитися в режимі бесіди, діалогу з ким-небудь [1, с.525]. Тобто, інтерактивні методи навчання це спеціальна форма організації пізнавальної і комунікативної діяльності, в якій студенти виявляються залученими в процес пізнання, мають можливість розуміти і рефлексувати з приводу того, що вони знають і думають. Інтерактивні методи навчання орієнтовані на «взаємодію студентів не тільки з викладачем, але і один з одним, на домінування активності студентів і на активізацію внутрішнього діалогу (екзистенціального переживання студентами навчального матеріалу)» [1]. Роль викладача полягає у спрямуванні і підтримці активності студентів в процесі комунікації, виявленні різноманіття точок зору, полегшенні взаєморозуміння учасників спілкування, стимулюванні до діалогу; викладач виступає як консультант-фасилітатор (помічник) або свосвідний інформаційний «фільтр».

Основними складовими інтерактивних методів навчання є інтерактивні вправи і завдання, які виконуються студентами. Принципова відмінність інтерактивних вправ і завдань від звичайних в тому, що в ході їх виконання не тільки і не стільки закріплюється вже вивчений матеріал, скільки вивчається новий. У сучасній педагогіці накопичений великий арсенал інтерактивних вправ, серед яких можна виділити наступні: творчі завдання, робота в малих групах, навчальні ігри (рольові ігри, імітації, ділові ігри і освітні ігри), соціальні проекти, вивчення і закріплення нового матеріалу (інтерактивна лекція, робота з наочною допомогою, відео- і аудіоматеріалами), «кожен навчає кожного», дискусія, дебати, мозковий штурм тощо.

Третя педагогічна умова, якої доцільно дотримуватися – це *розробка і використання системи професійно орієнтованих завдань різного рівня складності для формування професійної компетентності фахівців з комп'ютерної інженерії*.

Професійно орієнтовані завдання – це комплексна сукупність навчальних завдань, трансформованих таким чином, що їх вирішення моделює завдання, з якими зіткнуться студенти в майбутній професійній діяльності.

Під професійно орієнтованими завданнями розуміємо завдання, що включають в себе інтеграцію знань, умінь і основних компетенцій, які мають професійно-орієнтований характер і розкривають сутність майбутньої професійної діяльності. При цьому, професійно орієнтоване завдання розуміється нами як певна цілеспрямована дія (або комплекс дій), виконання якої індивід вважає необхідним

з метою досягнення певного результату у контексті професійно значущої проблеми, яку слід розв'язати.

Професійно орієнтовані завдання, на думку О.Музики, це певна абстрактна модель реальної проблемної ситуації прикладного характеру в професійній сфері діяльності, сформульована у вербальній, знаковій або образно-графічній формі [5].

Можна виділити наступні функції професійно орієнтованих завдань: а) розвиток професійної мотивації; б) виявлення та актуалізація механізмів інтеграції теоретичних і спеціальних знань; в) вдосконалення навичок самоконтролю та рефлексії поведінки; г) формування ключових професійних компетенцій у студентів [6].

Г.Кулаєва, О.Гордієнко виділили наступні критерії класифікації професійно орієнтованих завдань: 1) рівень керованості; 2) наявність ігрового компонента; 3) спосіб організації; 4) наявність опор; 5) місце виконання [6].

За рівнем керованості автори поділяють завдання на керовані, частково керовані та мінімально керовані. У відповідності із другим критерієм (наявність ігрового компонента) завдання поділяються на завдання без ігрового компонента, з нерольовим ігровим компонентом, з рольовим ігровим компонентом. Наявність рольового ігрового компонента передбачає виконання студентами ролі викладача на занятті, коли вони вдосконалюють свої комунікативно-навчальні та організаторські навички та вміння. Відсутність ігрового компонента означатиме, що це професійно орієнтоване завдання призначене розвивати проєктувальні, конструктивно-планувальні або гностичні навички та вміння студентів.

Відповідно до третього критерію завдання поділяються на фронтальні, парні, групові та індивідуальні. До цієї групи професійно орієнтованих завдань входять наступні способи організації: групові, індивідуальні, фронтальні у режимі «студент – група».

За четвертим критерієм розрізняються завдання без опор, з природними та штучними опорами. Під опорами у професійно орієнтованих завданнях автор розуміє рекомендації викладача, зразки вправ, завдань, інструкцій до них. Опори для студентів є скоріш орієнтирами – підказками, основою для створення власних серій вправ та завдань.

За критерієм «місце виконання» поділяють на аудиторні та домашні професійно орієнтовані завдання.

Виділяють три рівні складності професійно орієнтованих завдань.

1 рівень – рівень відтворення (репродуктивний). Для вирішення професійно орієнтованого завдання потрібен лише один теоретичний факт.

2 рівень – рівень зв'язку. Для вирішення професійно орієнтованого завдання потрібна комбінація декількох джерел при вирішенні практичної ситуації, застосовуються знання з різних дисциплін.

3 рівень – пошуково-творчий. Для вирішення професійно орієнтованого завдання потрібен дослідницький підхід, вивчення нового матеріалу, пошуку кількох способів вирішення однієї задачі.

У кожному професійно орієнтованому завданні закладено повний цикл вирішення задачі – від постановки проблеми, актуалізації знань, здобутих під час навчання, до

самостійного пошуку необхідної літератури, вироблення плану вирішення цього завдання і самоаналізу та розробки програми самовдосконалення [6].

Професійно орієнтовані завдання моделюють ситуації, з якими фахівці мають справу у своїй професійній діяльності; їх виконують за спеціально розробленим алгоритмом, який має на меті сформувати необхідні фахові компетенції.

Перший етап—первинного аналізу проблеми. На даному етапі студент повинен розібратися з переліком тих базових категорій та понять, які необхідні для подальшої роботи з проблематикою завдання. Таким чином, студент визначається, у якому напрямку він буде здійснювати свої пошуки, що буде предметом роботи. *Другий етап*—планово-підготовчий. На цьому етапі здійснюється актуалізація опорних знань (студент аналізує, в рамках яких навчальних курсів чи навчальних завдань він робив подібне) та розробляє детальний план подальшої роботи (це розвиває антиципаційні здібності студентів, оскільки їм потрібно також спрогнозувати можливі проблемні моменти виконання завдання та можливі способи їх вирішення). *Третій етап*—практичної роботи. Це основний етап виконання професійно орієнтованого завдання, який включає проведення власного дослідження. У переважній більшості випадків студенти не лише описують, що саме вони будуть робити, але й демонструють фрагмент такої роботи, залучаючи до цього інших членів групи. *Четвертий етап*—звітний-підсумковий. Залежно від особливостей завдання це може бути підготовка виступу, презентації, обговорення результатів дослідження з групою тощо. *П'ятий етап*—самоаналізу та групової рефлексії. Після виконання основного завдання студент аналізує, наскільки добре він з ним справився. Оскільки у значної кількості студентів вміння професійної самооцінки недостатньо розвинуті, вони не можуть дати детальну та фахову оцінку своєї роботи. Тому у допомогу та з метою розвитку рефлексії пропонується деталізована шкала, у якій зазначаються параметри оцінки—навчально-професійні уміння, задіяні на кожному етапі. Також при груповій роботі інші члени групи можуть оцінити свого колегу, і він, відповідно, зіставити свою оцінку з груповою.

Висновки. Таким чином, запровадження в освітню практику підготовки майбутніх молодших спеціалістів вище зазначених педагогічних умов сприятиме формуванню їх професійної компетентності.

Stryuk K.M.,

a graduate student of the Department of Pedagogy and Psychology of Kharkiv National University of Internal Affairs,
a Director of Kharkiv Radio Engineering Technical School, stryk_kost@meta.ua

Ukraine, Kharkiv

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE JUNIOR SPECIALISTS IN COMPUTER ENGINEERING

The article defines and substantiates the pedagogical conditions, the creation of which in higher educational institutions of the I-II levels of accreditation will contribute to the formation of professional competence of future junior specialists in computer engineering. The following pedagogical conditions are defined: 1) provision of interdisciplinary connections by integrating the content of the disciplines of professional and practical training in the sequence of the curriculum of bachelor's degree in computer engineering in radio engineering colleges and optimizing the content of disciplines of professional and practical training for the simultaneous formation of several professional competencies in within the limits of one discipline; 2) the use of teaching disciplines in the cycle of professional and practical training of information and communication technologies, interactive forms, methods, innovative means that allow to simulate the situation of future professional activity; 3) the development and use of a system of professionally oriented tasks of different levels of complexity for the formation of professional competence of computer engineers. The content and features of each of the pedagogical conditions are revealed.

Key words: pedagogical conditions, computer engineering, interdisciplinary connections, integration, information and communication technologies, professionally oriented tasks.

Перспективами подальшого дослідження є створення вище зазначених педагогічних умов у ВНЗ I-II рівнів акредитації та перевірка їх ефективності.

Література

1. Российская педагогическая энциклопедия / под ред. В.Т.Мануйлова. М.: Большая российская энциклопедия. 1993.1376с.
2. Реан А.А. Психология и педагогика / А.А.Реан, Н.В.Бордовская, С.И.Розум. СПб.: Питер, 2002. 432 с.
3. Ломаковська А.В. Інформаційно-комунікаційні технології – нова якість навчання та послуг: Практику зорієнтоване дослідження / А.В.Ломаковська, Т.О.Проценко. К.: Інком. 2006. 70с.
4. Дорошенко В.П. Якісна освіта та інформаційно-комунікаційні технології / В.П.Дорошенко // Економіка в школах України. 2010. № 11. С. 8-14.
5. Музика О.О. Особливості роботи над професійно-орієнтованим завданням з курсу «Загальна психологія» // Професійно-орієнтовані завдання з психології: навч.посіб. / за ред. О.А.Музики. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. С. 24-51.
6. Кулаева Т.М., Гордиенко О.В. Компетентностно ориентированные задания как средство диагностики сформированности профессиональных компетенции у студентов // Педагогическое образование в России. 2015. № 5. С. 93.

References

1. Rossiiskaja pedagogicheskaja entsiklopedija / pod red. V.T. Manuilova. M.: Bolshaja rossiiskaja entsiklopedija. 1993. 1376 s.
2. Rean A.A. Psihologija i pedagogika / A.A. Rean, N.V. Bordovskaja, S.I. Rozum. SPb.: Piter, 2002. 432 s.
3. Lomakovska A.V. Informatsiino-komunikatsiini tekhnologii – nova yakist navchannia ta posluh: Praktiku zoriyentovane doslidzhennia / A.V.Lomakovska, T.O.Protsenko. K.: Inkom. 2006. 70 s.
4. Doroshenko V.P. Yakisna osvita ta informatsiino-komunikatsiini tekhnologii / V.P. Doroshenko // Ekonomika v shkolakh Ukrainu. 2010. № 11. S. 8-14.
5. Muzyka O.O. Osoblyvosti roboty nad profesiino-orientovanim zavdanniam z kursu «Zahalna psykholohiya» // Profesiino-orientovani zavdannia z psykholohii: navch.posib. / za red. O.L. Muzyky. Zhytomyr: vyd-vo ZHDU im. I.Franka, 2010. S. 24-51.
6. Kulueva G.M., Gordienko O.V. Kompetentnostno orientirovannyye zadaniia kak sredstvo diagnostiki sformirovannosti professionalnykh kompetentsii studentov // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. 2015. № 5. S. 93.

УДК 371.134:796:165.242.1

Товт В.А.,

*к.пед.н., доцент, завідувач кафедри теорії і методики фізичного виховання
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» valeriy.tovt@gmail.com*

Україна, м. Ужгород

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ЗДАТНОСТЕЙ ВЧИТЕЛЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ СПОРТИВНОЇ РОБОТИ

В статті визначено складові організаторських здатностей вчителя фізичної культури, що забезпечують проведення спортивної роботи в загальноосвітній школі. Проведено експертне оцінювання вказаних здатностей вчителями з значним досвідом педагогічної роботи. За результатами факторного аналізу встановлено їх факторну вагу в сумарній дисперсії. Виділено 3 групи організаторських здатностей: управлінські, аналітичні і технологічні. Обґрунтовано зміст організаторських здатностей вчителя фізичної культури з проведення спортивної роботи в загальноосвітній школі.

Ключові слова: організаторські здатності, вчитель фізичної культури, спортивна робота, загальноосвітня школа.

Постановка проблеми. Робота присвячена педагогічній проблемі вивчення структури та змісту здатностей вчителя фізичної культури щодо організації спортивної роботи в загальноосвітній школі. Її актуальність визначається необхідністю реформування національної системи шкільної освіти України відповідно до соціального замовлення, а також у зв'язку з особливою роллю вчителя фізичної культури у вирішенні загальнонаціональної мети – формування здоров'я підростаючого покоління [4, с.227].

Сутність проблеми полягає в тому, що структура та зміст професійних здатностей вчителя фізичної культури загальноосвітньої школи щодо організації спортивної роботи в програмно-нормативних документах та в спеціальній літературі відображені не в повній мірі. В той же час, вміння вчителя організовувати роботу спортивних секцій, готувати шкільні збірні команди до участі у спортивних змаганнях, проводити спортивні заходи в школі, є важливою складовою його професійної діяльності [2-3]. Залучення шкільної молоді до занять спортом дозволяє підвищити у школярів мотивацію до таких занять та значно покращити їх фізичні кондиції. Спортивна діяльність також створює сприятливі умови для формування особистості учня.

В проєкті галузевих стандартів вищої освіти України з предметної спеціалізації 014.11 Середня освіта (Фізична культура) вказується на важливу складову професійних здатностей вчителя фізичної культури, а саме його «...здатність складати планову і звітну документацію, організовувати та проводити масові фізкультурні заходи та спортивні змагання» [6, с.5-8]. Інформації про інші здатності професійних компетентностей вчителя фізичної культури, що забезпечують проведення спортивних заходів на належному рівні, в документі не міститься. В дослідженнях вчених йдеться про те, що рівень здатностей вчителя фізичної культури сучасної загальноосвітньої школи саме в організації та проведення спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи не є достатнім. Також в спеціальній літературі вказується на результати аналізу чинників, які гальмують провадження цієї важливої ланки освітньої діяльності. Відмічено, що серед таких чинників є значне

погіршення активності позакласної спортивно-масової і оздоровчої роботи. І.І. Маріондою, Е.М. Сивохопом, В.А. Товтом даються рекомендації щодо доцільності перенесення акцентів на поглиблення практичних знань з проведення позаурочної фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи майбутніх фахівців фізичної культури [5, с.61]. Наголошується на необхідності підвищити рівень знань з дисциплін медико-біологічного циклу, педагогіки спортивної та фізкультурної діяльності, основ здоров'я. Однак комплексного вирішення цієї проблеми в літературі не знайдено.

Мета роботи. Визначити складові та обґрунтувати зміст організаційних здатностей вчителя фізичної культури, що забезпечують проведення спортивної роботи в загальноосвітній школі.

Основні методи дослідження є такі: аналіз психолого-педагогічної, методичної та спеціальної літератури відповідно до теми дослідження; метод теоретичного аналізу та синтезу на етапах визначення мети, завдань дослідження; анкетування, проведення багатомірного математичного аналізу; узагальнення результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з тим, що в літературі не знайдено єдиного підходу до визначення структури організаторських здатностей вчителя фізичної культури, було здійснено відбір найбільш важливих вмінь та навичок, які забезпечують виконання його функцій організатора спортивної роботи. З цією метою проведено експертне оцінювання зазначених організаторських здатностей вчителями фізичної культури з досвідом роботи в школі не менше 10 років. Вивчення структури організаторських здатностей вчителя фізичної культури проводилося шляхом відбору найбільш інформативних критеріїв їх оцінювання та застосування факторного аналізу за методом факторів з наступною ротацією по варімакс-критерію [1, с.22]. Під час попереднього відбору показників за результатами опитування експертів було вибрано серед них найбільш інформативні, які характеризують саме організаторські здатності вчителя в спортивній роботі. Факторному аналізу підлягали їх коефіцієнти кореляції. За результатами факторного аналізу встановлено (рис 1):

– найбільше факторне навантаження в структурі організаторських здатностей має група показників, що характеризують управлінські здатності в комунікації та командній роботі; між цими показниками і загальною експертною оцінкою організаторських здатностей вчителів виявлено статистичний взаємозв'язок; вклад цього фактору в сумарну дисперсію склав 32 відсотка; у зв'язку з тим, що вказаний фактор має найвищий показник в сумарній дисперсії, його вважатимемо першим і провідним фактором (F-1);

– до другої групи увійшли показники, що характеризують аналітичні здібності організатора спортивної роботи, його виконання інформаційних та контрольних функцій; сукупність цих показників склало основу другого фактору із загальним вкладом в сумарну дисперсію 27 відсотків; цей фактор вважається другим за значимістю (F-2);

– до третьої групи увійшли переважно показники, що відображають технологічні здатності (технічні та презентаційні); вклад цього фактору в сумарну дисперсію склав 22 відсотка; отже показники третьої групи складають третій за значимістю фактор (F-3);

– до четвертої групи увійшли переважно показники, що не мали виражених вірогідних коефіцієнтів кореляції із загальною вибіркою; у зв'язку з цим, зазначені показники в подальших дослідженнях не враховувалися.

Загалом результати факторного аналізу допомогли виокремити значимі складові структури організаторських здатностей вчителя фізичної культури та визначити їх факторну вагу в сумарній дисперсії, що, на наш погляд, дозволяє правильно розкласти акценти в освітньому процесі з підготовки вчителя фізичної культури до організації і проведення спортивної роботи в загальноосвітній школі.

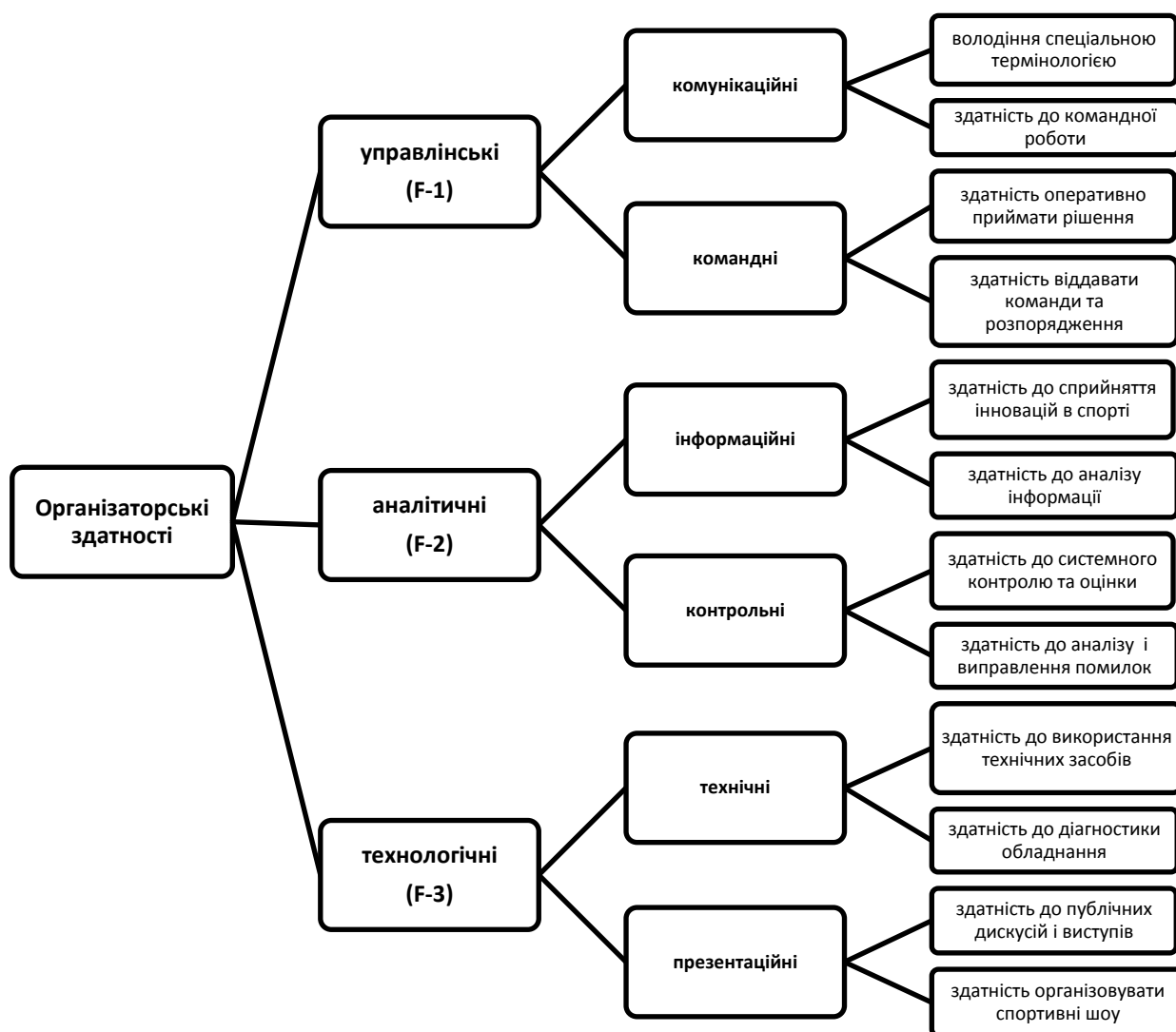

Рис.1. Складові та зміст організаторських здатностей вчителя фізичної культури щодо організації спортивної роботи в загальноосвітній школі

Таким чином були відібрані найбільш вагомі організаторські здатності вчителя фізичної культури, до яких належать:

– управлінські здатності, що об'єднані фактором F-1 (здатність до командної роботи, підпорядкування особистих інтересів загальній меті; здатність оперативно приймати рішення в умовах обмеженого часу та в рамках правового поля; здатність віддавати команди і розпорядження, проводити планування готувати звітну документацію, здійснювати моніторинг організації спортивної роботи, утримувати дисципліну);

– виконання інформаційних та контрольних функцій, що об'єднані фактором F-2 (здатність до аналізу інформації щодо технології проведення спортивної роботи, поведінки учасників, підсумкових результатів; здатність до системного контролю та оцінки заходів з підготовки спортивних команд, контроль за виконанням обов'язків учасниками змагань та дотриманням правил змагань; здатність до сприйняття інновацій в спорті, а саме – використання нових видів рухової активності та нестандартних способів проведення змагань з використанням новітнього спортивного обладнання, приладів, інвентарю; здатність до аналізу і виправлення помилок: особистих; учнівської молоді, суддів та відповідальних за проведення спортивного заходу);

– технологічні здатності, що об'єднані фактором F-3 (здатність до використання технічних засобів: інформаційних технологій, спортивних приладів, спеціальних пристроїв, обладнання; здатність до діагностики обладнання, яке використовується під час підготовки та проведення змагань, від стану яких залежить результат проведення заходу, безпека учасників; здатність до публічних дискусій і виступів з використанням засобів масової інформації, організації публічних заходів до початку змагань та після їх завершення; здатність організовувати спортивні шоу, застосовувати засоби створення урочистої і привабливої атмосфери, позитивного емоційного фону в процесі тренувань та спортивних заходів).

Висновки.

1. Результати факторного аналізу виокремили складові структури організаторських здатностей вчителя фізичної культури та визначили їх факторну вагу в сумарній дисперсії, що дозволяє правильно розкласти акценти в освітньому процесі з підготовки вчителів фізичної культури до організації і проведення спортивної роботи в загальноосвітній школі.

2. Обґрунтовано зміст організаторських здатностей вчителя фізичної культури з проведення спортивної роботи в загальноосвітній школі, яка включає 12 здатностей, представлених такими групами: управлінські, що об'єднані фактором F-1 з вкладом цього фактору в сумарну дисперсію 32 відсотка; аналітичні, що об'єднані фактором F-2, з вкладом цього фактору в сумарну дисперсію 27 відсотків; технологічні, що об'єднані фактором F-3, з вкладом цього фактору в сумарну дисперсію 22 відсотка.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку полягають у вивченні загальної структури професійних здатностей вчителя фізичної культури загальноосвітньої школи з метою обґрунтування його педагогічних компетентностей та вдосконалення галузевих стандартів його професійної підготовки.

Література

1. Меерсон А.М. Исследование факторной структуры системы профессионального обучения в авиации: Автореф. дис...канд.пед.наук./А.М.Меерсон. - Л.: ВДКЖФКиС, 1970. - 22 с.
2. Свєртнев О. А. Підготовка майбутнього вчителя фізичної культури до спортивно-ігрової діяльності в загальноосвітньому навчальному закладі: дис. канд. пед. наук; 13.00.04 / О.А. Свєртнев. - Полтав. держ. пед. ун-т ім. В.Г.Короленка. - Полтава, 2009. - 330 с.
3. Панченко Т.І. Проблеми вдосконалення підготовки майбутнього вчителя фізичного виховання до організації та проведення фізкультурно-оздоровчої і спортивно-масової роботи в загальноосвітній школі/Т.І.Панченко//Педагогіка, психологія і медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту //Харківське обласне відділення НОК України, 2011, №11. С. 86-90.
4. Шевкун В.В. Здоров'я зберезувальні компетенції – основа професійної підготовки майбутніх вчителів фізичної культури / В.В. Шевкун //Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки. - 2014. - Вип. 115. - С. 227-230.
5. Маріонда І.І. Формування професійно-особистісних компетентностей фахівця фізичної культури у процесі занять фізичною підготовкою і спортом: Монографія/І.І.Маріонда, Е.М.Сивохоп, В.А.Товт. - Ужгород: Вид-во ПП «АУТОДОС-ШАРК», 2016. - 212 с.
6. Стандарт вищої освіти України з предметної спеціалізації 014.11 Середня освіта (Фізична культура) - проєкт. К.: МОН України, 2017. С. 6-8. [Електронний ресурс] Режим доступу: [https://www.google.com.ua/search?q=014+Середня+освіта+\(фізична+культура\)](https://www.google.com.ua/search?q=014+Середня+освіта+(фізична+культура))

References

1. Meerson A.M. Issledovanie faktornoy struktury sistemi professionalnogo obucheniya v aviatsii: Avtoreferat. dis...kand.ped.nauk./A.M.Meerson. - L.: VDKJFKjS, 1970. - 22 c.
2. Svertnev O. A. Pidgotovka maybutnogo vchitela fizichnoi kulturi do sportivno-igrovoi dialnosti v zagalnoosvitnomu navchalnomu zakladi: dis...kand.ped.nauk; 13.00.04 / O.A. Svertnev. - Poltav. derzavn. ped. un-t im. V.G.Korolenka. - Poltava, 2009. - 330 c.
3. Panchenko T.I. Problemi vdoskonalenna pidgotovki maybutnogo vchitela fizichnogo vihovanna do organizacii ta provedenna fizkulturno-ozdorovchoi i sportivno-masovoї roboti v zagalnoosvitnii shkoli / T.I. Panchenko // Pedagogika, psihologia i mediko-biologichni problemi fizichnogo vihovanna i sportu //Harkivske oblasne viddilenna NOK Ukraini, 2011, №11. С. 86-90.
4. Tsvkun V.V. Zdorov'ya zberезuvalni kompensacii – osnova profesijnoi pidgotovki maybutnih vchiteliv fizichnoi kulturi / V. V. Tsvkun // Visnik, Chernigivskogo nacionalnogo pedagogichnogo univtrsitetu. Ser.: Pedagogichni nauki. – 2014. – Vip. 115. – С. 227–230.
5. Marionda I.I. Formuvanna profesijno-osobistisnih kompetentnostey fahivca fizichnoi kulturi u procesi zanaty fizichnou pidgotovkou i sportom: Monografia / I.I. Marionda, E.M.Sivohop, B.A.Tovt. - Uzghorod: Vid-vo PP «AUTODOS-SARK», 2016. – 212 c.
6. Standart vischoi osviti Ukraini z predmetnoi specializacii 014.11 Seredna osvita (Fizichna kultura) – proekt. K.: MON Ukraini, 2017. С. 6-8. [Elektronniy resurs] Rezim dostupu: [https://www.google.com.ua/search?q=014+Середня+освіта+\(фізична+культура\)](https://www.google.com.ua/search?q=014+Середня+освіта+(фізична+культура))

Tovt V.A.,

candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of department of theory and methodology of physical education of the state higher educational institution «Uzhgorod national university», valeriy.tovt@gmail.com

Ukraine, Uzhhorod

STRUCTURE AND CONTENT OF A PHYSICAL TRAINING TEACHER'S RESPONSIBILITIES IN THE ORGANIZATION OF SPORTS EDUCATION

The article defines the components of organizational skills of a physical training teacher, which provide classes of sports education in a secondary school. An expert evaluation of these abilities was carried out by teachers with significant experience in educational work. According to the results of the factor analysis, their factor weight in the total dispersion was established. Three groups of organizational capabilities were selected: managerial, analytical and technological. The content of organizational skills of a physical training teacher for conducting sports education in a secondary school was substantiated.

Key words: *organizational skills, teacher of physical training, sports education, secondary school*

УДК 378.091.12 (075.8)

Федірчук Т.Д.,

д.пед.н., доцент, професор кафедри педагогіки та методики початкової освіти,
заступник декана з навчально-методичної роботи факультету педагогіки, психології та соціальної роботи
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, fedirchuktanya@gmail.com

Україна, м. Чернівці

ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНІ ЯКОСТІ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ ЯК ОСНОВА ЙОГО ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

У статті автор обґрунтовує значення професійно-особистісних якостей викладача як особистісної складової його етичної компетентності, що впливає на рівень професіоналізму педагога у забезпеченні якісної освіти згідно європейських стандартів; аналізує погляди вчених на проблему професійно-особистісних якостей педагога; розкриває сутність професійно-особистісних якостей викладача вищої школи та класифікує їх; характеризує види професійно-особистісних якостей викладача, а саме: природні якості, професійно сформовані якості в процесі освіти та якості, що набуті в процесі професійного досвіду, звертаючи увагу на їх взаємозумовленість.

Ключові слова: викладач вищої школи, етична компетентність, професійно-особистісні якості, природні якості, професійно сформовані якості, якості, що набуті в процесі професійного досвіду.

Постановка проблеми. В умовах реформування сучасної української освіти в цілому, і вищої зокрема, особливого значення для педагога набуває професійна гнучкість, здатність адаптуватися до соціально-економічних змін, готовність до виконання професійних завдань науково-педагогічної діяльності в нових умовах, які вимагають надання якісних освітніх послуг. Як зазначає багато вчених та практиків, однією з умов забезпечення якісної підготовки фахівця в системі вищої освіти є особистість викладача. Так, І. Зимня справедливо відзначає, що «педагог як суб'єкт професійної діяльності є сукупністю індивідуальних, особистісних, власне суб'єктивних якостей, адекватність яких вимогам професії забезпечує ефективність його праці» [4, с.165].

Розвиток особистості педагога, як науково-практичну проблему, на різних історичних етапах досліджувало багато вчених-класиків та сучасників: А. Дістервег, Я. Коменський, К. Ушинський, що стояли у витоків педагогічної теорії та високо оцінювали роль особистості педагога в справі навчання та виховання; Н. Левітін, Л. Раскін, С. Рубінштейн, Б. Ананьєв вивчали особисті якості педагога; Н. Кузьміна, В. Сластьонін, А. Щербаков досліджували формування професійно значущих якостей викладача; Ю. Бабанський, А. Маркова, І. Зязюн пропонували класифікацію професійно-особистісних якостей педагога. Якості викладача в системі його професіоналізму досліджувала Н. Гузій. Сутність етичної компетентності педагога та її значення для педагогічної діяльності вивчала Л. Хоружа. Однак, системних досліджень професійно-особистісних якостей викладача вищої школи як основи його етичної компетентності не здійснено, оскільки вивчалися лише окремі аспекти означеної проблеми.

Мета роботи – розкриття сутності та компонентів професійно-особистісних якостей викладача вищого навчального закладу як особистісної складової його педагогічного професіоналізму, зокрема етичної компетентності, з точки зору сучасних вимог до національної системи вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи актуальні проблеми освітньої галузі, зокрема вимоги до науково-педагогічних кадрів, учені В. Кремінь, В. Луговий, В. Семиченко, Ж. Таланова серед недоліків, що склалися в освітній практиці, називають недостатнє урахування особистісного чинника у формуванні та розвитку викладача для підвищення якості професійного навчання [3, с.75-83].

«Серед ключових компетентностей, якими повинен оволодіти майбутній педагог, на думку Л. Хоружі, етична компетентність має пріоритетне значення. Як зазначає вчена, саме вона виступає показником і одночасно результатом професійно-особистісної готовності вчителя до роботи у школі, тому що виконання будь-якого педагогічного завдання має моральний зміст. Етична компетентність педагога репрезентує головні регуляції його дій, що закріплюються у звичках, традиціях, принципах життя і професійній діяльності, психічних станах, діях, вчинках і якостях педагога, забезпечує вибір ним свідомої етичної поведінки згідно професійно-педагогічних норм» [11, с.14-16].

Означена думка може бути застосована щодо викладача вищої школи. Справді особистість викладача, його позитивний імідж є тим прихованим ресурсом, за активізації якого можливе підвищення ефективності його професійно-освітнього впливу на студентів у процесі їхньої фахової підготовки у вищій школі, що згідно вимог сучасності має відповідати європейським стандартам.

Результати проведеного опитування 653 студентів-магістрантів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича дозволяє стверджувати, що 96,1% респондентів вважають, що на ефективність педагогічного процесу у вищій школі впливає рівень професійно-значущих якостей викладача; 87,3% стверджують, що викладач обов'язково повинен працювати над формуванням і розвитком цих якостей і власного індивідуального іміджу; 79,5% «образ» навчального закладу, кафедри чи навчальної дисципліни

сприймають через особистісно-професійні якості викладачів, з якими вони працювали протягом професійного навчання [10].

Професійно-особистісні якості викладача є стрижнем, основою розвитку таких складових його педагогічного професіоналізму, як його фахово-педагогічна та етична компетентність, професійно-педагогічна майстерність та індивідуальний імідж. Професійна діяльність викладача вимагає від нього не лише ґрунтовних теоретичних знань і методів викладання дисципліни, але й наявності професійно-особистісних якостей, що впливають на забезпечення успішності та ефективності самого педагога в професії. На сучасному етапі існує достатня кількість професіограм, де визначені якості особистості, які відіграють визначальну роль у професійній діяльності педагога.

Встановлено, що взаємозв'язок особистості та професійної діяльності як наукова проблема – одна з актуальних у сучасному науково-педагогічному просторі, а також має глибинну історію вивчення. Психолого-педагогічні надбання минулого та сучасності містять низку досліджень, які присвячені висвітленню ролі педагога, його особистісних якостей у процесі навчання та виховання. Здійснений аналіз психолого-педагогічної літератури, що належить до різних історичних епох, дає підстави стверджувати, що суспільство висувало вимоги не тільки до знань та умінь, але й професійно значущих якостей особистості педагога, які свідчили про особливості соціально-економічних та історичних умов функціонування системи освіти.

На основі застосування історичного підходу до аналізу означених вимог можна простежити зміни у вимогах до педагога, зокрема розширення їх діапазону щодо професійно-особистісних якостей. Більшість учених-практиків (А. Дістервег, Я. Коменський, К. Ушинський та ін.), які стояли біля витків педагогічної теорії, надавали визначальної ролі особистості педагога в справі навчання та виховання. Так А. Дістервег серед якостей «справжнього» педагога відзначав спрямованість на істину та добро; Я. Коменський, характеризуючи вимоги до педагога, звертав увагу на те, що вони є «душа і серце виховання, тому вони поставлені на почесному місці; їм вручена почесна посада, вище від якої нічого не може бути під сонцем». На думку ученого, педагогу повинні бути притаманні такі якості як «відданість і любов до своєї справи», «освіченість», «чуйність», «релігійність», «висока моральність, чесність», «ентузіазм та енергійність» тощо; К. Ушинський, розглядаючи педагогічну діяльність як «мистецтво найбільш об'ємне і складне, найвище і найнеобхідніше з усіх мистецтв», зазначає, що воно вимагає від педагога, крім знань, наявності здібностей і спрямованості до ідеалу, який «вічно досягається і ніколи повно недосяжний: до ідеалу досконалої людини» [6].

Педагогічні погляди учених і громадських діячів другої половини XIX століття засвідчують, що здійснювалося вивчення впливу особистісних якостей педагога на результативність навчання і виховання. Разом з тим можна констатувати, що для цього періоду розвитку педагогічної думки, як і на попередньому,

залишається основним виокремлення ученими (М. Бунаков, М. Драгоманов, П. Каптерев, М. Корф, П. Лесгафт та ін.) лише окремих якостей особистості педагога на основі власного педагогічного досвіду. Зокрема, П. Каптерев відзначав, що для здійснення навчання та виховання важливі «спеціальні педагогічні особливості», серед яких виокремлював наукову підготовку й особистісний педагогічний талант; аналізуючи власний досвід М. Бунаков виділяв такі якості педагога: живе ставлення до справи, гуманність, справедливість, повага до роботи та енергія в праці, вважаючи, що прояв названих якостей педагога знаходить своє відображення в душі вихованців; займаючись просвітницькою діяльністю, М. Драгоманов не раз порушував питання педагогічної праці, звертаючи увагу на те, що ї представники «повинні чітко усвідомлювати мету педагогічної діяльності» і, досягаючи її, «спиратися на демократичну, гуманістичну й патріотичну основу національної свідомості, котра поєднувалась би з толерантністю у взаєминах з людьми, правдою і справедливістю» [6].

Для наступного періоду (кінець XIX – початок XX століття) характерна поява наукових досліджень взаємозв'язку праці з особливостями особистості. Праці Д. Журавського, Н. Кирєєва, М. Михайловського та інших учених засвідчують перші спроби вивчення взаємозалежності результатів праці від вихідних якостей професіонала та можливості розвитку їх у процесі професійної діяльності. На особистісні якості педагога указував А. Макаренко, який в системі педагогічної майстерності надавав їм одну з визначальних ролей. Ведучи мову про педагога, учений-практик зазначав: «...У кожний момент своєї діяльності він повинен бути перед вихованцем... з оголеною власною особистістю, і його робота не є що інше, як витрачання його особистості» [7, с.334].

Аналіз розвитку освіти на початку XX століття дає підстави стверджувати, що спеціальні дослідження особистісних якостей педагога розпочалися тільки в 20-30-ті роки, оскільки в психолого-педагогічних поглядах учених (М. Левітін, Л. Раскін, С. Рубінштейн та ін.) спостерігаються висновки про вплив особистісних якостей педагога на освітній процес, які зроблені на основі експериментальних досліджень. На початку 30-х років Б. Ананьєв зробив спробу щодо вивчення якостей, які необхідні педагогу для успішної професійної діяльності [1]. Цей період характеризується виникненням наукового підходу, згідно якого у процесі визначення професійно-особистісних особливостей учені виходили з вимог професії, а не з природи індивідуальності. У зарубіжній психології в 30-40-і роки звертається увагу на те, що вивчення окремих якостей особистості в системі професійної діяльності є недостатнім, що не дозволяє цілісно оцінити особистість професіонала.

Свій подальший розвиток означена проблема знайшла в педагогічних і психологічних дослідженнях 50-70-х років, які здійснювали учені: Ю. Бабанський, Ф.Гоноблін, Н.Кузьміна, В.Сластьонін, В.Сухомлинський, А. Щербаков та ін. Учена Н. Кузьміна зазначає, що доцільно формувати цілісний «ансамбль» якостей педагога, який відповідав би вимогам професійної

діяльності та забезпечував би легке оволодіння й досягнення високих показників у результаті її діяльності. Цей «ансамбль» дослідника педагогічної діяльності називає педагогічними здібностями, виділяючи серед них педагогічну спостережливість, педагогічну уяву, вимогливість як якість характеру, педагогічний такт, розподіл уваги, організаторські здібності тощо [5]. Ю. Бабанський запропонував власну класифікацію професійно-особистісних якостей особистості педагога, яка включала групи: особистісні якості (потреба працювати; ідейно-політичний і культурний світогляд, наполегливість у роботі; педагогічне орієнтування, мобільність відчуття нового, педагогічний такт; вимогливість до себе й інших); якості, пов'язані з навчальною діяльністю (знання предмета; уміння оцінювати якість знань, умінь і навичок; планувати роботу, здійснювати розвиток мислення, формування інтересу; уміння ефективно виконувати план, здійснювати міжпредметні зв'язки, індивідуальний підхід, формувати навички навчальної праці; знання психолого-педагогічних основ навчання; якості, пов'язані з виховною роботою педагога (планування виховної роботи, індивідуальний підхід у вихованні, єдність дій педагога та інших учасників педагогічного процесу; знання психолого-педагогічних основ виховання) [2, с.73].

Аналізуючи ці групи якостей у контексті сучасних підходів до вивчення професійної діяльності педагога, зазначимо, що, з нашої точки зору, лише перша група вміщує професійно значущі якості, а друга й третя – професійні знання й уміння, що є показниками педагогічної компетентності. Вважаємо, що дослідникам Ф. Гонобліну, К. Левітану також не вдалося уникнути змішаності професійно значущих якостей, знань й умінь, яку можна пояснити, на нашу думку, бажанням цілісно описати якості особистості педагога, а також недостатністю розроблення категоріального апарату педагогічної науки, наприклад, таких понять як «професійна майстерність», «професійна компетентність» і відсутність поняття «професіоналізм».

Доцільно зазначити, що навіть у прогресивних наукових працях зазначеного періоду значна увагу приділялася все-таки ідейно-політичній спрямованості педагога, що, безумовно, пов'язано з тодішньою суспільно-політичною ситуацією. І лише подальші зміни в соціально-економічній і політичній ситуації, курс на деідеологізацію освіти сприяли розповсюдженню ідей гуманістичної парадигми. Представники цього наукового о напряму до пріоритетних якостей особистості педагога відносять: позитивну «Я-концепцію педагога», довіру до людини, відчуття власної цінності; особистісну зрілість, соціальну відповідальність, емоційну стабільність, упевненість у своїх силах, життєрадісність; ширість і відповідальність поведінки, готовність до розкриття власних цінностей і поглядів; позитивне сприйняття іншого таким, яким він є, повага до позиції того, кого навчають, віра в його сили і можливості; володіння стилем неформального, легкого особистісного спілкування, установка на створення позитивного середовища тощо.

В умовах гуманізації освітнього середовища широкого розповсюдження набули дослідження А. Маркової, де учена виокремила такі якості педагога: педагогічна ерудиція, педагогічне цілепокладання, педагогічне мислення, педагогічна інтуїція, педагогічна імпровізація, педагогічна спостережливість, зіркість, педагогічний слух, педагогічний оптимізм, педагогічна винахідливість, педагогічне передбачення, прогнозування, педагогічна рефлексія [8, с.20-24]. Аналіз переліку професійно значущих якостей педагога, запропонований А. Марковою, дозволяє зробити висновок, що вчена зуміла розділити їх, не ототожнюючи з професійними знаннями і уміннями, що реально дає можливість побачити, як ці якості проявляються в професійно-педагогічній діяльності. Починаючи з 90-х років ХХ століття в працях Т. Іванової, В. Журавльова, Л. Мітіної, В. Симонова та ін., які були присвячені вивченню професійно-особистісних якостей педагога, простежується тенденція до їх групування. За основу систематизації учені беруть різні критерії. Учена Л. Мітіна у процесі виокремлення інтегративних характеристик, базується на комбінуванні особистісних якостей таких, як педагогічна спрямованість, педагогічне цілепокладання, педагогічне мислення, педагогічний такт і педагогічна рефлексія [9].

На основі вивчення різних класифікацій професійно-особистісних якостей педагога, спостерігається тенденція до виділення їх групами, які відображають якості, що закладені в особистості від природи, є наслідком освіти та виховання й вироблені в процесі професійної діяльності педагога, набуття ним досвіду. Саме тому близький нам підхід, який простежується у працях Б. Ананьєва, В. Мерліна, В. Шепеля, які поділяють якості особистості на три групи з погляду їх природної зумовленості і з позицій змін якостей особистості в процесі її розвитку. Першу групу складають природні якості як сформовані здібності, що зумовлюють ефективність педагогічної діяльності; до другої груп входять якості, які сформувалися за результатами навчання і виховання особистості педагога, його професійного становлення, а до третьої групи належать якості, які здобув педагог у процесі професійної діяльності та набуття досвіду.

Відповідно до сутності професійної діяльності викладача вищої школи, який здійснює науково-педагогічну діяльність, вважаємо за можливе застосування цієї класифікації професійно-особистісних якостей у системі його педагогічного професіоналізму. Отже, під професійно-особистісними якостями викладача вищої школи розуміємо сукупність особистісних якостей, які закладені від природи, сформовані під час професійного становлення викладача в умовах магістратури, аспірантури та розвитку в процесі науково-педагогічної діяльності, які є суб'єктивними чинниками, що впливають на успішність виконання професійної діяльності та її результативність у вищій школі.

Проаналізовані дослідження вищезгаданих учених щодо визначення професійно-особистісних якостей засвідчують, що запропоновані авторами класифікаційні моделі чи професіограми досить часто є статичними, а виділені якості важко продіагностувати. Нами помічено,

що значна частка досліджень, які присвячувалися визначенню професійно значущих якостей, відображають особливості тих історичних і соціально-економічних умов функціонування системи освіти, за яких вони були проведені.

З метою визначення професійно-особистісних якостей викладача вищої школи, ми застосували метод ранжування. На основі вищезгаданих досліджень був складений перелік професійно значущих якостей викладача (76 позицій). Основним критеріями відбору цих якостей для переліку була їх об'єктивність, тобто незалежність від суспільних умов, а також вимірюваність. В опитуванні брало участь 384 викладачів і 653 магістрантів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Як результат, за сукупністю виборів, нами виділені професійно значущі якості викладача вищої школи за такими групами: природні якості: комунікабельність (здатність легко налагоджувати спілкування з людьми); емпатія (здатність співпереживати, співчувати, ставити себе на місце іншої людини); толерантність (терпимість до чужої думки, поблажливе ставлення до інших, в основі якого розуміння та повага); оптимізм (життєрадісне світосприйняття, за якого викладач вірить в успіх, досягнення мети, позитивне ставлення до нього тощо); організаторські здібності (здатність захопити, повести за собою, організувати діяльність інших). За умови відсутності вищезазначених якостей-здібностей викладач може компенсувати їх набутими визначеними уміннями і навичками у процесі професійного навчання або в умовах науково-педагогічної діяльності через їх формування; професійно сформовані якості набуті в результаті навчання та виховання: ерудованість (володіння широким спектром знань); активна позиція (стійка система ставлення викладача до дійсності, небайдужість до того, що відбувається, бажання проявити себе); цілеспрямованість (наявність чітко визначеної мети, прагнення до її досягнення); рефлексія (здатність зрозуміти себе та іншу людину); якості сформовані в процесі професійної діяльності та набуття досвіду: вимогливість, побудована на справедливості та об'єктивності; педагогічний такт, що характеризує особливості педагогічного впливу, взаємостосунки з колегами, студентами, керівниками; позитивне ставлення до різних видів науково-педагогічної діяльності (викладацької, наукової, методичної, виховної, організаційної); креативність (здатність до продукування нових ідей, схильність до нетипового мислення у процесі вирішення різних ситуацій, швидкого знаходження рішень у проблемних ситуаціях); готовність до саморозвитку.

Аналізуючи професійно-особистісні якості викладача вищої школи в структурі його професіоналізму, зокрема етичної компетентності, зазначаємо, що вони є тим стрижнем, на якому базуються інші компоненти. Ми повністю погоджуємося з думкою А. Маркової, яка стверджує, що професіоналізм людини – це не лише досягнення нею високих професійних результатів, не лише продуктивність праці, а насамперед – її внутрішнє ставлення до діяльності, стан її особистісних якостей. Учена зазначає, що, оцінюючи професіоналізм,

необхідно аналізувати рушійні сили людини в професії, які внутрішні ресурси добровільно чи за внутрішньою потребою вона вкладає в свою працю [8].

Висновки. Отже, досліджені нами професійно-особистісні якості викладача (як сукупність особистісних якостей та тих якостей, що закладені від природи й сформовані внаслідок професійного становлення й розвитку, а також набуття досвіду) впливають на результативність науково-педагогічної діяльності та є основою його етичної компетентності. Аналізуючи професійно-особистісні якості викладача вищої школи в структурі його професіоналізму, зазначаємо, що вони є тим стрижнем, на якому базуються інші компоненти, адже, професіоналізм людини є не лише досягнення нею високих професійних результатів, не лише продуктивність праці, а насамперед її внутрішнє ставлення до діяльності, стан її особистісних якостей і тому, оцінюючи професіоналізм викладача, необхідно аналізувати рушійні сили людини у професії, які внутрішні ресурси добровільно чи за внутрішньою потребою вона вкладає у свою працю.

Література

1. Ананьев Б.Т. Избранные психологические труды: в 2 т. – М.: Педагогика, 1980. – Т.2. – 339с.
2. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды / Ю.К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1989. – 558с.
3. Біла книга національної освіти України / П.Ф.Алексєєнко, В.М.Аніщенко, Г.О.Балл [та ін.]; за заг. ред. акад. В.Г.Кременя; НАПН України. – К.: Інформаційні системи, 2010. – 342с.
4. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А.Зимняя. – М.: Логос, 1999. – 384с.
5. Кузьмина Н.В. Фундаментальная акмеология как важнейший ресурс процесса повышения продуктивности образования // Проблемы освіти: збірник наукових праць. – Вип.84. – Житомир-Київ, 2015. – С. 14-19.
6. Латышина Д.М. История педагогики (история образования и педагогической мысли) / Д.М.Латышина. – М.: Гардарики, 2003. – 603с.
7. Макаренко А.С. О воспитании / А.С.Макаренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Подитиздат, 1990. – 415с.
8. Маркова А.К. Психология труда учителя /А.К.Маркова. – М.: Просвещение, 1993. – 192с.
9. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал (психологические проблемы) / Л.М.Митина. – М.: Дело, 1994. – 216с.
10. Федірчук П.Д. Розвиток педагогічного професіоналізму молодого викладача вищої школи (теоретико-методичний аспект) / П.Д. Федірчук: монографія. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2015. – 448 с.
11. А. Хоружа. Етична компетентність педагогічного працівника у контексті компетентісно спрямованої освіти // Післядипломна освіта в Україні. – 2011. – №2. – С.14-16.

References

1. Anan'ev B.H. (1980). *Yzbrannyye psykholohicheskiye trudy [Selected psychological works]: v 2 t.* – M.: Pedagogika. – T.2. – 339 [in Russian].
2. Babanskyi Yu.K. (1989). *Yzbrannyye pedagogicheskiye trudy [Selected pedagogical works] / Yu.K. Babanskyi.* – M.: Pedagogika. – 558 [in Russian].
3. Bila knyha natsionalnoi osvity Ukrainy [White Book of National Education of Ukraine] / T.F.Aleksieienko, V.M.Anishchenko, H.O.Ball [ta in.]; za zah. red. akad. V.H.Kremenya(2010). –K.: Informatsini systemy . – 342 [in Ukrainian].

4. Zymniaia Y.A. (1999). *Pedahohycheskaia psykholohyia* [Pedagogical psychology] / Y.A.Zymniaia. – M.: Lohos. – 384 [in Russian].
5. Kuzmyna N.V. (2015). *Fundamentalnaia akmeolohyia kak vazhneishyi resurs protsessa povysheniya produktyvenosti obrazovaniya* [Fundamental acmeology as the most important resource of the process of increasing the productivity of education] // *Problemy osvity: zbirnyk naukovykh prats. – Vyp. 84. – Zhytomyr-Kyiv. – S. 14-19* [in Ukrainian].
6. Latyshyna D.Y. (2003). *Ystoryia pedahohyky (ystoryia obrazovaniya y pedahohycheskoi mysly)* [History of pedagogy (history of education and pedagogical thought)] / D.Y.Latyshyna. – M.: Hardaryky. – 603 [in Russian].
7. Makarenko A.S. (1990) *O vospytanyy* [About education] / A.S.Makarenko. – 2-e yzd., pererab. y dop. – M.: Podtytzdat. – 415 [in Russian].
8. Markova A.K. (1993). *Psykholohyia truda uchytelia* [Psychology of teacher's work] / A.K.Markova. – M.: Prosveshchenye. – 192 [in Russian].
9. Mytyna L.M. (1994). *Uchytel kak lichnost y professional (psykholohycheskiye problemy)* [Teacher as a person and a professional (psychological problems)] / L.M.Mytyna. – M.: Delo. – 216 [in Russian].
10. Fedirchuk T.D. (2015). *Rozvytok pedahohichnoho profesionalizmu molodoho vykladacha vyshchoi shkoly (teoretyko-metodychnyi aspekt)* [Development of pedagogical professionalism of a young teacher of higher education (theoretical and methodical aspect)] / T. D. Fedirchuk; monohrafiia. – Chernivtsi: Cherniv. nats. un-t. – 448 [in Ukrainian].
11. L. Khoruzha. (2011). *Etychna kompetentnist pedahohichnoho pratsivnyka u konteksti kompetentnisno spriamovanoi osvity* [Ethical competence of a pedagogical worker in the context of competence-oriented education] // *Pisliadyploмна osvita v Ukraini. – №2. – S.14-16* [in Ukrainian].

Fedirchuk T.D.,

Doctor of Pedagogical Sciences, professor department of pedagogy and methodology of primary education, dean deputy of the faculty of pedagogy, psychology and social work, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, fedirchuktanya@gmail.com

Ukraine, Chernivtsy

PROFESSIONAL AND PERSONAL QUALITIES OF A TEACHER OF HIGHER EDUCATION AS THE BASIS OF HIS ETHICAL COMPETENCE

In the article the author substantiates the significance of professional and personal qualities of the teacher as a personal component of his ethical competence, which influences the level of professionalism of the teacher in providing quality education in accordance with European standards.

The author analyzes the views of scientists on the problem of professional and personal qualities of a teacher; the author reveals the essence of the professional and personal qualities of a teacher of higher education.

The author understands professional and personal qualities of a teacher of higher education as a set of personality traits, which are inherent in nature, formed during the professional formation of a teacher in the conditions of a magistracy, postgraduate study and development in the process of scientific and pedagogical activity, which are subjective factors that influence the success of professional activities and their effectiveness in higher education.

The author classifies and characterizes the types of professional and personal qualities of the teacher, namely: natural qualities, professionally formed qualities in the process of education and quality acquired through the professional experience, paying attention to their interdependence.

The author states that professional and personal qualities of the teacher of higher education in the structure of his professionalism, we note that they are the core on which other components are based. This is due to the fact that Professionalism of a person is not only the achievement of its high professional results, not only the productivity of labor, but above all its internal attitude to the activity, the state of its personality traits and therefore, in assessing the professionalism of the teacher, it is necessary to analyze the driving forces of a person in the profession, which internal resources voluntarily or internally, it invests in its work.

Key words: *a teacher of higher education, ethical competence, professional and personal qualities, natural qualities, qualities formed in the process of professional education, qualities acquired in the process of professional experience.*

Philology

УДК 070.19

Видная О.Е.,

*к.филол.н., доцент кафедры русского языка, русской и зарубежной литературы, журналистики
Тамбовского государственного университета им. Г.Р. Державина*

Юнкина А.М.,

*магистрант Тамбовского государственного университета им. Г.Р. Державина, yunkina-anna@mail.ru**Россия, г. Тамбов***НЕЗАВИСИМАЯ ОТ ПЕЧАТИ ГАЗЕТА ИНДЕПЕНДЕНТ КАК
НОВЫЙ КУРС ПЕЧАТНОЙ ИНДУСТРИИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ**

В данной статье подробно проанализированы события, происходящие в мире печатной индустрии Великобритании после прекращения выхода в печать газеты Индепендент в марте 2016 года, рассмотрены варианты сохранения британской печати в будущем.

Ключевые слова: Великобритания, журналистика, печать, СМИ, тенденции.

Постановка проблемы. Великобританию называют показательным образцом для всех стран мира. Данный факт обусловлен рядом причин, объясняющих такое громкое заявление. Во-первых, к этому относится понятие «островной» психологии, в основе которой лежит независимость от других стран вследствие обособленности от материковой Европы. Великобритания на протяжении своей истории существования развивается по собственному пути, которому поспособствовало уникальное географическое положение страны. В результате этого возникает термин «островного» мышления, который затрагивает не только собственно британского подданного, но и различные сферы деятельности. Островные черты, присущие Великобритании, отражаются, в том числе и на журналистике. Стремление быть первыми в любой деятельности оказало огромное влияние не только на саму страну, но и на весь мир. На Великобританию равняются, за ней наблюдают и делают выводы. Исходя из этого, отказ от печати одной из ведущих британских газет послужил поводом для размышлений о будущем печатной индустрии в целом.

Цель статьи – изучить и проанализировать тенденции, наблюдающиеся в британской печатной индустрии в период времени 2010–2017 гг., и их потенциально возможное влияние на другие страны, в том числе и Россию.

Изложение основного материала. Для того чтобы глубже разобраться с особенностями «островной» психологии британцев возьмем следующий пример. Великобритания стала первой страной Европы, решившей выйти из соглашения по Европейскому Союзу. Этот шаг даже получил отдельное название – брексит [от англ. слов *Britain* – Британия; *exit* – выход]. В своей речи по поводу необходимости проведения референдума о «за и против ЕС» в 2013 году Дэвид Кэмерон, премьер-министр Великобритании (2010 – 2016), заявил так: «наша география сформировала нашу психологию. Нашему менталитету присущи черты островной нации – независимость, решительность, страстная борьба за собственный суверенитет. Эти черты

нельзя изменить, как нельзя осушить Английский канал» [1]. Подобное высказывание отлично отражает суть британского мышления: Великобритания была и будет первопроходцем в мировом сообществе.

В своей статье мы обратимся к одному немаловажному событию, произошедшему 20 марта 2016 года, когда был анонсирован последний выпуск печатной газеты Индепендент. Именно в Великобритании это событие послужило началом споров о рентабельности печатных СМИ в эпоху нового информационного пространства. Необходимо сделать уточнение, Индепендент – ежедневная британская газета с либеральным уклоном, выходившая в печать с 1986 года. В связи с постоянными убытками она прекращает выпуск печатной газеты и полностью переходит в сеть Интернет, становясь онлайн-газетой.

Бурная дискуссия разразилась в британской журналистике по поводу такого значимого события: делались предположения о будущем прессы, о возможном прекращении существования газет, а также о поиске нового пути развития печатной индустрии.

В связи с прекращением существования бумажной Индепендент у многих журналистов, ученых и экспертов возник вопрос: является ли решение о прекращении выпуска бумажной Индепендент и перехода к веб-сайту в качестве приоритетного источника новостей, знаком неминуемой гибели печатных газет? Была ли Индепендент попросту вытеснена с рынка или же это был продуманный стратегический шаг, сделанный с расчетом на потенциальную прибыль веб-сайта в будущем? [2]

Британские журналисты по-разному, кто с чувством гордости, кто с долей ностальгии и сожаления, отреагировали на новость о прекращении существования печатной газеты Индепендент. «Индепендент: газета, убитая Интернетом» – с таким заголовком появилась статья в Гардиан.

Представители прессы выражали свое мнение на страницах в социальной сети Твиттер. Ричард Иден, заместитель главного редактора в разделе Дневники, Дэйли Мейл опубликовал следующее: «Мораль дня:

если вы хотите, чтобы газеты не переставали печатать, купите экземпляр» [3].

Прекращению публикации в печатном виде посвящена редакционная статья под заголовком «Тридцатилетняя война», опубликованная в последнем номере Индепендент. Приведем перевод отрывка из данной статьи [4]: «На протяжении трех десятилетий мы боролись с лицемерием, невежеством, тиранией, нищетой, стереотипами, ложью и элитарной чушью. Если вам безразличен результат, который мы достигли, присоединяйтесь к битве – но уже теперь в онлайн-пространстве». Проанализировав этот отрывок, мы пришли к выводу, что ключевым словом в этой статье является онлайн-пространство. Интернет захватил различные сферы жизни человека, газеты плохо раскупаются в виду банальных причин – бесплатного доступа к источникам информации в сети. Отсюда возникает вопрос, зачем нам нужно покупать газету, если все можно найти в Интернете, причем бесплатно? Такое мнение бытует среди потенциальной читательской аудитории. Именно с этим и ведет борьбу пресса.

Индепендент закрылась из-за отсутствия прибыли. Для того чтобы ответить на вопрос, что принесли с собой закрытие бумажной газеты и полный уход в цифру достаточно обратиться к фактам. Газета Индепендент стала прибыльной впервые за 23 года, по утверждению ее владельца, через полгода после того, как в марте она отказалась от бумажной версии и полностью перешла в цифровой формат. Возникает вопрос: что делать другим печатным изданиям, находящимся на пороге закрытия? Последовать примеру Индепендент и полностью уйти в цифру или искать новые пути привлечения интереса читателей к прессе?

После заявления владельца газеты Индепендент о прекращении выпуска печатной версии в стране прошел ряд конференций по поводу будущего прессы. Многие

известные издания, такие как Гардиан, Ивнинг Стандарт, Хаффингтон Пост, Телеграф, Би-би-си открыли дискуссии на своих страницах о роли газет в современном мире и влиянии новых технологий на будущее печатной индустрии.

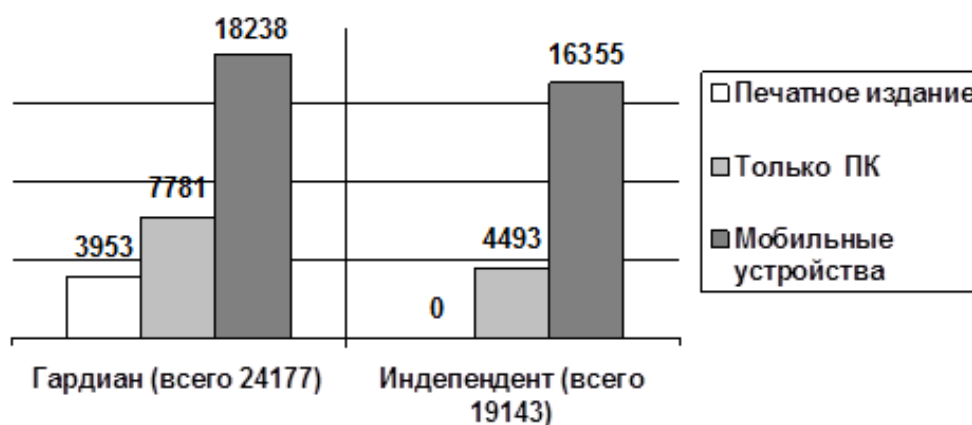
После исследования статей и публикаций по этой теме в британских газетах, мы вкратце можем выявить следующее направление рассуждений в этих дискуссиях:

1. Изменения в бумажной индустрии неизбежны. Вопрос в том, какое направление они примут – отрицательное (постепенное исчезновение газет из обихода) или положительное (поиск компромисса между традициями и современными технологиями) остается открытым.

2. Одна из основных ошибок, которую допустила пресса во время перехода на цифровой формат – разрешение на бесплатный и неограниченный доступ к электронным версиям газет. Это привело к тому, что потребитель решил, что газету теперь можно не покупать совсем – все можно найти в сети Интернет. Перед издателями возникает важная задача: такое положение вещей необходимо исправить, доработать и повернуть в наиболее выгодное для газет и журналов русло: получение прибыли от печатной газеты и веб-сайта.

Приведем мнение Гэри Янга, колумниста газеты Гардиан, который отмечает печальную тенденцию: «Никогда еще так много людей не читало Гардиан, никогда еще так мало людей не платило за это» [5]. Популярность Гардиан после создания страницы в сети Интернет возросла в несколько раз. Для того чтобы подтвердить данный факт, можно привести следующий фрагмент статистики читательской аудитории, опубликованный в отчете компании NRS, занимающемся исследованием национальной читательской аудитории, за период с апреля 2016 года по март 2017 года [6]:

Таблица 1. Читательская аудитория, средние показатели (в месяц, тыс. чел.)

В таблице 1 представлены показатели только двух газет – Гардиан и Индепендент. Гардиан отличается сравнительно небольшим тиражом среди других ежедневных британских газет (среди них – Сан (9623 тыс. копий в месяц), Дейли Мейл (9140) и др.), в свою очередь, Индепендент, не имеющая в своем арсенале

печатную версию всего на немного уступает Гардиан по суммированным показателям.

3. Потребность печати не пропадет. Это можно объяснить тем, что читатель ценит качество материала. Также перед печатной индустрией Великобритании возникает задача совершенствования путей подачи газет

к потребителю – скорость доставки в этом случае ценится превыше всего.

Там же Гэри Янг заявляет, что у читателей останется потребность в печати, если она будет доставлена в нужное время, а самое главное, если она предложит качественный материал для привлечения аудитории, желаемой рекламодателями. Печать пока еще жива. И возможно, будет жить довольно долго [5].

4. Газетам необходим грамотный пиар в Интернет-пространстве и кооперация с известными Интернет-сообществами и блогерами для достижения оптимального результата.

5. Первостепенной задачей становится решение проблемы зависимости дохода от контента, а именно выборочность контента на полях газет и в интернет-версиях (т.е. информация, с которой аудитория может ознакомиться только в печати).

6. Переориентирование на нового потребителя. Им будет выступать состоятельный класс. Стоит отметить, что подобное направление для развития относится преимущественно к гляцевым журналам.

Для того, чтобы понять, что подразумевается под выше указанным утверждением, мы приведем мнение Люси Грин, международного директора Инновейшн Групп, создателя журнала Глас, которая отметила, что «в британской печатной индустрии наблюдается возрождение печатных изданий, в частности, посвященных дизайну и рассчитанных на женскую аудиторию, целенаправленно роскошных, напечатанных на высококачественной бумаге, продающихся по цене класса люкс. Джентлмен, Рипост – пример печатных изданий, которые делают печать не чем-то одноразовым, а наоборот, эксклюзивным, признанным делом. В этом заключается шаг в сторону от огромных изданий масс-маркета, сосредоточенных на масштабах, а не на цене» [7].

7. Преимущество за эксклюзивной печатью (в противоположность масс-маркету), где цена преобладает над масштабом.

8. Огромный плюс печатной газеты фактически состоит в том, что она не является алгоритмом генерации новостей как на Интернет-платформах.

Чтобы подтвердить подобное утверждение, мы можем привести мнение Роя Гринслейда, колумниста Гардиан, профессора журналистики в Лондонском городском университете: «Закат прессы? А где тогда будет происходить общественная дискуссия? На Фейсбуке? Фейсбук – это пример Дейли Ми [прим. – виртуальная ежедневная газета, подстраивающаяся под индивидуальные предпочтения пользователей]: вы хотите читать лишь только то, что хотите, и Фейсбук подает в ответ вам желаемое через алгоритмы. И после этого вы не получаете ни новую информацию, ни новые идеи, ни новые мысли. Я могу сказать так: я все еще верю в человека» [7].

Исходя из этого, стоит отметить самый главный, по нашему мнению, довод в пользу стабильности будущего печати: газета по-прежнему остается единственно верным способом преподнесения информации, потому что ей управляет человек, а не компьютер. В данном случае имеется в виду подача и оформление материала в таком виде, каким его видит сам человек.

Выводы. Индепендент стала независимой от печати газетой, поставившей перед британской аудиторией вопрос актуальности существования газеты в современном информационном пространстве. Эта дискуссия в скором времени затронет не только Великобританию, тем самым подтверждая ее статус первооткрывателя, но и весь мир. Касательно ситуации в России, на данный момент подобные вопросы в нашей стране поднимаются гораздо реже. Это можно объяснить тем, что наша страна, учитывая ее масштабы и многообразие читательской аудитории, нескоро придет к таким решениям, как это сделала газета Индепендент, поскольку до сих пор остаются регионы, в которых газета в ее привычном виде является единственным источником новостей.

Опыт Великобритании показывает, какие изменения можно ожидать в печатных СМИ в целом. Это позволяет сделать вывод о том, что подходит применительно к нашей стране и какие изменения следует внести для того, чтобы они подходили нам и положительно отражались на печатной индустрии и всей системе журналистики в целом, и нужны ли нам подобные изменения.

Литература

1. Full text: David Cameron's Europe speech [Электронный ресурс]. URL: <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/full-text-david-camersons-europe-speech-8462592.html>
2. From print to digital. [Электронный ресурс]. URL: <http://blogs.bl.uk/thenewsroom/2016/02/from-print-to-digital.html>.
3. The Independent, Once a British News Power, Will End Its Print Edition. [Электронный ресурс]. URL: http://www.nytimes.com/2016/02/13/world/europe/independent-britain-ending-print-editions.html?_r=1
4. The Thirty Years War. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.independent.co.uk/voices/the-independent-printed-edition-comes-to-an-end-but-the-dream-of-our-founders-shall-never-die-a6953006.html>
5. Roy Greenslade: Digital's the future for journalism but don't write off printed word just yet. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.standard.co.uk/business/roy-greenslade-digital-s-the-future-for-journalism-but-don-t-write-off-printed-word-just-yet-a3188166.html>
6. Market Overview. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.newsworks.org.uk/Market-Overview>
7. What does the future of publishing look like? [Электронный ресурс]. URL: <https://www.theguardian.com/media-network/2016/dec/12/future-of-publishing>

References

1. Full text: David Cameron's Europe speech [Electronic source]. URL: <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/full-text-david-camersons-europe-speech-8462592.html>
2. From print to digital. [Electronic source]. URL: <http://blogs.bl.uk/thenewsroom/2016/02/from-print-to-digital.html>.
3. The Independent, Once a British News Power, Will End Its Print Edition. [Electronic source]. URL: http://www.nytimes.com/2016/02/13/world/europe/independent-britain-ending-print-editions.html?_r=1
4. The Thirty Years War. [Electronic source]. URL: <http://www.independent.co.uk/voices/the-independent-printed-edition-comes-to-an-end-but-the-dream-of-our-founders-shall-never-die-a6953006.html>
5. Roy Greenslade: Digital's the future for journalism but don't write off printed word just yet. [Electronic source]. URL: <http://www.standard.co.uk/business/roy-greenslade-digital-s-the-future-for-journalism-but-don-t-write-off-printed-word-just-yet-a3188166.html>
6. Market Overview. [Electronic source]. URL: <http://www.newsworks.org.uk/Market-Overview>
7. What does the future of publishing look like? [Electronic source]. URL: <https://www.theguardian.com/media-network/2016/dec/12/future-of-publishing>

Vidnaya O.E.,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Department of Russian language, Russian and foreign literature and journalism Tambov State University named after G.R. Derzhavin

Yunkina A.M.,

Graduate student of Tambov State University named after G. R. Derzhavin, yunkina-anna@mail.ru

Russia, Tambov

**THE INDEPENDENT FROM PRINT “INDEPENDENT” NEWSPAPER AS A NEW DIRECTION
IN BRITISH PRESS INDUSTRY**

This article considers problems occurred in modern British journalism illustrated by the new course of the daily newspaper The Independent that ended the printed edition in March 2016 and went online.

Key words: Great Britain, journalism, mass media, print, tendencies.

УДК811.161.2=162.1'246.2'27

Кучеренко О.Ф.,

*к.філол.н., доцент кафедри української мови та мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний університет будівництва та архітектури, kucherenkoef@gmail.com*

Греул О.О.,

*ст. викладач кафедри української мови та мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний університет будівництва та архітектури, khnuba.ukrtova@gmail.com*

Україна, м. Харків

ПРОБЛЕМИ БАГАТОМОВНОСТІ ІНОЗЕМНИХ СЛУХАЧІВ ПРИ НАВЧАННІ МОВ В УКРАЇНІ

У статті порушено питання навчання іноземних громадян української мови як іноземної та російської мови як іноземної. Актуальність дослідження зумовлена загальними практичними потребами покращання якості мовної освіти саме такої категорії іноземців.

Спираючись на суттєві теоретичні доробки визначень обсягу понять стрижневих термінів для дослідження багатомовності та двомовності, важливим постає виокремлення мовного, етнічного, психологічного, соціального аспектів.

При навчанні іноземних слухачів української та російської мови як іноземних необхідно системно вирішувати проблеми мовної поведінки в умовах індивідуального та національного полілінгвізму для збалансування міжкультурної комунікації.

Ключові слова: навчання іноземних громадян української мови як іноземної та російської мови як іноземної, багатомовність та двомовність, міжкультурна комунікація.

Постановка проблеми. Цілком очевидно, що за часів Незалежності кількість іноземних студентів, що навчаються в Україні, помітно збільшилася. Якісна та відносно недорога вища освіта, довготривале перебування в молодій незалежній державі, що розташована в центрі Європи, приваблюють іноземних слухачів до навчання в нашій державі.

Проте мовна та фахова підготовка іноземних громадян, які опановують різні спеціальності в українських вишах, потребують постійного неабиякого покращання, бо якісний рівень освіти такої категорії слухачів – це відповідний імідж нашої держави як для європейської, так і для світової спільноти.

Одним із суттєвіших напрямків удосконалення мовної компетенції іноземних слухачів вважаємо обов'язкове врахування особливостей полілінгвальної та білінгвальної картини світу іноземних слухачів.

Актуальність нашої розвідки й зумовлена загальними практичними потребами покращання якості мовної освіти саме такої категорії іноземців, що перебувають на території України досить тривалий час, здобуваючи освіту українською/російською мовами, які для них є іноземними.

Мета та завдання. Проаналізувати явище полілінгвізму/білінгвізму в процесі навчання української як іноземної, російської як іноземної громадянами інших держав, що отримують освіту в Україні.

Аналіз останніх досліджень з проблематики роботи. Загальні проблеми навчання іноземних слухачів української мови як іноземної, російської мови як іноземної порушуються у багатьох українських наукових дослідженнях.

Проте через багатоаспектність особливості полілінгвальної/білінгвальної комунікації іноземних студентів в Україні залишається нерозв'язаними. На

нашу думку, докладно не проаналізовано мовні явища багатомовності та двомовності саме іноземних громадян, з якими вони стикаються повсякчас під час навчання в нашій державі. Переважна кількість філологічних досліджень присвячена проблемам українсько-російського, українсько-польського, українсько-німецького білінгвізму тощо.

На сучасному етапі широко представлено наукові розвідки, де проаналізовано сутнісні аспекти полілінгвальних та білінгвальних процесів, презентовано визначення таких ключових для досліджуваної теми понять, як: «білінгвізм» або «двомовність», «білінгв», «білінгвальний», «білінгвлогія»; «полілінгвізм» або «багатомовність», «полілінгвальний», «полінгвлогія»; схарактеризовано термінологічні значення номінацій «мовні картини світу», «мовні контакти», «мовна взаємодія», «інтерференція» та «мовна комунікація» тощо. Різноманітні аспекти складних явищ полілінгвізму/ білінгвізму досліджували О.С. Ахманова, Л.В.Щерба, У.Вайнрайх, А.П. Загнітко, Ю.О.Жлуктенко, Л.Г. Масенко, В.Г. Костомаров та інші.

В Енциклопедії «Українська мова» лінгвістичний термін «білінгвізм» презентовано як «практику індивідуального або колективного використання двох мов у рамках однієї держави чи соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах».

Відомий дослідник явища білінгвізму У. Вайнрайх підкреслює, що «формують двомовність такі вияви традиційної свідомості або поведінки, як ставлення двомовного індивіда до мов, кількість членів двомовної групи та її соціокультурна значущість, домінування двомовних осіб, навіть ставлення до двомовності як такої» [2, с.25].

Н. Нікольська твердить, що «двомовна освіта відкриває можливості для учнів постійно порівнювати

дві культури та толерантно ставитися до проявів «чужого», а також створює умови для формування власної культурної ідентичності, пізнавальної та культурної діяльності в умовах соціуму об'єднаної Європи на міждисциплінарній основі, забезпечує досягнення учнями синтезу мовної, предметної та міжкультурної компетентності» [3, с.118].

Термінономінація-гіперонім «білінгвізм» має багато гіпонімів із різними ознаками родо-видових характеристик. Так, «Словник термінів міжкультурної комунікації» Ф.С. Бацевича містить понад 20 термінів із родовим «білінгвізм». Для нашої розвідки суттєвими вбачаємо такі термінологічні номінації: «білінгвізм мовний», «білінгвізм індивідуальний», «білінгвізм культурний», «білінгвізм національний», «білінгвізм збалансований».

Як синонімічні тлумачать мовознавці терміни «полілінгвізм» або «мультилінгвізм». У згаданій праці Ф.С. Бацевича терміноодиницю «полілінгвізм» представлено як «здатність індивіда по чергово використовувати кілька мов для забезпечення комунікативних потреб».

Як на нашу думку, для навчання мов іноземних слухачів значущими мають бути усі вищезгадані термінолексми: «білінгвізм», «полілінгвізм», «мовні контакти», «мовна взаємодія», «інтерференція», «мовна комунікація». Хоча надзвичайно вагомою постає термінологічна номінація «полілінгвокультура». Разом з багатьма науковцями розуміємо термін «полілінгвокультура» так – «послугування у щоденному житті й спілкуванні в умовах полілінгвокультурної ситуації представниками конкретної національної лінгвокультурної спільноти двома (кількома) мовами та культурами».

Виклад основного матеріалу. Спираючись на суттєві теоретичні доробки визначень обсягу понять стрижневих термінів для дослідження двомовності та багатомовності вважаємо надзвичайно важливим виокремлення виключно мовного, виключно етнічного, виключно психологічного, виключно соціального аспектів. Проте згадані вище аспекти зазвичай перетинаються в процесі вивчення іноземної мови, тому що актуалізуються психолінгвістичні, соціолінгвістичні, етнопсихологічні чинники. При навчанні іноземних громадян української / російської як іноземної відбуваються різноманітні процеси: накладання, перетинання, можливо, й несприйняття різних мовних картин світу, а значить і національних картин світу, української та національної культури. Обов'язково слід урахувати етнічні та національні сутності, психологічні та індивідуальні, релігійні та вікові особливості слухачів, тому що кожен формує та розвиває власну унікальну мовну та культурну картину світу завдяки мовним контактам.

У навчальній групі, де тільки-но починають опановувати українську та російську як іноземну представники однієї країни, якнайчастіше вже наявна багатомовність. Отже, постають як суто лінгвістичні, так і культурологічні, психологічні, етнічні й полілінгвокультурологічні проблеми навчання на підготовчому відділенні. Ці проблеми зберігаються й на основних курсах навчання, в магістратурі та аспірантурі.

Наприклад, студенти-марокканці володіють англійською (мова міжнародного спілкування), французькою та арабською мовами. Арабська є рідною для них, французька – мова освіти у рідній для студентів державі, українська як іноземна – мова освіти в Україні, а російська як іноземна якнайчастіше використовується у побуті під час перебування на Україні.

Якщо навчаються разом представники різних країн, які мають різний ступінь володіння іноземними мовами, у процесі навчання української / російської як іноземними часто виникають непорозуміння саме через те, що не враховуються процеси полілінгвізму, актуалізовані при перебуванні в українському соціумі.

Такий термін, як «полілінгви» викладачеві необхідно не тільки мати на увазі, але й сутнісно бути обізнаним щодо особливостей різних мовних картин світу та концептуальних картин світу іноземних громадян, що опановують українську/російську мови як іноземні в Україні. У розроблених навчальних та робочих наскрізних програмах із мовних дисциплін, у використовуваній методичній та навчальній літературі треба за допомоги спеціально вибудованих завдань, добору відповідних до них текстів для навчання послідовно від курсу до курсу впроваджувати полілінгвальні мовні та культурні контакти.

Фахові дисципліни, так само, як і країнознавчі також треба вивчати, спираючись на врахування накладання різних картин світу: індивідуальної та особистісної, окремої групи людей, окремого народу на певному етапі історичного розвитку.

Висновки. Таким чином, при навчанні іноземних слухачів української та російської мови як іноземних необхідно системно вирішувати проблеми мовної поведінки в умовах індивідуального та національного полілінгвізму для збалансування міжкультурної комунікації.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у ґрунтовному вивченні нагальних практичних та методичних питань формування мовної картини світу іноземних громадян-полілінгвів.

Література

1. Вайнрайх У. Языковые контакты. – К.: Вища школа, 1979. – 263с.
2. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике. – Вып. 6. – М.: Прогресс, 1972. – С.25-60.
3. Нікольська Н. Білінгвізм у середній школі як спосіб інтеграції учнів у європейський полікультурний соціум // Іноземні мови у навчальних закладах. – № 3. – 2008. – С.110-119.
4. Щерба Л.В. О понятии смешения языков / Л.В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С.60-74.

References

1. Vaynraykh U. Yazykovyye kontakty. – K.: Vyshcha shkola, 1979. – 263s.
2. Vaynraykh U. Odnoyazychie i mnogoyazychie / Vaynraykh U. // Novoe v lingvistike. – Vyip. 6. – M.: Progress, 1972. – S.25-60.
3. Níkol'ska N. Bilínkvizm u seredniya shkóli yak sposib íntegratsii uchniv u yevropeiskiy polikúltúrnyy sotsiúm // Ínozemni movy u navchalnykh zakláдах. – № 3. – 2008. – S.110-119.
4. Scherba L.V. O ponyatii smescheniya yazykov / L.V. Scherba // Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost'. – L.: Nauka, 1974. – S. 60-74.

Kucherenko O.F.,

*Doctor of Philosophy, Docent of The Foreign Languages Department,
Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture, kucherenkoef@gmail.com*

Greul O.O.,

the senior teacher, Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture, khnuba.ukrmova@gmail.com

Ukraine, Kharkiv

**PROBLEMS OF MULTILINGUALISM FOREIGN CITIZENS DURING TRAINING TO LANGUAGES
IN UKRAINE**

In article questiona of training of foreign citizens to the Ukrainian language as foreign and to Russian as foreign are considered. Article urgency is cased by practical requirements of improvement ofquality of language formation of category of foreigners.

Leaning against essential theoretical scopings of concepts of the, basis terms for rearch of multilingualism and bilingualism, allocation of language, ethnic, psychological and social aspects is important.

In the course of training of foreign citizens to languages as foreign it is necessary for as Ukrainian and Russian is system to solve problems of multilingualism for regulation intercultural communications.

Key words: *training of foregn citizens to as Ukrainian and Russian to languages as foreign, multilingualism and bilingualism, intercultural communications.*

УДК 811.111'42:305:141.78

Марчишина А.А.,

к.філол.н., доцент кафедри англійської мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
allama@ukr.net

Україна, м. Кам'янець-Подільський

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Стаття віддзеркалює способи і засоби об'єктивації стереотипів гендерної ідентичності у постмодерністському публіцистичному тексті. Метою статті є з'ясування лінгвістичної природи гендерних стереотипів. Комплексна методика лінгвотекстологічного аналізу уможливила констатацію соціокультурної зумовленості семантики досліджуваних конструктів. Постмодерністський спектр охоплює стереотипи фемінності, маскулінності, квір-ідентичності, стереотипи професійної діяльності, зовнішності, сексуальності. Вербалізація стереотипів гендерної ідентичності здійснюється лексико-семантичними, морфолого-синтаксичними, стилістичними одиницями.

Ключові слова: гендер, гендерна ідентичність, постмодерністський публіцистичний текст, фемінність, маскулінність, квір.

Постановка проблеми. Публіцистичний дискурс – миттєвий зріз мовного й соціального стану суспільства [5, с.29] – відображає актуальний стан суспільної свідомості й віддзеркалює чинну динаміку її розвитку. Засоби масової інформації слугують комунікативним середовищем функціонування й формування стереотипів масової свідомості. Відтворення традиційної та астеротипної гендерної ідентичності у текстах ЗМІ зумовлене амбівалентністю їхньої лінгвопоеетологічної структури: з одного боку, мовний консерватизм позначений великою кількістю стереотипізованих штамів, клішованих лексико-синтаксичних одиниць, з іншого – прагнення до переконання читачів вимагає нових мовних засобів, щоб чинити на них вплив [10], а відповідно – новітніх стереотипів, поява яких на сторінках ЗМІ сигналізує про еволюцію суспільної думки.

Мета статті: з'ясувати лінгвістичну природу відображення гендерних стереотипів в англомовному постмодерністському публіцистичному тексті.

Виклад основного матеріалу. Тривала історія формування й побутування гендерних стереотипів спричинила як розбіжності в їхньому трактуванні, так і їхні численні типи. Стереотип функціонує як різновид соціальної взаємодії [9, с.48], як ефект міжособистісного сприйняття [8], а засвоєння і практика стереотипної поведінки полегшує адаптацію індивіда до життя у спільноті. Поступове осмислення гендерної сутності зумовило її відображення в текстах публіцистичного постмодерністського дискурсу. Лексема «гендер» тут набуває різновекторного тлумачення. Саме ЗМІ можна «завдячувати» тим, що з початком свого вжитку вона обросла деякими негативними смислами. Пейоритизація семантики терміна «гендер» зумовлена тим, що у ЗМІ він з'явився після публічного висвітлення наукових досліджень Р. Столлера у 1968 р., які підривали усталену статеву дихотомію, засуджуючи біологічний детермінізм як основну перешкоду егалітарній структурі суспільства. Традиційно, усе нове викликає підозру. Так сталося і з терміном «гендер».

Постмодерністський публіцистичний текст (ППТ) вважаємо такою структурно-сисловою одиницею, яке

за допомогою лінгвальних засобів репрезентує інформаційно-змістовий дискурсивний складник. Новітня номінація публіцистичного тексту – медіатекст – має англомовну етимологію, виникає наприкінці минулого століття і входить до медіадискурсу як вербальна маніфестація інформації публіцистичного змісту. Відображені у ППТ гендерні стереотипи зазвичай базуються на розрізненні статі й гендеру як окремих, хоч і взаємозалежних сутностей, хоч не рідкістю є випадки, коли у межах патріархатної традиції гендерні ознаки сприймаються як природжена даність, а не як результат особистого вибору: *Until extremely recently it was accepted that your gender is what you are born with, not the subject of personal choice, and that is what most people still believe* [13].

Лексико-семантичний контент періодичних видань – це «віддзеркалення певного рівня мовної свідомості соціуму» [7, с.485]. Саме такий відбиток світоглядних позицій владних інституцій стосовно статево-гендерної проблематики представлений у такому фрагменті ППТ:

The Trump administration has also aggressively shifted positions in cases involving gay rights, said Human Rights Campaign legal director Sarah Warbelow. In a New York case involving a skydiving instructor who alleged he was fired after telling a customer he was gay, the Trump administration's Justice Department weighed in to argue that a federal law barring "sex" discrimination means discrimination based on gender and doesn't cover sexual orientation. The Equal Employment Opportunity Commission under President Barack Obama took the opposite view [15].

Тлумачення понять «статева дискримінація» («sex» discrimination) і «гендерна дискримінація» (discrimination based on gender), на думку службовців із департаменту правосуддя, не передбачає врахування «сексуальної орієнтації» (sexual orientation), що, відповідно, створює правову колізію й призводить до порушення особистісних прав і свобод (*he was fired after telling a customer he was gay*). Вочевидь, суспільний розвиток в аспекті означення гендерної ідентичності вимагає не тільки уточнення гендерно релевантних термінів, а й

адаптації законодавства до новітніх соціокультурних викликів.

У дослідженнях І.С. Кльоциної, М.Г. Ткалич, С.М. Оксамитної, С.М. Бем, М.С. Кімела та ін. виокремлюються різноманітні типи гендерних стереотипів, що дозволило нам об'єднати їх у такі групи, як: 1) стереотипи маскулінності/фемінності; 2) стереотипи професійної діяльності чоловіків і жінок; 3) стереотипи сексуальності; 4) стереотипи зовнішності.

Стереотипи фемінності/маскулінності ґрунтуються на уявленнях про психологічні риси чоловіків і жінок, що загалом визначається протиставленням фемінності/маскулінності. Відповідно до усталеної думки, чоловічість виявляється у логічному мисленні, активній творчості, фізичній перевазі; жіночість – у залежності, підпорядкованості, алогічності, емоційності, репродуктивній функціональності [6, с.8]. Гендерна об'єктивація стереотипів здійснюється передусім з урахуванням традиційних рис, які реципієнти мас-медійних текстів «приміряють» на підставі біологічного диморфізму:

*A new study shows gender stereotypes are just as strong today as they were 30 years ago <...> The study, published in the journal Psychology of Women Quarterly, compared data from 195 college students in 1983 to data from 191 adults in 2014. The participants from each period rated the likelihood that a **typical man or woman** has a set of **gendered characteristics**. The researchers found that despite greater diversity in the 2014 sample, people continue to strongly **stereotype men and women on personality traits**. People exaggerate the extent to which **men and women are different from one another** [12].*

Як проілюстровано у фрагменті, термінологічне словосполучення *gender stereotype* притаманне публіцистичному стилю у значенні *typical man or woman*. Останній характеризує певний набір *gendered characteristics* (гендерованих характеристик), позначення яких за допомогою дієприкметника минулого часу (*gendered*) сигналізує про їхню конструйованість. Логічний висновок автора констатує суб'єктивність, якою зазвичай забарвлена громадська думка, – люди схильні перебільшувати відмінності між чоловіками і жінками (*People exaggerate the extent to which men and women are different from one another*).

Розумінню стереотипної маскулінності/фемінності в публіцистичному дискурсі притаманна спрощеність і схематичність [1, с. 27]. Не обтяжуючи себе проблемами чіткого оперування термінологією, автори нерідко послуговуються суспільно прийнятими шаблонами, що конвенційно функціонують як номінації чинних гендерних ідентичностей і не є дражливіми для суспільної моралі. Традиційний поділ на чоловіків і жінок часто ототожнюється із їхніми гендерними ідентичностями, як це можна спостерігати у статті під назвою *“The Spectator’s View: No Gender Equality until 2060?”*:

*At that slow rate of progress, it will take another 11 federal elections – or 45 years – to reach **gender balance** on the ballot.*

*Why does it matter? Quite simply because **half of the population is women**. A democracy that fairly represents the interests of all people must be a truly representative*

*democracy. If **half of the voters are women**, so too should **half the candidates be women**. Polling and studies show women care about different issues and bring different (but equally important) perspectives to their roles* [17]

Автор упевнено заявляє, що половина населення – це жінки (*half of the population is women*), які, відповідно, становлять половину виборців (*half of the voters are women*). Не маючи ні найменшого сумніву в тому, що поділу на інші гендерні різновиди не існує, журналіст послуговується терміном «гендер» (*gender*) як абсолютним синонімом до слова «стать».

Масово тиражовані газетами й журналами актуальні настрої виконують роль орієнтиру у формуванні та регулюванні норм суспільної моралі й розвитку суспільної свідомості. Так, поява квір-ідентичності наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зумовила використання різноманітних гендерних номінацій у медійному просторі. Зокрема, для переконання суспільства у необхідності адаптивної політики стосовно квірів одна з провідних британських газет *‘The Independent’* наводить офіційні дані Національного офісу статистики:

*A record number of people came out as gay, lesbian or bisexual last year, with the figure hitting one million for the first time on record, new statistics reveal. Data released by the Office of National Statistics (ONS) shows that the number of people who identify as being either “**gay or lesbian**” or “**bisexual**” stood at approximately 1,026,000 in 2016 – up 11.4 per cent on the previous year; the largest increase since ONS records began. People aged 16 to 24 were most likely to identify as **lesbian, gay or bisexual** than any other age group, with 4.1 per cent of young people fitting into these categories – amounting to nearly one in 20 young people in the UK* [13].

Як свідчать статистичні показники, останнім часом спостерігається зростання кількості тих людей, хто визнає свою нетрадиційну гендерну ідентичність (*identify as being either “gay or lesbian” or “bisexual”*), при цьому серед молодих людей такими себе ідентифікує кожен двадцятий. Прикметно, що використані номінації гендерної ідентичності дозволяють розрізняти сексуальну орієнтацію: гомосексуали (*gay or lesbian*) та бісексуали (*bisexual*).

Стереотипи професійної діяльності чоловіків і жінок засновані на соціальній практиці. Професійна горизонтальна й вертикальна сегрегація [3, с.85-90; 6, с.8] структурує ринок праці й визначає гендероване домінування у суспільстві. Сюди ж відносяться стереотипи, що стосуються змісту праці: жінки зайняті у виконавчій та обслуговуючій діяльності, чоловіки – у творчій, інструментальній та представницькій [6, с.8]. Стійкий вплив гендерних стереотипів на професійну зайнятість пояснюється соціальною конструйованістю цих феноменів. Трансформації фахової дистрибуції найбільш помітні у тих сферах, де дотепер спостерігалось досить жорстке статево-гендерне закріплення. Такі видозміни фіксують публіцистичні тексти:

*But among the younger generation a new issue is emerging. For those not yet in the workplace, the **grave equality problem** comes in the form of a school attainment*

gap. There is no biological reason why boys and girls should not do just as well at school, fare just as well in exams and stand the same chance of thriving at university. But today, **gender inequality** in school is far worse than in the 1960s — except this time it's the boys who are suffering. For three decades now, they have been less likely than girls to get decent GCSE results. They are now 27 per cent less likely to apply to university and 30 per cent more likely to drop out if admitted. Men now make up barely a third of **law graduates**, and two in five **medicine graduates** [18]

На думку автора статті, сучасна проблема гендерної нерівності (*gender inequality*) в школі є наслідком попередньої «загрозливої проблеми рівності» (*the grave equality problem*), боротьба з якою зайшла надто далеко і стала обернено протилежною до схожої ситуації, що уже мала місце в історії, але цього разу страждають хлопці. Низький відсоток абітурієнтів та ще нижчий – хлопців-вступників призвів до зниження кількості чоловіків серед юристів (*law graduates*) та медиків (*medicine graduates*), що стереотипно вважалися сферою маскулінного домінування.

Зміни стереотипів масової свідомості варіюють шаблонні образи чоловіків і жінок. Якщо зазвичай «жінки витіснялися із ринку праці та були змушені працювати на низкооплачуваних посадах у громадському секторі чи сфері обслуговування» [14, с.13], то опанування жінками вищих щаблів кар'єрної ієрархії сприймається як наступ феміністичної ідеології на патріархатну мораль і нашоується на ідеологічний опір консервативного суспільства:

*Indeed, Balshaw is a proactive and politically driven individual who will not be taking a backseat position. She has previously made statements that **women and minority artists** should be given a more prominent position in the arts world. As explained previously on spiked, **the relatively low number of female artists in the Tate collection is due to historical restrictions on women artists that no longer exist.** However, for **feminists**, that statistical imbalance justifies the promotion of **women artists** regardless of the quality of their art [11].*

Новопризначена керівник галереї Тейт пропагує мистецькі твори авторів із середовища «жінок і меншин» (*women and minority artists*) як протидію колись існуючим обмеженням стосовно жінок-митців (*historical restrictions on women artists that no longer exist*). Акцентування статево-гендерного фактора як визначального у доборі творів мистецтва позначається на якості представлених артефактів, однак є виправданим кроком в очах феміністок, оскільки просуває жінок-художниць (*justifies the promotion of women artists*). Таким чином, фемінна гендерна ідентичність представлена як в образі високопосадової особи, так і як представниці мистецького середовища, статево-гендерна солідарність між якими призводить до трансформації культурної концепції однієї з найвідоміших галерей світу.

Стереотипи сексуальності, засновані на фізіологічних особливостях, поведінкових рефlekсах, культурних нормах вияву бажання й темпераменту, зазнають впливу соціальних настанов і кваліфікуються як допустимі чи неприйнятні залежно від моральних,

етнічних, історичних тощо чинників. Традиційні погляди вбачають різну мотивацію чоловічої й жіночої сексуальності, що відображається в стереотипах масової свідомості й нерідко експлуатується з виправдальною метою у випадку сексуального насильства:

*The judge pointed out **the victim had not attained the age of consent** at the time of the incident. "She has categorically stated in her cross-examination that the applicant had **repeatedly sexually assaulted her**," he said. **The man**, a resident of Nashik, was convicted and sentenced by a **POCSO court** in 2016 to imprisonment for 10 years. He, however, approached the HC for bail arguing he had not committed the said offence and that he deserved to be let out on bail since **he was the sole breadwinner of his family** [16].*

Показовим в описаному у фрагменті є не кримінальний злочин неодноразового зґвалтування неповнолітньої (*the victim had not attained the age of consent*), вчинений засудженим чоловіком (*The man*), а причина, на підставі якої злочинець просить звільнення із в'язниці: він єдиний годувальник у сім'ї (*he was the sole breadwinner of his family*). В апеляції до суду гвалтівник намагається використати стереотип чоловічої відповідальності за добробут власної родини, а не визнання аморальності свого вчинку й каяття.

Традиційний антагонізм між фемінністю й маскулінністю порушується існуванням альтернативних видів сексуальності, що плюралізують дуальний стандарт і актуалізують новітні виклики для апологетів сексуальної патріархатності: «сексуальна активність людини набула більших можливостей та індивідуальних проектів для здійснення» [4, с.61]. Розщеплення сексуальності відкриває шлях новим формам гендерної ідентичності, які не завжди вітаються гетеросексуалами. Показовим у цьому сенсі є фрагмент:

*It makes sense to me, as a **woman**, that **men would fear gay men** because **such men** threaten to put **other men** under the same sexually objectifying, predatory, always potentially threatening gaze that **most women learn to live with as a matter of course.** Being looked at by a **gay man** threatens to turn any man into a **figurative woman: subordinate, weak, penetrable.** That can be threatening enough to a **man invested in masculinity**, but discovering that he enjoys being the **object of other men's desires** – being put in the **position of a woman** – could stoke both internalized and externalized **homophobia** even further.*

*Meanwhile, **gay men**, by their very existence, challenge **male dominance** by undermining the link between **maleness** and the **sexual domination of women** [19].*

Спостереження жінки-соціолога за чоловічою сексуальністю спонукали її до таких висновків: 1) існують чоловіки з різною маскулінністю (*men – gay men, such men – other men*); 2) жінки стереотипно розуміються маскулінними чоловіками як слабкі, залежні, «які підпорядковуються і в яких проникають» (*subordinate, weak, penetrable*); 3) об'єктом сексуального бажання чоловіка є жінка (*sexually objectifying*). Чоловіки-геї порушують цей усталений порядок, вважаючи, що: 1) об'єктом сексуального бажання чоловіка може бути інший чоловік (*object of other men's desires*); 2) чоловіки, як і жінки, можуть бути залежними,

підпорядкованими (*being put in the position of a woman*). Тому ті, хто «інвестував у маскуліність» (*invested in masculinity*), ненавидять геїв за примус відчувати страх втратити чоловічість і визнати можливість сексуального домінування жінок (*sexual domination of women*). Гомофобія є наслідком плюралізації маскуліності, що завершує еру маскуліної домінантності.

Гендерні стереотипи зовнішності. Зовнішність є одним із базових елементів соціалізації особи, тому увага до такого аспекту суспільної інтеракції зумовлена процесом гендерної самопрезентації та гендерної перцепції. Стереотипне розрізнення фемінності/маскуліності значною мірою визначається «відмінними способами визначення зовнішнього вигляду та перформативних практик, за якими стоять відповідні розуміння гендерних ідентичностей» [2, с.11]. Публіцистичні тексти експлікують «нормативність жіночої зовнішньої привабливості» [2, с.12]. Постулюючи споконвічне прагнення жінок до краси, у текстах репрезентується «динамізм мовно-естетичного канону щодо створення словесного образу жінки, який відповідає духові часу, його ціннісним ідеалам» [7, с.387]:

The stunning brunette made headlines last year when she became NFL's first Brit cheerleader after the Florida team snapped her up.

She also had a role in the UK's most iconic film series, starring as a dancer in the James Bond Spectre movie [20].

Фразею «приголомшлива брюнетка» (*The stunning brunette*) ідентифіковано молоду дівчину, яка, завдяки своїй зовнішності, виконала роль танцівниці (*starring as a dancer*) в культовому серіалі (*a role in the UK's most iconic film series*). Стереотипний образ красуні – черлідери, кінозірки – потрапляє у заголовки (*made headlines*) й на кіноекрани й відображає затребуваність такої ідентичності у ЗМІ та кінематографі. Але цим успіхом треба завдячувати важкій праці: *But Holly – who revealed her gruelling regime to keep in amazing shape – is not the only Brit in the Dolphins' ranks, with Londoner Jay Ajayi playing running back for the Miami side* [28 Р]. Як видно із тексту, краса сучасної жінки – результат виснажливої праці (*gruelling regime to keep in amazing shape*), тому стереотип вроди передбачає роботу над її створенням. У новітньому розумінні зовнішня краса є конструйованим феноменом.

Висновки. Свобода гендерного самовираження є однією із ключових позицій гендерно маркованих публіцистичних текстів. Строкатість палітри гендерних стереотипів ППТ охоплює традиційні образи жінок і чоловіків, нетрадиційні образи квір-ідентичностей, які сформовані такими складниками, як зайнятість у професійній сфері, сексуальна орієнтація, зовнішність. Із текстів у ЗМІ гендерна ідентичність постає як унікальний конструкт, створений злиттям біологічних даних та опцій особистісного вибору.

Література

1. Адаменко О.В. Модифікація гендерних стереотипів в сучасному англомовному любовному романі / О.В. Адаменко // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. – Серія «Філологічна». – Випуск 44. – 2014. – С. 26-28.
2. Бурейчак П.С. Конструювання гендерних ідентичностей в дискурсах реклами / П.С. Бурейчак. – Автореф. дис. канд.

соціол. наук 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – К., 2007. – 19 с.

3. Гендер для медіа / [Маєрчик М., Малес Л., Марценюк та ін.] : за ред. М. Маєрчик. – [2-ге вид.]. – К. : Критика, 2014. – 220 с.

4. Зубов В.О. Сексуальність як предмет філософської рефлексії / В.О. Зубов // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. – 2015. – Вип. 7. – С. 61-64.

5. Иванова С.В. Политический медиа-дискурс в фокусе лингвокультурологии // *Политическая лингвистика*. – Екатеринбург, 2008. – Вып. 1 (24). – С. 29-33.

6. Маздюк А. Гендерні стереотипи. Вплив гендерних стереотипів на представлення чоловіків і жінок на ринку праці / Алариса Маздюк // *Маркетинг в Україні*. – 2011. – № 5-6. – С.7-10.

7. Мамич М.В. Вербальний контент журналу «Жінка» в аспекті лингвокультурології та медіастилістики : монографія / Мирослава Мамич. – Одеса : Астропринт, 2015. – 528 с.

8. Москаленко В.В. Соціальна психологія / В.В. Москаленко. – К. : «Центр учбової літератури», 2008. – 688 с.

9. Пікдич М.Т. Типологія гендерних стереотипів особистості / М.Т. Пікдич, П.П. Зінченко // *Проблеми сучасної психології*. – 2013. – № 2. – С. 47-52.

10. Шимко А. Культура русской речи. Функциональные стили русского литературного языка / А. Шимко // *Мой берег*. – Режим доступу до журн.: <http://moy-bereg.ru/kultura-russkoy-rechi/>

11. Adams A. Trouble at the Tate / Alexander Adams // *Spiked* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.spiked-online.com/newsite/article>

12. Beech S. Men really ARE from Mars: Gender stereotypes still strong today despite rise of feminism / Stephen Beech // *Express* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.express.co.uk/life-style/life/651175>

13. Bulman M. Number of lesbian, gay and bisexual people in UK reaches 1 million for first time since records began / May Bulman // *Independent* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news>

14. Gender Mainstreaming in Practice: A Toolkit / Managing editor: Nadja Dolata. – Bratislava: Renesans, s.r.o., 2007. – 411 p.

15. Gresko J. At high court and others, Trump reverses legal course / Jessica Gresko // *The Times Record* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.timesrecord.com/news/2017-09-29/Nation%7CWORLD>

16. Having a boyfriend doesn't mean a woman can be sexually assaulted : Leading Article // *The Tribune* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.tribuneindia.com/news/nation>

17. Stepan Ch. The Spectator's View: No gender equality until 2060? / Cheryl Stepan // *The Hamilton Spectator* [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.thespec.com/opinion-story/5964990>

18. The real gender gap is not about women's pay but boys' lack of attainment : Leading Article // *The Spectator* [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.spectator.co.uk/2017/02>

19. Wade L. Two violent men, two symptoms of the same sickness / Lisa Wade // *The Conversation* [Electronic resource]. – Access mode : <https://theconversation.com/two-violent-men-two-symptoms-of-the-same-sickness-60988>

20. Younan Ch. Britain's FIRST NFL cheerleader returns ahead of Miami Dolphins v New Orleans Saints / Christine Younan // *Daily Star* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.dailystar.co.uk/news/latest-news/648972>

References

1. Adamenko O.V. *Modyfikaciya genderny'x stereoty'piv v suchasnomu anglo-movnomu lyubovnomu romani* / O. V. Adamenko // *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademiya»*. – Seriya «Filologichna». – Vypusk 44. – 2014. – S.26-28.
2. Burejchak T.S. *Konstruivannya genderny'x identy'chnostej v dy'skursakh reklamy* / T.S. Burejchak. – Avtoref. dy's. kand. sociol. nauk 22.00.04 – special'ni ta galuzevi sociologiyi. – K., 2007. – 19 s.
3. *Gender dlya medij* / [Mayerchyk M., Mal's L., Marcenyuk ta in.]: za red. M. Mayerchyk. – [2-ge vyd.]. – K.: Kryty'ka, 2014. – 220 s.
4. Zubov V.O. *Sek'sualnist' yak predmet filosof's'koyi refleksiyi* / V.O. Zubov // *Aktual'ni problemy filozofiyi ta sociologiyi*. – 2015. – Vyp. 7. – S. 61-64.
5. Ivanova S.V. *Politi'cheskij medi'a-di'skurs v fokuse lingvokul'turologii* // *Politi'cheskaia lingvisti'ka*. – Ekateri'nburg, 2008. – Vyp. 1 (24). – S. 29-33.
6. Magdyuk L. *Genderni stereoty'py. Vplyv genderny'x stereoty'piv na predstavleniya cholovikiv i zhinok na rynku praci* / Lary'sa Magdyuk // *Markety'ng v Ukrayini*. – 2011. – # 5-6. – S.7-10.
7. Mamy'ch M.V. *Verbal'nyj kontent zhurnalu «Zhinka» v aspekti lingvokul'turologiyi ta mediasty'listy'ky*: monografiya / My'roslava Mamy'ch. – Odesa: Astroprynt, 2015. – 528 s.
8. Moskalenko V.V. *Social'na psy'xologiya* / V. V. Moskalenko. – K.: «Centr uchbovoyi literatury», 2008. – 688 s.
9. Tkach M.G. *Ty'pologiya genderny'x stereoty'piv osoby'stosti* / M.G. Tkach, T.P. Zinchenko // *Problemy suchasnoyi psy'hologii*. – 2013. – # 2. – S. 47-52.
10. Shymko L. *Kul'tura russkoj rechi. Funkcy'onalnye stili russkogo literaturnogo yazyka* / L. Shymko // *Moj bereg*. – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://moy-bereg.ru/kultura-russkoj-rechi/>
11. Adams A. *Trouble at the Tate* / Alexander Adams // *Spiked* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.spiked-online.com/newsite/article>
12. Beech S. *Men really ARE from Mars: Gender stereotypes still strong today despite rise of feminism* / Stephen Beech // *Express* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.express.co.uk/life-style/life/651175>
13. Bulman M. *Number of lesbian, gay and bisexual people in UK reaches 1 million for first time since records began* / May Bulman // *Independent* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news>
14. *Gender Mainstreaming in Practice: A Toolkit* / Managing editor: Nadja Dolata. – Bratislava: Renesans, s.r.o., 2007. – 411 p.
15. Gresko J. *At high court and others, Trump reverses legal course* / Jessica Gresko // *The Times Record* [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.timesrecord.com/news/2017-09-29/Nation%7CWorld>
16. *Having a boyfriend doesn't mean a woman can be sexually assaulted: Leading Article* // *The Tribune* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.tribuneindia.com/news/nation>
17. Stepan Ch. *The Spectator's View: No gender equality until 2060?* / Cheryl Stepan // *The Hamilton Spectator* [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.thespec.com/opinion-story/5964990>
18. *The real gender gap is not about women's pay but boys' lack of attainment: Leading Article* // *The Spectator* [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.spectator.co.uk/2017/02>
19. Wade L. *Two violent men, two symptoms of the same sickness* / Lisa Wade // *The Conversation* [Electronic resource]. – Access mode : <https://theconversation.com/two-violent-men-two-symptoms-of-the-same-sickness-60988>
20. Younan Ch. *Britain's FIRST NFL cheerleader returns ahead of Miami Dolphins v New Orleans Saints* / Christine Younan // *Daily Star* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.dailystar.co.uk/news/latest-news/648972>

Marchyshyna A.A.,

candidate of philological sciences, associate professor of Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, allama@ukr.net

Ukraine, Kamianets-Podilsky

GENDER STEREOTYPES OBJECTIVATIZATION IN POSTMODERNIST MASS MEDIA TEXT

The paper explores ways and means of gender identity objectivization in postmodernist mass media text. The research aims at giving explanation of linguistic nature of gender stereotypes. Complex methodology of lingual textual analysis proved sociocultural foundations of the units in question semantics. Postmodernist range covers stereotypes of femininity, masculinity, queer identity, professional activity, appearance, sexuality. Lexical, semantic, morphological, syntactic, stylistic means serve to verbalize gender identity stereotypes.

Key words: gender, gender identity, postmodernist mass media text, femininity, masculinity, queer.

УДК 81'373.7:[811.161.2+811.512.161]

Підгородецька І.Ю.,

к.філол.н., доцент кафедри мовних дисциплін

Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва, ipodgorodetskaya@gmail.com

Україна, м. Харків

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ПАРЕМІЙ В АСПЕКТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ І ТУРЕЦЬКИХ ПРИСЛІВ'ЇВ ТА ПРИКАЗОК)

У статті зіставлені українські й турецькі прислів'я та приказки за лексичним складом, комунікативним значенням, стилістичним забарвленням. Визначено національно-культурний компонент українських і турецьких прислів'їв та приказок із семантичним значенням «вербальне спілкування» на основі порівняння їх образного складника. З'ясовано, що в аналізованих фразеологізмах національно-маркованими є назви предметів побуту, топоніми, антропоніми, релігійні поняття.

Ключові слова: паремія, прислів'я та приказки, національно-культурний компонент, етнос, культурні і мовні стереотипи.

Постановка проблеми. У наш час зростає увага дослідників до проблем міжкультурної комунікації як соціального феномену, сутність якого полягає у взаємодії між носіями різних культур у межах певного просторово-часового континууму. Представники різних етносів сприймають навколишній світ крізь усталені культурні і мовні стереотипи, утілені, зокрема, у фольклорній спадщині, що є невичерпною скарбницею народної мудрості, джерелом досвіду для прийдешніх поколінь.

Своєрідність уявлень народу про світ, відображена в мовній картині світу, найбільш яскраво виявляє себе на рівні лексики і фразеології. Через образи, покладені в основу фразеологізму, простежуємо зв'язок із культурно-національними еталонами та стереотипами. Фразеологізми, що відтворюють типові ситуації та уявлення, починають виконувати роль символів, еталонів, стереотипів культури [1, с.193].

Порівняння фразеологічного фонду різних мов дає змогу виокремити спільні риси, загальнолюдські цінності, відображені в мовних одиницях. Важливим аспектом такого порівняльного дослідження є з'ясування національної специфіки, відтвореної у фразеологізмах, того неповторного, що відрізняє один етнос від іншого [2, с.67].

До фразеологізмів належать і народні прислів'я та приказки – паремії. Мовознавці зазначають, що прислів'я та приказки відображують традиції, звичаї, реалії, пов'язані з легендами, історичними фактами, літературними джерелами, що й зумовлює їх національно-культурну семантику [3, с.194]. Охоплюючи сутність явищ, прислів'я виражають морально-етичний ідеал народу через художній образ [4, с.8].

Питання національно-культурної семантики стійких висловлювань розглядали О.О.Потебня, В.М.Верещагін, В.Г.Костомаров та ін. У наш час з'явилися нові підходи до вивчення фразеологічних одиниць (праці В.Жайворонка, В.Калашника, В.Маслової, В.Мокієнка, О.Селіванової). Одним із важливих напрямів вивчення стійких виразів є порівняння фразеологічного фонду різних мов (дослідження Б.Ажнюка, М.Алефіренка,

Н.Венжинович, В.Кононенка, О.Левченко, І.Покровської, В.Ужченка, Г.Халимоненка).

Дослідження національної специфіки паремій є актуальним в аспекті проблем міжкультурної комунікації, оскільки пізнання мовної картини світу певного етносу дає змогу визначити особливості його світобачення, мовомислення, культури, усуваючи перешкоди у спілкуванні з представниками інших культур.

Мета роботи – визначити національно-культурний компонент українських і турецьких прислів'їв та приказок із семантичним значенням «вербальне спілкування» на основі порівняння їх образного складника.

Виклад основного матеріалу. Однією з основних перешкод для взаєморозуміння між представниками різних культур є розбіжності в мовомисленні. Вибір мовної форми, що здійснюється в конкретній комунікативній ситуації задля досягнення прагматичної мети мовця, визначається низкою чинників. Він одночасно є актом свідомим та підсвідомим: адже спосіб вербалізації думки завжди має певне соціально-філософське та соціально-психологічне підґрунтя, у ньому втілюється як індивідуальний характер мовця, так і культурні традиції народу, до якого він належить. Ці фактори набувають особливої рельєфності під час зіставлення мовних форм, властивих культурам, що мають багато відмінних рис [5, с.172].

Національно-культурна специфіка передбачає відповідність мовної одиниці, зокрема фразеологізму, елементу менталітету чи духовної культури суспільства, його історії, природним умовам життя. Складний характер взаємодії національного й культурного компонентів засвідчує їх нерозривний зв'язок. Методологічною основою такого підходу слугує теза, відповідно до якої культура за своєю сутністю є національною. Саме такі погляди є базовими для досліджень національно-культурної специфіки фразеологізмів [6, с.170-171].

Головна інформація, пов'язана з культурою, уміщена у внутрішній формі стійких висловлювань, наділеній образно-емотивною основою, що закладено або

безпосередньо в денотаті, або опосередковано (через співвіднесеність асоціативно-образної основи з еталонами, символами, стереотипами національної культури). Саме фразеологічний образ найчастіше зберігає національну специфіку поняття [7, с.194].

Національно-культурна конотація виражається шляхом співвіднесення з культурними кодами і надає колориту всьому тексту. На основі національно-маркованих фразеологічних одиниць будується велика кількість фразеологізмів, метафор, архетипів, символів, порівнянь тощо. До конотативних лексем належать анімалістична та кольорова символіка, фольклорні, історичні та літературні алюзії [8, с.85].

Логічний зв'язок цілісного значення фразеологізму з семантикою його компонентів ґрунтується на фразеологічному образі. Виникнувши на основі порівнянь, протиставлень і причинних відносин, такі образи є найбільш виразними репрезентантами національно-культурної картини світу [9, с.130]. Іноді, збігаючись за змістом, фразеологізми відрізняються стилістичним забарвленням, різною образною основою, можливістю використання національно-культурного колориту [10, с.51].

Український народ створив чимало мудрих висловлювань про самі прислів'я та приказки, зокрема: «Правду в приказках шукай»; «Нема приповідки без правди»; «Без пословиці не проживеш»; «Окраса мови – прислів'я»; «Пословиці ні обійти, ні об'їхати»; «У слові народу – золото правди» [11, с.58-62].

Високо цінує авторитет прислів'їв та приказок і турецький народ: «Маєш розум, слухайся його – не маєш, слухайся приказки!»; «Послухай, що каже приказка, й запам'ятай навіки». Переклад слова *прислів'я* турецькою мовою звучить як *atasözü*, що означає «слово батьків».

Як українські, так і турецькі прислів'я та приказки засвідчують, із якою повагою ставиться народ до мови й до людини – гідного носія мови: **укр.** *Двічі красний, хто й промовляє красно; Краса людини – у слові; Людину видно по її мові; Не питай, що це за людина, – послухай її мову; Пташку пізнають по пір'ю, а людину – по мові; Слово прикрашає людину* [11, с.55-60] = **тур.** *Не питай, що це за людина, – послухай її мову; Краса людини – у слові; Хто не вміє розмовляти, той не ходить до громади; Тварини пізнаються, одне одного обнюхуючи, а люди – розмовляючи* [12, с.56-57]. Наведені приклади відображають спільність уявлень двох народів щодо важливості комунікативних здібностей людини, зокрема мовного спілкування як значущого показника загальної культури, етичних та естетичних цінностей. Спостерігаємо як тотожні за змістом, лексичним складом, стилістичним забарвленням паремії (*Краса людини – у слові; Не питай, що це за людина, – послухай її мову*), так і аналогічні за ситуацією вживання, але відмінні за образною основою (*укр.* *Пташку пізнають по пір'ю, а людину – по мові; тур.* *Тварини пізнаються, одне одного обнюхуючи, а люди – розмовляючи*)

Потужну позитивну дієвість слів під час міжособистісного спілкування підкреслюють як українські, так і турецькі паремії: **укр.** *Добре слово багато важить; Добре слово краще за золото; Добре*

слово навіть залізну браму відчиняє; Добре слово – квітка, погане – колючка; Добре слово солодше за мед; Добре слово – володар душі; Красне слово – золотий ключ; Ласкаве слово краще карбовання; Ласкаве слово – що весняний день; Щире слово – половина щастя; Щире слово, добре діло душу й тіло обігріло; Самотній людині привітне слово дорожче за калитку; Говори щирі слова – будеш безсмертний [11, с.55-63]; **тур.** *Щире слово – половина щастя; Добре слово – солодше за мед; Щире слово браму відчиняє; Самотній людині привітне слово дорожче за калитку; Хай ти не маєш яшиного борошна, то хіба ж у тебе немає привітного слова? Говори щирі слова – будеш безсмертний* [12, с.57-58].

У двох мовах репрезентовано прислів'я, тотожні за змістом та образним складником: *Добре слово солодше за мед; Щире слово – половина щастя; Самотній людині привітне слово дорожче за калитку; Щире слово браму відчиняє (Добре слово навіть залізну браму відчиняє)*. Це свідчить про універсальність уявлень представників різних національностей і культур щодо сили впливу слів на внутрішній стан людини, на комунікативну поведінку мовців.

Водночас спостерігаємо відмінності в образному складі паремій. У наведених вище українських прислів'ях синонімічний ряд до слова *добре* представлено більшою кількістю лексичних одиниць (*щире, ласкаве, красне, привітне*); у турецькій мові – це слова *щире, привітне*. В українських пареміях слово порівнюють із *золотом, квіткою, медом, весняним днем, карбованцем, калиткою*. В основі асоціативного зближення – спільність функціональних ознак, а саме: мірилом цінності слова є матеріальна чи естетична цінність речей, із якими його порівнюють. Українські прислів'я, в основі яких лежать метафори (*Добре слово – володар душі; Красне слово – золотий ключ; Щире слово, добре діло душу й тіло обігріло*), підкреслюють значущість слів у процесі комунікації. Турецьке прислів'я *Хай ти не маєш яшиного борошна, то хіба ж у тебе немає привітного слова?* так само наголошує на важливості слів у міжособистісних стосунках. Найвищу оцінку слова засвідчує прислів'я *Говори щирі слова – будеш безсмертний*, що є спільним для обох мов.

У двох мовах слово порівнюють зі зброєю, надаючи йому перевагу у впливі на людину: **укр.** *Шабля ранило голову, а слово – душу; Язик поранило дужче за шаблю* [11, с.62-63]; **тур.** *Шабля гостра, та язик гостріший; Язик поранило дужче за шаблю* [12, с.63].

Слово може мати негативні наслідки: **укр.** *Що вимовиш язиком, того не витягнеш і колом; Язик белькне – та в кут, а за нього спину натовчуть; Язик мій – ворог мій: раніше розуму говорить* [11, с.62-63]; **тур.** *Рана, зроблена рукою, загоїться, а біль, заподіяний словом, не втамується ніколи; Язик маленький, а злочини робить великі; Маленький язик, а нашкодить дуже; Язик завжди торкається хворого зуба; Соловейко потерпає через свій язик; Коли хочеш зберегти голову, бережи язик* [12, с.58-64]. Відображуючи аналогічний зміст, наведені паремії мають різне образне підґрунтя і стилістичне забарвлення.

У прислів'ях та приказках народ схвалює небагатослівність, стриманість у вербальному спілкуванні: **укр.** *їж борщ з грибами, держи язик за зубами; держи язик на прив'язі; вкуси себе перше за язика, ніж щось скажеш; слово – срібло, мовчання – золото; спершу слово зваж, а потім – скаж; бережи хліб на обід, а слово – на відповідь; вмієш казати, вміє і мовчати; краще мудре мовчання, ніж дурне казання; мотузок добрий довгий, а слово коротке; не говори, що знаєш, але знай, що говориш; стримуй себе в усьому, а найбільше – у словах* [11, с.55-63]; **тур.** *Хай боронить аллах від голоду та надлишку слів; Добре, коли мотузка довга, а слово коротке; Одне слово скажи, а двоє послухай; держи язик на прив'язі; Коли є що сказати, є що й послухати; Язик, як у бублейниці лопата; Папуга теж балакає, та людиною не став; Твоє мовчання приємніше за музику; Іноді мовчати важче, ніж говорити; Якщо ти даєш йому десять пара, щоб він говорив, то даси ще десять, аби тільки замовк; Моя голова відпочине, якщо твій язик зупиниться; У розмові вкорочуй язик, а за столом руки; Велемовність не можна зрозуміти, як не можна повалити круті бескиди* [12, с.58-61]. У багатьох наведених прислів'ях і приказках – як українських, так і турецьких – стрижневим компонентом виступає слово «язик», що й зрозуміло: язик є інструментом мовлення. Через те спостерігаємо в різних мовах тотожні за змістом і за лексичним складом паремії: *держи язик за зубами; держи язик на прив'язі, мотузок добрий довгий, а слово коротке*. Водночас у кожній мові є фразеологізми, що відрізняються образами, покладеними в основу, і не мають відповідників в іншій мові: **укр.** *бережи хліб на обід, а слово – на відповідь; тур.* *Велемовність не можна зрозуміти, як не можна повалити круті бескиди; Папуга теж балакає, та людиною не став*.

Заслужують на увагу такі фразеологізми, до складу яких входять національно-марковані лексичні одиниці: **укр.** *їж борщ з грибами, держи язик за зубами, тур.* *Хай боронить аллах від голоду та надлишку слів; Із Мекки приїхав я, а розповідаєш про неї ти; Якщо ти даєш йому десять пара, щоб він говорив, то даси ще десять, аби тільки замовк*. Назви національних страв (укр. *борщ*), грошових одиниць (тур. *пара* – срібна турецька монета, що була вжитку з 1623 р.), релігійні поняття (*аллах*), географічні назви (*Мекка*) є тими мовними маркерами, що відрізняють одну культуру від іншої і формують національно-культурний компонент мовної картини світу певного етносу.

Іншим прикладом національно-маркованих паремій є аналогічні за комунікативним значенням і лексичним складом приказки: **укр.** *залитися соловейком; тур.* *посадити соловейка на саз*. Національну специфіку турецького фразеологізму виражено словом *саз* – струнний щипковий інструмент народів Сходу.

Національно-маркованими лексичними одиницями є й топоніми, що постають мовними знаками певної культури. Так, у тотожних за змістом українських і турецьких прислів'ях (**укр.** *Язик до Києва доведе, а в Києві заблукає; тур.* *Питай, питай і дістанешся до Багдада*) вибір топонімів *Київ* і *Багдад* пов'язаний з історичними реаліями – столичним статусом цих міст.

До групи національно-маркованих паремій належать ще й етнографічні фразеологізми, побудовані на антропонімах, що поширені в народі і мають гумористичне чи сатиричне забарвлення: **укр.** *вискочити (вистрибнути) як (мов, ніби) Марко з пасльону* (недоречно, недолально або невчасно сказати що-небудь чи виступити з чимось); *мов Кузьма з маку*.

Висновки. Отже, порівняльний аналіз українських і турецьких паремій доводить, що значна частина українських пареміологічних одиниць із семантичним значенням «спілкування» має відповідники-аналоги в турецькій мові. У деяких випадках спостерігається майже абсолютна тотожність фразеологізмів в обох мовах. Певна кількість паремій української та турецької мов є подібною за лексичним складом, комунікативним значенням, стилістичним забарвленням, але значна частина прислів'їв та приказок має свої особливості. Деякі з них містять національно-культурний компонент, що виражає етнічну самобутність, особливості світобачення і мовомислення. Національно-маркованими є, зокрема, назви предметів побуту, топоніми, антропоніми, релігійні поняття.

Література

1. Солдатова С. Національно-культурна специфіка фразеологізмів сучасної німецької мови / С. Солдатова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2006. – Серія: лінгвістика. – Вип. 3. – С. 190–194.
2. Венжинович Н. Особливості реалізації національно-культурної специфіки фразеологізмів (на матеріалі української, російської та англійської мов) / Н. Венжинович // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2011. – Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – Вип. 24. – С. 67–72.
3. Туменюк І.І. Лінгвістичні та екстралінгвістичні дослідження номінації жовтого кольору / І.І. Туменюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – Вип. 33. – С. 194–197.
4. Халимоненко Т. Вступне слово / Т. Халимоненко // Турецькі прислів'я та приказки. – К.: Дніпро, 1985. – С. 5–17.
5. Дубенко О.Ю. Порівняльна стилістика англійської та української мов. Навч. посібник / О.Ю. Дубенко. – Вінниця: Нова книга, 2011. – 328 с.
6. Алефиренко Н.Ф. Фразеологія в світлі сучасних лінгвістических парадигм. Монографія / Н.Ф. Алефиренко. – М.: ООО Изд-во «Элпис», 2008. – 271 с.
7. Турбанська С.О. Специфіка відображення національно-мовної картини світу у стійких висловлюваннях / С.О. Турбанська // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Вип. 1. – 2007. – С. 192–196.
8. Покровська І.А. Національно-культурна специфіка лексичної системи сучасної турецької мови / І.А. Покровська // Сходознавство. – 2008. – №43. – С. 82–89.
9. Ужченко В.Д. Українська фразеологія / В.Д. Ужченко, Л.Т. Явкентєв. – Х.: Основа, 1990. – 167 с.
10. Борзенко О.П. Тотожність асоціативного значення, аналогічності, характеру ситуацій вживання при порівнянні деяких українських та англійських прислів'їв та приказок / О.П. Борзенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2016. – Серія: Філологічна. – Вип. 62. – С. 49–52.
11. Попова О.А. Кращі прислів'я та приказки українського народу / О.А. Попова. – Донецьк: ППОВ ВКФ «БАО», 2008. – 416 с.
12. Турецькі прислів'я та приказки. – К.: Дніпро, 1985. – С. 5–17.

References

1. Soldatova S. Natsional'no-kul'turna spetsyfika frazeologizmiv suchasnoyi nimets'koyi movy / S. Soldatova // Naukovyy visnyk Kshersons'koho derzhavnoho universytetu. – 2006. – Seriya: linhivistyka. – Vyp. 3. – S. 190–194.
2. Venzhynovych N. Osoblyvosti realizatsiyi natsional'no-kul'turnoyi spetsyfiky frazeologizmiv (na materiali ukrayins'koyi, rosiys'koyi ta anhliys'koyi mov) / N. Venzhynovych // Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. – 2011. – Seriya: Filolohiya. Sotsial'ni komunikatsiyi. – Vyp. 24. – S. 67–72.
3. Humenyuk I.I. Linhivistychini ta ekstralinhivistychini doslidzhennya nominatsiyi zhovtoho kol'oru / I.I. Humenyuk // Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. – 2007. – Vyp. 33. – S. 194–197.
4. Kshalymonenko H. Vstupne slovo / H. Kshalymonenko // Turets'ki prysliv'ya ta prykazky. – K.: Dnipro, 1985. – S. 5–17.
5. Dubenko O.Yu. Porivnyal'na stylistyka anhliys'koyi ta ukrayins'koyi mov. Navch. posibnyk / O.Yu. Dubenko. – Vinnytsya: Nova knyha, 2011. – 328 s.
6. Alefrenko N.F. Frazeologhyia v svete sovremennykh lnhivystycheskykh paradym. Monohirafyya / N.F. Alefrenko. – M.: OOO Izd-vo «Elpis», 2008. – 271 s.
7. Hurbans'ka S.O. Spetsyfika vidobrazhennya natsional'no-movnoyi kartyny svitu u stykykhi vyslovlyuvannyakh / S.O. Hurbans'ka // Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 9. Suchasni tendentsiyi rozvytku mov. Vyp. 1. – 2007. – S. 192–196.
8. Pokrovs'ka I.L. Natsional'no-kul'turna spetsyfika leksychnoyi systemy suchasnoyi turets'koyi movy / I.L. Pokrovs'ka // Skhodoznavstvo. – 2008. – # 43. – S. 82–89.
9. Uzhchenko V.D. Ukrayins'ka frazeolohiya / V.D. Uzhchenko, L.H. Avksent'yev. – Kh.: Osnova, 1990. – 167 s.
10. Borzenko O.P. Totozhnist' asotsiatyvnoho znachennya, analohichnosti, kshakteru sytuatsiyi vzhyvannya pry porivnyanni deyakkykh ukrayins'kykh ta anhliys'kykh prysliv'yiv ta prykazok / O.P. Borzenko // Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». – 2016. – Seriya: Filolohichna. – Vyp. 62. – S. 49–52.
11. Popova O.A. Kraschi prysliv'ya ta prykazky ukrayins'koho narodu / O.A. Popova. – Donetsk: TOV VKF «BAO», 2008. – 416 s.
12. Turets'ki prysliv'ya ta prykazky. – K.: Dnipro, 1985. – S. 5–17.

Pidhorodetska I.Yu.,

candidate of philological sciences, associate professor,

Kharkiv National Agrarian University named after V.V. Dokuchayev, ipodgorodetskaya@gmail.com

Ukraine, Kharkiv

NATIONAL-CULTURAL SPECIFICATION OF PAREMIA IN THE INTERCULTURAL COMMUNICATION ASPECTS (ON MATERIAL OF UKRAINIAN AND TURKISH PROVERBS AND SAYINGS)

In the article Ukrainian and Turkish proverbs and sayings with lexical composition, communicative meaning, and stylistic colouring are compared. The national-cultural component of the Ukrainian and Turkish proverbs and sayings with the semantic meaning of “verbal communication” on the basis of comparison of their figurative component is determined. It is revealed that the names of everyday life objects, place names, anthroponyms, religious concepts are nationally-marked in the analyzed phraseological units.

Key words: paremia, proverbs and sayings, national-cultural component, ethnos, cultural and linguistic stereotypes.

УДК 811.161.2'38

Приблуда Л.М.,

асистент кафедри гуманітарних дисциплін

Національного університету харчових технологій, Smoloskyp-5@ukr.net

Україна, м. Київ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ПЕРИФРАЗОВИХ НОМІНАЦІЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

У статті досліджено лексико-семантичні групи перифразових номінацій в сучасній українській прозі, простежено тенденції розвитку перифразових номінацій на цьому хронологічному етапі.

Ключові слова: вторинна номінація, перифраза, перифразові номінації, лексико-семантичні групи.

Постановка проблеми. У межах теорії перифразових номінацій значний науковий інтерес становить їх лексико-семантична класифікація, критеріями до визначення якої дослідники пропонують семантичну класифікацію первинних назв денотатів. Перифразові найменування є засобом вторинного найменування і мають okazionalnu природу, тому їх семантичну класифікацію варто вибудовувати на основі тематичних груп денотатів, первинні назви яких вони заміщують [1, с.116].

Мета роботи – визначити основні лексико-семантичні групи перифразових номінацій у сучасній художній прозі.

Виклад основного матеріалу. Сучасна українська проза багата на перифразові номінації. Вони визначають актуальні тематичні сфери, в яких відбувається перефразування за ознакою співвіднесеності їх із позамовною дійсністю. У сучасному художньому дискурсі виокремлюємо такі основні тематичні групи, у межах яких відбувається перефразування:

1. Назви осіб. Перифрастичні найменування цього семантичного класу можна диференціювати на такі семантичні групи:

1.1. Найменування історичних осіб, політичних діячів: *вождь революції* – В. Ленін, *Путаний* – В. Путін, *Краса-Золота Коса, королева мод* – Ю. Тимошенко, *князь джунглів Європи* – В. Янукович, *Батько* – Т. Шевченко. Пор.: ...ми ледь не луснули від реготу, бо виявилось, що Ліда стиралася на лису голову **вождя революції** (Ю. Винничук); *Подіють, що Путаний почав підбивати клинці до нашої «королеви мод» «Краси-Золотої коси»* (Є. Дудар); *Скільки тобі ще треба, князю джунглів Європи, аби розбудити твою національну гідність...* (Є. Дудар); ...*Путаний* діє тими ж методами, що й *фюрер третього рейху* (Є. Дудар); *Та й нам, Батьку, нелегко. На шляхах довгої і тернистої історії ми розгубили лицарів* (Є. Дудар).

1.2. Найменування митців: український Микелянджело – Іоанн Георг Пінзель (скульптор другої половини XVIII ст., який робив дерев'яні скульптури в храмах Львова і Тернополя), *Японський Шекспір* – японський драматург Тікамацу Мондзаемон. Пор.: *Його навіть іменують «українським Микелянджело»...* (Є. Кононенко); – *Він справді японський Шекспір.* – А загалом у Тікамацу щонайменше півтора десятка п'єс, які побудовано самогубстві закоханих (Ю. Винничук).

1.3. Найменування акторів, співаків: *маленька дика принцеса* – Руслана, *білява бестія* – М. Дітріх,

блакитний янгол – Бобі Еліс. Пор.: ...*ідентифікувати «біляву бестію» мені не вдалося* (Ю. Іздрик); ...*це глухе грудне контральто видають голосові зв'язки «блакитного ангела»...* (Ю. Іздрик); *Скажу більше – МАЛЕНЬКА ДИКА ПРИНЦЕСА повернулася в моє велике і червоне серце, натрусивши там добру купу порошку приємного враження* (І. Карпа).

1.4. Перифрази на позначення назв осіб за властивими їм ознаками:

1.4.1. За професією, родом занять: *нащадок гіппократа* – лікар, *працівник щита і меча* – працівник прокуратури, *люди в синіх халатах* – прибиральники, *люди в погонах* – військовослужбовці, *пацан у рясі* – священник, *служивий бальшой дарогі* – працівник ДАІ, *морський вовк* – досвідчений моряк, *мила дівчинка* – повія, *акули модельного бізнесу* – досвідчені фахівці в галузі модельної справи, *акули пера* – журналісти, *мен-ін-блек* – працівник спецслужби. Пор.: *Нащадок Гіппократа гроші взяв* (Ю. Винничук); ...*можете тільки уявити, які епітети та побажання щоденно чують на свою адресу ці «працівники щита і меча»* (Брати Капранови); ...*люди у синіх халатах запаковують його у поліетиленовий мішок і виносять на сходи* (І. Роздобудько); *Ці дітки для будь-якої людини в погонах – велика здобич...* (І. Потаніна); ...*давай лягати спати, поки пацани у рясі* Елвіса не затягнули (І. Карпа); – *Ой, ну й холодно ж, правда?* – довірливо звертаюся до *служивого Бальшой Дарогі* (І. Карпа); ...*вітру немає. Туман, – вставив своє слово мій «морський вовк»* (Брати Капранови); Їхні пропозиції практично нічим не змінилися з часів В. Берроуза: *«Милу дівчинку не бажаете, мастере?»...* (Ю.Винничук); – *Підступи конкурентів серед моделей чи акул модельного бізнесу, отже, малоймовірні?* – спитала Таумі? (В. Лис); *Вона майже не терпіла епатажних «акул пера» і не розуміла, чому їм завжди давали «зелене світло» під назвою «піпл хаває»* (І.Роздобудько); У момент найвищого мого прозріння двері кабінету розчахнулися й на порозі нагло постав *мен-ін-блек*. *Позрожуючи жіночим феном, він гаркнув: – Всем стоять! Не двигайся!* (Ю. Іздрик).

1.4.2. За політичними вподобаннями, належністю до певної партії: *червоні карателі* – комуністи, *помаранчеві* – «помаранчева» демократична коаліція, *путані* – прибічники політики В. Путіна, *небесна сотня* – назва загиблих учасників акцій протесту (Євромайдану) щодо державних службовців у грудні 2013 – лютому 2014 р., *біло-голубі* – прихильники української політичної партії

«Партія регіонів». Пор.: ...він повсякчас наводить нас на **червоних карателів**... (В. Шкляр); ...ціни на м'ясо за **«помаранчевих»** збільшилися... (Є. Дудар); ...у цій блекоті народилися **путані** і їх політичні путани (Є. Дудар); ...ми дізналися, що то був день розстрілу **Небесної Сотні** (Ю. Андрухович); ...разючий візуальний контраст із **«білоголубими»**, які просто не пережили того, що пережили учасники революції... (О. Забужко).

1.4.3. Вікові характеристики: вік елегантності – 45 років, вік Ісуса – 34 роки. Пор.: Вони вийшли з під їзду як молодята – стрункий білявий красень у смокінгу і вродлива жінка **«у віці елегантності»** (І. Роздобудько); – **Хто тут живе?** – отямилася мене з задуми Мар'яна. – Жив. Поет Грицько Чубай. Понад десять років тому помер у **віці Ісуса** (Ю. Винничук).

1.4.4. Зовнішність: ляльки на ходулях – «золотий стандарт» жіночої краси (90-60-90), барокова жінка – жінка і «апетитною» зовнішністю, двоє із ларця – сильні, кремезні чоловіки, синя панчоха – жінка, позбавлена жіночності. Пор.: Мені самій більше подобаються жінки з довгим тулубом і короткими ногами, ніж масово кохані **ляльки на ходулях** (І. Карпа); Я придивляюся до нею пильніше: справжня **барокова жєничина**, яка відігрє у найстрашніший мороз, навіть коли лежатимеш при смерті (І. Карпа); ...**«двоє із ларця»** блискавично стягли Рєдьку з її мопєда... (І. Карпа); Я б не хотіла, аби про мене думали, що я вже зовсім **«синя панчоха»** чи народилася в позаминулому сторіччі... (І. Роздобудько).

2. Назви частин тіла: думальний процесор – голова, чоловіче молоко – сперма. Пор.: Чи просто про все й одразу: **думальний процесор** ліпше не вимикати... (І. Карпа); Чоловіче молоко – сперма (– То це і є любов?... Слизька... Роман знітився: – Це... **чоловіче молоко** (Люко Дашвар).

3. Назви держав, населених пунктів, географічних об'єктів. У межах перифрастичних найменувань цього семантичного класу ми виділяємо такі семантичні групи:

3.1. Назви країн, республік: батьківщина Ісуса – Ізраїль, царство щасливої старості – Хорватія, країна жовтої змії – Китай, країна червоного дракона – Японія, азійські монстри – Китай і Японія, джунглі Європи – Україна, совок – СРСР, континент свободи – США, заможна сусідка – Італія, бананово-лимонна країна – Сингапур, колиска мистецтв – Париж, острів свободи – Куба, країни третього світу – відсталі щодо економічного розвитку країни, переважно Африки та Південної Америки. Пор.: На **батьківщині Ісуса** хоча б один раз мусить побувати кожен (І. Роздобудько); На цьому ж боці – **«царство щасливої старості»**. Здебільшого тут відпочивають жєвєві пенсіонєри (І. Роздобудько); ...кілька десятиліть тому суспільно-соціальний устрій у **країні Жовтої Змії** зазнав значних змін і найбільше скидався на структуру мурашника... (О. Жупанський); ...за тиждень уже все скінчено – **країна Червоного Дракона** знову стає монархією на чолі з імператором... (О. Жупанський); ...ось-ось ці два **азійські монстри** по-справжньому вчєплятьєсь одне одному в горлянки і нарєшиті розпочнуть вєснні дії (О. Жупанський); Кризознавці **Джєунглєв Європи** кажуть, що криза почалася із Московського Кремля (Є. Дудар); Події стрімко рухалися до розпаду **Совка**... (І. Карпа); Коли вона повернулася, подруги із захопленням

розпитували її про цей омріяний та оспіваний **Континент Свободи** (І. Роздобудько); ...це розваги для молоді, котра перетинає кордони **«заможної сусідки»** раз чи два на тиждень. На цьому ж боці **«царство щасливої старості»** (І. Роздобудько); За годину до літака хочеться встигнути надихатися **«бананово-лимонною країною»** і, кинувши монетку у фонтан, загадати бажання... (І. Роздобудько); ...я несподівано розумію, що мені начхати на цю **колиску мистецтв** (І. Роздобудько); **Острів Свободи**, отже... <...> У кожного своя революція і має свої наслідки і особливості! (Ю. Покальчук); Дивна річ – в усіх цих **«країнах третього світу»** їжа бідняків така смачна, що аж ну (І. Карпа).

3.2. Назви населених пунктів: вугільна житниця – Донецьк, місто Лева – Львів, брама Швейцарії – Турку, місто Геракла – Іракліо, серце Мексики – Сан-Крістобаль, товстуха Берта – Берлін. Пор.: Я не знаю, що я тут роблю – на кривих темних вулицях цього дивного, майже потойбічного міста – **вугільної житниці** нашої батьківщини (О. Жупанський); Це було якраз після Дня міста Лева на четвертому курсі, коли від нього пішла його кохана Соломія (Любоко Дереш); Досі його називають **«брамою Швейцарії»**, саме тут містилася резиденція шведських королів... (І. Роздобудько); ...навіщо їм Афіни, якщо мають свою столицю – Іракліон. За грецькою вимовою – «Іракліо», а ще точніше – **«місто Геракла»** (І. Роздобудько); Якби не обставини, в яких ми втрапили до Сан-Крістобалє, я, мабуть, у нього закохався б. Справжнє **серце Мексики** (І. Кідрук); **Добра стара товстуха Берта**, як назвав кохану столицю мій друг-берлінець, не втомлюється міняти свого обличчя (І. Карпа).

4. Назви матеріальних продуктів праці, творів мистецтва.

4.1. Назви машин і механізмів, приладів, конкретних предметів: срібний птах – літак, стальний кінь – мотоцикл, рогатий транспорт – тролейбуси, блакитний поїзд – поїзд метрополітену, залізний вихор – поїзд, скринька Пандори – гаманець, мильниця – фотоапарат, ящик – телевизор, іспанський чобіток – знаряддя для тортур, шляхом стиснення кісток із розплющенням суглобів, резинове диво з велюровим ефектом – надувний матрац, екзекуторське крісло – стоматологічне крісло, надувне диво – надувний диван, «чиста Франція» – якісні французькі парфуми. Пор.: На осяянім сонцем пастівнику стояв **срібний птах** з червоними зірками по боках... (Г. Пагутяк); – Ти ще тут? Ану, шагом марш! Бистренько сідлай свого **стального коня**... (Брати Капранови); Я зіскочив зі сходинки **рогатого транспорту** і став біля дерева... (Брати Капранови); ...**блакитні поїзди** ганяли перед себе вітер (Брати Капранови); **Залізний вихор** пролетів над нами, лишаючи оте своє «так-так», здається, в самих печінках (Брати Капранови); Довелося втретє відчиняти **«скриньку Пандори»** – на мєгорич... (Б. Мєльничук); Марія Микєлаївна досить довго розглядала мої саморобні фотокартки, які я наклацала **старою «мильницею»**... (Є. Кононенко); Згодом увімкнули **ящик**: Дарця почала пластично танцювати... (Любоко Дереш); – Каструвати, пєкти на патєльнях, зодягати в **іспанський чобіток**... (І. Роздобудько); За кілька днів

спання на **синьому резиновому диві з велюровим ефектом покриття** нам стало здаватися, що ліпшого й бути не може (І. Карпа); – Ні, лише він, – я підіпхнув позеленілого від страху Тьомика до **екзекуторського крісла**... (М. Кідрук); **НАДУВНЕ ДИВО** витримує всі знущання і тортури, залишаючись живим і лискучим (І. Карпа); «Чиста Франція» – парфуми (Тома на radoщах файно упакувала «чисту Францію» у сріблястий целофан, заклеїла скетчем (Люко Дашвар).

4.2. Назви історичних пам'яток: кінний гетьман – пам'ятник Б. Хмельницькому, баба з колони – пам'ятник, посвячений незалежності України, що розташований у центрі Києва на Майдані Незалежності, **тітка з вогнем і мечем** – монументальна скульптура в Києві, розташована на правому березі Дніпра на території Національного музею історії Великої Вітчизняної війни. Пор.: Вона стояла далеченько від **кінного гетьмана** (Люко Дашвар); – Вона як та **баба з колони** – з вінком на голові, з караваєм в руках... (І. Карпа); Дивилася на те, що було довкола мене. А довкола мене була машина «вандер» 1938-го року випуску. В таких люблять катати невест до центрального загсу чи на фото сесію до Кия-Щека-та-Хорива з сестрою їх княгинею Ольгою і **тіткою з вогнем і мечем**, в бік Москви обернутою (І. Карпа).

4.3. Назви деталей одягу: м'яке золото – шуба, жіночий гаманець – бюстгальтер. Пор.: Жінка з гордістю розпakuє свій клунок, обережно витягує з нього «**м'яке золото**», енергійно трясє (І. Роздобудько); – Осьо він передав тобі оберіг, – з цими словами вона полізла за пазуху, у свій **жіночий гаманець**...» (Брати Капранови).

5. Назви корисних копалин: цар каміння – алмаз, чорне золото – нафта. Пор.: «Алмаз, **цар каміння**». Абсолютною ваджрою була би Пустота... (І. Карпа); – Земля неродюча, але в надрах лежать мільярди барелів чорного золота, – продовжив я... (М. Кідрук).

6. Назви представників фауни: хвостаті злодюжки – мавпи, жовтооки сіроманці – вовки, брати наші рогаті – велика рогата худоба, смугасті шкідники – колорадські жуки, вірний товариш – кінь. Пор.: ...разом із ключем від бунгало мені видали папірець-пам'ятку, на якій написано, як уберегтися від **хвостатих злодюжок** (І. Роздобудько); На бігу оглядаюся й терпну від вигляду **жовтооких сіроманців** (Любо Дереш); – Отже, для **братів наших рогатих** розпочався звичайний для цього періоду гін... (І. Роздобудько); ...через два тижні почав отримувати листи звідусіль. Ті з них, автори котрих просили описати, як він бореться зі **смугастими шкідниками**, викидав у корзину для сміття... (Б. Мельничук); ...тільки перед селом знову скочив на **вірного товариша**, що розділив із ним цю невимовно гірку ніч (В. Лис).

7. Назви військової справи: подружка з характером – протитанкова міна, розривна «кукурудза» – англійська ручна осколкова граната (граната Міллса), **крупське залізо** – танк, **катюша** – неофіційна назва реактивної системи залпового вогню БМ-8 (калібр 82 мм), БМ-13 (калібр 132 мм) та БМ-31 (калібр 310 мм), яка перебувала на озброєнні Червоної армії та під час Другої світової війни, **максим** – станковий кулемет, розроблений Г.С. Максимом у 1883 р., який широко

використовувався під час Англо-бурської війни 1899-1902 рр., Першої та Другої світових воєн, **коктейль Молотова** – саморобний вибуховий пристрій на основі легкозаймистої суміші. Пор.: ...біля ледь помітних окопів із обваленими краями, шукаючи грибів <...> натрапив на давню **«подружку з характером»** (Б. Мельничук); ...там замість бульби мала виявитися **розривна «кукурудза»** чи «мільки» (В. Шкляр); ...на Якова вже мчалася **гора крупівського заліза** (Лис, 42, 138); Від вогню **«катюш»** навіть каміння розпикалося до червоного (Б. Мельничук); Сікли по них із **«максимів»**... (В. Шкляр); У кого вони жбурлятимуть шматки бруківки та **коктейлі «Молотова»** (О. Жупанський).

8. Назви організацій, установ: будинок залізних кас – залізничний вокзал, білий дім – обласна державна адміністрація, могила сподівань – притулок для пристарілих, темна підшлункова метро – метрополітен, «Мотря» – Свято-Троїцький Мотронинський монастир, заснований у 1037 р., університетська корчма – їдальня. Пор.: ...ми повертаємося до **будинку залізних кас**... (І. Карпа); ...щовечора у його кабінеті збиралися чиновники з обласного **«білого дому»** та з доколишніх головних контор... (Б. Мельничук); ...він не міг її раніше принести – от тільки зараз, практично, на **могилу сподівань** у це притулок... (І. Роздобудько); ...щойно я вийду назовні із **темної підшлункової метро**, мені назустріч відразу ж вискочить із-за рогу який-небудь сучасний Франц Біберкопф (Н. Сняданко); Він розвернув коня. Якщо в **«Мотрі»** самі черниці, то чого туди їхати? (В. Шкляр); Мені хотілося ригати. Побігла в туалет і довго-довго виблювувала із себе сніданок, спожитий в університетській **«корчмі»** (Любо Дереш).

9. Назви релігійних понять: крилатий рятівник – ангел, пастух – Ісус Христос, місто мерців – цвинтар, геєна огненна – пекельний вогонь. Пор.: А ще, напевно, рятує нас цілий рій янголів – хоронителів і Боженька скрушино хитає головою, записуючи мій номер машини для чергового **крилатого рятівника** (І. Карпа); Отара Божих овець залишилася без **пастуха** (Г. Пагутяк); Яке величезне **місто мерців**, – подумала Віра (І.Роздобудько); Ішла собі дівчина-агітатор вулицею, випантворюючи живу душу, щоб звернутися з віщим словом, настановити на шлях істинний, врятувати від **геєни огненної**, аж вулиця була безлюдна... (Ю. Винничук).

10. Назви природних явищ: блакитна штукатурка – дощ, сіра емульсія – туман, цукрове срібло – сніг, червоний перелесник – вогонь, ядерна зима – гіпотетичний глобальний стан клімату Землі, пов'язаний з наслідками широкомасштабної ядерної війни, білі журавлі – хмари, ікра страху – град. Пор.: ...з неба сиплеться **блакитна штукатурка** (І. Роздобудько); ...Юрко зупинився і озирнувся навсібіч. У **сірій емульсії** топились навіть стіни будинків (Любо Дереш); ...дороги і дерева виблискували **тьманим цукровим сріблом** (І. Роздобудько); Йосип черкнув сірником. **Червоний перелесник** побіг по смужці з мішковини до каністри (Б. Мельничук); ...мої труси, як правило, опинялися вкупі з моїми товстелезними й кусючими, на випадок **ядерної зими**, шерстяними светрами (І. Карпа); Яків повернувся і побрів за хату. Над селом пливли велетенські **білі журавлі** – білі хмари (В.Лис); Грім метає **ікру великого страху** (Л.Пономаренко).

11. Назви понять мистецтва, літератури, журналістики: *когорта Розстріляних* – літературно-мистецьке покоління 30-х рр. XX ст., знищене більшовицьким тоталітаризмом, *літературний негр* – автор, який за винагороду пише книги, статті і т.п. за іншу, як правило, відому особу, *жовта преса* – низькопробна преса, що в гонитві за сенсацією публікує недостовірну, перекручену інформацію, а також реальні чи вигадані компрометуючі факти з особистого життя відомих людей, *прустівська проза* – література, в основі якої лежить орієнтація на європейську модерністську прозу, *література з великої літери* – висока література. Пор.: *Пані Неля любила часом кинути під час балачки кілька недоречних фраз латиною <...> або процитувати загорнутий віршик котрогось із когорти Розстріляних* (Любо Дереш); *Познайомившись із нею, він вирішив запропонувати свої літературні послуги, адже там, де вона працювала, завжди повно роботи для «літературних негрів»* (І. Роздобудько); *Забагато честі жовтій пресі* (І. Карпа); *...пишу прустівську прозу – ледь помітно усміхається він* (Анатолій Дністровий); *...сторінки цієї поезії, прози чи драми, куди ви потрапили, – зовсім і не література, принаймні не «література з великої літери», як люблять казати критики* (Н. Сняданко).

12. Назви періодів правління: *хрущовська відлига* – неофіційна назва періоду історії СРСР, що розпочався після смерті Й. Сталіна (друга половина 1950-х р. – початок 1960-х р.), *брежньовська задуха* – назва періоду історії СРСР, пов'язана з ім'ям Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежньова, під час правління якого (1964-1982 рр.) застійні явища у суспільстві сформувалися та набули характерних рис, *перебудова* – загальна назва реформ та нової ідеології радянського керівництва 1986-1991 рр., *час кучманізму* – період правління Л. Кучми. Пор.: *...під'їзд був темний, будинок – п'ятиповерхівка часів «хрущовської відлиги»* (І. Роздобудько); *...в часи брежньовської задухи настигла мого приятеля велика біда* (Р. Іваничук); *...на початку «перестройки» я потрапив врешті на Кубу* (Ю. Покальчук); *Протиющенківська і українофобська брудня, що сунула лавиною у часи кучманізму, набирала іншої форми – стала в позу ображеної Химки* (Є. Дудар).

13. Назви часових характеристик: *чорнобильський рік* – 1986 р., *епоха дезодоранту і колготок* – 90-х роки XX ст. Пор.: *...на мених махнули рукою «хай росте, як росте, вона у нас Чорнобильського року, так що всього понтоне, як шо»* (І. Карпа); *...вчителі не бачили, як ми страшно гупаємо зчовганою підлогою і трусимо мокримми патлами – тільки то вже було після епохи дезодоранту і колготок* (І. Карпа).

14. Назви понять соціального зла: *гватемальське борошно* – наркотики, *зелений змії* – горілка, *зелений напій* – абсент. Пор.: *Зароблених на гватемальському «борошні» грошей вистачило якраз на те, щоб купити ветхий заїжджий джип...* (М. Кідрук); *« – ...як нам встановити діагноз?», – розмірковує дільничий, якого не раз турили за пристрасть до зеленого змія* (Л. Пономаренко); *– Катакно, невже?.. – Вже, вже! – я різко ступаю крок назад, перед тим штовхнувши його на ліжко й підхопивши свій зелений напій* (І. Карпа);

15. Назви хвороб, стану людського організму: *чорна хвороба* – епілесія, *венеричне щастя* – захворювання, які передаються статевим шляхом, *мадам «Ку-ку»!* – божевілля, *«натруджені руки»* – ревматизм. Пор.: *– За нього ти не хвилюйся, в нього чорна хвороба, скоро очуняє* (Л. Пономаренко); *– Крім поширення венеричного щастя і буму молодих мам, ні до чого ті колонії кохання не призвели!* (І. Карпа); *– А чого «мадам Ку-ку»? – У неї в голові зозулька живе* (Любо Дашвар); *Пальці на руках покручені. Лікар у місті знизав плечима, поставив діагноз «натруджені руки» і велів берегтися* (Любо Дашвар).

16. Назви функціонального стану людського організму: *липкі лапи Морфея* – сон, *стара сухорлява сива леді* – смерть. Пор.: *Надворі глупа ніч, і всі готельні сусіди-бюргери, подивившись по мобільних телефонах бюргерську вечірню казочку <...> як по команді віддалися в липкі лапки Морфея* (І. Карпа); *...ми вже не побачимося. Стара сухорлява сива леді постукала у мої двері й просить йти за мною* (В. Лис).

Висновки. Отже, лексико-семантична класифікація перифразових найменувань, які функціонують у художній прозі ХХІ ст., дозволяє простежити тенденції розвитку перифразових номінацій на цьому хронологічному етапі. Виокремлені лексико-семантичні блоки достатньо чітко, на нашу думку, відображають коло реалій, у яких відбулося перефразування. Аналіз досліджуваного матеріалу свідчить, що найбільше перифрастичних зворотів виникає на позначення назв держав, населених пунктів, географічних об'єктів. Активно виникають перифрази на позначення назв матеріальних продуктів праці, денотатів, що належать до різних сфер суспільного життя.

Література

1. Макарець Ю. Перифразові номінації в українському публіцистичному дискурсі: [Монографія] / Ю.С. Макарець. – К.: В-во НТТУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – 205 с.

References

1. Makarets Y. Perifrazovi nomnatsyi v ukrayinskomu publitsichnomu diskursi: [MonografIya] / Y.S. Makarets. – K.: V-vo NPU Imens M.P. Dragomanova, 2013. – 205 s.

Prybluda L.M.,

assistant of the department of humanitarian disciplines National University of Food Technologies, Smoloskyp-5@ukr.net
Ukraine, Kyiv

LEXICO-SEMANTIC GROUPS OF PERIPHERAL NOMINATIONS IN THE MODERN UKRAINIAN PROSE

The article deals with lexico-semantic groups of periphrasal nominations in modern Ukrainian prose, trends of development of periphrasal nominations at this chronological stage are traced.

Key words: secondary nomination, periphrasis, periphrasal nominations, lexical-semantic groups.

УДК 81.282

Спанатій Л.С.,

доцент, к.філол.н., доцент кафедри журналістики та інформаційних технологій Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини ВНЗ «Університет Україна», lybov.spanatij@gmail.com

Україна, м. Миколаїв

РУКОПИСНИЙ «СЛОВНИК УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК БУЗЬКО-ІНГУЛЬСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ»

У статті представлено короткі відомості про історію створення, структуру, графіку, лексичний матеріал рукописного «Словника українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя», перспективу його друку. Словник нараховує близько 20000 діалектизмів та їх варіантів, значення тлумачиться українською літературною мовою. Записи говіркових слів подано із 1020 населених пунктів Миколаївської області.

Словник розрахований на дослідників-філологів, викладачів вузів, студентів, етнографів, істориків, краєзнавців, журналістів, письменників, учителів та учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, колегіумів; є вагомим внеском у розвиток діалектної лексикографії та прикладного українського і світового слов'янського мовознавства.

Ключові слова: говірка, говір, діалектизм, діалектний словник, українська діалектна лексикографія, рукописний «Словник українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя»

Постановка проблеми. Актуальність нашого наукового повідомлення полягає в тому, що незабаром українська діалектна лексикографія поповниться працею – «Словником українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя», укладачами якого є Л.С. Спанатій, А.П. Супрун, М.П. Тимченко, В.П. Токар, науковим редактором П.Ю. Гриценко.

Мета роботи – подати короткі відомості про історію створення, структуру, графіку, лексичний матеріал Словника, перспективу його друку.

Виклад основного матеріалу. «Словник українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя» укладено за розробленою кафедрою української мови Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського програмою для збирання говірок, що охоплює всі сфери життя і діяльності людей: сільське господарство, тваринництво, птахівництво, бджільництво, рибальство, будівництво, транспорт і комунікацію, ткацтво, млинарство, теслярство, ковальство, гончарство, шевство, анатомію, медицину і ветеринарію, метеорологію, астрономію, побут, кулінарію, одяг і взуття, звичаї, ігри, розваги, обряди, повір'я, індивідуальні риси людини тощо (орієнтиром для укладачів була «Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й.О. Дзензелівського) [1].

Збирання і записування лексичного матеріалу до Словника проводилося понад 40 років:

1. Викладачами кафедри: Д.Т. Кротем, Л.С. Спанатій, А.П. Супрун, М.Ф. Тимченко, В.П. Токарем, наукові праці яких присвячені вивченню діалектної лексики української мови.

2. Студентами філологічного факультету денної форми навчання під час проходження діалектологічної практики.

3. Студентами-заочниками, які виконували контрольні роботи зі «Вступу до мовознавства», «Української діалектології», «Сучасної української літературної мови» на матеріалі лексики свого села.

4. Студентами денної і заочної форм навчання, які виконували курсові роботи з лексикології та

діалектології на матеріалі рибальської, виноградарської, вівчарської, гончарської, бджільницької, металообробної, овочівницької, обрядової, народної медицини та іншої лексики свого села.

5. Учителями української мови та літератури, які під час перебування на курсах підвищення кваліфікації виконували реферати на теми, присвячені різним тематичним групам лексики свого села.

Кожна словникова стаття включає такі елементи:

Подається реєстрове слово і вказується на граматичні особливості та стилістичні риси відповідно до правил, прийнятих у «Словнику української мови» [5, с.8] та «Інструкції для укладання діалектних словників» [2].

Фонетичні і словотворчі варіанти реєстрового слова подано за алфавітом як окремі словникові статті, наприклад:

АРПА'Ж [арпáж^м], -у, ч., бот. (*Allium sera* L.). Дрібна цибуля-сіянка. Див. **АРПАЖІ'КА**, **АРПА'ЖКА**, **АРПА'ЧИК**.

Значення заголовного слова здебільшого розкривається описово, часто наявним у літературній мові відповідником-синонімом, у меншій мірі – комбінованим способом:

ВЕРБА' [ве"рбá], -и, ж. Загальна назва різних порід дерев.

ВАЛА'ШАТИ [валáшати], -аю, -аеш, недок., перех. Каструвати.

ВГУ'РНИЙ [ўгúрний], -а, -е. Впертий, зухвалий, норовистий.

ГОРІ'ЗНО [гор'ízно], присл. Лежати догори лицем. Горілиць.

Якщо слово має кілька значень, то відділяються вони одне від одного арабськими цифрами, після чого по порядку розкривається кожне значення чи його відтінок. Наприклад:

БАРАНДУ'ШІ [барандúш'і], мн., бот. (*Galanthus nivalis* L.).

1. Маленька квіточка, яка розцвітає ранньою весною білим цвітом. Білий пролісок. Підсніжник.

2. Пролісок, який має квіточку лілово-синього кольору.

Слова-омоніми подаються в окремих статтях із позначкою в дужках біля кожного слова арабськими цифрами його порядкового номера. Як-от:

БА'БКА [бáб'ка] (1), -и, ж. М'ясиста середина кавуна.

БА'БКА [бáб'ка] (2), -и, ж., орн. (Pelecanus onocrotalus). Птах пелікан.

БА'БКА [бáб'ка] (3), -и, ж., бот. (Rŭtus L.). Сорт груш. Див. **БА'БА** – 3).

БА'БКА [бáб'ка] (4), -и, ж., бот. (Tilletia L.). Грибковий паразит багатьох культурних рослин. Сажка.

БА'БКА [бáб'ка] (5), -и, ж., іхт. (Neogobius kessleri kessleri Gunthrer). Тоненький темно-коричневого кольору бичок (риба).

БА'БКА [бáб'ка] (6), -и, ж., кул. Коричнева плівка на пряженому молоці.

БА'БКА [бáб'ка] (7), -и, ж., бот. (Plantago major L.). Рослина подорожник.

БА'БКА [бáб'ка] (8), -и, ж., бот. (Leccinum scabrum). Гриб підберезник.

БА'БКА [бáб'ка] (9), -и, ж. 1. Кільце, за допомогою якого скріплюється коса з кіссям.

2. Маточина в колесі воза.

3. Стоячок у витишці; коник.

БА'БКА [бáб'ка] (10), -и, ж., риб. Поплавок на рибацькій сітці. Див. **ГАЛАГА'Н**.

БА'БКА [бáб'ка] (11), -и, ж. Бічна ніша біля отвору печі.

БА'БКА [бáб'ка] (12), -и, ж. Дротяна петелька гаплика.

БА'БКА [бáб'ка] (13), -и, ж., бот. (Phaseolus vulgaris). Гробозерниста квасоля.

Іноді подається опис будови, величини і форми названого предмета, з якого матеріалу зроблений, як готується (якщо це кулінарний виріб) або ж опис здійснення певного народного обряду, наприклад:

ПАВУ'К [паву́к], -а, ч. Риболовна снасть, зроблена із двох навхрест з'єднаних дугоподібних залізних або дерев'яних прутів, до яких прикріплюється сітка, що трохи звисає; у сітку кладуть на дно приманку і на довгій жердині опускають її тросом, який намотується і розмотується барабаном, установленим на борту човна, у воду; коли риба зійдеться на приманку, рибалка потихеньку, а іноді й швидко, підіймає з води сітку, намотуючи трос на барабан, а рибу виймає підсакою.

БАХКАНЦІ' [бахкан'ц'і], -ів, мн. Попкорн. Кукурудза, яка під час підсмажування тріскається і, бахаючи, розвертається.

ДАНЦ [данц], -а, ч., етногр. Обрядовий танець під час весілля, коли молодий приходить за молодою. У цей час грає спеціальна музика, і молодий із своїми рідними та близькими створюють коло і рухаються за обертом сонця. У свою чергу молода із своїми рідними і подружками утворюють друге коло, яке також рухається, але в протилежному напрямку. Коли молодий і молода стануть один проти одного, усі зупиняються. Тоді підходить батько молодої, з'єднує руки молодих, чим підтверджує, що згоден віддати дочку в руки молодого. Після цього створюється одне загальне коло, і всі знову продовжують виконувати танець. Після танцю молодий забирає молоду і садить за столом біля себе.

Коли один і той же предмет має ряд діалектних назв, то всі вони подаються за алфавітом як окремі словникові статті. Але після першого за алфавітом слова подаються всі його синоніми. Як-от:

БА'БА [баба] (1), -я, ч. М'ясиста серцевина кавуна. Див. **БАБА'Й**, **БА'БКА**, **БА'РИНЯ**, **БО'ЦИК**, **ВОВК**, **ВОВЧИК**, **ВОВЧО'К**, **ДІД**, **ДІ'ДИК**, **ДІД МОРО'З**, **ДУША'**, **ДУ'ШКА**, **ЖУЧО'К**, **ЗА'ЙЧИК**, **КАЧА'Н**, **КО'КОШ**, **М'ЯКУ'ШКА**, **ПАВУ'К**, **ПИТУ'Х**, **ПІТУ'Х**, **ПИТУШО'К**, **СЕРДЕ'ЧКО**, **СЕ'РЦЕ**, **ЧОРТ**, **ЧОРТИК**.

Ілюстративний матеріал здобуто з живого мовлення жителів 1020 сіл Миколаївської області.

У Словнику ілюстрації подаються здебільшого одним реченням, коли ж заголовне слово має широке значення і виступає назвою ряду предметів, то наводиться два, а іноді й три приклади, як-от:

БАКА'Й [бакáй], -я, ч. Вибірна на дорозі, яма, калюжа. Після дощу на дорозі утворилося багато бакаїв (5 Микол.). Під час війни на вигоні бомбою вирито великий бакаї (870 Новоодес.).

ВЕРБА' [ве'рба], -и, ж. Загальна назва дерева будь-якої породи. Біля школи посадили різні верби: осики, клени, дубки, шовковиці і берестки (83 Башт.). У цьому році на нашій вербі вродили дуже рясно груші (107 Березан.).

Речення дібрано так, щоб сповна розкрити семантику реєстрового слова.

Населені пункти передано цифровими позначеннями, уживаними у довіднику «Миколаївська область. Адміністративно-територіальний поділ» [4].

Написання цифрових позначень через тире, наприклад, 9–12, означає, що слово також вживається у всіх проміжних населених пунктах (9,10,11,12).

Перед укладачами Словника закономірно виникало питання, як подавати лексичний матеріал – фонетичною транскрипцією чи звичайною діючою орфографією. Ми дотримувалися такого правила: вихідну форму слова в заголовку передавали засобами звичайної орфографії, а в квадратних дужках – фонетичну транскрипцію його.

Слід відзначити, що матеріал для Словника збирався понад 40 років. За цей час у житті нашого народу відбулися величезні зміни, які закономірно знайшли своє відображення і в лексиці мовців Бузько-Інгульського межиріччя. Тому чимало слів, колись поширених, тепер уже не вживаються, наприклад: *гектарник*, *гектарниця* (колгоспник чи радгоспник, які доглядали за певною ділянкою поля).

Формування українських степових говірок Бузько-Інгульського межиріччя тісно пов'язано з історією його заселення. Освоєння земель Північного Причорномор'я відбувалося українцями ще на початку II половини XVIII століття за рахунок переселення із різних районів Лівобережжя та Правобережжя (Подільська, Волинська, Полтавська, Чернігівська губернії). Їх кількісне переважання є результатом органічного продовження багатовікового процесу розширення етнічного ареалу. Приплив українських переселенців ішов не стільки внаслідок виконання урядових планів, скільки набував форми масової народної колонізації. На середину XIX ст. в усіх повітах краю українці становили більше половини населення.

У кінці XVIII ст. та I половині XIX ст. відбулося масове переселення росіян на територію сучасної Миколаївщини переважно з Воронезької, Курської, Орловської, Рязанської, Тульської губерній. Так з'явилися населені пункти Мар'ївка Баштанського району, Сергіївка Братського району, Казене (Казанка), Володимирівка, Троїцько-Сафонове Казанківського району, Васяцьк (Возсіятське) Єланецького району, Новопетрівка Снігурівського району та ін. Є декілька сіл, заснованих білорусами, – смт Снігурівка, Лібрантове (Явкіне) Баштанського району, Тузли Березанського району, Засілля, Бармашове Вітовського району, Кисилівка Снігурівського району.

Протекціоністська політика уряду Російської імперії сприяла масовому припливу в різні періоди на південь України, у тому числі і на Миколаївщину, німців, болгар, євреїв, греків, поляків, молдован, сербів, вірмен та інших народів. Цей потік регулювався розгалуженою системою державних пільг і заборон.

На початку XIX ст. на територію краю почали прибувати переселенці з Центральної Європи. У 1808 – 1809 роках іммігрантами із західнонімецьких земель засновані т. зв. Березанські колонії. Так, у західній частині нинішньої Миколаївської області (на території переважно сучасного Веселинівського та частково Миколаївського районів) виникають німецькі колонії: Раштадт (с. Поріччя), Рорбах (с. Новосвітлівка), Мюнхен (с. Градівка), Шпейер (с. Піщаний Брід), Зульц (с. Веселе), Вормс (с. Вірне), Ландау (с. Широколанівка), Карлсруе (с. Степове). У 1818 – 1822 рр. нові іммігранти із західної та південно-західної Німеччини заснували колонії: Ватерло (с. Ставки), Катериненталь (с. Катеринівка), Йоганнесталь (с. Іванівка), Ней-Раштадт (с. Новий Роштадт).

На територію сучасної Миколаївської області на початку XIX століття почали переселятися болгари, які рятувалися від турецького поневолення (Тернівка (частина сучасного Миколаєва), с. Болгарка (сучасне с. Інгулка) Баштанського району, с. Петрівка Миколаївського району, с. Гур'ївка Новоодеського району).

Із дозволу новоросійського губернатора з 1778 року на землі сучасної Миколаївщини переселялися євреї. За указом Катерини II від 23 грудня 1791 року їм було надано право громадянства в Катеринославському намісництві та Таврійській губернії, дозволялося проживати в містах, займатися ремісництвом та торгівлею. Багато євреїв проживало у містечках Богопіль (частина сучасного Первомайська), Вознесенську, Кривому Озері, Федорівці (Нова Одеса), Новому Бузі та інших населених пунктах області. На території Миколаївщини євреями було засновано кілька землеробських колоній: Ефінгар (с. Плющівка), Добра (с. Добре), Великий і Малий Нагартав (смт Березнегусте).

Помітне місце в колонізації краю посідали греки. Після тривалої перерви, пов'язаної з припиненням життя в Ольвії, уродженці сонячної Еллади з'являються на території Миколаївщини в другій половині XVIII століття. Грецьким емігрантам надавалися всілякі пільги, виділялися земельні наділи та надавалася грошова допомога. Крім торгівлі, традиційною сферою діяльності греків було мореплавство.

Вихідці з Польщі з'явилися на Миколаївщині з кінця

XVIII ст. Крім Миколаєва, вони оселялися в сільській місцевості (с. Киселівка Снігурівського району, с. Новопавлівка Баштанського району, с. Мазурове Кривоозерського району та ін.).

Компактним місцем проживання чехів на Миколаївщині є с. Богемка Врадіївського району. У серпні 1905 року в долині безіменної притоки річки Чичиклії в Ананіївському повіті Херсонської губернії Російської імперії (нині Врадіївський район Миколаївської області) між селами Новопавлівка та Доброжанівка нащадки чеських емігрантів заснували село Богемку.

У повоєнний період національний склад населення Миколаївщини значно розширився завдяки поселенню тут представників народів Кавказу, Середньої Азії, інших регіонів – азербайджанців, грузинів, дагестанців, вірмен, узбеків, киргизів, таджиків, туркменів, абхазців та інших. Значна їх частина оселилася на Миколаївщині після проходження військової служби, вступивши у змішані шлюби з місцевими жінками. Дехто залишився тут після закінчення миколаївських вищих закладів освіти або приїхав згідно з розподілом з інших республік. У 1980 – 90-ті роки з появою так званих «гарячих точок» через небезпечні умови для проживання сюди переселилися чеченці, курди, турки-месхетинці. Останні компактно проживають у Баштанському районі Миколаївської області. Багато етнічних груп мешкає у різних куточках нашого краю [3, с.161-164, 610-621].

Не могло не відбитися на українських степових говірках Бузько-Ігульського межиріччя й переселення жителів Західної України (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька обл.) на Миколаївщину, особливо в Первомайський, Кривоозерський, Казанківський, Братський, Веселинівський і Баштанський райони, що відбувалося в 50-х і 70-х роках XX століття. Це спричинило появу в степових говірках Миколаївщини багатьох лексем із говірок південно-західного наріччя.

Отже, формування українських степових говірок Бузько-Ігульського межиріччя бере початок із XVIII століття. Їх основу становлять середньонадніпрянські говірки з вкрапленнями говірок північного і південно-західного наріччя. У різний час українські степові говірки Бузько-Ігульського межиріччя зазнали певного впливу білоруських, російських, болгарських, частково – німецьких, польських, чеських, грецьких, сербських та інших говірок.

Найчисельнішу групу слів у Словнику становлять лексичні діалектизми, серед них розрізняємо власне лексичні діалектизми, етнографічні, лексико-семантичні. Власне лексичні діалектизми – це слова-дублети до літературних відповідників. Розглянемо специфіку власне лексичних діалектизмів на прикладі слів, уживаних у степових українських говірках Бузько-Ігульського межиріччя: *барабóля* – картопля, *блaвaт* – волошка, *бу́зько* – лелека, *вагані* – ночви, *весéлиця* – райдуга, *вішкi* – горище, *дiдi* – хмари, *жaлiвa* – кропива, *зaпaн* – фартух, *ку́льчики* – сережки, *кабáк* – гарбуз, *кавуніця* – плід кавуна жіночої статі, що має широку пляму на місці цвітіння, *коляк* – будяк, *кaтpáшкa* – літня кухня, *кореніха* – цілюща трава, *мигiця* – мжичка.

Етнографічні діалектизми – слова, що називають предмети і явища, поширені тільки в певній місцевості. Склад етнографічних діалектизмів якнайтісніше пов'язаний з природничо-географічними умовами побуту та характером господарської діяльності жителів відповідних районів України. Для прикладу наведемо декілька етнографічних діалектизмів, що зафіксовані у Словнику: *абаза* – сильний вітер біля берегів Чорного моря; *дівування* – весільний коровай (гілки вишні, обплетені солодким тістом і спечені, які ставляться перед нареченою); *чабанка* – гра, якою забавляються хлопці, котрі пасуть овець; *тронка* – дзвіночок, який чабани вішають на шию вівцям.

Лексико-семантичні діалектизми відрізняються від нормативно вживаних у літературній мові слів лише своїм значенням, наприклад: *бабка* – птах пелікан; *крашанка* – яйце; *береза* – дерева; *бичок* – дрібна річкова риба піскар; *біль* – риб'яча луска; *борозна* – свято після закінчення сівби; *вино* – виноград; *вішкварка* – вискочка; *гарбуз* – кавун; *кабан* – склепіння печі.

2. Фонетичні діалектизми – слова, що відрізняються від літературних лексичних одиниць окремими звуками: *аєр* – аїр, *абирко́са*, *айбирко́са* – абрикоса, *вака́ція* – акація, *вогіро́к* – огірок, *вута́ва* – отава, *ворі́х* – горіх, *вубо́ра* – обора, *голі́я* – олія, *калідо́р* – коридор, *ко́мнір* – комір, *со́яшник* – соняшник.

3. Акцентуаційні діалектизми – слова, що відрізняються від літературних наголосами: *разо́м* – разом, *о́зна* – ознака, *пре́дмет* – предмет, *мо́го* – мого.

4. Граматичні діалектизми – слова, що відрізняються від літературної норми певними граматичними формами: *дві руці́* – дві руки, *про́сю* – прошу, *любе́* – любить, *крути́ю* – кручу, *верти́ю* – верчу, *шуті́ю* – жартую.

5. Словотвірні діалектизми – слова, що відрізняються від слів літературної мови способом творення, а саме іншою комбінацією афіксів з твірними основами: *альо́кати*, *асфа́льто́вка*, *басі́н*, *басі́на*, *басе́йна*, *басі́новий*, *безкле́нка*, *брато́вка*, *ва́трище*, *вереду́ля*, *вдяга́чка*, *гвозді́вниця*, *горлапа́нити*.

6. Фразеологічні діалектизми – стійкі словосполучення, що відрізняються від літературних фразеологізмів своїм значенням: *бабчо́кою іти́* – пливати так під вітрилами при попутному вітрі, щоб вітрила були перпендикулярно до напрямку вітру; *взя́ти під кре́ндель* – взяти під руку; *латки́ мости́ти* – підлизуватися, підлабузнюватися;

баналю́кі плести́, *мандро́ни лі́пяти* – говорити дурниці; *бу́рки шити́* – піднімати на сміх; *узо́ри зніма́ти* – уважно розглядати та ін.

Висновки. Словник розрахований на дослідників-філологів, викладачів вузів, студентів, етнографів, істориків, краєзнавців, журналістів, письменників, учителів та учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, колегіумів, а також усіх, хто цікавиться народною мовою, зокрема Миколаївщини.

Видання «Словника українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя» планується у 2017–2018 роках у видавництві «Ліон» за кошти обласної «Програми підтримки вітчизняного книговидання, книгорозповсюдження та популяризації української книги у Миколаївській області».

«Словник українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя» – це вагомий внесок, на нашу думку, у розвиток діалектної лексикографії та прикладного українського і світового слов'янського мовознавства.

Література

1. Дзєндзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й.О. Дзєндзелівський. – 2-ге видання. – К.: Наук. думка, 1987. – 300 с.
2. Інструкції для укладання діалектних словників. – Львів. – 1992. – 45 с.
3. Історія рідного краю: Миколаївщина: навчальний посібник / М.М. Шитюк (кер. авт. кол.), О.О. Баковецька, Н.М. Буглай та ін. – Миколаїв: Ліон, 2015. – С.161 – 164, 610 – 621.
4. Миколаївська область. Адміністративно-територіальний поділ. – Одеса: Маяк, 1978. – 104 с.
5. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т.1. – С.8.

References

1. Dzendzelivskij J.O. Programa dlya zbirannya materialiv do Leksičnogo atlasu ukrajins'koji movi / J. O. Dzendzelivskij. – 2-ge vidannya. – K.: Nauk. dumka, 1987. – 300 s.
2. Instrukciji dlya ukladannya dialektnih slovnikiv. – L'viv. – 1992. – 45 s.
3. Istorija ridnogo kraju: Mikolajivshhina: navchalnij posibnik / M. M. Shityuk (ker. avt. kol.), O.O. Bakovec'ka, N. M. Buglaj ta in. – Mikolajiv: Lion, 2015. – S.161 – 164, 610 – 621.
4. Mikolajivs'ka oblast'. Administrativno-teritorial'nij podil. – Odesa: Mayak, 1978. – 104 s.
5. Slovnik ukrajins'koji movi: v 11 t. – K.: Nauk. dumka, 1970. – T. 1. – S.8.

Spanatij L.S.,

Candidate of Philological sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Journalism and Information Technologies of the Mykolayiv Interregional Institute of Human Development of the University of Ukraine lybov.spanatij@gmail.com

Україна, м. Миколаїв

HANDWRITTEN «DICTIONARY OF UKRAINIAN DIALECTS OF THE BUG-INGUL INTERFLUVE»

The article presents brief information about the history of development, structure, graphics, lexical material of the handwritten «Dictionary of Ukrainian dialects of the Bug-Ingul interfluve» as well as the prospect of its publication. The dictionary has about 20,000 dialecticisms and their variants, their meaning is interpreted in the Ukrainian literary language. The entries of the spoken words are collected from 1020 settlements of the Mykolaiv region.

The dictionary is intended for researchers philologists, lecturers of universities, students, ethnographers, historians, journalists, writers, teachers and students of secondary schools, grammar schools, lyceums, colleges; this is a significant contribution to the development of dialectal lexicography and applied Ukrainian and world Slavic linguistics.

Key words: spoken word, dialect, dialecticism, Ukrainian dialectal lexicography, handwritten «Dictionary of Ukrainian dialects of the Bug-Ingul interfluve».

History

УДК 001:636.082/085:930(477)

Бородай І.С.,

*д.і.н., професор, заступник директора Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН,
irinaboroday@online.ua*

Україна, м. Київ

СИСТЕМНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Автором доведено, що наука є інтегрованою, історично сформованою системою знання, якій притаманні такі системні параметри, як цілісність, структурованість, ієрархічність, функціональність, варіабельність, динамічність, еволюційна взаємозалежність, результативність, самодостатність та ін. На прикладі зоотехнічної науки розглянуто її основні теоретичні складники, якими є поняття і категорії, положення, теорії, закони, вчення, напрями та ін. Як основні принципи наукового знання розглядали його кумулятивний та інтернаціональний характер. Дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів.

Ключові слова: наукознавство, історія науки, методологія, гносеологія, зоотехнічна наука.

Постановка проблеми. На сучасному етапі важливе значення надається вивченню закономірностей розвитку науки, структури та динаміки наукової діяльності, її взаємодії з іншими соціальними інститутами і сферами матеріального і духовного життя суспільства. Це передбачає розроблення теоретичних основ організації, планування й управління наукою, тобто системи заходів, що спираються на об'єктивну логіку її розвитку, забезпечують оптимальні темпи зростання ефективності наукових досліджень. Одним із основних завдань наукознавства є розроблення концепції теорії і методології науки, окреслення основних напрямків її подальшого розвитку на основі вивчення її гносеологічних засад.

Мета роботи. В останні десятиріччя системні дослідження з вивчення філософської антропології і філософії науки провели В.С. Степин, Г.П. Щедровицький, В.А. Рижко, А.Г. Солоненко Є.В. Ушаков та ін. [9,11,6, 8,10]. Однак виникає потреба у вивченні гносеологічних і логічних основ становлення та розвитку зоотехнічної науки як історично сформованої системи наукового знання, формування її теоретичних складників та з'ясування їх впливу на результативність наукового знання, що поставлено за мету даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. В наших попередніх працях доведено, що зоотехнічній науці притаманні такі системні параметри, як цілісність, структурованість, ієрархічність, функціональність, варіабельність, динамічність, еволюційна взаємозалежність, результативність, самодостатність та ін. [2,3]. Так, її цілісність забезпечується інтеграцією її наукових напрямів, вчень, теорій та інших системних складників. Структурованість та ієрархічність створюються завдяки існуванню специфічної внутрішньої структури, підпорядкованості складових і системних зв'язків.

Традиційними первинними формами знання є поняття, категорії, наукові факти, принципи, закони, положення, ідеї, проблеми, теорії, концепції та ін. Так,

вихідними компонентами науки є поняття та їх узагальнені форми – категорії. Наука відображає свій предмет у поняттях, без яких не можливо побудувати жодної більш складної конструкції: положення, закону, теорії, концепції тощо. Поняття акумулюють історично набутий досвід, визначаються рівнем розвитку науки, системою наявних соціальних інститутів, правовими нормами тощо.

Категорії науки є формами, що визначають спрямованість від раніше досягнутого знання до нового. На їх основі утворюються нові поняття, теоретично осмислюються дані досліду, об'єднуються результати пізнання, досягнуті в різний період окремими вченими. Поняття та категорії, як і інші її системні складники, відзначаються динамічністю та еволюційною взаємозалежністю. У процесі пізнання предмета дослідження з'являються нові поняття та категорії, що більш точно передають його сутність. Перегляд і уточнення фундаментальних понять, відхилення в усталених теоретичних інтерпретаціях досліджуваних закономірностей та явищ здатні привести до зміни цілих теорій, вчень, напрямів і наукових парадигм [4].

Зокрема, базовими поняттями зоотехнічної науки є «порода», «сільськогосподарські тварини», «внутрішньопорідний тип», «заводський тип», «стадо», «лінія», «родина», «конституція», «екстер'єр», «інтер'єр», «племінна цінність», «генотип», «фенотип», «гетерозис», «ознака», «продуктивність» та ін. Основними категоріями зоотехнії є «методи розведення», «методи підбору», «бонітування тварин», «збереження генофонду», «відтворення стада», «гібридизація тварин», «кормовий раціон», «нормована годівля», «відгодівля тварин», «система утримання» та ін.

Слід відмітити, що окремо взяте поняття лише односторонньо відображає ту чи іншу сторону досліджуваного об'єкта, тоді як система наукових понять утворює гнучку логічну форму, яка сприяє найбільш адекватному пізнанню об'єкта дослідження.

Однією з найважливіших складових науки є її понятійно-категоріальний апарат, який забезпечує успішне розгортання пізнавального процесу та опредметнення його результатів у соціальній діяльності.

Іншою вихідною компонентою наукового знання, що виникає у результаті наукового пізнання і фіксує достовірні дані, є науковий факт. Факт визнається науковим, якщо йому притаманні методологічна контрольованість, теоретична значущість та універсальність, можливість багатократного експериментального повторення. Особливе значення наукового факту в науці полягає в тому, що він виступає базисом для розробки більш розгорнутих конструкцій (наукових теорій, принципів, законів тощо). Науковий факт має складну природу, на формування якої впливають теоретичні уявлення, методологічні норми, технологічні, соціокультурні та інші фактори. Зокрема, становлення зоотехнії в другій половині XIX ст. було забезпечене інтеграцією поодиноких наукових фактів у струнку теоретичну систему. Відкриття нових наукових фактів, як і уточнення змісту понять і категорій, здатні привести до революційних змін у всій системі її наукового знання [5].

На нашу думку, як критерій змістовної цілісності та системності науки слід розглядати її теоретизацію. Її основи, перш за все, складають теоретичні положення, що відображають загальні закономірності предмета та об'єкта дослідження. Теоретичні положення є підґрунтям при логічній побудові науки, вони певною мірою розкриваються у всіх її теоріях, вченнях, напрямках та ін. Зокрема, теорії являють собою обґрунтовану, концептуально організовану та цілісну систему наукових уявлень, побудовану на наукових фактах, теоретичних положеннях і принципах. Незважаючи на відносну завершеність, їм притаманна значна динамічність у ході розвитку науки. При включенні в теорію нових фактів виявляються протиріччя, вирішення яких вимагає істотних змін принципів, що лежать в основі окремої теорії. Отже не тільки факти ведуть до створення нових теорій, а й теорії у процесі дослідження можуть ставати простими фактами, якщо з'являються нові, більш досконалі теорії [3].

У науковому пізнанні теорії відіграють комплексну роль, виконуючи ряд функцій, а саме фундаментально-теоретичні, методологічні, конкретно-пізнавальні та прикладні. Зоотехнічними теоріями, які відіграли визначальну роль у розвитку цієї галузі знань, є теорія підбору, сформульована Є.А.Богдановим, П.М.Кулешовим; теорія племінної справи – П.М.Кулешовим, Ю.Ф.Лискуном; теорія порідного районування – М.Ф.Івановим, Ю.Ф.Лискуном, М.Д.Потьомкіним та ін. Принагідно відмітити, що для зоотехнії є характерним використання як методологічної основи загальнобіологічних теорій, зокрема еволюційної теорії Ч. Дарвіна, мутаційної теорії Де-Фріза, хромосомної теорії спадковості Т.Моргана, теорії стабілізуючого добору І.І.Шмальгаузена та ін.

Процес просування до нової теорії розпочинається з постановки проблеми, яку також розглядаємо як особливу форму зоотехнічного знання. Постановка проблеми завжди ґрунтується на певному фундаменті існуючого наукового знання, враховує останні

досягнення в даній науковій галузі. Чим вищий рівень розвитку науки, тим інтенсивніше висуваються та розробляються відповідні проблеми. Історія науки демонструє чимало прикладів, коли фундаментальні проблеми, підняті провідними вченими та колективами, стимулювали творчий пошук і визначали тематику НТП на багато років наперед. Як правило, істотна новизна, пов'язана з вирішенням наукової проблеми, сприяє не лише поглибленню теоретичних знань, а й певному прогресу методології науки [3].

Наукові проблеми виникають із внутрішніх закономірностей розвитку самої науки, її логіки, як результат протиріччя між існуючими концепціями та новими фактами, які не вписуються у старі концепції. Вирішення цих проблем передбачає наявність необхідних методичних підходів і технічних засобів для постановки експериментальних досліджень. У процесі вирішення наукової проблеми часто створюються цілі наукові дисципліни або міждисциплінарні області. Ключовими проблемами, що піднімалися в зоотехнічній науці в XX ст., є розроблення: 1) теорії племінної справи, методів розведення та відтворення сільськогосподарських тварин; 2) науково обґрунтованих заходів зростання їх продуктивності; 3) системи збалансованої годівлі; 4) фізіологічних і біохімічних основ зростання продуктивності; 5) гігієнічних нормативів утримання тварин; 6) створення кормової бази; 7) збереження генофонду та ін.

Одним із етапів становлення теорії є висунення гіпотези. Останню також розглядаємо як складову наукового знання, оскільки вона виникає у результаті узагальнення вже існуючих знань, приводить до накопичення нових наукових фактів, спонукає до проведення нових досліджень. Обґрунтування гіпотези веде до розширення та поглиблення знань про предмет дослідження, включає в себе постановку нових спостережень і дослідів, аналіз раніше накопиченого знання з позицій нової ідеї. Закінчується процес обґрунтування гіпотези побудовою певної теоретичної системи знання, в якій закладено позитивну можливість для її розвитку [7]. Як приклад конструктивного значення гіпотези у системі зоотехнічного знання, можна привести низку гіпотез, запропонованих зарубіжними і вітчизняними вченими для вивчення закономірностей та прогнозування ефекту гетерозису. Це, зокрема, гіпотези домінування, гетерозиготності, біохімічна, наддомінування, генетичного балансу, облігатної гетерозиготності та інші, подальший розвиток яких дав змогу пізнати окремі сторони цього складного феномену.

Якщо в процесі еволюції зоотехнії наукові теорії і гіпотези змінювали одна одну, то інша форма наукового знання, – вчення, виявилася більш стабільною системою наукових уявлень. Вчення будуються на наукових фактах, принципах, теоріях, гіпотезах, ідеях, проблемах, які можуть відхилятися, уточнюватися або доповнюватися, але сама спрямованість та основоположні теоретичні положення вчення зберігають відносну стабільність.

Вчення, що зародилися на етапах становлення тваринництва, уточнювалися і розвивалися кількома поколіннями зарубіжних і вітчизняних учених. Це,

передусім, вчення про породу та породотворення (Буркат В.П., Ейснер Ф.Ф., Зеттегаст Г., Иванов М.Ф., Кисловський Д.А., Кравченко М.А., Кронахер К., Самусенко А.І.), про конституцію (Богданов С.А., Ейснер Ф.Ф., Иванов М.Ф., Кулешов П.М., Лискун Ю.Ф.), про екстер'єр сільськогосподарських тварин (Буржела К., Всеволодов В.І., Ейснер Ф.Ф., Лискун Ю.Ф., Придорогін М.І.), про лінійне розведення (Дубовицький П.А., Ейснер Ф.Ф., Кисловський Д.А., Кравченко М.А., Шишкін В.І., Щепкін М.М.), онтогенетичне вчення (Дріш Г., Ейснер Ф.Ф., Пшеничний П.Д., Ру В., Чирвинський М.П., Шмальгаузен І.І.) та ін.

Для зоотехнії характерне використання як теоретичної основи загальнобіологічних вчень, зокрема фізіологічного вчення І.П. Павлова; вчення про центри походження культурних рослин і свійських тварин М.І. Вавилова, О.С. Серебровського, М.М. Колесника; біосферу В.І. Вернадського; популяції та спадкові процеси М.П. Дубініна, Ф.Ф. Ейснера, Г.Д. Карпеченка, Д.Д. Ромашова, С.С. Четверикова, І.І. Шмальгаузена та ін.

Теоретичними формами знання також є закони і принципи, які виконують функцію її фактичної бази та відзначаються загальнонауковим характером. Закон має достовірний характер, у процесі розвитку науки він не відхиляється, змінюється лише галузь його застосування. Закон може перетворюватися на принцип, якщо він виконує логічну функцію при систематизації зоотехнічної науки, слугує вихідним положенням при побудові теорії та отриманні нового знання. Зокрема, в становленні та розвитку зоотехнії фундаментальну роль відіграють загальнобіологічні закони: співвідносного розвитку Ч. Дарвіна, збереження речовини і енергії М.В. Ломоносова, спадковості Г. Менделя, недорозвитку тварин Чирвинського-Малігонова, генетичної рівноваги Гарді-Вейнберга, біогенетичний закон Геккеля, гомологічних рядів М.І. Вавилова, симетрії В.І. Вернадського та ін. [1].

До елементів теорії науки також віднесено ідею. Її своєрідність полягає в тому, що вона реалізується не лише в теоретичній площині, а й у практичній діяльності. В ідеї синтезується існуюче знання, досягає вищого ступеня об'єктивності. Ідеї, запропоновані вітчизняними вченими у тваринництві, часто приводили до кардинальних змін ведення галузі. Як доказ цього, наводимо конструктивну ідею П.І. Прокоповича зі створення рамкового вулика, що дало змогу вперше в історії бджільництва за допомогою пересувних рамок здійснювати раціональний догляд за бджолами, не знищуючи їх та приплід. Ідея штучного осіменіння і максимального використання сім'я видатних плідників сприяла швидкому поліпшенню порідних ознак худоби.

Специфічним елементом зоотехнічного знання, який засвідчує його прикладний характер, є технологія. Технології в тваринництві, як комплекс організаційних заходів, операцій і прийомів, спрямовуються на розведення, вирощування, відтворення та утримання тварин, переробку продукції тваринництва, відображають у собі поточний рівень розвитку науки, техніки і суспільства в цілому. Технологія включає в себе теоретичні знання, методи, прийоми, режими роботи, послідовність операцій і процедур, вона тісно

пов'язана із застосовуваними засобами, обладнанням, інструментами, використовуваними матеріалами. Головне завдання технології в тваринництві полягає у визначенні основних складових елементів виробничого процесу, пошуку та розробленні оптимальних комбінацій різноманітних способів і засобів виробництва з метою одержання якісної продукції.

Варто відмітити, що технології не залишаються незмінними протягом тривалого часу, постійно вдосконалюються відповідно до розвитку науки, технічного прогресу, зональних особливостей і вимог виробництва. Своєчасними для розвитку тваринництва були розроблені українськими вченими технології: кріоконсервування гамет, ембріопересадок, створення культурних пасовищ, вирощування худоби на забруднених радіонуклідами територіях тощо.

Більш складними теоретичними формуваннями є концепція, науково-технічна програма, парадигма. Так, концепція є теоретичною надбудовою, що водночас включає поняття і категорії, ідеї та теорії, закони і принципи. Її особливістю є те, що вона охоплює не лише змістовно цілісне знання про об'єкт дослідження, а й окреслює чітку програму практичних заходів з його вдосконалення. Дослідженням встановлено, що концептуалізація зоотехнічного знання охопила цю галузь лише в другій половині ХХ ст. [6]. Найбільш масштабною її концепцією є модель розбудови спеціалізованого вітчизняного тваринництва, в якій намічено кардинально новий напрям його розвитку – перехід від розведення порід з комбінованою продуктивністю до виведення низки нових спеціалізованих порід і типів.

Наукова парадигма уявляється як система ідей, поглядів і понять, вихідної концептуальної схеми, моделі постановки проблем і їх рішення, методів дослідження, що домінують упродовж певного історичного періоду у науковому співтоваристві. У системі зоотехнічного знання парадигма виконує ряд взаємопов'язаних функцій: евристичну, гносеологічну, онтологічну, регуляторну та ін. Перш за все, вона спрямовує та структурує саму науку, задає напрям поточним науковим розробкам. Наукова парадигма акумулює в собі здобутки певного періоду і стає дійовим інструментом наукової практики. Із встановленням парадигми наукове співтовариство приходить до стану істотної єдності, а система наукового знання набуває рис зрілої науки. Зміна парадигми завжди пов'язана з переходом науки на принципово новий етап розвитку. В історичному розрізі сформувалися класична, некласична та постнекласична парадигми зоотехнії, що пов'язано з кардинальними змінами у її методологічному та понятійно-категоріальному апаратах, теоретичних і науково-організаційних засадах [5].

Наукове знання з його складниками об'єднується в систему і функціонує завдяки загальним методологічним принципам. Тому однією з первинних формотворчих складових науки є її методологія, яка, з одного боку, перебуває у прямій залежності від змісту і рівня розвитку науки, її предмета та завдань; з іншого, – подальший розвиток науки не можливий без постійного вдосконалення методологічного інструментарію.

Розглядаючи зоотехнічну науку як систему теоретичного знання, слід вказати, що її складниками вищого рангу є розділи з розведення, годівлі й утримання сільськогосподарських тварин. Зокрема, розділ про розведення сільськогосподарських тварин вивчає їх походження та еволюцію, ріст і розвиток, конституцію та екстер'єр, продуктивність, добір і підбір, методи та техніку розведення, племінну справу. Основною проблемою, що становить зміст цього розділу зоотехнії, є розроблення теоретичних основ добору і підбору на основі спрямованого вирощування молодяку й усебічної оцінки. Однією з визначальних проблем розведення сільськогосподарських тварин є розробка основ їхнього відтворення [1].

Наука про годівлю ґрунтується на розробленні теоретичних основ: споживання корму, всмоктування та перетворення в органах і тканинах речовин, що надійшли з кормом, їх окислення та виведення продуктів розщеплення. Основними завданнями цього розділу також є вивчення: 1) хімічного складу і поживності кормів, їх відповідності потребам тварин; 2) умов використання та зберігання кормів; 3) впливу годівлі на функції тварин; 4) закономірностей годівлі, що зумовлюють раціональне використання високопродуктивних тварин тощо [3].

Наука про утримання сільськогосподарських тварин розробляє системи їх утримання, вивчає ефективність і можливість застосування механізації та автоматизації трудомістких процесів на тваринницьких фермах. Визначає оптимальні зоогігієнічні умови утримання тварин у приміщеннях різного типу в конкретних природно-кліматичних умовах, запроваджує ресурсозберігаючі технології, методи цілеспрямованого вирощування молодяку тощо.

У межах кожного з розділів зоотехнії закладено окремі наукові напрями, які нині перетворилися на дисциплінарні та міждисциплінарні області, виділилися у самостійні науки. Це, зокрема, селекція сільськогосподарських тварин, геномна селекція, фізіологія годівлі, зоотехнічна фізіологія, зоотехнічна ендокринологія, зоотехнічна етологія, зоотехнічна екологія, зоотехнічна краніологія, зоотехнічна вітамінологія, зоогігієна та ін.

Зоотехнічна наука розподіляється на загальну та спеціальну. Перша з них вивчає й розробляє загальні принципи й методи впливу людини на тваринний організм, враховує особливості, притаманні основним видам і породам свійських тварин. Завданням спеціальної зоотехнії є вдосконалення теорії й практичних прийомів ведення окремих галузей тваринництва з урахуванням особливостей певних видів стосовно конкретних господарських умов.

Наука є відкритою системою, зв'язок якої з зовнішнім середовищем полягає, з одного боку, у надходженні нових ідей, залученні нових дослідників та інституцій, з іншого, – у задоволенні запитів суспільства. Зокрема, відкритість зоотехнії полягає у її тісному зв'язку з біологічними науками (генетикою, анатомією, фізіологією, біохімією, гістологією та ін.), соціально-економічними науками (організацією і економікою виробництва), а також біометрією,

статистикою та ін. Її розвиток значною мірою визначається сумою знань, перейнятих із вище зазначених наук, які становлять її теоретичну основу.

На нашу думку, відкритість зоотехнічної науки також полягає у її інтернаціональному характері. Незважаючи на національні традиції, зоотехнія ґрунтується на єдиній, інтегрованій системі наукового знання. Її основу складають наукові напрями, вчення та теорії, розроблені окремими вченими світу та визнані науковим співтовариством. Інтернаціональний характер зоотехнії також позначився в широкому обміні племінним матеріалом, створенні порід міжнародного значення.

Теоретична система відзначається кумулятивним характером наукового знання. На кожному історичному етапі вона акумулює в концентрованому вигляді свої минулі досягнення, при цьому кожен науковий результат входить невід'ємною частиною до її загального фонду. Спадкоємність зоотехнії, яка ґрунтується на фундаменті теоретичного знання, накопиченого попередніми поколіннями, забезпечує її поступальний, незворотний розвиток. Наука є динамічною, самоорганізованою, цілеспрямованою та результативною системою. Динамічність її розвитку пов'язана з безперервним пошуком і синтезом нових знань на основі уточнення методик і підходів, постановки адекватних завдань. Ступінь цілеспрямованості визначається підпорядкуванням учених та закладів виконанню визначеної концепції, науково-дослідної програми тощо. Результативність залежить від рівня отримання й теоретичної систематизації нових знань у визначеній науковій сфері.

Висновки. Отже, системність зоотехнічного знання слід розглядати як критерій становлення і розвитку зоотехнії як самостійної науки. Виділені такі системні параметри зоотехнічного наукового знання: цілісність, структурованість, ієрархічність, функціональність, варіабельність, динамічність, еволюційна взаємозалежність, відкритість, результативність, самодостатність та ін. Теоретичними формуваннями зоотехнічної науки є поняття і категорії, положення, теорії, закони, вчення, напрями та ін. Доведено еволюційну взаємозалежність розвитку окремих наукових понять, положень, теорій і напрямів в зоотехнії. Як основні принципи розвитку зоотехнії розглядали кумулятивний та інтернаціональний характер її наукового знання.

Література

1. Борисенко Е.Я. Разведение сельскохозяйственных животных / Борисенко Е.Я. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Колос, 1967. – 461 с.
2. Бородай І.С. Генезис методологічних основ вітчизняної зоотехнії / І.С. Бородай // Наукові записки: зб. наук. статей. – К., 2011. – Вип. LXXXVIII (98). – С. 246–252.
3. Бородай І.С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки: монографія / І.С. Бородай. – Вінниця, 2012. – 416 с.
4. Ильин В.В. Природа науки. Гносеологический анализ / В.В. Ильин, А.П. Калинин. – М.: Высшая школа, 1985. – 230 с.
5. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки / Копнин П.В. – М.: Мысль, 1974. – 568 с.
6. Рыжко В.А. Концепция як форма наукового знання / В.А. Рыжко. – К.: Наукова думка, 1995. – 210 с.

7. Родный Н.И. Очерки истории и теории развития науки / Н.И. Родный. – М.: Наука, 1969. – 422 с.

8. Солоненко А.Т. Введение в современную науку. Наука и псевдонаука / А.Т. Солоненко. – М.: МАКС Пресс, 2001. – 206 с.

9. Степин В.С. Философская антропология и философия науки / В.С. Степин. – М.: Высшая школа, 1992. – 191 с.

10. Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки / Е.В. Ушаков – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Кнорус, 2008. – 584 с.

11. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология / Щедровицкий Г.П. – М., 1997. – 656 с.

References

1. Borisenko E.Ia. Razvedenie selskokhoziaistvennykh zhivotnykh / E.Ia. Borisenko. – 4-e izd., pererab. i dop. – M.: Kolos, 1967. – 461 s.

2. Borodai I.S. Ghenyzs metodologichnykh osnov vitchyznjanoyi zootehniki / I.S. Borodai // Naukovy zapysky : z6. nauk, statej. – K., 2011. – Vyp. LXXXVIII (98). – S. 246–252.

3. Borodai I.S. Teoretyko-metodologichni osnovy stanovlennja ta rozvytku vitchyznjanoyi zootehnichnoyi nauky: monohrafiya / I.S. Borodai. – Vinnycja, 2012. – 416 s.

4. Ilin V.V. Priroda nauki. Gnoseologicheskij analiz / V. V. Ilin, A.T. Kalinkin. – M.: Vysshaia shkola, 1985. – 230 s.

5. Kopnin P.V. Gnoseologicheskie i logicheskie osnovy nauki / P.V. Kopnin. – M.: Mysl, 1974. – 568 s.

6. Ryzhko V.A. Konceptija jak forma naukovogho znannja / V.A. Ryzhko. – K.: Naukova dumka, 1995. – 210 s.

7. Rodnyi N.I. Ocherki istorii i teorii razvitiia nauki / N.I. Rodnyi. – M.: Nauka, 1969. – 422 s.

8. Solonenko A.G. Vvedenie v sovremennuiu nauku. Nauka i psevdonauka / A.G. Solonenko. – M.: MAKS Press, 2001. – 206 s.

9. Stepin V.S. Filosofskaja antropologija i filosofija nauki / V.S. Stepin. – M.: Vysshaia shkola, 1992. – 191 s.

10. Ushakov E.V. Vvedenie v filosofiju i metodologiju nauki / E.V. Ushakov. – [2-e izd., pererab. i dop.]. – M.: Knorus, 2008. – 584 s.

11. Shchedrovitskij G.P. Filosofija. Nauka. Metodologija / G.P. Shchedrovitskij. – M., 1997. – 656 s.

Borodai I.S.,

Doctor of Historical Science, Professor, Deputy Director of National Scientific Agricultural Library of the NAAS,
irinaboroday@online.ua

Ukraine, Kyiv

SYSTEMATIC AS CRITERIA OF DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

The author has proved that science is an integrated, historically formed system of knowledge, which is characterized by such system parameters as integrity, structuring, hierarchy, functionality, variability, dynamism, evolutionary interdependence, efficiency, self-sufficiency, etc. Its main theoretical components, which are concepts and categories, positions, theories, laws, doctrines, directions, and others, were considered an example of animal science. As the basic principles of scientific knowledge we considered its cumulative and international character. The research is based on the use of a complex of general scientific, structural-functional and historical methods.

Key words: science of science, history of science, methodology, epistemology, animal science.

УДК 342 (045)

Васильчук В.М.,

*д.і.н., професор кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету,
vladimir_vasyl@ukr.net*

Україна, м. Київ

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЇ В УКРАЇНІ

Проаналізовано основні періоди конституційного процесу у їх історичному аспекті. Приділяється увага сучасним особливостям конституційної реформи в Україні. Висвітлюються окремі питання історії явища конституційного розвитку. Розглядається елементи механізму функціонування конституційного розвитку в світі «конституцію держави», «конституційну державу» та «конституціоналізм». Окремо приділяється увага історичному досвіду конституційного розвитку України, а також особливості даного процесу на сучасному етапі. «Конституційний розвиток України» розглядається також як надійний шлях збереження національної ідентичності всіх народів, забезпечення їхнього благополуччя та гарантування демократичного майбутнього держави.

Ключові слова: конституція, конституційний процес, конституціоналізм, Конституція України, сучасний український конституціоналізм.

Постановка проблеми. Сьогодні без знання історії творення Конституції України неможливо глибоко пізнати її суть. Лише на основі історичних узагальнень забезпечується можливість розуміння проблем її виникнення і розвитку. Україна пройшла свій тернистий шлях створення власної конституції.

Сучасна Україна перебуває в епіцентрі подій, оскільки вона поруч із загально-цивілізаційними проблемами «одночасно вирішує і проблеми вбудови в глобальну економіку, і вестернізацію, наближення до стандартів, а в перспективі і вступ до найбільш потужного інтеграційного об'єднання сучасності – ЄС» [1, с.8].

Окремі історичні етапи і концептуальні теоретико-правові проблеми щодо створення і розуміння Конституції України, склали праці сучасних українських вчених: Ю.Л.Бошицького, В.В.Кравченка, А.В.Корнєєва, В.Я.Тація, О.Ф.Скакун, О.Ф.Фрицького, В.М.Шаповала, Н.Г.Шукліної, Л.П.Юзькова та ін.

Мета статті. Дослідження і аналіз досвіду та перспектив творення конституційного процесу в Україні, особливо у його історичній ретроспективі з метою вироблення аргументованих наукових рекомендацій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як свідчать історичні пам'ятки права, термін «конституція» був відомий ще під час рабовласницького. Слово «конституція» – як і його особливе юридичне значення – застосовувалося ще в Римі.

У стародавні часи слов'яни мали потяг до демократичного вирішення важливих суспільних питань, вирізнялися свободолюбством. Прокопій Кесарійський (VI ст.) писав: «Народами славинами і антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади... Народи слов'янські і антські так дорожать свободою, що їх ні в якому разі неможливо уговорити служити чи повинуватися» [2, с.27]. Слов'яни мали звичаї, що регулювали поведінку людей. Згадку про такі звичаї до утворення і держави можна знайти у літописах і повідомленнях зарубіжних авторів.

З подальшим розвитком феодалізму окремі звичаї родового ладу, котрі можна було використовувати в інтересах панівного класу, що формувався, поступово трансформувалися у норми звичаєвого права. На них покладався захист феодальної приватної власності і соціальної нерівності. Розвиток звичаєвого права був органічно пов'язаний з державою, що формувалася. Воно стало системою правових норм, що склалися з санкціонованих, тобто визнаних державою, звичаїв. Русь забезпечувала їх дотримання і захищала від порушень.

Перші державні договори між Візантією і Русю (907, 911, 944 і 971 рр.) є цінним джерелом для усвідомлення історії розвитку права стародавньої Русі-України. Це міжнародно-правові акти, в яких відбиті норми візантійського та давньоруського права. Вони регулювали торговельні відносини, визначали права, якими користувалися руські купці у Візантії, торкалися також норм кримінального права, фіксували правове становище та привілеї феодалів. Далі деякі з них потрапили у Правду Ярославичів, Поширену редакцію Руської правди, значна частина яких заснована на звичаєвому праві та своїми коріннями сягає в історію нашої держави [3, 185]. Текст Руської Правди знаходимо в літописах, а також в пізніших юридичних збірниках. До нас дійшло понад 106 їх списків, які мають відповідну класифікацію і назву. Ці списки Руської Правди залежно від їх змісту діляться на три редакції: Коротка Правда, Поширена Правда і Скорочена Правда. Вона є визначною пам'яткою права України. Поза сумнівами і те, що окремі статті «Правди» сягають ще в язичницьку давнину.

На розвиток права стародавньої Русі певний вплив справило введення християнства. З його поширенням православна церква стала використовувати різноманітні норми канонічного права, передусім візантійського. До такого роду пам'яток права належать Єклога, Прохірон, Номоканон, Закон судний людям. Пам'яткою давньоруського церковного права вважається церковний статут князя Ярослава Володимировича (про церковні суди) та ін.

У Х – першій половині ХІ ст., у період розквіту Київської Русі, мислителі (Іларіон, Яків-Чорнолицький, Володимир Мономах та ін.) одним із найважливіших критеріїв, яким повинен відповідати ідеальний князь, вважали дотримання законності. Автор однієї з ранніх пам'яток давньоруської літератури «Слова про закон і благодать» (1049 р.) Іларіон підкреслював, ототожнюючи при цьому поняття «правда» і «закон», що здійснення влади повинно завжди спиратися на закон («землю свою пасущу правдою») [4, с.16]. «Слово про закон і благодать» утверджувало ідею рівноправності всіх народів, що живуть на землі.

Руська Правда виникла в найскладніші і найгостріші моменти історії нашої держави, коли в країні посилювалася класова боротьба, виливаючись у народний рух. Тому за змістом Руської Правди можна простежити, як феодалні відносини визначали характер і форми класової боротьби, а класова боротьба впливала на зміни державного устрою та еволюцію права. Руська Правда виникла на місцевому ґрунті і була результатом розвитку юридичної думки в Русі-Україні.

ХІІІ ст. у Росії істотно змінилася форма держави, на зміну ранньофеодальній монархії прийшла монархія станово-представницька, особливістю якої стала участь у вирішенні найважливіших державних питань Земських соборів, що складалися з царя, Боярської думи, вищого духовництва («Священний собор»), виборних представників дворянства і міст. На противагу Боярській думі цар залучив до державного управління дворян і верхівку міщан.

Пізніше, від епохи буржуазних революцій, від реальних спроб проголошення та забезпечення прав людини в державі, бере свій початок історія конституційної держави. Все починається з того, що суспільство на певному етапі свого розвитку підходить до межі необхідності заміни віджитого феодального ладу. Поступово утверджується трактування конституції як сукупності правових норм. Першим у сучасному розумінні термін «конституція» почав вживати відомий французький філософ – просвітитель, письменник Ш. Монтеск'є (1689-1775), зокрема використовуючи його для характеристики державного ладу тогочасної Великобританії. Крім цього у ті часи починають використовувати ще й інший термін, який і сьогодні поширений у конституційному праві. Мова йде про словосполучення «основний закон» – «*lex fundamentalis*». Детально розробляючи суспільно-політичні погляди Аокка, Монтеск'є пропонує свій варіант поділу влади. Він стверджував, що забезпечення політичних і громадських свобод можливе лише за існування в державі не залежних одна від одної трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової [5, с.465]. Ідеї Монтеск'є поділяв і основоположник німецького лібералізму І. Кант. Зокрема, у своїй праці «Метафізика чеснот» він писав: «У кожній державі існує три влади, тобто загальним чином об'єднана воля в трьох особах (*triaspolitica*): верховна влада (суверенітет) в особі законодавця, виконавча влада в особі правителя (правлячого згідно закону) та судова влада (присуджує кожному згідно закону) в особі судді» [6, с.345].

Загалом, феномен конституції як основного закону держави належить новим історичним часам і пов'язаний з буржуазними революціями ХІІІ–ХІХ ст. Помітний внесок у розробку доктрини і конституційно-правової практики поділу влади внесли такі американські мислителі, як Т. Пейн, Т. Джефферсон, А. Гамільтон, Дж. Медісон і ін. За визначенням американських учених-конституціоністів Н. Редліха, Б. Шварта і Д. Аттазіо, в американському праві «слово конституція має більш обмежене значення; вона є писаною угодою, що триває від першого покоління американців до майбутніх поколінь» [7, с.1].

Україна дала світові перший зразок демократичної конституції до того, як було прийнято конституцію США. Найбільш відомим і значимим з яких став конституційний проект П. Орлика. Початком етапа становлення конституційного процесу на теренах України було укладення 5 квітня 1710 р. у місті Бендери «Пакт й своєрідних конституційних законів та вольностей Війська Запорозького». Ці акти у подальшому отримали назву «Конституція Пилипа Орлика». Документ було написано під впливом передових на той час західноєвропейських наукових доктрин. Він передбачав таку модель організації державної влади в Україні, яка б базувалася на засадах принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову (законодавча влада мала належати Раді, виконавча – Гетьману, а судова – Генеральному Суду). На жаль, положення цього документа не були реалізовані, хоча формально він діяв на Правобережній Україні до 1714 р. [8, с.18].

Великий внесок до теорії прав людини і громадянина, політико-правової думки загалом зробило Кирило-Мефодіївське братство (1845-1847 рр.). У 1846-1847 рр. Г. Андруський – один із членів Кирило-Мефодіївського братства підготував «Начерки Конституції Республіки» – модель федеративної слов'янської республіки, яка мала поєднати в собі досвід Північноамериканських штатів і традиції Російської імперії [9, с. 328]. У М. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча, судова. Законодавча належала двом думам – державній і союзній. Спадкоємцем політико-правових концепцій кирило-мефодіївців та М. Драгоманова став історик та політичний діяч М. Грушевський. Конституційний проект М. Грушевського 1905 р. ґрунтується на двох основних принципах: репрезентативний уряд; національно-територіальна децентралізація.

Справжнім випробовуванням для ідеї прав людини стало ХІХ ст. Відкрите суспільство розламувало старі політичні системи. Одна за одною країни Європи ставали на шлях капіталізму і модернізації. Навіть така консервативна монархія як Російська в середині ХІХ ст. розпочала проведення реформ, буржуазних за змістом. 1861 р. відміна кріпосного права і селяни одержали особисту свободу. Поява вільного товаровиробника на селі, зміцнення нових економічних зв'язків вимагали створення нової судової системи для їх захисту. 1864 р. судова реформа, була встановлена загальна правоздатність з деякими винятками; суд відокремлювався від адміністрації; особа набувала ряду

процесуальних гарантій; зміцнювався інститут права претензії. Таким чином, реформи 60-х років XIX ст. «привели до поняття про права, які належать будь-якому російському підданому, як такому?» [10, с.3].

У вересні 1905 р. Українська народна партія – розробила свій варіант конституційного проекту «Основний закон Самостійної України» «Спілки народу українського» у вересні 1905 р. В основу цієї конституції, складеної під безпосереднім керівництвом юриста М. Міхновського як лідера УНП, покладено принцип нової самостійної Української держави у формі президентської республіки з двопалатним парламентом – Радою представників і Сенатом, який би складався з депутатів, обраних від кожної землі, а рада представників – з депутатів від рівних виборчих округів та ін. Цей проект передбачав повну самостійність України.

Наступний етап у конституційному процесі в Україні пов'язаний із поваленням самодержавства і організацією у перших числах березня 1917 р. Центральної Ради. З часу створення Центральної Ради (17(3) березня 1917 р.) розпочався процес розбудови інститутів державності, основою якого, безумовно, стали Універсали Центральної Ради. Важливим для підґрунтя становлення української державності заклали універсали Центральної Ради, перший з яких було прийнято у червні 1917 р.

29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту П. Скоропадський взяв владу в Україні. Правовими основами діяльності Гетьманату Павла Скоропадського стали «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». Гетьман намагався також реформувати судову систему держави.

Зміна гетьманського режиму внаслідок повстання, очолюваного Директорією, відкрило шлях до подальшого розвитку конституційного процесу у Україні. Падіння Директорії на початку 1919 р. і створення так званого другого українського радянського уряду засвідчило початок в Україні нового періоду розвитку конституційного процесу.

У Західно-Українській Народній Республіці приймалися правові акти. Серед них – Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 р. Прокламація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р., Відозва Української Національної ради від 1 листопада 1918 р. Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою 13 листопада 1918 р. Особливої уваги вартий «Передвступний договір», укладений 1 грудня 1918 р. в м. Фастові між Українською Народною Республікою й Західно-Українською Народною Республікою про майбутню злуку обох українських держав в одну державну одиницю.

10 березня 1919 р. у Харкові на III-му Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів було прийнято Конституцію УСРР. До Конституції окремим розділом увійшов пристосований до УСРР текст Декларації прав трудящого та експлуатованого народу 1918 р.

Створення 30 грудня 1922 р. Союзу радянських республік і прийняття у 1924 р. Конституції СРСР зумовило необхідність внесення змін до Конституції УСРР 1919 р. У травні 1925 р. було затверджено зміни до Конституції УСРР, що законодавче закріпили входження радянської України до складу Союзу РСР. Отже, незважаючи на зовні демократичні форми побудови єдиної багатонаціональної держави, УСРР остаточно втратила залишки суверенітету. Зі створенням СРСР міжнародні відносини передавалися до компетенції союзних органів, а угоди, укладені Україною з іноземними державами, зберігали свою чинність на її території за умови, що їх подальша реалізація забезпечувалася СРСР. 15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів схвалив нову Конституцію УСРР. У зв'язку з новою Конституцією УСРР, були внесені зміни щодо адміністративного устрою, зокрема, до складу України до 1940 р. входила Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка (МАРСР).

5 грудня 1936 р. було прийнято нову Конституцію СРСР, яку одразу ж було охарактеризовано як найдемократичнішу в світі. Конституція Української РСР, прийнята в 1937 р. на основі Конституції СРСР, повністю повторювала її основні положення. Встановлювався принцип подвійного громадянства, адміністративний поділ України на 7 областей (Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську і Чернігівську) та МАРСР. Уперше на конституційному рівні комуністичній партії України надавався статус «керівного ядра» всіх організацій трудящих як громадських, так і державних.

Сьогодні є концепція Конституції, закладена у «нариси Основних Законів (Конституції) Української Держави» українського державного і військового діяча М. Сціборського (псевдоніми «Житомирський», «Органський») [11, с.703]. Вона написана під впливом ідеології Організації українських націоналістів, яка визначала Україну «суверенною, авторитарною, тоталітарною та професійно-становою державою. Автор вважав однаково неприйнятними для українського суспільства доктрини комунізму та економічного лібералізму (демократії), а відтак робив ставку на націю, як на найвищу історичну й духовну цінність. Виходячи з цього, принциповими засадами його конституції було названо національну солідарність, надкласовість та позапартійність. На думку М. Сціборського, Україна повинна бути «унітарною, але в належній мірі й децентралізованою республікою» [12, с.117].

Наступний етап розробку нової Конституції СРСР було ухвалено на початку 1960-х р. Її проект був підготовлений і поданий для схвалення лише у травні 1977 р. 7 жовтня 1977 р. ВР СРСР прийняла нову Конституцію. Через шість місяців, 20 квітня 1978 р., на позачерговій 7-й сесії ВР УРСР було прийнято Конституцію УРСР. Цікаво що, у преамбулі цього Основного Закону вказувалося на наступність конституційного розвитку України, ідей і принципів попередніх Конституцій.

Пізніше на перших етапах політичної боротьби за проголошення незалежності України, починаючи з листопада 1989 р., постало питання необхідності розробки та прийняття нового Основного закону як важливого атрибуту суверенної держави.

Новітній етап конституційного процесу в Україні пов'язують з прийняттям Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення та проголошувалися нові принципи організації публічної влади й правового статусу людини і громадянина. Декларація про державний суверенітет відіграла ключову роль в утвердженні реального суверенітету України та стала правовою основою для будівництва Української держави в новому форматі – її незалежності.

24 жовтня 1990 р. Верховна Рада Української РСР утворила Конституційну комісію (Комісію з розробки нової Конституції Української РСР) у складі 59 осіб. Комісія розробила Концепцію нової Конституції України, де було сформульовано загально-методологічні принципи майбутньої Конституції України. Концепцію ухвалила Верховна Рада Української РСР 19 червня 1991р. На основі Концепції Комісія підготувала проект нової Конституції України, останній варіант якого датується 26 жовтня 1993 р. Паралельно з цим до чинної на той час Конституції Української РСР 1978 р. вносилися зміни і доповнення з метою привести її у відповідність до положень Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. На Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. 90, 35 % населення України підтвердили Акт проголошення незалежності. 7 – 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі (Мінська) керівники Республіки Білорусь, Російської Федерації та України констатували розпад СРСР як суб'єкта міжнародного права та підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав.

Через рік почалися дискусії в керівництві держави щодо проблеми поділу державної влади. Різні думки висловлювалися стосовно форми державного правління в Україні – парламентська чи президентська республіка. Восени 1993 р. конституційний процес загальмувався. Далі, у зв'язку із загостренням політичної ситуації, що відобразилося у протистоянні різних гілок влади, в кінці жовтня 1993 р. конституційний процес було фактично перервано.

10 листопада 1994 р. Верховна Рада України затверджує новий склад Конституційної комісії. Одночасно з розробкою проекту Конституції України на другому етапі необхідно було вирішити питання про встановлення правопорядку. Лише в червні 1995 р. політичну кризу припинив Конституційний Договір між ВР України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період прийняття нової Конституції України». Він договір призупиняв дію положень Конституції 1978 р., що йому суперечили. Конституційний Договір дав змогу створити умови для прискорення конституційного процесу в Україні.

28 червня 1996 р. була принята Нова Конституція України. Конституція відіграла і продовжує виконувати конституційно-правову та конструктивно-стабілізуючу роль у становленні й розвитку громадянського суспільства і держави в Україні [13]. На конституційному рівні було закріплено територіальний устрій України і правовий статус Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової частини України. Наступні роки почалися здійснюватися перші спроби конституційного реформування. Ні у кого немає сумніву, що чинну редакцію Конституції необхідно було вдосконалювати. Критики Основного Закону 1996 р. зводилася до того, що в ньому фактично було закладено не баланс, а конфлікт виконавчої та законодавчої влади. Зокрема уряд практично не контролювався парламентом, а парламент не відчував відповідальності за дії уряду.

У 2014 році на фоні безпрецедентної кризи владної вертикалі, в політичному просторі України активізувалися пропозиції «повернутися до Конституції 2004 р.». 4 березня 2014 року Верховною Радою була утворена (ініційована ще 29 січня) Тимчасова спеціальна комісія з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України. Протягом березня-квітня – в умовах збройної агресії Росії, окупації нею території Криму і загрози подальшої окупації південно-східних регіонів, Російська Федерація чинила на Україну безпрецедентний відкритий тиск з метою втручання в її конституційні перетворення.

Висновок. Конституція України як основне джерело конституційного права України визначена як єдиний нормативно-правовий акт, який є Основним Законом України, має найвищу юридичну силу, є юридичною базою законодавства України, приймається і змінюється в особливому порядку, має специфічний зміст і структуру і прямо діє на всій території України. Варто зазначити, що Конституція України є визначальним фактором сучасного політичного і правового життя в державі. Етапи розвитку Основного Закону України доводять її високу соціальну цінність.

Література

1. *Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи (до 60-ти річчя зав. каф. конст., адмін. та міжнар. права Маріупольськ. держ. ун-ту, д.ю.н., проф. акад. Укр. акад. наук, заслуж. діяч науки і техн. України М.О. Баймуратова / за ред. д. ю.н., проф., заслуж. юриста України Ю.О. Волошина. – Одеса: Фенікс, 2015. – 590 с.*
2. *Ефименко А.Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В.А.Смолий; Примеч. Н.Н.Яковенко. – К.: Либідь, 1990. – 512 с.*
3. *Грабовський С., Ставровяві С., Шюгар А. Нарис з історії українського державотворення. – К., 2009. – с. 531.*
4. *Золотухина Н.М. Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. – М.: Юрид.лит., 1985. – 200 с.*
5. *Мироненко О.М.. Монтезке Шарль Луї // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.*
6. *Кант І. Метафізика нравов / Иммануил Кант ; [пер. с нем. С.Я. Шейнман-Попштейн, Ц.Т. Арзаканьяна] // Кант И. Сочинения : в 8 т. – М.: Чоро, 1994–1994. – Т. 6. – 1994. – 718 с.*

7. Redlich N. *Understanding Constitutional Law* / N. Redlich, A. Schwartz, J. Attanasio. – New York: Matthew Bender: Irwin, 1995. – XII, 480 p.

8. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / [упоряд. І.О. Кресіна; ред. Ю.С.Шемшученко]. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 400.

9. М.Кармазіна. Кирило-Мефодіївське товариство // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю.Левенець (голова), Ю.Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – с.328.

10. Коркунов Н.М. Укоренение иностранцев и прекращение подданства. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1895. – 123 с.

11. Конституція Миколи Сциборського 1939. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituanta.blogspot.com/2012/04/1939.html>; І. Патріляк, Сциборський Микола // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 703 с.

12. Сциборський М. Націократія / Микола Сциборський. – Париж, 1935. – 121 с.

13. Конституція України : наук.-практ. комент. / редкол. : В.Я. Пацїй (голова), О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш та ін.; Національна академія правових наук України. – 2-ге вид. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.

References

1. Intehratsiynne pravo v umovakh filobalizatsiynnykh protsesiv: kontseptual'ni ta metodolohichni pidkhody (do 60-ty richchya zav. kaf. konst., admin. ta mizhnar. prava Mariupol's'k. derzh. un-tu, d.yu.n., prof. akad. Ukr. akad. nauk, zaslužh. diyacha nauky i tekhn. Ukrainy M.O. Baymuratova / za red. d. yu.n., prof., zaslužh. yurysta Ukrainy Yu.O. Voloshyna. – Odesa: Feniks, 2015. – 590 s.

2. Efimenko L.Ya. Istoriya ukrainskogo naroda / Sost. i avt. ist. – biogr. ocherka V.A.Smolitsy; Primech. N.N.Yakovenko. – K.: LibId, 1990. – 512 s.

3. Hrabovskyy S., Stavroyavi S., Shyuhar L. Narys z istoriyi ukrayins'koho derzhavotvorennya. – K., 2009. – s. 531.

4. Zolotuhina N.M. Razvitie russkoy srednevekovoy politiko-pravovoy mysl'i. – M.: Yurid.lit., 1985. – 200 s.

5. Myronenko O.M.. Monteski'ye Sharl' Luyi // Politychna entsyklopediya. Redkol.: Yu. Levenets' (holova), Yu. Shapoval' (zast. holovy) ta in. – K.: Parlament's'ke vydavnytstvo, 2011. – 808 s.

6. Kant I. Metafizika нравов / Immanuel Kant; [per. s nem. S.Ya.Sheyman-Topshteyn, Ts.G.Arzakanyana] // Kant I. Sochineniya: v 8 t. – M.: Choro, 1994–1994. – T. 6. – 1994. – 718 s.

7. Redlich N. *Understanding Constitutional Law* / N. Redlich, A. Schwartz, J. Attanasio. – New York: Matthew Bender: Irwin, 1995. – XII, 480 p.

8. Konstytutsiyni i konstytutsiynni akty Ukrainy. Istoriya i suchasnist' / [uporyad. I.O. Kresina; red. Yu.S. Shemshuchenko]. – K.: In-t derzhavy i prava im. V.M. Korets'koho NAN Ukrainy, 2001. – 400 s.

9. M. Karmažina. Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo // Politychna entsyklopediya. Redkol.: Yu. Levenets' (holova), Yu. Shapoval' (zast. holovy) ta in. – K.: Parlament's'ke vydavnytstvo, 2011. – s. 328.

10. Korukunov N.M. Ukorenienie inostrantsev i prekraschenie poddanstva. – SPb.: Tip. M.M.Stasyulevicha, 1895. – 123 s.

11. Konstytutsiya Mykoly Stsiborskoho 1939. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://constituanta.blogspot.com/2012/04/1939.html>; I.Patrylyak, Stsiborskyy Mykola // Politychna entsyklopediya. Redkol.: Yu. Levenets' (holova), Yu. Shapoval' (zast. holovy) ta in. – K.: Parlament's'ke vydavnytstvo, 2011. – 703 s.

12. Stsiborskyy M. Natsiokratiya / Mykola Stsiborskyy. – Paryzh, 1935. – 121 s.

13. Konstytutsiya Ukrainy : nauk.-prakt. koment. / redkol. : V.Ya. Tatsiy (holova), O.V. Petryshyn, Yu.H. Barabash ta in.; Natsional'na akademiya pravovykh nauk Ukrainy. – 2-hie vyd. – Kh.: Pravo, 2011. – 1128 s.

Vasylchuk V.M.,

doctor of historical sciences, professor of department of History of Ukraine Kyiv National Linguistic University,
vladimir_vasyl@ukr.net

Ukraine, Kyiv

HISTORY OF CREATION OF CONSTITUTION IS IN UKRAINE

In the article the basic stages of constitutional process are probed in their historical aspect. Pridilyaet'sya attention the modern features of constitutional reform in Ukraine. The separate questions of history of the phenomenon of constitutional development light up. Rozglyadaet'sya elements of mechanism of functioning of constitutional development in the world «constitution of the state», «constitutional state» and «constitutionalism». Separate attention is turned on a question of historical experience of constitutional development of Ukraine, and also features of this process, on the modern stage. «Constitutional development of Ukraine» is examined also as a reliable way the maintainances of national identity of all people, providing of their prosperity and guaranteing of the democratic future of the state.

Key words: constitution, constitutional process, constitutionalism, Constitution of Ukraine, modern Ukrainian constitutionalism.

УДК 94(470+477)

Гедін М.С.,

к.і.н., доцент кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету, maks300011@ukr.net

Україна, м. Київ

ПОШИРЕННЯ ІДЕЙ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА НА ЗАКАРПАТТІ В СЕРЕДИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Проаналізовано історію зародження, становлення та сутність слов'янофільства як суспільно-політичної течії в Російській Імперії і конкретно-історичного явища суспільної думки першої половини – середини XIX століття, а також його вплив на українську історичну та суспільно-політичну думку на Закарпатті в середині XIX століття. Показано, що витoki слов'янофільства треба шукати на початку XV століття, коли в суспільстві активно обговорювалися дві основні проблеми – відношення церкви до ересі і занепад моралі в монастирях. Зазначається, що слов'янофільство виробило своєрідну ідею історичного розвитку Росії, а також знайшло відображення в поглядах і діяльності українських вчених. Досліджується генеза цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів модерної епохи. Аналізується процес зародження й утвердження слов'янської цивілізаційної ідентичності українських учених XIX ст. З'ясовуються джерельні витoki слов'янської ідентичності. Простежується вплив романтизму, ідеології слов'янської взаємності та доктрин російського слов'янофільства і панславізму на цивілізаційну ідентичність українських інтелектуалів.

Ключові слова: слов'янофіли, слов'янофільство, слов'янофільська ідея, панславізм, ідентичність, Європа.

Постановка проблеми. Кожен народ у своїй історіософській концепції прагне виявити власну національно-культурну самобутність. Актуалізацію цієї ідеї дослідники пов'язують з впливом Романтизму, зокрема, з періодом пошуків власного історичного коріння, обстоювання мови, традицій, збирання і дослідження народної творчості. Інтелектуально-духовна атмосфера Романтизму сформувала світогляд, де акцент ставився на національній специфіці цивілізаційної ідентичності. У цей період в Європі потужно зазвучало слов'янське питання. Дотримуючись Гердерівської дихотомії «германізм – слов'янство», романтики проголосили лозунг слов'янського єднання як запоруку здобуття політичної і культурної автономії у федерації одноплемінних народів.

У сучасній українській соціогуманітаристиці важливого значення набувають студії з геополітичних орієнтацій та культурно-цивілізаційної приналежності України. Попри цілковите домінування думки про європейську культурно-цивілізаційну приналежність України, досі недостатньо досліджені ті інтелектуальні течії та явища з українського минулого, представники яких свого часу дотримувались альтернативної стосовно європеїзму орієнтації. Серед таких інтелектуальних явищ насамперед варто виділити слов'янську цивілізаційну ідентичність переважної більшості українських учених першої половини – середини XIX століття. Вчені-українці доби романтизму ототожнювали себе зі Слов'янським світом, або Слов'янщиною, як окремою, самобутньою культурно-цивілізаційною спільністю. Слов'янщина у їхній свідомості поставала цивілізацією-антагоністом стосовно Заходу/Європи, чи так званого Германського світу. Відповідно до цього, історія слов'янських народів трактувалася ними як споконвічний опір агресивному натиску з боку германських народів; Європа і Слов'янщина сприймалися ними як споконвічні вороги. Сьогодні цей феномен здебільшого не береться до уваги, коли

акцентується на європейській ідентичності України як начебто споконвічній даності.

В середині XIX століття в Російській імперії починається протистояння двох потоків історії – «східного і західного». Чітке теоретичне і громадсько-політичне оформлення ці дві тенденції отримали в 30-60-х роках XIX століття. Першу тенденцію представляли слов'янофіли, а другу західники. Представники цих двох суспільно-політичних течій в активних наукових дискусіях відстоювали свої погляди на минуле, нинішнє та майбутнє Російської Імперії. За визначенням харківського історика О.Д. Капліна, це була епоха «порушення розумових інтересів і початку кардинальних змін в суспільно-політичному житті Російської Імперії» [6, с.45].

Актуальність пропонованої статті пояснюється тим, що так зване слов'янофільство («класичне», «істинне») належить до найбільш значних явищ суспільно-політичної думки XIX століття, яке помітно вплинуло на богословські, філософські, історичні теорії та погляди. На кінець 1970-х рр. стало очевидним, що ґрунтовне дослідження слов'янофільства як багатоаспектної наукової проблеми можливе за участю представників майже всього циклу гуманітарних наук.

Життя і погляди слов'янофілів (О.С. Хом'якова, І.В. Кіреєвського, П.В. Кіреєвського, К.С. Аксакова і І.С. Аксакова, Ю.Ф. Самаріна і деяких інших) протягом вже більше 150 років привертають увагу не тільки істориків, але й інших представників гуманітарного знання, культури і мистецтва в Росії, СРСР, а також далеко за їхніми межами.

В період 1860-х – першій половині 1870-х рр. спадкоємцями слов'янофілів і близькими за поглядами до них людьми було видано значну кількість слов'янофільських праць, раніше маловідомих або невідомих взагалі. Велика роль у публікації спадщини слов'янофілів, а також коментарів до неї належала представникам церковної історіографії (М.П. Гілярову-

Платонову [4], М.І. Барсову [1]). Однак, значного поширення і впливу на слов'янофілів ці погляди не одержали.

Післявоєнний період становить собою суперечливий час в історіографії слов'янофілства. З одного боку, він характеризувався деякою активізацією інтересу до цього явища, спробами дати йому більш об'єктивну оцінку (друга половина – кінець 1940-х років; друга половина 1960-х – початок 1970-х років), радянським розумінням його як реакційного, консервативного явища, що закінчилося проведенням у 1969 році дискусії про слов'янофілство, а також появою в середовищі філологів першої радянської монографії про слов'янофілів, автором якої був Ю.З.Янковський[11]. Однак, в той же час сама слов'янофілська спадщина практично не видавалася, а тому теоретичне осмислення проблеми могло здійснюватися тільки в рамках традиційного догматичного тлумачення марксизму-ленізму.

Мета статті. Пропонована стаття має на меті проаналізувати сутність так званого слов'янофілства як конкретно-історичного явища суспільної думки, яке виробило своєрідну ідею історичного розвитку, а також знайшло відображення в суспільно-політичному житті на Закарпатті у першій половині - середині XIX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слов'янофілство (від слов'янин і грец. – любити, слов'янолюбство) – світоглядно-ідеологічна і суспільно-політична течія в Росії у 1840–1870 роках, яка на протигагу російській орієнтації на Західну Європу (так званих «західників») перейшла на шлях російського панславізму і ідеалізувала все, що російське. Крім того, представники слов'янофілства протиставляли Росію Заходові, православ'я, як «єдину правдиву християнську релігію» протиставляли католицизмові, московські звичаї протиставляли європейським, ідеалізували історію й суспільний лад Московської держави (зокрема допетровської доби), а також общину, артілі тощо[5, с.39]. Російські слов'янофіли (Олексій Хом'яков, Іван Кіреєвський, Петро Кіреєвський, Іван Аксаков, Константин Аксаков, Юрій Самарін, Іван Беляєв та інші) виступали за скасування кріпацтва та захищали деякі демократичні свободи, але були прихильниками державного і національного централізму в Російській імперії [7, с.32]. Крім того, слов'янофіли вважали, що Росія повинна очолити й керувати всіма слов'янськими народами, і були проти позитивного вирішення українського і навіть польського питань [7, с.38].

Часом зародження слов'янофілства вважається зима 1838-1839 рр., коли у літературних салонах Москви стався обмін посланнями між О.С.Хомяковим («Про старому і новому») і І.В. Кіреєвським («У відповідь О.С. Хомякову») [5, с.268]. Власне ці два діячі і склали основу гуртка «старших» слов'янофілів, які розробляли доктрину слов'янофілства. У культурному сенсі слов'янофілство постало на полі романтизму, зокрема в руслі переосмислення філософських ідей Ф.-В.Шеллінга та Г.-В.Гегеля [5, с.268-269]. Виникненню слов'янофілства передував тривалий період поширення антизахідних настроїв серед російської громадськості кінця XVIII – початку XIX століть, що досить часто асоціювалися з

новим російським патріотизмом. Поширення в російському суспільстві антизахідних настроїв мали вигляд неприйняття європейських новацій, критики всього європейського, протиставлення російського суспільства європейському, піднесення російської культури на протигагу європейській тощо.

Слід зазначити, що навіть в самому середовищі слов'янофілів спостерігалася певна строкатість і неоднорідність суспільно-політичних поглядів. Зокрема, розрізняють «старших» слов'янофілів (К. Аксаков, І. Кіреєвський, О. Хом'яков, Ю. Самарін та ін.), «молодших» слов'янофілів (І. Аксаков, Д. Валуєв, П. Кіреєвський, О. Кошельов, Ф. Чижов та ін.), «офіційних», або «правих», слов'янофілів (М. Погодін, С. Шевириков та ін.), «почвенників» (А. Григор'єв, Ф. Достоевський, М. Страхів та ін.), «пізніх» слов'янофілів, або «неослов'янофілів» (М. Данилевський, К. Леонтьєв та ін.). Щоправда, останніх вчені зараховують до представників слов'янофілства з численними обумовленнями та застереженнями[11, с.112].

Термін «слов'янофілство» запозичили західники у прибічників М.Карамзіна, які так називали архаїчну доктрину міністра народної освіти Російської імперії О. Шишкова, апологета «слов'яно-російського стилю» і, в той же час, автора так званого «чавунного» цензурного статуту 1826 року, який забороняв друкувати все, що мало яке-небудь політичне підґрунтя. Відтак західники стали застосовувати назву «слов'янофілство» щодо своїх опонентів – слов'янофілів 1830-х рр. – з іронічним підтекстом [5, с.39].

Спочатку змагання слов'янофілства та західництва розгоралося у вербальній формі, зокрема на диспутах першої половини 1840-х рр. у відомих московських салонах Є.Славіної, К.Павлова, Д.Свербеева, П.Чадаєва та ін. [2, с.333]. Від середини 1840-х рр. полеміка слов'янофілів та західників перемістилася на сторінки періодики та стала знаковим явищем російської публіцистики дореформеної доби. Протягом 1840–1850-х рр. сформувалося досить широке коло періодичних видань, які дотримувалися слов'янофілської орієнтації: журнали «Москвитянин», «Русская беседа», «Сельское благоустройство», газети «Молва» та «Парус», збірники «Московский сборник», «Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных» та ін. [2, с.333-334]. Частина праць слов'янофілів поширювалася в рукописному вигляді, зокрема в копіях, інша частина творів прихильників слов'янофілства була заборонена російською цензурою. Значної популярності слов'янофілські ідеї набули завдяки поширенню філософської лірики Ф. Тютчева, О. Хом'якова та ін.

Слід зазначити, що слов'янофілство як суспільний феномен мав різні прояви: від орієнтації на слов'янський світ як особливу цивілізаційно-культурну спільноту – до обґрунтування ідеї об'єднання слов'янських народів під скіпетром російського царя.

Слов'янське населення Австрійської імперії підтримувало ідею про духовну і культурну єдність слов'янських народів, їх етнічну й мовну спорідненість. Отже, лейтмотивом даної ідеології виступала думка про самоутвердження кожного етносу, співпрацю в освітній

та видавничій сферах, охорону власних культурних традицій. Тобто, слов'янофільство функціонувало не в політичній, а в культурній площині. Свідченням цього є також той факт, що формулюванням і поширенням доктрини слов'янофільства займалися культурно-просвітницькі товариства чехів, словаків, сербів, хорватів, русинів та ін.

Після революції 1848–1849 рр. процес національного пробудження охопив і територію Закарпаття. Перший сплеск будительської ініціативи засвідчили твори О. Духновича, О. Павловича, Є. Фенцика, які звертались до широкої читачької аудиторії із власними ідеями щодо історії краю, оцінювали сучасну політичну ситуацію, давали читачам релігійні настанови, пропагували фольклорні традиції. Першими організованими формами поширення слов'янської ідеї у регіоні стали об'єднання «Пряшевское литературное заведение» (1851–1853) та «Общество св. Иоанна Крестителя» (1862–1865), засновані О. Духновичем. Та найповніше ідеологія слов'янофільства проявилась в діяльності «Общества св. Василия Великого» (1866–1902), ініціаторами і керівниками якого стали І. Раковський та І. Мондок – відповідно, проректор і ректор Ужгородської духовної семінарії. Почесним головою «Общества» був обраний А. Добрянський – радник Придворної угорської канцелярії у Відні. На момент офіційного затвердження статуту «Общества» до його складу входило 44 засновники та 304 дійсні члени [4, с.15]. З огляду на те, що переважній частині слов'янського закарпатського населення був притаманний низький рівень культури (у т.ч. й політичної), а також негативні наслідки політики мадяризації у регіоні та асиміляцію місцевої інтелігенції, така чисельність членів товариства свідчила про неабиякий інтерес громадськості до національного питання.

Як зазначено у Статуті «Общества св. Василия Великого», його метою було «сочинение, составление, именно издавание, награждение и распространение книг школьных, приспособленных потребам школ выше помянутых двух епархий, вообще же составление в языках русском и мадярском всяких такого рода назидательных и полезных книг, образов, часописей, которые бы по содержанию и духу своему с успехом произвели духовно-нравственное образование восточных соединенных католиков...» [10, с.69]. Також була розгорнута кампанія щодо придбання Руського народного дому та відстоювання автономії Мукачівської і Пряшівської єпархій. У народному домі планувалося відкрити бібліотеку, друкарню, театр, лекційні зали та шкільний гуртожиток.

Доробок «Общества св. Василия Великого» включає публікацію календаря «Місяцословъ...» (1889-1901), заснування щотижневих газет «Свѣтъ» (1867–1871), «Новый свѣтъ» (1871–1872), «Карпаты» (1875–1881), видання підручників граматики, географії, арифметики, історії, літератури місцевих авторів, російсько-угорських словників і церковних збірників. Усі видання виходили російською мовою, оскільки «Общество «не могло отречься от употребления своего собственного русского языка, выработанного общою русскою литературою У насъ никогда и рѣчи не было объ

отдѣльном литературномъ языкѣ. Всѣ наши писатели руководились этой мыслью» [4, с.18].

Крім дописів місцевих письменників (І. Раковського, А. Кралицького, І. Сільвая, О. Митрака, Є. Фенцика, О. Павловича) часописи регулярно друкували твори російської літератури – «Панночку-селянку» і «Заметіль» О. Пушкіна, «Портрет» М. Гоголя, «Асю», «Записки мисливця» І. Тургенєва. А. Кралицький подавав також статті й нариси про російських письменників. Є. Фенцик надрукував «Краткую историю русского языка и словесности» та статтю «О мифах, сказках, песнях или о народной поэзии русского народа».

Попри те, що законодавство імперії Габсбургів у 60-х рр. XIX ст. лояльно ставилося до представників нетитульних націй, «Общество св. Василия Великого» постійно наштовхувалося на бойкотування чи відкрите протистояння угорської преси та опір угорських правителів, які вважали його проросійською агентурою. Крім того, почалися внутрішні суперечки, що у 1871 р. призвели до зміни керівництва «Общества». Із обранням нових головуючих О. Негребецького і Г. Маркоша діяльність організації прагне перейти у політичну площину. Як зазначає В. Падак, з кінця 1870-х рр., коли з числа керівництва було усунуто радикальних русофілів, русофільська ідеологія виказувала ознаки «клінічної смерті», викликала бойкот з боку рядових членів. Натомість поширювалась ідеологія народництва [11, с.290-291].

Отже, у перший період діяльності «Общества св. Василия Великого» (1866-1871 рр.) слов'янофільство виражало проросійські симпатії, проте ідентифікувало себе не як росіян, а як членів єдиного «русского народа». Основними ідеями, що узгоджувались з російським слов'янофільством, стали: увага до російського народу як головної дійової особи історичного процесу, релігійний світогляд та питання культурної єдності. До речі, така позиція була поширена і серед словаків, чехів, словенів, хорватів, з якими «Общество» підтримувало тісні контакти. Зокрема, у протоколах засідань товариства зазначалося про взаємообмін друкованою продукцією «Общества св. Василия Великого» з «Галицькою Матицею», «Сербською Матицею», «Словацькою Матицею», «Південнослов'янською Академією в Загребі», «Люблянською Слов'янською Матицею», «Чеською книжковою спілкою», «Далмацькою Матицею» та ін. [11, с.296].

Висновки. Підбиваючи підсумки пропонованої статті, слід зазначити, що закарпатський варіант слов'янофільства історично залишився на рівні початкових форм людської солідарності, а його організаційні та ідейні пошуки зазнали краху, не переросли у категорію політичного руху. У позиції закарпатських інтелектуалів виявлялися часом протилежні тенденції: проросійські симпатії, ідеалізація царизму, з іншого боку – прагнення демократії, вияв ідеї національної самобутності, патріотизму. Зазнавши невдач у пошуках власної ідентичності, місцеве слов'янофільство сублімувало свою енергію у плідотвірній культурно-просвітницькій діяльності, що дозволяє розглядати даний феномен як важливу основу культурної інтеграції регіону в Слов'янський світ.

Література

1. Барсов Н.Н. Новый метод в богословии // Христианское Чтение. – 1869. – № 2-4.
2. Благова Т.И. Родоначальники славянофильства. Алексей Хомяков и Иван Киреевский. – М.: Высшая школа, 1995. – С. 333-336.
3. Таджега Ю. История «Общества св. Василия Великого» и речь ко дню 60-летия от его учреждения / Юлий Таджега. – Ужгород : Школьная помощь, 1925. – 60 с.
4. Гиляров-Платонов Н.П. О судьбе убеждений // Русская Беседа. – 1860. – №2. – С. 16-22.
5. Дудзинская Е.А. Русские славянофилы и зарубежное славянство // Методологические проблемы истории славистики. – М., 1978. – С. 261-281.
6. Каплін О.Д. Слов'янофільська ідея історичного розвитку Росії: дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005.
7. Каплін О.Д. Сутність і види російської монархії в осмисленні слов'янофілів // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. держ. пед. ун-т ім. Т.С.Сквороди. – Вип. 13. – Харків, 2003. – С. 44-48.
8. Общество св. Василия В. // Месяцословъ на 1867 годъ. – Ужгород : Типография Карла Лейера, 1866. – С. 69-70.
9. Падяк В. Товариство св. Василия Великого в Ужгороді / В.Падяк // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2016 рік. – Ужгород : вид-во В.Падяка, 2015. – С.287-295.
10. Хевроліна В.М. Ідея слов'янської єдності в зовнішньополітичних уявленнях пізніх слов'янофілів (кінець 1870 - сер. 90-х гг. XIX ст.) // Слов'янський питання: Віхи історії. – М., 1997. – С. 90-99.
11. Янковський Ю.З. Из истории русской общественно-литературной мысли 40 – 50-х гг. XIX столетия. – К., 1972. – 345 с.

References

1. Barsov N.I. Novyy metod v bogoslovii // Hristianskoe Chtenie. – 1869. – # 2-4.
2. Blagova T.I. Rodonachalniki slavyanofilstva. Aleksey Homyakov i Ivan Kireevskiy. – M.: Vysshaya shkola, 1995. – S.333-336.
3. Hadzheha Yu. Ystoryya «Obshchestva sv. Vasyliya Velykaho» y rech' ko dnyu 60-letyia ot eho uchrezhdenyia / Yuliy Hadzheha. – Uzhhorod : Shkol'naya pomoshch', 1925. – 60 s.
4. Gilyarov-Platonov N.P. O sudbe ubezheniy // Russkaya Beseda. – 1860. – #2. – S. 16-22.
5. Dudzinskaya E.A. Russkie slavyanofilyi i zarubezhnoe slavyanstvo // Metodologicheskie problemy istorii slavistiky. – M., 1978. – S. 261-281.
6. Kaplin O.D. Slov'yanofil's'ka ideya istorichnoho rozvytku Rosiyi: dys... d-ra ist. nauk; 07.00.02 / Kharkiv's'kyy natsional'nyy un-t im. V.N.Karazina. – Kh., 2005.
7. Kaplin O.D. Sutnist' i vydy rosiys'koyi monarkhiyi v osmyslenni slov'yanofiliv // Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya "Istoriya ta heohrafiya" / Khark. derzh. ped. un-t im. H.S. Skovorody. – Vyp. 13. – Kharkiv, 2003. – S. 44-48.
8. Obshchestvo sv. Vasyliya V. // Mesyatsoslov' na 1867 god'f. – Uzhhorod : Typohrafiya Karla Lehera, 1866. – S. 69-70.
9. Padyak V. Tovarystvo sv. Vasyliya Velykoho v Uzhhorodi / V.Padyak // Kalendar krayeznavchikh pam'yatnykh dat na 2016 rik. – Uzhhorod : vyd-vo V.Padyaka, 2015. – S.287-295.
10. Khevrolyna V.M. Ideya slov'yans'koyi yednosti v zovnishn'opolitichnykh uyavlennyakh piznikh slov'yanofiliv (kinets' 1870 - ser. 90-ki hih. XIX st.) // Slov'yans'kyy pytannya: Vikhy istoriyi. – M., 1997. – S. 90-99.
11. Yankovskiy Yu.Z. Iz istorii russkoy obshchestvenno-literaturnoy mysli 40 – 50-h gg. XIX stoletiya. – K., 1972. – 345 s.

Gedin M.S.,

The candidate of historical sciences, senior lecturer senior lecturer of department of History of Ukraine
Kyiv National Linguistic University, maks300011@ukr.net

Ukraine, Kyiv

THE SPREAD OF THE IDEA OF SLAVOPHILISM IN TRANS-CARPATIA OF THE MID OF XIX CENTURY

Analyzed the history of origin, the formation and the essence of slavophilism as a social-political movement in Russian Empire and specific historical phenomenon of the social thoughts in the first half-mid of the XIXth century, also his influence on the Transcarpathia historical and social-political thought in the mid of the XIXth century. Viewed, that the sources of slavophilism must be search at the beginning of XVth century, when in society were actively discussed two main problems – the relation of the church to heresy and the decline of moral in the priory. Mentioned that slavophilism was created an original idea of historical development of the Russia, and also had been reflected in views and activities of the ukrainian scientists. The genesis of the civilized identity of Ukrainian intellectuals of modern epoch has been investigated. It is analysed the process of formation and strengthening of Slavic civilized identity of Ukrainian scientists of the XIX century. The sources of Slavic identity have been ascertained. It is traced the influence of romanticism, identity of Slavic mutuality and the doctrines of Russian Slavophilism and Pan-Slavism on the civilized identity of Ukrainian intellectuals.

Key words: Slavophiles ,slavophilism, Slavophile idea, Pan-Slavism, identity, Europe.

УДК 94 (430) «1555–1580»

Каріков С.А.,

к.і.н., доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України,
karikov.nuczu@gmail.com

Україна, м. Харків

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ «ДРУГОГО ПОКОЛІННЯ» ЛЮТЕРАНСЬКИХ РЕФОРМАТОРІВ

У статті представлено характеристику діяльності «другого покоління» реформаторів, які продовжили справу Мартіна Лютера. Автор зосереджує увагу на визначенні особливостей їх діяльності після Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. Зазначено, що реформатори у 50–70-х рр. XVI ст. зосередилися на вирішенні теологічних проблем, участі в церковній службі, викладанні у школах й університетах. Зроблено висновок, що діяльність «другого покоління» лютеранських реформаторів сприяла успішному врегулюванню конфесійно-політичної ситуації в німецькому суспільстві раннього Нового часу.

Ключові слова: Реформація, конфесіоналізація, лютеранство, Аугсбурзький релігійний мир, курфюршество Саксонське, «друге покоління» реформаторів.

Постановка проблеми. Прикметною рисою новітніх досліджень проблеми лютеранської конфесіоналізації в Німеччині стає зростання уваги до характеристики осіб, які брали активну участь у розбудові конфесійних засад німецького суспільства раннього Нового часу. Це дає змогу визначити їх персональний внесок у здійснення конфесіоналізації.

Представники сучасної історіографії лютеранської конфесіоналізації активно звертаються до біографічного жанру [див.: 1;2;3;4 та ін.], проте в центрі їх уваги традиційно перебувають лідери Реформації – Мартін Лютер, Філіп Меланхтон, Йоганн Бугенхаген. Між тим, на нашу думку, поряд із цими видатними діячами, які перебували у витоків євангелічного руху, варто згадати і тих осіб, які продовжили їх справу, забезпечивши рецепцію принципів Реформації у наступні періоди історичного розвитку німецького суспільства.

У цьому аспекті видається доречним застосування дослідницьких підходів, що дають змогу розкрити специфіку конфесійно-політичного життя німецького суспільства на різних етапах. Зазначена специфіка визначалася, серед іншого, певними відмінностями в діяльності представників євангелічного табору, на які звернули увагу сучасні історики. Зокрема, Ф. Пресс звертається до означеної проблеми, з'ясовуючи характерні особливості «другого покоління» лютеранських територіальних правителів [5, S.242]. Р. Штраубель та У. Вайсс, розвиваючи зазначений підхід, вказують, що другій половині XVI ст. був притаманний образ «доброчесного» правителя, який перебував у постійних турботах щодо устрою церкви, укорінення обраної ним догми [6, S.15].

Подібний підхід, на нашу думку, забезпечує перспективи визначення специфічних ознак та особливостей діяльності інших соціальних груп і станів, що брали безпосередню участь у здійсненні лютеранської конфесіоналізації на теренах Німеччини. У цьому зв'язку насамперед варто звернутися до характеристики тих реформаторів, які продовжили справу Мартіна Лютера, Філіпа Меланхтона, Йоганна

Бугенхагена у 50–70-х рр. XVI ст. Цим визначається актуальність нашої статті.

Мета роботи – схарактеризувати основні напрями діяльності «другого покоління» лютеранських реформаторів після укладання Аугсбурзького релігійного миру та визначити їх головні досягнення.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають дослідники, розвиток лютеранства після 1555 р. характеризувався трьома головними процесами:

- відмежуванням від інших віросповідань;
- внутрішньою консолідацією завдяки об'єднанню різних напрямів;
- формуванням територіальної церкви під егідою територіальних князів [7, с.96].

Зміст указаних процесів великою мірою визначався активністю тих церковних діячів, які у 50–70-х рр. XVI ст. розвивали теоретичні положення євангелізму і здійснювали їх практичну реалізацію. Переважно це були люди, які отримали освіту у школах та університетах, реформованих на засадах лютеранського віровчення у 20–40-х рр. XVI ст. З одного боку, завдяки цьому їх шлях до визнання істинності принципів євангелізму, був внутрішньо менш суперечливим, ніж у фундаторів реформаційного руху (варто згадати тривалі ідейні шукання Мартіна Лютера або критику Йоганном Бугенхагеном перших виступів з ідеями Реформації), оскільки значною мірою спирався на підтримку останніх, яка полегшила наступному поколінню реформаторів набуття досвіду, засвоєння знань, зміцнення переконань. З другого боку, на такому шляху наступникам Мартіна Лютера, Філіпа Меланхтона, Йоганна Бугенхагена виявилось необхідним докласти значні особисті зусилля для реалізації ключових ідей лютеранства за нових історичних умов, коли потрібно було не тільки витримувати зовнішній тиск із боку прихильників католицизму, але й долати серйозні внутрішні розходження між прибічниками різних напрямів євангелічного віровчення.

Укладання Аугсбурзького релігійного миру дало змогу представникам «другого покоління» реформаторів без перешкод поширювати набуті знання серед

населення євангелічних територій Німеччини й поглиблювати зміст лютеранського віровчення. Вони посідали різні посади в лютеранській церковній організації – пасторів, проповідників, суперінтендентів, викладачів шкіл та університетів, – кожна з яких відкривала широкий простір для здійснення реформаторської діяльності. У межах нашої розвідки варто звернутися до праці найбільш значущих представників «другого покоління» лютеранських реформаторів.

До відомих послідовників Лютера у другій половині XVI ст. належав Пауль Ебер (1511–1569), який здобув освіту у Нюрнберзі і Віттенберзі. У сучасній історіографії він характеризується як «забутий послідовник Бугенхагена та Меланхтона», оскільки його ім'я згадується у працях з історії лютеранської конфесіоналізації порівняно нечасто. Між тим після смерті згаданих найближчих соратників Лютера саме Ебер перейняв на себе низку їх головних обов'язків, зокрема – читання лекцій на теологічному факультеті Віттенберзького університету (у грудні 1559 р. йому було присуджено ступінь доктора теології) [8, S.21].

Пауль Ебер продовжив справу Меланхтона у викладанні й організації навчального процесу на теологічному факультеті. Так, він приділив значну увагу забезпеченню студентів стипендіями, а також здійснив низку ординацій євангелічних священнослужителів. Крім того, Ебер узяв активну участь у проведенні перевірок євангелічних парафій на території курфюршества Саксонського, зокрема – у генеральній візитації 1555–1556 рр.

З 1559 р. до смерті Ебер виконував обов'язки генерального суперінтендента курфюршества Саксонського. У 60-х рр. XVI ст. він був не тільки одним із найбільш відомих професорів Віттенберзького університету, екзаменатором і наставником численних священнослужителів курфюршества Саксонського, але й провідником у поширенні євангелічного віровчення за межами Саксонії, консультантом територіальної влади у вирішенні богословських і церковних організаційних проблем, посередником у розв'язанні кадрових питань шкіл, університетів, церков, редактором і цензором академічних та теологічних творів [8, S.37–38].

Як реформатор, Пауль Ебер у своїй теологічній діяльності приділяв головну увагу зміцненню догматичних положень лютеранства, розвиваючи ідеї Філіпа Меланхтона. Як зазначає Ф. Леппін, участь Ебера у дискусіях між філіпістами та гнєзіолутеранами варто розподілити на два етапи. На першому етапі (до 1560 р.) реформатор був соратником Меланхтона, на другому (після смерті «наставника Німеччини») постав його активним послідовником, відіграючи провідну роль серед саксонських теологів [9, S.44]. Проте намагання Ебера, спираючись на принципи Євангелія й апелюючи до свободи совісті кожного віруючого, врегулювати розходження між філіпістами та гнєзіолутеранами мирним шляхом для посилення ідейної консолідації лютеранського угруповання у протистоянні з католиками та кальвіністами у 60-х рр. XVI ст. не мали великого успіху.

Серед гнєзіолутеран – представників «другого покоління» реформаторів варто виокремити постать Симона Музеуса (1521–1576) – одного з найближчих соратників лідера гнєзіолутеранського угруповання Матіаса Флація. Здобувши вищу освіту в університетах Франкфурта-на-Одері і Віттенберга, у 1557 р. Музеус приєднався до гнєзіолутеранського угруповання в єрнестинській Саксонії, спочатку в якості пастора в Айсфельді, а згодом – в Єні, де обійняв посади суперінтендента і професора теології в університеті.

Протягом діяльності в Єні Симон Музеус брав участь в укладанні «Веймарської Книги Спростування», що стала офіційним документом євангелічного віровчення у володіннях єрнестинських Веттінів. Крім того, реформатор узяв участь у теологічній дискусії між Матіасом Флацієм і Вітторіно Штрігелем у серпні 1560 р., присвяченій проблемі рабства і свободи волі людини, підтримавши позицію Флація.

За деякий час Флацій та Музеус були позбавлені викладацьких посад саксонським герцогом Йоганном Фрідріхом, коли вони виступили проти його планів змінити правління консисторії в Єні [10, S.303]. Після цього Музеус працював придворним проповідником у Шверіні, викладачем університету в Ростоці, а наприкінці життя став суперінтендентом у Мансфельді.

Вагомий внесок у подолання внутрішніх конфліктів у середовищі лутеран у другій половині XVI ст. здійснив Давид Хітройс (1531–1600). Розпочавши освіту на артистичному факультеті Тюбінгенського університету й отримавши звання магістра вільних мистецтв, надалі він продовжив навчання у Віттенберзькому університеті, де ідейно зблизився з Меланхтоном. Здобувши вищу освіту, Хітройс деякий час працював у Віттенберзі, читаючи в університеті лекції за відомою працею Меланхтона «*Loci communes*».

Після завершення Шмалькальденської війни 1546–1547 рр. Давид Хітройс залишив Віттенберг. Надалі він працював у Гейдельберзі, Тюбінгені, а з 1550 р. – у Ростоці (з 1563 р. він став ректором місцевого університету), звідки запрошувався протестантами Нижньої Австрії для допомоги у створенні євангелічних церковних статутів. Пізніше Хітройс узяв активну участь у розробці «Формули згоди» (1577), ухвалення якої заклало основу для примирення представників різних напрямів лютеранства й оформлення ранньої ортодоксії [11, S.424]. Він також створив низку праць, присвячених церковній організації доби Реформації, ставши одним із перших істориків лютеранської церкви.

Ще одним відомим представником «другого покоління» лютеранських реформаторів став Ніколаус Зельнекер (1530–1592). Здобувши освіту у Віттенберзькому університеті, він був рекомендований Меланхтоном на посаду викладача філософського факультету, а з 1556 р. став його деканом. Пізніше Зельнекер став проповідником при дворі курфюрста Августа, а згодом – професором теології в університетах Єні та Лейпцига, доклавши значних зусиль для оформлення лютеранської догматики. Наприкінці життя він працював суперінтендентом у Хільдесхаймі.

Найбільш вагомим внеском Ніколауса Зельнекера у справу лютеранської конфесіоналізації стала його участь

у розробці «Формули згоди» [11, S.425]. Вона увійшла до збірки фундаментальних віросповідних книг лютеранства – «Книги згоди» (1580), підготовленої до 50-річного ювілею виголошення «Аугсбурзького віросповідання» на Аугсбурзькому рейхстазі 1530 р. [12, S.216]. Також набули відомості написані Зельнекером духовні гімни і пісні, що використовувалися в євангелічному богослужінні.

Діяльність Ебера, Музеуса, Хітройса, Зельнекера, якій були притаманні пошук загальних шляхів і конкретних засобів об'єднання лютеран, засвідчує консолідуючу роль лютеранської конфесіоналізації, спрямованої до всіх станів німецького суспільства. Церковні інстанції конфесійно-політичної доби, у діяльності яких брали активну участь названі реформатори, охоплювали провідні політичні сили німецького суспільства раннього нового часу: дворянство, бюргерство, сільські общини. Тим самим новостворена церковна організація не тільки стверджувала непорушність станових кордонів, але й об'єднувала суспільство [7, с.120-121].

Ухвалення «Книги згоди» стало важливим рубежем консолідації німецького суспільства раннього Нового часу. Зазначена подія забезпечила підґрунтя для подальшого розвитку лютеранської ортодоксії, що надалі подала провідним напрямом євангелічного врівнення в німецькому суспільстві. Ключовою ознакою лютеранської ортодоксії стало закріплення чітко визначених теологічних принципів на рівні функціонування територіальної церковної організації. Вагомий внесок у досягнення такого результату здійснили «молоді реформатори», завдяки праці яких протягом 50–70-х рр. XVI ст. поступово було подолано тривалий ідейний розкол євангелічного угруповання і тим самим виведено лютеранство на новий рівень історичного розвитку.

Висновки. Таким чином, представники «другого покоління» лютеранських реформаторів в особі Пауля Ебера, Симона Музеуса, Давида Хітройса, Ніколауса Зельнекера та їхніх соратників стали гідними продовжувачами справи Реформації. Рецепція принципів євангелізму була забезпечена безпосереднім знайомством згаданих діячів із Лютером, Меланхтоном, Бугенхагеном, навчанням у Віттенберзі під керівництвом лідерів Реформації і подальшою співпрацею з ними. Вірність молодих реформаторів принципам лютеранства надалі виявила себе в їх активній теологічній, пасторській, викладацькій, візитаційній діяльності на теренах курфюршества Саксонського та в інших євангелічних територіях Німеччини.

Завдяки активності «другого покоління» реформаторів у процесі конфесіоналізації відбулося поступове подолання ідейних розходжень між прибічниками лютеранства, що дало змогу з прийняттям «Книги згоди» утвердити спільні догматичні і культові засади євангелічного віросповідання. На цих засадах надалі було розпочато оформлення системи лютеранської ортодоксії, що відкрила нову сторінку в розвитку євангелічного врівнення.

Література

1. Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformator zum Reformator / H.-G. Leder. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – 440 S.
2. Feldmann C. Martin Luther / C. Feldmann. – Reinbek: Rowohlt, 2009. – 160 S.
3. Schilling H. Martin Luther. Rebelle in einer Zeit des Umbruchs / H. Schilling. – München: Beck, 2014. – 720 S.
4. Котляров П.М. Гуманізм і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П.М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 360 с.
5. Press V. Soziale Folgen der Reformation in Deutschland / Press V. // Press V. Das Alte Reich. – Berlin: Duncker und Humblot, 1997. – S. 435-480.
6. Kaiser, König, Kardinal. Deutsche Fürsten 1500–1800 / R. Straubel, U. Weiss. – Leipzig: Jena; Berlin: Urania-Verlag, 1991. – 408 S.
7. Прокопьев А.Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – 483 с.
8. Gehrt D. Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melancthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber / D. Gehrt, P. Knüppfer // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 19-42.
9. Leppin V. Paul Eber und die Lehrkontroversen seiner Zeit / V. Leppin // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 43-64.
10. Kolb R. The "Three Kingdoms" of Simon Musaeus: A Wittenberg Student Processes Luther's Thought / R. Kolb // Collaboration, Conflict, and Continuity in the Reformation. Essays in Honour of James M. Estes on his Eightieth Birthday. – Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2014. – S. 297-321.
11. Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – 978 s.
12. Koch E. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675) / E. Koch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – 360 s.

References

1. Feldmann C. Martin Luther / C. Feldmann. – Reinbek: Rowohlt, 2009. – 160 s.
2. Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformator zum Reformator / H.-G. Leder. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – 440 s.
3. Schilling H. Martin Luther. Rebelle in einer Zeit des Umbruchs / H. Schilling. – München: Beck, 2014. – 720 s.
4. Kotlyarov P.M. Humanist i reformator: osviti, religijni ta sotsial'no-politychni praktyky Filipa Melankhtona / P.M. Kotlyarov. – Kyiv – Vinnytsya: TOV «Nilan-LTD», 2017. – 360 s.
5. Press V. Soziale Folgen der Reformation in Deutschland / Press V. // Press V. Das Alte Reich. – Berlin: Duncker und Humblot, 1997. – S. 435-480.
6. Kaiser, König, Kardinal. Deutsche Fürsten 1500–1800 / R. Straubel, U. Weiss. – Leipzig: Jena; Berlin: Urania-Verlag, 1991. – 408 s.

7. Prokop'ev A.Yu. *Germaniya v epokhu religioznogo raskola. 1555–1648* / A.Yu. Prokop'ev. – SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2008. – 483 s.

8. Gehrt D. *Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melanchthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber* / D. Gehrt, P. Knüpfner // *Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation.* – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 19–42.

9. Leppin V. *Paul Eber und die Lehrkontroversen seiner Zeit* / V. Leppin // *Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation.* – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. — S. 43–64.

10. Kolb R. *The "Three Kingdoms" of Simon Musaeus: A Wittenberg Student Processes Luther's Thought* / R. Kolb // *Collaboration, Conflict, and Continuity in the Reformation. Essays in Honour of James M. Estes on his Eightieth Birthday.* – Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2014. – S. 297–321.

11. Hauschild W.-D. *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte* / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. *Reformation und Neuzeit.* – 978 s.

12. Koch E. *Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675)* / E. Koch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – 360 s.

Karikov S.A.,

candidate of historical sciences, associate professor, National University of Civil Protection of Ukraine,

karikov.nuczu@gmail.com

Ukraine, Kharkiv

THE MAIN ACTIVITY DIRECTIONS OF THE "SECOND GENERATION" OF LUTHERAN REFORMERS

The article presents the characteristics of the activity of the "second generation" of reformers who continued the work of Martin Luther. The author defined the peculiarities of their activity after the Augsburg Religious Peace of 1555. It is noted that the reformers in the 50's and 70's of the XVI century were focused on solving of theological problems, participating in the church service, teaching at schools and universities. It is concluded that the activity of the "second generation" of Lutheran reformers was a contribution to the successful solution of the confessional and political problems in the German society of the Early Modern Age.

Key words: *Reformation, confessionalization, Lutheranism, Augsburg Religious Peace, the Electoral District of Saxony, "second generation" of Lutheran reformers.*

УДК 378.6.81:141.82(477)«192/193»

Комарницький О.Б.,

доцент, к.і.н., докторант кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, kob-1974@ukr.net

Пагор В.В.,

магістр історії, аспірант кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, pahorww@gmail.com

Україна, м. Кам'янець-Подільський

ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНЕ НАВЧАННЯ СТУДЕНТСТВА МЕДИЧНИХ ВИШІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-30-ті рр. XX ст.)

У статті йдеться про запровадження радянською владою політико-ідеологічного навчання в медичних інститутах і фармацевтичних технікумах України. Студентам викладали історичний матеріалізм, історію партії, політекономію, класову боротьбу та інші предмети політичного спрямування. Політично завоювати вищу школу допомагала преса, яка видавалася у вищих навчальних закладах. Редакція студентських газет відкрито іменувала себе бійцями ідеологічного фронту. Студентів залучали до участі і проведення мітингів і демонстрацій політичного спрямування. Все це мало ідеологічний вплив на молодь.

Автори, опираючись на архівні матеріали та тогочасну періодику, дійшли висновку, що радянська влада мала на меті підготувати політично мислячого лікаря, вірного більшовизму та марксизму-ленінізму.

Ключові слова: медична освіта, УСРР, інститути, технікуми, марксизм, ідеологія, студенти.

Постановка проблеми. Радянська система вищої освіти була спрямована на формування комуністичної свідомості студентів. Уже на початку 1920-х рр. перед більшовицькою владою постала проблема: як перевиховати студентську молодь на засадах радянської системи? Вказана проблема є маловивченою в історіографії [19, с.5; 24, с.211;29]. **Метою** дослідження є аналіз політики радянської влади, яка була спрямована на пролетаризацію, а згодом і політико-ідеологічне завоювання вищої школи, в тому числі медичних вишів. Доречно виділити маловивчений процес у радянській вищій освіті, при якій пріоритети між підготовкою кваліфікованого лікаря та обізнаного марксиста-ленініста зрівнювалися.

Виклад основного матеріалу. Тогочасне студентство за політичними настроями, ставленням до більшовиків, різних партій і течій являло собою досить пістряву картину. В умовах однопартійності, студенти, а згодом і молоді радянські лікарі, мали бути відданими радянській владі і виконувати т. зв. «лінію партії» [20, с.322-333].

Медичним вишам потрібно було не лише підготувати фахівців, а й викристалізувати тип студента-пролетаря [5, с.24], для чого до навчального процесу уведено дисципліни ідеологічного спрямування. З 1921 р. молодь вивчала такі: розвиток господарських форм, історичний матеріалізм, пролетарська революція, політичний лад РСФРР та УСРР, організація виробництва в УСРР, план електрифікації [46, арк.9].

У 1923 р. запровадили «соціально-економічний мінімум», який включав дисципліни: «Історія революційного руху в зв'язку з історією партії», «Науку про народне господарство», «Історичний матеріалізм», «Радянську конституцію». Згодом до навчальних планів інститутів запровадили курси історії партії (вивчався наприкінці

1920-х рр.), діалектичного матеріалізму, політекономії, економічної політики, ленінізму [1, с.23].

Зокрема такі дисципліни викладалися у Київському [1, с.44], Дніпропетровському медінститутах [40, с.4; 10, арк.126-127], Дніпропетровському фармацевтичному технікумі [44, арк. 58; 11, арк.18-19], Київському хіміко-фармацевтичному інституті. В останньому вищі студенти вивчали: «Матеріалізм і ідеалізм у філософії. Проблема об'єктивного», «Діалектичний матеріалізм», «Історична теорія Маркса», «Суспільство і природа», «Класи і класова боротьба», «Безкласове суспільство майбутнього» та ін. [42, арк.41-41зв.]. При викладанні історії партії використовувався місцевий краєзнавчий матеріал [35, с.15].

1924 р., виступаючи на нараді, на якій йшлося про реформу вищої медичної освіти, присутній З. Соловйов вказував: «Із школи майбутній лікар має вийти вміючи науково-матеріалістично, марксистсько мислити і вірно розуміти соціальні закономірності, які існують в людському суспільстві. Але цього ще не достатньо. Нам важливо мати лікаря – практичного діяча, який зможе взяти хворого і навколишнє середовище для організаційної роботи» [22, с.175].

У травні 1924 р. в Москві відбулася Всеросійська конференція з проблем вищої медичної освіти. На порядок денний винесли питання викладання соціально-економічних дисциплін на медичних факультетах і реформування вищої медичної освіти в республіках [43, арк.146].

В медінститутах з середини 20-х рр. створюються кафедри марксизму-ленінізму, зокрема в 1925 р. у Київському медінституті [1, с.23].

За підрахунками радянського історика Ю. Курносова, в середині 20-х рр. XX ст. у медичних вишах ідеологічні

дисципліни становили 4% від загальної кількості навчальних предметів [25, с.61].

Лекційний матеріал навіть спеціальних дисциплін ґрунтувався на теорії марксизму-ленінізму. Пріоритетним вважалося «виховання уважності в студентів, наукова критика теорій і концепцій буржуазних ідеологів» [21, с.8]. Викладачі часто цитували класиків марксизму-ленінізму. Тогочасну навчальну роботу в медичних вишах характеризують так: «На практичних заняттях властивості лікарських речовин завжди розглядаються з погляду основних положень марксистсько-ленінської філософії: законів переходу кількісних змін в якісні, взаємозв'язок і взаємообумовленості явищ, єдності і боротьби протилежностей» [16, с.33; 45, арк.183зв.].

Проникнення марксистсько-ленінської ідеології в навчальний процес Катеринославського медінституту яскраво ілюструє один з дописів журналу «Студент революції»: «Асистента Картмана студент запитав: «Чи впливає конвеєрна система через одноманітність трудових процесів, на збільшення стомленості? – Відповідь така: «На Заході впливає, у нас – ні». – Чому? – Класична відповідь: «Тому, що у нас робітник відвідує виробничі наради, культнаради і всякі другі «ради», а на Заході цього немає» [36, с.25].

Значний ідеологічний вплив на викладачів та студентів мала радянська преса [32, с.2; 10, арк.107]. 1931 р. в газеті одеського студентства «Пролетарські кадри» з'явилася стаття лікаря І. Дайліса «Нові кадри борців за здорову людяність», у якій він зауважив, що Одеський медінститут почав готувати ідеологічно підготовлених лікарів: «Коли раніше медичні факультети університету давали «лікарів», що сама назва показувала головне їх призначення – лікувати, – то тепер наші радянські виші почали давати не тільки лікарів, а й оздоровників нашого життя, нашого оточення й нашого організму» [26, с.2].

У кожному медичному виші студенти видавали стінгазети. Дописувач журналу «Студент революції» П. Подільський стосовно цього писав: «До вузу стінгазету занесли ті ж самі комсомольці, які прийшли в 1921-1922 році; традиція стінгазет така, що в ній комсомол займає досить почесне місце» [30, с.50]. На сторінках інститутських газет висвітлювали діяльність кращих комсоргів інституту [39, с.1], розміщуючи заклики ідеологічного змісту. Наприклад, на першій сторінці газети Харківського медінституту «Рефлекс» зазначалося: «Радянський лікар – політично письменний» [33, с.1].

Окреслити роль вишівської преси у радянській вищій школі допоможе привітання з виходом першого номера газети Дніпропетровського медінституту «За соціалістичні медкадри» від журналу «Студент революції»: «Новому бійцеві на фронті боротьби за пролетарські кадри... Гостріше пера, пильніше зір, міцніше більшовицький натиск – штурмуйте вишівські перекопи» [31, с.1].

У багатьох вишах видавалися багатотиражки та журнали. Надзвичайно популярною серед студентів була газета Київського медінституту «Червоний медик» [6, с. 102], яка містила статті ідеологічного змісту. Наприклад,

у статті «Активізувати роботу інститутських газет», наголошувалося: «Низова газета повинна висвітлити матеріали про комуністів, яким не місце в партії, вміщати в стіннівках пропагандистський матеріал (найважливіші ухвали партії, історія більшовизму тощо), показати комуністів, що зразково працюють, на їх прикладі вчити парторганізацію, всю масу» [2, с.1].

У Харківському медичному інституті друкувалася газета «Медик на варті» [37, с.52]. У вишівській пресі прославлялася політика влади, а інформаційні замітки з життя навчальних закладів набували політичного забарвлення [15, с.1].

В інститутській пресі часто критикували викладачів, які дозволяли собі відступити від основ радянської ідеологічної лінії. Часте цитування зарубіжних вчених викладачами Дніпропетровського медінституту розглядалося як спроба обуржуазити радянську науку: «Часто-густо викладачі викладають за матеріалом XIX ст. Жовтнева революція, соціалізм, реконструктивна доба, новий побут, нові обставини праці – усе це залишається для деяких викладачів чимось чужим, невідомим їм, що аж ніяк не позначається на їхньому викладі». Наприклад, на «терапевтичній кафедрі, коли мова йде про лікування нефритів, викладач 15 хв. говорить про потребу заборонити такому хворому дичину й розповідає про «рябчиків», яких треба ловити за хвоста, тощо» [14, с.3].

У вишах проводилося атеїстичне виховання, яке було покликане «сформулювати науковий світогляд лікаря і навчити його кваліфіковано боротися з пережитками релігії» [7, с.60]. Зокрема майбутні лікарі мали знати, що говорити з хворим необхідно було відповідно до матеріалістичного бачення світу.

Ідеологічні питання розглядалися і на засіданнях рад інститутів. У 1938 р. на засіданні ради професорів II Харківського медінституту обговорювали доповідь І. Назаренка «Про політвиховну роботу серед студентів і професорсько-викладацького складу нашого інституту». Доповідач наголосив, що «треба, щоб зараз рада професорів включила до плану своєї роботи марксистсько-ленінське виховання наукових робітників, щоб рада професорів вважала за одне з основних своїх завдань марксистсько-ленінське виховання наших наукових робітників. Наша практична робота, наша боротьба за висококваліфікованого лікаря повинна зараз доповнитися оволодінням більшовизму. Яких би ми фахівців не випускали, вони нічого не варті, коли не будуть нашими радянськими кадрами» [13, арк.207].

Значний ідеологічний вплив мали мітинги і демонстрації, безпосередніми учасниками яких були викладачі і студенти. Вони долучалися до проведення знаменних подій в історії радянської держави [8, с.126]. Наприклад, у 1922 р. Харківський медінститут брав активну участь у відзначенні V річниці Жовтневої революції. Студенти були учасниками демонстрацій, працювали над доповідями, які готували переважно на основі власних спогадів [8, с.123-124]. 13 грудня 1923 р. молодь цього вишу спільно зі студентами інших навчальних закладів міста брала участь у маніфестації, приуроченій до першої річниці з дня створення СРСР [38, с.126].

Святкували її хлопці та дівчата Вінницького фармацевтичного технікуму. У програмі культурних заходів та урочистостей обов'язковим було виконання Інтернаціоналу [28, с.4].

У Дніпропетровському медінституті 1931 р. урочисто відзначали 1 травня. Студенти здійснили урочисту ходу з квітами і плакатами [27, с.1]. 1935 р. виш брав участь у святкуванні 18 роковин Жовтневої революції: «7 листопада трьохтисячна маса студентів, професорів та викладачів вийшла на демонстрацію разом з усіма пролетарями міста чавуну та сталі. Колони нашого інституту були художньо оформлені портретами, квітами, гаслами, фізкультурники у формі волейболістів, легкоатлетів, тенісистів, боксерів тощо очолили колони» [18, с.1].

Урочисто відзначали річницю створення медінститутів, які теж не обходилися без ідеологічних гасел, плакатів та промов. 23 грудня 1935 р. на державному рівні проведено урочистості з нагоди 125-ї річниці Харківського медінституту [3, с.3; 41, с.4]. На ювілей прибули понад 1000 гостей. Організували виставку, яка висвітлювала віхи історії, провели масштабний фізкультурний карнавал, розвісили гасла ідеологічного змісту [3, с.2].

Ідеологічне вчення упроваджувалося у навчально-виховну роботу [12, арк. 25; 34, с.89-92; 17, с.94]. Разом з цим, навчально-методична робота в медичних вишах України в 1920-ті рр. була спрямована на підготовку кваліфікованого фахівця шляхом поглибленої практичної підготовки [23].

Висновки. Залучені до наукового обігу джерела, перспективи вивчення яких ще далеко не вичерпані, дали можливість встановити, що вища медична освіта значною мірою була просочена комуністичною ідеологією. У медичних вишах панувало політичне навчання, що властиве для тогочасної радянської системи вищої медичної освіти. Вдалося проаналізувати особливості проникнення у медичні навчальні заклади марксистсько-ленінської ідеології. В медінститутах були відкриті кафедри марксизму-ленізму, до навчальних планів введено предмети суспільно-політичного мінімуму, зокрема історію партії. Майбутній фахівець медичної галузі з першого дня навчання потрапляв під ідеологічний вплив, яким була просякнута вся навчально-виховна система, студентська преса, вишівське середовище.

Література

- 125 лет Киевского медицинского института / [редкол.: В.И.Милько (отв. ред.), Н.С.Бакушев, П.И.Баранни, В.Д.Братусь и др.]. – К.: Издательство «Здоров'я», 1956. – 240 с.
- Активізувати роботу інститутських газет // Червоний медик. – Київ. – 1933. – №55. – 26 серпня. – С.1.
- Алмазов І.В. 125-річчя ХМІ – велике медичне свято / І.В.Алмазов // Медичний бюлетень. – Харків. – 1935. – 7 листопада. – №13. – С.3.
- Алмазов. Як ми готуємося до ювілею / Алмазов // За радянського лікаря. – Харків. – 1935. – №25-26 (301-302). – С.2.
- Варганський Н. Очередные задачи коммунистического студенчества (Основные положения) / Н. Варганский // Студент революции. – Харьков. – 1922. – № 1. – С. 24.
- Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В.І.Пічов]. – К.: Київ. держ. ун-т ім. П.Т.Шевченка, 1967. – 395 с.
- Гадельшина Н.А., Атеистическое воспитание врача / Н.А.Гадельшина, Г.М.Гильманова // Идейное воспитание советского врача: сб. мат. конф. по идейной направленности преподавания в медицинском институте / [редкол.: проф. И.Н.Волкова, проф. В.С.Чудновский, проф. Т.Д. Овруцкий и др.]. – Казань, 1970. – С. 60.
- Годовщина Одонтофака (3/XII 21-3/XII 1922) // Студент революции. – 1923. – № 2-3. – С. – 126.
- Годовщина Октября. У медиков // Студент революции. – 1923. – № 2-3. – С. 123-124.
- Держархів Дніпропетровської області, – Ф.р.3732, – Оп.1, – Спр.5, – 187 арк.
- Держархів Харківської області, – Ф.р.1584, – Оп.21, – Спр.1, – 187 арк.
- Держархів Харківської області, – Ф.р.4093, – Оп.6, – Спр.1, – 28 арк.
- Держархів Харківської області, – Ф.р.4117, – Оп.5, – Спр.1, – 369 арк.
- За партійність наук // За соціалістичні медкадри. – Дніпропетровськ. – 1931. – 29 травня. – №1. – С.3.
- Завдання нашої вишівської преси // За соціалістичні медкадри. – 1931. – 29 травня. – №1. – С.1.
- Законникова Н.В., Значение фармакологии в формировании врачебного мышления / Н.В.Законникова, П.В.Распопова, А.С.Афонская // Идейное воспитание советского врача: сб. мат. конф. по идейной направленности преподавания в медицинском институте / [редкол.: проф. И.Н. Волкова, проф. В.С. Чудновский, проф. Т.Д. Овруцкий и др.]. – Казань, 1970. – С. 33-34.
- Зубарев Т. Комячейка и студком Харьковского Хим.-Фармац. Института / Т.Зубарев // Студент революции. – 1923. – №4-5. – С.94.
- Зустріти свято перемоги // За соціалістичні медкадри. – 1935. – №26. – 31 жовтня. – С.1.
- Киселев В.Н. О коммунистической идейности преподавания / В.Н. Киселев // Идейное воспитание советского врача: сб. мат. конф. по идейной направленности преподавания в медицинском институте / [редкол.: проф. И.Н. Волкова, проф. В.С. Чудновский, проф. Т.Д. Овруцкий и др.]. – Казань, 1970. – С. 5-7.
- Комарницький О. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія / О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: ППОВ «Друкарня «Рута», 2017. – 984 с.
- Красноперов Ф.П. Воспитание студентов при изучении медицинских дисциплин / Ф.П. Красноперов // Идейное воспитание советского врача: сб. мат. конф. по идейной направленности преподавания в медицинском институте / [редкол.: проф. И.Н. Волкова, проф. В.С. Чудновский, проф. Т.Д. Овруцкий и др.]. – Казань, 1970. – С. 8-13.
- Крыштопа Б.П. Высшее медицинское образование в Украинской ССР / Б.П. Крыштопа. – К.: Здоров'я, 1985. – 320 с.
- Кульчицький С. Людина в радянському державосупільстві / С.Кульчицький // П'яждень. – К., 2017. – 22 червня. – № 25 (501). – С.8-9.
- Кульчицький С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К.: Шемпора, 2013. – Кн. 2. – 627 с.
- Курносів Ю., Бондар А. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1964. – 344с.
- Айкар І. Нові кадри борців за здорову молодість / І.Айкар, Дайліс // Пролетарські кадри. – Одеса. 1931. – №9. – 15 лютого. – С.2.
- Маслова. Вивчаємо масових пісень / Маслова // За соціалістичні медкадри. – 1935. – №39 (96). – 21 квітня. – С.1.
- Міну. 1-й випуск фармтехнікуму / Міну // Червоний край. – Кам'янець-Подільський. – 1925. – 18 січня. – №14 (241). – С. 4.
- Пагор В.В. Поле аналізу колективної та індивідуальної свідомості студентів вищих медичних навчальних закладів України (20-30-ті рр. ХХ ст.) / В.В. Пагор // Zbiór raportów naukowych. «Postępy w nauce w ostatnich latach. Nowych rozwiązań». (28.12.2012-30.12.2012). – Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond teading tour», 2012. – S. 18-20.

30. Подільський П. До питання про ВУЗівські стінгазети / П. Подільський // Студент революції. – 1925. – № 1. – С. 50.

31. Привітання газети «За соціалістичні медкадри» // За соціалістичні медкадри. – Дніпропетровськ, – 1931. – 29 травня. – №1. – С.1.

32. Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою. Постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКП(б) // Червоний кордон. – 1936. – 26 червня. – №145. (2027). – С.1-3.

33. Радянський лікар – політично письменний // Рефлекс. – Харків. – 1930. – 16 лютого. – №11(51). – С.1.

34. Рохлин А. Полгода работы студенческих организаций Харьковского Медицинского / А.Рохлин // Студент революції. – 1923. – № 4-5. – С. 89-92.

35. Саркин В.Т. Ленинская методология в курсе истории КПСС / В.Т. Саркин // Идейное воспитание советского врача: сб. мат. конф. по идейной направленности преподавания в медицинском институте / [редкол.: проф. И.Н. Волкова, проф. В.С. Чудновский, проф. Г.Д. Овруцкий и др.]. – Казань, 1970. – С.15.

36. Стальной А. «Це вам наука, а не ... філософія» / А. Стальной // Студент революції. – 1931. – № 28. – С. 25.

37. Стругацький І. По наших газетах (м. Харків) / І.Стругацький // Студент революції. – 1926. – № 1. – С. 52.

38. Студенческая манифестация в Харькове // Студент революції. – 1923. – № 2-3. – С. 126.

39. Тов. Демчук – приклад кращих комсоргів // За радянського лікаря. – 1936. – 19 січня. – №3(320). – С.1.

40. Угода на соцзмагання між медінститутами України // За соціалістичні медкадри. – Дніпропетровськ, – 1931. – 26 жовтня. – №7. – С.4.

41. Фрішман Й.М. 125 років / М.Фрішман // За радянського лікаря. – 1935. – №17-18 (293-294). – С.4.

42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, – Ф.166, – Оп.2, – Спр.1524, – 133 арк.

43. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, – Ф.166, – Оп.4, – Спр.542, – 457 арк.

44. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, – Ф.166, – Оп.6, – Спр.5876, – 72 арк.

45. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, – Ф.501, – Оп.1, – Спр.402, – 35 арк.

46. Центральний державний архів громадських об'єднань України, – Ф.1, – Оп.20, – Ч.І (1918-1923 рр.), – Спр.1514, – 35 арк.

References

1. 125 let' Kyevskogo medytynskogo ynstytuta / [redkol.: V.Y. Myl'ko (otv. red.), N.S. Bakshiev, P.Y. Barannye, V.D. Bratus' y dr.]. – K.: Yzdatel'stvo «Zdorov'ya», 1956. – 240 s.

2. Aktyvizuvaty robotu instytut's'kykh hazyet // Chervonuyu medyku – Kyiv. – 1933. – №55. – 26 serpnia. – S.1.

3. Almazov I.V. 125-richchya KHMU – velyke medychnye svyato / I.V. Almazov // Medychyny byuleten'. – Kharkiv. – 1935. – 7 lystopada. – №13. – S.3.

4. Almazov. Yak my hotuyemosya do yuvileyu / Almazov // Za radians'koho likarya. – Kharkiv. – 1935. – №25-26 (301-302). – S.2.

5. Vahransky N. Ocherednye zadachy kommunysticheskogo studenchestva (Osnovnye polozeniya) / N. Varhansky // Student revolyutsyy. – Kharkov. – 1922. – № 1. – S. 24.

6. Vyshcha shkola Ukrayins'koyi RSR za 50 rokiv / [ker. avt. kol., vidp. red. V.I. Pichov]. – K.: Kyiv. derzh. un-t im T.H. Shevchenka, 1967. – 395 s.

7. Hadel'shyna N.A., Ateysticheskoye vospytanye vracha / N.A. Hadel'shyna, H.M. Hyl'manova // Ydeynoye vospytanye sovet'skogo vracha: sb. mat. konf. po ydeynoy napravlenosti prepodavannya v

medytynskom ynstytute / [redkol.: prof. Y.N. Volkova, prof. V.S. Chudnovskyy, prof. H.D. Ovrutskyy y dr.]. – Kazan', 1970. – S.60.

8. Hodovshchyna Odontfaka (3/KHII 21-3/KHII 1922) // Student revolyutsyy. – 1923. – № 2-3. – S. – 126.

9. Hodovshchyna Oktyabrya. U medikov // Student revolyutsyy. – 1923. – № 2-3. – S. 123-124.

10. Derzharkiv Dnipropetrovs'koyi oblasti, – F.r.3732, – Op.1, – Spr.5, – 187ark.

11. Derzharkiv Kharkivs'koyi oblasti, – F.r.1584, – Op.21, – Spr.1, – 187 ark.

12. Derzharkiv Kharkivs'koyi oblasti, – F.r.4093, – Op.6, – Spr.1, – 28 ark.

13. Derzharkiv Kharkivs'koyi oblasti, – F.r.4117, – Op.5, – Spr.1, – 369 ark.

14. Za partiyist' nauk // Za sotsialistychni medkadry. – Dnipropetrovs'k. – 1931. – 29 travnya. – №1. – S.3.

15. Zavdannya nashoyi vyshivs'koyi presy // Za sotsialistychni medkadry. – 1931. – 29 travnya. – №1. – S.1.

16. Zaykonnykova Y.V., Znachennye farmakologicheskoy formirovaniya vrachebnogo myshleniya / Y.V. Zaykonnykova, T.V. Raspopova, L.S. Afonskaya // Ydeynoye vospytanye sovet'skogo vracha: sb. mat. konf. po ydeynoy napravlenosti prepodavannya v medytynskom ynstytute / [redkol.: prof. Y.N. Volkova, prof. V.S. Chudnovskyy, prof. H.D. Ovrutskyy y dr.]. – Kazan', 1970. – S. 33-34.

17. Zubarev H. Kompyacheyka y studkom Kharkovskogo Khym.-Farmats. Ynstytuta / H. Zubarev // Student revolyutsyy. – 1923. – № 4-5. – S. 94.

18. Zustrity svyato peremohy // Za sotsialistychni medkadry. – 1935. – №26. – 31 zhovtnya. – S.1.

19. Kyslev V.N. O kommunysticheskoy ydeynosti prepodavannya / V.N. Kyslev // Ydeynoye vospytanye sovet'skogo vracha: sb. mat. konf. po ydeynoy napravlenosti prepodavannya v medytynskom ynstytute / [redkol.: prof. Y.N. Volkova, prof. V.S. Chudnovskyy, prof. H.D. Ovrutskyy y dr.]. – Kazan', 1970. – S. 5-7.

20. Komarnits'kyy O. Studenty-pedagogy u modernizatsiyi vyshchoyi osvity radians'koyi Ukrayiny u 1920-1930-rii rr.: monohrafiya / O. Komarnits'kyy. – Kam'yanets'-Podil's'kyy: TOV «Drukarnya «Ruta», 2017. – 984 s.

21. Krasnoperov F.T. Vospytanye studentov pry yzucheniyi medytynskoyi dystsipliny / F.T. Krasnoperov // Ydeynoye vospytanye sovet'skogo vracha: sb. mat. konf. po ydeynoy napravlenosti prepodavannya v medytynskom ynstytute / [redkol.: prof. Y.N. Volkova, prof. V.S. Chudnovskyy, prof. H.D. Ovrutskyy y dr.]. – Kazan', 1970. – S. 8-13.

22. Kryshchop B.P. Vysshe medytynskoye obrazovanye v Ukrayins'koyi SSR / B.P. Kryshchop. – K.: Zdorov'ya, 1985. – 320 s.

23. Kul'chyts'kyy S. Lyudyna v radians'komu derzhavosuspiil'nyi / S. Kul'chyts'kyy // Tyzhden'. – K. 2017. – 22 chervnya. – № 25 (501). – S. 8-9.

24. Kul'chyts'kyy S. Chervonuyi vykhlyk: istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli / S. Kul'chyts'kyy. – K.: Tempora, 2013. – Kn. 2. – 627 s.

25. Kurnosov YU., Bondar A. U navchanni ta pratsi: pidhotovka kadrov intelihtentsiyi v Ukrayins'koyi RSR. – K.: Nauk. dumka, 1964. – 344 s.

26. Likar I. Novi kadry bortsiv za zdorovu lyudyanst' / I. Likar, Daylis // Proletars'ki kadry. – Odesa. 1931. – №9. – 15 lyutoho. – S.2.

27. Maslova. Vyvchayemo masovyyi pisen' / Maslova // Za sotsialistychni medkadry. – 1935. – №39 (96). – 21 kvitnya. – S.1.

28. Mints. 1-y випуск farmtekhnikumu / Mints // Chervonnyy kryay.-Kam'yanets'-Podil's'kyi.-1925.-18 sichnya. - №14 (241). -S.4.
29. Pahor V.V. Pole analizu kolektyvnoyi ta indyvidual'noyi svidomosti studentiv vysichykh medychynykh navchal'nykh zakladiv Ukrayiny (20-30-ti rr. KHKH st.) / V.V. Pahor // Zbiór raportów naukowych. «Postępy w nauce w ostatnich latach. Nowych rozwiązań». (28.12.2012-30.12.2012). - Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond teading tour», 2012. - S. 18-20.
30. Podil's'kyi P. Do pytan'nyia pro VUZhiv's'ki stinhazety / P. Podil's'kyi // Student revolyutsyy. - 1925. - № 1. - S. 50.
31. Pryvitannya hazeti «Za sotsyialistychni medkadry» // Za sotsyialistychni medkadry. - Dnipropetrovs'k. - 1931. - 29 travnya. - №1. - S.1.
32. Pro robotu vysichykh navchal'nykh zakladiv i pro kerivnytstvo vysichoyu shkoloyu. Postanova Rady Narodnykh Komisariv Soyuzu RSR i Tsentral'noho Komitetu VKP(b) // Chervonnyy kordon. - 1936. - 26 chervnya. - №145.(2027). - S.1-3.
33. Radyans'kyi likar - politychno pys'mennyi // Refleks. - Kharkiv. - 1930. - 16 lyutoho. - №11(51). - S.1.
34. Rokhilyn L. Polhoda roboty studencheskykh orhanyzatsyy Kharkivskoho Medynstytuta / L. Rokhilyn // Student revolyutsyy. - 1923. - № 4-5. - S. 89-92.
35. Sarkyn V.H. Lenyn's'kaya metodolohyya v kurse ystoryi KPSS / V.H. Sarkyn // Ydeynoe vospytanye sovet's'koho vracha: sb. mat. konf. po ydeynoy napravlennosti prepodavannya v medytsynskom ynstytute / [redkol.: prof. Y.N. Volkova, prof. V.S.Chudnovskyy, prof. H.D.Ovrutskyy y dr.]. - Kazan', 1970. - S.15.
36. Stal'noy L. «Tse vam nauka, a ne ... filoso'fiya» / L. Stal'noy // Student revolyutsyy. - 1931. - № 28. - S. 25.
37. Struhats'kyi I. Po nashykh hazetakh (m. Kharkiv) / I.Struhats'kyi // Student revolyutsyy. - 1926. - № 1. - S. 52.
38. Studencheskaya manyfestatsyya v Kharkove // Student revolyutsyy. - 1923. - № 2-3. - S. 126.
39. Tov. Demchuk - pryklad kraschychykh komso'rhiv // Za radyans'koho likarya. - 1936. - 19 sichnya. - №3(320). - S.1.
40. Uhoda na sotszma'hamya mizh medynstytutamy Ukrayiny // Za sotsyialistychni medkadry. - Dnipropetrovs'k. - 1931. - 26 zhovtnya. - №7. - S.4.
41. Frishman Y.M. 125 rokiv / M. Frishman // Za radyans'koho likarya. - 1935. - №17-18 (293-294). - S.4.
42. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vysichykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny, - F.166, - Op.2, - Spr.1524, - 133 ark.
43. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vysichykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny, - F.166, - Op.4, - Spr.542, - 457 ark.
44. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vysichykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny, - F.166, - Op.6, - Spr.5876, - 72 ark.
45. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vysichykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny, - F.501, - Op.1, - Spr.402, - 35 ark.
46. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny, - F.1, - Op.20, - CHI (1918-1923 rr.), - Spr.1514, - 35 ark.

Komarnitskyi O.B.,

Ph.D., associate professor, Postdoctoral student Kamianets-Podilsky National Ivan Ohienko University, kob-1974@ukr.net

Pagor V.V.,

Master of History, Postgraduate student, Kamianets-Podilsky National Ivan Ohienko University, pahorww@gmail.com

Ukraine, Kamianets-Podilsky

PARTY AND IDEOLOGICAL TRAINING OF STUDENTS OF MEDICAL INSTITUTIONS OF SOVIET UKRAINE (20-30s OF THE TWENTIETH CENTURY)

The article deals with the introduction by the authorities of political and ideological education in medical institutes and pharmaceutical technical schools of Ukraine. Students studied historical materialism, party history, political economy, class struggle and other subjects of political orientation. The press helped politicize educational institutions. The editorial staff of student newspapers openly called themselves fighters of the ideological front. Students participated in rallies and demonstrations of political orientation. All this led to an ideological impact on young people.

The authors, drawing on archival materials and periodicals, came to the conclusion that the Soviet government was aiming to prepare a politically minded doctor, a true bolshevik, and a Marxist-Leninism.

Key words: medical education, Ukrainian SSR, institutes, technical schools, marxism, ideology, students.

УДК: 94 : 329 : 351.742 (477+439+436) «19»

Сарнацький О.П.,

професор, д.і.н., професор кафедри міжнародних економічних відносин
Запорізького національного технічного університету,

Україна, м. Запоріжжя

ДІІ АГЕНТУРИ МІСЦЕВИХ ЖАНДАРМСЬКИХ УПРАВЛІНЬ У НАДДНІПРЯНИЩИНІ В ГАЛИЧИНІ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ТЕРЕНАХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється, як за вимогою з Петербурга місцеві жандармські управління у Наддніпрянщині на початку XX ст. протягували своїйупальця на терени Австро-Угорської імперії, а особливо в Галичину, для того щоб стежити за представниками українських політичних партій. Це робили київські та полтавські жандарми, атакожіпредставники Тимчасового жандармського управління Галичини під час Першоїсвітової війни.

Ключові слова: департамент поліції, початок XX ст., жандармерія, агентура,представники українських політичних партій, Перша світова війна.

Постановка проблеми. Одними з дискусійних сучасних вітчизняних наукових проблем є питання, що пов'язані з розглядом суспільно-політичного життя в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст., яка на той час входила до складу Російської імперії. Останнім часом відбувається істотне накопичення значного масиву історичних знань про розвиток українського національно-визвольного руху на початку XX ст. Це дає можливість здійснити комплексні наукові дослідження з цієї проблематики.

Але здійснення подібних досліджень можливе лише при всебічному показі й аналізі діяльності тих сил, що покликані були захищати самодержавний лад та всіляко боротися проти будь-яких посягань на нього, в тому числі й національно-визвольного характеру.

Питання, пов'язані з національно-визвольним рухом в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучаснихрозвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів як, В. Борисенко [1], П. Шморгун [2,3], І. Курас[3,4], Ю. Лавров [5,6], В. Солдатенко, В. Кривошея[7], Ф. Турченко [8-10], Г. Касьянов [11,12], М. Козицький, О. Поліщук [13], О. Голобуцький, В. Кулик [14], В. Головченко [15], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [16], В. Гусев [17], А. Голуб [18], Т. Бевз [19, 20], А. Павко [21,22], С. Наумов [23,24], В. Стрілець [25], Р. Ветров, С. Донченко [26], І. Калмакан, О. Бриндак [27], О. Висоцький [28], А. Зорик [29], С. Донченко [30], якими висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини та їх лідерів, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-демократичним. Поряд з цим, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів, хоч і різною мірою, але показані

утиски, які відчували на собі діячі та прихильники цих партій з боку царської влади.

Однією з головних складових цих утисків є дії таємної поліції самодержавства, що були спрямовані на обмеження та припинення діяльності зазначених партій. Її діяльність в Україні наприкінці XIX – початку XX ст., а також основні напрями, форми, методи та засоби, що нею застосовувалися, також висвітлюються в наукових розвідках О. Овсієнка [31,32,33], О. Ярмиша [34,35], М. Щербака та О. Овсієнка [36], А. Чайковського і М. Щербака [37], В. Ченцова [38], Л. Стромилюк [39].

Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини наприкінці XIX – початку XX ст. в загальних рисах розглянута у публікації В. Сідака [40]. У ній також згадується і про агентурну закордонну мережу Департаменту поліції МВС Росії, яка орієнтувалася на збирання переважно політичної інформації. Більш конкретніше про наявність жандармської агентури в Галичині напередодні та на самому початку Першої світової війни йдеться і в науковій розвідці І. Верби, яка присвячена рокам заслання М. Грушевського під час війни [41].

Сучасні представники української діаспори, а також зарубіжні дослідники продовжували те, що було започатковано їх попередниками в 20–30-х роках XX ст., збагативши, в тому числі, й розроблення історії розвитку українських політичних партій в Росії з моменту їх появи і до 1917 р. При цьому свою увагу вони звертали й на дії самодержавної влади в боротьбі з українським рухом. Цікавою в цьому плані є розвідка З. Книша про дії царської охорони за кордоном наприкінці XIX – початку XX ст. стосовно представників українських партій Наддніпрянщини, які приїздили за кордон у партійних справах, а також українських галицькихпартій [42].

Мета статті. З усіх цих наукових розвідок лише в одній з них частково згадується про діяльність агентури місцевих жандармських управлінь царизму в боротьбі проти українських політичних партій на теренах Австро-Угорської імперії напередодні та під час Першої світової війни [33]. Тому висвітлення зазначеної проблеми

заслуговує на окремий розгляд. Враховуючи це, автор поставив собі за мету зробити спробу дещо повніше висвітлити саме таку діяльність окремих жандармських підрозділів царизму.

Виклад основного матеріалу. За вимогою Петербурга місцеві жандармські управління протягували свої щупальця і на терени Австро-Угорщини, а особливо у Галичину. Це робили київські та полтавські жандарми [33, с.51,59]. Так, влітку 1908 р. агенти Київського охоронного відділення, разом з інформацією агентури Департаменту поліції про діяльність «Української громади» в Парижі, регулярно повідомляли своє керівництво про підготовку до скликання у Львові з'їзду студентів-українців [33, с.51]. Агентурна записка Південно-Західного районного охоронного відділення від 9 травня 1909 р. інформувала про засідання «Галицької української партії» у Львові та діяльність М. Грушевського [33, с.51].

15 травня 1909 р. Департамент поліції надіслав начальнику київської охоранки копію агентурної записки по «Українській Галицькій партії» для відомостей та міркувань при розшуку агента «Подільської», які підтверджували відомості агентів київської охоранки в Галичині [43, арк.102-103]. У записці вказувалося, що «8 травня за новим стилем у м. Львові відбулося засідання Галицької української партії під головуванням голови Національного комітету та депутата Сейму і Державної ради доктора Костя Левицького; на ньому було ухвалено, щоб за проектом професора університету Михайла Грушевського організувати в усій Галичині, по всіх селах та містечках святкування на честь гетьмана Мазепи та видати малоросійською мовою ряд брошур, які б роз'яснювали значення виступу Мазепи на захист пригнічених російським урядом козаків.

На цьому ж засіданні було ухвалено, щоб на всіх цих урочистостях на честь Мазепи були прийняті резолюції, в яких би висловлювалася думка за відокремлення Холмщини від Росії та вимагалось б від російського уряду визнання за русинами, що мешкають на Холмщині, прав мови та національності» [43, арк.103].

І надалі закордонна агентура місцевих охоранок продовжувала надавати відомості відносно представників українських політичних партій.

30 березня 1913 р. київська охоранка сигналізувала про зібрання «Ради

Галицької партії» в м. Тарнові та її рішення приєднатися до «Тимчасової комісії» для спільної боротьби з Росією» [33, с.59].

Подібне відбувалося і восени 1913 р. Так, 14 листопада 1913 р. начальник Полтавського ГЖУ надіслав своїм помічникам у повітах повідомлення свого київського колеги. У ньому вказувалося: «Начальник Київського Губернського Жандармського управління по Району повідомив мене, що за отриманими в Район з цілком достовірного джерела відомостями, у м. Львові в Австрії, в нинішній час запаковуються у великій кількості примірники брошур «Відозва до українців», котрі призначені для ввезення до Росії (Сповідую для відомості та міркувань при розшуку)» [44, арк.10].

Разом з тим, саме Полтавське ГЖУ через свою агентуру на теренах Галичини активно займалося

політичним розшуком (збирали інформацію про українські друковані органи, складали списки емігрантів і так званих «мазепинців» тощо), про що вже вище згадувалось [33, с.59]. Навіть під час Першої світової війни полтавські жандарми продовжували займатися так званою «розробкою» інформації, що надходила від їхньої агентури. 16 квітня 1915 р. начальник Полтавського ГЖУ надіслав до Департаменту поліції лист Л. Юркевича з Галичини до О.І. Кохановської в Полтаву від 5 червня 1914 р. з уже здійсненою його підлеглими «розробкою». У супровідному донесенні до столиці говорилось, що «Берко» – колишній студент Київського університету, нині помічник присяжного повіреного Б. В. Юр'єв-Пековець, котрий мешкав на той час у Полтаві; «Калоша» – партійне прізвисько сина священика Григорія Степановича Іваницького, місце мешкання якого жандармам на той час було невідомим. Але він у 1905 р. був притягнутий таємною поліцією до дізнання по Полтавській групі УСДРП. У зв'язку з царською амністією від 21 жовтня 1905 р. справа про нього була припинена з відміною застосованого проти нього запобіжного заходу – особливого нагляду поліції. Особу, яка мала партійне прізвисько «Деде», полтавським жандармам під час війни встановити не вдалося. У самому супроводжувальному донесенні до листа вказувалося, що хоча цей лист отримано десять місяців тому, але доставлено йому агентурою лише тепер, і надіслано його до Департаменту поліції у зв'язку з тим, що в ньому говориться про міжнародний соціалістичний конгрес і тому, що автором його була особа, яка перебувала в розшуку (Циркуляр Департаменту Поліції від 23 листопада 1910 р.) – колишній студент Київського університету Лев Йосипович Юркевич. Начальник полтавських жандармів просив повернути йому оригінал цього листа [45, арк.161].

Того самого дня, тобто 16 квітня 1915 р., начальник Полтавського ГЖУ надіслав повідомлення начальникові Тимчасового жандармського управління Галичини, в якому сповідав його про своє донесення до Департаменту поліції з приводу отриманого ним від власної агентури листа Л. Юркевича до О. І. Кохановської [45, арк.160]. 30 квітня 1915 р. з Департаменту поліції на ім'я начальника Тимчасового жандармського управління в Галичині було надіслано запит, у якому керівництво політичною поліцією просило повідомити йому, чи знайдено «на жительство в Львові» розшукуваного циркуляром від 1910 р. Л. Юркевича і, якщо так, то чи було його заарештовано [45, арк.163].

Нова зміна ситуації на території Галичини під час воєнних дій спричинила формування 17 серпня 1916 р. Тимчасового жандармського управління воєнного генерал-губернаторства в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни [35, с.184]. Водночас досвід діяльності попереднього жандармського управління на теренах західноукраїнських земель згодився і для нового подібного підрозділу. Агентурні відомості з теренів Галичини продовжували надходити як до нього, так і до Департаменту поліції. Вже в червні 1916 р. надійшли зведені відомості про організацію шпигунства в Австро-Угорщині проти Росії. Стосувалися вони «політичної

пропаганди» ідей українства серед російських військовополонених. Активно працював у цьому напрямі, як свідчила агентура, колишній лідер «Української Соціал-Демократичної Партії» в Буковині Безпалко [46, с.347]. Активну агітаційну роботу серед російських полонених проводили члени Союзу визволення України А. Жук (скарбник Союзу), В. Дорошенко, Лев Ганкевич та Гавриленко [46, с.348]. До Департаменту поліції протягом 1916 р. надходили відомості, що члени Союзу «Левицький і Донцов відкрили у всіх містах Східної Галичини «Національні Українські Комітети», одним із завдань яких є розслідування ставлення мешканців русинських поселень та окремих осіб до Російської влади, при цьому за вказівками цих комітетів здійснюється жорстока розправа» [46, с.349].

Висновки. Таким чином, ця невелика розвідка висвітлює лише один з напрямів у діях самодержавства в його боротьбі проти діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини та представників і прихильників українських галицьких партій на теренах Австро-Угорської імперії за використанням агентури місцевих жандармських управлінь царизму напередодні та під час Першої світової війни. Разом з тим, означена проблема й надалі потребує подальшого вивчення та значно ширшого висвітлення.

Література

1. Борисенко В.І. До питання про Революційну Українську Партію / В.І. Борисенко // *Наукові праці з питань політичної історії*. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 129-138.
2. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П.М. Шморгун // *Наукові праці з питань політичної історії*. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 14-25.
3. Шморгун П.М. Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ ст. / П.М. Шморгун // *Наукові праці з питань політичної історії*. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 3-12.
4. Курас І.Ф. М.І. Міхновський : постать на тлі епохи / І.Ф. Курас, Ф.Т. Пурченко, П.С. Теращенко // *Український історичний журнал*. – 1992. – № 9. – С.76–91; № 10 – 11. – С. 63-79.
5. Курас І.Ф. Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І.Ф. Курас // *Історія України*. – 2000. – № 6. – С. 3-14.
6. Лавров Ю.П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України / Ю.П. Лавров // *Український історичний журнал*. – 1996. – № 6. – С. 79-90.
7. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю.П. Лавров // *"Українське питання" в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)*. – Ч. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 248-444.
8. Солдатенко В. Революційна Українська партія / В.Солдатенко, В.Кривошея // *Віче*. – 1998. – № 1. – С. 128-140.
9. Пурченко Ф.Т. Микола Міхновський у період російської революції 1905 – 1907 років / Ф.Т. Пурченко // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету* – Запоріжжя, 2003. – Вип. ХVІ. – С. 86-105.
10. Пурченко Ф.Т. Микола Міхновський між двома революціями (1907-1917 рр.) / Ф.Т. Пурченко // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Запоріжжя, 2004. – Вип. ХVІІІ. – С. 80-101.
11. Пурченко Ф.Т. Микола Міхновський : Життя і Слово. / Пурченко Ф. Т. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.
12. Касьянов Т. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ століття) / Т. Касьянов // *Політологічні читання*. – 1992. – № 2. – С. 101-114.
13. Касьянов Т. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: Соціаль-но-політичний портрет / Касьянов Т. – К. : Либідь, 1993. – 172 с.
14. Козицький М.Ю. Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М.Ю. Козицький, О.В. Поліщук // *Наук. праці з питань політичної історії*. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 3-14.
15. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : Смолоскуп, 1996. – 124 с.
16. Головченко В.І. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Головченко В.І. – Х. : Майдан, 1996. – 190 с.
17. Колесник В.Ф. Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 / Колесник В.Ф., Рафальський О. О., Пшимошенко О. П. – К. : Стило, 1998. – 226 с.
18. Гусев В.И. К 100-летию основания Револуционной украинской партии / В.И. Гусев // *Соціал-демократична ідея в українському та європейському політичному просторі : міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 лют. 2001р.* // *Політо-логічний вісник*. – Вип. 8. – С. 78–86.
19. Голуб А.І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Монографія / Голуб А. І. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – 156 с.
20. Бевз П.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Бевз П. А. – К. : ІПІЕД НАН України, 1999. – 271 с.
21. Бевз П.А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (політична історія УПСР) / Бевз П. А. – К. : ІПІЕД НАН України, 2008. – 587 с.
22. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ – лютий 1917 р. / Павко А.І. – К. : Видавництво "Іван Федоров", 1999. – 248 с.
23. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / Павко А. І. – К. : Пле-яди, 2002. – 552 с.
24. Наумов С.О. Братство тарасівців / С.О. Наумов // *Український історичний журнал*. – 1999. – № 5. – С. 36-44.
25. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.): Монографія / Наумов С. О. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.
26. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік) / Стрілець В.В. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2002. – 361 с.
27. Ветров Ф.І. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.) / Ветров Ф. І., Донченко С. П. – Дніпропетровськ. – Дніпро-дзержинськ. : Вид-во "Поліграфіст", 2001. – 245 с.
28. Калмакан І.К. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті : Дослідження / І.К.Калмакан, О.Б.Бриндак. – Одеса : Астропринт, 1997. – 192 с.
29. Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР в компаративістському вивченні) / Висоцький О.Ю. – Дніпропетровськ: DDDEI, 2001. – 160 с.

29. Зорик А.С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / Зорик А. С. – Х. : Основы, 2002. – 250 с.
  30. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / Донченко С.П. – Дніпродержжінськ : Видавничий відділ ДДПІУ, 2004. – 379 с.
  31. Овсієнко О.Ф. Крах зубатовщини на Україні / Овсієнко О. Ф. – К. : Наук. думка, 1987. – 139 с.
  32. Овсієнко А.Ф. Кульминация первой российской революции на Украине и жандармско-полицейские органы / А. Ф. Овсієнко // Первая российская революция 1905–1907 гг. в свете нового исторического мышления / А.Ф. Овсієнко. – Торлово, 1990. – Т. 2. – С. 120–124.
  33. Овсієнко О.Ф. Каральні органи царизму // "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч. 3. – 1999. – С. 3–68.
  34. Ярмиш А.Н. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков / Ярмиш А. Н. – К. : Юринформ, 1992. – 186 с.
  35. Ярмиш О.Н. Каральный аппарат самодержавства в Украине в конце XIX – на початку XX ст. / Ярмиш О.Н. – Харків: Консум, 2001. – 284 с.
  36. Щербак М.Т., Овсієнко О.Ф. Жандармсько-полицейські органи на Україні на початку XX ст. та основні напрями їх діяльності // Вісник Київського університету. – 1992. – № 5. – С. 23–28.
  37. Чайковський А.С. За законом і над законом : З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – поч. XX ст.) / А.С. Чайковський, М.Т. Щербак – К. : Україна, 1996. – 269 с.
  38. Ченцов В. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охорона. / В. Ченцов // З архівів ВУЧК–ТТКУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 5–280.
  39. Стромилук А.В. Борьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.) : Автореф. ... канд. іст. наук. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2007. – 16 с.
  40. Сідак В.С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець XIX – початок XX ст.) / В.С. Сідак // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 84–92.
  41. Верба І. Михайло Грушевський: роки заслання (1914–1917) / І. Верба // Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 8–21.
  42. Кшиш З. Загранична «охорона» та українці / З. Кшиш // Самостійна Україна. – 1976. – Ч. 3–4. – С. 27–33.
  43. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.227.
  44. Там само. – Ф.326. – Оп.1. – Спр.65.
  45. Там само. – Ф.365. – Оп.1. – Спр.42.
  46. Термайзе О. Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии / О. Термайзе // Український археографічний збірник. – Т.1. – Видає Археографічна комісія Української Академії Наук. – К., 1926. – С. 275–355.
- References**
1. Borysenko V.Y. Do pytannya pro Revolyutsiyu Ukrayins'ku Partiyu / V.Y. Borysenko // Naukovi pratsi z pytan' politychnoy istoriyi. – K., 1991. – Vyp. 169. – S. 129–138.
  2. Shmorhun P.M. Politychni partiyi Ukrayiny na pochatku XX st.: sotsial'nyy sklad, chysel'nist', typolohiya / P.M. Shmorhun // Naukovi pratsi z pytan' politychnoy istoriyi. – K., 1992. – Vyp. 172. – S. 14–25.
  3. Shmorhun P.M. Natsional'no-vyzvol'nyy rukh na Ukrayini na pochatku XX st. / P.M. Shmorhun // Naukovi pratsi z pytan' politychnoy istoriyi. – K., 1992. – Vyp. 173. – S. 3–12.
  3. Kuras I.F. M.I. Mikhnov's'kyi : postat' na tli epokhy / I.F. Kuras, F.H. Turchenko, T.S. Herashchenko // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 1992. – № 9. – S. 76–91; № 10–11. – S. 63–79.
  4. Kuras I.F. Pershyi rechnyk novit'noho ukrayins'koho samostynystva (Myko-la Mikhnov's'kyi) / I.F. Kuras // Istoryia Ukrayiny. – 2000. – № 6. – S. 3–14.
  5. Lavrov Yu.P. Pro ideyni y orhanizatsiyi zasady Soyuzu vyzvolennya Ukrayiny / Yu. P. Lavrov // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 1996. – № 6. – S. 79–90.
  6. Lavrov Yu.P. Vynyknennya i diyal'nist' ukrayins'kykh politychnykh partiy / Yu.P. Lavrov // "Ukrayins'ke pytannya" v Rosiys'kii imperiyi (kinets' XIX – pochatok XX st.). – Ch. 2. – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1999. – S. 248–444.
  7. Soldatenko V. Revolyutsiyina Ukrayins'ka partiya / V. Soldatenko, V. Kryvo-sheya // Viche. – 1998. – № 1. – S. 128–140.
  8. Turchenko F.H. Mykola Mikhnov's'kyi u period rosiys'koyi revolyutsiyi 1905 – 1907 rokiv / F. H. Turchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporiz'-koho derzhavnoho universytetu – Zaporizhzhya, 2003. – Vyp. XVI. – S. 86–105.
  9. Turchenko F.H. Mykola Mikhnov's'kyi mizh dvoma revolyutsiyamy (1907–1917 rr.) / F.H. Turchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporiz'-koho derzhavnoho universytetu. – Zaporizhzhya, 2004. – Vyp. XVIII. – S. 80–101.
  10. Turchenko F. H. Mykola Mikhnov's'kyi : Zhyttya i Slovo. / Turchenko F. H. – K. : Geneza, 2006. – 320 s.
  11. Kas'yanov H. Ukrayins'kyi sotsializm: lyudy, partiya, ideyi (pochatok XX stolittya) / H. Kas'yanov // Politolohichni chyannya. – 1992. – № 2. – S. 101–114.
  12. Kas'yanov H. Ukrayins'ka intelihentsiya na rubezhi XIX – XX stolit': Sotsial'no-politychnyy portret / Kas'yanov H. – K. : Lybid', 1993. – 172 s.
  13. Kozys'kyi M.Yu. Natsional'no-politychna dumka na Ukrayini (kinets' XIX – pochatok XX st.) / M.Yu. Kozys'kyi, O.V. Polishchuk // Nauk. pratsi z pytan' politychnoy istoriyi. – K., 1992. – Vyp. 172. – S. 3–14.
  14. Holobuts'kyi O. Ukrayins'kyi politychnyy rukh na Naddnipyrianshchyni kintsya XIX – pochatku XX stolittya / O. Holobuts'kyi, V. Kulyk. – K. : Smoloskyp, 1996. – 124 s.
  15. Holovchenko V. I. Vid "Samostynoyi Ukrayiny" do Soyuzu vyzvolennya Ukrayiny : narysy z istoriyi ukrayins'koyi sotsial-demokratiyi pochatku XX st. / Holovchenko V. I. – Kh. : Maydan, 1996. – 190 s.
  16. Kolesnyk V.F. Shlyakhom natsional'noho vidrodzhennya: natsional'ne pytannya v prohramakh ta diyal'nosti ukrayins'kykh partiy Naddnipyrianshchyny. 1900–1907 / Kolesnyk V.F., Rafal's'kyi O.O., Tymoshenko O.P. – K. : Stylos, 1998. – 226 s.
  17. Husev V.Y. K 100-letyuy osnovanyia Revolyutsyonnoy ukrayns'koy partyy / V.Y. Husev // Sotsial-demokratychna ideya v ukrayins'komu ta yevropeys'komu politychnomu prostori : mizhnar. nauk.-prakt. konf., 9–10 lyut. 2001r. // Politolohichnyy visnyk. – Vyp. 8. – S. 78–86.
  18. Holub A.I. Yevropeys'ki obriyi ukrayins'koyi sotsial-demokratiyi (kinets' XIX – persha polovyna XX st.): Monohrafiya / Holub A. I. – Dnipropetrovs'k : Vyd-vo Dnipropetr. un-tu, 1998 – 156 s.
  19. Bezv T.A. Mizh romantyzmom i realizmom (storinky istoriyi UPSR) / Bezv T. A. – K. : IPiED NAN Ukrayiny, 1999. – 271 s.

20. Bevz T.A. Partiya natsional'nykh interesiv i sotsial'nykh perspektiv (politychna istoriya UPSR) / Bevz T. A. – K.: IPIED NAN Ukrainy, 2008. – 587 s.
21. Pavko A.I. Politychni parti, orhanizatsiyi v Ukraini: kinets' XIX – pochatok XX stolit': zarozhennya, evolyutsiya, diyalnist', istorychna dolja. Kinets' XIX – lyuty 1917 r. / Pavko A.I. – K.: Vydavnytstvo "Ivan Fedorov", 1999. – 248 s.
22. Pavko A.I. Povchal'nyy dosvid vitchyznyanoyi istoriyi: politychni parti i orhanizatsiyi u hromads'komu zhytti Ukrainy modernoyi doby / Pavko A.I. – K.: Pleyady, 2002. – 552 s.
23. Naumov S.O. Bratstvo tarasivtsiv / S.O. Naumov // Ukrainy's'kyi istorych-nyy zhurnal. – 1999. – № 5. – S. 36-44.
24. Naumov S.O. Ukrainy's'kyi politychnyy rukh na Livoberezhzhzi (90-i rr. XIX st. – lyuty 1917 r.): Monohrafiya / Naumov S.O. – Kf.: KfNU imeni V.N. Karazina, 2006. – 344 s.
25. Strilets' V.V. Ukrainy's'ka radychal'no-demokratychna partiya: vytoky, ideolohiya, orhanizatsiya, diyalnist' (kinets' XIX stolittya – 1939 rik) / Strilets' V.V. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr "Kyiv's'kyi universytet", 2002. – 361 s.
26. Vetrov R.I. Politychni parti Ukrainy v pershyi chverti XX stolittya (1900 – 1925 rr.) / Vetrov R.I., Donchenko S.P. – Dnipropetrovsk – Dniprodzerzhynsk: Vyd-vo "Polihrafist", 2001. – 245 s.
27. Kalmaikan I.K. Vynyknennya ta evolyutsiya natsional'noyi partiynoyi systemy v Ukraini v XX stolitti: Doslidzhennya / I. K. Kalmaikan, O. B. Bryndak. – Odesa: Astroprint, 1997. – 192 s.
28. Vysots'kyi O. Yu. Ukrainy's'ki natsional'ni parti pochatku XX stolittya: sotsialistychnyy sehment (USDRP ta UPSR v komparatyvists'komu vyvcheni) / Vysots'kyi O. Yu. – Dnipropetrovsk: DDFEI, 2001. – 160 s.
29. Zoryk A.S. Politycheske partyi Rosyyi y Ukrainy v hody Pervoy myrovoy voyny (1914 – fevral' 1917) / Zoryk A. S. – Kf.: Osnovy, 2002. – 250 s.
30. Donchenko S. P. Liberal'ni parti Ukrainy (1900–1919 rr.) / Donchenko S. P. – Dniprodzerzhynsk: Vydavnychy vidil DDTU, 2004. – 379 s.
31. Ovsienko O. F. Krah zubatovshchyny na Ukraini / Ovsienko O. F. – K.: Nauk. dumka, 1987. – 139 s.
32. Ovsienko A. F. Kul'mynatsyya pervoy rossyys'koy revolyutsyy na Ukrainy y zhandarms'ko-polytseys'koy orhany / A. F. Ovsienko // Pervaya rossyys'kaya revolyutsiya 1905–1907 li. v svete novoho istorycheskoho myshleniya / A.F.Ovsienko. – Horlovka, 1990. – T.2. – S. 120–124.
33. Ovsienko O.F. Karal'ni orhany tsaryzmu // "Ukrayins'ke pytannya" v Rosyys'koy imperiyi (kinets' XIX – pochatok XX st.). – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 1999.– Ch. 3. – 1999. – S. 3–68.
34. Yarmysh A.N. Nablyudat' neotstupno... Admynstratyvno-polytseys'kyi apparat tsaryzma y orhany polytycheskoho syska v Ukrainy v kontse XIX – nachale XX vekov / Yarmysh A.N. – K.: Yuryinform, 1992. – 186 s.
35. Yarmysh O.N. Karal'nyy aparat samodержавstva v Ukraini v kints' XIX – na pochatku XX st. / Yarmysh O.N. – Kfarkiv: Konsum, 2001. – 284 s.
36. Shcherbak M.H., Ovsienko O.F. Zhandarms'ko-polytseys'ki orhany na Ukraini na pochatku XX st. ta osnovni napryamyy ikhi diyalnosti // Visnyk Kyiv's'koho universytetu. – 1992. – № 5. – S. 23-28.
37. Chaykovs'kyi A.S. Za zakonem i nad zakonem: Z istoriyi adm. orhaniv i polit.s.-zhandarm. systemy v Ukraini (IX – poch. XX st.) / A. S. Chaykovs'kyi, M. H. Shcherbak. – K.: Ukrainy, 1996. – 269 s.
38. Chentsov V. Politychnyy rozshuk u tsars'koy Rosiyi. Zhandarmeriya i okhranka. / V. Chentsov // Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KfB. – 2001. – № 2 (17). – S. 5-280.
39. Stromlyuk L. V. Borot'ba tayemnoyi politysiy Rosyys'koy imperiyi proty ukayins'kykh politychnykh partiy (1900-1914 rr.): Avtoref... kand. ist. nauk. – K.: KNU im. Tarasa Shevchenka, 2007. – 16 s.
40. Sidak V.S. Diyalnist' spetssluzhb Rosyys'koy imperiyi na ukayins'kykh zemlyakh Avstro-Uhorschyny (kinets' XIX – pochatok XX st.) / V.S. Sidak // Ukrainy's'kyi istorychnyy zhurnal. – 1998. – № 3. – S. 84-92.
41. Verba I. Mykhailo Hrushevs'kyi: roky zaslannya (1914-1917) / I. Verba // Istorychnyy zhurnal. – 2006. – № 4. – S. 8–21.
42. Knysh Z. Zahranychna «okhranka» ta ukayintsi / Z. Knysh // Samostiyina Ukrainy. – 1976. – Ch. 3–4. – S. 27-33.
43. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv u m. Kyevi. – F. 276. – Op. 1. – Spr. 227.
44. Tam samo. – F. 326. – Op. 1. – Spr. 65.
45. Tam samo. – F. 365. – Op. 1. – Spr. 42.
46. Germajze O. Zapiska ob ukrainskom dvizhenii za 1914–1916 gody s kratkim ocherkom etogo dvizheniya kak separatists'ko-revolucionnogo techeniya sredi naseleniya Malorossii / O. Germajze // Ukrains'kij arheografichnij zbirk. - T. 1. - Vidaye Arheografichna komisiya Ukrains'koyi Akademii Nauk. - K., 1926. - S. 275-355.

Sarnatskiy A.P.,

Professor, Doctor of Historical Sciences, Professor of International Economic Relations Department
of Zaporizhzhya National Technical University,

Ukraine, Zaporozhye

THE ACTIONS OF AGENTS OF LOCAL GENDARMERIE OFFICES IN NADDNIPRYANSHCHYNA IN GALICIA AGAINST UKRAINIAN POLITICAL PARTIES ON THE TERRITORY OF THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE ON THE EVE AND DURING THE FIRST WORLD WAR

The article covers the affairs how, on demand from St. Petersburg, local gendarmerie departments in the Naddnipryanshchyna in the early 20-th century stretched their tentacles to the lands of the Austro-Hungarian Empire, and especially to Galicia, with the purpose to monitor the representatives of Ukrainian political parties. The Kiev and Poltava gendarmes, as well as the representatives of the Provisional Gendarmerie Administration of Galicia had performed these functions during the First World War.

Key words: police department, early 20-th century, gendarmerie, agencies, representatives of Ukrainian political parties, the First World War.

УДК 94:061

Соколовська Ю.В.,

доцент, к.і.н., доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України,
sokolovskaja.yulia2012@ukr.net

Україна, м. Харків

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД

Проаналізовано історичний досвід самоорганізації населення Слобожанщини на прикладі благодійних організацій, які займалися наданням допомоги різним категоріям дітей та підлітків, а також майбутнім матерям, які потребували соціального захисту у другій половині XIX –початку XX ст.. Визначені особливості зазначеної діяльності.

Ключові слова: громадянська ініціатива, самоорганізація населення, благодійність, опіка дітей, приватна ініціатива.

Постановка проблеми, аналіз актуальних досліджень. Сьогодні перед громадянами України стоїть нелегке завдання побудови демократичної держави та громадянського суспільства. Основою інституціоналізованого громадянського суспільства одні дослідники називають людину, її інтереси й потреби, способи їх задоволення. Інша точка зору, що за основу слід брати систему структур та інститутів, які протистоять державі. Мета громадянського суспільства – найблагородніша. Саме в ньому людина має самореалізуватися й досягати усіляких чеснот, зазначав Арістотель.

Умовою виникнення громадянського суспільства є економічна самостійність громадян на засадах приватної власності. Важливою характеристикою громадянського суспільства є досягнення високого рівня самоорганізації та саморегуляції суспільства. Громадянське суспільство це система соціально-економічних та політичних відносин, що створена на засадах самоорганізації, функціонуючих у правовому полі соціальної справедливості, свободи задоволення матеріальних та духовних потреб людини як вищої цінності громадянського суспільства.

Серед одних з головних завдань органів самоорганізації населення є задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг та участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм.

Процес становлення громадянського суспільства дослідники умовно поділяють на декілька основних етапів. Першим є об'єднання суспільства навколо ідей та цінностей, притаманних громадянському суспільству, та визнання цих цінностей такими, що є основними у визначенні векторів поведінки, у процесі прийняття тих чи інших рішень. Наступний етап – інституціоналізація громадянського суспільства. На цьому етапі відбувається створення організацій, осередків, різноманітних рухів, які, власне, здійснюють цілеспрямовану діяльність, зорієнтовану на закріплення у суспільстві ідей та цінностей, визнаних основними на першому етапі. Необхідною умовою другого етапу є проведення діалогу між інститутами громадянського суспільства, налагодження між ними зв'язків як у рамках

безпосередньо конкретної держави, так і на міжнародному рівні.

На цьому етапі також відбувається діалог з державою. Остання перед фактом становлення громадських інституцій має визнати наявність у суспільстві потенціалу самоорганізації та окреслити правове поле діяльності таких організацій, адже існування прописаних правових норм надає можливість для більш глибокої і повно-цінної взаємодії між громадянським і державним секторами. Коли вказаний процес відбувся, інституційно організовані, поєднані функціональними та комунікативними зв'язками елементи громадянського суспільства готові до вступу у третю фазу. На цьому етапі, в рамках визначеного правового поля, відбувається активна взаємодія громадянського суспільства з державою[1].

Проблема розбудови громадянського суспільства в Україні стає предметом досліджень з початком процесів демократизації нашого суспільства. Тому питання, пов'язані з громадянським суспільством, у тому числі історичний аспект, є актуальними на сьогодні. Українське суспільство має давній історичний досвід практики самоорганізації населення, зокрема у реалізації соціальних програм.

Треба зазначити, що проблема не є новою. Вивчення благодійності на Слобожанщині розпочалося ще наприкінці XIX століття [2;3], але було припинено у радянські часи. Інтерес до цієї проблеми знову зріс у 1990-ті роки. Окремі проблеми розвитку благодійництва у зазначеному регіоні розглядали І.Сергєєв, А.Єпштейн, В.Резнікова, Л.Добреля, О.Фатєєва, С.Посохов [4], з'явилися також дисертаційні дослідження [5]. Втім, питання благодійності як форми самоорганізації населення в контексті розбудови громадянського суспільства не було предметом комплексного дослідження.

Мета статті проаналізувати історичний досвід практики самоорганізації населення Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. на прикладі діяльності благодійних організацій, що ставили за мету допомогу матерям та дітям.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. у Російській імперії, до складу якої входили землі

Слобідської України, розпочинається правотворчий процес, щодо створення правових засад для діяльності благодійних організацій. У 1842 році у Харкові було відкрито притулок для дітей під протекторатом Губернського опікунства дитячих притулків, яке було місцевим органом Відомства закладів імператриці Марії [6, с.912]. Відомство закладів імператриці Марії було напівдержавною централізованою благодійною установою, яка існувала на благодійні внески та відсотки від капіталу. При товаристві було відкрито школу для бідних дівчат та притулок для бідних хлопців. Після набуття чинності «Міських положень» 1870 року Благодійним товариством були організовані дільничні опікунства. Діючи, як його відділення, вони самі організовували благодійні заклади, зокрема дитячі. Поступово у межах Харківського Благодійного товариства сформувалася мережа дитячих закладів, до якої входили притулки, ясла.

У другій половині XIX століття спостерігається значна активізація благодійної діяльності. З боку держави це проявляється у спрощенні законодавчого механізму організації благодійних установ, з боку громадськості – у безпосередньому формуванні системи благодійних установ та закладів, які допомагали неповнолітнім. Спостерігається збільшення категорій дітей, яким надавали допомогу, виникають нові форми допомоги.

На Слобожанщині вперше в Російській імперії було запроваджено ідею співпраці земства з благодійною установою, яка виникла за приватною ініціативою у справі опіки підкидьків. Товариство опіки безпритульних малолітніх сиріт організовувало опіку підкидьків на Слобожанщині на субсидію Харківського губернського земства, субсидію від Харківської міської думи, членські внески та приватні пожертви [7].

Наприкінці 1860-х років з'являється новий напрямок благодійної діяльності, який пов'язаний з вирішенням проблеми росту дитячої злочинності. На Слобожанщині декілька благодійних установ, які виникають за ініціативи громадськості, ставили за мету опіку малолітніх злочинців [8, с.70-71]. Товариство виправних притулків для неповнолітніх злочинців організувало притулок поблизу станції Дергачі. У притулку діти мали змогу отримувати освіту та навчатись ремеслам, при притулку було відкрито сільськогосподарську школу. Товариством патронату над неповнолітніми було відкрито два притулки, виховно-ремісничу школу та гуртожиток. Таким чином, зазначені товариства підходили комплексно до вирішення проблеми дитячої злочинності, велику увагу приділяли попередженню рецидивів дитячих злочинів.

В останній третині XIX століття опіка дітей стає одним з напрямків діяльності станових благодійних товариств. Протягом зазначеного періоду були відкриті дитячі притулки для дітей дворян, міщан та ремісників. Притулки для дітей селян відкривались у межах Відомства установ імператриці Марії.

Разом з закритою формою опіки, розповсюдження набуває і відкрита форма. Новий вид благодійних установ – товариства допомоги бідним учням навчальних

закладів, які відкривались безпосередньо при навчальних закладах, за ініціативи мешканців міста.

Дільничні опікунства також надавали допомогу у вигляді сплати за навчання, допомогу речами тощо. Така форма опіки потребувала менших витрат порівняно з утриманням закритих дитячих закладів опіки [8, с.86, 136].

У тогочасних реаліях, які склались на межі XIX – XX століть, одним з прогресивних напрямків благодійної діяльності було надання трудової допомоги дітям та їх батькам. Надання трудової допомоги дітям здійснювалось безпосередньо шляхом відкриття Ольгинських дитячих будинків працелюбства або опосередковано, шляхом організації спеціальних дитячих закладів – ясел, для того щоб надати можливість батькам забезпечити себе та дитину за допомогою власної праці. Ясла стали досить розповсюдженим дитячим закладом на території Слобожанщини. Вони були більш дешевими та багатофункціональними, порівняно з притулками [9].

Одним з потужних напрямків у благодійній діяльності щодо опіки дітей стає боротьба з дитячою смертністю. У Харкові на початку XX століття розпочав свою діяльність Харківський відділ Загальноросійського союзу боротьби з дитячою смертністю, пріоритетами якого стають профілактичні заходи щодо попередження дитячої смертності. Діяльність цієї установи була різноплановою. Відділ організував надання медичної допомоги, надання якісного молока, надання матерям грошової та юридичної допомоги [10].

У вирішенні проблеми дитячої смертності велике значення мала організація професійної медичної допомоги для вагітних жінок та дітей. Пологові будинки, дитячі лікарні та навчальні заклади, де готували професійних акушерок, починають відкривати з другої половини XIX століття. Для вирішенні цієї проблеми тісно співпрацюють земство, міська влада та приватні благодійники. Вагомий внесок в організацію медичної допомоги у Харкові було зроблено М.Х. Гельферих [10] та родиною Соколових [11], на пожертви яких було засновано дві акушерсько-гінекологічні лікарні.

Найбільш поширеним видом благодійних установ, які відкривались у Харківській губернії з другої половини XIX століття за ініціативою громадськості, були благодійні товариства. Товариства по відношенню до справи опіки дітей поділялись на ті, що надавали допомогу безпосередньо різним категоріям неповнолітніх, та товариства, які розглядали надання допомоги батькам та дітям, як один із напрямків своєї діяльності.

Більшість благодійних товариств та закладів Харківської губернії організовувалась здебільшого невеликими групами діячів, навколо яких поступово згуртовувались однодумці, що готові були допомогти справі жертвами або працею. Таких у нашому регіоні була більшість. Кількість закладів, утворених за ініціативою окремих заможних осіб і названих іменами благодійників, була меншою. Серед них можна назвати І.Г. та П.І. Харитоненків, М.Х. та Ж.Ф. Гелферих, Е.Н. та Н.А. Соколових, М.М. Суханову [12, арк.105].

Максимальної активності благодійна допомога дітям набула у Харкові під час Першої Світової війни. У цей час з'являються нові благодійні товариства, які за мету

ставлять опіку сиріт та напівсиріт загиблих воїнів. Допомога здійснювалась на державному та місцевому рівнях. При цьому масштаби місцевої допомоги з часом збільшувались. Допомога від місцевих органів самоврядування надавалась у вигляді субсидій благодійним товариствам, діяльності дільничних опікунств, завданням яких було надання допомоги сім'ям призваних на військову службу та загиблих воїнів [276].

На початку XX століття спостерігається тенденція до об'єднання всіх місцевих благодійних установ та закладів, що свідчить про значний розвиток благодійності на Слобожанщині у напрямку опіки неповнолітніх.

Результати дослідження ролі благодійності у становленні системи дитячої опіки у другій половині XIX – на початку XX століття переконують у необхідності враховувати набутий досвід щодо створення системи опіки неповнолітніх.

У сучасних умовах, коли помітно збільшується кількість малозабезпеченого населення, найбільш вразливими стають діти. Сьогодні висуває актуальне питання про необхідність об'єднання зусиль громадськості, її спроможності до самоорганізації, держави та приватних благодійників щодо створення сучасної ефективної системи захисту дитини.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

На прикладі діяльності благодійних організацій, що діяли у полі захисту материнства та дитинства, на Слобожанщині, можна зробити висновки, що на початок XX ст. у регіоні вже діяла розгалужена система благодійних організацій та установ, які створювались за ініціативи громадян. Особливістю у Харківській губернії, було те, що благодійниками виступала велика кількість мешканців, які відносились до середніх прошарків населення, одноосібних великих внесків була невелика кількість. Засвідчені випадки делегування своїх соціальних функцій благодійним організаціям місцевими та державними органами влади, що стало можливим завдяки активності населення. У подальшому можливо досліджувати інші форми самоорганізації населення, як елементи громадянського суспільства.

Література

1. Гостева О.М. Роль громадських організацій в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні /О.М. Гостева // *Державне управління: удосконалення та розвиток* –2017. – №10 // Режим доступу до журн.: <http://www.dy.nauka.com.ua>.
2. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составленный по распоряжению начальника Харьковской губернии Н.П. Савицкого и П.А. Евстратовым. – Харьков: Тип. губ. правл., 1896. – 191 с.
3. Багалеї Д.М., Миллер Д.П. *История города Харкова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.)*: В 2 т. – Харьков, 1912. – Т.2.
4. Сергеев И. Для лиц «недостаточного содержания» // *Акционерное дело*. – 1991. – №1. – С.132-139; Епштейн А.И. З історії благодійництва у Харківському регіоні // *VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»*. (Наукові доповіді та повідомлення). – Частина II. – Київ-Харків: Рідний край, 1997. – С.217-219; Резнікова В.В., Добреїа А.П. З історії благодійних товариств Харківщини (40 –

90 рр. XIX ст.) // *VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»*. – ч. II. – Київ – Харків, 1997. – с. 258-261; Фатеева О.М. З розвитку благодійності у Харкові: Харківське благодійне товариство // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. – Харків, 1998. – с.178-180; Фатеева О.М. З історії розвитку благодійності у Харкові. Максемеліан Христофорович Тельферих // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Зб. наук. праць. – Харків, 2000; Посохов С.І. *Пожертвування І.Г. Харитоненка на студентський гуртожиток: епізод з історії Харківського університету* // *Проблеми історії та архіології України: Матеріали міжнарод. научн. конф. 16-18 мая 2001 г.* – Х., 2001. – С. 144-145;

5. Коломієць П.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920): Дис... канд. іст. наук. – Х; 1995. – 378с.; Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 2003. – 289с.; Корнієнко В.М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харків, 2005. – 19с.; Соколовська Ю.В.

6. Багалеї Д.М., Миллер Д.П. *История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.)*: В 2 т. / Д.М. Багалеї, Д.П. Миллер – Харьков: Изд-во Харьковского обществ. упр., 1912. – Т. 2. – С. 901-931.

7. Южний край. – 1885. – 4ноября.

8. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составленный по распоряжению начальника Харьковской губернии Н.П. Савицкого и П.А. Евстратовым. – Харьков: Тип. губ. правл., 1896. – 191 с.

9. Работа учреждения «Ясли» // *Южный край*. – 1890. – 22 марта.

10. О деятельности Харьковского отдела Союза для борьбы с детской смертностью в России со дня его открытия по 1 января 1908 год // *Харьковские губернские ведомости*. –1908. –20 марта.

11. *Харьковские губернские ведомости*. –1910. – 9 ноября.

12. *Державний Архів Харківської області*. – Ф. 3. – Оп. 282. – Спр. 528. Об учреждении в г. Сумах Параскевского убежища для девочек-сирот. 1893 г

References

1. Gosteva O.M. Rol' gromads'kikh organizacij v procesi rozbudovi gromadjanskogo suspilstva v Ukraїni /O.M. Gosteva // *Derzhavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvitok* –2017. – №10 // *Rezhim dostupu do zhurn.*: <http://www.dy.nauka.com.ua>.
2. Kراتкий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Har'kovskoj gubernii, sostavlennyj po rasporjazheniju nachal'nika Har'kovskoj gubernii N.P. Savickij i P.A. Evstratovym. – Har'kov: Tip. gub. pravl., 1896. – 191 s.
3. Bagalej D.I. Miller D.P. *Istoriya goroda Har'kova za 250 let ego sushhestvovaniya (s 1655 po 1905 g.)*: V 2 t. – Har'kov, 1912. – T.2.
4. Sergeev I. Dlja lic «nedostatochnogo sodержaniya» // *Akcionernoe delo*. – 1991. – №1. – S.132-139; Epshtejn A.I. Z istorii blagodijnictva u Har'kivs'komu regionu // *VIII Vseukraїns'ka naukova konferencija «Istorične kraєznavstvo i kul'tura»*. (Naukovі dopovіdi ta povіdomlennja). – Chastina II. – Kіїв-Har'kіv: Rіdnij kraj, 1997. – S.217-219; Reznikova V.V., Dobreja L.P. Z istorii blagodijnih tovaristv Har'kivshini (40 – 90 rr. XIX st.) // *VII Vseukraїns'ka naukova konferencija «Istorične kraєznavstvo i kul'tura»*. – ch. II. – Kіїв – Har'kіv, 1997. – s. 258-261; Fateeva O.M. Z rozvitku blagodijnosti u Har'kovi: Har'kivs'ke blagodijnne

товариство // *Актуальні проблеми вітчизнаної та всесвітньої історії*. – Харків, 1998. – с.178-180; Fateeva O.M. Z istorii rozvittku blagodinosti u Harkovi. Maksemelian Hristoforovich Gelferih // *Актуальні проблеми вітчизнаної та всесвітньої історії*: Зб. наук. prac'. – Харків, 2000; Posohov S.I. Pozhertvuvannya I.G. Haritonenka na students'kij gurtozhitok: epizod z istorii Harkivs'kogo universitetu // *Problemy istorii i aologii Ukrainy: Materialy mezhdunar. nauchn. konf.* 16-18 maja 2001 g. – H., 2001. – S. 144-145;

5. Kolomic' T.V. Harkivs'ke tovaristvo poshirennja v narodi gramotnosti (1869-1920): Dis... kand. ist. nauk. – H.; 1995. – 378s.; Kravchenko O.V. Blagodijna dijal'nist' pravoslavnoi cerkvi v Harkivs'kij eparhii (1799 – 1917 rr.): Dis. ... kand. ist. nauk.: 07.00.01. – H., 2003. – 289s.; Kornienko V.M. Blagodinist' v osvityans'kij galuzi Harkivs'koi gubernii (druga polovina XIX – pochatok XX stolit'). Avto-ref. dis... kand. ist. nauk.: 07.00.02 / Harkiv, 2005. – 19s.; Sokolovska Ju.V.

6. Bagalej D.I., Miller D.P. Istorija goroda Harkova za 250 let ego sushchestvovanija (s 1655 po 1905 g.): V 2 t. / D.I. Bagalej,

D.P. Miller – Harkov: Izd-vo Harkovskogo obshestv. upr., 1912. – T. 2. – S. 901–931.

7. Juzhnyj kraj. – 1885. – 4nojabrja.

8. Kratkij ocherk vzniknovenija i dejatel'nosti blagotvoritel'nyh uchrezhdenij Harkovskoj gubernii, sostavlennyj po rasporjazheniju nachal'nika Harkovskoj gubernii N.P. Savickij i P.A. Evstratovym. – Harkov: Tip. gub. pravl., 1896. – 191 s.

9. Rabota uchrezhdenija «Jasli» // Juzhnyj kraj. – 1890. – 22 marta.

10. O dejatel'nosti Harkovskogo otdela Sojuza dlja bor'by s detskoj smertnost'ju v Rossii so dnja ego otkrytija po 1 janvarja 1908 god // Harkovskie gubernskie vedomosti. – 1908. – 20 marta.

11. Harkovskie gubernskie vedomosti. – 1910. – 9 nojabrja.

12. Derzhavnij Arhiv Harkivs'koi oblasti. – F. 3. – Op. 282. – Spr. 528. Ob uchrezhdenii v g. Sumah Paraskevskogo ubezishisha dlja devochek-sirot. 1893 g

Sokolovskaya Ju.V.,

*the candidate of historical sciences, associate professor, assistant professor of social and legal disciplines
of the National Academy of the National Guard of Ukraine, sokolovskaja.yulia2012@ukr.net*

Ukraine, Kharkiv

CHARITY AS A SELF ORGANIZATION FORM OF POPULATION OF SLOBOZHANSCHIN IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: HISTORIC EXPERIENCE

The historic experience of the self-organization of population of Slobozhanschina was analyzed based on the example of charity organizations that used to provide assistance to various categories of children and adolescents, as well as to expectant mothers who needed social protection in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century. There were defined peculiarities of the within-named activity.

Key words: civil initiative, self-organization of the population, charity, custody of children, private initiative.

УДК 001:636.082/085(477)

Юрченко Е.І.,

аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, yurchenko_ei@ukr.net

Україна, м. Київ

ЦЕНТРАЛЬНА ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ ШТУЧНОГО ОСІМЕНІННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН: ІСТОРІЯ ТА ЗДОБУТКИ

Висвітлено історію становлення та основні віхи діяльності Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин як однієї з перших науково-дослідних установ із проблем тваринництва в системі Міністерства сільського господарства УРСР. Розкрито її роль та головні задачі в контексті становлення і розвитку племінної справи в УРСР, на вирішення яких спрямовувалися зусилля її структурних підрозділів. Узагальнено основні наукові здобутки вчених дослідної станції, показано їх практичне значення в якісному та кількісному поліпшенні поголів'я худоби.

Ключові слова: тваринництво, дослідна справа, продуктивність, штучне осіменіння.

Постановка проблеми. У розробленні наукових основ тваринництва в УРСР 50–70-х рр. XX ст. вагомий внесок належить дослідним установам. На їх базі розроблено теоретичні та методологічні основи племінної справи в тваринництві, вдосконалено існуючі породи сільськогосподарських тварин завдяки обґрунтуванню ефективних методів оцінки їх племінної цінності, встановленню причин безплідності худоби та відпрацюванню ефективних методів боротьби з нею, поліпшенню технології і техніки штучного осіменіння тощо. Вивченню та використанню окремих наукових розробок, які успішно апробовані барагорічною виробничою практикою, слід надавати особливої уваги на сучасному етапі, коли здійснюється пошук подальших шляхів розвитку галузі тваринництва, зростання його конкурентоспроможності в умовах євроінтеграції.

Окремі аспекти становлення і розвитку дослідної справи у тваринництві України, узагальнення пріоритетних наукових розробок учених-зоотехніків знайшли відображення в наукових працях В.П. Бурката, М.В. Зубця, Ю.Д. Рубана, І.С. Бородай та інших авторів [1–5]. Однак до цього часу не проведено цілісного науково-історичного аналізу теоретичного та практичного внеску вчених Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин (ЦДСШО) в наукове забезпечення галузі вітчизняного тваринництва.

Метою роботи є узагальнення наукових досягнень учених ЦДСШО за напрямками: розведення, селекція, відтворення сільськогосподарських тварин, ветеринарія, інформатизація племінної справи, а також вдосконалення техніки та технології штучного осіменіння.

Виклад основного матеріалу. ЦДСШО розпочала свою історію з 1929 р., коли Державну племінну конюшню перевели з с. Терезине до м. Бровари. У 1938 р. на її базі створено Київську державну племінну станцію. У воєнні та післявоєнні роки її завдання полягало у відновленні поголів'я робочих коней в області, їх постачанні для потреб армії. Для збільшення виробництва та заготівель тваринницької продукції у 1959 р. Київську державну племінну станцію реорганізовано на Київську станцію по племінній роботі і штучному осіменінню сільськогосподарських тварин.

Досягнення науки та передової практики вимагали розроблення нових прийомів і методів ведення тваринництва. З огляду на це 3 січня 1960 р. на базі Київської станції по племінній роботі і штучному осіменінню сільськогосподарських тварин створюється ЦДСШО у підпорядкуванні Міністерства сільського господарства УРСР. Цей республіканський науково-дослідний і виробничий центр мав у своєму складі сім наукових відділів: фізіології розмноження сільськогосподарських тварин; організації племінної роботи і штучного осіменіння; селекції та схрещування; боротьби з яловістю маточного поголів'я; годівлі плідників; техніки штучного осіменіння з конструкторським бюро та лабораторію груп крові [2].

Відділ племінної роботи створений для удосконалення племінних і продуктивних ознак великої рогатої худоби. У різні роки його очолювали: професор М.А. Кравченко, кандидати сільськогосподарських наук Й.З. Сірацький та А.І. Самусенко. Серед основних здобутків відділу – розроблення ефективних методів внутрішньопородної селекції, різних способів племінного підбору і попередньої оцінки плідників за родоводом; виведення лінії Дубка 6501, Ранда 3821, Пантера 691, Апальсина ЧРС-533, Леопарда 2239; вивчення впливу різних ступенів інбридингу на ріст, молочну продуктивність, тривалість господарського використання корів, а також впливу бугаїв різних порід на молочну продуктивність, екстер'єр та морфофункціональні властивості вим'я дочок; планування лінійно-групового підбору бугаїв із застосуванням математичних методів і ЕОМ тощо [3].

Ученими відділу розвинуто теоретичні аспекти племінної справи у тваринництві, оптимізовано систему лінійного та родинного розведення. Запропоновано метод попередньої оцінки плідників за родоводом та якістю потомства, обґрунтовано зв'язок між ступенем інбридингу та молочною продуктивністю, інтенсивністю росту та тривалістю господарського використання тварин.

Зусиллями співробітників відділу складено «Методику планування підбору в товарних стадах великої рогатої худоби для господарств зони діяльності станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин» та «Методичні рекомендації зі складання п'ятирічного

плану селекційно-племінної роботи з великою рогатою худобою для колгоспів і радгоспів зони діяльності станції». Удосконалено структуру та параметри діяльності станції штучного осіменіння різних категорій, принципи групування господарств для зони діяльності станції та закріплення за плідниками, рекомендації з організації спецгоспів із вирощування телиць [7].

У 1969 р. при відділі організовано республіканську картотеку бугаїв державних племінних станцій штучного осіменіння. Розроблену відділом племінної роботи «Карточку племінного бугая» для республіканської картотеки й обласних картотек державних племінних станцій і станцій штучного осіменіння запроваджено в систему племінної справи по всій республіці. Вона стала одним із головних важелів у загальній системі племінної роботи в молочному скотарстві країни. Наявність даних щодо походження бугаїв, їхнього використання, кількісних і якісних показників сім'я, запліднювальної здатності, продуктивності потомства дала можливість науково обґрунтовано проводити селекційно-племінну роботу, вивчати поєднуваність ліній і розробляти завдання з вирощування ремонтних бугаївців певних ліній. Узагальнено зоотехнічні методи отримання та племінного використання корів-рекордисток симентальської та чорно-рябої порід.

Відділом племінної роботи дослідної станції важливого значення надавалося зростанню м'ясної продуктивності великої рогатої худоби на основі промислового схрещування. Проведено порівняльне вивчення ефективності схрещування корів білоголової української породи з бугаями порід: герефордської, казахської білоголової, абердин-ангуської та симентальської. Вивчено ріст і розвиток формування м'ясних якостей помісного молодняка, одержаного від різних варіантів схрещування [2].

При відділі племінної роботи дослідної станції було відкрито лабораторію із застосування обчислювальної техніки і математичних методів у селекції великої рогатої худоби. Керівництво лабораторією здійснював кандидат сільськогосподарських наук В.М. Сірокуров. Ученими відділу розроблено проект і рекомендації з використання 80- і 45-колонних, перфораційних обчислювальних машин з обробки даних бонітування тварин і оцінки за якістю потомства на різних регіональних рівнях; проект і рекомендації з обробки матеріалів зі штучного осіменіння і відтворної здатності маточного поголів'я у господарствах. Оптимізовано введення інформації в ЕОМ і перфокарт на перфострічку і розроблено новий макет перфорації, запроваджено у програму оцінки бугаїв за методом «дочка-мати» два нових фрагменти.

Завідування лабораторією групами крові покладалося на кандидата сільськогосподарських наук В.Я. Мещерякова. Важливим елементом удосконалення існуючих і створення нових порід і типів великої рогатої худоби є широке запровадження імуногенетичних методів, здатних забезпечити ґрунтовний аналіз генетичної структури порід, розкриття специфіки їхнього генофонду, оцінку генетичної консолідації та диференціації.

Лабораторією було розгорнуто виробництво реагентів і дослідження груп крові великої рогатої худоби. Доведено неспорідненість походження білоголової

української породи із західноєвропейськими породами, визначено ступінь генетичної різноманітності в популяціях симентальської породи. Досліджено генетичний поліморфізм білків за типами трансферинів сироватки крові та молока, їхній взаємозв'язок із продуктивністю і відтворною здатністю у бугаїв, корів та їхнього потомства. Розроблено та запроваджено ефективний спосіб виявлення імунобіологічної поєднуваності тварин при спаровуванні на основі використання в реакціях полівалентної гетероімунної сироватки.

Відділ годівлі плідників очолював кандидат сільськогосподарських наук Д.І. Савчук. Згідно з тематикою цього підрозділу першочергово досліджували вплив висококонцентратного типу годівлі на стан здоров'я бугаїв та якісні показники гамет. Встановлено, що за тривалого згодовування висококонцентрованих раціонів відмічено зниження кількості еритроцитів, збільшення числа лейкоцитів і загального білка у крові плідників. Це призводило до зростання концентрації гамет при одночасному зменшенні об'єму і зниженні рН еякуляту. Окрім того, було встановлено, що введення до раціонів надмірної кількості концентратів і кормів тваринного походження викликає порушення мінерального обміну в кістковій тканині і є основною причиною виникнення артрозу та передчасного вибракування плідників. Для уникнення негативних наслідків обґрунтовано високу ефективність введення до раціонів плідників вуглекислого кальцію у відношенні до фосфору 2:1.

Значна увага приділялася вивченню морфологічних змін, що відбувалися у плідників внаслідок порушення мінерального обміну кісткової тканини. Як засвідчили результати дослідження, хворобливі процеси зосереджувалися переважно на поверхнях усіх суглобів тазових кінцівок, проте найбільших змін зазнавала поверхня скакального суглоба. Значні ураження спостерігали у хрящах суглобів, особливо у нижньому кінці стегнових кісток. Також встановлено, що за остеоартрозів у бугаїв пошкоджується не лише суглобовий апарат, а й цілий ряд органів і тканин організму. Зокрема, спостерігали переродження щитовидних і паращитовидних залоз, відкладання солей в органах і м'яких тканинах. Виходячи з виявлених закономірностей, природно було вважати, що локалізація патологічних вогнищ у бугаїв зумовлена механічним перевантаженням, що виникло у процесі їхнього статевого використання [3].

Ученими відділу годівлі важливого значення надавалося розробленню норм вітамінної терапії плідників. З метою визначення вмісту каротину в кормах і крові бугаїв було обстежено 42 державні племінні станції штучного осіменіння 16 областей України. Як засвідчили результати, на більшості з них раціони були незбалансованими за каротином, його нестача відбивалася на стані здоров'я та продуктивності плідників. Для запобігання нестачі каротину рекомендовано в зимові місяці всім бугаям згодовувати його в кількості щонайменше 1 мл на 1 кг живої маси, систематично проводити дослідження крові на вміст кальцію, фосфору, каротину, загального білка та показників резервної лужності [2].

Виконано дослідження з вивчення впливу режимів використання бугаїв на якісні показники сім'я та його запліднювальну здатність, а саме: порівняння сім'япродукції плідників симентальської та чорно-рябої порід за різних режимів статевого використання; з'ясування деяких типологічних особливостей вищої нервової діяльності бугаїв у зв'язку з показниками запліднювальної здатності за різних режимів статевого навантаження. Обґрунтовано зв'язок між типом нервової діяльності плідників та їх запліднювальною здатністю. Розроблено методику оцінки бугаїв за їх сім'япродуктивністю, яка дала змогу порівняти між собою окремих плідників, що належали різним станціям штучного осіменіння. Зусиллями вчених відділу розроблено технологію та проект з організації нормування годівлі бугаїв, технологію і проектування експериментального кормоцеху, застосування підлоги з м'якими амортизованими опорами, що знижувала навантаження на кістково-суглобовий апарат кінцівок бугаїв тощо.

Відділ технології та техніки штучного осіменіння очолював кандидат біологічних наук М. Т. Плішко. Широкомасштабному запровадженню методу штучного осіменіння сільськогосподарських тварин перешкоджала невирішеність окремих технологічних процесів отримання температурного, вологісного та світлового режимів, рецептур середовищ для розрідження і зберігання сім'я. Ученими відділу доведено, що метод його швидкого заморожування в гранулах має ряд переваг перед програмним методом трьохступінчастого заморожування. Вивчено морфологічні зміни у клітинах, зокрема акросомі, що відбулися в процесах його заморожування та відтавання, вплив прямого сонячного світла та опромінювання різного спектрального складу на життєздатність гамет, їх якість і запліднювальну здатність при різних строках зберігання.

Зусиллями вчених відділу розроблено глюкозо-хелато-цитратне (ГХЦ) середовище для розрідження та зберігання сім'я бугаїв за кімнатної температури. На основі його модифікації запропоновано глюкозо-хелато-цитратно-жовткове (ГХЦЖ) середовище для зберігання гамет кнурів при нижчих температурах (6–15°C), також були запропоновані хелатонові розріджувачі та їхні набори у сухому вигляді. Нове середовище дало змогу розріджувати сім'я у широкому діапазоні – від 2 до 128 раз, що вирішувало одне з важливих завдань – мінімальне використання гамет, необхідних для нормального запліднення. Доведено, що глибоке заморожування сім'я кнурів різко знижує активність його ферментів, кількість кальцію і магнію в гаметах. Значної уваги вчені надавали пошуку препаратів для освітлення розріджувачів і маркування гранул [3].

До складу відділу було віднесено конструкторське бюро на чолі з кандидатом біологічних наук С. О. Ксензенком. Вченими бюро вдосконалено, розроблено та запроваджено у виробництво понад 20 зразків апаратури і пристроїв для штучного осіменіння самок. Сконструйовано зручний станок для примусового моціону бугаїв. Розроблено спеціальний термос-амортизатор для збереження сім'я кнурів під час транспортування.

У структурі відділу створено спеціальний підрозділ, який вивчав проблеми раціональної організації та економічної ефективності штучного осіменіння сільськогосподарських тварин. Керівництво його тематикою здійснював завідувач кафедри економіки Української сільськогосподарської академії, професор І. Н. Романенко, а з часом старші наукові співробітники: В. М. Штогрин і Н. М. Гутман, Г. К. Ткачук та ін. [7].

Цим підрозділом проведено аналіз фактичних даних щодо використання бугаїв у виробничих умовах і визначення якості отриманих від них гамет; обґрунтування економічної ефективності використання замороженого сім'я, встановлення собівартості штучного осіменіння, виробничо-фінансових результатів роботи станцій, вивчення впливу використання бугаїв-поліпшувачів на інтенсивність виробництва молока у господарствах.

Відділ боротьби з яловістю поголів'я очолював кандидат ветеринарних наук В. С. Дюденко. Основні зусилля вчених відділу спрямовувалися на вирішення питань порушення відтворної функції маточного поголів'я, розробку методів ранньої діагностики тільності, профілактику та лікування захворювань статевих органів, стимуляцію статевої функції тварин тощо. Відділом обґрунтовано, що обов'язковою передумовою високого рівня запліднюваності маточного поголів'я великої рогатої худоби є своєчасне осіменіння. З цією метою застосовували візуальний (спостереження за змінами у поведінці тварин), вагінальний (на основі дослідження слизової оболонки піхви та шийки матки) та ректальний (оцінка розвитку фолікулів) методи [3].

Для з'ясування причин безплідності корів та боротьби з нею вивчали вплив функціонального розладу та патологічних змін статевих органів на перебіг статевих циклів. Важливого значення надавали вивченню реакцій слизу. Коров обстежували ректально та вагінально в естральній фазі статевих циклу для вивчення стану яєчників, шийки матки та реакції цервікального слизу. Встановлено, що відкриття цервікального каналу в естральну фазу статевих циклу та запліднюваність корів залежить від функціонального стану яєчників.

У тематиці відділу значне місце приділяли питанню вибору ефективних способів штучного осіменіння корів і телиць. Для цього проведено вивчення різних способів штучного осіменіння корів з урахуванням віку тварин, тривалості післяродового періоду, сезону року, тощо. Також було встановлено, що ректо-цервікальний спосіб гарантував точне введення сім'я інтрацервікально і за своєю технологією підтримував або навіть підвищував статевий тонус організму [7].

Важливе значення приділялося розробленню та запровадженню ефективних методів стимуляції репродуктивної функції у корів як дійового засобу лікування ряду гінекологічних захворювань та боротьби з неплідністю, вивченню впливу активного моціону на стимуляцію відтворної функції корів. Розроблено діагностичні режими тільності на основі йодної реакції з сечею та внутрішкірної алергічної реакції, новий спосіб діагностики дисфункції матки корів біохімічним методом за допомогою тваринного індикану та ін.

Завідування відділом біології та фізіології відтворення сільськогосподарських тварин здійснював кандидат ветеринарних наук, відомий фахівець Г.Д. Святовець. Згідно з тематикою відділу досліджували закономірності становлення та розвитку генеративної функції бугаїв, здійснювали морфологічні дослідження гамет з урахуванням об'єму та лінійних промірів статевих залоз. Значну увагу приділяли пошуку ефективних методів оцінки якості сім'я, при цьому, як один із важливих показників виділяли його в'язкість. Виготовляли біостимулятори та визначали їх ефективність при додаванні у сім'я бугаїв, вивчали їх вплив на виживаність та запліднювальну здатність гамет. Проведено ґрунтовні дослідження з встановлення порушень відтворної функції та розробки способів її поліпшення, вивчалась генеративна функція яєчників у корів молочного і комбінованого напрямів продуктивності, здійснювалися пошуки її стимуляції. Досліджено вплив видового та кількісного складу мікрофлори на якість і запліднювальну здатність сім'я [3].

Встановлено сезонність прояву генеративної функції бугаїв, що позначилося на зростанні кількісних і якісних показників сім'я у літньо-осінній період у результаті дії комплексу факторів зовнішнього середовища: біологічно повноцінного корму, ультрафіолетового опромінювання, збільшення атмосферного тиску та відносної вирівняності температури.

На основі анатомо-гістологічних методів та аналізу матеріалів забою корів різного віку вивчали потенційну плодючість корів молочного та комбінованого напрямів продуктивності. Подальші пошуки учених спрямовувалися на розроблення ефективних методів зростання фактичної плодючості корів. У результаті було розроблено досить ефективний гормональний метод стимуляції відтворної здатності корів на основі застосування СЖК.

Значні зусилля відділу спрямовувалися на вивчення причин порушення відтворної функції у великої рогатої худоби та розробку ефективних способів зростання запліднювальної здатності. Було встановлено, що як середня, так і максимальна тривалість племінного використання плідників різних порід була значно меншою, ніж потенційна фізіологічна здатність тварин до відтворення. Найбільший відсоток плідників вибував через порушення репродуктивної функції (30,2 %) та захворювання кінцівок (20,2 %) [7].

У структурі ЦДСШО функціонував виробничий відділ, діяльність якого спрямовувалася на вирішення питань селекційно-племінної роботи та забезпечення штучного осіменіння тварин на фермах навколишніх господарств. Зона виробничої діяльності дослідної станції поширювалася в радіусі 100 км і включала 69 колгоспів і 54 радгоспи Київської та Чернігівської областей. Для більш ефективного обслуговування було відкрито два філіали – Демидівський у Києво-Святошинському районі Київської області та Остерський у Козелецькому районі Чернігівської області. Функціонували 133 пункти штучного осіменіння, а під час літнього табірної утримання худоби додатково створювали ще 87 пунктів [3].

Як свідчать архівні матеріали, до 1 грудня 1965 р. в

закріпленій зоні було осіменено корів і телиць – 752482, вівцематок – 54973 та кобил – 22671. Для осіменіння такої кількості тварин на станції утримувалось 105–120 бугаїв, 20–25 жеребців і 11–15 баранів. Щорічно осіменялося по 110 і більше тисяч корів і телиць – до 98 % їх наявного поголів'я у зоні. Запліднюваність по роках коливалася у межах 93–96 %, а вихід телят на 100 корів становив 90–96 % [8, арк.14].

3 січня 1976 р. ЦДСШО була перетворена в дослідне господарство «Центральна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин». Крім осіменіння тварин станція оцінювала склад поголів'я (бонітування худоби), комплектувала господарства кадрами селекціонерів, проводила підготовку наявних техніків штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, оцінку плідників, їх вирощування та значне розширення мережі племінних ферм.

Висновки. Таким чином, вченими ЦДСШО зроблено вагомий внесок в розвиток теорії племінної справи в тваринництві; удосконалення існуючих та виведення нових порід сільськогосподарських тварин; обґрунтування ефективних методів оцінки плідників та їх раціональне використання; встановлення причин безплідності худоби та відпрацювання ефективних методів боротьби з нею; оптимізацію технології та техніки штучного осіменіння сільськогосподарських тварин. Поряд з виконанням наукової тематики співробітниками дослідної станції надавалася регулярна методична і практична допомога спеціалістам державних племінних станцій з перспективного планування племінної роботи, організації глибокого заморожування сім'я бугаїв, штучного осіменіння, запровадження сучасних методів діагностики та лікування безпліддя сільськогосподарських тварин.

Література

1. Бородай І.С. *Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки: монографія* / І.С. Бородай. – Вінниця, 2012. – 416 с.
2. Буркат В.П. *Історичні аспекти розвитку теорії селекції у скотарстві України: монографія* / В.П. Буркат, І.С. Бородай. – К.: *Аграрна наука*, 2006. – 584 с.
3. Буркат В.П. *Нариси з історії інституту* / В.П. Буркат, І.С. Бородай. – К.: *Аграрна наука*, 2008. – 555 с.
4. Зубець М.В. *Розвиток вчення про генетику, селекцію і біотехнологію у тваринництві в працях українських вчених* / М.В. Зубець, В.П. Буркат, Ю.Д. Рубан // *Генетика і селекція на межі тисячоліть*. – К., 2001. – Т. 4. – С. 13–30.
5. Рубан Ю.Д. *Приоритет отечественных ученых в развитии зооинженерной науки* / Ю.Д. Рубан. – К., 2004. – 292 с.
6. *Отчет (заключительный) о выполнении плана научно-исследовательской работы за 1975 год* / М-во с.х. УССР. *Центральная опытная станция искусственного осеменения с.-х. животных*. – Бровары, 1975.
7. *Центральна дослідна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин* / *Тваринництво України*. – 1966. – № 1. – С. 60–63.
8. *Центральний архів вищих органів влади і управління України*. – Ф. 27. – Оп. 20. – Од. зб. 381. – 282 арк.

References

1. Borodai I.S. *Teoretyko-metodologichni osnovy stanovlennya ta rozvytku vitchyznjanoyi zootehnychnoyi nauky: monografija* / I. S. Borodai. – Vinnycja, 2012. – 416 s.

2. Burkat V.P. Istorychni aspekty rozvytku teorii selekciji u skotarstvi Ukrajinu : monohrafija / V.P. Burkat, I.S. Borodai. – K. : Aghrarna nauka, 2006. – 584 s.

3. Burkat V.P. Narysy z istoriji instytutu / V.P. Burkat, I.S. Borodai. – K. : Aghrarna nauka, 2008. – 555 s.

4. Zubecj M.V. Rozvytok vchenija pro ghenetyku, selekciju i biotekhnologiju u tvariynyctvi v pracjakh ukrajinsjkykh vchenykh / M.V. Zubecj, V.P. Burkat, Ju.D. Ruban // Ghenetyka i selekcija na mezhi tysjacholitj. – K., 2001. – T. 4. – S. 13-30.

5. Ruban Ju. D. Prioritet otechestvennykh uchenih v razvitii zoonzhenernoj nauki / Ju. D. Ruban. – K., 2004. – 292 s.

6. Otchet (zakljuchitel'nyj) o vypolnenii plana nauchno-issledovatel'skoj raboty za 1975 god / M-vo s.h. USSR, Central'naja opyt'naja stancija iskusstvennogo osemenenija s.-h. zhivotnyh. – Brovary, 1975.

7. Central'naja doslidna stancija shtuchnogho osimeninja sil'sjkozhospodarsjkykh tvariyn / Tvariynyctvo Ukrajinu. – 1966. – N 1. – S. 60-63.

8. Central'nyj arkhiv vyshlykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajinu. – F. 27. – Op. 20. – Od. zb. 381. – 282 ark.

Yurchenko E.I.,

Postgraduate Student of the National Scientific Agricultural Library of Ukraine, yurchenko_ei@ukr.net

Ukraine, Kyiv

CENTRAL RESEARCH STATION OF ARTIFICIAL INSEMINATION OF FARM ANIMALS: HISTORY AND ACHIEVEMENTS

The history of formation and the main milestones of the Central Research Station of Artificial Insemination of Farm Animals as one of the first research institutes on livestock problems in the system of the Ministry of Agriculture of the Ukrainian SSR was highlighted. Its role and the main tasks in the context of the formation and development of breeding work in the Ukrainian SSR, the solution of which was directed by the efforts of its main structural units, was disclosed. The main scientific achievements of scientists of the experimental station, their practical significance in qualitative and quantitative improvement of livestock were generalized.

Key words: animal husbandry, research, productivity, artificial insemination.

State administration and law. Politology

UDC 364.075.2

Dubych K.V.,

*PhD from public administration, professor of the Department of Public Administration and Administration
of the Institute of Personnel Training of the State Employment Service of Ukraine for Social Policy, kdubych@ukr.net
Ukraine, Kyiv*

TRENDS OF LABOR MARKET TINNIZATION IN UKRAINE

The article analyzes tendencies of shadowing of the labor market in Ukraine. The main factors shaping the shadow labor market among them are analyzed: the economic crisis allowed to freely hire unemployed persons with nominal wages, who deliberately went for it because of a decline in living standards; the absence of effective state mechanisms for regulation and prevention of the shadow labor market; low wages in the state sector of the economy and the outflow of part of the workforce into the "shadow" in order to receive higher revenues; excessive tax burden, complex tax system, instability of tax legislation, high tax pressure and uneven tax burden on business entities triggered the transition of a large part of the economy to the "shadow"; the lack of free public services and their low quality in terms of livelihoods of citizens encouraged them to find wage earners who can afford to pay; excessive regulation of entrepreneurship, high levels of corruption and incompetence of civil servants, in the context of widespread administrative corruption, forced entrepreneurs to direct their activities into the shadow sector; lack of trust in state institutions has caused citizens and entrepreneurs to deliberately go against tax laws.

Key words: shadow, labor market, employment, state, society, state budget, tax system, state policy, corruption, labor relations, bureaucracy, social protection.

Formulation of the problem. Modern socio-economic development of Ukraine takes place in the difficult economic crisis and high unemployment rate of Ukrainians, which prompts them to seek illegal employment in the "shadow". Moving part of the employed population from the official to the shadow economy is one of the negative phenomena in the modern labor market in Ukraine. Such "shadow" employment is directed against a person, since it deprives her of guaranteed right to social protection, pension and medical care, has a negative impact on the state's economy.

During the last decade, the shadowing of economic relations has a steady upward trend and is a factor hampering the development of entrepreneurship in Ukraine. The high degree of shadowing of the economy coupled with political and economic instability, high levels of government corruption and bribery leads to reluctance of many Ukrainian entrepreneurs to invest in their country's economy and withdraw financial capital beyond their borders, which does not contribute to job creation in the labor market.

The purpose of the work is to identify – analyze and systematize the current tendencies of shadowing of the labor market and employment in Ukraine.

Presentation of the main research material with full justification of the received scientific results

Taking up the labor market and employment is a major challenge for the development of society, both in a single country and globally. Data from the International Labor Organization (ILO) indicate that in developing countries and where the incomes of the population are low or medium, more than 50% of the workforce is covered by informal labor relations. It is these countries that have the largest share in the world's shadow labor market. According to the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), 1.2 billion official jobs are in the global economy,

while 1.8 billion people are employed in the informal sector [13, p.87; 14, p.163].

The World Economic Forum acknowledged that in the short term, the key global risk for developed and developing countries is the large scale of the "shadow" economy, in which the system of shadow economic relations parasitizes. It is noted that this phenomenon adversely affects the possibility of collecting taxes as a source of viability of the state, which determines the stability of its institutions, economic growth and social development of any country. The critical level of the "shadow" economy is considered to be the border of 30% of GDP, the excess of which indicates the approach of the national economy to the crisis. In Ukraine, the shadowing of economic relations, the traditional "rudiments" of which historically inherited to a certain extent from the Soviet model of economic development, are today a serious internal challenge to domestic economic security. According to the estimates of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine, the shadow economy is about 40% of the official GDP, twice the average rate in the countries of the European Union (EU), which is 18.0% [1, p.269].

During the last decade, the shadowing of economic relations has a steady tendency toward growth and is the factor that most hampered the development of entrepreneurship in Ukraine. The high degree of shadowing of the economy combined with political and economic instability, high levels of government corruption and bribery leads to the reluctance of many Ukrainian entrepreneurs to invest in their country's economy and withdraw financial capital beyond its borders. These subjective factors adversely affect the investment activity and the attractiveness of Ukraine and the level of job creation for the labor market [5, p.94-95].

Moving part of the employed population from the official to the shadow economy is one of the negative phenomena in

the modern labor market and in Ukraine. Thus, according to the State Statistics Service of Ukraine [8], in 2016 the number of informally employed in Ukraine amounted to 4.0 million people, accounting for 24.3% of the employed population. At the same time, the Minister of Social Policy of Ukraine A.Reva states that today the potential of shadow employment in Ukraine is 8 million people. It should be noted that by 1990, shadow employment was covered by 2-6% of the population of Ukraine. That is, the domestic labor market has a stable and distinct tendency towards shadowing.

Shadow employment – it is an illegal format of labor relations, initiated by the employer or employee for the purpose of non-payment of taxes, evasion from the implementation of the provisions of the legislation, in particular by paying wages to employees in cash (in envelopes). [2, p.447; 3, p.659-660]. Shadow occupancy, as a rule, is assimilated with low salary levels and the quality of workplaces of employees. Where shadow employment is progressing, corruption is always present, which is the so-called "bottleneck" of this process.

Corruption – the "vicious circle" of the labor market and employment, the most serious manifestation of which is political corruption – the illegitimate use of state authorities (politicians, government officials) of available opportunities and powers to obtain personal or group benefits (material, social, etc.). Political corruption is caused by a conflict of interests – a contradiction between the personal interest of officials in the civil service and the realization of the legitimate interests of citizens in the labor market. Political corruption in the labor market is manifested through abuse of political power for the purpose of obtaining goods for private purposes. Under conditions of political corruption, subordination of state power to private and corporate interests, including the interests of corrupt clans and criminal groups, takes place. As a result, the vector of state policy is shifted from the solution of issues of nation-wide importance – the shadowing of the labor market and employment, to the realization of private, clan and corporate interests, which leads to a reduction of the effectiveness of the state policy of shadowing the labor market and employment. In fact, in Ukraine there are no real mechanisms of responsibility of politicians for failing to fulfill their pre-election programs declared by them, and state officials for not fulfilling or improperly executing approved state strategies, program documents, etc., which leads to formalism, bureaucracy and imitation of the execution of the relevant state programs, etc.

In the context of political corruption, checks and controls on the labor market and employment are counterproductive: 42% of respondents consider such control ineffective and cause corruption [11]. The disadvantages of carrying out inspections by the relevant state authorities are extensive expansion of their number, selectivity, double standards in imposing and collecting fines. It is worth noting that the domestic system of punishment for violating tax and labor legislation is excessively liberal, which encourages economic agents to evade taxation and contributions to social funds.

Manifestations of political corruption combined with bureaucracy, bribery are a "cancerous" of the labor market and employment, the consequences of which are the

distortion of the conditions for its functioning, the spread of its "shadow" economic relations, the cultivation of "shadow" schemes and the distortion of the culture of labor relations.

Ukrainian scholars believe that the scale of shadowing of the labor market and employment of the population is determined by the level of trust of citizens to the state, its authorities, institutions. Trust can transform perceptions and attitudes of the population towards economic relations in the "shadow market", illegal employment from tolerant to negative and refusal to work in the shadow sphere. Trust in the state influences the tax morale of citizens, prompting them to pay taxes in the form of "social solidarity", even in the conditions when it would be rational to evade this. Trust encourages cooperation between citizens and institutions of the state, creates the preconditions for shadowing the labor market. The high level of public confidence in the state testifies to its authority in the society, the low level of corruption of officials, the confidence in their ability to efficiently and rationally spend money from taxpayers, and dispose of budget expenditures.

The results of a nationwide survey conducted by the Democratic Initiatives Foundation [12], indicate that the practice of non-compliance with norms, moral standards of law-abiding behavior is common among business entities and citizens of Ukraine. In addition, the levels of trust in state authorities in our country are critically low and tend to deteriorate. Under such conditions, the promises of politicians and government officials to carry out reforms, their assurances to raise the standard of living of citizens, to provide public goods in exchange for the last paid taxes are perceived in society skeptically and negatively, causing resistance.

It negatively affects the domestic labor market and employment and armed conflict in the East of Ukraine. Thus, during 2014-2015 there was a sharp problem of employment – the number of jobs has decreased by 3 million. Delaying the antiterrorist operation in the Donbass against the backdrop of economic blockade and crisis will lead to further degradation, shadowing of economic, social and labor relations and the spread of the practice of informal employment, especially in uncontrolled territories of Ukraine.

At present, the political macro-environment of Ukraine is unfavorable, and the influence of politicians and authorities on the processes of shadowing the domestic labor market and employment in Ukraine is negative. The main factors are: unsystematic, inconsistent and ineffective state policy, shortcomings in the mechanisms of public administration in this area; high levels of corruption; low levels of citizens' trust in public authorities and their political institutions.

The labor and employment market, its shadowing is a factor affecting unemployment and economic growth. At the same time, such economic indicators as foreign direct investment, domestic investment have a positive effect on the creation of new jobs at enterprises and, consequently, on the labor market and employment of the population. The object of the study is influenced and indicators of inflation, wages, incomes, and others. And so, the labor and employment market and economic development are closely linked and mutually interconnected.

The role of the shadow labor market and employment for the economy is ambiguous first:

"Shadow" employment during the economic crisis mitigates the effects of a sharp increase in unemployment and lower living standards of the population;

informal employment positively affects the provision of additional jobs and increased incomes, expansion of production of goods and services;

in the shadow sector there are no guarantees of employment, wages and social insurance, labor safety;

the consequences of the "shadow" schemes of employment are the concealment of income from taxation, the lack of significant amounts of revenues to budgets of different levels, the destruction of the fiscal (tax) system necessary for the state to perform its functions; the presence of illegal, not taken into account and, therefore, non-taxable incomes of citizens is a serious economic problem connected with the existence of the shadow labor market – the personal income tax is the main source (over 70%) of the local budgets, which are aimed at solving social problems problems of settlements;

"Shadow" labor market is a favorable environment for attracting and circulating illegal money, drawing part of the population into criminal relations, gradually criminalizing the market and corruption, which negatively affects the investment attractiveness of the country, its economic growth as a whole;

low wages in the state sector of the economy and the outflow of part of the labor force into the shadow to generate higher income.

Secondly, excessive tax burden, complex tax system, instability of tax legislation, high tax pressure and uneven tax burden on business entities. The high tax burden on personal incomes and, in particular, the percentage of deductions to social funds, provokes the transition of a large part of the economy into the "shadow". Today, the total amount of these deductions is 37.5%, of which the pension is 32%, insurance premiums due to temporary incapacity for work – 2.9%, unemployment insurance – 1.9%, and the rate of insurance premium, in the case of an accident at work, depends on the industry. Together with the single rate on personal income, the total burden on the wage fund is 50.5%.

Thirdly, the poor quality of public services, in particular those relating to the provision of life support to citizens and provided by medical institutions, educational institutions and

utilities. The results of the public services research indicate that the quality of public services by public institutions is not improving. Thus, only 13-14% of respondents positively evaluate the work of polyclinics and hospitals, 6-9% of law enforcement agencies and 14-21% of respondents are satisfied with the quality of services provided by communal services [12].

Expansion of the network of paid services does not lead to improvement of their quality. As a result, the shadow sector is formed - the formation of a macroeconomic level of the state type, in which, due to the high level of corruption and shadowing, public services and public goods are distributed according to market principles.

Fourth, excessive regulation of entrepreneurship, high levels of corruption and incompetence of civil servants. Studies show that in conditions of widespread administrative corruption, civil servants seek to increase the number of inspections and increase taxes and fines. As a result, the system of taxes and fines loses efficiency as a tool of state policy.

Fifth, lack of trust in state institutions. It is the trust of the government or the sense of "social solidarity" that encourages people to pay taxes. In Ukraine, the level of trust is extremely low [4, p.99-100].

Since the shadow economy does not contribute to the development of a market system, all countries seek to reduce its volume. As already noted, one of the main factors in the spread of the shadow economy and the shadow labor market is the excessive tax burden and imperfect tax policy of the state.

Analysis of statistical data shows that in the domestic labor market, the dynamics of key indicators in 2000-2016 is negative:

the economically active population has decreased by 3.85 million people – from 21.15 million in 2000 to 17.3 million in 2016;

the number of employed people of working age decreased by 2.89 million people.

According to the State Statistics Service of Ukraine [8], in 2016 the number of unemployed people aged 15-70 years (according to the ILO methodology) amounted to 1.7 million people – by 23.5 thousand people or 1.4% more compared to 2015. Informal employment in Ukraine, which covers the informal and formal (formal) sectors of the economy, is increasing. In 2016, the number of informally employed population amounted to 4.0 million people (24.3% of the number of employed population).

Table 1.

Dynamics of the main indicators of the labor market in Ukraine in 2000-2016. [6;7, p.49,55]

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Economically active population of able-bodied age, million people	21,15	20,48	19,16	19,18	19,32	19,40	19,04	17,40	17,30
Employed persons of working age, million people	18,52	18,89	17,45	17,52	17,73	17,89	17,19	15,74	15,63
Unemployed persons of working age (for the method, ILO), in% to econ. active population	11,6	7,2	8,1	8,7	8,2	7,8	9,7	9,5	9,7

Informal labor relations predominate in the self-employed sector, where the share of the population working in informal workplaces was 74.3% and among employed persons was 15.1%. Informal employment is most widespread among vulnerable categories of workers (young people aged 15-24, retired people). Two thirds (66.2%) of the informally employed population consisted of those who had vocational education and full secondary education, while those with an officially employed population were dominated by persons with higher education (61.2%). Mostly people with a low level of education and those who are engaged in physical or unskilled labor are informally employed. The main activities of the informally employed population are agriculture, forestry and fisheries (40.8%), wholesale and retail trade (20.9%), construction (15.5%). The average indicator of informal employment in the regions of Ukraine is 24.3%, and in the 11 regions of the country, the share of informally employed persons does not exceed this indicator. The highest value of the indicator for informally employed persons is in the Ivano-Frankivsk oblast (53.2%), and the smallest in the Kyiv oblast (10.3%) [8].

However, the data of the State Statistics Service of Ukraine [8] concerning informally employed ones, which are presented above, do not allow to make unambiguous conclusions that realistically and objectively assess the state of the shadowing of the labor market and employment in Ukraine. This data can be called into question. Thus, the results of the studies of Western economists [15, p.729-755]. Is testify that the "shadow" employment in Ukraine is twice as large as in the informal sector of the economy, in their opinion, they account for more than half of the gross national product, and such employment is a source of income for 40-54% of households in the country.

According to the ILO, shadow employment in Ukraine covers more than 50% of the total able-bodied population [9]. A. Reva, the Minister of Social Policy of Ukraine, stated that at the beginning of 2017 in Ukraine, out of 26 million able-bodied people (15-70 years), only 16.3 million people were officially employed, while in 2015, from 26 million people of working age worked 9 million people. At the beginning of 2017, the number of officially registered unemployed was 390.8 thousand people, while about 8 million Ukrainians work in the shadow, while the level of "shadow" wages is 35%.

According to many scholars, the shadow economy functions as a means of smoothing out the fluctuations in the economic situation through the flow of resources between the legal and illegal sectors; compensates for undesirable social costs, including informal employment facilitates the financial situation of the poor, thus reducing social tension. However, one should not take into account that in general the influence of the shadow economy sector on society is more negative than positive. On the one hand, antisocial redistribution of public incomes takes place in favor of a relatively small number of privileged groups (bureaucrats, mafia) and a decrease in the welfare of the population as a whole.

Taking into account changes in current trends in the labor market development, the Government of Ukraine envisages reforming income policy in order to stimulate the growth of legally-paid wages, which is a prerequisite for the financial capacity of the system of compulsory social insurance and will reduce the shadowing of incomes.

The inefficient employment structure reflects a model of economic development based on cheap labor. Low wage standards and the absence of a direct link between earnings and labor productivity negatively affect the economic activity of the population and lead to a decrease in labor activity. A minimum acceptable standard of living for a large part of the working population provides additional informal employment, which, quite often, has nothing to do with profession and qualifications. Due to the lack of real opportunities to find paid work, a considerable part of the population works abroad both legally and illegally. According to expert estimates, on average, over a year abroad 2.5-3 million of our compatriots work. This can lead to the loss of labor potential of society and the degradation of manpower. The shadow economy destroys the moral and ethical principles of human positive action. Today, the size of the shadow labor market is determined by the amount of money that it spins, and the amount of suffering and humiliation of the dignity of those workers who create these funds remains out of sight.

Unfulfilled social policy, together with the ill-conceived tax policy, led almost to the complete destruction of production in Ukraine. Hidden unemployment became shadow employment, because it is quite clear that in the case when a person does not receive salaries for years and does not die from starvation, then she has some other source of income – she works in the shadow sector [4].

Despite the fact that in March 2010 the Cabinet of Ministers of Ukraine issued an order "On Approval of the Plan of Measures for the Reduction of Income and Employment Relations", and a number of other documents, this did not bring significant shifts, and according to statistical data and scientific studies, the shadowing of the labor market and the employment of the population has a steady tendency towards growth, in opposition to which it is necessary to develop more powerful and influential mechanisms of state regulation of its reduction and prevention.

Conclusions. During the research, we found that the shadowing of the labor market and employment has a number of negative consequences for the socio-economic development of the state, the most serious of which are:

- significant losses of tax revenues and social deductions to state and local budgets;
- chronic deficits in the public finance sector;
- "Outflow" of capital from the state through the sector of the shadow labor market;
- violation of human rights – the insecurity of social and labor relations of informally employed workers;
- low levels of quality and standards of life for Ukrainian citizens;
- a decrease in the level of trust of Ukrainian citizens to state power due to corruption and the inefficiency of reforms.

References

1. "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2016" (2016), An analytical report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine, NISS, p.688.
2. Economic Encyclopedic Dictionary (Lviv, 2006), 2 t. T. 2 / Ed. S.V. Mocherny, p. 568.
3. Encyclopedia of Public Administration, (NAPA, 2011), 8 t. / T.1: Theory of Public Administration, Sciences. Ed. College: V.M. Knyazev (co-chairman), I.V. Rosupatenko (co-chairman) and others, p. 748.

4. Kraus N.M. (Poltava, 2014), "Determinants of the shadow economy in innovative conditions of management": monogr. N.M. Kraus, p. 148.
  5. Marshavin Yu.M. (2011), "Regulation of the Ukrainian labor market: the theory and practice of a systematic approach", monogr. Yu.M. Marshavin, AlterPres, p.396.
  6. State Statistics Service of Ukraine (2017), "Main indicators of the labor market", Electronic resource, website Mode of access, <http://www.ukrstat.gov.ua>. - Title from the screen.
  7. State Statistics Service of Ukraine (2016), "Statistical Yearbook of Ukraine for 2015", Derzhanalitinform, p. 575.
  8. State Statistics Service of Ukraine, "Labor market in 2016", electronic resource, website, Access mode: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm.
  9. "Shadow" business in Ukraine has reached staggering scales (Today, web site. 2015. 16 June), electronic resource, access mode: <http://www.segodnya.ua/economics/business/tenevoy-biznes-v-ukraine-dostig-oshelomlyayushchih-masshtabov-eksperty-623882.html>.
  10. Onishchenko V.O., Kozachenko G.V., Pogorelov Yu.S. (Poltava, 2016), "Tinization of the economy in Ukraine: causes and directions of overcoming", monogr. Poltava nats. tekhn. un-t im. Y. Kondratyuk, p. 323.
  11. "Ukrainians called the main obstacle to the country's development" (2017), electronic resource, TNS. Kantar Group Company, website Access mode: <https://tns-ua.com/news/ukrayintsi-nazvali-golovnupereshko-du-na-shlyahu-rozvitku-krayini>.
  12. National Surveys (2016), "2016th: Political Results", electronic resource, Democratic Initiatives Foundation, Website, Access mode: <http://dif.org.ua/article/2016-y-politichni-pidsumki-zagalnonatsionalne-opituvannya>.
  13. H. Lehmann H., Tatsiramos K. (2012), "Informal Employment in Emerging and Transition Economies", Research in Labor Economics (Vol. 34), Emerald Group Publishing Limited, p. 289.
  14. O'Higgins N. (Geneva, 2017), "Rising to the youth employment challenge", New evidence on key policy issues, p.234.
  15. Williams C., Round J., Rodgers P., (2011) "Or exclusion?", The American Journal of Economics and Sociology, Vol. 70 (3). p.729-755.
- Література**
1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». – К.: НІСД, 2016. – 688 с.
  2. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. III. 2 / За ред. С.В. Мочерного. – Львів: Світ, 2006. – 568 с.
  3. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / III. 1: Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В.М. Князєв (співголова), І.В. Розпунтєнко (співголова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. – 748 с.
  4. Краус Н.М. Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання: моногр. / Н.М. Краус. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – 148 с.
  5. Маршавін Ю.М. Регулювання ринку праці України: теорія і практика системного підходу: моногр. / Ю.М. Маршавін. – К.: Альтерпрес, 2011. – 396 с.
  6. Основні показники ринку праці (річні дані): [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України: веб-сайт. – 2017. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрана.
  7. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Державна служба статистики України. – К.: Держаналітінформ, 2016. – 575 с.
  8. Ринок праці в 2016 році: [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України: веб-сайт. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm. – Назва з екрана.
  9. "Тіневої" бізнес в Україні досяг ошеломляючих масштабів – експерти: [Електронний ресурс] // Сьогодні.ау: веб-сайт. – 2015. – 16 юн. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/economics/business/tenevoy-biznes-v-ukraine-dostig-oshelomlyayushchih-masshtabov-eksperty-623882.html>.
  10. Тінізація економіки в Україні: причини та напрями подолання: моногр. / В.О. Онищенко, Т.В. Козаченко, Ю.С. Погорелов та ін.; Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава, 2016. – 323 с.
  11. Українці назвали головну перешкоду на шляху розвитку країни: [Електронний ресурс] // TNS. Kantar Group Company: веб-сайт. – 2017. – Режим доступу: <https://tns-ua.com/news/ukrayintsi-nazvali-golovnupereshko-du-na-shlyahu-rozvitku-krayini>.
  12. 2016-й: політичні підсумки – загальнонаціональне опитування: [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи»: веб-сайт. – 2016. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/2016-y-politichni-pidsumki-zagalnonatsionalne-opituvannya>.
  13. Informal Employment in Emerging and Transition Economies: Research in Labor Economics (Vol. 34) / H. Lehmann, K. Tatsiramos [Eds.]. – UK: Emerald Group Publishing Limited, 2012. – 289 p.
  14. O'Higgins N. Rising to the youth employment challenge: New evidence on key policy issues / Niall O'Higgins. – Geneva: ILO, 2017. – 234.
  15. Williams C., Round J., Rodgers P., (2011) "Or exclusion?", The American Journal of Economics and Sociology, Vol. 70 (3). p.729-755.

Дубич К.В.,

д.н. з держ. управління, професор кафедри публічного управління та адміністрування
Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України соціальної політики, kdubych@ukr.net
Україна, м. Київ

ТЕНДЕНЦІЇ ТІНІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

У статті здійснено дослідження тенденцій тінізації ринку праці в Україні. Проаналізовано основні фактори, що формують тіньовий ринок праці серед яких: економічна криза дозволила безперешкодно наймати безробітних з номінальною оплатою праці, які свідомо йшли на це із-за зниження рівня життя; відсутність дієвих державних механізмів регулювання та запобігання тіньовому ринку праці; низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки та "відтік" частини трудових ресурсів у "тінь" задля отримання більших доходів; надмірний податковий тягар, складна система оподаткування, нестабільність податкового законодавства, високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб'єкти господарювання спровокував перехід великої частини економіки в "тінь"; відсутність безкоштовних державних послуг та їх низька якість що стосуються життєзабезпечення громадян спонукала їх до пошуку заробітників якими їх можна оплатити; надмірне регулювання підприємницької діяльності, високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців, в умовах поширеної адміністративної корупції, змусило підприємців спрямовувати свою діяльність в тіньовий сектор; відсутність довіри до державних інституцій зумовило громадян та підприємців свідомо йти на порушення податкового законодавства.

Ключові слова: тінізація, ринок праці, зайнятість, держава, суспільство, державний бюджет, податкова система, державна політика, корупція, трудові відносини, бюрократизм, соціальний захист.

УДК 378.1

Кравець В.А.,
д.т.н., професор, ректор ДонНАБА,
Колесніченко С.В.,
к.т.н., доцент, проректор ДонНАБА,
Точонов І.В.,
к.е.н., доцент, перший проректор ДонНАБА,

Україна, м. Краматорськ

ДОНБАСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ (ДОННАБА) В КРАМАТОРСЬКУ. СТАЛИЙ РОЗВИТОК І ПОТЕНЦІАЛ ЗРОСТАННЯ

Проаналізовано досягнення і проблеми переміщеного ВНЗ за період 2014–2017 років, визначено перспективи сталого розвитку та потенціал зростання на прикладі діяльності ДонНАБА в Краматорську.

Ключові слова: ДонНАБА, переміщений ВНЗ, сталий розвиток, потенціал зростання.

Постановка проблеми. У зв'язку з проведенням антитерористичної операції на сході України більшість вищих навчальних закладів Донбасу облаштуватися на території, підконтрольній українській владі.

Переміщені ВНЗ втратили майже все: навчальні приміщення, лабораторії, бібліотеки, гуртожитки тощо. Основними причинами цього є: зрада колишнього керівництва і перехід під «міністерство освіти ДНР», відсутність рішучих дій з боку держави щодо організації переміщення вишів.

На жаль, жодним документом не було передбачено механізм вирішення цих проблем, спричинених гібридною війною, що й зумовило необхідність термінових заходів щодо виживання переміщених ВНЗ, яке ускладнювалося ще й жорсткою конкуренцією на ринку освітніх послуг.

Наказом МОНУ від 01.12.2014 р. Донбаська національна академія будівництва і архітектури була переміщена з м. Макіївка до м. Краматорськ. При цьому була повністю втрачена матеріальна база, на 90% кадровий і більш ніж на 95% студентський склад. Отже, фактично постало питання про створення нового вишу на новому місці.

За 3 роки перебування ДонНАБА в Краматорську пройдено значний шлях і окреслено стратегічні завдання, а саме [1]:

- збереження вишу як самостійної одиниці в системі вищої освіти України;
- повернення ВНЗ до Макіївки після її звільнення від терористів;
- створення на базі академії в Краматорську Північної філії ДонНАБА.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо розвитку і потенціалу зростання вишів III–IV рівнів акредитації є основою розвідок низки наукових праць багатьох авторів (В.Т. Александров, М.Я. Матвійів, І.С. Каленюк, Т.Є. Оболенська, В.М. Огаренко та ін.) Проте проблема становлення переміщених ВНЗ, що знаходяться в зоні АТО, не достатньо досліджена і є на сьогодні надзвичайно актуальною [2,3].

Мета роботи – проаналізувати досягнення і проблеми переміщеного ВНЗ за період 2014–2017 років, окреслити перспективи сталого розвитку, зростання переміщеного вишу на прикладі діяльності ДонНАБА в Краматорську.

Виклад основного матеріалу. Донбаська національна академія будівництва і архітектури є провідним вищим навчальним закладом будівельного профілю в східній Україні. Починаючи з моменту заснування (з 1972 року як Макіївський інженерно-будівельний інститут) у стінах академії було підготовлено понад 25 тисяч висококваліфікованих інженерів-будівельників різного профілю.

За весь період становлення академія постійно розвивалася, зростав її науковий, освітній і виробничий потенціал. Виш отримав визнання не лише в Україні, а й далеко за її межами. Активно відбувався процес інтеграції навчального закладу в європейський освітній простір.

На жаль, 2014 рік приніс війну на Донеччину і кардинально змінив функціонування академії. Незважаючи на цілу низку проблем переміщений виш продовжив свою освітню і наукову діяльність на новому місці.

Для досягнення визначеної мети нами було проведено порівняльний аналіз освітньої діяльності ДонНАБА до 2014 року і з 2014 по 2017 рр. за такими чинниками:

Чисельність студентів.

Більшість абітурієнтів ДонНАБА в м. Макіївка вступала з Донецько-Макіївської агломерації, де проживало понад 1,7 млн. осіб. Частина абітурієнтів з півдня Донецької області вступала на будівельний факультет до Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь), а з півночі Донецької області – до Харківського національного університету будівництва та архітектури. Щорічно на денну форму навчання вступало майже 1000 осіб і приблизно 300 – на заочну. Загальна кількість студентів у Макіївці становила майже 3,3 тис. осіб на стаціонарі і до 1,5 тис. осіб на заочній формі навчання.

Після переміщення ДонНАБА до м. Краматорськ виш практично повністю втратив електоральну базу. Абітурієнти півдня області, як і раніше, вступають переважно до Приазовського державного технічного університету, а в північній частині Донбасу академія конкурує з Харківським національним університетом будівництва та архітектури на надто не вигідних умовах. Проте на сьогодні ДонНАБА в Краматорську набирає

більшу кількість студентів з півночі Донецької і Луганської областей, ніж у Макіївці до 2014 року.

При цьому населення півночі Донбасу становить понад 700 тис. осіб. Таким чином, виходячи з процентного співвідношення, гранична кількість студентів, що вступає до Північної філії ДонНАБА, становить приблизно 400 осіб на рік за денною формою навчання і 125 осіб – за заочною.

Фактична кількість студентів (з урахуванням поновлення і вступу на 2–3 курси після коледжів) склала [4]:

- 2015 р. – 182 особи на стаціонар і 87 осіб на заочну форму;
- 2016 р. – 226 осіб на стаціонар і 95 осіб на заочну форму;
- 2017 р. – 161 особа на стаціонар, 51 особа на заочну форму.

Дані за 2017 рік не є остаточними, оскільки процес поновлення колишніх студентів із Макіївки і прийом абітурієнтів із окупованих територій через центр «Донбас-Україна» ще продовжується. Загальна чисельність студентів на вересень 2017 р. майже 600 осіб, із них понад 400 – денна форма навчання. Варто очікувати, що у 2018–2019 рр. ми вийдемо на показники зростання кількісного складу студентів. Найбільш імовірним є такий щорічний набір: майже 350 осіб на стаціонар і до 100 осіб на заочну форму навчання.

Таким чином, загальна чисельність студентів через 2–3 роки складе до 1750 осіб на стаціонарі і до 500 осіб на заочній формі навчання. Після повернення ДонНАБА до Макіївки в Північній філії вишу (м. Краматорськ) планується залишити навчання 1–3 курсів денної форми навчання та 1–4 курсів заочної. Фінальна підготовка бакалаврів і підготовка магістрів буде здійснюватися в Макіївці. Отже, контингент студентів Північної філії складе майже 1000 осіб денної форми навчання і до 400 осіб – заочної (без урахування контингенту відокремлених підрозділів).

Вважаємо, що на ці показники слід орієнтуватися під час розрахунку фінансового і матеріального забезпечення вишу.

Кількісний склад викладачів і співробітників

Чисельність професорсько-викладацького складу ДонНАБА в Макіївці становила 421 особа, адміністративного і технічного персоналу – майже 300 осіб.

Після переміщення академії до Краматорська протягом першого півріччя 2015 року для продовження викладацької діяльності у виші переїхало лише близько 30 осіб [3,5]. При цьому з адміністративно-технічного складу – лише один завідувач кафедри. На всі адміністративні та управлінські посади вимушено призначалися люди, які не мали відповідного досвіду. Технічний і адміністративний персонал (бухгалтерія, відділ кадрів, юрист і т. ін.) формувався з місцевих жителів, викладацькі кадри – зі співробітників місцевих навчальних закладів.

На сьогодні навчальний процес забезпечують 51 штатний співробітник і близько 10 сумісників, а також 36 осіб адміністративно-технічного персоналу.

На наш погляд, з урахуванням зростання чисельності студентів загальна кількість професорсько-викладацького складу досягне приблизно 100 осіб і адміністративно-технічного персоналу (з урахуванням придбання нерухомості) до 70 осіб.

Якісний склад професорсько-викладацького персоналу

Викладацький склад ДонНАБА в Макіївці відрізнявся високим відсотком кадрів вищої кваліфікації, що мали вчені ступені докторів (46 осіб – 12%), кандидатів наук (226 осіб – 60%) і вчені звання професорів та доцентів. Однак більшість викладачів відмовилася від переїзду до Краматорська.

На сьогодні в ДонНАБА (м. Краматорськ) на постійній основі працюють: доктори наук і професори – 3 (5,8%); кандидати наук – 25 (49%), із них доценти – 17 (33%).

На жаль, цієї кількості недостатньо, щоб відповідати кваліфікаційним вимогам вищих навчальних закладів.

Накреслено низку заходів щодо покращення ситуації: два співробітника подали до захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук; чотири викладачі, після виконання кваліфікаційних вимог, готуються отримати вчене звання доцента. Однак різко виправити становище неможливо. Протягом ще 2–3 років кадровий склад академії не відповідатиме вимогам вишів III–IV рівнів акредитації.

На наш погляд, ситуація не зміниться кардинально і після повернення академії до Макіївки, оскільки згідно з Законом України «Про очищення влади» професорсько-викладацький склад, який залишився працювати на окупованій території, підлягає люстрації [6].

Отже, для вирішення питання якісного складу викладацьких кадрів необхідна підтримка МОНУ в поєднанні з кропіткою роботою академії щодо підготовки власних кадрів вищої кваліфікації.

Наукова та господарсько-договірна діяльність

ДонНАБА має давні традиції наукової та інженерної діяльності. Однак в останні роки в Макіївці спостерігався спад показників, що було викликано причинами як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. До зовнішніх причин слід віднести загальний занепад науки в Україні, а до причин внутрішнього характеру – стиль управління академією.

Після переміщення вишу до Краматорська за несприятливих умов почалося відродження наукової та інженерної діяльності академії.

У таблиці 1 наведено фінансові показники наукової та інженерної діяльності академії у 2012–2016 рр.

Таблиця 1.

Фінансові показники наукової та інженерної діяльності ДонНАБА у 2012–2016 рр.

Види робіт	Обсяг виконаних робіт, тис. грн.				
	2012	2013	2014	2015	2016
Держбюджет	588,9	258,2	350,3	410,7	515,7
Господоговори	4767,8	3112,9	583,3	76,6	410,2

Отже, показники держбюджетної діяльності ДонНАБА в Краматорську вже перевищили показники в Макіївці у 2013 році, а показники госпдоговірної діяльності демонструють суттєве зростання.

Наприкінці 2015 року в академії почалася робота з захисту інтелектуальної власності. У травні 2016 року було отримано перший після переміщення вишу патент на корисну модель, а до кінця 2016 року – 4 патенти на корисну модель, подано заявки ще на 5 таких патентів і 3 винаходи. Це значно перевищує показники в Макіївці, де в останні роки не було подано жодної заявки на винахід.

Серйозною проблемою є наукові публікації співробітників. Зі зрозумілих причин у 2014–2015 роках відбулося різке зниження кількості публікацій. При цьому немає реальних можливостей для забезпечення якості робіт і публікації в авторитетних журналах, що мають імпакт-фактор. Кроком до вирішення проблеми стало заснування електронного збірника наукових праць ДонНАБА, перший випуск якого відбувся в грудні 2015 року. На сьогодні вийшло вже 6 випусків збірника, опубліковано понад 100 наукових статей.

У перспективі планується інтегрування збірника в національні та міжнародні бази даних, реєстрація видання у ВАК України.

Структурні підрозділи академії

Нині в ДонНАБА є один відокремлений структурний підрозділ – Дружківський житлово-комунальний коледж (ДЖКК). ДЖКК готує молодших спеціалістів будівельного напрямку.

Планується створення: наскрізної системи підготовки будівельних кадрів від високо кваліфікованого робітника до кандидата наук; нових структурних підрозділів на базі Міжрегіонального вищого професійного будівельного училища м. Краматорська (МВПСУ), які будуть приєднані до ДонНАБА і реорганізовані в будівельний лицей та професійне училище.

Отже, на базі Північної філії ДонНАБА буде реалізована вертикально-інтегрована схема наскрізної підготовки будівельних кадрів, що складається з професійного училища, будівельного лицею, коледжу й академії [1].

Гуртожитки

Житлова проблема є найгострішою для співробітників і студентів переміщених вишів. На сьогодні ДонНАБА не має власних гуртожитків. Відокремлений структурний підрозділ (ДЖКК) орендує гуртожиток, що перебуває в комунальній власності.

Рішенням проблеми стане передача ДонНАБА прав засновника і оперативного управління господарським комплексом будівельного училища (МВПСУ), до складу якого входить гуртожиток на 450 місць.

Передача цього комплексу в оперативне управління ДонНАБА дозволить повністю вирішити житлову проблему для студентів і, частково, для співробітників.

Міжнародна діяльність

З 2014 року ДонНАБА бере активну участь у проекті RETHINK, який спрямований на підтримку модернізації систем вищої освіти в країнах-партнерах Європейського Союзу та орієнтований на переосмислення навчальних програм у партнерських ВНЗ з метою покращення навколишнього середовища. Основні цілі проекту – встановити та зміцнити зв'язки між освітою, культурою

і бізнесом; налагодити взаємодію між вищою освітою та суспільством у рамках пріоритетної теми – навколишнього середовища.

Участь у програмі RETHINK дозволить значно покращити матеріально-технічну базу Донбаської національної академії будівництва і архітектури у м. Краматорську. Зокрема проектом передбачається надання академії мультимедійного та комп'ютерного обладнання. Це створить у ДонНАБА повноцінний відділ комп'ютерних технологій та дистанційного навчання, який буде мати два комп'ютерні класи, а також аудиторії з мультимедійним обладнанням.

З 2015 року в рамках міжнародної програми академічної мобільності ERASMUS FOR UKRAINE розпочалося навчання студентів ДонНАБА в університетах Польщі – Познанському Університеті та Гданській Політехніці.

У 2015 році поновлено співпрацю академії з Чеським агентством розвитку, підписано Меморандум між урядом Чехії і України, у рамках якого було надано кошти для ремонту навчального корпусу ДонНАБА в Краматорську, що почав функціонувати з 2016 року.

У 2016 році згідно з міжнародною програмою TEMPUS RETHINK між Донбаською національною академією будівництва і архітектури та Політехнічним інститутом міста Лейрія (Португалія) – IPLEIRIA – підписано угоду про можливість отримання студентами обох навчальних закладів подвійного диплома магістра будівництва.

Планується угода з вишами Німеччини, Литви, Грузії, Вірменії, Польщі, Іспанії щодо питань наукового співробітництва згідно з проектом IMPACT. Передбачається подальший розвиток відносин з Чеським агентством розвитку.

Висновки. Отже, за 3 роки переміщеному до Краматорська вишу вдалося зробити неможливе – відновити повноцінне функціонування навчального закладу. Сьогодні студенти навчаються не лише в орендованих аудиторіях, а й у відремонтованому корпусі, який є власністю ДонНАБА. Академія успішно рухається вперед: укладено міжнародні договори про подвійні дипломи, організовано підготовчі курси для абітурієнтів, випускається електронний збірник наукових праць професорсько-викладацького складу, проводяться наукові конференції, розширюється міжнародне співробітництво.

Після закінчення війни і звільнення окупованої Макіївки планується утворення Північної філії ДонНАБА на базі навчальних корпусів, будівельного училища в Краматорську і коледжу в Дружківці.

Сьогодні в Краматорську ДонНАБА уже не гість, а повноправний керманіч вищої освіти і не лише в регіоні та Україні, а й у зарубіжжі. Адже за словами Президента України Петра Порошенка: «Будівництво може стати локомотивом української економіки»[7].

Література

1. Стратегія розвитку Донбаської національної академії будівництва і архітектури на 2016–2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.donnaba.edu.ua/docs/strategy.pdf>.
2. Малік А.В. Особливості маркетингу освітніх послуг переміщених навчальних закладів зі сходу України / А.В. Малік // Європейський вектор економічного розвитку. – 2015. – № 2. – С. 131-140.

3. Лисак А.К., Тригор'єва В.А. Нова історія Донбаської національної академії будівництва і архітектури: монографія / А.К. Лисак, В.А. Тригор'єва. – Краматорськ : ЦПІПІ – «Друкарський дім», 2016. – 124 с.

4. Офіційний сайт Донбаської національної академії будівництва і архітектури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.donnaba.edu.ua/academy/news>.

5. Переміщені ВНЗ: три роки на новому місці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vnz.org.ua/statti/9793-peremischenni-vnz-try-roky-na-novomu-misti>.

6. Закон України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року № 1682-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>

7. Порошенко розповів, яка галузь може запустити економіку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/politika/poroshenko-rozpoviv-yaka-galuz-mozhe-zapustiti-ekonomiku-ukrayini-899265.html>.

References

1. Stratehiia rozvytku Donbaskoi natsionalnoi akademii budivnytstva i arkhitektury na 2016–2020 roky [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.donnaba.edu.ua/docs/strategy.pdf>.

2. Malik L.V. Osoblyvosti marketynhu osvitykhi posluh peremishchenykh navchalnykh zakladiv zi skhodu Ukrainy / L.V. Malik. // Yevropeyskyi vektor ekonomichnoho rozvytku. – 2015. – № 2. – S. 131-140.

3. Lysak A.K., Hryhorieva V.A. Nova istoriia Donbaskoi natsionalnoi akademii budivnytstva i arkhitektury: monografiia / A.K. Lysak, V.A. Hryhorieva. – Kramatorsk: TsTRI – «Drukarskyi dim», 2016. – 124 s.

4. Ofitsiinyi sait Donbaskoi natsionalnoi akademii budivnytstva i arkhitektury [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.donnaba.edu.ua/academy/news>.

5. Peremishcheni VNZ: tryroky na novomu misti [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://vnz.org.ua/statti/9793-peremischenni-vnz-try-roky-na-novomu-misti>.

6. Zakon Ukrainy «Pro ochyshchennia vlady» vid 16 veresnia 2014 roku №1682-VII [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>

7. Poroshenko rozpoviv, yaka haluz mozhe zapustyty ekonomiku Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <https://tsn.ua/politika/poroshenko-rozpoviv-yaka-galuz-mozhe-zapustiti-ekonomiku-ukrayini-899265.html>.

Kravets V.A.,

Doctor of technical sciences, Professor, Rector DonNACEA,

Kolesnichenko S.V.,

Candidate of technical sciences, Associate Professor, Vice-Rector DonNACEA,

Tochonov I.V.,

Candidate of technical sciences, Associate Professor, First Vice-Rector DonNACEA,

Ukraine, Kramatorsk

DONBAS NATIONAL ACADEMY OF CIVIL ENGINEERING AND ARCHITECTURE (DONNACEA) IN KRAMATORSK. SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND GROWTH POTENTIAL

The achievements and problems of relocated University since 2014 up to 2017, sustainable development prospects and opportunities for growth on the basis of activities of DonNACEA in Kramatorsk, have analyzed.

Key words: DonNACEA, relocating University, sustainable development, opportunities to the growth.

UDC 930.2:[355.48-025.26:327]:(470+571):(477)]“2014/2017”

Kucheruk M.S.,

candidate of historical sciences, associate professor Odessa National Polytechnic University, kucheruk@opu.ua

Ukraine, Odessa

THE EXPEDIENCY OF STUDYING AND APPLYING HISTORICAL EXPERIENCE AND THE DOCTRINE OF SUN TZU IN MANAGING THE RUSSIAN AGGRESSION

Hybrid war is considered as a new type of war. But, do we really have to think so? Analyzing the actions of the Russian Federation directed against Ukraine in 2014-2017, it was noticed that our rival was using the recipes that Sun Tzu had advised. As we know the treatise “The Art of War” was written more than 2000 years ago. If someone decomposes the history of Eastern Europe, he will deduce that Russia has always applied the same means. It does not matter when it happened – a year ago or two hundred years ago. Also, Russian governance resorted to political intrigue, economic pressure, cultural influences and military methods as well. Throughout the Russian empire, the strategy of the Russians remains the same – the expansion of spheres of influence and the annexation of new territories. The tactics were dependent on circumstances. Both the learning of the history of Eastern Europe and analysis of “The Art of War” by Sun Tzu can help with dealing with the Russian menace.

Key words: war; hybrid war; Ukraine; Russian Federation.

“All warfare is based on deception. Therefore, when capable, feign incapacity; when active, inactivity. When near, make it appear that you are far away; when far away, that you are near. Offer the enemy a bait to lure him; feign disorder and strike him. When he concentrates, prepare against him; where he is strong, avoid him. Anger his general and confuse him. Pretend inferiority and encourage his arrogance. Keep him under a strain and wear him down. When he is united, divide him. Attack where he is unprepared; sally out when he does not expect you.” [73, C.66-71].

The statement of a problem. These words were written by Sun Tzu, the most prominent author who ever put about war. Traditionally the substantiation of the relevance of the topic under study must be noticed at the beginning of an article with. But “The Art of War” by Sun Tzu sounds better. We were attacked by surprise. Ukraine underwent the unprecedented cynical offensive by those whom we considered our friends. While the war continues, we face the feasibility of the study and apply the theoretical writings of the military experts. It is always clear that the patriotism is a good thing and the occupation is bad one. We need more than just a apprehension. There should be the answer to the question: how to deal with it? Knowledge plays a big role.

“Therefore I say: “Know the enemy and know yourself; in a hundred battles you will never be in peril. When you are ignorant of the enemy but know yourself, your chances of winning or losing are equal. If ignorant both of your enemy and of yourself, you are certain in every battle to be in peril” [73, C.84].

Cambridge International Dictionary of English provides us with the interpretation with the concept: “war – armed fighting between two or more countries or groups, or a particular example of this” [69, C.1636]. Great Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language gives the similar meaning: “war – organized armed struggle between states, social classes etc.” [11, C.145].

At last but not at least Carl von Clausewitz assures us that “War is only a continuation of State policy by other means” [70, C. xxiii]. Carl von Clausewitz writes about the purpose of the war: “The two kinds of War are, first, those in which the object is the overthrow of the enemy, whether it be that we aim at his destruction, politically, or merely at disarming him and forcing him to conclude peace on our terms; and next those in which our object is merely to take some conquests on the frontiers of his country, either for the purpose of retaining them permanently, or of turning them to account as matter of exchange in the settlement of a peace” [70, C. xxxiii]. As well, the political object comes first: “...the political object as the original motive of the War, will be the standard for determining both the aim of the military force and also the amount of effort to be made” [70, C.70].

The purpose of the article. This statement is worthy a special attention. Every war that took place in history, was guided primarily by political goals. At least, this is evidenced by the backward of Eastern Europe. Hybrid war is not exception but it has an essential difference. If earlier the war was carried out for the seizure of the territories, nowadays the war is waging for seizure of human minds.

The statement of the main material. Let's get back to Sun Tzu. His time life is defined by biography given in historian Sima Qian's work. Soviet Orientalist Nikolai Konrad set the era of Sun Tzu life – it was at the end of Chunchu era (770-403 a. d.). Sun Tzu itself served the ruler of U Kingdom Kho-lyuy as a general and had achieved significant success at this post. He devastated Chu Kingdom and captured its capital In; also Sun Tzu defeated Kingdoms Tsi and Tzin. It was Sun Tzu whom U Kingdom had to be beholden for gaining its strength and leveling its position among the other kingdoms of Ancient China [64, C.15].

We have to mark “The Art of War” treatise for its versatility of application. A lot of its hints go beyond the warfare. Sun Tzu's universal tips can be used anywhere, especially when it comes to policy and administration. “The

Art of War” by Sun Tzu can be extremely useful in confronting Russian Federation. For all its history Russia absorbed various cultural elements, European and Asiatic as well. Actually, the Russians are semi-Asiatic nation. They have European look and Asiatic outlook. The lack of the understanding of this fact always made Western governments step on the same rake in Russian affairs. Dealing with the Russians, the Europeans estimated Russia to be the part of West. All the times they suffered from Russian tricks. No wonder that the Russians consider as their totem animal a polar bear – the most cunning predator on the Earth. Russian political culture is close to Asia. We are far from judging who is good and who is bad. Every nation is unique. There is no room for speculations over tolerance also. The matter of fact that the Western nations and the Russian nation are different.

Presumably, “The Art of War” treatise appeared on the territory of Moscow Principality in times of the Tatar-Mongol. Perhaps, the adoption of the “Third Rome” concept gave the Moscow statesmen impetus to active use of Sun Tzu doctrine in their international policy. It's well known that Moscow never scanted neither resources nor soldiers for seizure new territories. In this policy were used methods close to the Sun Tzu's ones. The long duration of the Russian influence, its persistence and various tactics suggests the presence of a holistic concept and a detailed plan of conquest.

Moscow Principality has always been seen as a descendant of the Tatar-Mongol State. For instance, Karl Marx in his emotional manner wrote: “... modern Russia is but a metamorphosis of Muscovy.

The Tartar yoke lasted from 1237 to 1462 – more than two centuries; a yoke not only crushing, but dishonoring and withering the very soul of the people that fell its prey. The Mongol Tartars established a rule of systematic terror, devastation and wholesale massacre forming its institutions. Their numbers being scanty in proportion to their enormous conquests, they wanted to magnify them by a halo of consternation, and to thin, by wholesale slaughter, the populations which might rise in their rear... The Tartar yoke had already lasted a hundred years before Muscovy emerged from its obscurity. To entertain discord among the Russian princes, and secure their servile submission, the Mongols had restored the dignity of the Grand Princedom. ... It was in this infamous strife that the Moscow branch won at last the race. In 1238 the crown of the Grand Princedom, wrested from the branch of Tver by dint of denunciation and assassination, was picked up at the feet of Usbeck Khan by Yury, the elder brother by Ivan Kalita. Uvan I Kalita, and Ivan III surnamed the Great, personate Muscovy, rising by means of the Tartar yoke, and Muscovy getting an independent power by the disappearance of the Tartar rule” [72, C.77-78].

Although not so emotionally shaped but the same in essence Russian historian Nikolai Karamzin put the similar: “History does not tolerate optimism and must not seek testimonies in the occurrences that all what had happened was for the best: because such a sophistication is not peculiar to common human common sense for which it was written. The Baty invasion, pile of ashes and corpses, captivity, so last-long slavery, of course, make up one of the greatest calamities we know about from the State chronicles; however, also its

salutary effects are undeniable. Better, if someone of Yaroslav descendants would prevented this disaster by restoring the monocracy in Russia and, due to intrinsic rules of the Autocracy, ensured external security and inner peace: but there weren't for two hundred years. Possibly, Princely internecine wars would last for another hundred years or more: but what the conclusion would they had? Likely, our Motherland would fall: Lithuania, Poland, Hungary, Sweden would tear it apart; in this case we should lose the state being and Faith, which were sawed by Moscow; but its greatness Moscow owes to the Khans” [33, C.496].

Such appeal to the past one might see as a needless one. In fact historic background has a great importance for Russian governments. Manipulation with history occupy a prominent place among the means of conducting a hybrid war.

Daniel T. Lasica writes that hybrid war includes three elements. First, hybrid war “is mean to attack American weakness at all levels with complex threats, in multiple domains, while avoiding American strengths” [71, C.17]. Second, “hybrid war threats constitute an elusive and fluid form” [71, C.21]. Third, “the last element that characterizes hybrid war is true full spectrum warfare capabilities” [71, C.22].

Yury Radkovets points out that “hybrid war goes beyond the frames of traditional concept and gets combined core, turning into tangle political intrigues, struggle for political and economical domination over the territory, resources and financial flows” [55, C.36]. Analyzing Russia's actions in Ukraine, he refers to Sun Tzu: “For to win one hundred victories in one hundred battles is not the acme of skill. To subdue the enemy without fighting is the acme of skill” [73, C.77].

A. Ivashchenko and N. Schpura note that the strategies of hybrid conflict were being developed simultaneously in the USA and in Russia at the beginning of the new century. In recent years hybrid conflicts started in Iraq, Afghanistan, Syria, Georgia and Ukraine. Therewith, there is still no the only clear definition of concept “hybrid threat”, the system views on systematic preparations and dealing of such a conflict are absent, there is no anti-hybrid warfare scenario [22, C.18].

Further, number of facts will be presented, well-known historical events and nowadays news will appear. The sources are easy to find. They are books, journals, newspapers and internet resources. Nothing absolutely new but vision. History of Ukraine and European history, political analysis and news from the front are listed together with Sun Tzu quotations. This research paper is a synthetic one.

If one just look over the news that appear in the media, they are facing just as a range of occasions with any conjunction. But united news and events show us coherent canvas. It's like a children game called puzzle. Isolated items tells us nothing. But the picture emerges when we are starting to unite the elements with each other. The facts play the analogous role for us. United historical occasions and modern occurrences introduce us the Russian methods of hybrid war.

The mysterious Russian soul... What is it striving for?

Having refused the modernization and westernization ideas, Russia turned to the new imperial project. Even if there were some hopes on Dmitry Medvedev, who might be seemed as a liberal, the Putin's return threw them all away.

From the very moment of his comeback, Vladimir Putin dreamed of returning the past power of Russia. Mr Putin is still nostalgic for the Soviet Union and believes that its breakup was the biggest geopolitical catastrophe of the twentieth century. And he has got a significant support. In fact, a lot of Russians also think so.

Let's note that such aggressive plans were not even concealed from the word community. Strategy of National Security of Russian Federation until 2020, adopted 2009, declared that oriented to the North Atlantic Treaty Organization global and regional architecture was invalid; also it contained the claim that Russia had sufficient resources for its consolidation among world economic leaders [36, C.22]. During the election campaign-2011 the article "New Integration Project for Eurasia – the Future that born today" was published in the newspaper "Izvestija". Vladimir Putin outlined his planes for the future cadence there. He emphasized that the final plan war in integration of the European Union, the Eurasian Union and the Asia-Pacific Region with the aim of crowding out American influence and weakening of Transatlantic institutes [22, C.22-23].

The updated concept of Russian foreign policy clearly declared the goal of reintegration of CIS countries under Moscow auspices. Ukraine was given a special role. It was rated as the priority Russian partner in the CIS and should have been connected to in-depth integration process. Russian vis-a-vis were outspokening with all frankness about the inadmissibility of geopolitical pluralism in the region. In this manner Putin started the process of construction of a new political union under his leadership [32]. Russian President conducted an active offensive policy directed to all-round reunion of post-Soviet space. Gas transit issues, energy prices and base of the Black Sea Fleet of the Crimea were only its instruments and elements of respective rhetoric [56, C.9].

This policy got support from pro-Russian oriented Western experts who in Realpolitik traditions called for "don't irritate Russia" and consideration of Russian "vital interests". Significant financial support made the word sympathize with Russia and its interest while the East-European nations' voice fell in the deaf ear. Ukrainian writer and publicist Mykola Riabchuk asked:

"... Eastern Europeans also have "vital interests", moreover exactly Russia have always been and is the real threat for them, and not vice versa. ... But why all round must accept this strange mix of mania of grandeur and pursuit mania? Why Western Europeans must stand for this manias and Eastern Europeans must comply them?" [56, C.10].

Russia had resolutely went away from democracy and moved towards fascism. Undemocratic and unsocialist political system, hypernationalist state ideology, hypermasculine cult of the leader and admired population support pointed to it. In his interview with the magazine "Time" (2007) Mr Putin openly expressed his doubts about Ukraine's sovereignty. Alike Russian politics repeatedly demanded the return of the Crimea to Russia, pronounced about discrimination of Russia minority in Ukraine and told that the Ukrainian state was close to collapse [56, C.11].

John E. Herbst, director of the Atlantic Council's Dinu Patriciu Eurasia Center, remarked that Kremlin aggressive politic became evident in 2005, when Putin had started gas war against Ukraine. But now it's more aggressive and more

dangerous. In march 2013 Putin fell to hybrid war against Ukraine. Besides, this war was his second one, after aggression in Georgia 2008 [17, C.28].

Minsk negotiations were supposed as a means of stopping the war. But it failed. All that the partners could reach was the cease fire regime. 'There are no good news', said President of Ukraine Petro Poroshenko February, 15, 2015 [13, C.12]. And there was a preliminary agreement on the withdrawal of heavy weapons. But Russia was still proceeding in holding the frontiers open and dispatching the fighters to the territory of Ukraine. Military trainings close to Ukrainian borders were also going on.

Putin perceived Kiev Euromaidan as a threat to his power. Writer A. Prokhanov, who supports Russian aggression in Ukraine, compares European civilization with a magnet, that attracts Kiev and Moscow. For it's resistance, the destabilization of Ukraine and neutralization of the magnet itself [13, C.12-13] are required.

The European Union and the NATO are considered expansionists in Russia. Putin feels danger. He believes that the United States has occupied Europe by using Western values, and they were proceeding to use them for gaining power over the world. He said in 2015 that the USA *"strive for cementing the regime formed after USSR breakup and stay as undeniable leader. They presume that can do whatever they like while the others are restricted by this leader's interests. Maybe, someone would like to live in a half-occupied state, but it's not us"* [13, C.13].

Prof. Jonathan Holslag regards that Crimean annexation and invasion of Eastern Ukraine have put in jeopardy some of the main principles of international policy. They made the idea of the immutability of sovereignty of the country a questionable fact. Both, the principle of multilateral negotiations as key in solving problems is undermined [27, C.30]. The old rules of international policy are blown up.

Supra, there was a talk about three element of hybrid war. Ukrainian historical experience convinces us that the fourth element exists in Russia – this is cultural influence. The "Russian Word" concept is the extremely powerful means of influence. This is the weapon that slays the human soul, and Russian recipe of subduing the enemy without fighting. Of course, hybrid war 2014 was expected by specialists and scholars. But common people were much surprised. Despite the fact that knowledgeable people in Ukraine warned about Russian aggression and repeatedly were speaking in the media for more than twenty years, the population perceived them as something like "city crazies". Why was so? Because the imperial ideology and massive propaganda, these essential elements of the "Russian Word", brought up a really loyal to Russia generation.

Confrontation between Russia and the West lasts for a long time. Since the nascence of the state, Russia asserted itself as alternative to the West. In the 15th and the 16th centuries, relying on the "Third Rome" concept, Russia declared itself as the descendant of Byzantium. Thus, Russian politics assigned their country as the center of the world Orthodox Church, and the religious confrontation with Catholicism and Protestantism with concomitant phenomenon of super-high level of religious intolerance were its consequences [43, C.40].

The attempts of westernization took place during the reign of Peter I. Then Russia borrowed some elements of European culture, but to a large extent the changes had only a frontage character. Mostly, anti-legal mentality is displaying in folk proverbs: "I am captain – you are fool" or "Is right that one, who has more rights" [43, C.40].

The most pronounced anti-Western sentiment are contained in Slavophile and Eurasian ideas. The Slavophiles believed that the Russians and the Europeans were the "dissonant" people. Also they wrote about non-European path for Russia and its non-European uniqueness. In turn, the Eurasians asserted that Russia was the fundamentally original civilization. Catholic church, Enlightenment and Liberalism were perceived by the Eurasians with great hostility. Later they drifted to the side of Soviet communism and voiced their hate to "damn bourgeois West" [43, C.41].

Now, anti-Western policy is not gowned Communist cloak, but the imperial and even ecclesiastic ones. "We see how much Euro-Atlantic countries are neglecting their roots in fact and Christian values in particular", said Mr Putin in 2013 [13, C.13]. Vice versa, Russia "has always been a state civilization united by Russian people, Russian language, Russian culture and Russian Orthodox Church" [13, C.13]. Pro-Russian militants are protecting Russian peculiar outlook from contaminated Western way of life in Donbass [13, C.13].

For substantiation of its "natural" license over this territory, Russia always has been enforcing its own version of history to human minds. The ultimate goal of this humanitarian policy stood in attempts to force the Ukrainians to look at themselves and their past in acceptable form for Moscow. Of course, the historical concept was worked out in Moscow. Simultaneously, the Imperial perceptions of Ukraine, the Ukrainians and Ukrainian history, were thrust to the rest of the world. From the beginning of the 19th century Russia was translating at the international community the image of Ukraine and the Ukrainians which had been interpreted through its expansionist interests. To a large extent such apprehension is carrying out till now [4, C.52].

Eva Thomson made her conclusions: "The Muscovy, and the followed by it Russian Empire and Soviet Union inherited the Mongolian irresistible bias for concealing of political and intellectual information. Russia is accustomed to keep all in secret – not only economic and military data, but development of humanitarian studies and the world's ideas as well. That's why reflections over metropolis and periphery, which already have become a part of Western everyday intellectual discourse, are perceived as embarrassing innovations in Russia" [19, C.14-16].

For a significant amount of time the concept of Kievan Rus as "the cradle of thee fraternal people", with the Russian's domination of course, was set down in consciousness of the Ukrainians by methodically means and without any petition [4, C.52]. Ukrainian historian Mykhailo Braichevsky opposed this version, but his principled position turned as a career disaster for him. He was dismissed from the Academy of Sciences in 1968.

Modern Russian historians developed a concept close to traditional imperial scheme. This is the "Pun-Russian culture" conception. It denies the fact of existence of Ukrainian people and affirms that the Ukrainians have

always been the part of the Russian people. Moreover, Pereiaslav Council 1654 was welcomed by the both sides, the Ukrainian and the Moscow, as "renovation of old unity, reunion of torn by political boundaries and divided the separate parts of Rus" [4, C.52].

Our rival always understood the great meaningfulness of Ukrainian language and never gave up the attempts to crush it. That's why significant efforts were directed at crowding it out and substitution in Russian language as the ground of "the Russian World" promotion [12, C.13].

In July 1863 minister of the interior Peter Valuev signed a secret circular on prohibition of publication of scientific, religious and pedagogical texts in Ukrainian. Only Ukrainian works of arts were admitted. Peter Valuev said then that "no Ukrainian language exists, it never existed and its existence is impossible" [60, C.351]. In 1876, Alexander II issued the Ems decree. The publication and import of any Ukrainians books were banned, the Ukrainian performances in theaters forbidden, the Ukrainian songs translated into other languages, the newspaper "Kiev Telegraph" was closed, the teaching in Ukrainian any disciplines stopped, Ukrainian books withdrawn from school libraries and Ukrainian teachers dismissed [60, C.352].

This anti-Ukrainian policy reached its climax at the beginning of the 20th century when Peter Stolypin was leading the imperial government. Then the "great Russian nation" of the Russians, the Ukrainians and the Belorussians project was attempted to realize. Ukrainian language was totally prohibited. Even the right to Ukrainian autonomy within the Russian Empire was disaffirmed. The Russian Empire breakup was a back-off, but not the stoppage of this russification process. The assimilation policy was renovated in the early 1930-s. This conception ideology based on voluntary concept of all the people of the Soviet Union amalgamation into the new only Russian-speaking social community [8, C.14-15]. The Soviet authorities claimed that the new historical community of the Soviet people was forming then. Dissident Ivan Dzuba write an article with an eloquent title "Internationalism or Russification?" on it.

The Soviet history has been rewritten in modern Russia pursuing the goal of demonstration of its Imperial succession. Tetyana Zhurzhenko concludes that "in recent years such a perception of Soviet past has become a part of ideological paradigm of "sovereign democracy" that denied the versatility of Western model of democracy and legitimized the Russian "special path" [20, C.12].

On the question about the European mistakes the ex-president of Latvia Vaira Vike-Freiberga answered: "after the Soviet Union breakup the West had too romantic looks on Russia" [7, C.11].

Sun Tzu wrote: "Thus a victorious army wins its victories before seeking battle; an army destined to defeat fights in the hope of winning" [73, C.87]. So, what the secret of the Russian victories? It lies in the fact that the ground for defeating the rivals and acquiring new territories always had been prepared much earlier – for many years, even decades. Now we can dare to suppose that the sentence "a victorious army wins its victories before seeking battle" can explain the core of the hybrid war. Thus, in Russian foreign policy the offensive troops in most cases was going after political intrigue, economic pressure and propaganda.

The example we can see in modern Kazakhstan case. Kazakh journalist Serik Malev in his article "Steep front" says that the Kremlin conducts unpronounced war against Kazakhstan. The informational component takes a special place among the others methods. A lot set of anti-Kazakh, invented in Soviet times, stereotypes and cliches is applying [47, C.20]. Serik Malev designates main of them.

Myth 1. If the Russian leaves, the Kazakh economy will collapse. Myth 2. The Russians were cruelly harassed and the Russian-speaking citizens were restricted in their rights. That's why a lot of people fled in the 1990-s. Myth 3. Kazakh state never existed [47, C.20-21].

All these myths have refutations. First: there were not outdated Soviet factories that helped to deal with long-lasting economic crisis. The work of millions of Kazakhs, Western investment and advanced technologies did it. Second: the real reason for emigration in the 1990-s was the economic crisis, not the xenophobia. Third: what about the Golden Horde? [47, C.20-21]

The same myths Russia is overspreading in regard to Ukraine, too. So, can we speak about new methods of war? Seems, these means of warfare are as old, as the Russian state itself. Unlike the previous wars against Ukraine, this one is a word famous one. Globalization and informational revolution have favored it. We can't say that informational revolution changed the world. Politics and mankind are the same as that hundreds of years ago. But what has the informational revolution really did, that it made the world visible. Previously, political processes were taking place in castles and palaces and concerned only a small proportion of the population, inaccessible for the rest. Common people faced only the outcomes. Now, using Internet, everyone can find out almost everything he or she want.

In a hybrid war history becomes an applied science. Now it's time to analyze the Sun Tzu quotation put at the opening of this paper.

"All warfare is based on deception." There was a tragic page of Ukrainian history of the 20th century that fits the best for the interpretation of this sentence. This event was the real demonstration of policy that Bolsheviks were leading against Ukraine and the biggest Ukrainian tragedy. It is the Great Famine, 1932-33, also called Holodomor.

James Mace pointed that Stalin was waging unclaimed war against the Ukrainians, and all its military, constabulary, political and economical arsenal were involved in it [16, C.48]. The other historian, Robert Conquest wrote about Holodomor in times when the scholars that shared the opinion that that the Communism was an awesome, unjust and unbelievably cruel system, were the minority [1, C.50]. His book "Harvest of Sorrow" revealed the organized by Soviet authorities the artificial famine. When Soviet archives became undisclosed, these investigations have got their confirmation.

Ukraine was extremely important for Stalin's plans of industrialization. But construction of large enterprises was impossible without widespread collectivization. The Soviet plans of development of industry were based on assumption that the state would buy grain from the peasant cheaply. It would be the possibility of providing the increasing workforce with food and selling bread-stuff abroad, in turn the profits from it would be directed on industrialization

sponsorship. But peasants considered the price proposed by the state as too low and refused to sell the corn. Indeed, they were right, as the proposed by the authorities prices mostly were only the one eighth from the market price. As result, the grazing crisis outburst in 1927-1928.

Thereafter, Joseph Stalin started squeezing the villagers to enter kolkhoses. Having counted rich peasants as the enemies of the Soviet state, Joseph Stalin directed the efforts on liquidation of this social stratum. A lot of people were expropriated. This policy reached its apogee in winter, 1929-1930, and the most common form of it was the deportation to Siberia.

The excessively high requisitions were put on the village. Plans for grain requirement were too high. If there was the amount of corn lack, Joseph Stalin activists got prescript to confiscate it all, including seed fund and peasant's personal feed. Ukrainian historian Orest Subtelny noted that the number of victims of the Holodomor was varies from three to six million of people [60, C.510].

Such a rural policy in the Soviet Union was accompanied by total lie. Bolsheviks deceived their own citizens, and they are the same managed to cheat the world.

In January 1933 Joseph Stalin declared on tribune of the Joint Plenum of the Central Committee of the CPSU(b): *"We definitely achieved that workers' and peasants' financial position are being improved from year to year. Only the obstinate enemies of the Soviet power can doubt it"* [38, C.42].

In turn, the foreign tourist in the Soviet Union were shown the carefully prepared excursions of idyllic life. And, after returning home, the West citizens of course were telling all that they have seen. For instance, Bernard Shaw and Edward Herriot were recounting about Soviet achievements and happy villagers with admiration [60, C.511].

So, Joseph Stalin told that there was no famine in Ukraine.

In 2014 Russia occupied Crimea. February 23, pro-Russian organizations have driven their adherents on demonstrations. The referendum of joining to Russia was their main demand. Such an act took place in Kerch, Simferopol and Feodosiya [67, C.26].

Ukrainian activist in Crimea Oleksiy Shubin witnesses that blocking and hijacking of Ukrainian military bases started February, 27 [51, C.22]. Well-known referendum took place on March 16.

Russian president Vladimir Putin, foreign minister Sergey Lavrov and minister of defense Sergey Shoigu declared that armed people, who were blocking Ukrainian military and state buildings in Crimea, did not belong to the personnel of the armed forces of the Russian Federation [10, C.7].

Russian army is acting in Ukrainian East. At first, Russian Special Forces learned the separatists tactics and handing complex weapons. But, when Ukrainian troops succeed in summer, 2014, the regular army of Russia, dislocated along the border, provided a secret support to pro-Russian militants [13, C.14]. Morning of August 24th the Russian troops directly came into battle with the Ukrainian forces at the territory of Ukraine [62, C.12]. Ten Russian paratroopers were captured in August 25th near village Dzerkalne in Donetsk region. Later they told that the preparation for invasion started from August 17th [62, C.12].

About four thousand of Russian soldiers were sent in Donbass in 2014. In 2015 Ukrainian military intelligence

said that the probable quantity of Russian soldiers in Donbass counted 9,000 and 50,000 were dislocated along the border from the Russian side [13, C.14].

Russian foreign ministry Sergey Lavrov pronounced that there were no Russian troops and Russian weapons in Donbass [39].

"Therefore, when capable, feign incapacity; when active, inactivity". The Kremlin it denies, but to NATO is believed, that it was the Russian hacker attack on Estonia in 2007 [45].

February 15, 2007, the Estonian parliament adopted the law "On the elimination of forbidden buildings". The monument to a Soviet soldier, the "Bronze soldier" called also Alyosha, was included to the list of forbidden buildings. April 26, the carry-over of the "Bronze soldier" and excavation of brotherly grave of Soviet soldiers were started in Tallinn. But activists of "Night Watch" movement, citizens of Tallinn and the other Estonian cities tried to intervene it. In the evening of April 26th the clashes between activists and the police happened. When the crowd started to surge, tear gas and light grenades were taken by policemen. The demonstrators were throwing stone into police. As result, 44 persons injured. In the morning of April 27th the monument was removed. Russian State Duma Committee on international affairs put forward the government demand of taking measures in trade and economic relations with Estonia instantly. The committee members proposed to stop coal exports, fish and dairy products import as well. *'There are no excuses to this blasphemy'*, said Sergey Lavrov. At the one time, youth movements in Russia started the siege of embassy of Estonia, and the most aggressive turned the pro-Putin organizations ("Ours", "Young Russia") [23].

The Cyberattack on Estonia was named the "First Internet-war" by the experts in computer security [45]. This onrush was the one of the most devastating. A lot of analysts believe that the Russians did it for revenge on transference of the "Bronze Soldier". Websites of the biggest Estonian banks, government websites and new-portals were hacked. Also bank cards and mobile phones failed to work. Russia denied its involvement in attack [63].

June 27th, 2017, virus Petya.A assaulted IT systems of some countries of the world, but most of all it stroke Ukraine. The computers of oil, energy, telecommunication and pharmaceuticals companies also websites of state institutions were assailed [50]. The losses of this cyberattack were estimated in \$ 8 billion. In the Security service of Ukraine (SBU) believe that special services of Russia are concerned. Ukrainian president Petro Poroshenko suspects Russia in this act of aggression, too [59].

And now it will be appropriate to mention about the other instrument of Russian policy, the extremely effective one, the essential part of Russian culture, well-known around the world and described best by Nikolai Gogol and Nikolai Saltykov-Shchedrin. This is bribe.

The bribery in Russia goes back to the Golden Horde times. The fact that Mongolian Khans used to appoint princes of the Russian principalities is notorious. The special charter that approved the given rights on power was called yarlik. For getting this yarlik from the hands of the Khan, princes often used various tricks, quite often the amoral ones. These were the intrigues, denunciations and slander. And of course no one prince dared to arrive to the Mongolian

capital without gifts. The side and the opulence of the gifts often were the decisive factor. The Khan had to be satisfied, because the Khan's favor didn't depend on personal and administrative virtues.

The tradition of giving the gifts to superiors is still alive in Russia. Bribery is not only a part of the system, but it is also the instrument of inferior policy. Of course, the fact of giving a swag is exceedingly hard to prove, but there are some evidences.

Civil War in Ukraine in the 17th century has loosen up the Orthodox Church, too. Right after Bogdan Khmelnytskyi death the czar government took over the subordination of Ukrainian church to Moscow.

The decision to join the Kiev Metropolitanate to the Moscow Patriarchy was made during the Constantinople Assembly in 1686. Although there was no mention about the conformity of Ukrainian church to Moscow in the Ukrainian-Russian agreement of 1654, Moscow ignored this and put forward such claims [65, C.212]. The process of subordination of Ukrainian church to Moscow lasted for over than thirty years and faced resistance from both the Ukrainians and Constantinople. At last, the Moscow government, thanks to the variety of intrigues, despite the law and church traditions, managed to get the Patriarch's consent. For depreciation of Ukrainian church patriarch Dionysius got 200 gold coins and 120 sable skins. In given to Moscow cantors receipt Dionysius called this bribe as a "mercy" [68, C.434].

Sounds like an anecdote, but soon it turned a tragedy to the people of Eastern Europe. Thanking to this receipt the fact of giving the swag became the proved one. The next generations of corrupters, seems, were careful and left no documentary evidences.

"When near, make it appear that you are far away; when far away, that you are near." Decree of the President of Ukraine № 133/2015 banned a number of Russian Internet resources, in particular social networks "Vkontakte" and "Odnoklassniki" were blocked [35].

This measure has turned out as an effective one. First, previously the Ukrainians took second place after the Russians who visited Russian Internet resources. For instant, in May 2017, 125 million of people visited Russian Internet resources every day, among them were 24 million of Ukrainian citizens. After prohibition, 9 million of the Ukrainians visited Russian sites per day. So the loss estimates at 15 million of users [30, C. 8]. Second, these sanctions have a grave effect for Russian business. Earlier, Russian Internet resources were taking a dominant position on Ukrainian market. Before the forbiddance, social media "Vkontakte" was the second after Google by audience coverage, also "Yandex", "Odnoklassniki" and mail.ru were setting in the midst of the Top-10 of the most popular resources. No Russian company left in the Top-10 after the imposition of ban [30, C.9]. These results seem to be a good ones for a belligerent country.

The blockage of Russian Internet resources met different estimates. Someone greeted this measures and even deleted their profiles from social media. The others criticized it and expressed their indignation, even the talking about censorship took place. Some experts even expressed concern.

At first sight social networks were created exclusively for fun. Seems, there is nothing bad in social media. After all, a lot of Ukrainians had an opportunity to express their point of view, post make new acquaintances, or just “kill time” and escape from boredom.

The majority of Ukrainians were uninformed on reverse side of this medal. From August 1, 2016, a new law has came into force in Russia. It gave full right to FSB employers in getting all the personal data of all Internet users, no matter were they Russian citizens or no [52]. Thereby, every Ukrainian that used to enjoy Russian social media was in danger of turning into the instrument of Russian special services manipulation. This is the example of our rival's guile: innocent fun at first glance – but the enemy is occultly present in every Ukrainian house.

Besides, these social medias were converted into tool of propaganda and manipulation. Russian ideology was totally attendant in “Vkontakte”. News of the community “Russia, Ukraine, Belarus: Patriots against OUN/UPA” have such titles, as “There is no Ukrainian nation”, “Crimea is a Russian territory”, “Let's destroy nationalist trash!” [6, C.34]. On demand of stopping of such a xenophobic and anti-Ukrainian appeals, the censors usually answered that they weren't going to restrict freedom of speech. In return, pro-Ukrainian communities were closed down.

The other Russian social media “Odnoklassniki” advocated the nostalgia for the Soviet Union and apologia of Russian politician regime. It contained groups fostered, for example, “Nostalgia. Let's remember the USSR and the 1990-es”, “We are from the USSR”, “Songs of our youths”. The other communities were named “Putin is our President”, “Putin is a handsome man!!!”, “Putin, we are with you!” [6, C.35]. So, the content of such posts is easy to guess.

In this case the destiny of creation and transformation of social media “Vkontakte” can be a good example. In 2011 it considered as a successive start-up and estimated in \$ 1,5 billion [48]. More than 110 million of accounts were registered in the site [48]. But “Vkontakte” used to be a business project till authorities realized of the possibility of its use.

In 2014 Pavel Durov, founder of “Vkontakte”, left Russia. Prior, he was dismissed from the post of the general director of the company. *“I am not in Russia now, and I have no plans of returning. Unfortunately, it's impossible to do Internet business in this country,”* – he said in his interview in online edition TechCrunch [18]. *“I fear that there are no way back. After my public refusal in cooperation with authorities, they can't tolerate me,”* – Mr Durov added [18].

Russia was always using special services and development system of agents for holding under its subjects. Now, it's appropriate to have a glance on recent past – it is about times when Ukraine was a part of Soviet Union. Though Moscow was far, the party nomenclature managed to have total control over the whole country and every its citizen as well, owing to developed agent system and practice of denunciations. For those who dared go beyond the established by the Communist party limits, the method came to death sentence applied – it was article in Moscow press.

1970, Odessa State University named after I.I.Mechnikov. This, once third-rate provincial university became the one of the best in republic owing to energetic activity of its rector, Alexander Yurzhenko. He was a Ukrainian by origin and,

unlike his intimidated by the Communist government compatriots, didn't concealed it. Even more, he used to converse exclusively Ukrainian, and the chauvinistic Party committee of the University was really enraged. The respond did not delay. In May the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union newspaper published article “Costs of Gullibility”, where referring of numerous letters by the Communists, a lot of claims have been made to rector, he was accused in incompetence and excess of his power [14, C.33]. May 29th the solution on the announcement of a severe reprimand to Mr Yurzhenko and entering it into a card was made by the Party committee of the University [14, C.37]. It was the end of his career.

May 29, 1974, article “Costs of Emotions” was given out in “Socialist Industry” newspaper. It included attacks on rector of Odessa Polytechnic Institute Constantine Zablonsky [15, C.108]. The another article was published afterward, in “Literary Newspaper”, and then one more – again in “Socialist Industry” newspaper. April 26th the secret conference of Odessa city committee of Communist party of Ukraine occurred, and the decision to make a reprimand to Mr Zablonsky was taken [15, C.158].

These are the samples of “Hand of Moscow” influence that can reach everywhere. Its agents were watching everyone and always have been ready to tie up the most argent liberals. This was the demonstration of the nearness if it far away.

“Offer the enemy a bait to lure him; feign disorder and strike him”. For a long period of time Cossacks played a leading role in Ukrainian society. Seghii Plokyh notices that the Cossacks have come a long way: from small groups of fishers and hunters who got their prey in steppes South of Kiev to colonists of new lands of steppe boundaries; from private militants serving princes to musketeers – armed infantrymen that fought by themselves and obtained respect for foreigners; and, at last, from refugees and adventurers to united military brotherhood members that considered themselves for a separate state of society and demanded not only the money, but also recognition of their gentry status by government [53, C.125].

Zaporizhzhya Sich was a thriving land. It was situating far from the government power. Every Christian man had an opportunity come there and be accepted in Cossacks society easily. And as easily he could leave. Cossacks refused to recognize credibility of any ruler and carried out self-government. All the men in Zaporizhzhya Sich were equal rights and took part in the councils.

In these councils also Cossacks leaders were elected – they were hetman, otaman, osaul, clerk, outboard and judge. However, they could be overthrew as easily, too. Cossacks economic based on hunting, fishing, apiculture, saltwater. Trade also played a great role. Despite the democratic system, tensions between Cossacks officers and ordinary Cossacks arose once in a while [60, C.143]. Sometimes they had tragic consequences.

What the explanation for Cossacks evanescence and Zaporizhzhya Sich fall? There were two causes. First, the inner one, was mentioned before. Lack of tolerance between Cossacks and their internal contradictions led to collapse. Second, the outside cause, can be reded because the expansionist policy of Russian empire. It was Catherine II

who decisively conquered Cossacks. In 1785, according the "Charter of rights, liberties and privileges of generous Russian nobility", Cossacks officers got the same rights as Russian noblemen [60, C.221]. Being satisfied with such a "gift", Cossack officers stood against Russian administration in Ukraine no more.

What the privileges? They were: inviolability of the person, property and honor guarantee, regional self-government, free entry and exit from the country permission [68, C.515]. Cossacks officers had only to confirm their status documented. This procedure based on the provision of papers that proved the person's affiliation to Cossacks officers or nobility of Rzechpospolita.

The other way of offering a bait concerns the specifics of the economy of the Russia empire. Moscow economic model was based on state monopoly, limited competition and excessive exploitation of resources [58, C.22]. The victory over Sweden as result of Northern War 1700-1721 helped Russians to impose their business rules. In 1714 the trade in strategically important goods was monopolized by St. Petersburg. Among these goods were Ukrainian potash, linen, goat's fat and naval wood. At the same time Ukrainian merchants were forced to stop trading in Krakow, Gdansk and Breslau, but they were commanded to conduct their business in Arkhangelsk. Private initiative was not welcomed, in return authorities preferred cooperation with controlled by state financial and industrial groups [58, C.23]. Soviet Union and modern Russia inherited this economic model.

This policy helped to form a loyal to empire bourgeoisie. After acquiring permit on doing business that helped to obtain wealth, this social stratum used to become the jealous advocate of the "Russian World" ideology.

But Moscow never provided its support for free. This was the Trojan horse. For its business support the Russians demanded making political decisions on its favor, thereby the privileges turned into trap. Russia exploited the oligarchs' interests to press them. Accordingly, the profits from doing business with Russia are the origin of bondage from Russian policy.

This statement can be illustrated by Ukrainian business. The businessmen who were integrating in Russian market came out the hostages of their companies in Russia and dialog with Kremlin. Ukrainian analyst Vitaliy Portnikov wrote in 2008 that a group of natural lobbyists have been forming in Ukraine. They were the businessmen who dealt with Russia. Politically, they even could be the supporters of the idea of EU and NATO introduction. Also they understood that every hasty word or step could entail closure their business in Russia or arriving of tax administration. They would know that it was necessary to arrange with Russia just because it "fed" them [54].

What the Russian methods of feigning disorder? Ukrainian armed forces were discredited in the late 1980s. Ukrainian army dragged on a miserable existence, and senior military leaders failed in gaining status of influential elite group [66, C.155]. For 23 years of Ukrainian independence, the number of armed forces has shortened in six times [21]. But not only collapse of economy and intraukrainian conflicts were its reasons. Ukrainian army slump was also the result of outright actions of Russian factors.

Academy of General Staff and the other Russian military universities alumni during 1992-1993 returned in Ukraine from Moscow. They took up key position in Ukrainian army at once. The fact that they were the Russian agents was not a mystery for no one, but nobody paid attention to it [61, C.13].

In 2014 Ukrainian army was in a crisis, and it facilitated the task of capture of Crimea and partly Donbass occupation for Mr Putin. But he did not considered the power of desire of the Ukrainian people to live in free democratic country. When military actions began in Donbass, volunteers rushed there, ordinary Ukrainians started to transfer money for Ukrainian army needs, the most active Ukrainian citizens started to provide our fighters on the East with everything that they needed. Ukrainian civil society stopped Russian aggression in Donbass in 2014. The project "Novorussia" was wrecked.

Journalist and coordinator of group "Information Resistance" Dmytro Timchuk said that starting from 2010, Ukrainian army have been pulling down purposefully [49]. When Russian aggression happened "*Army has demonstrated typical for the real patriots regard. Consolidation of soldiers on the basis of defense of Ukraine and loyalty to the oath took place. That was really amazing*" [49].

Not only military actions are used for destabilization. Protest political parties, dissatisfied minorities, media, activists-ecologists, business support, propagandist "analytical centers" etc. are the grateful recipients of Russian support and its ardent advocates abroad. This is the so-called "soft power" that Russia uses together with military power. Really, it is hard to find a country where Russia never employed its "soft power". But the several examples will be sufficient here.

Powerful mechanism was formed for realization of the "Russian World" project by Kremlin. In accordance with the presidential decree from 21st June 2007 the fund "Russian World" has been created in Russia and it was financed from the state budget. This funds objective was the assistance to gathering all the "fellow citizens" into the only one megacommunity, that would include all the Russians by origin, and all Russian citizens, representatives of Russian diaspora and Russian-speaking foreign citizens. In the decree was a sentence that the "Russian world" was the "World of Russia". And its component were the foreign "fellow citizens" that had to be supported and converted into the "idea of serving Russia" [9, C.16].

Russian propaganda has always been present in Ukraine, but after 2010 its agents became especially brazen. The number of anti-Ukrainian provocations in the media seemed to be impossible to count. They were various: starting from the idea of state liquidation and integration in Russia, up to the proposal of Ukrainian national football championship. In 2013 Ukrainian journalist Igor Losev wrote that "*It seems that psychological war is waging against Ukraine, and it has come up to the phase of total*" [44].

Kremlin energies are directed on European population. Mostly, they are the citizens of the ex-socialistic countries, that are retaining some historical and social connections with Russia, also if they have Russia-speaking citizens. Bulgaria, Serbia, Poland, Czech Republic, Lithuania, Latvia and Estonia are in the risk area. For Russia, it's important to destroy the European Union idea itself – the unity and the democracy [42, C.24].

In action, the “soft power” turns into very effective and forceful instrumentality. If Russia succeeds, the “soft power” has grave consequences. The ultrarights are charmed by image of Russia as counterbalance of the EU and the law enforcement support policy. Russian position on the issue of homosexuality and boost of the “traditional” values are saluted by religious conservators. The Ultralefts are pleased by the conversations about fight against American hegemony. Even the European greens are the Moscow allies. They oppose extraction of shale gas and nuclear energy [13, C.16].

A significant number of Russian population has Kazakhstan. In 1990-1991 in Uralsk took place the events similar to the “Russian Spring” in Ukraine. There the local Kozak organization demanded the annexation of their land to Russian Federation. For a long time the confrontation between Russian and Kazakhs had a latent form, but in September 1991 street collisions happened. Then Kazakhs won the victory. In 1994 the fights took place in East Kazakhstan. In January in Ust-Kamenogorsk, where even now 60 per cent of population are the ethnic Russians, was held a rally organized by local Russian community. Its participants demanded the creation of national autonomy for ethnic Russians and providing status of state language for Russian language. 10,000 residents of the city participated in this rally. In response Mr Nazarbayev canceled the East Kazakhstan free economic in the problematic region. There was a opinion that its existence was the breeder for the separatist mood [29, C.22-23].

Kazakhstan President Nursultan Nazarbayev declared his full loyalty to Russian Federation and desire to work together with Russia, but conducted pretty strict derussification policy and suppressed any pro-Russian movements or organizations ruthlessly. In 1995 was arrested otaman of Semirichensk Kozak army Nicolai Gunkin because of his advocacy of Kazakhstan entry into Russia and organizations of meetings in Almaty with the respective claims. In 1996 leaders of Kokchetav department of Siberian “Kozak” army, brothers Yuri and Victor Antoshko attempted to organize the armed uprising in Kokchetav region and create there a “state” like Prydnistrnya or Abkhazia. This insurgency was squelched [29, C. 22-23].

The another attempt of creation of the “people's republic” took place in 1999 in Ust-Kamenogorsk. In November a group of 22 persons was detained, 12 of them were the citizens of Russia. They were blamed in preparing for armed capture of territorial administration and revolt of local Russian population. The combatants intended to create the state “Russian land” on the territory of East Kazakhstan region. This group was led by nationalist Victor Kazimirschuk, called also Pugachev. Then the separatists were imprisoned for a long periods. After release Mr Kazimirschuk emigrated to Russia [29, C.22-23].

Similar events used to happen in Crimea and Donbass, too. The “Russian Spring” in Crimea had a well aforehand ground. The major pro cent of Crimea population consisted of the ethnic Russians. Russian propaganda nourished anti-Ukrainian mood in the peninsula constantly. Even the Ukrainian speech caused a negative reaction. In Spring 2014 rumors were dissolving among the Crimean population. It was told about 200 buses with Ukrainian nationalists on board. The Russian-speaking Crimean citizens were afraid of

their probable discrimination by new Ukrainian authorities. It was talking that in Lviv the Russian-speaking citizens were forced to stay on their knees at the street while the Ukrainians were excreted urine on them and made them shout “Glory to Ukraine!” [5]. The Crimean believed this nonsense and backed up the separatists. This is the power of Russian propaganda able to make anyone believe the incredible things.

Donbass separatism has deep roots. Myth of the Donbass exclusivity was created at one time with the Soviet government. The solidarity of miners was its basis. In this environment the motto that “Donbass feeds all the country” was born. During the 1920-1930es the profession of a miner got heroic aureole, and the official propaganda depicted the colliers as real Atlas holding the economic power of the country on his shoulders. Miners were called “the labor guard”, famous Stakhanov record was set in Donbass, Donbass was named “the heart of Russia” at famous Soviet poster [28, C.32].

In 1993 the mass strike broke out. Donbass miners demanded the regional autonomy from Kiev. The colliers were convinced that they were nourishing the parasites, as they considered the population of Western Ukraine and Kiev. In 1994, 80 per cent of population in the region wished the federalization of Donbass. Separatist claims also were heard in time of miner's strikes in 1996-1998 [28, C.32-33].

“When he concentrates, prepare against him; where he is strong, avoid him”.

NATO Secretary General Jens Stoltenberg said that Russian Federation *“was intensively investing in defense. It has shown that can deploy its forces in a very short time... First of all, the readiness to resort to force was demonstrated”* [13, C.13].

The process of modernization of Russian army started after war with Georgia in 2008. The plans for modernization were painted up to 2020, the total amount of expenses was estimated in \$ 750 billion that projected on renovation of military equipment. *“We paid a little attention to army in recent years. We need to make up for lost and make such a major breakthrough that we had in the 1930es”*, – said Mr Putin in the end of August 2012 and added that prime minister Dmitry Medvedev has taken his personal control over the realization of project of Russian army modernization [34].

Russian historian Andrew Zubov said that cold war mythology was recently reviving in Russia. Russian authorities were pedaling this theme and a large part of the population approved that. This assertion had the Soviet Union ideology as its basis, and referred to those times when the USSR was considered as outpost of progress and contradiction to capitalistic world. Common Russians believed that the USA and the EU were the enemies of their country [2, C.37].

In hybrid war information is also a weapon, and Russia has always been using it in full measure, at home and abroad. Russian state controls the home media. They broadcast lie and various conspiracy theories. In 2005 was created television channel “Russia Today” that has to distribute a positive image of RF, but later it started to falsify the image of the West. Western speakers are frequent guests of RT. They are extreme left antiglobalists, ultraright

nationalists and disappointed citizens. Broadcasting is in English, Spanish and Arabian. The numeric of its audience calculates in 700 million all over the world [13, C.16]. The annual budget of RT is about € 8 billion [40, C.11].

During the week, from 1 to 7 August 2017, NATO combat aircraft in Lithuania and Estonia, for eight times were rising in the air for interception of Russian planes that fled over the Baltic Sea [26]. July 26th the British combat aircraft Typhoon, based in Romania, has went up for interception of Russian airplanes over the Black Sea [24]. There is no general statistics for 2017. It was noticed in report of Henry Jackson Society that NATO combat aircraft in Europe about 800 times rose for interception of Russian planes in 2016, twice more than in 2014 [25].

Russian tanks cross the board of neighboring countries, NATO conducts military trains near Russian boundaries, Russia conducts military trains near the frontiers of NATO countries, the accusations in espionage are resounding, mutual diplomat expulsions take place, Kremlin accuses West countries in attempts of destabilization in Russia. Mr Putin shows his hostility to the West diplomacy, blocks global initiatives and squeezes out pro-Western non-government organizations [3, C.36]. But he avoids direct clash with NATO armed forces.

"Anger his general and confuse him". In 1786 lands of the Right-bank Ukraine were overtaken by disastrous rebellion known as Koliivshchyna.

Rzeczpospolita noblemen were outraged by Russian empress's Catherine II ceaseless interference in home Poland affairs. At first she has succeeded in gaining Rzeczpospolita throne for her favorite Stanislaw Poniatovsky, and then she compelled the Polish noblemen to guarantee religious rights and freedoms for the Orthodox subjects. In February 1768 enraged by intimidation noblemen gathered themselves in Bar confederation and attacked Russian troops that were located on Polish lands [60, C.244].

As reaction on the rumors about persecution of the Orthodox by confederates, Ukrainian Cossacks and peasants lifted the uprising and started to slay Jews, Catholics and Greek-Catholics. This insurgence spread all the Kiev region, and the number of insurgents was 2,000 people. The climax of the revolt was the Uman siege, where Catholics were hiding. June 21th the city was handed over by fortress guard centurion Ivan Honta, who moved to rebel side. When Cossacks and peasants took the city, they committed cruel massacres there [31, C.215].

These actions were sharply condemned in St. Peterburg, even Russian army was sent for uprising suppress. Most interesting the actions of Russian government that happened before.

In the middle of March 1768 confederates edited their first manifestos. Later, at the interrogation, rebel leader Maxim Zalizniak testified that nearby March 20-26th seven Zaporizhazhyan Cossaks led by Yefim Shelest arrived before him in Motronin Monastery, where he was residing at that time. Yefim Shelest supposedly showed him the otaman's letter that ordered to attack confederates also chase Poles and Jews. In several days Yefim Shelest was killed, the letter was evanescenced; in return 700 Zaporizhazhyan Cossaks and 300 Right-bank Ukraine inhabitants gathered near the monastery, Maxim Zalizniak was elected as otaman and a monk served a prayer service on success of the case

(later called the "knives consecration" in folklore tradition) [68, C.488]. Although the letter was lost, insurgents were talking about the Catherine II "golden charter" that allegedly claimed for killing Jews, Catholics and Greek-Catholics in behalf of the Orthodox Faith approval [31, C.215]. Having managed the Ukrainian revolt, Russian army liquidated the main centers of Bar confederates' resistance.

In June, 1771 negotiations between Russia, Austria and Prussia started, and August 5th, 1772 the trilateral agreement was signed. According to it, Prussia got Gdansk Pomerania sized in 36,000 square kilometer and 580,000 population; Austria received Small Poland, also Rus, Belz and Podillya voivodships, partly Volyn (83,000 square kilometer and 2,650,000 population); Russia obtained Livonia and Eastern Belarus, the territory in 92,000 square kilometer and 1,300,000 population [31, C.217]. That was the first division of Rzeczpospolita.

"Pretend inferiority and encourage his arrogance". Tussle between the Russians and the Ukrainians lasts for a long time. Its origin can be found in Pereyaslav Cousil in 1654, when Ukrainian hetman Bogdan Khmelnytsky and Moscow czar's Aleksei Mukhailovich representatives put an agreement. The Ukrainians considered it just as a military and political alliance for gaining victory over Rzeczpospolita, while the Russians assumed it for the act of incorporation of Ukraine into their state, as the realization of the "Third Rome" concept and "gathering of all Russian lands" idea [57, C.295]. Muscovy was a weak state then.

Cossack uprising that started in 1648, has turned into grand war over time, and that war rearranged the map of Ukraine and indirectly pushed for changes of geopolitical structures in Central and Eastern Europe, where shortly the Russian empire has established itself and Rzeczpospolita vanished [68, C.313].

Military actions lasted six years. The rivals were exhausted, so the question of the search of the ally arose for Bogdan Khmelnytsky. There were three possibilities: the reconciliation with Polish noblemen, the protectorate of the Ottoman Empire or the alliance with Muscovy. Among them, Bogdan Khmelnytsky has chosen the weakest one. It was Muscovy.

"Keep him under a strain and wear him down". The Ukrainians met New Year 2014 being depressed and disappointed. The hope for Maidan was an uncertain one. After escape of Victor Yanukovich the Crimea was annexed and war in Donbass has started.

Ukrainian nation was ready for this challenge. Volunteers went to the East. Army aid funds were charged by millions: Ukrainians abroad, businessmen, students, employers, pensioners deducted their money for help. Slovyansk, Artemivsk, Debaltsevo were released [37, C.5].

Delaying the conflict and pulling time are also the tactics. 2017 year. The war is lasting for three years. The Ukrainians are tired of war, most of them are dreaming of peace [41, C.18]. A lot of Ukrainians are supporting the idea of stop the war in Donbass.

There are two means of war stop. It can be signing a peace treaty. And also it can be capitulation. Common citizens want peace, and, if the public opinion will be prepared respectively, the population may require peace "at any price". Public opinion has a tremendous importance in democratic country.

"When he is united, divide him". There was a mention before about mutual hostility between the Orthodox Ukrainians and the Catholic Poles in Rzeczpospolita. The absence of tolerance was common for the times of Middle Ages and Early Modern. But it has tragic consequences for Eastern Europe.

From the end of the 14th century Grand Duchy of Lithuania was a tolerant country. The religious variety was the cause of indifferent relation to Greek and Rome church traditions both for the Catholics and for the Orthodox [68, C.166]. But this tolerance was the consequence of the political conjuncture, not the purposeful government policy. The situation has changed from the ending of the 15th century, after Muscovy claimed its path of "gathering" the lands of Kievan Rus [68, C.167]. Since, Muscovy czars used religious tensions between the Catholics and the Orthodox in their intrigue. Practically every the Cossack rebellion, that was inspired by Muscovy, occurred with the motto of "Orthodox Church defense".

In the 20th century Russia was exporting Bolshevism and exploited foreign communists in its struggle against the West. In the 21st century, having fears inflamed and undermined trust of publicity by disinformation, Russia supports the organizations that attract the disappointed people [46].

"Attack where he is unprepared; sally out when he does not expect you". This is the illustration of the Ukrainian situation after 2013. We were told that the Russians were our "brothers" and "friends" for 25 years. We were told about the NATO aggressiveness. And what do we have at last? Annexation and occupation are not the same things that we were expecting from our friends.

Conclusions. This paper was devoted to the analysis of only the several Sun Tzu quotations. The study of "The Art of War" treatise seems to be helpful in waging hybrid war. For instance, this quotation can help in victory prognosis:

"If you say which ruler possesses moral influence, which commander is the more able, which army obtains the advantages of nature and the terrain, in which regulations and instructions are better carried out, which troops are the stronger; which has the better trained officers and men; and which administers rewards and punishments in a more enlightened manner; I will be able to forecast which side will be victorious and which defeated"[73, C.65-66].

Sun Tzu was commented for a lot of times by specialists in various situations and periods of history. Hybrid war is distinct from the previous wars. Now "The Art of War" needs the another clarification. That's why it seems to be useful in dealing the Hybrid war.

"Know the enemy and know yourself; in a hundred battles you will never be in peril" [73, C. 84]. Russia has been building its positive image abroad for decades. Huge amounts of money, propagandist channels, pro-Russian experts and "useful idiots" helped to do this. But not the real face of Russia was shown. Russia always showed the face that it wanted to show. In addition, Russia has always been used its spies and agents for knowing all about its counterparties. Obviously, Russian informational strategy was both knowing the truth of the rival and not getting the rival to know all the truth about itself.

Perceptions of history are different in Russia and in the West. If in the West history plays role of a kind of art or

section of anthropology, that pursues the goal of esthetical or science needs, for Russian history is a refined weapon. Russian historical myths are more efficient than the "Grads". It is clear who is your enemy, if you are waging traditional war. The hybrid war means make soldiers doubt in their rightness. "History breeding" methods goes far – it makes the conquered nations exculpate their enslavers, sometimes even love them. Something like "Stockholm syndrome".

At last but not at least. It is not only Ukraine is that faced Russian aggression. This war is waging against democracy, the West, the Western values. When it started? Three years ago? Or three hundred years ago?

Література

1. Я він же казав! // Український тиждень. – № 33-34 (405-406). – 21-27.08.2015. – С. 50.
2. Андрей Зубов: "Із криз Росія виходила завдяки налагодженню зв'язків із закордоном та вступу до європейських політичних союзів" / Спілкувалася Т. Шреґуб // Український тиждень. – № 46 (366). – 14-20.11.2014. – С. 37-38.
3. Бініон М. Невесела перспектива // Український тиждень. – № 50 (370). – 12-18.12.2014. – С. 36-37.
4. Брехуненко В. Спершу свідомість, потім зброя // Український тиждень. – № 52 (372). – 26.12.2014-26.01.2015. – С. 52-56.
5. Буракова В. Без оголошення війни // Український тиждень. – № 10 (330). – 7-13.03.2014. – С. 8-9.
6. Буракова В. Невидимий контроль // Український тиждень. – № 23 (291). – 14-20.06.2013. – С. 34.
7. Вайра Віке-Фрейберга: "Після розпаду СРСР Захід мав надто романтичний погляд на Росію" / Спілкувалася О. Ворожбит // Український тиждень. – № 51 (371). – 19-25.12.2014. – С. 10-11.
8. Василенко В. Генеза і мета спецоперації // Український тиждень. – № 23 (291). – 14-20.06.2013. – С. 14-15.
9. Василенко В. Механізми і засоби здійснення спецоперації // Український тиждень. – № 23 (291). – 14-11.20.2013. – С. 16-19.
10. Василенко В. Про відмінність тероризму від збройної агресії // Український тиждень. – № 10 (330). – 7-13.03.2014. – С. 7-8.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Авт. кер. та гол. ред. Бусел В. П. – Київ – Ірпін: Перун, 2003. – 440 с.
12. Визнана ворогом // Український тиждень. – № 23 (291). – 14-20.06.2013. – С. 12-13.
13. Від холодної війни до гарячої // Український тиждень. – № 7 (379). – 20-26.02.2015. – С. 12-16.
14. Гончарук Т.І., Іваніченко А.М. Персональна справа № 88. – Одеса: Бахча, 2016. – 188 с.
15. Гончарук Т.І., Іваніченко А.М. Ректор від Бога. – Одеса: Астропринт, 2017. – 176 с.
16. Джеймс Мейс: "Ваші мертві вибрали мене..." / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Видавництво ЗАП "Українська прес-група", 2008. – 672 с.
17. Джон Гербст: "Криза міжнародної безпеки впливає з агресії Кремля проти України і його ширших амбіцій на пострадянському терені" / Спілкувалася Т. Шреґуб // Український тиждень. – № 47 (367). – 21-27.2014. – С. 28-29.
18. Дуров сказав, що покинув Росію і не хоче повертатися // Руска служба BBC. 22.04.2014. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/russia/2014/04/140422_иср_durov_resignation_denial. – Дата звернення: 01.09.2017.
19. Ева Шомпсон. Після колонії / Спілкувалася Ю. Махаров // Український тиждень. – № 30 (39). – 25-31 липня 2008. – С. 14-19.
20. Журженко П. Геополітика пам'яті // Критика. – № 3-4 (137-138). – Березень-квітень, 2009. – С. 12-15.
21. Іванов А. В лампасах і «Бриони» // Коментарії. – №9. – 14 марта, 2014. – С. 6-7.
22. Іващенко А.М., Шпюра М.І. Еволюція поглядів на стратегію сучасного гібридного конфлікту та сценарії протидії гібридним

загрозам // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2015. – № 1. – С. 18-23. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [file:///C:/Users/HР/Downloads/zprcvsd_2015_1_5%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/HР/Downloads/zprcvsd_2015_1_5%20(2).pdf).

23. Історія конфлікту Естонії та Росії: перенос «Бронзового солдата» // Заголовки. – 29 грудня 2007. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zagolovki.ru/daytheme/soldat/29Dec2007>. – Дата звернення: 23.07.2017.

24. Істребитель Британії перехватив російське ПІУ-22 над Чорним морем // Ліга. Новини. 26.07.2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://news.liga.net/news/world/14793289-istrebitel_britanii_perekhvatil_rossijskie_tu_22_nad_cernym_morem.htm. – Дата звернення: 10.08.2017.

25. Істребители НАТО совершили около 800 перехватов российских самолетов // Голос Америки. 13.07.2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.golos-ameriki.ru/a/nato-russia-jet-scrambles/3942389.html>. – Дата звернення: 10.08.2017.

26. Істребители НАТО 8 раз перехватывали российские самолеты над Балтией за неделю // Цензор.нет. 08.08.2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://censor.net.ua/news/450929/istrebiteli_nato_8_raz_perekhvatyvati_rossijskie_samolety_nad_baltiyei_za_nedelyu. – Дата звернення: 10.08.2017.

27. Йонатан Толслаг: “ЄС зараз бореться із геополітичною дезорієнтацією” / Спілкувалася О. Ворожбит // Український тиждень. – № 45 (365). – 7-13.2014. – С. 30-31.

28. Казанський Д. Витоки донецького сепаратизму // Український тиждень. – № 51 (371). – 19-25.12.2014. – С. 32-33.

29. Казанський Д. Контроль над Північчю // Український тиждень. – № 27 (503). – 7-13.07.2017. – С. 22-23.

30. Казанський Д. Невіртуальний ефект // Український тиждень. – № 23 (499). – 9-15.06.2017. – С. 8-9.

31. Камінський Суліма А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – К.: Наш час, 2011. – 263 с.

32. Карбівничий В. Путін об'явив нову «холодну війну» Україні // Коментарі. – № 7. – 22 лютого, 2013. – С. 2.

33. Карамзін Н.М. Історія держави Російської. – 1203 с. [online]. Accessed: <file:///C:/Users/HР/Downloads/Istoriya-gosudarstva-Rossijskogo.pdf>. – Дата звернення: 22.08.2017.

34. Козинський А. Росія активно вооружається // Інформ.ру. 17.09.2012. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inform.ru/russia/20120917/199328590.html>. – Дата звернення: 10.08.2017.

35. Коли почне діяти заборона “Вконтакте”, “Однокласники” та “Яндекс”: назвали дату // 24 канал. 16.05.2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://24tv.ua/zaborona_vkontakte_odnoklasniki_yandexa_koli_pochne_diyati_zakon_n818066. – Дата звернення: 03.08.2017.

36. Крамар О. Апетити російського реваншизму // Український тиждень. – № 4 (376). – 30.01-5.02.2015. – С. 22-23.

37. Крапивенко Д. За новим календарем // Український тиждень. – № 52 (372). – 26.12.2014-15.01.2015. – С. 4-5.

38. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К.: ПП-во “Знання” УРСР, 1989. – 48 с.

39. Лавров знову заявив, що військових та зброї РФ на Донбасі немає // Українформ. – 01.12.2016. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2131136-lavrov-znovu-zayaviv-so-vijskovih-ta-zbroi-rf-na-donbasi-netae.html>. – Дата звернення: 30.08.2017.

40. Лапєв Ю. Непомітна зброя // Український тиждень. – № 50 (474). – 12-22.12.2016. – С. 10-11.

41. Лапєв Ю. Розпалювання миру // Український тиждень. – № 28 (504). – 14-20.2017. – С. 16-18.

42. Лапєв Ю. Фейкрати // Український тиждень. – № 21 (497). – 25.05-1.06.2017. – С. 24-25.

43. Лосєв І. Азійсько-деспотичні орієнтири // Український тиждень. – № 20 (496). – 19-25.2017. – С. 40-41.

44. Лосєв І. “Русскій мір”: маразм мінішас... // Український тиждень. – № 9 (277). – 28.02-6.03.2013. – С. 27.

45. Лукас Е. Гонка цифрових озброєнь / Е. Лукас // Український тиждень. – № 26 (502). – 2017. – С. 7.

46. Лукас Е. Де і як Кремль нападе знову? // Український тиждень. – № 21 (497). – 26.05-1.06.2017. – С. 7.

47. Малєєв С. Степовий фронт // Український тиждень. – № 27 (503). – 7-13.07.2017. – С. 20-21.

48. На вершині. Перва троїлка нашого списку – самі знамениті інвестор, менеджер і засновник стартапу // Forbes. – Март, 2011. – № 3 (84). – С. 90.

49. О військових в Криму / Дмитрій Шымчук, Бєсєдовал Е. Стружкін // Коментарі. – № 9. – 14 марта, 2014. – С. 6.

50. Общие потери от вируса Petya могут достичь \$ 53 млрд – отчет // РІА новости Украина. – 17.07.2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rian.com.ua/economy/20170717/1025916317.html>. – Дата звернення: 25.07.2017.

51. Олексій Шубін: “Цього літа я частіше бував у ФСБ, ніж на морі” / Записав Б. Буткевич // Український тиждень. – № 49 (369). – 5-11.12.2014. – С. 22-23.

52. Павлоковський Є. Чим небезпечні для українців російські інтернет-сервіси // Громадське радіо. 24.07.2016. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://fromadskeraadio.org/programs/tankova-fvuyba/chim-nebezpechni-dlya-ukrayinciv-rosijski-internet-servisy>. – Дата звернення: 03.08.2017.

53. Пляхій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 496 с.

54. Портников В. Еміграція холодильників // Контракти. – № 16-17. – 21.04.2008. – С. 18.

55. Радковець Ю.І. Ознаки технологій “гібридної війни” в агресивних діях Росії проти України // Наука і оборона, 3/2014. – С.36-42. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [file:///C:/Users/HР/Downloads/nauio_2014_3_8%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/HР/Downloads/nauio_2014_3_8%20(1).pdf). – Дата звернення: 06.07.2017.

56. Рябчук М. Реконструкція регіону // Критика. – № 3-4. – Липень-серпень, 2010. – С. 9-14.

57. Смілий В., Степанков В. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648 – 1676 рр.). – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 447 с.

58. Сокурко О. Імперсько-радянський феодалізм // Український тиждень. – № 27 (295). – 5-11.06.2013. – С. 22-23.

59. Став відомий обсяг збитків, завданих бізнесу вірусом Petya // Finance.ua. 12.07.2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/news/-/406209/stav-vidomuj-obsyag-zbytків-zavdanujh-biznesu-virusom-petya>. – Дата звернення: 25.07.2017.

60. Субтельний О. Україна. Історія. – Вид. 3-тє, доп. і перероб. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

61. Пінченко Я. Лише молоді офіцери радикально змінять збройні сили України. – Український тиждень. – № 52 (372). – 26.12.2014-15.01.2016. – С. 12-15.

62. Пінченко Я. Як російські війська 23 серпня заходили на Донбас // Український тиждень. – № 51 (371). – 19-25.12.2014. – С. 12-14.

63. Поп-10 найбільших кібератак десятиріччя. The Foreign Policy виділило 10 найбільших кібератак за останні 10 років // Тиждень.ua. – 27 лютого 2012. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/43416>. – Дата звернення: 25.07.2017.

64. Трактати о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-Цзы; Пер. С. Кит., предисл. и коммент. Н.Н. Конрада. – М.: ООО «Издательство АСП», СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 558 с.

65. Федорів, о. Юрій. Історія церкви в Україні. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу – Видавництво відділу “Свічано”, 2001. – 362 с.

66. Шульєв Н. Фрейф на обочину. Двадцять лет общественних изменений в Украине. – К.: ООО «Друкарня “Бізнесполіграф”», 2011. – 448 с.

67. Юнусов А. Свято непослуху // Український тиждень. – № 9 (329). – 28.02-6.03.2014. – С. 26-27.

68. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньо-модерної України. – 4-те вид. – К.: Критука, 2009. – 537 с.

69. Cambridge International Dictionary of English. – Cambridge University Press, 2000. – 1774 p.

70. Gen. Carl von Clausewitz. On War. Vol 1 / Translated by Colonel J.J. Graham. – London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd. – New York: E. P. Dutton and Co, 1918. – 314 p. [online]. Accessed: <http://oll.libertyfund.org/titles/clausewitz-on-war-vol-1>. – Дата звернення: 21.08.2017.

71. Lt Col Daniel T. Lasica. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory: A Monograph. – АУ 2009. – 56 p. [online]. Accessed: [file:///C:/Users/HP/Downloads/ADA513663%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/HP/Downloads/ADA513663%20(2).pdf). – Дата звернення: 06.07.2017.

72. Марх К. Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century // Марх & Engels. Collected Works. Volume 15. – Lawrence & Wishart, Električ Book, 2010. – 807 p. [online]. Accessed: http://www.hiekmatist.com/Marx%20Engels/Marx%20%20Engels%20Collected%20Works%20Volume%2015_%20Ka%20-%20Karl%20Marx.pdf. – Дата звернення: 22.08.2017.

73. Sun Tzu. The Art of War / Translated and with an introduction by Samuel B. Griffith. – Oxford University Press. – 150 p. [online]. Accessed: <https://web.stanford.edu/class/polisci211z/1.1/Sun%20Tzu.pdf>. – Дата звернення: 21.08.2017.

References

1. А вин зне қазав! // Українськый тыждень. – № 33-34 (405-406). – 21-27.08.2015. – С. 50.
2. Andriy Zubov. "Із крьз Росиѣ выхъдыла завдыакъ" налагоджениу зъязкѣв із закордоном та вступу до європеѣскыѣхъ полѣтѣчныѣхъ союзовъ" // Spilkuvalasya G. Tregub // Українськый тыждень. – № 46 (366). – 14-20.11.2014. – С. 37-38.
3. Binion M. Nevesela perspektyva // Українськый тыждень. – № 50 (370). – 12-18.12.2014. – С. 36-37.
4. Brexunenko V. Spershu svidomist', potim zbroya // Українськый тыждень. – № 52 (372). – 26.12.2014-26.01.2015. – С. 52-56.
5. Burlakova V. Bez ogołosienyia vijny // Українськый тыждень. – № 10 (330). – 7-13.03.2014. – С. 8-9.
6. Burlakova V. Nevydymy kontrol' // Українськый тыждень. – № 23 (291). – 14-20.06.2013. – С. 34.
7. Vajra Vike-Freiberga: "Pishya rozpadu SRSR Zaxid mav nadto romantychyny poglyad na Rosiyu / Spilkuvalas' O. Vorozhbyt' // Українськый тыждень. – № 51 (371). – 19-25.12.2014. – С. 10-11.
8. Vasylenko V. Geneza i meta speczoperaciyi // Українськый тыждень. – № 23 (291). – 14-20.06.2013. – С. 14-15.
9. Vasylenko V. Mexanizmy i zasoby zdijsnennya speczoperaciyi // Українськый тыждень. – № 23 (291). – 14-21.12.2013. – С. 16-19.
10. Vasylenko V. Pro vidminnist' teroryzmu vid zbroynoyi agresiyi // Українськый тыждень. – № 10 (330). – 7-13.03.2014. – С. 7-8.
11. Velykyj tlumachynyj slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy / Avt. ker. ta gol. red. Busel V. T. – Ky'viv – Irpin': Perun, 2003. – 440 s.
12. Vy'znana vorogom // Українськый тыждень. – № 23 (291). – 14-20.06.2013. – С. 12-13.
13. Від холодної війни до гарячої // Український тиждень. – № 7 (379). – 20-26.02.2015. – С. 12-16.
14. Goncharuk G. I., Ivanichenko L. M. Personal na sprava # 88. – Odesa: Baxva, 2016. – 188 s.
15. Goncharuk G. I., Ivanichenko L. M. Rektor vid Boga. – Odesa: Astropry'nt, 2017. – 176 s.
16. Dzhejms Mejs: "Vashii mertvi vy'brahy' mene..." / Za zag. red. L. Ivshynoyi. – К.: Vy'davny'ctvo ZAT "Ukrayins'ka pres-grupa", 2008. – 672s.
17. Dzhen Gerbst: "Kry'za mizhnarodnoyi bezpeky' vy'plyvaye z agresiyi Kremlya proty' Ukrayiny' i jogo shyrs'hy'x ambicij na postradyans'komu tereni' / Spilkuvalas' G. Tregub // Українськый тыждень. – № 47 (367). – 21-27.04.2014. – С. 28-29.
18. Durov skazal, chto pokinul Rossiyu i ne khsiochet vozvrashchatsya // Russkaya sluzhba VVS. 22.04.2014. [Elektronnyy resurs]. Rezhim

dostupu: http://www.bbc.com/russian/russia/2014/04/140422_ucp_durov_resignation_denial. – Data zvernennya: 01.09.2017.

19. Eva Tompson. Pishya koloniya / Spilkuvalasya Yu. Makarov // Українськый тыждень. – № 30 (39). – 25-31 hy'nya 2008. – С. 14-19.

20. Zhurzhenko T. Geopolityka pam'yati // Krytyka. – № 3-4 (137-138). – Berezen'-kyiten', 2009. – С. 12-15.

21. Ivanov A. V lampasakh i «Brioni» // Kommentarii. – № 9. – 14 marta. 2014. – С. 6-7.

22. Ivashchenko A. M., Shipura M. I. Evolyuciya poglyadiv na strategiyu suchasnogo gibrydnogo konfliktu ta scenariyi proty'diyi gibrydny'm zagrozam // Zbirnyk naukovy'x prac' Centru voyenno-strategichny'x doslidzhen' Nacional'nogo universytetu oborony' Ukrayiny' imeni Ivana Chernyakhov's'kogo. – 2015. – # 1. – С. 18-23. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: [file:///C:/Users/HP/Downloads/Znpcvsd_2015_1_5%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/HP/Downloads/Znpcvsd_2015_1_5%20(2).pdf).

23. Istoriya konfliktu Estonii i Rossii: perenos «Bronzovogo soldata» // Zagolovki. – 29 dekabrya 2007. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: <http://www.zagolovki.ru/daytheme/soldat/29Dec2007>. – Data obrashcheniya: 23.07.2017.

24. Istrebitel Britanii perekhvatil rossiyskiye Tu-22 nad Chernym morem // Liga. Novosti. 26.07.2017. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupu: http://news.liga.net/news/world/14793289-istrebitel_britanii_perekhvatil_rossiyskiye_tu_22_nad_chernym_morem.htm. – Data zvernennya: 10.08.2017.

25. Istrebiteli NATO sovershili okolo 800 perekhvatov rossiyskikh samoletov // Golos Ameriki. 13.07.2017. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupu: <https://www.golos-ameriki.ru/a/nato-russia-jet-scrambles/3942389.html>. – Data zvernennya: 10.08.2017.

26. Istrebiteli NATO 8 raz perekhvativali rossiyskiye samolety nad Baltiyei za nedelyu // Tsenzor.net. 08.08.2017. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupu: https://censor.net.ua/news/450929/istrebiteli_nato_8_raz_perekhvativali_rossiyskiye_samolety_nad_baltiyei_za_nedelyu. – Data zvernennya: 10.08.2017.

27. Jonatan Golslag: "Yes zaraz bore't'sya iz geopolitychnoy dezorientaciyeyu" / Spilkuvalasya O. Vorozhbyt' // Українськый тыждень. – № 45 (365). – 7-13.2014. – С. 30-31.

28. Kazans'kyj D. Vy'toky' donecz'kogo separaty'zmu // Українськый тыждень. – № 51 (371). – 19-25.12.2014. – С. 32-33.

29. Kazans'kyj D. Kontrol' nad Pivnichny'yu // Українськый тыждень. – № 27 (503). – 7-13.07.2017. – С. 22-23.

30. Kazans'kyj D. Nevirtual'nyj efekt // Українськый тыждень. – № 23 (499). – 9-15.06. 2017. – С. 8-9.

31. Kamins'kyj Suly'ma A. Istoriya Rechi Pospoly'toyi yak istoriya bagat'ox narodiv, 1505-1795. Gromadyany, yixitya derzhava, suspil'stvo, kul'tura. – К.: Nashi chas, 2011. – 263 s.

32. Karbivnichiy V. Putin obyavil novuyu «kholodnuyu voynu» Ukraine // Kommentarii. – № 7. – 22 fevralya. 2013. – С. 2.

33. Karamzin N. M. Istoriya gosudarstva Rossiyskogo. – 1203 c. [online]. Accessed: <file:///C:/Users/HP/Downloads/Istoriya-gosudarstva-Rossiyskogo.pdf>. – Data zvernennya: 22.08.2017.

34. Kozinskij A. Rossiya aktivno vooruzhayetsya // Inosmi.ru. 17.09.2012. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupu: <http://inosmi.ru/russia/20120917/199328590.html>. – Data zvernennya: 10.08.2017.

35. Koly' pochne diyaty' zaborona "vkontakte", "Odnoklasnyky" ta "Yandeksa": nazvaly' datu // 24 kanal. 16.05.2017. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: http://24tv.ua/zaborona_vkontakte_odnoklasniki_yandeksa_koli_pochne_diyati_zakon_n818066. – Data zvernennya: 03.08.2017.

36. Kramar O. Apetyty' rosijs'kogo revanshy'zmu // Українськый тыждень. – № 4 (376). – 30.01-5.02.2015. – С. 22-23.

37. Kravchenko D. Za novy'm kalendarem // Українськый тыждень. – № 52 (372). – 26.12.2014-15.01.2015. – С. 4-5.

38. Kul'chy'z'kyj S. V. 1933: tragediya golodu. – К.: T-vo "Znannya" URSR, 1989. – 48 s.

39. Lavrov znovu zayavlyu, shho vijs'kovy'x ta zbroyi RF na Donbasi nemaye // Ukrayinform – 01.12.2016. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2131136>

- lavrov-znovu-zaaviv-so-vijskovih-ta-zbroi-rf-na-donbasi-nemae.html. – Data zvernennya: 30.08.2017.
40. Lapayev Yu. Nepomitna zbroya // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 50 (474). – 12-22.12.2016. – S. 10-11.
41. Lapayev Yu. Rozpakhuvannya my'ru // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 28 (504). – 14-20.2017. – S. 16-18.
42. Lapayev Yu. Fejko'kraty' // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 21 (497). – 25.05-1.06.2017. – S. 24-25.
43. Losyev I. Azijs'ko-despoty'chni oriyenty'ry' // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 20 (496). – 19-25.2017. – S. 40-41.
44. Losyev I. "Russkij mir": marazm micznishaye... // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 9 (277). – 28.02-6.03.2013. – S. 27.
45. Lukas E. Gonka cy'frovy'x ozbrojen' / E. Lukas // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 26 (502). – 2017. – S. 7.
46. Lukas E. De i yak K'rem' napade znovu? // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 21 (497). – 26.05-1.06.2017. – S. 7.
47. Mal'yeyev S. Stepovyj front // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 27 (503). – 7-13.07.2017. – S. 20-21.
48. Na vershine. Pervaya troyka nashego spiska — samyye znamenityye investor. menedzher i osnovatel startapa // Forbes. – Mart. 2011. – № 3 (84). – S. 90.
49. O voyennykh v Krymu / Dmitriy Tymchuk, Besedoval E. Struzhkin // Kommentarii. – № 9. – 14 marta. 2014. – S. 6.
50. Obshchiye poteri ot virusa Petya mogut dostich \$ 53 mldr – otchet // RIA novosti Ukraina. – 17.07.2017. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupu: <http://rian.com.ua/economy/20170717/1025916317.html>. – Data zvernennya: 25.07.2017.
51. Oleksij Shubin: "Cz'ogo lita ya chastishe buvav u FSB, nizh na mori" / Zapy'sav B. Butkevych // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 49 (369). – 5-11.12.2014. – S. 22-23.
52. Pavlyukov's'kyj Ye. Chy'm nebezpechni dlya ukrayinciv rosijs'ki internet-servisy' // Gromads'ke radio. 24.07.2016. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <https://hiromadskeradio.org/programs/rankova-hvylya/chym-nebezpechni-dlya-ukrayinciv-rosijski-internet-servisy>. – Data zvernennya: 03.08.2017.
53. Ploxyj S. Brama Yevropy. Istorya Ukrayiny' vid skifs'ky'x voyen do nezalezhnosti. – Kharkiv: Klub simejnogo dozvillya, 2016. – 496 s.
54. Portnikov V. Emigratsiya kholodilnikov // Kontrakty. – № 16-17. – 21.04.2008. – S. 18.
55. Radkovecz' Yu.I. Oznaky' tehnologij "gibry'dnoyi vijny" v agresy'vny'x dtyax Rosiyi proty' Ukrayiny' // Nauka i oborona, 3'2014. – S. 36-42. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: [file:///C:/Users/HIP/Downloads/naui_2014_3_8%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/HIP/Downloads/naui_2014_3_8%20(1).pdf). – Data zvernennya: 06.07.2017.
56. Ryabchuk M. Rekonstrukciya regionu // Kry'ty'ka. – # 3-4. – Ly'pen'-serpen', 2010. – S. 9-14.
57. Smolij V., Stepankov V. Ukrayins'ka nacional'na revolyuciya XVIII st. (1648 – 1676 rr.). – K.: Vydavny'chyj dim "Ky'yevo-Mogy'lyans'ka akademiya", 2009. – 447 s.
58. Социрко О. Имперско-радянський феодализм // Український тиждень. – № 27 (295). – 5-11.06.2013. – С. 22-23.
59. Stav vidomyj obsyag zby'tkiv, zavdany'x biznesu virusom Petya // Finance.ua. 12.07.2017. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://news.finance.ua/ua/news/-/406209/stav-vidomyj-obsyag-zbytkiv-zavdanyh-biznesu-virusom-petya>. – Data zvernennya: 25.07.2017.
60. Subtel'nyj O. Ukrayina. Istorya. – Vy'd. 3-tye, dop. i pererob. – K.: Ly'bid', 1993. – 720 s.
61. Ty'nchenko Ya. Ly'she molodi oficery' rady'kal'no zminyat' Zbrojni sy'ly' Ukrayiny'. – Ukrayins'kyj tyzhden'. – # 52 (372). – 26.12.2014-15.01.2016. – S. 12-15.
62. Ty'nchenko Ya. Yak rosijs'ki vijs'ka 23 serpnya zahody'ly' na Donbas // Ukrayins'kyj tyzhden'. – № 51 (371). – 19-25.12.2014. – S. 12-14.
63. Top-10 najbil'shy'x kiberatak desyaty'richchya. The Foreign Policy vy'dily'lo 10 najbil'shy'x kiberatak za ostani 10 rokiv // Tyzhden'.ua. – 27 lyutogo 2012. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/News/43416>. – Data zvernennya: 25.07.2017.
64. Traktaty o voyennom iskusstve / Sun-Tszy. U-Tszy; Per. S kit.. predisl. i komment. N.I. Konrada. – M.: OOO «Izdatelstvo AST». Spb.: Terra Fantastica. 2003. – 558 s.
65. Fedoriv, O. Yuriy. Istorya cerkvy' v Ukrayini. – L'viv: Monasty'r Monaxiv Study'ts'kogo Ustavu – Vydavny'czstvo viddil "Svichado", 2001. – 362 s.
66. Shulga N. Drejf na obochy'nu. Dvadczat' let obshhestvenny'x y'zmeneniy' v Ukray'ne. – K.: OOO «Drukarnya "Biznespoligraf"», 2011. – 448 s.
67. Yunusov L. Svyato neposluxu // Ukrayins'kyj tyzhden'. – # 9 (329). – 28.02-6.03.2014. – S. 26-27.
68. Yakovenko N. Nary's istoriyi seredn'ovichnoyi ta rann'o-modernoyi Ukrayiny'. – 4-te vy'd. – K.: Kry'ty'ka, 2009. – 537 s.
69. Cambridge International Dictionary of English. – Cambridge University Press, 2000. – 1774 p.
70. Gen. Carl von Clausewitz. On War. Vol 1 / Translated by Colonel J. J. Graham. – London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd. – New York: E. P. Dutton and Co, 1918. – 314 p. [online]. Accessed: <http://oll.libertyfund.org/titles/clausewitz-on-war-vol-1>. – Data zvernennya: 21.08.2017.
71. Lt Col Daniel T. Lasica. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory: A Monograph. – AY 2009. – 56 p. [online]. Accessed: [file:///C:/Users/HIP/Downloads/ADA513663%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/HIP/Downloads/ADA513663%20(2).pdf). – Data zvernennya: 06.07.2017.
72. Marx K. Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century // Marx & Engels. Collected Works. Volume 15. – Lawrence & Wishart, Elektrik Book, 2010. – 807 p. [online]. Accessed: http://www.hekmatist.com/Marx%20Engles/Marx%20%20Engles%20Collected%20Works%20Volume%2015_%20Ka%20-%20Karl%20Marx.pdf. – Data zvernennya: 22.08.2017.
73. Sun Tzu. The Art of War / Translated and with an introduction by Samuel B. Griffith. – Oxford University Press. – 150 p. [online]. Accessed: <https://web.stanford.edu/class/polisci211z/1.1/Sun%20Tzu.pdf>. – Data zvernennya: 21.08.2017.

Кучерук М.С.,

к.і.н., доцент, Одеський національний політехнічний університет, kucheruk@ori.ua

Україна, м. Одеса

ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ І ВІЙСЬКОВОЇ ДОКТРИНИ СУНЬ-ЦЗИ У ПРОТИСТОЯННІ ІЗ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Гібридна війна вважається новим типом війни. Але, чи ми дійсно мусимо так вважати? Аналізуючи дії Російської Федерації, спрямовані проти України протягом 2014-2017 рр., авторка помітила, що наш противник користується порадами Сунь-Цзи. Як відомо, трактату «Мистецтво війни» вже більш ніж 2000 років. Якщо ретельно проаналізувати історію Східної Європи, неважко помітити, що Росія завжди застосовувала ті ж самі методи. Немає значення, коли це відбулось – рік назад чи двісті років. Військові методи застосовувалися разом із політичними інтригами, економічним тиском і культурними впливами. У весь час існування імперії, російська стратегія не змінна – це розширення сфер впливу і приєднання нових територій. Тактика вже залежить від обставин. Історичний досвід України, так і Східної Європи в цілому, і аналіз трактату «Мистецтво війни» Суні-Цзи можуть стати в нагоді у протистоянні із російською загрозою.

Ключові слова: війна; гібридна війна; Україна; Російська Федерація.

Economics

УДК 338.48:640.4

Богдан Н.М.,

к.е.н., доцент кафедри Туризму і готельного господарства

Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова, nataliya.bogdan @kname.edu.ua
Україна, м. Харків**СТРУКТУРА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ:
ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВИ, ПІДПРИЄМНИЦТВА
ТА ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В РЕГІОНІ**

У статті досліджується проблематика взаємодії суб'єктів регіональної економіки в процесі регіонального розвитку. Обґрунтовано наявність суперечностей між учасниками функціонування регіональної економіки та доведено необхідність їх узгодження для вирішення завдань розвитку регіону. Визначено характер та сутність економічних інтересів держави, підприємництва та тіньової економіки в регіоні. Запропоновано систему показників економічних інтересів суб'єктів регіональної економіки.

Ключові слова: розвиток регіону, регіональна економіка, взаємодія, суперечності, економічні інтереси.

Постановка проблеми. У складних умовах сьогодення поширюються процеси глобалізації з одного боку, і регіоналізації, з іншого, що призведе до підсилення значущості регіонів у зростанні ефективності національних економік. Регіональний аспект економічного та соціального розвитку набуває все більшого значення. Дослідження соціально-економічних процесів, що відбуваються на регіональному рівні, набувають актуальності та все частіше стають об'єктами наукових досліджень.

Актуальність дослідження питань регіоналістики та посилення процесів регіоналізації підвищується і в країнах Європи. В 1994 р. Рада Європи прийняла «Хартію місцевого самоврядування», а в 1996 р. Асамблея регіонів Європи – «Декларацію про регіоналізм» [1]. В основу регіональної політики ЄС покладені принципи територіальної концентрації капіталу, фінансування цільових програм, співробітництва з місцевою владою й передачі конкретних управлінських рішень на найбільш оптимальний територіальний рівень (принцип субсидіарності). Принцип субсидіарності в суспільних відносинах передбачає пріоритет прав й інтересів особистості перед правами й інтересами будь-якої спільності. Розподіл прав й обов'язків по виконавчій вертикалі здійснюється на основі делегування конкретних рішень на той територіальний рівень, де вони можуть виконуватися найбільш ефективно [1].

Проблематика взаємодії центральної влади, органів місцевого врядування та бізнесу на регіональному рівні постає все гостріше з розвитком процесів регіоналізації. Про це наголошують і дослідники, що вивчають досвід Європи, і українські науковці.

Ціль роботи. Метою даної статті є дослідження процесів взаємодії між суб'єктами в процесі регіонального розвитку, визначення суперечностей між ними та їх інтересів.

Виклад основного матеріалу. Проблематика і пошук шляхів вирішення проблем взаємодії влади та бізнесу в Україні знаходяться на стадії становлення. Подальшого вивчення, осмислення та адаптації до

українських реалій потребують зарубіжні моделі взаємодії держави та бізнесу. Розробкою теоретичних та методологічних питань цієї проблематики займалися вітчизняні науковці В. Андрусів [2], П. Бурковський [3], А. Гальчинський [4], Є. Камінський, А. Колодій [5], О. Мартякова, І. Рейтерович [6], О. Сушко та ін. Проблематика взаємовідносин влади, бізнесу та суспільства представлені у зарубіжних науковців, зокрема: Л.Бруста, В.Кулудона [7], Л.Нельсона, Д.Растоу [8], К. Ріда, Д. Сакса [9], Ж. Сапіра, С. Холмса та ін.

Європейська спрямованість сучасного розвитку України потребує нових підходів до використання потенціалу регіонів, що забезпечить досягнення конкурентоздатності економіки і покращення якості життя населення регіону, що призведе до підвищення значущості регіонів у забезпеченні економічного зростання національних та світової економік, а це можливо лише за умов забезпечення їхнього постійного соціально-економічного розвитку.

В межах багатоукладної економіки за наявності безлічі власників головна мета управління регіональною економікою полягає в раціональному використанні потенціалу регіону та відтворенні регіональних ресурсів, розвитку підприємницького сектору та покращення якості життя населення. До того ж формування соціально-економічного середовища регіону являє собою процес постійної взаємодії регіональних відтворювальних циклів, а створення фінансово-економічного підґрунтя регіональної економіки здійснюється через утворення еквівалентних виробничо-економічних зв'язків між підприємництвом та регіоном, що припускає пряму залежність економічних можливостей регіональних органів влади від ефективності функціонування бізнесу в регіоні.

Аналіз досвіду провідних розвинутих країн світу дозволяє виявити схожість структури та інструментів управління розвитком регіонів. Так, ключовими принципами управління регіональним розвитком більшості країн є обмеженість території і природних

ресурсів, необхідність гармонізації природи і діяльності людей, створення адекватних умов для існування і діяльності людей в різних частинах держави і комплексне використання національної території [10].

Сучасний розвиток економічних систем різних рівнів характеризується суперечливими процесами та потребує нових дієвих програм ефективного розвитку, регулювання і прогнозування. Регіональний аспект стає істотною, принциповою і постійною складовою державної політики. В процесі глобалізації відбувається одночасне посилення регіоналізації та специфікації економічної діяльності.

Аналіз сучасних наукових поглядів на економіку свідчить про те, що економіка регіону є еволюційною відкритою системою, яка відчуває на собі постійний вплив зовнішніх та внутрішніх факторів і реагує на них. Виходячи з цього, необхідний системний підхід до дослідження регіональної економіки, який зводиться до того, що на певній території суб'єкти різних сфер діяльності взаємопов'язані між собою і створюють єдину складну територіальну соціально-економічну систему. До цього ж складові, тобто, елементи цієї системи, мають свої економічні інтереси та повинні знаходитися у балансі між собою для забезпечення ефективного функціонування. Тільки за умови збалансованості та узгодженості інтересів соціально-економічна система здатна працювати ефективно.

Окремі аспекти та фактори регіонального розвитку висвітлювалися у наукових працях, але необхідний комплексний підхід до виявлення умов, напрямів та інструментів узгодженості усіх елементів, тобто, суб'єктів регіональної соціально-економічної системи, оскільки вона має багатоаспектну, багатовимірну та багатокритеріальну структуру.

Для регіональної соціально-економічної системи системоутворюючими відносинами є територіальна комплексність. Основна функція регіональної соціально-економічної системи полягає в забезпеченні реалізації інтересів населення регіону, підприємств (національних та іноземних), що ведуть господарську діяльність на території регіону, регіональних, місцевих і центральних органів влади, що забезпечують підтримку внутрішньодержавної регіональної інтеграції. Регіональна соціально-економічна система є складною керованою системою, що прагне до динамічної рівноваги, що обумовлено сучасними вимогами до сталого розвитку.

Тренд розвитку соціально-економічної системи формує та визначає поєднання та взаємодія національних та регіональних інтересів, вони ж визначають структуру нового типу динамічної рівноваги. До цього ж необхідно приділити увагу інтересам, насамперед, найважливішим, тобто структуроутворюючим елементам господарської системи. Отже, при дослідженні нерівноваги господарської системи (національної, регіональної чи галузевої), процесів їх трансформації, способів дієвого та ефективного прогнозування, варто дотримуватися наступного алгоритму:

1) виділити сукупність структуроутворюючих елементів в соціально-економічній системі;

2) окреслити інтереси окремих структуроутворюючих елементів системи та визначити можливості для їх успішної реалізації;

3) сформувати загальну картину взаємодії структуроутворюючих елементів у межах відповідної соціально-економічної системи та сформувати чітке уявлення про логіку процесів, що відбуваються в системі;

4) змодельовати (зпрогнозувати) процес розвитку «боротьби інтересів» і визначити, який тип нерівноваги буде сформований в господарській системі;

5) визначити можливість регулювання наявної «боротьби інтересів» і, відповідно, ефективно реалізувати регулятивні можливості з метою формування такого типу нерівноваги соціально-економічної системи, який би найбільше відповідав інтересам її стратегічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності [10].

Необхідно враховувати, що регіон – це априорі слабоструктурована і слабоорганізована динамічна система. Управління такою системою направлено на вирішення завдання забезпечення оптимальних умов протікання процесів, цілі яких визначаються загальною місією регіону в складі держави [11 с.72]. Держава встановлює параметри регулювання регіону, як правило, за допомогою нормативно-правового законодавства.

Державна власність на найважливіші ресурси і послуги формує суспільні інтереси. Суспільство зацікавлене у створенні умов для розвитку продуктивних сил, ринкових відносин, різних форм власності, необхідних економічних інститутів. Тому в економічній політиці будь-якої держави в якості головних громадських інтересів виступають інтереси, пов'язані з підвищенням життєвого рівня населення, забезпеченням зростання суспільного багатства. Дані інтереси найбільш повно реалізуються при умови переважання демократичних тенденцій у розвитку держави, що визначають рівень цивілізованості суспільства, коли вони не підміняються корпоративними інтересами бюрократії або інтересами олігархії. Це твердження може бути доведено на прикладі ряду кореляційних залежностей: чим нижче рівень цивілізованості суспільства, тим вище ймовірність ігнорування дійсних економічних інтересів трудящих; відсутність системи трудової мотивації призводить економіку до застійних і саботажних явищ; суспільство, що втрачає орієнтири моральності, створює ситуацію, коли політичний режим стає все більш неефективним тощо.

Отже, зазначимо, що економічні інтереси формуються усвідомленими потребами господарюючих суб'єктів, відносинами власності, об'єктивним прагненням до вигоди. Їх зміст неоднорідний і проявляється в різній сукупності мотивів, стимулів, цілей і завдань діяльності.

Підприємництво в регіоні є потенціалом, умовою та підґрунтям регіонального розвитку. Підприємництво має внутрішні суперечності та має визначені економічні інтереси, що змушують його вступати у зовнішні суперечності із довкіллям. Підприємництво відображає відносини, що склалися в суспільстві, джерелом розвитку яких є внутрішні суперечності способу виробництва. А як

відомо, суперечності – рушійна сила будь-якого розвитку, в тому числі й підприємництва. Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами – найбільш загальна суперечність економічної системи суспільства і підприємництва, що містять у собі цілу систему суперечностей, які виникають між різними їх елементами (між виробництвом і споживанням, зростанням потреб і можливістю їхнього задоволення, між різними формами власності, інтересами, попитом і пропозицією, технікою і технологією, робочою силою і засобами виробництва тощо).

Як рушійна сила підприємництва, суперечності водночас самі потребують розв'язання, оскільки, нагромаджуючись до «критичної маси», вони можуть виплеснутися у вигляді різноманітних криз. Формою розв'язання суперечностей, як внутрішніх чинників саморозвитку економічних процесів і явищ, виступає підприємництво, яке є системним явищем і має власні внутрішні імпульси розвитку (конкуренція), систему забезпечення і відтворення (прямі зв'язки суб'єктів ділових відносин), інфраструктуру (біржі, банки, інформаційні системи, консалтингові та аудиторські компанії, навчальні заклади тощо), систему управління (менеджмент), систему дослідження ринку (маркетинг), систему оцінки діяльності (гроші). Отже, володіючи власною внутрішньою логікою і здатністю до саморозвитку, підприємництво само по собі стає рушійною силою.

Що стосується взаємодії держави, місцевих органів влади та господарюючих суб'єктів регіону, вона ґрунтується на суперечностях та зіткненні їх економічних інтересів. Співвідношення ринкових сил і державного регулювання є принциповим аспектом ринкової економіки, який незмінно викликає бурхливі суперечки серед науковців. Це питання є актуальним не тільки для країн, що недавно почали процес ринкових перетворень, але й для розвинених країн зі сталою системою державного регулювання, міцною ринковою економікою, розвиненими інститутами приватної власності. Дослідження ринкової економіки дозволили встановити циклічний характер періодів похвалювання ринкового механізму з періодами посилення державного регулювання економіки. До цього ж, в процесі ринкового розвитку періодично посилюється вплив концепцій посилення ролі держави в регулюванні економічних процесів (кейнсіанство), чи концепцій ринкового регулювання (монетаризм, неолібералізм). На сьогодні Україні є особливо актуальним досвід розвинених країн, що сприяє формуванню мінливого балансу взаємовідносин влади та бізнесу, який є прихованою формою боротьби між цими двома вищевказаними концепціями.

Останніми десятиріччями стає очевидною обмежена роль держави в регулюванні ринкової економіки. Цілком зрозуміло, що втручання держави та державних органів може пригнічувати самі основи ринкового механізму, через порушення економічних й соціально виправданих пропорцій між нагромадженням і споживанням, послаблювати конкуренцію, самостійність товаровиробників тощо. Проблематика цього питання виражається в тому, яке співвідношення повинно бути між державним і приватним секторами економіки та який вектор відповідальності держава повинна обрати у взаємодії із ринковою економікою й суспільством.

Але держава, прискорюючи економічний розвиток, не завжди враховує, що витрати державного втручання, з точки зору економіки переважають переваги державного перерозподілу національного продукту на користь окремих соціальних груп. Отже, можна зтверджувати, що посилення ролі держави має вагомі підстави у випадку необхідності задоволення викликів зовнішнього середовища, демократичними вимогами різних груп населення, необхідністю надання їм таких суспільних благ, які приватний сектор не в змозі забезпечити. Якщо ж розширення функцій держави деформує здатність суспільства до нововведень і економічного зростання, якщо держава прагне підтримувати окремих представників економічної і політичної еліти на шкоду суспільству, якщо вона починає функціонувати як якась самодостатня структура у своїх власних інтересах, тоді діяльність державних інститутів завдає прямої шкоди суспільству і розширення їх функцій небажане [12].

В цілому можна констатувати, що роль держави в економіці надзвичайно важлива й багатогранна, як на рівні національної економіки, так і на рівні регіону. Держава бере на себе ті суспільно значимі функції, що не дають швидкого економічного ефекту, але без яких якість життя громадян й суспільства не будуть оптимальними. Досвід західних країн останніх років демонструє, що основоположним напрямом інституціонального регулювання соціально-економічних відносин є розробка й впровадження соціальної практики, в тому числі, в приватному секторі, розгалуженої системи норм, стандартів і регламентів. Нормативно-правовий блок державних інститутів по своїй суті більш консервативний, ніж інститути саморегулятивної природи. «Дерегулювання» закону і підзаконної нормотворчості майже завжди виступає конструктивною альтернативою їх рутинній корекції. І в континентальній, і в англо-американській доктрині навіть сценарій «дерегулювання» норм права, але вже не в незримій конкуренції з ними, а в порядку своєрідної кооперації з державними інститутами. До того ж, екстенсивний розвиток системи формально-правових норм ведення бізнесу не може бути безмежним. У західних країнах експерти з регулювання відносин держави й бізнесу, на відміну від східних, не проявляють непотрібної завзятості в пропаганді ідеї «закон суворий, але це закон», а в основному – вчасно скидають баласт надлишкового регулювання. Вони або зовсім відмовляються від стандартизації в одних сферах господарської діяльності й практики управління компаніями, або погоджуються з тим, що такі стандарти й регламенти встановлюються і впроваджуються самими об'єднаннями бізнесменів. Більше того, держава активно заохочує прямий діалог асоційованого виробника товарів і послуг і асоційованого ж споживача товарів і послуг, що стосується механізмів гарантування їх якості, вільних від державної «опіки». Звідси прямий державний інтерес у наявності готових матриць такого роду, на користь яких можна відмовитися від держрегулювання. Інституціонально організовані підприємці, а також професіонали, чий спеціалізований послуги, затребувані бізнесом, виступають переконливою демократичною альтернативою нормативної етатизації розвитку країн західної цивілізації. Як вважає один з провідних спеціалістів у цьому питанні професор Нью-Йоркського університету А. Пшеворські, взагалі не існує таких речей, як «держава» або «ринок». Обидві вони є інституціональними системами. Насправді існує саме набір

інститутів, які регулюють обмін і ступінь втручання в цей самий обмін. По великому рахунку, ідеальної моделі не існує, у кожному випадку будуть свої особливості [13].

Тіньова економіка за своєю сутністю теж є підприємництвом, яке, на жаль, не бачить сенсу працювати в офіційному, формальному полі. Останніми десятиріччями зароджуються науково обґрунтовані підходи до формування державної політики щодо явищ тіньової економіки. Триває дискусія про способи впливу на неї держави, розглядається широкий діапазон сценаріїв – від силових до ліберальних.

Значний крок у дослідженні тіньової економіки був зроблений внаслідок аналізу ринку праці та економічного життя в бідних країнах. К. Гірц ввів поділ на так звану «базарну» і «орієнтовану на фірмовий устрій» економіку («bazaar-economy» і «firmcentredeconomy») [14].

Розглядаючи структуру незареєстрованої (underground, undegistered) економіки в сучасному ринковому господарстві, інший вчений Є. Фейдж вважав, що неврахований сектор складається з двох компонентів:

- ринкового сектору, який використовує гроші як засіб обміну в організації виробництва і збуту товарів і послуг;
- негрошового сектору, в якому виробляються реальні товари і послуги, але не для ринкового продажу, а для власного споживання або для неформального бартерного обміну [15, с.5-13].

Такий підхід досить зручний, оскільки він широко охоплює всі можливі аспекти тіньової економічної діяльності, в якій значна частина розрахунків здійснюється за допомогою бартерних обмінів і грошових сурогатів. Скорочення уточненого валового доходу порівняно з базою оподаткування відбувається через уникнення (avoidance) податків, а також і ухилення (evasion) від них. У першому випадку мова йде про законні дії щодо зниження податкового тиску, в іншому – про дії незаконні. Виник навіть особливий неологізм «avoison», що означає спірні ситуації при визначенні уточненого валового доходу.

Описаний підхід зручний, якщо завданням є визначення розміру втрат бюджетів різних рівнів, оскільки включає і «законні способи» ухилення від податків (taxavoidance), які не розглядаються при інших підходах.

Результати дослідження Інституту свободи і демократії під керівництвом перуанського економіста Е. де Сото отримали назву «Десотіанська революція» [17]. Принципово новий підхід до пояснення генезису тіньової економіки – головне наукове відкриття Е. де Сото. За його думку, бюрократична заорганізованість, яка перешкоджає вільному розвитку конкурентних відносин, породжує економічне «підпілля». Згідно Е. де Сото, неформальна підприємницька діяльність – це не механізм виживання, що виникає як реакція на недолік місць в сучасному господарстві, а результат поширення дій дійсних ринкових сил в економіці, затиснутою лещатами державного регулювання. Вивчаючи економіку Перу, він прийшов до висновку, що «легалізація приватної власності, де бюрократизація економіки і скорочення урядового втручання в господарську діяльність – це єдиний шлях до громадянського миру і процвітання». На думку Е. де Сото, великий тіньовий сектор істотно знижує ефективність економіки країни. Їм навіть введений термін «мертвий актив» – це майно, що перебуває в тіні.

Тіньова економіка – породження відсталості і асоціальності, економічне гетто, що не має позитивних перспектив. Неформальний і частково тіньовий сектор економіки має революційно-прогресивний потенціал, що утворюється в результаті бюрократичної заорганізованості, яка перешкоджає вільному розвитку конкурентних відносин.

Тіньова економіка багатифункціональна. Вона може бути як проявом відживаючих інститутів, так і органічно включена в економіку офіційну, будучи своєрідною «відповіддю» на «виклики» глобалізації та науково-технічного прогресу. Умовою «включення» тіньового сектору економіки в офіційне, формальне поле і є узгодження інтересів, що надасть можливість «тіньовикам» вийти на «світло» та залишитись ефективними.

В табл.1 представлено матрицю економічних інтересів влади, підприємництва та тіньової економіки, як вони представляються автору.

Таблиця 1.

Економічні інтереси держави та державних органів влади, суб'єктів підприємницької діяльності та суб'єктів тіньової економіки в регіоні

Суб'єкт економічних інтересів	Зміст економічних інтересів
Держава та державні органи влади	Розвиток виробництва, зростання зайнятості населення, зростання доходів населення, максимізація податкових надходжень, підтримка конкурентоздатності ринкового середовища, стабільність цін, розвиток банківської сфери та фінансово-кредитного механізму, залучення підприємництва в регіон та розвиток підприємництва
Підприємництво	Розвиток виробництва, зростання зайнятості населення, зростання доходів населення, мінімізація податкових відрахувань, підтримка конкурентоздатності ринкового середовища, зростання цін на свої продукцію та послуги, розвиток банківської сфери та фінансово-кредитного механізму, залучення підприємництва в регіон та розвиток підприємництва
Тіньова економіка	Розвиток виробництва, зростання зайнятості населення, зростання доходів населення, уникнення податкових надходжень, підтримка конкурентоздатності ринкового середовища, зростання цін на свої продукцію та послуги, розвиток банківської сфери та фінансово-кредитного механізму, залучення підприємництва в регіон та розвиток підприємництва

Варто зазначити, що в матриці економічних інтересів суб'єктів регіональної економіки багато таких інтересів,

які притаманні усім сторонам, що дає змогу для розробки визначеного механізму їхньої взаємодії в

контексті реалізації спільних чи схожих інтересів. Деякі з наведених інтересів протікають гостро, інші мають прихований, непрямий характер. Але усі вони є проявом функціонування суб'єктів, що є носіями цих інтересів.

Висновки. Отже, і держава через державні органи влади, і підприємництво, що працює в формальному, офіційному просторі, і суб'єкти тіньової, неформальної економіки, мають свої економічні інтереси, які вступають у суперечності між собою у випадку, якщо їх економічні інтереси не співпадають, та взаємодіють у випадку спільних чи схожих економічних інтересів. Для ефективного розвитку регіону необхідно знайти шляхи співпраці, створити механізм спільної взаємодії між усіма суб'єктами регіональної економіки з урахуванням їх економічних інтересів.

Література

1. Декларація з регіоналізму в Європі http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/DeclarationRegionalis m/dam/l10n/ru/DR_RUSSE.pdf.
2. Андрусів В. Партійна структуризація бізнес-інтересів [Електронний ресурс] / В. Андрусів // Українська правда. – Електронні дані. – Режим доступу <http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/25/65869.htm>.
3. Бурковський П. Конституційна реформа як «форма» олігархічного консенсусу [Електронний ресурс] / П. Бурковський // Українська правда. – Електронні дані. – Режим доступу <http://pravda.com.ua/news/2004/9/7/11702.htm>.
4. Гальчинський А.С. Кризис и циклы мирового развития. – 2-е вид., доп. – Київ: АДЕФ-Україна, 2010. – 480 с. – ISBN 978-966-187-054-2.
5. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Колодій // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Випуск 1. – Львів: АНУ ім. Івана Франка, 2010. – С. 60-69. – www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/visnyk_fil_pol_1.doc
6. Рейтерович І. Публічна чи державна політика – вітчизняна дилема вибору [Електронний ресурс] / С. Шелешун, С. Ситник, І. Рейтерович // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – Вип. 4. – С. 185-196. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2012_4_25
7. Кулудон В. Спотворені антикорупційні кампанії в Росії / В. Кулудон // Політична корупція перехідної доби; пер. з англійської / За ред. С. Коткіна та А. Шабо. – К.: «К.І.С.», 2004. – XX, 440 с. – С. 169-185.
8. Растов Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели, Полис, 1996. – №, С. 5-15.
9. Д. Сакс «Конец бедности: экономические возможности нашего времени». – Мінськ: Знання. – 2011. – 424 с.
10. Nataliya Bogdan Determinants of regional development: realization of economic interests in the context of economic security of regions: колективна монографія «Transformation of International Economic Relations: Challenges, Risks, Opportunities and Prospects», розділ 8. Informācijas Sistēmu Menedžmenta Augstskola (ISMA University, Riga, Latvia). – 2017. – р. 48-59.
11. Шеховцева А.С. Стратегическое целеполагание развития региона: концептуальные основы / А.С. Шеховцева // Научный журнал «Экономические науки». – К.: 2007. №2 (27). С. 71-74.
12. Квітка С.А. Взаємовідносини держави та бізнесу: мінімний баланс впливу / С.А. Квітка // Theory and History of Public Administration ISSN 2311-6420 № 11-12 (13-14).
13. Коқшаров А. Интервью с Адамом Пшеворски. В среднем демократия лучше / А. Коашаров // Український діловий журнал «Експерт». – К.: Вид. дім «Експерт». – 2005. №14 (461).
14. Geerts C. Peddlers and Princes: Social Change and Economic Modernization in Two Indonesian Towns / Clifford Geerts. – Chicago : University of Chicago Press, 1963. – 162 p.
15. Feige E. L. How big is irregular economy / Edgar L. Feige // Challenge. – 1979. Vol. 22. – P. 5-13.
16. Como E. de. Иной путь : невидимая революция в третьем мире / Е. Como de ; пер. з англ. Б. Пинскер. – К.: Catalaxy, 1995. – 320 с.

References:

1. Deklaraciya z regionalizmu v Yevropi http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/DeclarationRegionalis m/dam/l10n/ru/DR_RUSSE.pdf.
2. Andrusiv V. Partijna strukturyzaciya biznes-interesiv [Elektronnyy resurs] / V. Andrusiv // Ukrayins'ka pravda. – Elektronni dani. – Rezhym dostupu <http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/25/65869.htm>.
3. Burkovs'kyj P. Konstytuciynna reforma yak «forma» oligarxiynogo konsensusu [Elektronnyy resurs] / P. Burkovs'kyj // Ukrayins'ka pravda. – Elektronni dani. – Rezhym dostupu <http://pravda.com.ua/news/2004/9/7/11702.htm>.
4. Gal'chy'nskyj A. S. Kry'zy's'y' cy'kly my'rovogo razvy'ty'ya. – 2-e vy'd., dop. – Ky'iv: ADEF-Ukrayina, 2010. – 480 s. – ISBN 978-966-187-054-2.
5. Kolodij A. Neoinsty'tucionalizm ta jogo piznaval'ni mozhly'vosti v polity'chny'x doslidzhennya'x / A. Kolodij // Visny'k L'vivs'kogo universytetu. Filosofs'ko-politologichni studiyi. Vy'pusk 1. – L'viv: LNU im. Ivana Franka, 2010. – S. 60-69. – www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/visnyk_fil_pol_1.doc
6. Rejterovy'ch I. Publichna chy' derzhavna polity'ka – vitchy'nyana dy'lema vy'boru [Elektronnyy resurs] / S. Teleshun, S. Sy'tny'k, I. Rejterovy'ch // Visny'k Nacional'noyi akademiyi derzhavnogo upravlinnya pry' Prezydntovi Ukrayiny'. – 2012. – Vy'p. 4. – S. 185-196. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2012_4_25
7. Kuludon V. Spotvoreni anty'korupciyni kampaniyyi v Rosiyyi / V. Kuludon // Polity'chna korupciya perekidnoyi doby'; per. z anglis'koyi / Za red. S. Kotkina ta A. Shajo. – K.: «K.I.S.», 2004. – XX, 440 s. – S. 169-185.
8. Rastou D. A. Perehody k demokratyy': popytka dy'namy'cheskoj modeley, Poly's, 1996. – #, S. 5-15.
9. D. Saks «Konecz bednosity': ekonomy'chesky'e vozmozhnosity' nashego vremeny'». – Mins'k: Znaniye. – 2011. – 424 s.
10. Nataliya Bogdan Determinants of regional development: realization of economic interests in the context of economic security of regions: kolekty'vna monografiya «Transformation of International Economic Relations: Challenges, Risks, Opportunities and Prospects», rozdil 8. Informācijas Sistēmu Menedžmenta Augstskola (ISMA University, Riga, Latvia). – 2017. – p. 48-59.
11. Shexovceva L.S. Strategy'cheskoe celepolagany'e razvy'ty'ya regy'ona: konceptual'nye osnovy / L.S. Shexovceva // Nauchovy'j zhurnal «Ekonomichni nauky». – K.: 2007. #2 (27). S. 71-74.
12. Kvitya S.A. Vzaemovidnosy'ny' derzhavy' ta biznesu: minly'vyj balans vply'vu / S.A. Kvitya // Theory and History of Public Administration ISSN 2311-6420 # 11-12 (13-14).
13. Koksharov A. Ynterv'y'u s Adamom Pshhevorsky'. V srednem demokratyya luchshe / A. Koasharov // Ukrayins'kyj dilovy'j zhurnal «Ekspert». – K.: Vy'd. dim «Ekspert». – 2005. #14 (461).
14. Geerts C. Peddlers and Princes: Social Change and Economic Modernization in Two Indonesian Towns / Clifford Geerts. – Chicago : University of Chicago Press, 1963. – 162 p.
15. Feige E. L. How big is irregular economy / Edgar L. Feige // Challenge. – 1979. Vol. 22. – P. 5-13.
16. Coto E. de. Y'noj put' : nevy'dymaya pevolucyya v tpet'em my'pe / E.Coto de ; per. z angl. B. Py'nker. – K.: Catalaxy, 1995. – 320c.

Bogdan N.N.,

*Ph.D. in Economics, Associate Professor of the Department of Tourism and Hospitality Industry
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Nataliya.Bogdan@kname.edu.ua*

Ukraine, Kharkiv

**STRUCTURE OF THE REGIONAL ECONOMY: RELATIONS BETWEEN THE STATE, BUSINESS
AND PERSONAL ECONOMY IN THE REGION**

The article deals with the problems of interaction of subjects of regional economy in the process of regional development. The existence of contradictions between participants in the functioning of the regional economy is substantiated and the necessity of their harmonization for the solution of the problems of the region's development is proved. The nature and essence of economic interests of the state, entrepreneurship and the shadow economy in the region are determined. The system of indicators of economic interests of subjects of regional economy is offered.

Key words: regional development, regional economy, interaction, contradictions, economic interests.

УДК 332.15

Жук О.П.,

к.е.н., доцент кафедри геодезії та картографії

Національного університету біоресурсів і природокористування України, oleksiy_zhuk@ukr.net

Гайдук Н.В.,

магістрант Національного університету біоресурсів і природокористування України, natka_gayduk3@meta.ua

Україна, м. Київ

ЕКОНОМІЧНА ТА ЕКОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ РИБОРОЗВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ

В статті висвітлено результати аналізу сучасного водокористування, динаміки забруднення поверхневих і підземних вод, екологічного стану басейнів річок України, організації управління водним господарством і охороною водних ресурсів. Визначено доцільні заходи для раціоналізації державного управління в галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів, підвищення ефективності роботи водогосподарських організацій. Обґрунтовано складові еколого-економічної ефективності водного господарства України.

Ключові слова: аквакультура, екологічна ефективність, економічна ефективність, водне господарство, ринкові відносини.

Постановка проблеми. Аквакультура, як окремих вид сільськогосподарської діяльності, появився на світовому ринку порівняно недавно (приблизно у 1970-х рр.). Світові тенденції розвитку аквакультури сприяють збільшенню об'ємів виробництва риби, а можливість експортувати її – розвитку підприємницької діяльності.

Україна успадкувала від колишнього Радянського Союзу розвинене водне господарство – складову частину економіки держави. Після здобуття Україною незалежності і переходу економіки на ринкові відносини відбулися зміни і у водному господарстві. [1]

Очевидно, що перехід економіки України від пострадянської командно-адміністративної моделі до ринкової передбачає зміну структури рибного господарства. Ймовірно за таких обставин сегмент великих рибогосподарських комплексів, які працюють за принципом «від ікринки до товарної риби» буде скорочуватися, натомість сегмент малого та середнього виробника, який спеціалізується лише на товарному вирощуванні (від малька чи зарібка іншого розміру до риби товарної ваги) збільшуватиметься; відбуватиметься також фрагментація виробництва в залежності від зовнішніх умов території, потреб ринку, асортименту продукції та цінової політики. Роздрібнення великих рибогосподарських підприємств почалося з кінця минулого сторіччя та триває досі. Недосконалість законодавства, складні бюрократичні процедури та корупція останнім часом загальмували процес, але з лібералізацією рибогосподарського бізнесу саме ця форма господарювання (невеликі, здебільшого родинні за формою власності господарства з мінімумом найманих працівників) вбачається найбільш прийнятною в нинішніх умовах.

Україна має значний потенціал розвитку аквакультурних господарств, які надають рекреаційні послуги. За оцінкою спеціалістів фермерські (сімейні) рибні господарства – це майбутнє українського рибиництва, тому створення умов для розвитку цього напрямку аквакультури та марикультури є першочерговим завданням [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження питання водних (аквакультурних) господарств було зроблено такими вітчизняними та зарубіжними вченими: А.Б. Авакяном, І.К. Бистряковим, О.О. Веклич, А.Л. Велікановим, С.Л. Вендровим, Г.В. Воропаєвим, Л.М. Горбач, Л.Н. Горєвим, К.Г. Гофманом, Б.М. Данилишиным, Я.В. Ковалем, Д.Н. Коробовою, О.Т. Лебедевим, М.Я. Лемешевим, А.С. Лисецьким, Л.Г. Мельником, В.С. Міщенком, Я.Б. Олійником, А.В. Прашикіною, В.Г. Пряжинською, Л.Ф. Сотниковою, А.В. Степаненком, В.М. Степановим, В.М. Федоровим, Т.С. Хачатуровим, М.А. Хвесиком, Є.В. Хлобистовим, І.Л. Храновичем, В.Я. Шевчуком, А.В. Яциком та ін.

Мета статті – вирішення економічних та екологічних першочергових завдань розвитку водогосподарського комплексу, покращення організаційно-економічного механізму регулювання водокористування та підвищення економічної та екологічної ефективності аквакультурних господарств.

Виклад основного матеріалу. Підвищенню еколого-економічної ефективності аквакультури в Україні, зокрема риборозведення, сприятимуть модернізація нормативно-правової бази водокористування, розвиток системи моніторингу водних об'єктів, стратегічне планування розвитку галузі водного господарства, розвиток системи водогосподарського страхування, залучення інвестицій та фінансування водогосподарських і водоохоронних заходів, інноваційний розвиток водного господарства, науково-технічне забезпечення водогосподарського комплексу, поглиблення міжнародного співробітництва, програмне забезпечення державної політики. [3]

Провівши аналіз водокористування, динаміки забруднення поверхневих і підземних вод, екологічного стану басейнів річок України, організації управління водним господарством і охороною водних ресурсів, можна виділити такі його проблеми:

Економічного характеру:

- наявність значних за обсягом соціально-економічних збитків від використання населенням неякісної води;

- зростання витрат на поліпшення якості води;
- зниження економічних результатів через зростання витрат на додаткове водоочищення для побутово-господарських цілей;

- прискорення зношення основних засобів водогосподарського комплексу, які контактують із забрудненою водою;

- додаткові витрати на компенсацію дефіциту води в результаті її забруднення на певній території і т.д.

Управлінського характеру:

- відсутність дієвого стимулювання інвестування у водозберігаючі або безводні технології на водомістких підприємствах;

- необхідність розроблення більш жорстких санкцій та штрафних заходів для суб'єктів господарювання, що ухиляються від своєчасної сплати за водокористування;

- неповне врахування водної ренти, яка привласнюється водокористувачами;

- невідповідність швидкості зміни ставок тарифів на воду динаміці розвитку економіки і т.п.

Екологічного характеру:

- евтрофікація водних об'єктів;

- хімічне, теплове, радіаційне, бактеріологічне забруднення водних об'єктів;

- зміна видового складу та зменшення біорізноманітності водних екосистем;

- зміна гідрологічного режиму річок внаслідок їх зарегулювання, створення водосховищ та осушення боліт і т.д.

Соціального характеру:

- відсутність доступної для громадян інформації про стан води та системи водопостачання;

- відсутність суспільного контролю за водними ресурсами та неврахування інтересів усіх верств населення при їх використанні;

- зменшення територій зон відпочинку та рекреаційних зон внаслідок зростання антропогенного навантаження і т.п.

Нормативно-правового характеру:

- відсутність законодавчо-правових документів, які регулюють діяльність басейнових ринків водних ресурсів;

- недосконалість та необґрунтованість механізму встановлення зборів за спеціальне водокористування;

- відсутність єдиного водного кадастру з детальними характеристиками водних об'єктів;

- контроль за оновленням переліку шкідливих речовин-забруднювачів водних ресурсів;

- необхідність впровадження у практику права більш жорсткої міри відповідальності за порушення водного законодавства;

- відсутність правил затвердження процедури аукціонів з продажу ліцензій на водокористування і т.д. [4]

Можна виділити такі фактори впливу на стан функціонування водних господарств і водних екосистем, що визначають їх соціо-еколого-економічну ефективність:

Соціальні:

- недосконала соціальна політика держави;

- низький рівень соціального захисту населення;

- недосконалість механізму страхування від нещасних випадків;

Екологічні:

- нераціональне водокористування;

- забруднення водних ресурсів;

- зміни в природних екосистемах у результаті господарської діяльності

Економічні:

- інвестиційно-кредитна політика держави;

- недосконалість економічного механізму водокористування;

- відсутність належного нормативно-правового забезпечення.

Тому для раціоналізації державного управління в галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів, підвищення ефективності роботи водогосподарських організацій на сьогодні є доцільним:

- прискорити завершення створення нормативно-правової бази з питань регулювання водоохоронної діяльності в Україні з урахуванням максимального наближення водного законодавства до законодавства Європейського Союзу;

- розробити та затвердити на законодавчому рівні порядок надання в оренду водних об'єктів загальнодержавного значення, що передбачений ст. 51 Водного кодексу України;

- з метою вжиття дієвих заходів впливу під час контролю за надходженням платежів до бюджету за надані в оренду водні об'єкти, забезпечити надання органам Держводгоспу відповідних повноважень щодо притягнення осіб, що ухиляються від сплати або несвоєчасно вносять плату до Державного бюджету України, до адміністративної відповідальності;

- удосконалити систему моніторингу якісного стану водних ресурсів та створити єдину інформаційну систему моніторингу вод;

- продовжити паспортизацію річок, водосховищ і ставків, визначення відповідності їх проектним параметрам та експлуатаційної надійності, а також потреби виконання ремонтних та відновлювальних робіт, включаючи регулювання і днопоглиблення річок, водосховищ і ставків.

Реформована таким чином система управління водними ресурсами дозволить забезпечити, насамперед, покращення показників соціальної та економічної ефективності водокористування і зменшити збитки від негативних наслідків в результаті шкідливого антропогенного впливу на стан водних ресурсів. [5]

У процесі розвитку аквакультурних господарств важливо забезпечити вдале поєднання різних інструментів екологічного управління та їх подальшу взаємодію. Тільки тоді можна відзначати ефективність водного господарства України.

Висновки. Аквакультура в Україні, на сьогодні, знаходиться у стадії реформації. Процеси інтеграції нашої держави на світові ринки змушують суб'єктів аквакультури переходити на нові рейки господарювання. Ці процеси перебудови пов'язані з створенням нової моделі української аквакультури, як складової світового рибного господарства.

Еколого-економічна оцінка ефективності водного господарства України включає економічну (характеризує розвиток галузей економіки, що впливають на якість та кількість водних ресурсів), соціальну (характеризує якісне та кількісне забезпечення населення водою) та екологічну (характеризує наявні водні ресурси, виснаження і забруднення водних екосистем) складові.

Розведення риби стало вигідним для країн, які починають розвиватися, адже це вирішувало чимало соціально-економічних проблем – продовольчого забезпечення (виробництво недорогих продуктів харчування у великій кількості), бідність (отримання виручки від реалізації риби), забезпечення населення робочими місцями (вилов, обробка, реалізація риби), експорт продукції (розвиток бізнесу). Новітні технології у риборозведенні не мають негативного впливу на навколишнє середовище, тому цей вид діяльності є економічно ефективним та екологічно стабільним.

Сьогодні аквакультура є досить важливою галуззю харчового виробництва та підприємницької діяльності в Україні та світі загалом.

Література

1. Яцик А.В. Екологічна ситуація в Україні і шляхи її поліпшення. Режим доступу: http://undiwep.com.ua/files/ekologichna_situaciya_v_ukrajni.pdf
2. Шаріло Ю.Є. Сучасна аквакультура: від теорії до практики. Практичний посібник / Ю.Є. Шаріло [та ін.] – К.: «Простобук», 2016. – 119 с.

3. Яроцька О.В. Еколого-економічна оцінка водокористування в басейнових водогосподарських комплексах України: дис. канд. екон. наук: 08.00.06; Рада по вивченню продуктивних сил України, НАН України. – Київ, 2007.

4. Кушнір Н.Б. Сучасний стан та проблеми водогосподарського комплексу України / Кушнір Н. Б., Шостақ О. О.; НУВГП. – Рівне. Режим доступу: <http://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/11332/1/3.pdf>

5. Сидорук Б.О. Основні аспекти вдосконалення системи управління водокористуванням на регіональному рівні. Режим доступу: http://econommeneg.net.ua/sites/default/files/visnyky/economika/sudoruk_10-2013.pdf

References

1. Jacyk A.V. Ecological situation in Ukraine and ways of its improvement. Access mode: http://undiwep.com.ua/files/ekologichna_situaciya_v_ukrajni.pdf
2. Sharilo Yu.Ye. Modern Aquaculture: From Theory to Practice. Practical Guide / Yu.Ye. Sharilo [and others] - K.: "Prostobuk", 2016. - 119 p.
3. Yarovskaya O.V. Ecological-economic estimation of water use in basin water management complexes of Ukraine: diss. Cand. econ Sciences: 08.00.06; Council for the Study of Productive Forces of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. - Kyiv, 2007.
4. Kushnir N.B., Modern state and problems of the water management complex of Ukraine / Kushnir N. B., Shostak O. O.; NUVGP. - Rivne. Access mode: <http://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/11332/1/3.pdf>
5. Sidoruk B.O. The main aspects of improving the management of water use at the regional level. Access mode: http://econommeneg.net.ua/sites/default/files/visnyky/economika/sudoruk_10-2013.pdf

Zhuk O.P.,

candidate of economical sciences, assistant professor of geodesy and cartography
National University of Life And Environmental Sciences Of Ukraine, oleksiy_zhuk@ukr.net

Hayduk N.V.,

magistrate of National University of Life And Environmental Sciences Of Ukraine, natka_gayduk3@meta.ua

Ukraine, Kyiv

ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL EFFICIENCY OF FISHING IN UKRAINE

The article highlights the results of the analysis of modern water use, the dynamics of pollution of surface and groundwater, the ecological state of the basins of the rivers of Ukraine, the organization of water management and the protection of water resources. Relevant measures for rationalization of state administration in the field of water use and protection and reproduction of water resources, increase of efficiency of work of water management organizations are determined. The components of ecological and economic efficiency of water economy of Ukraine are substantiated.

Key words: aquaculture, ecological efficiency, economic efficiency, water economy, market relations.

УДК 338

Романко О.П.,

к.е.н., доцент кафедри теорії економіки та управління

Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, olgaromanko@gmail.com

Україна, м. Івано-Франківськ

УПРАВЛІННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РЕГІОНАМИ: ВИДИ ЗА ЧАСОМ

В даній статті розглянуто сутність та здійснено уточнення таких економічних категорій, як: «управління регіонами», «управління конкурентоспроможністю регіонами». Здійснено характеристику управління конкурентоспроможності регіонами за терміном виконання. Для високого рівня конкурентоспроможності регіонів рекомендовано відповідно використовувати стратегічний, тактичний та оперативний рівень управління конкурентоспроможності регіону.

Ключові слова: управління, управління конкурентоспроможністю, управління конкурентоспроможністю регіонами, стратегічне управління, тактичне управління, оперативне управління.

Постановка проблеми. У тенденції прискорення процесів глобалізації завдання підвищення конкурентоспроможності регіонів є складним, але стратегічно важливим для всіх регіонів. Глобалізація поступово перетворює регіони держави в окремі незалежні суб'єкти світової економіки. Вони стають важливою складовою світового господарства як носії нової стратегії економічного розвитку оснований на глобально орієнтованій регіональній політиці та глобальній конкуренції. Конкурентоспроможність регіонів стає основою стійкого розвитку всієї країни і відповідно забезпечує економічну безпеку держави та її добробуту населення.

Періоди реалізації соціальних та економічних реформ в Україні виявив недоліки управлінських, кадрових і професійних ресурсів. Нажаль в наш час спостерігається нехтування теоретичними знаннями на найвищих рівнях управління. Проблемою дослідження засад управління на різні сфери розвитку суспільства присвятили свої праці Г. Атаманчук, О. Дегтяров, О. Панарін, Ф. Шахмалов. А також дослідження здійснювали такі зарубіжні вчені, як: М. Альберт, Д. Бодді, А. Вайсман, М. Мескон, Т. Пітерс, І. Уорд, Р. Уотерман, Ф. Хедоурі, І. Бел та інші. У них достатньо всебічно, з різних методичних позицій, розглядаються питання сутності, видів управління, однак реформи регіонального управління вводять свої корективи які слід докладніше вивчити та враховувати.

Метою роботи – проаналізувати та охарактеризувати види управління конкурентоспроможності регіонів за часовим поділом.

Виклад основного матеріалу. У науковому і діловому світі під управлінням в загальному вигляді прийнято розуміти цілеспрямований вплив на людей за допомогою певних методів, створення відповідних умов для ефективної групової діяльності та досягнення бажаних результатів.

Поняття «управління» (англ. – керування, керівництво, управління), яке означає сукупність принципів, форм, методів, прийомів і засобів управління матеріальними й людськими ресурсами, передбачає суб'єкт – об'єктивний

процес реалізації владних функцій певними групами людей щодо різних форм власності [1, с.269]. Відбувається своєрідний процес діалектичної взаємодії між суб'єктом та об'єктом, яка здійснюється на основі прямих і зворотних зв'язків, що встановлюється між ними.

Управління, з точки зору системи, поєднує в собі такі структурні компоненти: мету, управлінську діяльність, управлінський процес, учасників управлінського процесу, засоби і умови досягнення мети, соціокультурне та психологічне середовище, результат. Процес управління розглядають на різних рівнях управлінської ієрархії: загальнодержавному, регіональному, місцевому, галузевому [2, с.102], інституційному та ін.

Управління регіонами покликане активізувати і актуалізувати використання всіх видів наявних ресурсів, відкриваючи нові ринкові і соціальні можливості, створюючи стимулюючі умови, підтримуючи сприятливе середовище для підвищення ефективності господарювання та зростання якості життя населення. При цьому виявляється певна залежність між повнотою реалізації накопиченого потенціалу та якістю регіонального управління. Вона проявляється в наступному: чим вище професійний рівень регіонального управління, тим краще використовується і примножується наявний потенціал регіону. Таким чином, ступінь реалізації власного потенціалу регіону зумовлюється рівнем ефективного управління регіонами. Цей взаємозв'язок є дуже цінним і закономірним в процесі сучасного регіонального управління.

На підставі викладеного пропонується наступне авторське визначення досліджуваного поняття: «**Управління регіонами** – це цілеспрямований, організований вплив органів регіональної влади на сфери регіонального життя для їх якісної зміни відповідно до цілей регіону, що не суперечить державній політиці в цілому.

Результативність управління регіонами в сучасних умовах оцінюється як з позицій підвищення конкурентоспроможності регіону у внутрішньукраїнському просторі, так і з точки зору широти і глибини входження регіону в систему світогосподарських зв'язків і процесів,

здійснюваних з багатостороннім урахуванням зовнішніх факторів та умов, підвищення або стійкого збереження конкурентоспроможності регіону в різних її проявах, оскільки тягне за собою, як відомо, зростання добробуту і якості життя населення регіону. А в цій справі ніяк не обійтися без застосування методів та інструментів стратегічного управління. Відповідно сучасна норма управління регіоном це стратегічна орієнтація регіонального управління, що націлена на підвищення і / або стійке збереження конкурентоспроможності регіону.

Предметом управління конкурентоспроможністю регіону являються відносини в тому числі ті, що складаються між учасниками інноваційно – інвестиційної діяльності в регіоні. Об'єктом управління конкурентоспроможності регіону виступає все те, що підлягає під впливу від органів влади на місцях та перетворюється в конкурентні переваги, які при ефективному використанні підвищують рівень конкурентоспроможності регіону. Суб'єкти управління конкурентоспроможності виступають управлінці, що наділені обов'язками та повноваженнями згідно державної адміністративної системи України. Управління конкурентоспроможністю регіону формує механізм управління за допомогою всіх основних елементів: поведінки органів управління, цільових установок, принципів, функцій, структур, ресурсів, методів, технологій та інструментів управління.

Таким чином, під **управлінням конкурентоспроможності регіону** можна розуміти як систему закономірностей, форм, функцій і методів впливу на соціально – економічні сфери регіону, інноваційної та інвестиційної діяльності регіону, що спрямована на формування більш стійких конкурентних позицій регіону над іншими в певний проміжок часу.

Доцільно зазначити, що класично за терміном здійснення управління поділяють на стратегічне (10-15 років), тактичне (1-5 років), оперативне (від декількох годин до 1 року). Аналогічний поділ можна застосувати і стосовно управління конкурентоспроможності регіону.

Стратегічне управління конкурентоспроможності регіону передбачає довгострокове управління розвитку різних сфер функціонування регіону, які у сукупності дозволять забезпечити бажаний рівень його конкурентоспроможності. При цьому необхідно забезпечувати і прогнозування розвитку потенційних конкурентів з огляду на відносний характер визначення конкурентоспроможності регіону.

Багато дослідників даної тематики стверджують, що регіон в змозі забезпечувати стійкі конкурентні позиції впродовж тривалого періоду лише за умови наявності стратегічних цілей, обраних стратегій розвитку, які забезпечують не лише прибутковість регіону, а й збільшення соціально-економічного добробуту населення. Це відповідає інтенсивному економічному зростанню, яке забезпечується в обов'язковому порядку за допомогою ефективного використання таких двох факторів, як інноваційність та інвестиційність економіки регіону.

Тактичне управління конкурентоспроможності управління має на меті визначення потенційних конкурентних позицій регіону на конкретному ринку

або середовищі у порівнянні з репрезентативним еталоном у короткостроковій перспективі. Тактичне управління зазвичай є логічним продовженням стратегічного управління, але в умовах високого рівня невизначеності може існувати відособлено. В межах тактичного управління конкурентоспроможності поширеним є розроблення програми підвищення конкурентоспроможності, яка визначає:

- виокремлення існуючих проблем, слабких місць, недоліків, які зумовлюють втрату конкурентних позицій, їх послаблення або неможливість розвитку;

- сфери, які потребують організаційних перетворень (технології, інновації, виробництво, інформаційне забезпечення, трудові ресурси, маркетингові комунікації, інфраструктурні, тощо);

- цілі підвищення конкурентоспроможності регіону (утримання позицій на ринку, вихід на нові конкурентні ринки, зміцнення та розвиток конкурентних переваг);

- шляхи підвищення конкурентоспроможності (впровадження нових технологій, розроблення рекламної кампанії регіону (бренду), забезпечення економії на витратах, модернізація виробництва регіону, удосконалення організаційних аспектів, співпраця підприємців та управлінців, тощо);

- ресурсне забезпечення обраних шляхів підвищення конкурентоспроможності регіону (бюджети доходів і витрат, рух грошових коштів);

- адміністративне забезпечення реалізації обраних шляхів підвищення конкурентоспроможності регіону (формулювання правил, процедур, політики, директив, регламентів, прийняття відповідних наказів, вказівок, розпоряджень тощо);

- конкретні часові межі реалізації обраних шляхів.

Оперативне управління відноситься до короткострокового виду управління і базується на вирішенні нагальних питань, що настали і-за непередбачуваних, або важко передбачувальних обставин (пожежі та будь які інші природні, технологічні катастрофи, лиха).

Оптимальність співвідношення стратегічного, тактичного і оперативного, в системі управління залежить від умов діяльності, що постійно змінюються. Таке співвідношення може бути встановлено лише в результаті впровадження в управлінні регіону регулярних і ефективних процесів забезпечення високої якості по кожному різновиду управління.

Аналіз літературних джерел [1-2] та дослідження практики управління конкурентоспроможності регіонів надав можливість сформулювати недоліки, а саме:

1. Відсутність досвіду цілеспрямованого управління конкурентоспроможності регіону.

2. Низький рівень розвитку системи інформаційного забезпечення управління.

3. Недостатня кваліфікація управлінців – виконавців, розробників планів.

4. Відсутність персональної відповідальності за прийняття управлінських рішень.

5. Нечітка ієрархія управлінців регіону та відсутня продуктивна співпраця між ними.

Висновки. На сьогоднішній день управління регіоном набуває нового значення, самостійного,

егоїстичного суб'єкта саморозвитку який наділений державою відповідними механізмами та способами досягнення цього. Відповідно загострюється внутрішньо регіональна та зовнішньо регіональна конкурентна боротьба регіонів починаючи від питання ефективного використання регіональних ресурсів до питання набуття нових конкурентних переваг регіонами. Види управління конкурентоспроможності регіоном мають свої особливості та принципи здійснення, знання яких дає можливість вміло розпоряджатися інструментами здійснення управління для підвищення конкурентоспроможності регіонів. В подальших дослідженнях необхідно розглянути операції які здійснюються в стратегічному та оперативному управлінні конкурентоспроможності регіонами їх інструментальне наповнення та особливості застосування.

Література

1. Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Проциньського, Ю. П. Сурміна ; [уклад. : Ю. П. Сурмін та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с
2. Poncet Sandra. Inward and Outward FDI in China / S. Poncet. – *Panthéon-Sorbonne-Economie, Université Paris 1 CNRS*. – 2007.

References

1. *Ency'klopedy'chny'j slovny'k z derzhavnogo upravlinnya* / za red. Yu. V. Kovbasyuka, V. P. Troshchyn's'kogo, Yu. P. Surmina ; [uklad. : Yu. P. Surmin ta in.] ; Nacz. akad. derzh. upr. pry' Prezy'dentovi Ukrayiny'. – K. : NADU, 2010. – 820 s
2. Poncet Sandra. Inward and Outward FDI in China / S. Poncet. – *Panthéon-Sorbonne-Economie, Université Paris 1 CNRS*. – 2007.

Romanko O.P.,

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Management
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, olgaromanko@gmail.com*

Ukraine, Ivano-Frankivsk

REGIONAL COMPETITIVENESS MANAGEMENT: TYPES OF A TIME

In this article the essence and clarification of such economic categories as "regional management", "regional competitiveness management" are reviewed. Characteristics of competitiveness management by regions in terms of implementation are carried out. For a high level of competitiveness of the regions it is recommended to use the strategic, tactical and operational level of regional competitiveness management accordingly.

Key words: *management, competitiveness management, regional competitiveness management, strategic management, tactical management, operational management.*

УДК 339.166.5

Чугрій Н.А.,

ст. науковий співробітник сектору маркетингу та економічних досліджень
Донецької державної сільськогосподарської дослідної станції НААН України, ipddsds@ukr.net

Україна, м. Покровськ

ЛІЦЕНЗУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В НАУКОВИХ УСТАНОВАХ

У статті досліджено механізм комерціалізації інтелектуальної власності. Узагальнено класифікацію ліцензій за виділеними критеріями. В роботі окреслені проблемні аспекти стосовно контролю ліцензійних платежів з боку ліцензіара за використанням інтелектуального продукту ліцензіатом. Розглянуто процес комерціалізації наукоємної продукції науковими установами НААН України.

Ключові слова: інтелектуальна власність, ліцензійний договір, ліцензіар, ліцензіат, роялті, паушальний платіж.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Одним з головних завдань для бізнесу сьогодні є збереження прибутковості. Часто підприємствам потрібні нові або оригінальні нововведення, творчі ідеї для створення нових інновацій, розширення існуючих продуктів та вивчення нових ринків. Ці вирішальні нововведення, які стають все більш цінними економічними активами в сучасній економіці, повинні бути захищені за допомогою інструментів інтелектуальної системи. Лише тоді бізнес зможе використати їх як активи інтелектуальної власності для отримання та збереження конкурентоспроможності підприємства.

Провідну роль у комерціалізації інтелектуальної власності за сучасних умов відіграють ліцензійні угоди, які інтенсивно розвиваються в ринковій економіці розвинених країн. Водночас поступово формується глобальний ринок ліцензій як специфічна форма обміну результатами інтелектуальної діяльності. Купівля-продаж ліцензій на науково-технологічні досягнення світового рівня є важливим чинником прискорення економічного розвитку національних держав, подолання структурних диспропорцій та відставання у тій чи іншій сфері суспільного виробництва. Крім того, придбання ліцензій уможливорює економію часу та ресурсів, необхідних для проведення власних досліджень і розробок, сприяючи зміцненню конкурентних переваг в інших, не менш важливих сферах господарської діяльності. Сучасний стан наукової розробленості даної проблематики обумовлений недостатністю теоретичних праць, що також свідчить про актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти комерційного використання результатів інтелектуальної діяльності та процесу їх ліцензування досліджували такі вчені А.Р.Дунська, М.М.Ксенофонтова, О.О.Пічкур, О.П.Орлюк, О.Б.Бутнік-Сіверський, О.В.Іванюк, С.Г.Дубовик, І.Л.Литвинчук та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не применшуючи вагомості наукових напрацювань вітчизняних вчених, зауважимо, що проблеми комерційного обігу інтелектуальних активів,

механізм ліцензування та правова охорона інтелектуальної власності з боку держави залишаються повністю невирішеними, що й зумовлює необхідність продовження досліджень у даному напрямку.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є обґрунтування процесу комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності шляхом механізму ліцензування таких активів, виявлення проблемних аспектів та розробка подальших шляхів покращення цього процесу з юридичної та економічної точки зору.

Виклад основного матеріалу. У більшості країн з розвинутою економікою патентування та ліцензування є провідними напрямками діяльності, що суттєво впливає на прибутковість наукових досліджень і розробок. Лідером в експорті ліцензій виступають Сполучені Штати Америки, які є єдиною великою країною світу, що має позитивне сальдо патентно-ліцензійного обміну. У США доходи від ліцензування прав інтелектуальної власності спостерігаються на рівні 500 млрд. дол. Визнаним лідером з імпорту ліцензій в останні десятиріччя є Японія [1, с.93]. Нині частка України у світовому обсязі торгівлі наукомісткою продукцією становить 0,1 %. Це на порядок менше порівняно, наприклад, з Китаєм та Польщею і на два порядки, тобто вже в сотні разів, порівняно з Німеччиною. В Україні поки що не існує цілісної системи обліку всіх інтелектуальних розробок, що дало б змогу сформувати їхню інформаційну базу для впровадження технологій у виробництво.

На практиці досить часто виникає плутанина, пов'язана з нерозумінням сенсу слова «ліцензія» стосовно права інтелектуальної власності. Поняття «ліцензія» щодо обміну об'єктами інтелектуальної власності, виключні права на використання яких належать їх власникам, має особливе значення завдяки особливостям їхніх споживчих властивостей в процесі обігу на ринку в якості товарів. Ліцензування конкретних видів діяльності пов'язане з наданням юридичним або фізичним особам права займатися певним видом професійної чи виробничої діяльності, надавати певні послуги. Ліцензування у сфері інтелектуальної власності передбачає надання дозволу

власником прав на використання іншим особам в обмін на фіксований гонорар чи частку отриманого прибутку [2, с.180].

Продаж ліцензій на використання об'єктів права інтелектуальної власності є одним з найпопулярніших способів їх комерціалізації, передача прав за ліцензійним договором. Можливість укладення ліцензійного договору є однією зі складових майнових прав інтелектуальної власності. Предметом ліцензійного договору є ліцензія (дозвіл на використання об'єкта права інтелектуальної власності), а об'єктом – винахід, корисна модель, промисловий зразок, торговельна марка, сорт рослин чи порода тварин, об'єкт авторського права чи суміжних прав.

Проаналізувавши роботи вітчизняних вчених з приводу визначення поняття «ліцензійний договір», визначимо, що ліцензійний договір – угода, за якою продавець виключних майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності надає покупцеві дозвіл на використання цього об'єкта протягом певного періоду в обумовлених угодою межах за відповідну винагороду.

Погоджуємося з твердженням М.М. Ксенофонтової, що ліцензійний договір відрізняється від іншого цивільного договору. Наведемо основні ознаки ліцензійного договору:

- запропонований до продажу інтелектуальний продукт, є нематеріальним;
- ліцензіат набуває право на використання визначених договором майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності;
- матеріальні об'єкти, що передаються за ліцензійним договором, є лише носіями інформації, яка є інтелектуальною власністю;
- основний елемент об'єкта ліцензії – патентне право, не стає майновою власністю покупця, а передається йому в тимчасове користування на певний термін;
- власник патенту при видачі ліцензії зберігає за собою майнові права на об'єкт інтелектуальної власності [2, с.181].

Як бачимо, будь-якому цивільному договору притаманні суб'єкти, які укладають дану угоду. В нашому випадку, суб'єктами ліцензійної угоди є ліцензіар та ліцензіат. Проаналізувавши літературні джерела, можемо дати визначення та встановити основні відмінності між ними.

Ліцензіар – продавець ліцензії, юридична або фізична особа, яка зобов'язується передати права на використання об'єкта права інтелектуальної власності за певну винагороду відповідно до передбачених ліцензійною угодою умов. Ліцензіат – покупець ліцензії, юридична або фізична особа, яка купує права на використання об'єктів інтелектуальної власності в межах, передбачених ліцензійною угодою [2, с.181].

Як зазначає О.В. Пічкур, основні цілі продажу ліцензій у сфері інтелектуальної власності такі:

- отримання гарантованого прибутку від втілення новації;
- компенсація витрат на виконання наукових досліджень;

- аналітичне дослідження та завоювання частини ринку конкретної товарної продукції, обмеження діяльності конкурентів;

- об'єднання виробничих і комерційних аспектів бізнесу [3, с.425].

Світова практика підтверджує вигідність як продажу, так і купівлі ліцензій на використання майнових прав інтелектуальної власності з метою впровадження інновацій (табл.1). Однією з переваг ліцензування інтелектуальної власності є допомога компанії, яка надає ліцензію, комерціалізувати свій інтелектуальний продукт або розширити свої поточні операції на нових ринках більш ефективно і з більшою легкістю, ніж це робилося би цією компанією самостійно. Наприклад, якщо ліцензіар має юридичні права на товарний знак (свідцтво) та надає ліцензіату ліцензію на його використання, в цьому випадку спостерігаються значні переваги для ліцензіара. Маркетингові заходи ліцензіата, направлені на впровадження товарного знаку на ринок, його рекламування, істотно підвищують репутацію ліцензіара.

Таблиця 1.

Переваги торгівлі ліцензіями для суб'єктів ліцензійного договору

Переваги для ліцензіара вирішити проблеми при:	Переваги для ліцензіата дозволяє:
раптовому погіршенню кон'юнктури ринку	освоїти виробництво продукції, що користується попитом при істотній економії матеріальних і трудових ресурсів
виникнення ускладнень в експорті товарів через протекціоністську політику уряду країни–покупця	підвищити продуктивність праці та конкурентоспроможність товарів на зовнішньому ринку
значне перевищення попиту над обсягом власного виробництва продукції	одержати переваги над конкурентами

Джерело: [2, с.180]

Ліцензування може використовуватися для отримання доступу до нових ринків, які раніше були недоступні. Надавши ліцензіату право продавати та розповсюджувати продукт, ліцензіар може проникнути на ринки, які він не обслуговував. Ліцензійна угода дає доступ до технологій та брендів, які вже створені, та може дозволити підприємству-ліцензіату отримати певні економічні вигоди без значних капіталовкладень. Це, в першу чергу, стосується малих підприємств, які за відсутності значних фінансових та матеріальних ресурсів не в змозі проводити дослідження, результатом яких є створення нового інноваційного продукту.

Хоча механізм ліцензування надає підприємствам широкий спектр можливості для покращення своєї ринкової позиції, у нього є свої ризики. Тому з точки зору бізнесу, важливо оцінити переваги ліцензування проти його недоліків у порівнянні з іншими альтернативами комерціалізації продуктів і послуг. Ризики механізму ліцензування інтелектуальної власності можуть проявлятися в наступному. Ліцензіат, використовуючи запатентовану технологію чи інноваційний продукт за ліцензійним договором, може

стати конкурентом ліцензіара. Діяльність ліцензіата на ринку може привести до зменшення обсягів продажу інноваційного продукту ліцензіаром. Наочно цю проблему демонструє ситуація, яка склалася в наукових селекційних центрах. Наукова установа надає ліцензію на використання та поширення сортів рослин ліцензіатам – комерційним фірмам на певний період, частіше на рік. Зазвичай, такі фірми мають значні капітальні інвестиції, новітнє оснащення матеріально-технічної бази, що впливає на якість посівного матеріалу. Сучасні агрохолдинги можуть також надавати послуги з доставки, послуги з вимірювальної лабораторії, які наукова установа при її мінімальному державному фінансуванні не може собі дозволити. Це все впливає на те, що, продаючи насіння третім особам, ліцензіат захоплює значну долю ринку, зазвичай переманюючи всіх клієнтів наукової установи, забезпечуючи ліцензіара грошовими надходженнями у вигляді роялті, але зменшуючи обсяги продажу насіннєвого матеріалу ліцензіаром. Також, на думку багатьох фахівців, ліцензування має низку негативних

наслідків, пов'язаних з уповільненням НТП у результаті відмови від власних науково-технічних досліджень та розробок, втрати можливостей примноження власного технічного та організаційного досвіду, посилення залежності від продавців ліцензій.

З моменту продажу ліцензії між власником охоронного документа й покупцем виникають відносини ліцензіара і ліцензіата. В цьому випадку патент уже захищає майнові права і його власника, і покупця ліцензії на використання об'єкта права інтелектуальної власності. Технологічна документація, зразки наукомісткої товарної продукції та інші матеріали, пов'язані з об'єктом ліцензійного договору, передаються за ним тільки як матеріальні носії інформації, з додержанням прав інтелектуальної власності на дану інформацію. Передбачені процедури покликані захищати технологію від несанкціонованого запозичення [4, с.63].

Для повного розуміння механізму комерціалізації, наведемо класифікацію ліцензій об'єктів права інтелектуальної власності (рис. 1).

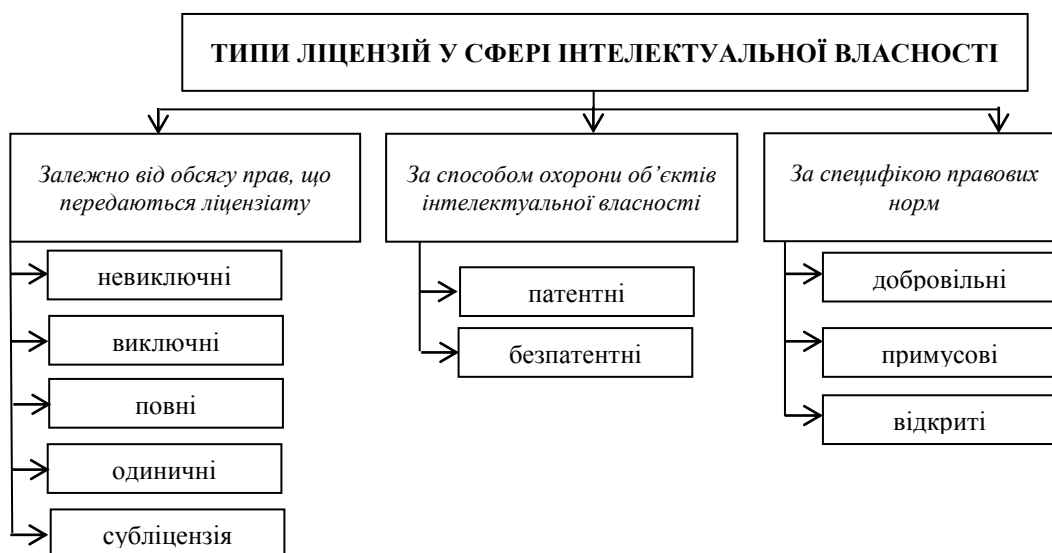

Рис.1. Класифікація ліцензій об'єктів інтелектуальної власності

Джерело: складено автором

Наразі в Україні об'єкти права інтелектуальної власності стали одним з активних індикаторів економічних відносин. Розвиток національної системи її охорони створив передумови для використання результатів інтелектуальної діяльності у формі товару. Загальна кількість реєстрацій договорів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти промислової власності у 2016 році становила 2 152, що на 3 % більше, ніж у попередньому році. Дані Державної служби інтелектуальної власності свідчать про те, що у звітному році, порівняно з минулим, на 11,4 % зменшилась кількість зареєстрованих ліцензійних договорів на використання ОПІВ, передусім внаслідок зменшення кількості зареєстрованих ліцензійних договорів на використання знаків для товарів і послуг (на 20,2 %) [5, с.21].

За невиключними ліцензіями ліцензіар надає ліцензіату право на використання об'єкта інтелектуальної власності, зберігаючи за собою всі права, включаючи право надання таких самих ліцензій третім особам. Що стосується виключних ліцензій, то за ними ліцензіату надається виключне право на використання об'єкта права інтелектуальної власності в повному обсязі (на монопольних засадах), на визначеній території і на обумовлений строк. При такому виді ліцензії ліцензіар втрачає можливість використання цього об'єкта у частині, що передається ліцензіату, а також видачі ліцензії іншими особами в обсязі наданих ліцензіату прав [2, с.180; 6, с.420].

Відмінність між повною ліцензією та виключною полягає в тому, що за повною ліцензією ліцензіат отримує всі права на використання об'єкта права

інтелектуальної власності без обмежень території на весь термін дії договору.

Ліцензіат може надавати права на використання об'єкта інтелектуальної власності, які отриманні на основі володіння повною або виключною ліцензією, іншій особі та такий вид ліцензії називається субліцензією [2, с.180].

Ліцензіару за передані на підставі ліцензійного договору права на використання інтелектуальної продукції і технічну допомогу сплачується певна грошова сума – ліцензійна винагорода. Методи визначення ціни ліцензії і величини ліцензійної

винагорода розроблено ще недостатньо, внаслідок чого в процесі комерціалізації стає можливим знецінення об'єктів права інтелектуальної власності.

У загальному випадку, щоб визначити суму ліцензійних платежів, розраховують ціну ліцензії, вона залежить від багатьох факторів, які включають природу прав на об'єкти промислової власності й технологію, відносини й можливості сторін договору, розмір прибутку ліцензіата від використання переданого за ліцензією науково-технічного досягнення [4, с.62].

Практикують такі види ліцензійних платежів (рис. 2).

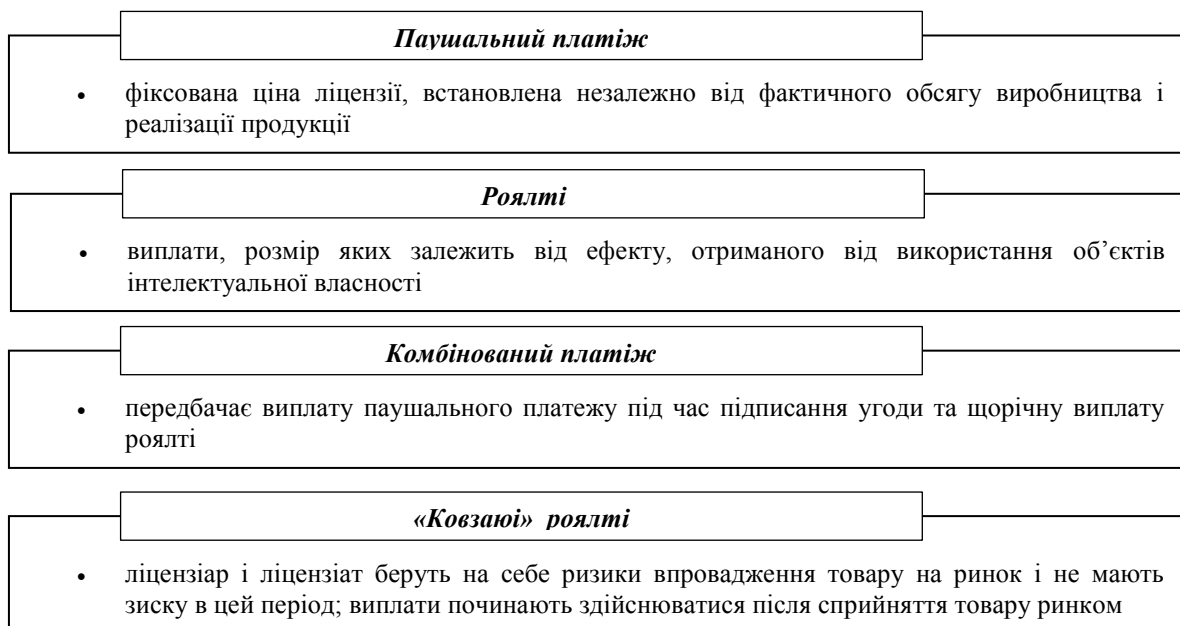

Рис. 2. Форми винагороди за використання об'єктів права інтелектуальної власності

Джерело: складено автором за [2; 7]

У світовій практиці найчастіше застосовуються роялті. Зміст цього терміну має чітке визначення згідно ст. 14.1.225 ПКУ : це «будь-який платіж, отриманий як винагорода за користування або за надання права на користування будь-яким авторським та суміжним правом на літературні твори, твори мистецтва або науки, включаючи комп'ютерні програми, інші записи на носіях інформації, відео- або аудіокасети, кінематографічні фільми або плівки для радіо- чи телевізійного мовлення, передачі (програми) організацій мовлення, будь-яким патентом, зареєстрованим знаком на товари і послуги чи торгівельною маркою, дизайном, секретним кресленням, моделлю, формулою, процесом, правом на інформацію щодо промислового, комерційного або наукового досвіду (ноу-хау)» [8].

Роялті як елемент розрахунку розміру винагороди має глибоку економічну сутність, стимулюючи власника права на продукт інтелектуальної праці підтримувати його реалізацію, постійно адаптувати до умов виробництва і ринкової кон'юнктури. Ставка роялті звичайно є такою, щоб розмір винагороди для виробника не був надто відчутний, а власникові права на ліцензований продукт періодично нараховувалася

відносно велика сума. Тому ставки роялті визначені як стихійно усталений і прийнятий у міжнародній практиці компроміс між інтересами виробника та винахідника, власника та користувача [4, с.65].

Таким чином, нами встановлено, що справедливі ставки роялті – це такі, які як мінімум покривають фактичні витрати ліцензіара, пов'язані з передачею ліцензії, враховуючи витрати на НДДКР, на підготовку угоди, а також містить відсоток прибутку, упущеного внаслідок появи на ринку конкурентів в особі ліцензіата.

Що стосується паушальних платежів, то вони самі по собі використовуються досить рідко. Таку форму винагороди доцільно застосовувати у випадках:

- основа підрахунку винагороди у вигляді роялті не може бути визначена;
- неможливість контролю за бухгалтерською та фінансовою звітністю ліцензіата з боку ліцензіара;
- об'єкт ліцензії ще промислово не освоєний.

Паушальні платежі звичайно зручні для ліцензіара, бо не треба контролювати діяльність ліцензіата й одноразово надходять досить великі суми. Але іноді ліцензіар може втратити на цьому, оскільки не отримує

прибутку від значного розширення ліцензіатом обсягів виробництва ліцензійної продукції.

Слід мати на увазі, що інколи ліцензійна винагорода у вигляді паушальних платежів або роялті може виявитися неприйнятною для одного чи обох партнерів водночас. У таких випадках вдаються до комбінованих (змішаних) платежів. При цьому первинні (паушальні) платежі перераховуються на першому етапі дії ліцензійного договору (звичайно після його підписання),

до початку комерційного використання об'єкта ліцензії. Решта ліцензійної винагороди виплачується у вигляді роялті в процесі комерційного використання об'єкта ліцензії по закінченні кожного звітного періоду.

Результати комерціалізації наукової та наукоємної продукції науково-дослідних установ НААН за 2011–2016рр. наведено на рис. 3.

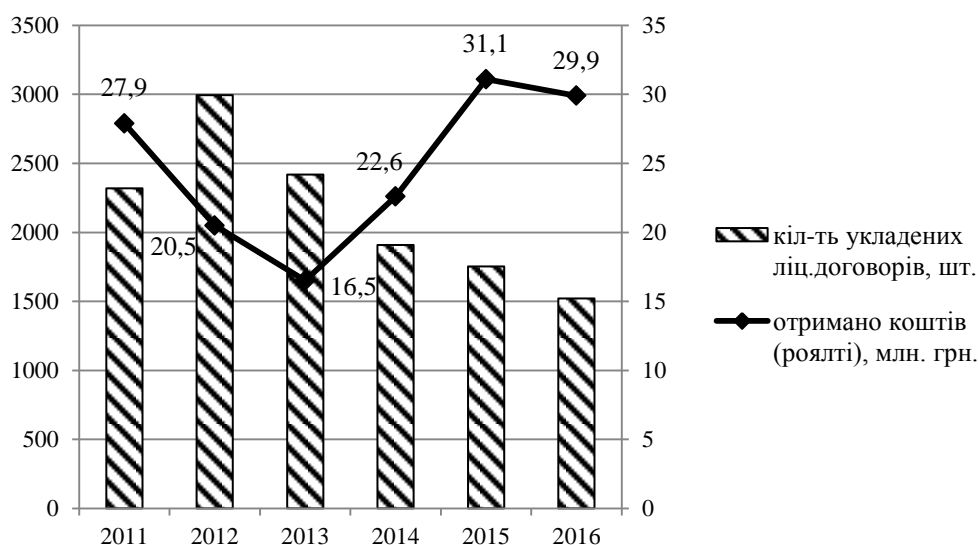

Рис. 3. Результати укладення ліцензійних договорів установами НААН України

Джерело: складено автором за [9]

З наведеного графіку видно, що спостерігається негативна динаміка укладення ліцензійних договорів науковими установами Національної академії аграрних наук України впродовж 2011 – 2016 рр. Найбільша кількість укладених ліцензійних договорів спостерігається в 2012 році (2995 шт.). Але в протиставу зменшення кількості укладених договорів, спостерігається позитивна динаміка грошових надходжень за ліцензійними угодами від використання об'єктів права інтелектуальної власності. За даними Національної академії аграрних наук України майже не укладаються угоди про повну передачу прав власності на об'єкти права інтелектуальної власності та від дольової участі в спільних проектах.

Висновки і пропозиції. В нинішніх економічних умовах українські підприємства не використовують інноваційні розробки наукових установ у своєму виробництві в тому обсязі, наскільки це можливо. Тому, щоб серйозно підняти рівень інновацій, держава повинна створити якнайсприятливіші умови в цій галузі (гранти науковим установам, матеріальне заохочення винахідникам, пільговий податковий режим, мінімальні ставки кредиту для виконання НДДКР). Створення інфраструктури впровадження науково-технічних досягнень у виробництво сприятиме прискоренню комерціалізації інновацій. При цьому важливе місце має встановлення гідних ліцензійних платежів за використання об'єктів права інтелектуальної власності.

Комерціалізація інтелектуальної власності – це та рушійна сила, завдяки якій можна активно використати інтелектуальний потенціал України для прискореного інноваційного розвитку економіки.

Література

1. Дунська А.Р. Проблеми та перспективи розвитку міжнародної торгівлі ліцензіями в Україні / А.Р. Дунська, А.Т. Локота // Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". – 2015. – № 12. – С. 90-96.
2. Інтелектуальна власність : у схемах і таблицях : навч. посіб. / М.М. Ксенофотова, В.П. Самодай, С.Т. Дубовик. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2014. – 292 с.
3. Пічкур О.В. Правова охорона селекційних досягнень у рослинництві: (монографія) / О.В. Пічкур. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – 697 с.
4. Пірусевич В. Особливості ліцензування прав на об'єкти інтелектуальної власності / В. Пірусевич // Економіка України. – 2007. – №5. – С.60-67.
5. Річний звіт за 2016 рік Державної служби інтелектуальної власності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sips.gov.ua/i_upload/file/2016Zvit_UA_site.pdf.
6. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / О.П. Орлюк, Т.О. Андрощук, О.Б. Бутнік-Сіверський та ін. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 696 с.

7. Інтелектуальна власність: навчально-наочний посібник / О.В. Іванюк, І.А. Литвинчук – Житомир: В.Б. Котвицький, 2014. – 163 с.

8. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

9. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук за 2016 рік / А.С. Зарисяк, А.П. Мінка, В.В. Кузьмінський. – К.: ДВ «Аграрна наука» НААН, 2017. – 548 с.

References

1. Dunska A.R. Problemy ta perspektyvy rozvytku mizhnarodnoi torhivli litsenziatamy v Ukraini / A.R. Dunska, A.H. Lokota // Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi institut" – 2015. – № 12. – S. 90-96.

2. Intelektualna vlasnist: u skhemakh i tablytsiakh: navch. posib. / M.M. Ksenofotova, V.P. Samodai, S.H. Dubovyk, – Sumy: Vyd-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka, 2014. – 292 s.

3. Pichkur O.V. Pravova okhrona selektsiinykh dosiahnen u roshynnytstvi: (monohrafiia) / O.V. Pichkur. – K.: Kontsern «Vydavnychiy dim «In Yure», 2006. – 697 s.

4. Trusevych V. Osoblyvosti litsenzuvannia prav na obiekty intelektualnoi vlasnosti / V. Trusevych // Ekonomika Ukrainy. – 2007. – №5. – S.60-67.

5. Richnyi zvit za 2016 rik Derzhavnoi sluzhby intelektualnoi vlasnosti Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://sips.gov.ua/i_upload/file/2016Zvit_UA_site.pdf.

6. Pravo intelektualnoi vlasnosti: Akad. kurs: Pidruch. dlia stud. vyschykhi navch. zakladiv / O.P. Orliuk, H.O. Androschuk, O.B. Butnik-Siverskyi ta in. – K.: Vydavnychiy Dim «In Yure», 2007. – 696 s.

7. Intelektualna vlasnist: navchalno-naochnyi posibnyk / O.V. Ivaniuk, I.L. Lytvynchuk – Zhytomyr: V.B. Kotvitskyi, 2014. – 163s.

8. Podatkovyi kodeks Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

9. Zvit pro diialnist Natsionalnoi akademii ahrarykhi nauk za 2016 rik / A.S. Zaryshniak, A.P. Mynka, V.V. Kuzminskyi. – K.: DV «Ahrama nauka» NAAN, 2017. – 548 s.

Chugrii N.A.,

senior researcher of marketing and economic sector, Donetsk state agricultural research station of NAAS of Ukraine,
ipddsds@ukr.net

Ukraine, Pokrovsk

LICENSING AS A TOOL FOR PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY IN SCIENTIFIC INSTITUTIONS

The article investigates the mechanism of commercialization of intellectual property. The classification of licenses for selected criteria is generalized. The work outlines the problematic aspects regarding the control of licensing fees by the licensor for the use of an intellectual product by the licensee. The process of commercialization of science-intensive products by scientific institutions of the National Academy of Sciences of Ukraine is considered.

Key words: intellectual property, license agreement, licensor, licensee, royalty, lump sum payment.

Editor-in-Chief	M.A. Zhurba
Deputy Editor-in-Chief:	I.O. Kuzmichenko E.B. Talishinski E.V. Starichenko
Mainhandling Editor	Yu.V. Kravchenko
Proofreader	E.V. Starichenko
Designer	T.H. Aldakimova
Makeup	E.V. Starichenko

Journal Editorial Staff Contact Information.

Post Address: 92600 Ukraine, Svatove,
106 Zoriana Str. Sobornist
Journal «Virtus» Editorial Staff,
tel.: +38 (050) 227 30 03,
e-mail: virtustoday@gmail.com
website: <http://www.virtus.conference-ukraine.com.ua>

Center of Modern Pedagogy «Learning Without Frontiers»
Post Address: 7275, boul. Langelier, CP88022 Montreal, QC, H1S 3G9, CANADA
e-mail: info@pedagogiemoderne.com
website: <http://www.pedagogiemoderne.com>

Signed for printing 30.10.2017.
Format 60×84 1/8. Paper offset. Font Times.
Offset printing. Conventional printed sheet 25,0 Publisher's sheet-copy 25,0
Circulation 500 copies. Order 3018.

Printed PE Shpak V. B.
The certificate on the state registration B02 No. 924434 from 11.12.2006
Ternopil, Prosvity St. 6.
phone 8 097 99 38 299
E-mail: tooums@ukr.net
